DINASTIA CANTEMIREŞTILOR

(sec. XVII–XVIII)

COLECȚIA ACADEMICA

CONSILIUL COORDONATOR

Acad. **Gheorghe DUCA**, președinte

acad. **Ion BOSTAN**

acad. **Valeriu CANȚER**

acad. **Haralambie CORBU**

acad. **Eugen DOGA**

acad. **Anatol DRUMEA**

acad. **Ion DRUȚĂ**

acad. **Teodor FURDUI**

acad. **Boris GAINA**

acad. **Gheorghe GHIDIRIM**

acad. **Mihail LUPAȘCU**

acad. **Boris MELNIC**

m. coresp. **Gheorghe MIȘCOI**

acad. **Alexandru ROȘCA**

dr. hab. **Mariana ȘLAPAC**

dr. hab. **Ion TIGHINEANU**

acad. **Ion TODERAȘ**

acad. **Simion TOMA**

ACADEMIA DE ŞTIINŢE A MOLDOVEI

DINASTIA CANTEMIREŞTILOR
(sec. XVII–XVIII)

Coordonator, redactor ştiinţific, acad. **Andrei EŞANU**

Ştiinţa, 2008

CZU 94(478+470)+929.52 "16/17" (082)
D 47

Autori:

Andrei EȘANU, academician, doctor habilitat în istorie, profesor cercetător (Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău);

Ion DRUȚĂ, academician, Scriitor al Poporului din Republica Moldova;

Haralambie CORBU, academician, doctor habilitat în filologie, profesor universitar (Institutul de Filologie al A.Ș.M.);

Demir DRAGNEV, membru corespondent, doctor habilitat în istorie, profesor universitar (Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M.);

Ștefan S. GOROVEI, doctor în istorie, profesor (Universitatea „Al. I. Cuza" din Iași);

Constantin REZACHEVICI, doctor în istorie, profesor (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române, București);

Gheorghe BOBÂNĂ, doctor habilitat în filosofie, profesor universitar (Institutul de Filosofie, Sociologie și Științe Politice al A.Ș.M.);

Paul PĂLTĂNEA, doctor în istorie, profesor (Biblioteca „V.A. Urechia" din Galați);

Victor ȚVIRCUN, doctor în istorie, conferențiar universitar;

Sorin IFTIMI, doctor în istorie (Centrul de Istorie și Civilizație Europeană al Academiei Române, Filiala Iași);

Dumitru GRAMA, doctor în drept, conferențiar cercetător (Institutul de Filologie al A.Ș.M);

Victor GHILAȘ, doctor în muzicologie, conferențiar cercetător (Institutul Patrimoniul Cultural al A.Ș.M.);

Victor CIRIMPEI, doctor în filologie (Institutul de Filologie al A.Ș.M.);

Silviu ANDRIEȘ-TABAC, doctor în istorie (Institutul Patrimoniul Cultural al A.Ș.M.);

Valentina EȘANU, cercetător științific (Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M.)

Redactor: *Mariana Belenciuc*
Corectori: *Elena Pistrui, Cornelia Samson*
Redactor tehnic: *Nina Duduciuc*
Machetare computerizată: *Romeo Șveț*
Copertă: *Ion Severin*
Concepție grafică: *Ion Severin, Romeo Șveț*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Știința,* str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova; tel.: (+373 22) 73-96-16; fax: (+373 22) 73-96-27; e-mail: prini@stiinta.asm.md

DIFUZARE: ÎM Societatea de Distribuție a Cărții *PRO-NOI*
str. Alba-Iulia, nr. 23/1 A; MD-2051, Chișinău; tel.: (+373 22) 51-68-17, 50-15-76; fax: (+373 22) 50-15-81;
e-mail: info@pronoi.md; www.pronoi.md

Toate drepturile asupra colecției și a acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice *Știința.*

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Dinastia Cantemireștilor (sec.XVII–XVIII)/Acad. de Șt. a Moldovei; aut.: Andrei Eșanu, Ion Druță, Haralambie Corbu [et al.]; coord., red. st. Andrei Eșanu. – Ch.: Î.E.P. *Știința*, 2008 (Combinatul Poligr.). – (Col. „Academica"). – ISBN 978-9975-67-572-7

[Vol.] 5. – 2008. – 416? p. – ISBN 978-9975-67-610-6

94(478+470)+929.52 "16/17" (082)

ISBN 978-9975-67-572-7
ISBN 978-9975-67-610-6 (vol. 5)

© Academia de Științe a Moldovei, 2007
© Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Știința*, 2007

SUB STEAUA RENAŞTERII

Una din problemele cele mai chinuitoare, ce urmăreşte omenirea de-a lungul veacurilor, este direcția mişcării noastre. Ce se întâmplă cu noi? Încotro ținem calea? Mergem înainte, ne întoarcem înapoi? Urcăm sau coborâm? Ne dezvoltăm sau degradăm întruna? Lev Tolstoi, bănuind cam încotro merg lucrurile, zicea odată că dacă sortit îi va fi acestei civilizații să se ducă de râpă, nu are decât, şi numai pentru muzică, pentru acest mesaj dedicat direct sufletului, îl va durea inima.

De altminteri, convingerea că degradăm, trădăm idealurile trecutului, a şi dat naştere acelui nemaipomenit val de reînviere a spiritului, numit Renaşterea. Cunoscutul regizor Frederico Felini spunea într-un interviu că italienii rămân măcinați de două mari nostalgii – Imperiul Roman şi Renaşterea.

Ar fi însă greşit să credem că epoca Renaşterii tradițiilor şi valorilor antice, căci despre asta e vorba, a apus odată cu stingerea figurilor uriaşe de talia lui Dante sau da Vinci. Focul nu se stinge aşa deodată. Ecourile acestor reveniri spectaculoase la leagănul civilizațiilor se mai făceau resimțite multă vreme pe toate meridianele lumii.

În acest context, şi numai în acest context, poate fi conceput destinul neamului Cantemireştilor, care tindeau cu toții spre fondarea temeliilor. Întemeietorul acestei dinastii, Constantin Cantemir, conform unei legende ar fi tătar din Crimeea, îndrăgostit de fiica unui boier moldovean, părăseşte la un moment dat albia seculară a islamului, se botează în creştinism, se angajează în armata poloneză şi luptă cu sabia în mână împotriva foştilor săi confrați.

Ajuns comandantul unei unități, eliberând în toiul luptelor de lângă cetatea Hotinului haremul sultanului, în loc de-a prezenta faimoasa pradă de război şleahtei care, de bine de rău, i-a dat şi sabie, şi cal, şi unitate, el întoarce frumoasele cadâne fostului lor stăpân, ajungând până la urmă domn al Moldovei.

O fi având ei dreptate, cronicarii, comunicându-ne că acest domnitor „mânca bine şi be bine". Pentru noi însă, generațiile de azi, mult mai important este faptul că Vodă Constantin la 12 ani l-a logodit pe cel de-al doilea fiu al său, Dimitrie, cu o copiliță de trei anişori, care era fiica domnului muntean Şerban Cantacuzino, de origine grec, punând astfel temelia unui destin ce avea să acopere, prin slujirea sa creativă, mai toată Europa.

Tânărul logodnic a copilărit în Moldova şi i se zicea, fireşte, cum li se zice la noi copiilor, Dumitraşcu. Şi chiar când ajunse în cele din urmă domn, boierii continuau să-l numească Dumitraşcu-Vodă. Dar viaţa pe lângă casa părintească nu ţinu mult. Una din obligaţiile de bază ale domnitorilor era să-şi trimită una din odrasle ostatic la Ţarigrad. Tinereţea Dumitraşcu şi-a petrecut-o în inima Imperiului Otoman. Stăruitor cum era, se aşază pe carte, dar, studiind greaca veche şi latina, firea veselă de moldovean nu-i dădea pace.

Apare tamburina. Născut în ţara păstoritului, melodiile curg gârlă. Dar, fireşte, sângele apă nu se face. După cele moldoveneşti apar şi melodii islamice. Tot şlefuindu-le, începe a compune muzică. Era invitat la curţile cele mai de seamă cu tamburina sa. Pentru a-şi fixa creaţia, a inventat note muzicale. Se zice că până azi, în micile taverne de la periferia Constantinopolului, se mai pot auzi melodii compuse de fostul domn al Moldovei, care se numesc acolo „cantemirene". Şi nu e de mirare că, după ce erau gata să plătească munţi de aur pentru capul lui, azi în sala personalităţilor de vază ale culturii turceşti se poate vedea şi portretul lui Dumitraşcu-Vodă sub numele de Cantemir-Bei.

Revenim însă la anii tinereţii compozitorului. Era creştin, era un bun creştin împreună cu tot neamul său, iar peste lumea creştină domina semiluna islamică. Religia şi viaţa spirituală erau constrânse cum nu se mai poate. Grecia împreună cu călugărimea de pe Muntele Athos, apoi toate ţările balcanice creştine fierbeau în adâncuri, tinzând spre eliberare.

Ajungând domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir, printr-o înţelegere tainică cu Petru cel Mare, trece de partea Rusiei, pierde războiul în faţa turcilor la Stănileşti şi, înfrânt, umilit, se retrage împreună cu ţarul, cu toată curtea sa, cu fruntea boierimii, în inima Rusiei – Harkov, Moscova, Sankt-Petersburg.

Împăratul Rusiei nu mai putea de dragoste pentru fostul domnitor al Moldovei. Moşii, averi, titluri din cele mai înalte. Astfel, Dumitraşcu-Vodă şi tot el Cantemir-Bei ajunge până la urmă „Svetleişii cneaz Dimitri Constantinovici". Deşi senator şi mare sfetnic, mâna dreaptă a lui Petru cel Mare, rusa o însuşea cu greu. În familie se vorbea numai greceşte, şi pe lângă curţile pe care le avea, şi-a ridicat o căsuţă în preajma mănăstirii numită Nikologreceski de sub zidurile Kremlinului, pentru a fi cât mai aproape şi de vechea greacă, şi de noutăţile ce veneau, împreună cu călugării, din fosta sa patrie, din lumea ce visa eliberare.

Masa de scris i-a dus faima în lume, ajungând membru al Academiei din Berlin, precum se admite, la propunerea marelui savant Leibniz, el însuşi, după cum susţin istoricii germani, unul din ultimii titani ai Renaşterii. Pesemne asta şi îi apropia. La o analiză mai concretă a vieţii şi creaţiei lui Dimitrie Cantemir în ansamblu, se poate observa uşor că umbra Renaşterii valorilor antice planează peste întreaga lui operă. Scriitor, savant, geograf, compozitor, arhitect şi Dumnezeu ştie prin câte mai avea să ne uimească, de nu s-ar fi stins în floarea vârstei.

Cel mai mic fiu al domnului moldovean, pe nume Antioh, cu anii ajunge personalitate de vază a vremii, ambasadorul Rusiei la Londra şi apoi la Paris. A făcut enorm de mult pentru integrarea Rusiei în civilizaţia europeană. Aşa-zisele „releaţii" diplomatice, dintre care doar două volumaşe au fost publicate, marea majoritate aşteaptă cercetătorii. Principalul însă, pe lângă rapoartele diplomatice, Antioh Cantemir a scris versuri satirice de o rară popularitate în Rusia.

Marele critic Vissarion Belinski îl consideră fondatorul literaturii ruse moderne, cel care a deschis calea marii literaturi, numită în cele din urmă secolul de aur al culturii ruse. Cu anii versurile lui Antioh Cantemir se tipăreau tot mai rar, păreau cu totul depăşite, dar iată că acum câţiva ani, marele poet rus, laureat al Premiului Nobel, Iosif Brodski, la o întâlnire cu cititorii în Biblioteca Congresului American, a început a declama din memorie versuri cantemiriene, spre încântarea audienţei.

Maria, fiica domnitorului, precum susține legenda, ultima dragoste a lui Petru cel Mare, după moartea subită a mamei sale, a fost reazemul şi mângâierea întregului neam cantemiresc. Era una dintre cele mai culte femei ale vremii sale, dar nu a lăsat urmaşi. După moartea împăratului rus a îmbrăcat haină de doliu, pe care a purtat-o până la moarte.

În sătuceanul din regiunea Moscovei, dăruit de părinte, a zidit o bisericuță cu hramul „Maria Magdalena", lăsând prin testament să fie înmormântată acolo şi cu partea ei de avere să se înființeze o mănăstire de maici. Erau însă vremuri tulburi când nimeni nu mai ținea cont de testamente, rupând cu dinții unul de la altul cât se putea.

Nu a avut noroc sărmana Maria Cantemir în viață, nu l-a avut nici după moarte. Cu anii, şi sătuceanul cela al ei s-a pierdut prin vremuri cu bisericuță cu tot. Nu ştiu prin ce fel, acest destin ce s-a jertfit pe altarul neamului său mă preocupa tot mai mult şi, fiind la Moscova, am început a căuta satul Marinino, căci aşa se numea el pe atunci. Nu se putea regăsi. Nu figura nici în catalog, pe nici o hartă. Totuşi, mi-am zis, trebuie să fie el pe undeva. S-o fi schimbat regimurile, denumirile, drumurile, generațiile, dar ceva o mai fi rămas.

Tot cercetând prin arhive, umblând printre istorici, dau de un Igor Nikolaevici, pensionar, fost ofițer al Marelui Stat-Major care, nu se ştie cum şi de ce, toată viața se ocupă de neamul Cantemirilor. Adună tot ce se mai poate aduna. Nu ştia nici el pe unde o fi satul Marinino, dar mi-a dat telefonul unei doamne savante care pare să ştie.

– De ce crezi că ar putea şti? l-am întrebat.

– E tătăroaică, zice, iară tătarii, la ora actuală, ştiu despre Cantemiri mai mult decât noi.

– Это в Щелково, mi-a comunicat doamna la telefon. Рядом со Звездным городком. Село называется Улиткино. До свидания (E la Şciolkovo. În apropiere de orăşelul „Zviozdnâi". Satul se numeşte Ulitkino. La revedere).

Sărmana bisericuță, a avut şi ea o soartă cumplită. În timpul dezmățurilor revoluționare a fost şi bufet, şi club şi, pare-se, grajd. Odată cu perestroika, o brigadă de moldoveni ce umblau după câştig prin regiune, au refăcut-o din temelii, dar, ciudat lucru! Nici moldovenii care i-au dat o nouă viață nu ştiau că lucrează la restaurarea bisericii fiicei domnului Moldovei, nici preotul nu bănuia că limba sonoră a muncitorilor, o fi şi limba natală a fondatoarei acestui sfânt lăcaş.

Cu adevărat, necunoscute sunt căile Domnului!

Sătucul fiind sărăcuț şi biserica sărăcuță, nu aveau clopote. Tot umblând pe lângă cei cu bani prin Moldova, s-au găsit nişte creştini cu suflet şi biserica din Ulitkino-Marinino-Toj, căci aşa e denumirea corectă a satului, a prins glas.

Clopotul acelei bisericuțe ne insuflă ideea fondării unui Institut al Cantemirilor, care ar cuprinde în cercetările sale întreaga epopee a acestui neam deosebit. Azi, când cele două lumi, iudeo-creştinii şi musulmanii, par a se îndrepta spre o rivalitate ireversibilă, sinucigaşă, apare în toată plinătatea sa uriaşul neam al celor care, trecând peste hotarele țărilor, confesiunilor, vremurilor, au luminat şi înrudit popoare, aşezându-le la aceeaşi masă rotundă a omenirii.

Sub steaua Renaşterii mai e de lucru. O istorie necunoscută în detalii e ca şi cum ar fi o istorie inexistentă. A cunoaşte înseamnă a avea.

mai 2008,
Moscova

Acad. **Ion DRUȚĂ**

INTRODUCERE

De-a lungul istoriei sale multiseculare în tronul Țării Moldovei s-au perindat mai multe dinastii voievodale care s-au impus fiecare prin personalități remarcabile, lăsând o urmă adâncă în destinele acestui pământ. Dintru început au fost voievozi și domni din spița Dragoșeștilor, Bogdăneștilor și Mușatinilor, fiind cunoscuți departe de hotarele țării prin faptele lor de vitejie în constituirea și afirmarea în plan internațional a Moldovei medievale. Sub sceptrul lor țara și-a extins hotarele până la Nistru și Marea cea Mare apărându-le de numeroși dușmani, care priveau cu jind la bogățiile ei. Dintre aceștia au făcut parte voievozii Dragoș și Bogdan I, Petru I Mușat și Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Ei au înălțat mănăstiri și cetăți, orașe și sate, au apărat cu spada și cu înțelepciunea lor meleagul de atâtea primejdii și invazii străine, înscriind prin faptele lor Țara Moldovei în orbita istoriei și a valorilor culturale și spirituale europene.

Se cunoaște că, în pofida unor mari eforturi și a unei dârzenii deosebite, în aceleași secole Țara Moldovei a cunoscut și momente de grea cumpănă, fiind încolțită din mai multe părți de vrăjmași hrăpăreți, dar și fiind aruncată în bezna unor rivalități și războaie fratricide interne, ce au slăbit capacitatea de rezistență a țării în fața presiunilor și provocărilor externe.

Precum se cunoaște însă, destinele unor întregi popoare, țări, a fiecărei persoane în ultimă instanță, fie că e vorba de oameni simpli, fie de împărați, regi și domni, sunt schimbătoare. Pe când unii se înalță sus de tot pe arena istoriei, alții cad în neantul trecutului și sunt chiar lăsați uitării. Nu fără efortul rivalilor și dușmanilor din afară, ce căutau prin toate mijloacele să nimicească vechile neamuri voievodale și domnești ale Moldovei, iar prin aceasta să slăbească sau chiar să reducă la totală decădere capacitatea de rezistență a țării, rând pe rând au căzut ori au dispărut treptat de pe arena politică marele dinastii menționate mai sus. În asemenea circumstanțe deosebit de complicate, când părea că țara se afla în pragul unei prăbușiri totale, din rândurile unor mai vechi, dar și mai noi neamuri (stirpe, spițe, dinastii) boierești sau din pături mai modeste ale societății moldave se ridicau personalități de seamă, care puneau Moldova din nou pe picioare, făcând-o să-și ducă cu demnitate asprul destin. Astfel, au apărut și s-au evidențiat prin faptele lor cunoscutele neamuri boierești ale Tăuteștilor, Arbo-

reștilor, Movileștilor, Urecheștilor, Costineștilor, Racovițeștilor ș.a., ridicându-se din rândurile lor voievozi, mitropoliți, înalți dregători, mari cărturari, diplomați, comandanți militari ș.a. De exemplu, încă din a doua jumătate a sec. al XVI-lea s-a făcut remarcată vestita spiță a boierilor Movilești, reprezentată de voievozii Ieremia, Simion, Mihail, Constantin, Moise și Miron Barnovschi Movilă, mitropoliții Gheorghe și Petru Movilă, iar dinastiile boierești ale Urecheștilor și Costineștilor s-au distins prin dregătorii și cărturarii de frunte Nestor și Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin ș.a. Nu rareori urme adânci în istoria Moldovei au lăsat și unii boieri ajunși în scaunul țării, cum ar fi Alexandru Lăpușneanu, Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan ș.a.

Un capitol aparte a înscris în analele Țării Moldovei, ale altor țări și popoare o dinastie, de astă dată, de obârșie cu totul modestă, fiind vorba de neamul Cantemireștilor, care s-a impus, printr-un șir de personalități remarcabile în secolele XVII–XVIII, pe tărâm politic, militar, diplomatic și cultural-științific, căreia îi este dedicat volumul de față. Din rândurile acesteia au ieșit trei domni ai Țării Moldovei: Constantin Cantemir și fiii săi Antioh și Dimitrie, care în cumplitele vremi de stăpânire otomană au căutat să găsească, pe cât era posibil, nu numai modalități de a supraviețui și de a păstra vechile tradiții, demnitatea de neam și țară cu bruma ei de autonomie, dar și să întreprindă acțiuni de politică externă întru obținerea unui statut cât mai favorabil în relațiile cu Poarta Otomană și chiar să acționeze hotărât împotriva nesuferitului jug străin. Pentru atingerea acestui scop măreț, cel mai de seamă reprezentant al acestei vițe nobile, prin virtuțile sale, Dimitrie Cantemir și-a pus pe altarul patriei nu numai averea și scaunul domnesc, dar și întreaga sa viață. Generațiile următoare au căutat să supraviețuiască, să se manifeste din plin continuând cu demnitate soarta bunicilor și părinților, înscriind alte interesante file de istorie și cultură. Deși aceștia, în mare parte, s-au văzut nevoiți să rămână până la sfârșitul vieții pe meleaguri străine, totdeauna au păstrat în inimi dorul de plaiul natal, pe care sperau să-l revadă liber și prosper.

Într-o situație complicată s-a pomenit și fratele Antioh Cantemir, care, de fapt, a rămas ostatic la Istanbul, pierzându-și viața în împrejurări necunoscute. O altă ramură a Cantemireștilor, fiind vorba de urmașii fiicei lui Constantin-Vodă Cantemir – Ruxandra, a rămas în Țara Moldovei, înscriindu-și numele pe răbojul vremii prin înrudiri cu numeroase stirpe boierești pământene până în plin sec. al XIX-lea.

Tuturor reprezentanților acestei dinastii li s-au rezervat în volum eseuri aparte pe măsura nu numai a nivelului de cercetare și valorificare a moștenirii lor, dar și a aportului și jertfei aduse pe altarul patriei lor de origine și al celei adoptive. Prin întrunirea laolaltă a acestor studii și cercetări biografice, colectivul de autori a urmărit scopul de a prezenta publicului cultivat, dar și cercului larg de cititori o panoramă istorică mai mult sau mai puțin integră a perindării prin vreme a vestitului neam al Cantemireștilor, care a avut un merit deosebit în istoria și cultura națională și europeană, lăsându-ne drept moștenire o bogată zestre intelectuală și spirituală.

Volumul se dorește a fi un omagiu adus tuturor Cantemireștilor, dar mai ales lui Dimitrie Cantemir și Antioh, fiul său, de la a căror naștere se împlinesc în anul curent 335 și, respectiv, 300 de ani.

Acad. **Andrei EȘANU**

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Ideea întocmirii acestui tratat aparține maestrului Ion Druță, iar coordonatorului – concepția, principiile de structurare și elaborare, precum și formarea colectivului de autori. Proiectul a fost inițiat în primăvara anului 2006, fiind parte componentă a Programului de stat „Dinastia Cantemir: polifonismul preocupărilor științifico-artistice", finanțat de Guvernul Republicii Moldova. Volumul a fost conceput ca un studiu monografic în care să fie prezentată de la obârșie până la ultimii descendenți una dintre cele mai interesante și mai reprezentative dinastii moldovene din epoca de tranziție de la medieval la modern prin prisma celor mai noi realizări ale științei. Deși autorii au tins să cuprindă un spectru cât mai larg de aspecte ce țin de această temă, unele din ele au rămas în afara atenției, aspecte care vor fi investigate în cadrul viitoarelor proiecte ale programului indicat. Pornind de la faptul că în unele din problemele abordate sunt susținute opinii diferite, coordonatorul a considerat că acestea trebuie să-și găsească reflectare în paginile volumului de față.

Lucrarea poartă un caracter de cercetare-sinteză și reprezintă o primă experiență de acest gen în știința istorică din Republica Moldova. La elaborarea ei și-au dat concursul un grup de cercetători din Republica Moldova și România. Materialul i8lustrativ a fost selectat de Andrei și Valentina Eșanu.

Volumul este destinat oamenilor de știință și cultură, cadrelor didactice universitare și preuniversitare, dar și publicului larg de cititori dornic de a cunoaște trecutul Țării Moldovei prin cele mai remarcabile personalități ale neamului.

Colectivul de autori exprimă sincere mulțumiri conducerii Academiei de Științe a Moldovei, Secției de științe umanistice și arte, direcției Institutului de Istorie, Stat și Drept pentru sprijinul acordat în elaborarea și pregătirea pentru tipar a prezentului tratat.

ABREVIERI

AAR MSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București

AAR MSL – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București

AB – Arhivele Basarabiei, Chișinău

AGAD – Arhiva, Varșovia

AIII – Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", Iași

AIIAI – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol", Iași

AIIAC – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj

ANI – Arhivele Naționale, Iași

ANB – Arhivele Naționale, București

AN RM – Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău

AO – Arhivele Olteniei, Craiova

AȘUI – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza", Iași

ArhGen – Arhiva Genealogică, Iași

ASItaliano – Arhivo Storico Italiano

AR – Arhiva Românească

ARS –

ASI – Arhiva Statului, Iași

ASB – Arhiva Statului, București

ASG – Arhiva Statului, Galați

BAR – Biblioteca Academiei Române, București

BCIR – Buletinul Comisiei Istorice a României, București

BOR – Biserica Ortodoxă Română, București

BCS – Biblioteca Centrală de Stat, București

BSR – Biblioteca de Stat a Rusiei, Moscova (fosta „V.I. Lenin")

CI – Cercetări Istorice, Iași

CDM – Catalogul Documentelor Moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului, București

CMIB – Comisiunea Monumentelor Istorice din Basarabia, Chișinău

CvL – Convorbiri literare, București

DIOI – Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed. I. Caproșu și P. Zahariuc

DIR – Documente privind istoria României, București

DR – Destin Românesc, Chișinău–București

DRH – Documenta Romaniae Historica, București

DTN – Din trecutul nostru, Chișinău

IN – Ioan Neculce, Buletinul Muzeului Municipal, Iași

MC – Miron Costin, Bârlad

MI – Magazin istoric, București

RA – Revista Arhivelor, București

RdI – Revista de istorie, București

RER – Revue des études roumaines, Paris

RESEE – Revue des études sud-est européennes, București

RHSEE – Revue historique du sud-est européene, București

RI – Revista istorică, București

RIAF – Revista pentru istorie, arheologie și filologie, București

RIR – Revista istorică română, București

RIM – Revista de istorie a Moldovei, Chișinău

RMM – Revista muzeelor și monumentelor, București

RSIABC – Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău

Rsl – Romanoslavica, București

SAI – Studii și articole de istorie, București

SMIM – Studii și materiale de istorie medie, București

TC – Theodor Codrescu, Iași

РГАДА – Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), Москва

Архив ВИМАИВ и ВС – Архив Военно-Исторического Музея Артиллерии Инженерных Войск и Войск Связи

АСПОИИ РАН – Архив Санкт-Петербургского Отделения Института Истории Российской Академии Наук России

ДППС – Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого

ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения, СПб.

РГВИА – Российский Государственный Военно-Исторический Архив, Москва

СПб – Санкт-Петербург

ПБПВ – Письма и бумаги императора Петра Великого, Москва

CAPITOLUL I

OBÂRŞIA CANTEMIREŞTILOR. FAMILIA ŞI DOMNIA LUI CONSTANTIN CANTEMIR (1612/1627–1693)

Toate lucrurile, dacă să încep a spune din ceputul său, mai lesne să înţăleg.
(Miron Costin, *De neamul moldovenilor*)

1. CANTEMIREȘTII – ESEU GENEALOGIC*

Cu toată importanța excepțională pe care neamul Cantemireștilor o prezintă pentru istoria noastră, datorită celui mai ilustru vlăstar al său, genealogia acestei familii nu a preocupat prea mult pe cercetătorii noștri. Firește, toți cei care au scris despre prințul academician s-au ocupat, în treacăt, și de strămoșii săi, bazându-se însă mai mult pe datele din *Vita Constantini Cantemyrii*, față de care cei mai mulți au adoptat o poziție rezervată. Lucru firesc, dacă avem în vedere că această lucrare, scrisă pe la 1716[1], în pribegie, unde „autorul de memorii istorice [...] n-avea izvoare scrise cari să-l călăuzească necontenit în înșirarea depărtatelor amintiri din tinerețe”[2], sau – ca să folosim un titlu consacrat – „auzite de la alții”, e plină de știri eronate uneori, confuze cel mai adesea și aproape întotdeauna foarte greu de controlat. Această situație specială se datorește pierderii vechilor documente ale Cantemireștilor; astfel, o parte dintre ele – cele ale moșiilor părintești – le va fi luat Dimitrie Cantemir în Rusia, așa explicându-se faptul că, pentru moșia de origine, Silișteni, cel mai vechi document existent e din 2 septembrie 1641[3]; altă parte a documentelor – cele care priveau moșiile rămase în stăpânirea urmașilor din țară – au ars la mănăstirea Mera, ctitoria familiei, „la vremea cătanelor”[4], adică la 1716, și la biserica Dancu din Iași, la 24 septembrie 1766[5]. Puținele acte rămase,

---

* „Revista arhivelor”, An. L, vol. XXXV, nr. 3, București, 1973, p. 481–511. Sunt recunoscător coordonatorului că a propus retipărirea acestui studiu, al cărui autor avea, la data tipăririi lui, numai 25 de ani. Pregătindu-l acum pentru această ediție, nu am efectuat decât mărunte îndreptări, fără să actualizez trimiterile din note. Am pus însă în paranteze drepte, ori de câte ori a fost cazul, precizările cerute de logica textului.

1 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, *Viața și opera*, București, 1958, p. 196 (în continuare: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*).

2 Iorga N., Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, vol. I, București, 1969, p. 244 (în continuare: Iorga N., Istoria literaturii române).

3 Ghibănescu Gh., Surete și izvoade, VII, Iași, 1912, p. XVIII (în continuare: Ghibănescu Gh., Surete).

4 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, Bârlad, 1924, p. 341.

5 IN, IV, 1924, p. 321

din întâmplare, cel mai adesea în cópii păstrate în alte arhive decât ale urmaşilor, au fost folosite de Gh. Ghibănescu[6]. Singurul care s-a încumetat, pe baza documentelor existente şi supunând *Vita Constantini Cantemyrii* unei analize severe şi prudente, să dea un studiu despre neamul lui Dimitrie Cantemir a fost Sever Zotta[7]. De aproape o jumătate de secol, acest studiu – model al genului la vremea sa – a rămas singura încercare de lămurire a ascendenţei lui Dimitrie Cantemir. Mergând pe urmele acestui atât de merituos înaintaş în genealogia moldovenească, am consacrat Cantemireştilor o parte a cercetărilor noastre, adâncind unele dintre ipotezele formulate de Sever Zotta, lămurind unele chestiuni lăsate de el în suspensie şi căutând, mai ales, ştiri despre toţi cei care i-au fost *rude şi strămoşi* ilustrului voievod, fie dinspre tată, fie dinspre mamă. Şi chiar dacă aceste cercetări sunt departe de a fi încheiate – în genealogia românească, ele nu se încheie, de altfel, nici într-o viaţă de om… –, am socotit utilă publicarea primelor rezultate, în speranţa că ele vor folosi, poate, biografilor lui Cantemir, dar mai ales în dorinţa ca studiul de faţă să constituie un îndemn adresat tuturor celor care pot aduce încă alte lămuriri la deslușirea ascendenţei lui Dimitrie Cantemir.

Răzeşii Silişteni până la Cantemir

„…in paterno pago, Silistenii dicto…”

În *Vita Constantini Cantemyrii*, fiul său dă următoarea spiţă a răzeşilor din Silişteni:

Teodor I ⟶ Grigore ⟶ Ivan ⟶ Vasile ⟶ Nistor I ⟶ Teodor II ⟶ Cantemir (n. 1612)
(1435–1500) (1465–1530) (1495–1560) (1525–1590) (1555–1620) (1585–1650) (1615–1680)

şi Nistor II (n.1617)[8].

Aşa cum remarca şi Sever Zotta[9], bazându-ne pe revenirea prenumelui Nistor, nu am avea motive să ne îndoim de autenticitatea spiţei, începând cu Nistor I, cu atât mai mult cu cât tatăl lui Cantemir *avea* prenumele indicat de nepotul său: pomelnicul de la Bisericani ni-l dă sub forma *Tudor*[10].

Aplicând acestei spiţe regula generaţiilor genealogice[11] (socotite la un interval de 30 de ani şi cu o durată de 65 de ani) şi pornind în sens invers, de la Cantemir, care

---

6 Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, în „Arhiva”, I, 1889, p. 385–417, 556–574; Idem, Cantemireştii şi Cuzeştii, în „Arhiva”, XXII, 1911, p. 152–156, 321–333.

7 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, în RA, 1/I, 1924, p. 61–72; 2/1, 1925, p. 204–209; 3/1, 1926, p. 316–327; reluat în IN, VIII, 1929, p. 205–214; IX, 1931, 1, p. 1–40. Folosim versiunea a doua, în extrasul purtând anul 1931.

8 Cantemir D., Viaţa lui Constantin Cantemir zis cel Bătrân, domnul Moldovei, în româneşte de Radu Albala, Bucureşti, 1960, p. 1 (în continuare: Cantemir D., Viaţa); cifrele din paranteze reprezintă răstimpul generaţiei genealogice.

9 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 3.

10 Linţa Elena, Pomelnicul de la Bisericani, în Rsl, XIV, Bucureşti, 1967, p. 437.

11 Vezi: Gorovei Şt. S., Cu privire la metodologia cercetărilor de genealogie medievală moldovenească, în RA, An. L, vol. XXXV, nr. 2, Bucureşti, 1973, p. 285–291.

aparține generației 1615–1680, constatăm că Teodor I a trăit pe la 1435–1500. Or, la această vreme, e atestat documentar *Pătru Silișteanul*, care, la 15 octombrie 1491, a cumpărat satul Măneşti, cu o mănăstire, „la obârşia Ialanului". Acest strămoş[12], „uitat" de Dimitrie Cantemir, a întemeiat un domeniu compus din câteva sate învecinate, el însuşi descălecând satul numit mai apoi Silişteni, tot pe valea Elanului (Ialanului), leagănul Cantemireştilor. „Astăzi, cel dintâi sat ce-l udă Elanul e *Urlați* [...]. La un kilometru mai sus de Urlați, se deschid două văi: una pe dreapta, valea Recei, îngustă şi pădurească, alta spre stânga, dinspre *Grumezoaia*, valea Elanului, care duce la fundul văii Elanului [...]. Din pântecele acestor dealuri pădureose, care trebuie să cuprindă câteva mii de ha de pădure, izvorăsc 3 ape: *Drislaveţul*, pe care e aşezat Huşii, cu direcțiunea de la N–VV spre S–EE; *Sărata*, cu direcția de la NN–V spre SS–E şi *Elanul*, cu direcția de la N [la] S"[13]. Aceste elemente de topografie istorică, furnizate de un cunoscător autorizat al vechiului ținut Fălciu – Gh. Ghibănescu – vor ajuta la înțelegerea celor ce urmează, căci, pe o rază „de 6–7 km de la Urlați în sus, spre obârşia Elanului, au stătut, din vechi, 3 aşezări de sate: *Măneştii*, *Plăvăţeştii* şi *Siliştenii*, toate azi dispărute"[14]. În adevăr, uricul din 1491 arată că Măneştii erau aşezați chiar la izvor, „la obârşia Elanului"[15], ca şi Siliștenii[16], care, pe vremea lui Cantemir, ajunsese să fie împărțit „în trei bătrâni": Ioan Morariu, Petea şi – fireşte – *Pătru Silișteanul*[17]. Mănăstirea lui Man din Măneşti a devenit, probabil, „mănăstirea părintească numită Urlați"[18], în jurul căreia, timp de două secole, Siliștenii s-au îngropat ca „în cimitirul strămoşilor"[19]. Acesta a fost nucleul de la care va porni şi viitorul domn în alcătuirea marelui său domeniu fălcian: răzeş în Silişteni, el a putut cumpăra întâi satele învecinate, pe urmă cele mai îndepărtate, mai ales după urcarea sa pe tronul țării.

Urmaşii lui Pătru Silişteanul îi aflăm spre mijlocul veacului al XVI-lea. Un *Fetion Silișteanul* slujise „cu credință" pe Ştefăniță-Vodă (1517–1527), primind de la acesta – *ocină şi vislujenie* – jumătate din satul Pârțeşti, unde a fost Petru Pârțea, *la Gura Săratei*[20]. Apartenența lui Fetion Silişteanul la neamul întemeiat de Pătru Silişteanul o probează nu numai numele, ci şi situarea geografică a satului „la Gura Săratei", pârâu al cărui izvor – cum am văzut mai sus – e lângă al Elanului, ceea ce înseamnă că satul Pârțeşti era foarte apropiat de celelalte sate ale Siliștenilor. Fetion, călugărindu-se sub numele

[12] DIR, XV/2, București, 1954, p. 162, nr. 148 (toate volumele citate din DIR sunt din seria „A. Moldova").

[13] Ghibănescu Gh., Surete, VII, p. XII (subl. n.).

[14] Ibidem.

[15] DIR, cit., p. 61, nr. 62.

[16] Ghibănescu Gh., Surete, VII, p. XX.

[17] Ghibănescu Gh., Din traista cu vorbe, Iași, 1906, p. 392; idem, Surete, VII, p. XXI.

[18] Cantemir D., Viața, p. 2; cf. Grigoraș N., Primele mănăstiri şi biserici moldovenești, în „Studii şi cercetări istorice", XX, Iași, 1947, p. 126.

[19] Cantemir D., Viața, p. 2.

[20] DIR, XVI/1, București, 1953, nr. 299, p. 333.

Tudor – *identic cu al tatălui lui Cantemir-Vodă!* – şi neavând copii, şi-a vândut, la 1531, jumătatea de sat fraţilor săi, Dan şi Furdui Silişteanul[21]. La rândul său, acesta din urmă şi-a vândut partea sa din Pârţeşti – „jumătate din jumătatea de jos" – la 30 aprilie 1555[22]. Aproape un veac mai târziu, la 12 aprilie 1646, se aminteşte că Racoviţă Cehan a cumpărat 1/6 din Pârţeşti de la Anesia şi fiica ei Varvara, nepoatele Silişteanului[23], personaj care nu poate fi decât Dan Silişteanul.

Am arătat mai sus că spiţa alcătuită de Dimitrie Cantemir la 1716 cuprinde un *Iban*, trăitor pe la 1495–1560, al cărui nume a fost tradus *Ivan*. Dar, textul iniţial fiind scris în latină, cu toate numele adaptate formelor acestei limbi – Theodorus, Gregorius, Basilius etc. – e foarte greu de crezut că autorul va fi redat în formă slavă tocmai numele acestui străbun. Ni se pare că suntem foarte aproape de adevăr presupunând că *Iban* este o formă coruptă – din acelea cu care, alături de confuzii şi erori cronologice, copiştii ulteriori au împănat aşa de bine cartea întreagă – pentru *Dan*. Acesta este, după părerea noastră, *al doilea strămoş cunoscut* al lui Dimitrie Cantemir, pe linie paternă. Cât priveşte strămoşul cu care voievodul pare că se mândrea cel mai mult – „Teodor Cantemir", pârcălabul de Chilia –, fie-ne îngăduită o remarcă: Dimitrie Cantemir citează un document din anul 6951, de la „domnitorul Ştefan"[24], pe care-l confundă (din neatenţie sau voit) cu Ştefan cel Mare. *Dar veleatul 6951 corespunde anului 1443, când realmente domnea un Ştefan* – Ştefan la II-lea (1442–1447) –, *iar lista pârcălabilor de Chilia nu conţine niciun nume înainte de 1465*[25]. Cine ştie ce document din 1443 va fi avut sub ochi Dimitrie Cantemir când a scris pasajul respectiv, întărit şi în *Descrierea Moldovei*, prin publicarea unui act, care, aşa cum e redat, e o plăsmuire evidentă. Încă o dată: cine ştie ?!...

O dată fixate jaloanele Pătru – Dan – Nistor I, să ne ocupăm de *Tudor Silişteanul* şi familia sa. După spusele nepotului său – născut însă la aproape cinci decenii după moartea lui –, Tudor a fost căsătorit de două ori: prima lui soţie – singura cunoscută documentar, de altfel – mama lui Cantemir, era dintr-un neam de răzeşi de pe aceeaşi vale a Elanului, şi care descindea ea însăşi dintr-o spiţă a Silişteni[26]lor; se numea *Maria* şi a avut doi copii: pe *Macrina* monahia – al cărei nume îl găsim şi în pomelnicul Bisericanilor[27] – şi pe *Cantemir*; după moartea sa, în mai 1613 –„şase luni după naşterea lui Constantin", recte Cantemir – Tudor s-a recăsătorit, cu o femeie rămasă necunoscu-

---

21 Ibidem.

22 DIR, XVI/2, Bucureşti, 1951, nr. 74, p. 81.

23 Ghibănescu Gh., Surete, VIII, Iaşi, 1914, p. 296.

24 Cantemir D., Viaţa, p. 1.

25 Stoicescu N., Lista marilor dregători moldoveni (1384–1711), în AIIAI, VIII, 1971, p. 407; un pârcălab nenumit la 1446, deci tot sub Ştefan al II-lea.

26 Ghibănescu Gh., Un izvod genealogic al răzeşilor din Silişteni, înrudiţi cu Cantemireştii, în ArhGen, II, Iaşi, 1913, p. 76–80; deşi foarte confuz – ca toate spiţele răzeşeşti –, izvodul are elemente controlabile: Romaşco e pomenit la 1641, iar doi fii şi ginerele – la 1690 (idem, Surete, VII, p. XXII, nota 1).

27 Linţa Elena, Pomelnicul de la Bisericani, p. 437.

tă, mama lui *Nistor II*. Acesta, născut la 1617 – „mai tânăr cu cinci ani" –, ar fi murit, zice Cantemir, la 48 de ani[28], adică în *1665*, ceea ce nu poate fi adevărat, pentru următoarele motive:

a) câteva rânduri mai sus, se spune că Macrina „a fost astrucată cu cinste de fraţii ei, Cantemir şi *Nistor*"[29], în anul 1677;

b) Nistor a fost „ferecat vreme de un an de zile în închisori, de către domnul Moldovei Dimitrie Cantacuzino, din pricina fugii frăţâne-său Constantin, în Ţara Românească"[30]; or, această nouă domnie a lui Dimitrie Cantacuzino se plasează în intervalul ianuarie 1684–iunie 1685, iar Cantemir a fugit în 1684[31].

Rezultă că Nistor a murit în *1685*, puţin înainte de urcarea pe tron a fratelui său, în vârstă de 68 de ani, şi nu *48*, cifră care este tot vreo greşeală de-a copiştilor.

După mărturia fiului său, viitorul domn Constantin Cantemir s-a născut la Silişteni, la 8 noiembrie 1612[32]; nu avem motive să ne îndoim de această dată: la 1685, Neculce îl arată „om bătrân, ca de şaptezeci de ani"[33]; *dar însuşi numele lui arată că s-a născut la 1612*, anul venirii în Moldova – ca participant la bătălia de la Cornul lui Sas (iulie 1612) – a cunoscutei căpetenii tătare Cantemir Mârzacul.

Toate informaţiile care urmează în cuprinsul cărţii, autorul le ştia, desigur, chiar din gura tatălui său, care i le va fi povestit, în acele nopţi geroase, petrecute la gura sobei, în palatul din Iaşi, când fiul îi tălmăcea înţelesul pildelor religioase. Cantemir a rămas orfan la vârsta de 15 ani, tatăl său Tudor murind într-o încăierare produsă de vreo incursiune tătărească din Bugeac – cum trebuie să fi fost foarte multe în acel mărginaş ţinut fălcian – şi nu numaidecât într-o mare năvălire a hanului însuşi, care s-a produs la 1624[34]. Sever Zotta a arătat, încă din 1924, că, în textul care relatează moartea lui Tudor, copiştii au făcut o greşeală, punând „anul Domnului 1627" ca an al morţii lui Nistor, când, în realitate, el se referă la Tudor[35]! Ediţia din 1924 a *Vieţii lui Constantin Cantemir* în româneşte, cea din 1943, ca şi traducerea, din 1960, a lui Radu Albala, păstrează în chip straniu această inadvertenţă, care nu putea să existe în original. Socotim că ar fi mult mai bine ca, menţionându-se intervenţia editorului, să se corecteze fraza în sensul indicat de Sever Zotta: „În anul Domnului 1627, când au năvălit tătarii din Crâm şi din Bugeag..."

---

28 Cantemir D., Viaţa, p. 2.

29 Ibidem.

30 Ibidem.

31 Ibidem, p. 48 şi urm.

32 Ibidem, p. 1. [Cu privire la anul naşterii lui Cantemir, vezi Sion Ion T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612 ?, în ArhGen, IV (IX), 1997, 1–2, p. 207–214; autorul argumentează convingător că viitorul domn s-ar fi născut, de fapt, la 1626 şi corectează, în consecinţă, şi alte repere din biografia acestuia.]

33 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, text stabilit, glosar, indice şi studiu introductiv de Iorgu Iordan, ediţia a II-a revăzută, Bucureşti, 1959, p. 87.

34 Iorga N., Istoria literaturii române, p. 242.

35 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 3.

După această întâmplare, a urmat, pentru Cantemir, *„pierderea* desăvârşită a stăpânirilor sale" – după traducerea lui N. Iorga[36] sau „cumplita *pustiire* a moşiilor sale" – după traducerea lui Radu Albala[37], ceea ce, în treacăt fie zis, nu e tocmai totuna. Ceea ce e sigur, e că fraţii şi-au *vândut* o parte din ocini; un document din 1641 menţionează că *„fiii Silişteanului* din Bârlad" au vândut satul Silişteni lui Petre Cehan[38]; acesta din urmă moare între 10 aprilie 1628[39] şi 28 noiembrie 1630[40], ceea ce confirmă, indirect, moartea anterioară a lui Tudor Silişteanul. Că nu a fost vândut *tot* satul cu acest prilej, ci numai unele părţi din bătrânul Pătru Silişteanul, o arată şi faptul că fiul lui Petre Cehan, viitorul mare-logofăt Racoviţă Cehan († 15 decembrie 1664) a cumpărat şi el 1/6 din Silişteni, de la şapte răzeşi de acolo, odată cu 1/6 din Pârţeşti pe Sărata de la nepoatele lui [Dan][41] Silişteanul[42]. Aceste cumpărături succesive ale Cehanilor de la neamul Siliştenilor ar putea arăta, cum a presupus şi Sever Zotta[43], o anume înrudire, deocamdată neidentificată.

Cantemir: cariera; primele două căsătorii

„...om de ţeară, moldovan drept..."

a) Până la 1664, *cariera lui Cantemir Silişteanul* se poate urmări doar pe baza celor scrise de fiul său, care ne relatează că la 15 ani, adică în 1627, Cantemir a plecat în Polonia, într-o vreme când „între leşi şi suedezi se purta necontenit război"[44]. Aşa trebuie să fie, căci pacea s-a încheiat abia la 16 septembrie 1629, la Altmark. Firește, pe atunci nu domnea Jan Kasimir, care ajunge pe un tron abia la 1648. Dimitrie Cantemir mai spune că tatăl său „a obţinut sarcina de căpitan peste o mie de ostaşi de armătură uşoară[45]; *la 15 ani nu putea obţine această slujbă*; dar biograful adaugă amănuntul că viteazul ostaş şi-a păstrat funcţia *timp de 17 ani*[46]. Având în vedere că el s-a întors în ţară la 1660, cum vom arăta mai jos, credem că *răstimpul de 17 ani reprezintă perioada 1643–1660*; aceasta înseamnă că a obţinut respectiva funcţie *la 31 de ani*, ceea ce e

---

36 Cantemir D., Viaţa lui Constantin-Vodă Cantemir, traducere românească de N. Iorga, ediţie nouă, îngrijită de Liliana N. Iorga, Craiova, 1943, p. 22 (subl. n.).

37 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, cit., p. 3 (subl. n.).

38 Ghibănescu Gh., Surete, VIII, p. 286.

39 CDM, II, Bucureşti, 1959, nr. 415, p. 98.

40 Ibidem, nr. 609, p. 138; vezi şi Racoviţă-Cehan M., Familia Racoviţă-Cehan. Fişe nominale şi fotografii, Bucureşti, 1942, p. 4–5.

41 Vezi mai sus.

42 Ghibănescu Gh., Surete, VIII, p. 296.

43 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 4.

44 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, p. 3.

45 Ibidem.

46 Ibidem.

cu mult mai plauzibil. În 1665 a izbucnit un nou război polono-suedez, în timpul căruia Cantemir a săvârşit „multe isprăvi strălucite şi vitejeşti[47]; apoi, „împăcându-se în sfârşit lucrurile între leşi şi suedezi"[48] prin pacea de la Oliva (3 mai 1660), Cantemir a pornit spre ţară.

Terminând acest capitol din viaţa lui Cantemir, fiul biograf repetă că tatăl său a slujit în oastea polonă 17 ani. E foarte probabil că unul dintre copiştii manuscrisului a făcut *el* socoteala 1627 + 17 = 1644, fixând astfel acest an pentru întoarcerea lui Cantemir, căci, altfel, e imposibil să fi pus Dimitrie Cantemir *însuşi* această dată; el, istoricul ţării sale, nu putea să fixeze domnia lui Grigoraşcu Ghica la 1644; de altfel, din filele următoare ale cărţii reiese că *acolo unde nu cunoştea anul precis*, *Dimitrie Cantemir lăsa locul gol.* Ne aflăm deci, iarăşi, în faţa unei evidente erori care trebuie corectată de editori.

Miron Costin ne spune că în bătălia de la Floreşti (22 mai 1660), dintre Gheorghe Rákóczi al II-lea şi turci, a participat şi „Cantemir, pre atunce ceauş la munteni"[49]. În acest caz, înseamnă că, în adevăr, Cantemir s-a întors din Polonia la 1660 şi a trecut în Ţara Românească, dar la Constantin Şerban, nu la Grigore Ghica, a cărui domnie muntean începe abia în septembrie. *Ceauş spătăresc* până la 1664, ostaşul care avea acum 52 de ani se întoarce în Moldova, unde domnea Istratie Dabija (septembrie 1661–septembrie 1665), care-i încredinţează *vornicia de Bârlad*[50]. Îl găsim în această funcţie la 1 septembrie 1664[51] – ceea ce arată că a revenit în Moldova în timpul verii, după ce, în toamna lui 1663, fusese campania de la Leva[52] – şi la 12 martie 1667[53]. Probabil, în cursul anului 1668 a devenit *armaş*, prima menţiune cu acest titlu datând din 29 ianuarie 1669[54], iar a doua din 21 iunie 1669[55]; e posibil că a păstrat această funcţie până la 1672, când, în urma înăbuşirii revoltei lui Hâncu şi Durac, a luat locul celui dintâi, ca *serdar*, şi nu mare-clucer, cum zice fiul său[56]. Ca serdar, apare prima oară la 26 aprilie 1672[57] şi apoi la 28 sep-

---

47 Ibidem, p. 5.

48 Ibidem.

49 Costin M., Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1944, p. 217; şi cronicarul muntean Radu Greceanu ştia că bătrânul Cantemir a fost întâi „lefeciu, apoi şi ceauş la steagul spătăresc aicea în ţară" (Iorga N., Istoria literaturii române, cit., p. 248).

50 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, p. 14.

51 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, cit., p. 100.

52 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, p. 6.

53 Iorga N., Studii şi documente cu privire la istoria românilor, VI, Bucureşti, 1904, p. 25 (în continuare: Iorga N., Studii şi documente).

54 CDM, III, Bucureşti, 1963, nr. 1726, p. 369.

55 Ghibănescu Gh., Surete, XXV (Kogălnicenii), Iaşi, 1932, p. CCXCVI; de asemenea, şi la 8 iulie 1669 (Ghibănescu Gh., Ispisoace şi zapise, III, 2, Iaşi, 1910, p. 87; în continuare: Ghibănescu Gh., Ispisoace). În documentul din 20 iulie 1669 (ibidem, p. 90), Cantemir e menţionat vornic de Bârlad, aşa cum figura în documentul – cu o dată mai veche – prezentat atunci de Gavril Costache.

56 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, p. 17; dar e foarte posibil să fi devenit serdar în urma avansării lui Alexandru Buhuş ca mare-hatman, înainte de noiembrie 1671 (Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Sec. XIV–XVII, Bucureşti, 1971, p. 358; în continuare: Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători).

57 Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, în „Arhiva", I, 1889, p. 405–406.

tembrie 1672[58]; în anii următori, făcând cumpărături sau primind danii, poartă acelaşi titlu. Biografia pretinde că, odată cu urcarea lui Antonie Ruset în scaunul Moldovei (noiembrie 1675), „Cantemir se lepădă de caftan şi stătu fără dregătorie acasă la el, vreme de aproape de doi ani"[59]. În realitate, documente din 1676, 1677 şi 1678[60] ni-l arată purtând acelaşi titlu, fără obişnuita particulă *biv*, ca şi în anii următori, până în noiembrie 1681[61]. În august 1682 era deja – abia acum! – *clucer*[62]. Cu acest titlu a plecat în pribegie, în Ţara Românească, în iulie sau august 1683, „împreună cu mulţi alţi boieri"[63], şi tot acesta e titlul pe care ni-l dau Ilie Moţoc şi Savin Zmuncilă în celebra lor scrisoare din 28 noiembrie 1683, către „cinstiţii fraţii noştri, *Cantemir clucerul* şi alţi boieri pribegi"[64].

În noua sa domnie (ianuarie 1684–iunie 1685), Dumitraşco Cantacuzino s-a arătat şi mai vrăjmaş lui Cantemir, fiind acum aţâţat şi de intriganţi. Simţindu-şi viaţa în pericol, Cantemir a pribegit din nou – în vara lui 1684, pare-se – în Ţara Românească, la Şerban Cantacuzino, care încă din anul precedent îi promisese sprijinul pentru domnie.

La 15 iunie 1685, Cantemir Silişteanul devenea domn al Moldovei, sub numele de Constantin-Vodă; de aici încolo, biografia sa este o pagină – nu dintre cele mai curate... – din istoria ţării.

Prin urmare, cariera sa[65] e următoarea: *mercenar în oastea polonă:* 1627–1660 (*comandant de unitate:* 1643–1660); *ceauş spătăresc* în Ţara Românească: 1660–1664; *vornic de Bârlad:* 1664–1668; *armaş:* 1668–1672; *serdar:* 1672–1681; *mare-clucer:* 1681–1684; *domn al Moldovei:* 1685–1693.

b) „În anul 1646, în vârstă de treizeci şi patru de ani, [Cantemir] îşi luă, silit de vodă [Grigore Ghica], cea dintâi soţie, pe Anastasia – nepoată de văr după tată a însuşi domnitorului – care, după patruzeci de zile de căsătorie, se prăpădi de o boală molipsitoare".[66] Anul e inexact, fiind, desigur, o „completare" a copiştilor; nu putea să dea aceste amănunte Dimitrie Cantemir, care ştia că la 1646 tatăl său era în Polonia şi că nici nu începuse războiul polono-suedez în care acesta se ilustrase (1655–1660). De altfel, *intercalarea* pasajului nu lasă nicio îndoială asupra faptului că e vorba de anul 1664, înainte de 1 septembrie, când Cantemir se afla, cum am arătat, în Moldova. Pasajul ar putea fi deci re-

---

58 Iorga N., Studii şi documente, XXII, 1913, p. 355.

59 Cantemir D., Viaţa, ed. Radu Albala, p. 24.

60 Creşterea colecţiunilor Academiei Române, 1938–1942, p. 149–150, doc. din 1676–1677 (în continuare: Creşterea colecţiunilor); Iorga N., Istoria literaturii române, cit., p. 256 (doc. din 18 martie 1678).

61 Ghibănescu Gh., Surete, VII, p. 140; un document din 16 iunie 1681 vorbeşte de Cantemir fost vornic (CDM, IV, Bucureşti, 1970, nr. 641, p. 156); o fi greşit datat? Totuşi o perioadă de întrerupere la serdărie a avut şi Cantemir, dar nu în 1675–1678, ci în 1680–1681: un act din 9 ianuarie 1680 (Costin M., Opere complete, ed. V.A. Urechia, I, Bucureşti, 1886, p. 708), unul din 13 octombrie 1680 (Iorga N., Studii şi documente, V, 1903, p. 45) şi alte două, din martie 1681 (CDM, IV, nr. 595–596, p. 147) îl arată fost serdar.

62 CDM, IV, nr. 740, p. 176.

63 Cantemir D., Viaţa, p. 34.

64 Iorga N., Scrisori de boieri, Bucureşti, 1912, p. 92–93.

65 Puţin diferită de cea prezentată de Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 267.

66 Cantemir D., Viaţa, loc. cit.

stabilit, astfel: „În anul 1664, își luă, silit de vodă, cea dintâi soție, în vârstă de 34 de ani, pe Anastasia...", dacă nu cumva precizarea vârstei e ulterioară comiterii greșelii de an, căci la 1646, Cantemir avea, firește, 34 de ani.

Dar, chiar și așa restabilită informația, căsătoria lui Cantemir cu o *nepoată a lui Grigore Ghica* ni se pare imposibilă: dacă Gheorghe Ghica, tatăl lui Grigore, se născuse pe la 1598[67], iar Grigore însuși se căsătorise pe la 1657[68], înseamnă că se născuse pe la 1630; o nepoată de văr nu se putea naște, la rându-i, decât pe la 1660. Nu se căsătorea un om de 52 de ani cu o copiliță de 4-5 ani! Însă dacă socotim rudenia afirmată ca reflectând o realitate, e vorba, mai degrabă și mai sigur, de o *vară a lui Grigore Ghica*. În adevăr, exista obiceiul de a desemna verii după înrudirea față de părinți, și acest mod de a preciza înrudirile – pe care-l vom ilustra cândva cu mai multe exemple –îngreunează considerabil cercetările genealogice. De altfel, vom constata ceva mai încolo că Dimitrie Cantemir însuși folosește acești termeni când scrie despre mama sa.

Având în vedere aceste amănunte, prima soție a lui Cantemir – *dacă* a existat – era o vară ori de-a lui Grigore Ghica, ori de-a soției sale, Maria Sturza. În primul caz, trebuie ținut seama că bătrânul Ghica avusese de soție și pe o anume Smaranda, fata unui Stamate din Broșteni (Dorohoi)[69]. A doua variantă, bănuită și de Sever Zotta[70], nu ni se pare posibilă, întrucât, în primul rând, rudele Mariei Sturza sunt îndeajuns de bine cunoscute[71], iar în al doilea rând, biografia precizează că înrudirea era după tată, nu după soție.

Constantin Cantemir. După o frescă de la biserica mănăstirii Mira. Secolul al XVIII-lea.

---

67 Veress A., Pribegia lui Grigorașcu-Vodă prin Ungaria și aiurea, în AAR MSI, s. III, tom. II, mem. 7, 1924, p. 1, nota 2: în 1658 avea 60 de ani.

68 L-a însurat Gheorghe Ștefan-Vodă în timpul domniei sale (1653–1658), „cu nepoată-sa, fata Sturdzii vistiernicului", făcându-l agă (Costin M., Letopisețul Țării Moldovei, p. 192); prima mențiune cu acest titlu e din decembrie 1657 (Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 403), ceea ce înseamnă că în acel an s-a făcut căsătoria.

69 CDM, III, nr. 1683, p. 360; CDM, IV, nr. 526, p. 133; Creșterea colecțiunilor, VII–XII, 1916, p. 90; despre această căsătorie și urmașii rezultați din ea, așteptăm publicarea studiului redactat de Paul Cernovodeanu. [cf. Cernovodeanu Paul, Știri privitoare la Gheorghe Ghica-Vodă al Moldovei (1658–1659) și la familia sa, în AIIAI, XIX, 1982, p. 333–352 (I); XX, 1983, p. 121–133 (II); XXI, 1984, p. 169–178 (III).]

70 Zotta S., Despre neamul Cantemireștilor, p. 4.

71 Cf. Gorovei Șt.S., Înrudirile cronicarului Grigore Ureche, în „Anuar de Lingvistică și Istorie Literară", XXIV, Iași, 1973, p. 109–126.

Un genealogist din veacul trecut, Costache Tufescu, a crezut că poate da, în spițele sale[72] – extrem de interesante, de altfel –, unele amănunte despre „ce al doile fimiai a D(omnului) Cantimir", afirmând că era fiica hatmanului Mihu[73]; dar acesta este *Miho Racotă*, hatman în Moldova la 1616–1618[74], fratele celebrului aga Leca. O înrudire a acestora cu Ghiculeștii nu ne e, personal, cunoscută, dar această posibilitate nu trebuie cu totul exclusă din perspectiva viitoarelor cercetări, dacă ținem seama de faptul că Racoteștii erau, ca și Ghiculeștii, *albanezi de origine*, din același flux, probabil, din care făcuse parte și aga Neculai Coci, tatăl lui Vasile Lupu[75].

c) „În anul ... [Cantemir] își ia de soție pe o fată din neamul boieresc al Găneștilor, Ruxandra, care rămăsese singură din tot neamul ei; [...] ea a trăit numai trei ani, și dintr-însa s-a născut Ruxandra, cea dintâi fiică a lui."[76]

Data acestei căsătorii se poate ușor determina: este anul 1665, înaintea morții lui Dabija- Vodă (11 septembrie 1665); în schimb, încercările mai vechi de a identifica pe „Ruxandra Gane" au rămas infructuoase, cu toate încercările întreprinse de Gh. Ghibănescu[77] și C. Gane[78]. Dar acum, știind că manuscrisul biografiei conține atâtea greșeli de transcriere, ne putem întreba dacă „ganestiorum", care a ajuns până la noi, reprezintă notația autorului sau e o deformare.

Întâmplător, am reușit s-o identificăm pe această pretinsă „Ruxandra Gane"[79], grație unui document publicat de I. Antonovici. Acest document, din 8 iulie 1737, este o poruncă a lui Grigore-Vodă Ghica către Vasile Sturza biv-vel-stolnic, în pricina iscată între postelnicul Ion Ursuleț și stolnicul Ion Bogdan pentru satul Ceucanii de la Tutova, „zicând Ursuleț postelnicul că acel sat Ceucanii iaste giumătate a lui, de pe moșul său *Iordachi*, *ce-au fost frate cu Bâia*, *moaşe stolnecului Bogdan*"[80].

Stolnicul Ion Bogdan era fiul hatmanului Lupu Bogdan, născut în 1662[81] și căsătorit în 1683 cu Ruxandra, fata lui Cantemir. Prin urmare, *„Bâia*, *moaşe stolnecului Bogdan"*

---

72 Comentate întâi de Zotta S., O colecție veche de spițe de neam, în RI, XIII, București, 1927, 1–3, p. 45–51 și 10–12, p. 371–376; XIV, 1928, 4–6, p. 155–160 (în continuare: Zotta S., O colecție veche); publicate apoi de Bezviconi G., Costache Tufescu și opera lui, în DTN, III, Chișinău, 1935, 17–20, p. 6–21; unele considerații pe marginea lor a făcut, recent, profesorul Cihodaru C., Originea spătarului Neculai Milescu, în AȘUI, istorie, XVII, 1971, 2, p. 157–160.

73 Zotta S., O colecție veche XIII, 1–3, p. 46; Tufescu credea că era a doua soție, după prima din Țara Românească.

74 Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 233.

75 Astfel, e deosebit de sugestiv faptul că mama lui Miho Racotă se numea Cheraţa (Stoicescu N., op. cit., p. 80), ca și una dintre verele primare ale lui Vasile Lupu (ibidem, p. 410). Grupul acesta de albanezi ar trebui studiat amănunțit.

76 Cantemir D., Viața, p. 15.

77 Ghibănescu Gh., Spița familiei Gane, în IN, III, Iași, 1923, p. 147 (socotind, absolut arbitrar, că Ruxandra era fiica lui Nechifor Gane din ținutul Sucevei!).

78 Gane C., Pe aripa vremii, București, 1923, p. 15–16.

79 Paralel și independent, la aceeași identificare a ajuns și dl. Em. Bogdan (Franța); cf. scrisorile d-sale din 4. IV. și 9. VII. 1969. [Emanuel R. Bogdan (1922–1981) și-a publicat rezultatele cercetărilor sale – sub titlul Originea și înrudirile primilor Cantemirești – în 1973, în ziarul „Stindardul" din München (nr. 126, p. 2); am reprodus acest articol în ArhGen, IV (IX), 1997, 1–2, p. 201–204].

80 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 340; vezi și p. 342: „a lui Iordache și a surori-sa, a Bâiei".

81 La 1679, avea 17 ani (Cantemir D., Viața, p. 26).

nu este alta decât mama Ruxandrei Cantemir. La 7 iunie 1662, „*Iordachie şi cu sorumea Bâia, feciorii lui Constantin, nepoţii Savei de Ceucani*" vindeau ½ din Strâmba[82].

Aceste două documente rezolvă o mulţime de chestiuni.

În primul rând, familia celei de-a doua soţii a lui Cantemir nu mai e o enigmă: *Sava din Ceucani* e menţionat la 1627[83] şi la 1632[84]; era, probabil – ca şi *Nicoară spătarul din Ceucani*, menţionat la 1624[85] – un urmaş al lui *Lazor pitarul*, care, la 16 aprilie 1558, a primit o întărire domnească pentru satul Ceucani şi siliştea Divitẹni[86]. „*Constantin ot Ciocani*", fiul lui Sava, trăitor pe la 1645, a fost căsătorit cu *Anisia*, fiica paharnicului Dabija Năd̆băico şi a Paraschivei Cârstea Ghenovici[87]. Iar „*Iordache ot Ciocani*" este acel misterios „frate" – cumnat deci – al lui Cantemir, pomenit la 1673[88]. Între cei de la care a făcut cumpărături Gavriliţă Costache, ascendentul Costăcheştilor, se află şi *Constantin* cu soţia sa *Anisia* şi copiii *Iordache* şi *Maria*[89]; e firesc, întrucât Anisia era vară primară cu mama lui Gavriliţă Costache, Tofana, fata lui Vasile Bujoreanu, ginere, şi acesta – ca şi Dabija Năd̆băico –, al vornicului Cârstea Ghenovici. Deci, în al doilea rând, se lămureşte „frăţia" dintre Iordache şi Cantemir, discutată cândva de Zotta: Cantemir a fost soţul *Mariei*, zisă *Bâia*, sora lui Iordache.

În al treilea rând, dispare acea enigmatică *Cubăe*, introdusă în istoriografia noastră de marele genealogist I. Tanoviceanu, la 1910[90]; acest straniu nume provine dintr-o lectură greşită a documentului din 1717, în care se spune: cu jupâneasa lui Cantemir, *cu Bâia.* Un caz similar am întâlnit la Potomir Costin, a cărui soţie, Nastasia Drăceoaia (Dracea), devenise, într-un document, ...*Cudrăceoaia*!

În al patrulea rând, tot procesul pentru Ceucani – proces a cărui neaşteptată victimă îndepărtată a fost... Miron Costin[91] – se limpezeşte cât se poate de bine. La 29 august 1673, Eremia, fiul lui Anton pitarul, şi-a lăsat părţile sale de moşii – între care un bătrân la Ceucani[92] – lui Enache clucerul[93], nepotul de frate al lui Istratie-Vodă Dabija. Cantemir s-a supărat că nu i-a lăsat *lui* această moştenire, ca rudă mai apropiată, căci răposata lui soţie fusese *vară primară* cu Eremia, în timp ce Enache era *văr de-al doilea*[94]. Cantemir

---

82 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 98.

83 CDM, II, nr. 204, p. 58; vezi şi nr. 1038, p. 219–220.

84 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 338.

85 CDM, II, nr. 204, p. 58; vezi şi nr. 1038, p. 219–220.

86 DIR, XVI/2, nr. 107, p. 116–117.

87 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 13, coroborat cu o însemnare din IN, IV, p. 216; vezi, mai jos, nota 89.

88 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 12.

89 IN, IV, p. 216: „nepoţii lui Cârstea vornicul cel mare: Constantin şi Anisiica, fii, Iordache şi Maria, nepoţi".

90 Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Ţifescu şi omorârea lui Miron şi Velişco Costin, în AAR MSI, s. II, tom. XXXII, Bucureşti, 1910, nr. 9, p. 7 (în continuare: Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Ţifescu).

91 Aceasta era concluzia lui I. Tanoviceanu.

92 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 340.

93 Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Ţifescu, p. 5.

94 Ibidem, p. 7.

şi-a dat părţile sale din Ceucani, ca zestre, Ruxandrei, la căsătoria cu Lupu Bogdan; acesta, după ce socrul său a ajuns domn, a făcut presiuni asupra fiului lui Enache – celebrul Ilie Ţifescu, zis Frige-Vacă – pentru vânzarea părţii moştenite la Ceucani. Înspăimântat de ameninţările ginerelui domnesc, i-a vândut bătrânul de moşie în 1689, asigurându-se însă de scrisori tainice din partea logofătului Dubău şi a boierilor că a vândut cu sila[95]; şi, ca să se pună bine pe lângă domn, a denunţat complotul de la Băcani, ceea ce a dus la decapitarea Costineştilor. Toate acestea au ieşit la iveală la 1717, când Ion Bogdan, stolnicul de la 1737, a pornit proces pentru Ceucani cu Gavril Ţifescu; după moartea acestuia, „mărul discordiei" a intrat în stăpânirea mănăstirii Răchitoasa[96], ctitoria Ţifeştilor.

La 1675, „Iordachi snă Constantin ot Ciocani" asistă şi semnează la înfierea lui Antioh Cantemir de către Gheorghe Buga[97]; în cuprinsul actului, e trecut „Iordache snă *Constantin Ceucanul*". Acest nume ne dă de gândit: oare nu cumva în textul lui Dimitrie Cantemir va fi fost „*czocanestiorum* familia", devenit, prin corupere, din cauza neatenţiei copiştilor, „*ganestiorum familia*"? Această conjectură ar fi al cincilea folos pe care l-am avea din identificarea „Ruxandrei Gane" cu Maria (Bâia) de Ceucani. Moşia Ceucani a rămas în stăpânirea familiei Bogdan până la hatmanul Constantin Bogdan-Paladi, mort în 1831[98].

Ce sânge şi ce înrudiri aducea Maria de Ceucani?

Dacă despre familia tatălui ei nu ştim decât că descindea, poate, din Lazor pitarul de la 1558, în schimb, strămoşii mamei ei ne sunt bine cunoscuţi. Ea aparţine familiei *Nădăbaico*; tatăl ei, *Dabija* ceaşnicul, era fiul vornicului *Lazăr Nădăbaico* şi al *Nastasiei*; Lazăr Nădăbaico, om cu lungă carieră la răscrucea a două veacuri, era poate fiul, poate un nepot de frate al lui *Ion Năbăbaico*, mare-vornic (1553–1558)[99]. Mama Anisiei, *Schiva* (Paraschiva), era fiica lui *Cârstea Ghenovici*[100], boier al sfatului domnesc din 1588, mare-vornic – succesiv – în ambele „ţări", până la 1612; acesta era căsătorit cu *Anghelina*[101], fata lui *Matei Crăciun*[102], postelnic la 1561[103], mare-vornic al Ţării de Sus la 1569–1570, şi a *Mariei*[104] (m. 1570), nepoată[105] a Anuşcăi Frunteş de la 1542[106] (nepoa-

---

95 Ibidem, p. 7–8.

96 Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 340.

97 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 16.

98 Ibidem, p. 7.

99 Despre familiile desprinse din trunchiul Nădăbaico – studiul nostru: Destinele unui neam (ms.).

100 DIR, XVI/ 4, Bucureşti, 1952, nr. 181, p. 138.

101 Ibidem.

102 Iorga N., Consideraţiuni istorice asupra documentelor prezentate de d. Marcu Beza, în AAR MSI, s. III, tom. XVII, mem. 6, Bucureşti, p. 3 (în continuare: Iorga N. Consideraţiuni istorice).

103 Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti, I (1395–1800), volum alcătuit de Alexandru Elian (redactor responsabil), Constantin Bălan, Haralambie Chircă şi Olimpia Diaconescu, Bucureşti, 1965, nr. 766, p. 580 (în continuare: Inscripţiile medievale).

104 Ibidem; Iorga N., Consideraţiuni istorice, p. 3.

105 DIR, XVI/4, nr. 201–202, p. 150–153.

106 DIR, XVI/1, nr. 370, p. 406.

tă colaterală[107]). Dar nu e numai atât. Punând în „ecuație" datele genealogice furnizate de documentele prezentate până aici, obținem următoarea spiță, din a cărei analiză vom trage concluzii interesante:

Spița... Anton, pitar[108]

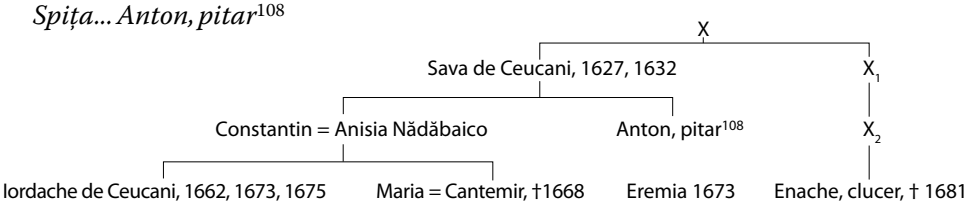

În această spiță, X_2 ascunde pe unul din părinții lui Enache clucerul: Eremia Cârstian și Măricuța Dumitrașco Gheuca[109]; or, întrucât Gheuculeștii nu apar amestecați în procesele pentru Ceucani, X_2 nu poate fi decât *Eremia Cârstian*, fratele lui Istratie-Vodă Dabija[110]. Mai departe, X_1 ascunde pe unul dintre părinții lui Eremia și Istrati: aceștia se numeau Cârstian și Dragna[111]; știind că primul era din Păunești[112], putem presupune că X_1 este *Dragna*. Și atunci, reconstituim spița, cu oarecare aproximație, astfel:

Spița... Dragna[113]

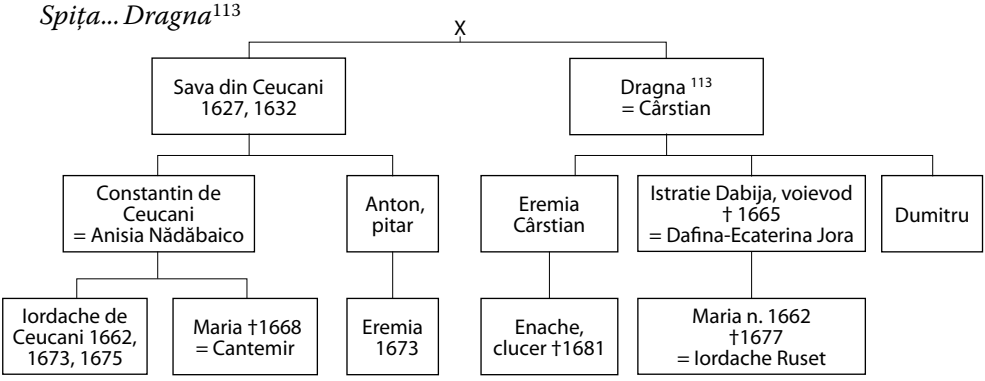

Concluzia vine de la sine: *Maria-Bâia era o nepoată de văr primar a lui Istratie-Vodă Dabija*, adică *o neptis ex patruele*, ceea ce arată că nu e imposibil ca însoțirea ei cu Cantemir să se fi făcut chiar din voia domnului. Constatând acestea, suntem în drept să ne între-

[107] DIR, XVI/4, nr. 228, p. 170: „cneaghinea Frunteșoae nu a avut copii din trupul ei, ci numai nepoți".

[108] Fiu sau ginere.

[109] Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 399.

[110] Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Țifescu, p. 3.

[111] Cf. studiul nostru, Destinele unui neam: familia Nădăbaico (ms.); numele apar și în pomelnicul mănăstirii Răchitoasa – Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Țifescu, p. 35; vezi și nota următoare.

[112] Constantinescu-Mircești C. și Dragomirescu I., Marginea țării, în SAI, IX, București, 1967, p. 89–90.

[113] Poate fi sora lui Sava sau sora soției acestuia.

băm: oare nu cumva Dimitrie Cantemir a făcut o confuzie între prima şi a doua soţie a tatălui său? Sau în adevăr viteazul ostaş s-a căsătorit de fiecare dată cu rude ale domnilor ?!

Aşadar, a doua soţie a lui Cantemir a fost *Maria, din neamul boiernaşilor tutoveni de la Ceucani (Ciocani), nepoată de văr primar* a voievodului Istratie Dabija. Chiar dacă nu era „singura din tot neamul ei", cum pretinde biografia, ea a permis lui Cantemir să-şi extindă proprietăţile, trecând din ţinutul Fălciului în cel al Tutovei: de la rudele Mariei, a cumpărat părţi în satele Mireni, Movileni (care, împreună cu Ciocanii, au făcut parte, mai târziu, din plasa Pereschivul[114]) şi Cicoveni[115].

În fine, nu putem încheia acest capitol fără să amintim că *Maria* figurează, ca soţie a lui Cantemir, şi în pomelnicul de la Bisericani[116]. Restituim, astfel, genealogiei Cantemireştilor un personaj care abia de-acum încolo trebuie studiat amănunţit.

Anița Bantăș, nepoata doamnei lui Duca-Vodă

„...mulier inter mulieres..."

„În anul ... [Cantemir] îşi ia a treia soţie, pe Ana, din vechea stirpe moldovenească a Bantăşilor, nepoată după mamă a Anastasiei, soţia Ducăi-Vodă. Dintr-însa i se născu, în anul următor, Antioh, fiul lui dintâi, în luna decembrie 4".[117]

Această căsătorie, fixată de Sever Zotta la 1668[118], iar de P.P. Panaitescu la 1670[119], s-a făcut, după părerea noastră, la *1669*. Motivele sunt următoarele:

contextul cronologic: după mazilirea lui Iliaş al III-lea Alexandru, în noiembrie 1668, adică – aşa cum se întrevede şi din biografie – în domnia lui Duca-Vodă;

precizarea că Antioh s-a născut „în anul următor", coroborată cu afirmaţia – tot a lui D. Cantemir – că în 1685 Antioh avea 15 ani[120], ceea ce arată că acesta a văzut lumina zilei în 1670; „anul următor" fiind 1670, înseamnă că anul căsătoriei este 1669. De altfel, imediat după naşterea lui Antioh, urmează răscoala lui Hâncu şi Durac, despre care se ştie că a izbucnit în 1671.

Ni se pare limpede că şi aceasta a fost o căsătorie aranjată din dorinţa domnului de a avea sprijinul viteazului Cantemir.

Al doilea copil născut de Anița Bantăș a fost *Dimitrie*. El însuşi spune că a purtat acest nume fiindcă a fost botezat de Dumitraşco-Vodă Cantacuzino[121]; nu e imposibil,

---

114 Marele dicţionar geografic al României, II, Bucureşti, 1899, p. 414; IV, Bucureşti, 1901, p. 350.

115 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 12.

116 Linţa Elena, Pomelnicul de la Bisericani, p. 437.

117 Cantemir D., Viaţa, p. 16.

118 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 4.

119 Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir, p. 29.

120 Ibidem, p. 54.

121 Ibidem, p. 22.

dar nici absolut sigur, dat fiind că s-a născut chiar în ziua de Sf. Dumitru – cum a observat şi Sever Zotta[122] – şi, în plus, că bunicul său de pe mamă se numea *Dumitraşco* – după cum vom arăta mai încolo – şi, după cum se ştie, era foarte frecvent obiceiul de a se da nepoţilor numele bunicilor. Dacă totuşi Cantacuzino i-a fost naşul, botezul s-a petrecut în 1674[123].

Ultimul copil al lui Cantemir bătrânul a fost *Safta*, de la a cărei naştere s-a şi tras moartea Aniţei, „după al cincilea an de căsnicie"[124], adică în 1674; firește anul astfel dedus este greşit. În primul rând, contextul cronologic ne îndreaptă spre un alt an: e vorba, întâi, de mazilirea lui Cantacuzino şi de numirea lui Antonie Ruset (noiembrie 1675), în vremea căruia Cantemir s-ar fi lepădat de boierie[125] timp de aproape doi ani (1675–1677); apoi moare Ana şi, „nu mult după aceea", moare şi Macrina, care, ştim precis, trece la cele veşnice la 1677[126]. De altfel, aceasta rezultă şi din documente: Cantemir şi Aniţa apar împreună în documente din 1673[127], 1676[128] şi 1677[129]; ultima dată, prezenţa „jupânesei sale" e menţionată la 25 iunie 1677[130], iar la 4 noiembrie 1677 Cantemir serdarul primeşte *singur* o danie[131]. Aşadar, mama lui Dimitrie Cantemir a murit între iulie şi octombrie 1677, după o căsătorie de opt ani.

După aceste amănunte biografice, venim la partea cea mai interesantă a cercetării noastre, şi anume la înrudirile Aniţei Bantăş, la strămoşii aduşi de ea ilustrului său fiu.

a) *„Vechea stirpe moldovenească a Bantăşilor..."*

La 31 mai 1902, I. Tanoviceanu, profesor universitar, membru corespondent al Academiei Române, jurist eminent, primul genealogist de marcă al Moldovei, a prezentat, într-o şedinţă a Academiei, două inscripţii găsite de el în curtea bisericii din Podoleni, pe valea Bistriţei[132]: pisania unei biserici cu hramul „Sf. Paraschiva", cu data de 24 octombrie 1629 (7138) şi piatra funerară a pârcălabului Constantin Bantăş, mort „în zilele

---

122 Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 4, nota 11.

123 Observăm aici, cu rezerva şi prudenţa cuvenite, că 1673 ca an al naşterii lui D. Cantemir nu ni se pare indiscutabil; în 1673, Cantacuzino e domn efemer, întrerupând doar domnia lui Petriceico: să fi stat pruncul nebotezat aproape jumătate de an ni se pare în contradicţie cu spiritul religios al vremii. Ilie Minea opina pentru 1674, în timp ce Iorga N. oscila între 1673 (Istoria literaturii române, I, p. 243) şi 1674 (ibidem, p. 221). De altfel, Cantemir însuşi, în Istoria ieroglifică arată că la încetarea vrajbei cu Brâncoveanu, în 1705, avea 31 de ani; vezi şi Pascu G., Viaţa şi operele lui Dimitrie Cantemir, Bucureşti, 1924, p. 34 şi 40. [Asupra acestei chestiuni am revenit ulterior cu noi observaţii şi precizări: Gorovei Şt. S., Note cantemiriene („Miscellanea Genealogica", I), în AIIAI, XXI, 1984, p. 489–492: Data naşterii lui Dimitrie Cantemir. Cred şi acum că anul 1673 nu este anul naşterii savantului principe. Vezi şi idem, Dimitrie Cantemir (1673–1723), în ArhGen, VI (XI), 1999, 1–4, p. 27, nota 1.]

124 Cantemir D., Viaţa, p. 24.

125 Vezi mai sus.

126 Cantemir D., Viaţa, p. 2.

127 CDM, III, nr. 2322, p. 483–484.

128 Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, cit., p. 404 (21 ianuarie); Creşterea colecţiunilor, p. 149 (14 iunie).

129 Creşterea colecţiunilor, cit., p. 149 (14 ianuarie, 2 şi 9 februarie), p. 150 (29 aprilie, 23 şi 25 iunie).

130 Vezi nota precedentă.

131 Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, p. 407.

132 Tanoviceanu I., Inscripţiunile de la Podoleni (Neamţ), în AAR, s. II, tom. XXV, (în continuare: Tanoviceanu I., Inscripţiunile), Bucureşti, 1902–1903, p. 31–33.

domniei lui Io Antonie Ruset voievod, în anul 7184, luna septembrie 7". De fapt, ambele pietre provin de la biserica din Buciuleşti, ctitoria marelui-logofăt Dumitraşco Ştefan; astfel o însemnare pe un manuscris arată că pârcălabul Constantin Bantăş a murit la 7 septembrie 1680 (7189 – anul e citit greşit, prin confundarea lui d = 4 cu ᵈ = 9) şi a fost îngropat în biserica de la Buciuleşti, zidită la anul 7138[133]; însemnarea e făcută de membri ai familiei Arapu.

Comentând aceste două inscripţii, Tanoviceanu a dat o serie de note despre familia Bantăş, emiţând ipoteza că Aniţa Cantemir era „poate chiar fata lui Constantin Bantăş[134] pârcălabul şi remarcând că „Băntăşeştii n-au fost niciodată printre familiile fruntaşe ale Moldovei şi nu au jucat mare rol"[135]; pe urmă, enumera şapte purtători ai numelui şi trecea în revistă cariera pârcălabului, subliniind decăderea Bantăşeştilor în secolul al XVIII-lea „într-atât, încât găsim un Matei Bantăş, probabil din acea familie, simplu neguţător în Iaşi", în anii 1759–1777[136].

Aceste rânduri ale lui Tanoviceanu, scrise fără intenţia măcar a unei schiţe monografice, au avut darul să provoace o critică pe zece pagini, din partea lui N. Iorga, pe atunci în plină campanie împotriva „vechii şcoli" de istorie[137]. Astăzi, după şapte decenii, acordând fiecăruia preţuirea cuvenită, putem spune că această critică a fost nedreaptă şi, pe alocuri, răutăcioasă, dreptatea fiind, de cele mai multe ori, de partea lui Tanoviceanu, chiar şi atunci când a formulat doar ipoteze. Pentru exemplificare, ne limităm la două exemple. Astfel, N. Iorga îl ironiza pe Tanoviceanu pentru că acesta „găseşte că Matei era «probabil» dintre Bontăşeşti, strănepot de pârcălab al Neamţului. Noi, ceştialalţi, ignoranţii şi prinţipii, ştiam că din feciori şi feciori de feciori de boieri porneau mazili, iar la capăt se găseau ţărani, şi n-aveam ştiinţă despre trecerea odraslelor boiereşti la tejghea"[138]. În realitate, cum vom vedea mai încolo, Matei Bantăş făcea parte dintre urmaşii rudelor Cantemireştilor. Al doilea exemplu: Iorga respinge ipoteza înrudirii dintre Constantin Bantăş şi Aniţa Cantemir, pentru motivul că „Aniţa era dintr-o familie de răzeşi fălcieni, de la Prut, adecă, nu de la Bistriţa"[139]. Or, Constantin era unchiul Aniţei, frate cu tatăl ei!

Partea folositoare, *care a rămas*, din paginile necruţătoare ale lui Iorga, e materialul documentar, scormonit din arhive şi publicaţii; el este, după câte ştim, primul care a publicat spiţa familiei Bantăş după ediţia rusă, din 1783, a *Vieţii lui Constantin Cante-*

---

133 Revista „Teodor Codrescu", V, p. 62; Podolenii sunt vecini cu Buciuleştii; vezi şi Balş G., Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, Bucureşti, 1933, p. 108.

134 Tanoviceanu I., Inscripţiunile, p. 32.

135 Ibidem.

136 Ibidem, p. 33, nota 16.

137 Iorga N., Manifestări nouă ale unei şcoale vechi, în CvL, XXXVII, Bucureşti, 1903, p. 1132–1142 (în continuare: Iorga N., Manifestări nouă).

138 Ibidem, p. 1135.

139 Ibidem, p. 1137.

mir[140], reluată apoi de Sever Zotta[141] şi G. Bezviconi[142]. Acelaşi folos rămâne şi de pe urma răspunsului lui Tanoviceanu[143]: informaţiile documentelor.

Încercând să trasăm firul Bantăşeştilor până la Aniţa Cantemir, nu putem să nu observăm că două dintre cele mai însemnate documente – unul din vremea lui Vasile Lupu şi altul din 1689 – au fost cunoscute şi de N. Iorga, fără să poată fi valorificate deplin, din cauza creditului acordat spiţei din ediţia rusă. Vom porni deci de la analiza acestei spiţe, pe care o înfăţişăm ca pe o sinteză a datelor din ediţia rusă[144].

Observăm de la început că editorul din 1783 a făcut o adevărată lucrare genealogică, pe care a ţinut-o la zi: el notează, ca un eveniment de „ultimă oră", până şi naşterea unei fiice a lui Neculai Bantăş-Kamenski, în chiar anul tipăririi cărţii, la 4 aprilie 1783! Aceasta se explică prin faptul că editorul din 1783 şi autorul notelor genealogice anexate lucrării este tocmai N. Bantăş-Kamenski!

Să analizăm această spiţă, prin confrunarea cu documentele care ne stau la îndemână. Firește, ne oprim întâi la *Ana*, soţia lui Cantemir, constatând cu surprindere că şi editorul din 1783 ajunsese la concluzia – sau ştia din alte surse – că ea s-a căsătorit la 1669[145] şi a murit la 1677[146]. *Dar era ea oare fiica „boierului moldovean" Toader Bantăş?*

La 8 iunie 1689, când Cantemir era domn, se scrie un zapis, păstrat într-o copie alcătuită de un diac care nu ştia că, la data aceea, Aniţa era moartă de 12 ani: „un zapis de la *Andrei Bantăş* cluceriul i să brat ego *Mihălachie Bantăş*, scriind pe cum ei, de a lor bună voie, s-au socotit şi s-au învoit pentru părţi de ocină ce-au avut de la părinţii lor, de s-au împărţit cu domnia sa Constantin-Vod(ă), ş-au dat *surorii lor Aniţii*, *soţul lui Constantin-Vod(ă)*, trei părţi din Vlădeşti, cu o parte ce-au avut maica lor cumpărătură, fără 2 părţi, a verilor lor, snvei [fiii] lui Panaite uşer"; la aceasta se adăugau părţi la Ţintea (Hârlău), „danie de la mătuşe lor Măria uşeroaie", şi la Pojoreni (Lăpuşna), „care parte au avut de la strămoşul lor Vicol, neguţătorul de Lăpuşna"[147].

Acelaşi *Andrei Bantăş*, cu 15 ani înainte, făcuse o cumpărătură în aceeaşi moşie Vlădeşti pe Bahlui la Cârligătură, împreună cu fraţii săi *Ştefan* şi *Iustina* (Istina), soţia lui Ştefan Ponici pârcălab; toţi trei erau arătaţi ca fiind fiii lui *Dumitraşco Bantăş*[148].

---

[140] Ibidem, p. 1139.

[141] Zotta S, O mănăstire dispărută, în RSIABC, XV, 1924, p. 7–14 şi, mai ales, p. 9.

[142] Bezviconi G., Roirea familiilor româneşti peste Nistru, extras din „Cetatea Moldovei", An. II, vol. III, nr. 14, Iaşi, 1941, p. 15 (în continuare: Bezviconi G., Roirea familiilor).

[143] Tanoviceanu I., Apucături vechi ale nouei şcoale istorice…, Bucureşti, 1905, p. 34–67 (în continuare Apucături vechi).

[144] История о жизни и дялахь молдавского господаря князя Константина Кантемира, Москва, 1783, с. 378–382 (în continuare: История о жизни); Iorga N., Manifestări nouă, p. 1139, a reprodus-o cu mici erori; astfel, Frangole, din fiu al lui Artenie, devine fiu al lui Vasile V. Bantăş.

[145] Ibidem, p. 271 şi 379.

[146] Ibidem.

[147] ASB, ms. 628, f. 319 (numerotare manuală; 321 – numerotare mecanică); semnalat de Hasdeu B.P., Etymologicum Magnum Romaniae, III, Bucureşti, 1893, col. 2473; Iorga N., Manifestări nouă, p. 1139, CDM, IV, nr. 1171, p. 264.

[148] CDM, III, nr. 2374, p. 494.

Câteva documente din veacul al XVIII-lea, de la 1702 până la 1744[149], ne arată pe Bantăşeşti stăpânind în satele *Fauri*, *Bahneşti* (Băhneni), *Bologeşti*, *Mogoşeşti* – *„unde ţin cu Arăpeştii”* – şi *Costeni*, sat de asemenea al familiei Arapu (să nu uităm că însemnarea privind moartea pârcălabului Constantin Bantăş aparţinea Arăpeştilor!); anume, în ceea ce priveşte Costenii, găsim pe fraţii *Nacul*, *Dochiţa*, *Constantin*, *Măricuţa*, *Dumitraşco*, *Alexandra* şi *Pricopie*, fiii *Catrinei Băntăşoaia*, „fata lui Golăieş jitnicer”[150]. Într-un document, cu data nesigură, de la Vasile Lupu, vedem pe *Măricuţa* şi *Nacul Bantăş* vânzând părţile lor din Fauri şi Băhneni fratelui lor *Constantin Bantăş*, toţi fiind fiii *Catrinei* şi nepoţii lui *Istrati Golăieş*[151].

Un mănunchi de documente, publicat în revista lui Iorga, se referă la stăpânirile Bantăşeştilor la Grozeşti, în câmpul lui Dragoş[152]. La 1623, avea acolo un loc de prisacă *Vasile Bantăş*, ai cărui fii, menţionaţi la 1645, sunt *Pricopie* şi *Constantin*, şi, pomenit doar, *Dumitraşco*; la 1679, *„Vasile snă Constantinu Bantâşu din Fauri*, ce-au fostu pârcâlabu”, vinde prisaca cumpărată de tatăl său la Grozeşti „de la frate-său *Precopie*, fecioru lui Vasile Bantâşu”, „verilor miei, dumilorsale lui *Andreiaşu* şi lui *Mihâilachi*, ficiorii unchiului nostru, lui Dumitraşco Bantâşu”. Zapisul se scrie – de faţă cu vornicul Alexa Arapu, pârcălabul Constantin Arapu, *„Gligoraşco Bantâşu* frate-mieu, şi cumnatumieu, Ionaşco Nechiţealea” – în satul Costeni[153].

Acest *Vasile Bantăş*, care la 1623 e amintit la Grozeşti, iar la 1627 e numit „din Costeni”[154], era fiul unei Varvara[155]; împreună cu „coconii săi” Pricopie şi Dochiţa vinde, pe la 1638, părţi din satul Stăneşti, lui Gheorghe fost sluger (Arapul) şi soţiei sale Nastasia[156], între martori, figurează o rudă necunoscută: *popa Bantăş*. Vasile Bantăş a murit în cursul anului 1639; la 22 februarie 1640, la dania pe care călugării de la mănăstirea Tazlău o fac lui Gheorghe Arapul şi soţiei sale, e martor *Constantin Bantăş din Fauri*, actul însuşi fiind scris de *Dumitraşco Bantăş din Costeni*[157]. Prin urmare, *Vasile Bantăş*, căsătorit cu Catrina, fiica lui Istrati Golăieş[158], a avut următorii copii: *Nacul*, al cărui fiu a fost, probabil, *Constantin fiul lui Nacul din Rediu*[159]; *Dochiţa*, căsătorită cu

---

149 Iorga N., Studii şi documente, VII, p. 214–217.

150 Ibidem, p. 217.

151 Document publicat în RIAF, V, 1885, 2, p. 397.

152 Documente publicate în RI, II, 1916, p. 142–151.

153 Ibidem, p. 144–145.

154 Tanoviceanu I., Inscripţiunile, p. 33; DRH, „A. Moldova”, XIX (1626–1628), volum întocmit de Haralambie Chircă, Bucureşti, 1969, nr. 256, p. 339: martor la o vânzare către Gheorghe (Arapu), pârcălab de Neamţ, şi soţia sa Nastasia.

155 RI, cit., p. 143.

156 Ghibănescu Gh., Ispisoace, III, 1, p. 35.

157 CDM, II, nr. 1407, p. 291.

158 Personaj atestat într-un document suspect, din 1632, la Cărhăneşti pe Elan, în ţinutul Fălciu: DRH, XXI (1632–1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1971, p. 555.

159 CDM, IV, nr. 1808, p. 400: martor, la 1696, la vânzări între Bantăşeşti; Rediu era în aceeaşi zonă cu Fauri, Podoleni etc.

Pelin[160]; *Constantin*, pârcălab de Neamț[161], mort în 1675, care a avut trei copii: Vasile, Gligorașco și o fată, căsătorită cu Ionașco Nechițelea[162]; *Măricuța*; *Dumitrașco*, a cărui familie am arătat-o; *Alexandra*, căsătorită cu Puiul[163] și *Pricopie*.

N-am putut găsi părinții lui Vasile Bantăș; soția sa, Catrina, era, după cât se pare, cea care adusese în familie părți în jumătățile satelor Fauri și Băhneni; fiica ei Măricuța, vânzându-și părțile din aceste sate fratelui Constantin, arăta că stăpânirea lor era întărită prin „uricul de la Ștefan voievod cel Bătrân"[164]. Uricul acesta s-a păstrat: e din 5 februarie 1468 și, prin el, Ștefan cel Mare întărea lui *pan Dragoș „Faurii* pe Bistrița și un loc de iaz la Bistrița, iar aici, drept în față, satul *Băhneni*, la gura Bahnei și cu loc de iaz și cu mori"[165]. Dacă între timp n-au intervenit danii sau vânzări, atunci *pan Dragoș de la 1468 este cel mai îndepărtat strămoș dinspre mamă al lui Dimitrie Cantemir.* După cum se vede, Anița Bantăș nu era „dintr-o familie de răzeși fălcieni, de la Prut, adecă" – după cum crezuse N. Iorga –, ci tocmai de pe valea Bistriței! Dintre frații ei, *Ștefan Bantăș* a murit, fără urmași, înainte de 1702, când nu mai e amintit în împărțeala Bantășeștilor[166], *Andrei Bantăș* clucerul, mort între 1696 și 1702[167], a fost căsătorit cu o Anghelușa[168] și a lăsat o fiică, *Safta*, căsătorită cu Ștefan Stamati[169]; *Mihalache Bantăș*, clucer, șătrar și apoi mare-clucer, a fost căsătorit cu o Anița[170], cu care a avut următorii copii: *Catrina*, soția lui Constantin Alcaz vtori-sluger[171], *Ursachi Bantăș*[172] și – foarte probabil – pe *Grigore Bantăș* din spița rusă de la 1783; în acest comentariu genealogic, se spune că Grigore, fiul lui Mihai Bantăș, a plecat în Rusia pe la 1720, „a avut rangul de căpitan, dar, neavând soție și copii, a lăsat prin testament averea sa imobilă cumpărată [...] nepoatei sale, principesei Maria Dimitrievna Cantemir [fiica lui Dimitrie Cantemir și a Casandrei Cantacuzino; n. 29.IV.1700 – m. 9.IX.1757]. A murit în luna decembrie 1748"[173]. Acest Grigore e trecut și în testamentul lui Dimitrie Cantemir; „vărului meu Grigore Bantăș, care a venit de curând din țara noastră", îi lăsa 500 de ruble, exprimându-și dorința să fie primit în corpul de paji[174].

---

160 Ibidem; Iorga N., Studii și documente, VII, p. 217.

161 Pentru cariera sa, vezi: Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 342–343.

162 Vezi mai sus.

163 CDM, IV, nr. 1808, p. 399–400.

164 RIAF, cit. (supra, nota 151), p. 397.

165 DIR, XIV–XV/1, nr. 430, p. 259.

166 Iorga N., Studii și documente, VII, p. 214; era mort la 1689 (cf. actul din acest an, comentat mai sus).

167 RI, II, 1916, p. 147; Iorga N., Studii și documente, loc. cit.

168 RI, cit., p. 146–147.

169 Iorga N., Studii și documente, loc. cit.

170 Creșterea colecțiunilor, 1907, p. 195.

171 Ibidem, p. 200; document publicat în MC, Bârlad, III, 1915, 11, p. 165.

172 RI, cit., p. 148; Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 343.

173 История о жизни, p. 379.

174 Ibidem, p. 308.

Celălalt *Grigore Bantăş*, despre care se spune că era fiu al unui Vasile, că plecase odată cu Cantemir, devenise căpitan şi murise neînsurat[175], este, desigur, un fiu al lui Vasile Bantăş de la 1679, nepot al pârcălabului de Neamţ, un văr în gradul II al domnitorului.

Deci din spiţa rusă nu putem reţine pe Teodor Bantăş, în locul său trebuind pus *Dumitraşco Bantăş din Costeni*.

Trecem acum la partea cea mai însemnată a spiţei ruse: ramura lui *Artenie Bantăş*. Trebuie să observăm de la început că e cel puţin curioasă – dacă nu suspectă chiar – repetata încuscrire între trei familii diferite (!) cu acelaşi nume. Totuşi spiţa nu e, în cea mai mare parte, fantezistă, şi vom încerca, în cele ce urmează, să-i dovedim partea de adevăr şi s-o completăm. Avem posibilitatea s-o verificăm printr-o altă spiţă, din 1825, şi prin câteva documente. Iată mai întâi spiţa[176], atât cât ne interesează pe noi, aici:

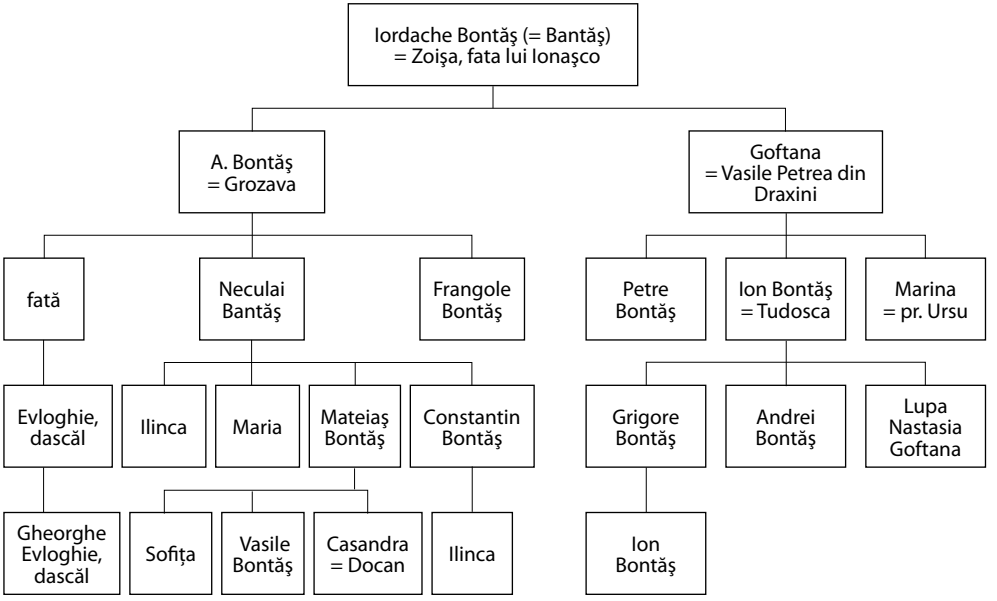

În această spiţă „A. Bontăş" este, de fapt, *Artenie Bantăş*[177]; avem, astfel, dintr-odată, un element de control prin filiaţia Artenie–Frangole, prezentă în ambele spiţe. Şi primul, şi al doilea personaj sunt cunoscute documentelor noastre: „*Artenie Bantăş* căpitanul", slujitor domnesc, e menţionat la 1695[178], iar Frangole a fost preot, şi la 1769 gă-

[175] Ibidem, p. 379.

[176] TC, III, p. 175.

[177] Ghibănescu Gh., Din traista cu vorbe, cit., p. 446: judecată din 1845, pentru Murgeşti.

[178] Iorga N., Studii şi documente, VI, p. 146.

sim pe „preutul *Dumitru*, snă preutului *Frangole Bantăş*", martori la o danie la Hilimoneşti[179]; alături de el, semnează „*Constantin diiacon, sin Euloghie dascal*"; cu 15 ani înainte, la 1754, *Evloghie dascălul* primise şi el, tot ca danie, o parte din acelaşi sat Hilimonești, de la aceleaşi persoane care la 1769 dăruiau stolnicului Ioniță Cuza[180], parte pe care la 1768 a dăruit-o, la rându-i, tot lui Cuza[181]. Iată, astfel, al doilea element de control al spițelor pe care le prezentăm aici: filiația Frangole–Dumitru Bantăş şi înrudirea lor cu familia lui „Evloghie dascălul ot şcoala gospod".

Despre copiii (preotului) Dumitru Bantăş, spița rusă ne spune că „trăiesc în ținutul Vasluiului, la moşia lor, satul Murgeşti, aproape de gura râului Telejna"[182]; or, la 1775 îl găsim pe Gheorghe Evloghie iuzbaşa (fiul lui Evloghie dascălul) „cu alte neamuri a lui, *Băntăşăştii*, *răzăşi de moşia Murgeştii*", judecându-se pentru o călcare de hotar[183]; e limpede că avem de-a face cu aceeaşi familie. La 1776, Gheorghe Evloghie se arăta urmaş al lui Frangolea Bantăş prin fiica Safta[184], iar o judecată din 1845 pentru Murgeşti şi Bereasa confirmă spița de la 1825[185]. Nu putem preciza cum erau răzeşii Bantăşeşti descendenții lui *Murgul* şi *Bratul* din vremea lui Iliaş I şi Ştefan al II-lea (1436–1442), descălecătorii satului Murgeşti.

În legătură cu aceşti Bantăşeşti de la Murgeşti pe Telejna trebuie să stea „*Bantăş diiaconul* cu fraţii lui", care, la 1708, stăpâneau o parte din bătrânul Todicăi din Şurineşti[186]; la 1720 era preot[187]; la 1721, „popa *Artenie Bantăş* cu feciorii mei" îşi vindeau partea din Titeşti (Vaslui) hatmanului Dumitraşco Racoviță[188]. Acest Artenie este, desigur, identic cu „sluga logofătului Racoviță", fiul „Mereuței Băntăşoaia", despre care I. Tanoviceanu scrie, din păcate, fără să citeze din document: „pare că era rudă cu Mihalache Bantăş, marele-şătrar de la aceeaşi vreme"[189]. Logofătul Racoviță e Neculai, mort la 1685; lui, pe când era hatman, la 1667, „Mierăuț Todică cu fămeaia sa Aniţa şi cu featele lor Mărica şi Prohira" i-au vândut partea lor din Şurineşti[190]. În lumina acestor date, credem că „Mereuța Băntăşoaia" e, de fapt, Mereuț Bantăş, tatăl lui Artenie. Şurineşti e la mică distanță de Draxeni – de unde era cumnatul celuilalt Artenie (spița din 1825) –

[179] Ibidem, p. 164.

[180] Ibidem, p. 160.

[181] Ibidem, p. 163–164.

[182] История о жизни, с. 381.

[183] Ghibănescu Gh., Surete, I, Iaşi, 1906, p. 110.

[184] Idem, Din traista cu vorbe, p. 419.

[185] Ibidem, p. 446 (dacă nu cumva spița din „1825" e scoasă din judecata de la 1845 şi datată greşit, fie şi dintr-o eroare de tipar).

[186] Ghibănescu Gh., Surete, VIII, Iaşi, 1914, p. 187.

[187] Ibidem, p. 193.

[188] Ibidem, p. 336–337; Titeştii erau, pe Sărata, lângă Milești, satul vestitului spătar Nicolae Milescu; între urmaşii colaterali ai acestuia este şi un Frangole, oare numele nu e de pus în legătură cu al omonimului din familia Bantăş?

[189] Tanoviceanu I., Apucături vechi, p. 61.

[190] Ghibănescu Gh., Surete, VIII, p. 120–121 şi 162.

și, pe acele meleaguri, comune cu obârșia Telejnei, familia Bantăș a rămas până în secolul trecut[191] [al XIX-lea]. Sunt, evident, coborâtorii aceluiași trunchi.

În Condica lui Constantin-Vodă Mavrocordat se află menționați, pe la 1741–1742, într-un proces pentru niște țigani, *Artenie Bantăș* și *Neculai Bantăș*[192]; primul nu e *în niciun caz* identic cu Artenie, tatăl lui *Frangole*, cum crezuse N. Iorga[193], și ne întrebăm dacă poate fi identic cu Artenie de la 1708–1721.

În fine, ca să terminăm această grupă, mai avem două observații; prima privește căsătoria *Sofiei Artenie Bantăș* cu *Constantin Ursul Bantăș* (m. 1710). Un *Constantin Bantăș*, vornic de poartă, e menționat la 1692, dar el nu poate fi personajul pe care-l căutăm și care trebuie să se fi născut pe la 1675, ca soț al Sofiei (n. 1680). Nu ne îndoim că tatăl lui Neculai Bantăș-Kamenski (1737–1814) – autorul notelor genealogice – se va fi numit, într-adevăr, după obiceiul rus, Niculai Constantinovici (fiu al unui Constantin) și că acesta din urmă va fi fost fiul unui Ursul. *Dar că acest Ursul se numea Bantăș, ni se pare greu de acceptat*; Ioan (1705–1772), călugărit *Evloghie*, cunoscutul dascăl de slovenie, menționat în documente între 1753 și 1768[194], e trecut, în alte lucrări, ca tată al unui *Gheorghe*, mort în Moldova ca „director" de școală[195]: el este *Gheorghe Evloghie*, iuzbașa de la 1775, probabil și el dascăl la „școala gospod", ca și tatăl său; ei niciodată nu-și zic *Bantăș*, din contra, ei arată o descendență *prin femei* din neamul Bantășilor[196]. Aceste femei – mama lui Evloghie – spița din 1776 îi zice *Safta*[197], spița rusă din 1783 îi zice *Sofia*, iar spița din 1825 nu-i dă numele! *Safta* și *Sofia* ni se par a fi, aici, același nume, unul din ele reprezentând o citire greșită a celuilalt; dăm crezare spiței ruse, alcătuite „pe viu", cu atât mai mult cu cât regăsim prenumele *Sofița* la o nepoată colaterală; de asemenea, regăsim prenumele Constantin: Constantin diaconul de la 1769. E deci de crezut că fiul Sofiei Bantăș își va fi luat el singur numele de familie al mamei sale, nume care, în Rusia, avea atunci oarecare rezonanță, datorită lui Cantemir (fenomenul e frecvent și, de altfel, se constată chiar în aceeași familie: fiii Gaftonei și ai lui Vasile Petrea din Draxeni s-au numit, tot după mama lor, Bantăș).

A doua observație se referă la *Mateiaș Bontăș* din spița de la 1825. Iorga cita un document din depozitele Academiei, din care reiese că un *Neculai Bantăș* a avut doi fii – *Matei Bantăș*, cupeț, și *Constantin Bantăș*[198]. Or, informația acestui document corespunde exact cu spița din 1825! Matei Bantăș, „mercator Iassyensis", a avut o fiică, Xantia, căsătorită cu Ion Diamandi Gribincea[199].

---

191 Ibidem, p. I; un Păncescu căsătorit cu fata unui Bantăș are zestre la Mircești, lângă Draxeni.

192 Iorga N., Studii și documente, VI, p. 251.

193 Idem, Manifestări nouă, p. 1139.

194 Zotta S., O mănăstire dispărută, p. 14.

195 Ibidem, p. 9.

196 Ghibănescu Gh., Din traista cu vorbe, p. 419.

197 Ibidem.

198 Iorga N., Manifestări nouă, p. 1135, nota 1.

199 Bălan T., Documente bucovinene, V, Cernăuți, 1939, p. 130.

Aceştia erau Bantăşeştii de la Murgeşti pe Telejna, rude cu Aniţa lui Cantemir, de vreme ce unii l-au însoţit pe Dimitrie-Vodă la 1711, iar pe alţii i-a chemat el mai târziu. Interesante sunt destinele urmaşilor lui Artenie: o ramură de preoţi, alta dascăli de slovenie, alta – ofiţeri ruşi, iar o a patra – negustori! Dar două văi mai spre apus, peste Rebricea, la Drăguşeni pe Stavnic, găsim la 1586–1596 pe vornicul *Nicoară Bantăş*, descendent din Dragoş de la Stavnic, din 1432[200], căsătorit cu Sofronia, fata Greacăi, nepoata lui Capotă[201], cu care a avut pe *Dumitru Bantăş* şi pe *Palaghia*[202]. Pe lângă Drăguşeni erau Frenciugii, sat al familiei Milescu[203]; din nou o apropiere de această familie! Aşa privind lucrurile şi adăugând la aceste două apropieri de moşii[204] numele lui *Frangole*, fiul lui Ştefan Milescu, precum şi faptul că „în vreme ce s-au ridicat Dumitraşcu Cantemir voievod de s-au dus cu oştile moschiceşti, *s-au dus şi Marie, giupâneasa sărdarului Ştefan Milescul*"[205], ni se pare clar că va trebui căutată o înrudire a Bantăşeştilor cu Mileştii.

După părerea noastră, aceste două grupe de Bantăşeşti, pe care-i găsim de o parte şi de alta a Rebricei – unii pe Stavnic şi alţii pe Telejna şi Sărata –, sunt urmaşii unui vechi Bantăş, îndepărtaţi, prin căsătorii sau cumpărături, de la vechea vatră, care e, poate, aceeaşi şi cu a Bantăşilor de pe Valea Bistriţei. În primul rând, linia lui Artenie Bantăş era indiscutabil înrudită cu cea de la Grozeşti – Costeni – Fauri: altfel nu s-ar explica de ce *i-a chemat*[206] Dimitrie Cantemir în Rusia; în al doilea rând, înrudirea dintre cei doi Artenie ni se pare iarăşi indiscutabilă. Astfel încât putem considera pe toţi aceşti Bantăşeşti ca fiind ramuri ale unui străvechi trunchi comun.

Ne-a mai rămas o singură grupă de Bantăşeşti, care se urcă mai sus pe scara timpului.

La 20 mai 1602, stolnicul Grigore Talpă şi soţia sa Brânda, fiica Tudoscăi, nepoata lui Buceaţchi, primeau uric de întărire pentru moştenirile şi cumpărăturile lor; între acestea – ½ Leucova (Tăistreni) pe Drabişte, „pe care şi-a cumpărat-o el de la *Nastasia*, cneaghina lui Isac Udrea, fiica lui *Fădoraşco Bantăş*, şi de la nepoţii ei de frate, *Avram Bantăş* şi de la sora lui *Aniţa* şi *Magda*, fiii lui *Simion Bantăş*, nepoţii lui Fădoraşco Bantăş"[207]. Cumpărătura aceasta devine explicabilă, dacă ţinem seama că stolnicul Tal-

[200] Ghibănescu Gh., Surete, X, Iaşi, 1915, p. 10–13 şi spiţa de la p. LXVII.

[201] Hasdeu B.P., Etymologicum Magnum Romaniae, III, col. 2472–2473.

[202] Ibidem; Ghibănescu Gh., Surete, X, p. 32 şi spiţa; TC, II, p. 37.

[203] Lazăr N., Câteva documente vasluiene şi ceva despre Mileşti, în RI, XXX, Bucureşti, 1944, p. 113 (în continuare: Lazăr N., Câteva documente).

[204] O hartă a acestei zone de Întrepătrundere a proprietăţilor familiilor Bantăş şi Milescu a dat Cihodaru C., Originea spătarului Neculai Milescu (cf. supra, nota 72), p. 168.

[205] Lazăr N., Câteva documente, p. 130 (subl. n.).

[206] История о жизни, p. 378.

[207] Document comunicat de prietenul nostru G. Gane – căruia îi mulţumim şi acum –, aflat în curs de publicare în RA. [S-a publicat întâi după o traducere a lui P.P. Panaitescu: Gorovei Şt. S., Documente moldoveneşti din veacul al XVII-lea, în AIIAI, XII, 1975, p. 289–291; originalul slav: Székely Maria Magdalena, Un document de la Ieremia-Vodă Movilă, în In honorem Ioan Caproşu. Studii de istorie, volum îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, 2002, p. 221–226.]

pă – care, după moşia Mlenăuţi, îşi spunea şi Mlinovschi – era ginerele popii *Ion Bantăş* din Brăileşti[208]; un an mai târziu, el face o cumpărătură de la urmaşii lui Vlad; între aceştia, unul era *Bantăş, fiul lui Alexandru*[209]. Legătura acestora – dacă va fi existat – cu Bantăşeştii lui Cantemir nu o putem preciza, deocamdată[210].

b) *„...nepoată după mamă a Anastasiei, soţia Ducăi-Vodă"*

Am amintit mai sus că, la 1674, trei dintre fiii lui Dumitraşco Bantăş au făcut o cumpărătură la *Vlădeşti*[211]. La 14 octombrie 1673 – *cu 12 zile înainte de naşterea lui Dimitrie Cantemir!* – Aniţa şi soţul ei, Cantemir serdarul, primeau părţile ce li se cuveneau ca moştenire dinspre mama Aniţei, de la *Maria uşeroaia, fiica lui Silion* şi mătuşa Aniţei[212]; au primit atunci părţi de moşie la *Ţintea*, vii la *Cotnari* şi casele din *Vlădeşti.* Ne amintim că, la 1689, Andrei şi Mihalache Bantăş arătau că în zestrea surorii lor Aniţa intraseră părţi din *Vlădeşti*, *Ţintea* şi *Pojoreni.* În toate aceste acte, numele mamei Aniţei nu e pomenit în mod expres. Maria uşeroaia, care împărţea moştenirile părinteşti – Vlădeşti, Doroşcani, Ţintea, Podul Iloaiei – între surorile ei şi nepoţii de frate şi de soră, a fost soţia lui *Hagi Panaite* uşerul[213], ai cărui fii – Ştefan, Silion şi Stamate – îşi împărţeau şi ei Vlădeştii la 1677, în prezenţa unor martori, între care *Cantemir serdarul*, *ginerele Varvarei*[214]. Aşadar, mama Aniţei Bantăş şi *bunica lui Dimitrie Cantemir se numea Varvara Silion*. Ascendenţii acesteia îi putem urmări prin stăpânirile familiei sale. Astfel, o judecată pentru Doroşcani (sat din vechiul ţinut al Cârligăturii) ne lămureşte întru totul asupra acestei chestiuni. Sub Iliaş al III-lea Alexandru, la 1668, izbucneşte o ceartă între Hagi Panaite, fost mare-uşer, şi Constantin Jora, fost mare-armaş, pentru nişte heleşteie de la Doroşcani; cu cercetarea la faţa locului a fost însărcinat Pătraşco slugerul[215]. La faţa locului, întrebuinţând tradiţionalii „oa-

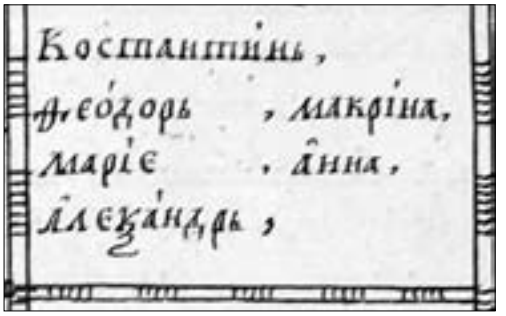
Neamul lui Constantin Cantemir (după Pomelnicul mănăstirii Voroneţ)

[208] Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 330.

[209] DIR, XVII/1, Bucureşti, 1952, nr. 105, p. 69–70.

[210] Ibidem, nr. 400, p. 301; în 1495, este pomenit un Bantăş „la fundul Covurluiului" (DIR, XV/2, Bucureşti, 1954, p. 221, nr. 205); „nepoţii lui Bantăş cel Bătrân", în şesul Bârladului, la 1695 (Antonovici I., Documente bârlădene, IV, p. 154).

[211] CDM, III, nr. 2374, p. 494.

[212] Ibidem, nr. 2322, p. 483–484.

[213] Pentru cariera sa, vezi: Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 425.

[214] CDM, IV, nr. 192, p. 64.

[215] Ghibănescu Gh., Surete, IV, Iaşi, 1908, p. 228; V, p. 187.

meni buni", omul domnesc a aflat că „*Aniţa* şi *Simina*, fetele lui *Alecsa postelnicul*, fost-au împărţit satul Doroşcanilor, în doao părţi, pre doao surori, şi doao heleşteie pe apa Doroşcanilor, o giumătate de sat şi un heleşteu parte *giupănesei Aniţei*, *soacra lui Hagi Panaite*, şi giumătate de sat şi un heleşteu parte g*iupănesei Siminei*, *mama lui Constantin Jora*"[216]. *Aniţa şi Simina*, *fiicele lui Alexa postelnicul*, şi-au împărţit averea părintească în 1617, iar în întărirea domnească de la 26 mai figurează toate ocinile disputate mai târziu[217]; la această dată, Aniţa era necăsătorită, iar Simina era deja soţia lui Ionaşco Jora.

Dar Alexa postelnicul este *Alexa Arapu*: la 25 decembrie 1610, el dăruia mănăstirii „Sf. Sava" din Iaşi un loc de casă pentru pomenirea lui *Ilie* şi a *Anei* (părinţii), Alexa, Anghelina şi Sofica (el şi două soţii?), şi pentru sufletele copiilor – Dragomir, Nastasia, Samfira, Marta, *Simina* şi *Aniţa*, ca şi pentru al surorii sale Marica[218]; între martori, e şi un *Isac Arapu*, staroste de negustori, probabil fratele lui Alexa. Dintre copii, se pare că numai Simina şi Aniţa i-au supravieţuit, de vreme ce numai ele îşi împart averea la 1617.

Prin urmare, iată de ce mama lui Dimitrie Cantemir se numea *Aniţa*: purta numele bunicii sale, *Aniţa* Arapu, care, la rându-i, îl moştenise tot de la o bunică, *Ana*, mama lui Alexa Arapu. Iar acest prenume va reveni şi la o nepoată a Aniţei Bantăş, anume *Aniţa Paladi*, fiica lui Antioh Cantemir. Sora Aniţei Arapu, Simina Jora, a fost mama Dafinei-Ecaterina Jora, care, cu primul ei soţ (al treilea va fi Dabija-Vodă), vistierul Dumitru Buhuş (m. 1647), a avut pe *Anastasia*, *soţia lui Duca-Vodă*. Rezultă că a *treia soţie a lui Cantemir era vară de gradul II a Anastasiei Duca* – aşa cum intuise Iorga în 1903[219] – , şi nu „nepoată după mamă", cum zice biografia.

Strămoşii pe care Aniţa Arapu i-a adus urmaşilor ei nu sunt prea bine lămuriţi; cine au fost Ilie şi Ana Arapu – nu ştim; un document din 1617 aminteşte că nişte „privilegii pe care le-a avut Alexa postelnic [...] i le-a luat Ştefan Tomşea voievod, când le-a luat averile pe care le-au avut de la Athanasie Tăutul din Văscăuţi"[220]. Textul întregului document e cam confuz, dar acest pasaj, pus în legătură cu unul anterior, despre nişte hrisoave care „au fost îngropate în pământ *cinci ani* şi au putrezit", lasă să se întrevadă că Alexa Arapu a fost una dintre victimele de la 1612. O altă formulare e însă stranie şi nu-i putem găsi o explicaţie plauzibilă: confiscarea averilor s-a făcut „pentru că *le-a dat la iveală* [ce? averile? documentele? sau uneltirile lui Alexa?] *Ivan Arapul* [deci o rudă], *sluga* [?!] *lui Alexa postelnic*, către Ştefan voievod, cum a mărturisit tot sfatul înaintea domniei mele"[221]. Ce să înţelegem?! Că fusese o *hainie* – o partici-

[216] Ibidem, p. 229.
[217] DIR, XVII/4, Bucureşti, 1956, nr. 211, p. 170–171.
[218] DIR, XVII/2, Bucureşti, 1953, nr. 452, p. 339–340.
[219] Iorga N., Manifestări nouă, p. 1136.
[220] DIR, XVII/ 4, nr. 122, p. 86.
[221] Ibidem.

pare a lui Alexa la partida Movileştilor – soldată cu moartea sa, fapt pe atunci de notorietate publică, de vreme ce „a mărturisit tot sfatul”? Că Alexa fusese trădat de o rudă, care-i era „slugă”?!

Menționarea averilor „pe care le-au avut de la Athanasie Tăutul” ar implica o înrudire, fie prin mama, fie prin soția lui Alexa. Nu putem preciza nici această presupusă înrudire, după cum nu putem fixa nici locul lui Athanasie Tăutul – cunoscut și din alte documente[222] – în arborele genealogic al acestei mari și vechi familii moldovenești; faptul însă că era de la Văscăuți, cunoscută proprietate tăutulească[223], poate să fie un început de dovadă că aparținea acestui neam. Într-un asemenea caz, *Dimitrie Cantemir ar fi un descendent al lui Ioan Tăutu, marele-logofăt al lui Ștefan cel Mare și Bogdan al III-lea*. Iar dacă el mai avea cunoștință despre acest lucru, poate așa s-ar explica și frumoasele sale cuvinte despre logofătul Tăutu.

Lucruri mai multe și mai interesante se pot spune despre înrudirile pe care le dobândea Cantemir bătrânul de pe soacra sa, vară primară – cum am arătat mai sus – a doamnei Dafina-Ecaterina Dabija. Sunt două grupuri de rudenii; pentru prima, dăm spița următoare:

Spița... Simina[224]

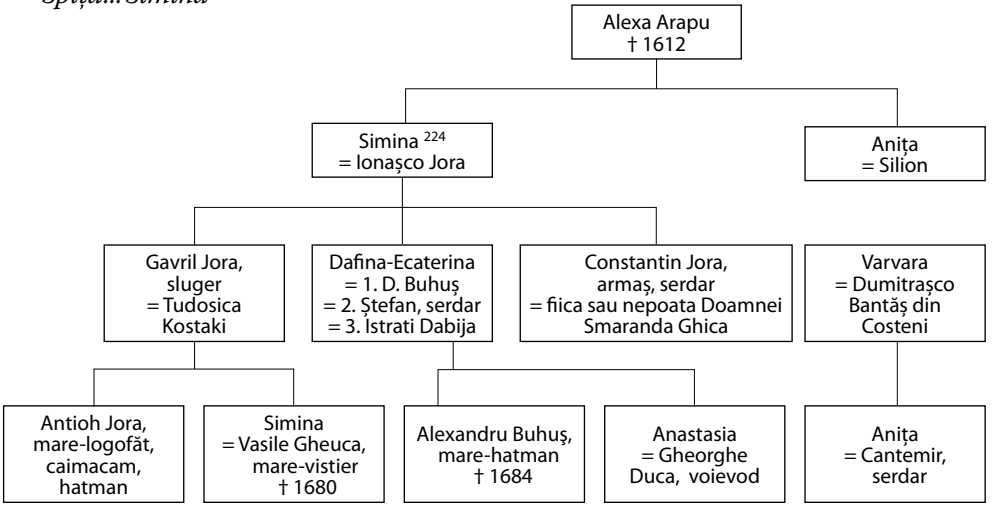

La o analiză atentă a spiței, constatăm că Anița lui Cantemir era nepoata, prin alianță, a unei rude a Ghiculeștilor – prin acea înrudire despre care am spus mai sus că e încă

---

222 Costin M., Opere complete, ed. V.A. Urechia, I, cit., p. 697.

223 Din vestita donație făcută de regele Ioan Albert al Poloniei la 1499 logofătului Tăutu († 1511); vezi: Gorovei Șt.S., Ioan Tăutu, mare-logofăt al Moldovei. Studiu monografic (ms.).

224 Descendența mai completă (trei generații) în studiul nostru, Înrudirile cronicarului Grigore Ureche, cit.

neclarificată deplin; oare nu cumva această îndepărtată înrudire va fi influențat amintirile lui Dimitrie Cantemir? În al doilea rând, înțelegem de ce primul fiu al lui Cantemir bătrânul a primit numele Antioh: după vărul Aniței, Antioh Jora – poate chiar naș de botez –, ceea ce n-a împiedicat, mai târziu, ca raporturile dintre Cantemireşti și Antioh Jora să devină foarte proaste; de asemenea, Anița era vară în gradul II cu soția lui Vasile Gheuca, complotistul de la 1680 – de aceea bănuiala de atunci a lui Duca-Vodă asupra lui Cantemir –, și cu vestitul hatman Alexandru Buhuș.

A doua grupă de rudenii o formează descendența slugerului *Gheorghe Arapu din Costeni* (Costeanul), pe care l-am mai întâlnit amestecat în afaceri ale Bantășeștilor. Din căsătoria cu Nastasia, fiica Maricăi din Aldești, a avut patru copii cunoscuți: *Constantin Arapu* pârcălab[225], *Alexa Arapu*, vornic[226], *Ilie Arapu*, pârcălab[227], și *Maria* (căsătorită: 1. Iordache Goia; 2. Grigore Poroh)[228]. Mai ales urmașii lui Ilie, prin fiul său *Lupașco Arapul*, sunt deseori menționați împreună cu Bantășeștii – însemnarea despre moartea pârcălabului Bantăș le aparține, îi vedem și la judecățile de mai târziu pentru Mogoșești, Costeni etc. – și uneori în legături chiar cu Cantemireștii: la 1689, Lupașco vinde lui Cantemir-vodă ½ din moșia Șcheia[229].

Că această familie Arapu e din tulpina postelnicului Alexa, ne-o arată câteva fapte:

1) revenirea prenumelor *Alexa* și *Ilie*;

2) citarea lui Alexa Arapu II ca om „din casa domniei"[230] de către Gheorghe Duca, urmaș, prin soție, al lui Alexa Arapu I;

3) unele afaceri comune ale Bantășeștilor – urmașii lui Alexa I – cu acești Arăpești.

Nu putem stabili dacă slugerul Gheorghe Arapu (Costeanul) era el însuși Arapu *prin tată* sau luase numele mamei. E de observat că Dumitrașco Bantăș, tatăl Aniței Cantemir, își zicea „din Costeni", ca și tatăl său Vasile, în timp ce la 1671 se vorbește despre satul Costeni ca fiind al lui Constantin Arapu[231].

Cercetarea descendenților lui Gheorghe Arapu – între care se numără și N. Iorga – depășește cadrele fixate pentru fiecare capitol al studiului nostru. Ne oprim deci aici, rezumând strămoșii pe care Anița Bantăș i-a adus fiului ei: *Vicol* neguțătorul de Lăpușna (menționat nu numai la 1686, ci și la 1669[232]), *pan Dragoș* de la 1468 și, poate, marele logofăt *Ioan Tăutu* († 1511).

---

[225] Document din 14 august 1662 (Ghibănescu Gh., Ispisoace, III, 1, Iași, 1910, p. 221), coroborat cu documentul din 25 mai 1665 (Ibidem, III, 2, Iași, 1912, p. 19) și cu cel din 1 august 1666 (Ibidem, p. 35–36).

[226] Aceeași documentare.

[227] Ghibănescu Gh., Ispisoace, II, 2, p. 213; arbore genealogic comunicat de regretatul Șerban Flondor (alcătuit împreună cu Traian Larionescul).

[228] CDM, IV, nr. 329, p. 92, și nr. 1258, p. 284.

[229] Zotta S., Despre neamul Cantemireștilor, p. 20.

[230] Ghibănescu Gh., Ispisoace, III, 2, p. 123.

[231] CDM, III, nr. 2086, p. 438.

[232] Ibidem, nr. 1835, p. 390.

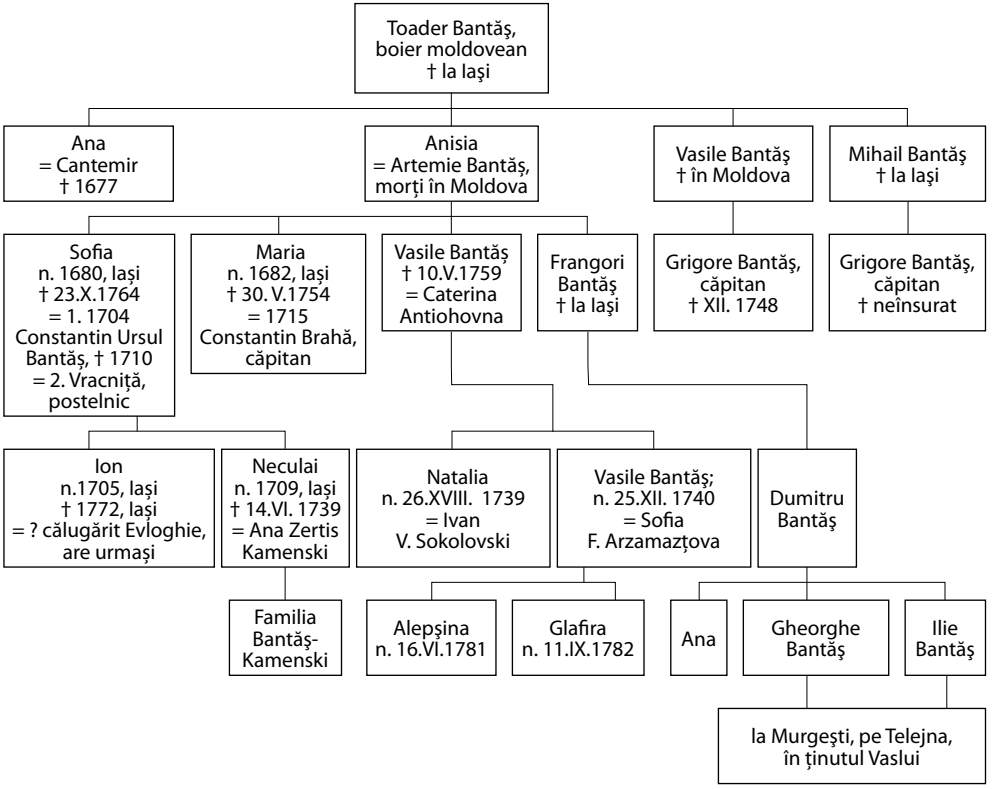
Toader Bantăş, boier moldovean † la Iaşi
Ana = Cantemir † 1677
Anisia = Artemie Bantăş, morţi în Moldova
Vasile Bantăş † în Moldova
Mihail Bantăş † la Iaşi
Sofia n. 1680, Iaşi † 23.X.1764 = 1. 1704 Constantin Ursul Bantăş, † 1710 = 2. Vracniţă, postelnic
Maria n. 1682, Iaşi † 30. V.1754 = 1715 Constantin Brahă, căpitan
Vasile Bantăş † 10.V.1759 = Caterina Antiohovna
Frangori Bantăş † la Iaşi
Grigore Bantăş, căpitan † XII. 1748
Grigore Bantăş, căpitan † neînsurat
Ion n.1705, Iaşi † 1772, Iaşi = ? călugărit Evloghie, are urmaşi
Neculai n. 1709, Iaşi † 14.VI. 1739 = Ana Zertis Kamenski
Natalia n. 26.XVIII. 1739 = Ivan V. Sokolovski
Vasile Bantăş; n. 25.XII. 1740 = Sofia F. Arzamazţova
Dumitru Bantăş
Familia Bantăş-Kamenski
Alepşina n. 16.VI.1781
Glafira n. 11.IX.1782
Ana
Gheorghe Bantăş
Ilie Bantăş
la Murgeşti, pe Telejna, în ţinutul Vaslui

Varia

Încheiem cu câteva chestiuni a căror cercetare şi dezlegare viitoare vor îmbogăţi în amănunte cronica neamului Cantemireştilor.

a) *A patra nevastă a lui Constantin Cantemir?*

Un izvor, la fel de necontrolabil ca şi cele folosite de Dimitrie Cantemir, anume biografia scrisă de Tindal, susţine că bătrânul Cantemir „a fost de patru ori însurat”[233]; Sever Zotta înclina să creadă, în studiul său, că această a patra soţie era acea enigmatică şi stranie *Cubăe*, descoperită de Tanoviceanu[234], dar a cărei adevărată identitate am lămurit-o mai sus. Tot patru căsătorii cunoştea, în veacul trecut, şi genealogistul C. Tufescu[235], în spiţele amintite şi ele în rândurile precedente. Un document din 1680 pare a ne da nume-

[233] Cantemir D., Istoria Imperiului Otoman, Bucureşti, 1876, p. 795, nota 2; vezi şi История о жизни, p. 271. [Pentru această chestiune, vezi şi Bogdan Em. R., Originea şi înrudirile primilor Cantemireşti, cit., p. 204. Existenţa celei de-a patra căsătorii, pusă la îndoială de unii cercetători, este atestată la 1698, de corespondenţa lui Antioh-Vodă Cantemir cu patriarhul de Constantinopol Calinic al II-lea: Gorovei Şt.S., A patra nevastă a lui Constantin Cantemir, în ArhGen, IV (IX), Iaşi, 1997, 1–2, p. 215–217.]

[234] Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 5–6.

[235] Idem, O colecţie veche, loc. cit., p. 46–47.

le acestei prezumate a patra soții a lui Cantemir: *Alexandra*[236]. Ea figurează și în pomelnicul de la Bisericani, în rândul doamnelor, alături de Anița și Maria[237]. A existat deci o a patra soție a lui Cantemir, de vreme ce pomelnicul dă doar trei nume de doamne[238]? Nu cumva prima, din Țara Românească – înrudită cu vodă, nepoată a Ghiculeștilor – este o creație a minții lui Dimitrie Cantemir, nu pentru scopuri anume, ci din învălmășagul amintirilor? Rămâne de căutat probe noi pentru această Alexandra și înrudirile ei.

b) *Mormântul de la Ciorăști*

Mult bârfitorul – și mult bârfitul – paharnic Constantin Sion scrie următoarele rânduri: „Toader Palade au fost ginere domnului Constantin [recte: Antioh – *n.n.*] Cantemir, de pe care au și avut logofătul Constantin Palade [...] moșiile *Ciorăștii*, *unde-i și îngropată doamna lui Cantemir*, și Valea Sacă și Grozăștii, de la Bacău, târgul Ștefăneștii și altele mai multe"[239]. Dar care din doamnele lui Cantemir a fost îngropată acolo, într-un mormânt care deci se mai putea vedea pe la mijlocul veacului trecut? Dacă ne-am lua după trecerea moșiilor în stăpânirea lui Antioh, ar trebui să conchidem că e vorba de Anița Bantăș, de la care veniseră și Grozeștii. Dar Ciorăștii erau la ținutul Tutovei, în plasa Pereschivului[240], adică tocmai de pe plaiurile Mariei de Ceucani. După unele informații, Anița Bantăș ar fi fost îngropată tot în ținutul Tutovei, anume la Tomești[241]. S-ar putea ca niște cercetări la fața locului să aducă lumină în ambele cazuri, și poate chiar pietre funerare ar ieși la iveală cu acest prilej.

c) *Gheorghiță comisul vărul lui Antioh Cantemir*

În cronica sa, Ion Neculce, rudă a Cantemireștilor[242] – deci o persoană avizată asupra înrudirilor acestora – relatează că, la 1705, revenind în scaunul domnesc, Antioh Cantemir a făcut vel-comis pe Gheorghiță serdarul, „care-i era neam lui Antioh-Vodă"[243]. În vechea ediție a aceleiași cronici – ediția lui Kogălniceanu, care a folosit, desigur, alt manuscris – această informație e dată cu o precizare în plus: „Gheorghiță serdarul [...] care era neam al lui Antioh-Vodă, *văr primare*"[244]. Dimitrie Cantemir l-a făcut paharnic în 1710[245] și cu acest rang l-a întovărășit în anul următor în Rusia[246]. Din documentele interne, e cunoscut un *Gheorghiță*, tovarăș de pribegie al lui Cantemir, dar acela era *mare-spătar*, ginerele hatmanului Ale-

236 CDM, IV, p. 120, nr. 462.

237 Linția Elena, Pomelnicul de la Bisericani, p. 437.

238 Al patrulea – Ecaterina – e, desigur, numele doamnei lui Antioh.

239 Sion C., Arhondologia Moldovei, Iași, 1892, p. 256 (subl. n.)

240 Marele dicționar geografic al României, II, p. 430.

241 Zotta S., Despre neamul Cantemireștilor, p. 10 (informație de la N. Docan); Zotta credea (op. cit., p. 10) că la Ciorăști a fost îngropată soția lui Antioh, făcând trimitere la Sion C., Arhondologia Moldovei, p. 134 – printr-o eroare tipografică, s-au inversat trimiterile 9 și 13! –, dar și acolo se spune clar: „moșia Ciorăștii, de la ținutul Tutovei, unde este și îngropată doamna lui Constantin-Vodă, în biserica ce au fost făcută de el acolo" (subl. n.), biserică distrusă apoi de un proprietar care nu mai avea nimic comun cu Cantemireștii.

242 Ginerele lui Lupu Bogdan și al Ruxandrei Cantemir.

243 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 205.

244 Kogălniceanu M., Cronicele României, ed. a II-a, vol. II, București, 1872, p. 284 (subl. ns.).

245 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 205.

246 Ibidem, p. 253.

xandru Buhuş[247] – deci văr al III-lea prin alianţă cu Antioh şi Dimitrie Cantemir. El era fiul unui Ştefan şi a întemeiat în Rusia cunoscuta familie Mecinikov (= spătar), din care descinde savantul Ilia Mecinikov (1845–1916), laureat al Premiului Nobel[248]. Dar nu despre acesta poate fi vorba, căci un *Gheorghiţă comis* a existat şi e dovedit şi el documentar: era biv-comis în 1702, când e menţionat ca ginere al lui Vasile Damian treti-logofăt[249], şi la 1703, când – cu menţiunea „brat *Deadiul medelnicer*" – vinde o casă la Iaşi lui Savin banul (Zmucilă)[250]. Prin urmare, nu poate fi identic nici cu *Gheorghiţă*, fratele marelui-ban Savin Nacul, poreclit Zmucilă, care, şi el, e amintit de Neculce în cronica sa[251]. După unele informaţii, „Gheorghiţă biv-comis, brat Deadiul medelnicer" era din famila Frătiţă[252]. S-ar putea obiecta că personajul din cronica lui Neculce nu e identic cu cel din documente, întrucât cronicarul afirmă că a devenit comis la 1705, iar în documente apare la 1702–1703; în realitate, *chiar Neculce se contrazice*, vorbind despre Gheorghiţă *comisul* pribeag în Polonia sub Constantin Duca-Vodă (1700–1703)[253]. Dar înrudirea rămâne a se căuta.

d) *Pomelnicul bisericii din Cârligul*

În satul Cârligul, din vechiul ţinut al Neamţului, este o biserică fără pisanie, care însă „are toate caracteristicile veacului al XVII-lea"[254]. Biserica este, de bună seamă, ctitoria familiei *Cârlig*, care începe cu vistiernicul *Toader Cârlig* din Briţcani (1602, 1609, 1613), al cărui fiu, *Mateiaş Cârlig* (1617, 1629) a fost tatăl lui *Grigoraş Cârlig* (1669, 1675, 1679)[255] şi al fraţilor săi, *Vasile*, *Ionaşco*, *Nastasia* şi *Maria*[256]. Toţi aceştia descindeau, prin soţia vistiernicului Toader Cârlig, din stolnicul Grigore Cocora (pomenit în documente între 1579 şi 1590)[257].

În pomelnicul acestei biserici – început în secolul al XVII-lea cu Dumitraşco Cantacuzino şi Constantin Cantemir, dar păstrat într-o variantă transcrisă la 1794 – am putut identifica o serie de rude ale Cantemireştilor, între care chiar pe bunicii după mamă ai lui Dimitrie Cantemir. Astfel, din familia fondatoare găsim, în coloana I din dreapta, pe *Mateiaş* (*Cârlig*) şi *Tudosia*, urmaţi, mai încolo, de *Grigorie* (Grigoraş Cârlig) şi *Iustina*;

---

247 Ghibănescu Gh., Surete, IX, Iaşi, 1915, p. 217–219.

248 David A., Originea românească a doctorului Mecinikov, în RI, XVIII, Bucureşti, 1932, 4–6, p. 174–175; vezi şi Bezviconi G., Roirea familiilor, p. 19. Ghibănescu (Surete, cit.) credea că e din familia Mitrea, dar acela era vistier; Bezviconi G. (Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse, Bucureşti, 1958, p. 124, nota 124) afirma că e din famila Milescu, ceea ce ar fi mai plauzibil, dar genealogic imposibil.

249 Ghibănescu Gh., Surete, VIII, p. 62, 68–69.

250 Ibidem, p. 4. „Un Deadul vel-medelnicer este amintit la 1688 aug. 28–1691 febr. 20" (Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 394, nota 5).

251 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 71 (anul 1681), p. 83 (anul 1684).

252 Comunicat de prof. C.A. Stoide, Iaşi (scrisorile din 27.IV.1973 şi 11.V.1973); îi exprimăm şi aici sincerele noastre mulţumiri pentru toate lămuririle atât de binevoitor date.

253 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 156.

254 Balş G., Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, Bucureşti, 1933, p. 173.

255 După fişele, recontrolate, ale regretatului nostru prieten, I.C. Miclescu-Prăjescu, căruia îi aducem, şi acum, un omagiu postum.

256 Ghibănescu Gh., Surete, XIX, Iaşi, 1927, p. 185.

257 Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 300.

iar în coloana I din mijloc găsim şi fraţi şi surori de-ale acestuia: „*Alixandra*, Pavăl, *Dochiţa* i ciadi ih, *Pricop*, Marie, *Constandin*, Mărica”[258].

Prezenţa acestora în pomelnicul de la Cârligul se datoreşte, desigur, unei înrudiri, şi, în adevăr, Grigoraş Cârlig era cumnat cu Andrei Silion[259], fiul lui Constantin Silion (fratele Varvarei Bantăş). Dar mai era o înrudire, mult mai interesantă decât aceasta din punctul de vedere al subiectului nostru. Ea se arată în cursul proceselor pe care urmaşii stolnicului Cocora le-au purtat pentru moştenirea moşiilor Oncăuţi, Cepeleuţi şi Rujinţi la Hotin, Briţcani la Neamţ şi Pungeni la Hârlău[260]. Între aceşti urmaşi, se găsesc şi *Bantăşeştii*[261], iar dintr-o carte de judecată din 1815 se vede că vistiernicelul Toader Cârlig avusese *o fată căsătorită cu un Bantăş, mama unui Constantin Bantăş*[262], contemporan şi văr primar deci cu Grigoraş Cârlig şi fraţii săi. Deocamdată însă nu putem preciza cine e acel Constantin Bantăş; cronologic, ar putea fi pârcălabul († 1675) şi, în acest caz, Dimitrie Cantemir ar avea ca strămoşi şi pe stolnicul Grigore Cocora şi pe vistiernicul Toader Cârlig; dar mama pârcălabului Bantăş, Catrina, nu era fiica lui Cârlig, ci a lui Istrati Golăieş.

*

În măsura în care cercetările genealogice vor avansa, vom putea aduce răspunsurile, confirmările sau infirmările la multe – dacă nu la toate – din chestiunile doar enunţate aici. Rezolvarea lor, cum am mai spus, va îmbogăţi cronica genealogică a Cantemireştilor, întărind ideea că acest neam, de cea mai curată origine românească (atât cât s-a putut urmări, nu era o familie de jos, lipsită, ci făcea parte din mica boierime a Ţării de Jos, din rândurile căreia se mai ridicaseră domni: Tomşeştii şi Dabija), o familie cu care voievozii n-au ezitat să se înrudească, într-un cuvânt, unul din acele multe neamuri de boiernaşi, a căror chemare era să împrospăteze, din veac în veac, rândurile marii boierimi cârmuitoare. Prin strămoşii săi – atâţia câţi i-am putut identifica – Dimitrie Cantemir a fost un produs al tuturor straturilor feudalităţii moldoveneşti: de la răzeşii Şilişteni şi Ghiliganul, de la negustorul Vicol şi până la panii lui Ştefan cel Mare. Iar înrudirile sale în societatea moldovenească sunt şi ele bogate şi variate.

Dar asupra tuturor acestor lucruri, rămâne viitorului să aducă noutăţi şi să tragă, atunci, noile concluzii.

---

[258] Inscripţiile medievale, cit., p. 769.

[259] Ţineau pe câte o fiică de-a lui Vasile Gorovei, logofătul de vistierie, trecut şi el în pomelnic („Vasile, Mărica”); altă fiică era soţia unui „Dumitraşco ot vistierie” („Dumitraşco, Sanda”).

[260] Ghibănescu Gh., Surete, XIX, p. 186; ASI, „Anaforale”, nr. 8, f. 108–112 (Costăchescu M., Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, II, Iaşi, 1932, p. 86, nota 5; în continuare: Costăchescu M., Documente moldoveneşti); spiţa urmaşilor pentru Pungeni: BAR, doc. ist., 19 şi 20/CCXV.

[261] Costăchescu M., Documente moldoveneşti, p. 86.

[262] Ghibănescu Gh., Din traista cu vorbe, p. 449; Idem, Surete, XIX, p. 185.
N. B. Zotta S. (*Despre neamul Cantemireştilor*, p. 10) scrie: „ În *Let.* II, 317, este vorba şi de o «*nepoată de vară*» a lui D. Cantemir, căsătorită cu Gh. Rosetti”. În locul indicat, se spune că D. Cantemir „şi-au dat o nepoată de soră după un fecior al lui [Iordache Ruset], anume Constantin” (*subl. n.*). Constantin Ruset, paharnic, mare-vornic şi apoi hatman, fusese căsătorit cu Aniţa Bogdan, fiica Ruxandrei Cantemir şi a lui Lupu Bogdan (Rosetti R., *Familia Rosetti*, I, Bucureşti, 1938, p. 56).

2. CONSTANTIN CANTEMIR (1627–1693). O VIAȚĂ NEOBIȘNUITĂ – DE LA SILIȘTENI LA SCAUNUL MOLDOVEI

Obârşia numelui Cantemir

Cu toate că alegerea domnilor după principiul „osului domnesc" nu se mai respecta cu adevărat în Moldova, încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea totuşi ridicarea lui Constantin Cantemir la 1685 în scaunul Bogdăneştilor, care nici măcar nu se stinseseră la acea dată, poate fi socotită un fapt destul de neobişnuit. Constantin-Vodă a fost singurul fiu de țărani (*nu de răzeşi, prin care în Moldova se înțeleg din secolul al XVI-lea urmaşii unor boieri mijlocii şi mici din veacul al XV-lea!*), pe care l-a înregistrat lungul şir de domni ai Moldovei de până la el, din care, pe lângă scoborâtorii lui Bogdan I, n-au lipsit boieri de tot felul sau aventurieri străini. Avea şi un nume de botez mai puțin folosit, ca atare, în spațiul românesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea[263], care se va răspândi semnificativ sub formă grecească, mai cu seamă în epoca fanariotă. Dar mai ales atrăgea atenția porecla sa neobişnuită, Cantemir („Cantimir") percepută apoi de alții şi ca nume de familie încă din timpul vieții sale. Desigur, aceasta provenea de la numele căpeteniei nogailor mari (*Ulu Nogay*), mârzacul Arslanoğlu Kantemir, ultimul fiind nume turcic de tip câpceac şi ibero-caucazian, din *Kan* [*Qan*]=sânge şi *temir* [*demir*]=fier[264], *kan* fiind confundat eronat, de obicei, cu turco-mongolul *han*=împărat[265], având, aşadar, înțelesul de *„sânge, fier"*, care însă nu se determină reciproc[266].

De la început trebuie precizat că Arslanoğlu Kantemir nu era o simplă căpetenie de tătari stabiliți în Bugeac, cum se afirma superficial. La sfârşitul secolului al XVI-lea şi

---

263 Graur Al., Nume de persoane, București, 1965, p. 69; Constantinescu N.A., Dicționar onomastic românesc, București, 1963, p. 34–35; Ionescu C., Dicționar de onomastici, f. l., 2001, p. 105–107; Petrache Tatiana, Dicționar enciclopedic al numelor de botez, București, 1998, p. 35; Bălan-Mihailovici A., Dicționar onomastic creştin. Repere etimologice şi martirologice, București, 2003, p. 116–120.

264 Decei A., Istoria Imperiului Otoman până la 1656, București, 1978, p. 319, nota 2; Kantemir, Kan-Temir în limbile cumică, apropiată de cea a nogailor, şi adâghee, din grupul ibero-caucazian (Vascenco V., Asupra numelui de persoană Cantemir, în Studii de antroponimie, București, 1995, p. 50–51; Idem, Sur le nom de personne Cantemir, în Ibidem, p. 54–55; Idem, Din nou despre Cantemir, în Ibidem, p. 58–59; Idem, Zur Etymologie des Personennamens Cantemir, în Ibidem, p. 61–62; Iordan I., Dicționar al numelor de familii românești, București, 1983, p. 98).

265 Confuzia kan cu han, asupra căreia atrăgea atenția orientalistul Aurel Decei (Istoria Imperiului Otoman până la 1656, București, 1978, p. 319, nota 2), apare la Victor Vascenco, Studii de antroponimie, p. 51, 55, 57–59, 62, dar şi la alți autori, care nu erau lingviști, cum ar fi Gane Constantin, Trecute vieți de doamne şi domnițe, I, ed. a V-a, București, 1943, p. 371. În capul listei acestora e chiar Voltaire (scrisoarea acestuia din 1739, la Ibidem, p. 370 şi Istoria lui Carol al XII-lea (1728), în Opere alese, I, București, 1957, p. 202).

266 Neştiind că atât în limbile turcice, cât şi în cele indo-europene cele două elemente ale unui nume nu se asociază într-un înțeles finit, ci trebuie percepute separat (Vascenco V., Asupra numelui de persoană Cantemir, p. 51), Lecca O.-G., Familiile boiereşti române, ed. a II-a, Al. Codrescu, București, <1999>, p. 202, credea, pe la 1899 (argumentând, de fapt, relatările lui Dimitrie Cantemir) că originea şi numele familiei Cantemir derivă de la Timur-Lenk: „Aceasta pare a o proba chiar şi numele însuşi: că-i «Kan Temur» sau «cam-temur» înseamnă sângele lui Temur sau persoană descinzând din sângele lui", ceea ce este o interpretare eronată, chiar dacă observă cu mult înaintea lui Aurel Decei că sintagma kan înseamnă „sânge"!

în primele patru decenii ale secolului al XVII-lea el a fost un personaj faimos în Europa Răsăriteană, inamic neîmpăcat al Poloniei, împotriva căreia a luptat aproape o jumătate de secol, blocând, de câte ori i-a stat în putință, orice încercare de înțelegere turco-polonă[267]. Pentru oamenii secolului al XVII-lea numele său, și porecla derivată din el, avea, desigur, înțelesul de dușman al polonilor. Poate însă să fi avut și o altă semnificație, oricum, porecla (numele de familie?) se întâlnește la 1656 și în Țara Românească[268]. Cantemir-Vodă însă nu și-a spus niciodată domn Cantemir. „Și titulușul lui – mărturisește Ion Neculce, care l-a apucat în tinerețe – nu scriia Cantemir voevoda, ce numai Constantin voevoda"[269]. Doar contemporanii i-au spus mai degrabă „Cantemir": „Constandin-Vodă ce-l porocliia Cantemir", spune cronicarul muntean Radu Popescu[270], cu atât mai mult cu cât în Țara Românească mai exista pe atunci un Constantin-Vodă (Brâncoveanu). În lumina acestei mărturii a unui contemporan, „Cantemir" nu putea fi numele de botez pe care i l-ar fi dat tatăl său în amintirea lui Cantemir-Pașa, în vreme ce „Constantin" ar fi numele nou, domnesc, luat la urcarea pe tron, cum credea P.P. Panaitescu[271].

Când însă, pe la 1700, Dimitrie Cantemir a scris prima formă a *Vieții* lui Constantin Cantemir, socotea al doilea antroponim ca nume de familie, și chiar din titlu preciza că

---

[267] Conducător al nogailor din Crimeea (unde își avea familia) și Bugeac, Kantemir nu aparținea dinastiei Girayde. A luat parte la nenumărate lupte cu polonii, începând din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, și a împiedicat uneori încheierea unei păci între turci și poloni (1620, 1621 etc.), aceasta din urmă cerându-i mereu capul la Poartă, până când, în final, l-au și obținut. A susținut pe toți inamicii Poloniei (Ștefan Tomșa al II-lea, Gabriel Bethlen ș.a.), iar în conflictele dintre hanii crâmleni și Poartă, s-a situat întotdeauna de partea acesteia. Ca atare, a fost numit valiu de Oceakov (1621), apoi sangeacbei de Silistra (1622), conducător, cu rang de vizir al noului vilaiet de Oceakov (1623–1624), și, în cele din urmă,„supraveghetor" al hotarului cu polonii și cazacii și al țărilor române, și „administrator al țărmurilor Mării Negre de la gurile Dunării". Pustiirea Moldovei și Țării Românești în 1623, ca urmare a înlăturării aliatului său Ștefan Tomșa al II-lea, l-a costat aceste demnități, dar nu l-au oprit să atace în continuare Polonia (1623, 1629, 1632). Învins în martie 1637 de hanul Crimeii Inayet Giray și apoi mutat de turci în Anatolia, Murad al IV-lea, care pregătea o expediție asupra Iranului, l-a executat în iulie al aceluiași an, pentru a obține liniște din partea Poloniei (Decei A., Istoria Imperiului Otoman până la 1656, București, 1978, p. 319, 321, 340, 342–343; Istoria Țării Românești 1290–1690, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 95; Costin M., Letopisețul Țării Moldovei, în Idem, Opere, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 91). „Oamenii <lui> Cantemir și Chisar ceauș" sunt amintiți într-un zapis moldovenesc de la începutul secolului al XVII-lea, în Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog, vol. I, ed. F. Marinescu, I. Caproșu, P. Zahariuc, Iași, 2005, p. 25. Scrisoarea lui Cristofor Zbaraski din 26 octombrie 1622, la Corfus I., Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea, București, 2001, p. 257–259.

[268] La 28 iunie 1656, între cei 12 boieri jurători pentru o pricină, numiți de Constantin Șerban, apare „Dragomir Cantemir" din Vernești (ASB, Episcopia Buzău, L/12, original românesc; cf. și Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale, VIII, București, 2006, p. 483); Constantinescu N.A., Dicționar onomastic românesc, București, 1963, p. 229, identifică un prenume Cantemir doar la 1782.

[269] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei și O seamă de cuvinte, în Idem, Opere, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 303 (în continuare: Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei).

[270] Popescu R., Istoriile domnilor Țării Românești, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 194; cf. și p. 183–185, 195–196 (în continuare: Popescu R., Istoriile domnilor).

[271] Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir. viața și opera, București, 1958, p. 28 (în continuare: Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir). În această părere greșită a fost urmat și de alții (Măciucă C., Dimitrie Cantemir, București, 1962, p. 14).

tatăl său era „zis cel Bătrân" (*cognomento Senis*)[272], aşa cum va face şi în *Descrierea Moldovei*[273], urmărind să acrediteze ideea că, de fapt, acesta din urmă i-ar fi fost porecla. Desigur, el a fost interesat să înfăţişeze pe *Cantemir* ca nume de familie tătăresc ilustru, forţând cu bună ştiinţă realitatea, fiindcă îşi cunoştea originea românească, şi încă din treapta ţărănească, „din părinţii săi oaie zămislit", cum codifică el însuşi originea reală a tatălui său în *Istoria ieroglifică*[274].

Dimitrie Cantemir a făcut tot ce a putut, după moartea tatălui său, pentru a-l prezenta pe acesta, gradat: „din vechea stirpe a Cantemireştilor", a „neamului Cantemireştilor din Bugeac"[275], „de fel din Chersonesul Tauric"[276], după care, nemulţumit doar de aşa-zisa descendenţă a acestuia din Arslanoğlu Kantemir-Paşa, să afirme în *Istoria Imperiului Otoman*, scrierea sa care a cunoscut cea mai largă răspândire europeană, că „după tradiţie [sic – ?!], familia Cantemir deriva de la Temurlenki (Timur Lenk), marele cuceritor al Asiei"[277]. Ultima afirmaţie a atras, la cinci ani după dispariţia lui Dimitrie Cantemir, cunoscuta replică ironică a lui Voltaire, care, observând că în numele acestuia se regăsesc sintagmele Temur-Temir şi „titlul de han" (sic), conchidea: „aşa dar, prinţul Cantemir cobora din Tamerlan. Iată temeliile celor mai multe genealogii"[278].

---

[272] Cantemir D., Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis, ed. Dan Sluşanschi, Ilieş Câmpeanu, în Idem, Opere complete, vol. VI, partea I, Bucureşti, 1996 (în continuare: Cantemir D., Viaţa); Idem, Istoria Imperiului Otoman, vol. I, ed. I. Hodosiu, Bucureşti, 1876, nota 73.

[273] Cantemir D., Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei, vol. II, ed. Valentina şi Andrei Eşanu, Dan Sluşanschi, Bucureşti, 2007, p. 202 (în continuare: Cantemir D., Descrierea Moldovei, 2007).

[274] Cantemir D., Istoria ieroglifică, vol. II, ed. P.P. Panaitescu, I. Verdeş, Bucureşti, 1965, p. 42; cf. şi P.P. Panaitescu, Dimitrie Cantemir, p. 27. Deoarece aproape toţi cei care au scris despre Constantin Cantemir se referă la originea „răzăşească" a acestuia, precizez, din nou, că se foloseşte incorect acest termen „Răzeşii" (=coproprietari până în veacul al XVIII-lea pe vechi proprietăţi boiereşti ale unor strămoşi de neam) apar doar în veacul al XVI-lea ca urmaşi numeroşi ai unor boieri mijlocii şi mici, conştienţi de originea lor (Cihodaru C., Câteva constatări în legătură cu proprietatea feudală şi situaţia ţărănimii din Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Studii şi cercetări ştiinţifice, Istorie, Iaşi, XII (1961), nr. 1, p. 46–49). La începutul secolului al XVIII-lea, când scria Dimitrie Cantemir, răzeşii erau de-acum identificaţi cu ţăranii liberi, dar nu-şi uitaseră îndepărtata origine boierească. Învăţatul domn mărturisea astfel că prefera să-i numească „coloni liberi", adică ţărani, decât „nobili" (Descrierea Moldovei, 2007, p. 285, 299). Însă tatăl său nu se trăgea din răzeşi, ci din ţărani de jos, cum îl arată şi cronicarii vremii sale. Nici mama lui Constantin, care era din Silişteni, nu provenea din răzeşi, ci din moşneni (şi aceştia coproprietari, dar pe veche proprietate ţărănească). Un act din secolul al XVIII-lea, care consemna tradiţia locală, începea un suret atribuit anului 7192 (1683–1684) astfel: „Iată noi moşnenii din Silişteni cari am fost cu Cantemir-Vodă rudă, şi ne luam (sic) Cantemir-Vodă moşie părţile tuturor […] pentru că mama lui Cantemir-Vodă au fost vară primare cu Aramă…" (Ghibănescu Gh., Un izvod genealogic al răzeşilor (sic) din Silişteni, înrudiţi cu Cantemireştii, în ArhGen, Iaşi, II (1913), nr. 1–12, p. 76–80).

[275] Cantemir D., Viaţa, p. 70–71, 74–76.

[276] Idem., Descrierea Moldovei, 2007, p. 285.

[277] Idem., Istoria Imperiului Otoman, vol. I, p. 539.

[278] Voltaire, Istoria lui Carol al XII-lea, în Opere alese, I, Bucureşti, 1957, p. 202. În schimb îl socoteşte pe „prinţul Cantemir, grec de origine!". Corespondenţa din 1739 cu Antioh D. Cantemir pe aceeaşi temă la Gane C., Trecute vieţi de doamne şi domniţe, I, ed. a V-a, Bucureşti, 1943, p. 369–370 şi Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, în IN, Iaşi, 1931, fasc. 9, partea I, p. 13–16.

Data naşterii lui Constantin Cantemir

Insistenţa cu care Dimitrie Cantemir se referă la porecla „cel Bătrân" a tatălui său, pentru ca primul cognomen al acestuia „Cantemir" să treacă drept nume de familie, near putea face să credem că, dând ca dată de naştere a acestuia 1612 noiembrie 8[279] (acceptată de majoritatea istoricilor perioadei!), a încercat să-l „îmbătrânească" interesat pe Constantin Cantemir. Numai că această dată e adăugată ulterior pe loc alb, în manuscrisul transcrierii ciornei *Vieţii* tatălui său, iar Dimitrie Cantemir calculează vârsta acestuia în anumite împrejurări, până la cea a morţii, pornind de la anul 1627[280]. Astfel, la decesul lui Constantin, în martie 1693, arată că avea 66 de ani, o „vârstă inaintată"[281], după observările sale, deci se născuse în 1627! Iar prelucrarea stilistică fidelă, de la 1727–1728, a unei prime forme a *Vieţii* de către Gotfried Siegfried Bayer („Beer") (1694–1738), profesor la Academia din Petersburg (1726–1738), care dispunea şi de fişele şi însemnările lui Dimitrie Cantemir[282], tipărită la 1783 la Moscova de N. Bantâş-Kamenski, arată limpede că anul naşterii lui Constantin a fost 1627[283].

Nu s-a observat că de aici acelaşi an, 1627, a fost preluat şi de banul Mihai Cantacuzino în *Genealogia Cantacuzinilor*[284]. El a fost, de fapt, acceptat şi de cei care s-au ocupat în mod special de această problemă[285]. În sfârşit, tot în 1627 Dimitrie Cantemir plasează o năvălire a tătarilor din Crimeea şi Bugeac, ai lui Arslanoğlu Kantemir, de altfel, necunoscută, dacă nu cumva e vorba de cea îndreptată în 1629 asupra Poloniei[286] în timpul căreia ar fi fost rănit şi apoi a murit Toader, tatăl lui Constantin[287], şi astfel s-ar putea face într-adevăr legătura cu porecla Cantemir pe care Constantin a purtat-o toată viaţa.

Nici data de lună şi zi, 8 noiembrie, a naşterii lui Constantin, adăugată ulterior în *Viaţă*, nu e credibilă. E greu de acceptat că un copil, care a văzut lumina zilei chiar în timpul marii sărbători a Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavriil, ar fi putut fi botezat cu numele altui sfânt, Constantin, care se prăznuia la 21 mai, dar şi la 6 martie, 29 iulie şi 4 septembrie, oricare din aceste zile, sau o perioadă în jurul lor, putând fi mai degrabă asociată cu momentul naşterii lui Constantin Cantemir.

---

279 Cantemir D., Viaţa, p. 70–71.

280 Pippidi A., Introducere, în Ibidem, p. 52, 56, 220, nota 1; Sion I.T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612?, în ArhGen, seria nouă, Iaşi, IV (1997), nr. 1–2, p. 209–214.

281 Cantemir D., Viaţa, p. 218–219.

282 Pippidi A., în Introducere la Cantemir D., Viaţa, p. 38–42, 46–47; Sluşanschi D., în Notă asupra ediţiei, în Ibidem, p. 61–63.

283 Textul latin reprodus în anexă la Cantemir D., Viaţa, p. 265.

284 Cantacuzino M., banul, Genealogia Cantacuzinilor, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 417.

285 Minea I., Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul, Iaşi, 1926, p. 158, 160; Sion I.T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612?, p. 212–213 („1626 sau 1627"). Pippidi Andrei, în Cantemir D, Viaţa, p. 220, nota 1, crede că anul naşterii lui Cantemir ar fi fost 1624, când acesta a primit o danie de la naşa sa, desigur, cu prilejul botezului. Numai că dania sub văleatul 7132 (1624) e menţionată într-o hotarnică tocmai din 1784, iar 7132 ar putea fi 7135 (Sion I.T., op. cit., p. 214).

286 Gemil T., Ţările Române în contextul politic internaţional (1621–1672), Bucureşti, 1979, p. 7.

287 Cantemir D., Viaţa, p. 70–71.

Naşi de botez i-au fost acestuia un oştean (slujitor), Nichifor iuzbaşa, şi soţia acestuia, Păuta. Aceasta împreună cu fraţii ei şi un nepot au dăruit „fiului de botez", Constantin, jumătate din satul Buburuzi (Ivăneşti), din ţinutul Fălciu, desigur, cu prilejul botezului acestuia[288].

În „steagurile moldoveneşti" din Polonia
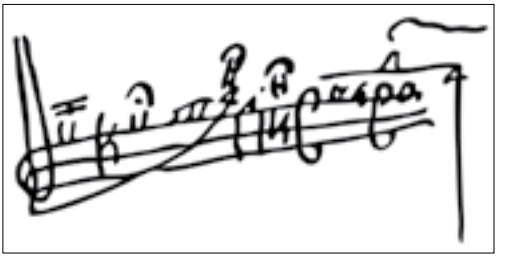
Autograful lui Constantin Cantemir

Rămas orfan de ambii părinţi îndată după ivirea sa pe lume, tatăl mort după o luptă cu tătarii lui Kantemir-Paşa, în 1627 sau 1629, iar mama la şase luni după naştere[289], Constantin n-a învăţat carte: „carte nu ştiia, ce numai iscăliturа învăţas<ă>, de o făcea", consemnează de două ori în cronica sa Ion Neculce[290]. Că era „necărturar"[291], dar carte însemna atunci mai ales cea bisericească, nu constituia pentru un om simplu ca el un prilej de a se ruşina. „Asupra lucrului acestuia – mărturisea Dimitrie Cantemir – în gura moldovenilor umblă mereu proverbul: Învăţătura de carte-i treaba preoţilor, mireanului îi e de ajuns să ştie să scrie şi să citească, să-şi iscălească numele, şi să-şi însemne în catastif […(averea)], căci toate celelalte-s de prisos".[292] Cum avere nu prea avea, iar rude are apropiate doar o soră mai mare, care mai târziu s-a călugărit, şi un frate după tată, cu cinci ani mai mic[293], tânărul Constantin Cantemir s-a ocupat mai întâi cu creşterea cailor „întâi au fost herghelegiu" – menţionează Radu Greceanu[294] – , după care a ales slujba militară. Însă nu în Moldova, cu toate că în vremea lui Vasile Lupu aici exista o puternică organizare slujitorească (militară), ci în Polonia.

La acest moment important al biografiei şi formării personalităţii lui Constantin Cantemir, întins pe aproape două decenii, istoricii români ai epocii nu se simt în largul

---

288 Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii din veacul al XV-lea şi până astăzi, în Arhiva Societăţii Ştiinţifice şi Literare, Iaşi, I (1890), p. 408 şi nota 3, p. 409 (în continuare: Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii; cf. şi Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 2; Sion I. T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612?, p. 213–214.

289 Cantemir D., Viaţa, p. 70–71.

290 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 304, 319.

291 Costin N., Letopiseţul Ţării Moldovei de la Ştefan sin Vasile-Vodă […] (1662–1711), în Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei, vol. II, ed. a II-a, Bucureşti, 1872, p. 35 (în continuare: Costin N., Letopiseţul (1662–1711)). Această cronică a fost reatribuită lui Nicolae Costin de Ursu N.A., Nicolae Costin autor al „Cronicii anonime a Moldovei de la 1661 până la 1709", în AIII, XXX, 1994, p. 315–360).

292 Cantemir D., Descrierea Moldovei, 2007, p. 306.

293 Idem, Viaţa, p. 70–71.

294 Greceanu R., Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714), ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 94.

lor. Nu cunosc organizarea militară reală a Poloniei, ignoră, de altfel, şi istoria politico-militară a acesteia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, nu ştiu decât vag despre existenţa unor lefegii moldoveni în armata polonă[295], şi ca atare, acceptă fără rezerve afirmaţiile lui Dimitrie Cantemir despre cariera militară a tatălui său în Polonia. E adevărat că acesta din urmă plecat la 16 ani[296] împreună cu un alt tânăr, Ioan, dintr-un sat vecin Tamaş, a slujit în armata polonă 17 ani, între 1643 şi 1660, în vremea regilor Vasa, fraţii Vladislav al IV-lea (1623–1648) şi Jan al II-lea Casimir (1648–1668)[297]. Ar putea fi reale şi faptele de vitejie ale lui Constantin Cantemir în luptele cu suedezii din anii 1655–1660, pe care le-a reţinut Dimitrie Cantemir din povestirile ulterioare ale tatălui său (lupta cu doi ofiţeri suedezi la asediul Torunului în 1658 şi duelul, între cele două oşti, cu un comandant suedez din neamul conţilor Piper)[298]. Este însă o invenţie a fiului său cel mic gradul de „miiaş (chiliarch) peste oştirea uşor înarmată care era alcătuită din moldoveni" , cu care, drept urmare a acestor isprăvi, ar fi fost cinstit Constantin Cantemir[299], pentru că un astfel de grad nu a existat vreodată în armata polonă şi nici în steagurile moldoveneşti din cadrul acesteia.

Constantin nu a fost nici „rohmistru" (comandant de roată) de călărime moldovenească cum a crezut I. Neculce[300], căci aşa se spunea pe vremea acestuia, pentru că, de regulă, căpeteniile de lefegii străini erau poloni până spre sfârşitul secolului al XVII-lea. De altfel, chiar Dimitrie Cantemir mărturiseşte (nesesizând contradicţia cu cele afirmate chiar de el mai sus) că tatăl său a fost doar „stegar", aşadar, comandant de steag (unitate) moldovenesc, la 1658[301], cu doi ani înainte de a reveni în Moldova, dar şi această afirmaţie nu poate fi verificată. Cu atât mai mult, cu cât, acelaşi autor menţionează că Ioan din Tamaş, cu care Constantin plecase în Polonia, i-ar fi fost acestuia stegar „vreme de 17 ani"(?!)[302]. Adevărul este că Dimitrie Cantemir nu ne spune nimic despre „steagu-

[295] Cf. Nistor I.I., Un român iscoadă la 1683 în tabăra regelui Sobieski la Viena, în AAR MSI, s. III, tom. XII, 1932, extras, 19 p. Ignorând bogatele informaţii documentare inedite despre „steagurile moldoveneşti" din Polonia, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, culminând cu participarea acestora la despresurarea Vienei în 1683, sub conducerea lui Jan Sobieski, pe care le-am publicat în 1974 şi mai ales în 1983 (cf. mai jos notele 42–43), Sion I.T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612?, p. 210, crede în existenţa rangului fantezist de căpitan peste o mie de oşteni, inventat de Dimitrie Cantemir pentru tatăl său, iar Andrei Pippidi, în nota 15 la Cantemir D., Viaţa, p. 222, notează doar menţiunea unui oarecare Sebastiano Cefali despre „miliţia uşoară "a valahilor din armata polonă, care se ocupau cu prinderea de „limbi", fiind „mari tâlhari", dar „bravi"!

[296] În Cantemir D., Viaţa, p. 70–71, i se atribuie 15 ani (completare ulterioară). În 1643, când a ajuns în Polonia, Constantin trebuie să fi avut 15 spre 16 ani, fiind născut în 1627.

[297] Cantemir D., Viaţa, p. 70–71, 162–165; Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 37; cf. şi Sion I.T., S-a născut Cantemir bătrânul în anul 1612?, p. 209–211.

[298] Cantemir D., Viaţa, p. 70–73.

[299] Ibidem, p. 70–71, 72–73. Gradul de „miiaş" (?!) i-ar fi fost acordat lui Cantemir de hatmanul Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1657). În Istoria Imperiului Otoman, I, loc. cit. Dimitrie Cantemir afirmă însă că regii Vladislav al IV-lea şi Casimir I-au făcut pe Constantin, chipurile, „colonel" (polcovnic), grad care nu exista în „steagurile moldoveneşti" din Polonia, fiind, desigur, sinonim cu „miiaş"!

[300] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 303.

[301] Cantemir D., Viaţa, p. 70–71.

[302] Ibidem, p. 162–165.

rile moldoveneşti" în care a slujit tatăl său, şi care, în general vorbind, cum am mai amintit, au rămas cu totul necunoscute istoricilor români.

Cum în veacul al XVII-lea toţi soldaţii (*zołnierz* – se pronunţă jolnierj) din armata polonă primeau solda (*zołd* – se pronunţă jold)[303], de unde le vine şi numele (în Moldova existau steaguri de *joimiri*, iniţial români care slujiseră în Polonia), în 1973 am avut şansa să descopăr la Varşovia, în Arhiva Tezaurului Coroanei (*Skarb Koronnego*), partea militară, care tocmai atunci se inventaria, şi nu fusese accesibilă cercetătorilor străini, listele nominale de plată (*rolla*) a mii de soldaţi moldoveni călări, cu organizare, echipament şi fel de luptă specific, cuprinşi în „steagurile moldoveneşti" (*choragwi wołoski*)[304]. Mai apoi, atât la Varşovia, cât şi la Cracovia am aflat alte liste de plată, dar şi registre generale anuale ale armatei Coroanei (*Komput wojska)*, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea; culminând, ca însemnătate, cu cele care dovedesc (fapt complet necunoscut până atunci istoriografiei româneşti) că în armata cu care regele Jan al III-lea Sobieski a despresurat Viena şi a înfrânt la 12 septembrie 1683 oastea marelui-vizir Kara Mustafa-Paşa, întreaga călărime uşoară (*lekki jazda*) era formată numai din 31 de steaguri moldoveneşti, cuprinzând 2 422 de călăreţi[305].

De altfel, în structura armatei polone din a doua jumătate a secolului al XVII-lea steagurile moldoveneşti nu reprezentau o categorie ocazională de mercenari, ci un tip de luptători (*typu wołoskiego*), alături de celelalte categorii bine definite: husari, panţâri (cazaci poloni), călărimea uşoară tătărească, archebuzierii călări (nemţi), raiterii, pedestrimea de tip german şi de tip ungaro-polon, dragonii şi artileria[306].

Începându-şi slujba militară în Polonia la 1643, Constantin Cantemir nu a luat parte doar la „lupte dintre leşi şi suedezi, vreme de 17 ani", cum afirmă eronat Dimitrie Cantemir[307], ci a participat la cea mai agitată perioadă, sub aspect militar, din istoria Poloniei în veacul al XVII-lea: războaiele sângeroase cu cazacii lui Bogdan Hmelnițki (1648–1655), cu moscoviţii (1654–1667), cu tătarii (1648–1652), cu suedezii (1655–1660), cu Brandenburgul, cu principele Gheorghe Rákóczi al II-lea (1657), în cadrul Primului Război Nordic (1655–1660), care corespunde epocii „Potopului" oştilor străine în Polonia[308]. Firește că în asemenea vremi activitatea militară a lui Constantin Cantemir nu

---

[303] Dacă pentru N. Stoicescu, joldul este „un termen de proveniență incertă (sic!), utilizat numai în Moldova (sec. XV–XVII) și al cărui înțeles este greu de definit" (sic!), iar pentru C.C. Giurescu, „joldunarii erau ostași în leafă, deci mercenari, deși ei nu sunt menționați în documente"(?!) (Instituții feudale în Țările Române. Dicționar, sub coordonarea lui Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 256), precizez că jold a fost în Moldova secolelor XV–XVI o obligație de transport militar (pentru care cu hrană) plătită, iar joldunarii erau cei care se ocupau de aceasta, și nu trebuie confundați cu joimirii, care erau oșteni.

[304] Rezachevici C., Cercetări în arhive şi biblioteci polone, în RdI, XXVII (1974), nr. 6, p. 955.

[305] Idem, „Steagurile româneşti" din oastea lui Jan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei (1683), după un nou izvor polon, în RdI, XXXVI (1983), nr. 6, p. 605–624, şi cu bibliografia polonă a problemei.

[306] Ibidem, p. 608; Idem, Istoria popoarelor vecine şi neamul românesc în Evul Mediu, Bucureşti, 1998, p. 203–204.

[307] Cantemir D., Viaţa, p.72–73.

[308] Rezachevici C., Istoria popoarelor vecine, p. 188–195.

se putea limita la cele două ciocniri cu ofiţerii suedezi din 1658, amintite, cum am văzut, de fiul său. O necunoaştere, de altfel, indirect chiar de acesta din urmă, iar Ion Neculce, care l-a văzut la bătrâneţe, mărturiseşte că „sémne multe avea pe trup de la războae, în cap şi la mâni, de pe cându fusése slujitoriu în Ţara Leşască”[309]. Din păcate, nu ştim mai mult.

Cercetând însă mare parte din socotelile păstrate privitoare la plata soldaţilor (*Rachunki wojskowe*) din Arhiva Tezaurului Coroanei (*Archiwum Skarb Koronnego*), liste nominale (*rolla*) şi registre (*Komput wojska*), care înregistrează numele (de botez, niciodată de familie şi foarte rar porecle derivate din locul naşterii) ale românilor din „steagurile moldoveneşti”, am aflat şi pe cel al lui pan Constantin, însă numai ca *simplu soldat*. Astfel, într-o *rollă* din octombrie 1654 care înregistrează plata a o sută de călăreţi (efectivul complet al unui steag), cazaci şi moldoveni (adunaţi teoretic din raţiuni fiscale, în vreme de război, când steagurile sufereau pierderi umane), între cele 32 de nume româneşti, al şaselea era tocmai „P<an> Kostantyn”[310]. Cum în anii care ne interesează (1643–1660) nu am întâlnit decât un singur personaj cu acest nume, el este, desigur, chiar Cantemir.

Am insistat asupra acestei lungi perioade din viaţa sa, între 16 şi 33 de ani, nu doar pentru că aceasta este, practic, ignorată de cercetătorii epocii, ci mai cu seamă fiindcă *a fost definitorie în formarea personalităţii lui Constantin Cantemir* sub aspect politic şi militar. Între 1648 şi 1660, cum am mai amintit, tânărul soldat moldovean a asistat la cea dintâi mare cumpănă a Republicii (Uniunii) polono-lituane, mergând până în pragul dispariţiei acesteia, a cunoscut foarte bine calităţile, dar şi defectele armatei şi sistemului politic nobiliar polono-lituan, şi-a format, desigur, o părere temeinică asupra naturii relaţiilor Moldovei cu Uniunea polono-lituană, cu tătarii şi cu Înalta Poartă, de unde şi politica sa fermă din timpul domniei de respingere a alianţei antiotomane cu Polonia şi de rupere a relaţiilor cu turcii şi tătarii, pe care era convins că polonii nu erau în stare să-i înfrângă definitiv.

Putem să-i dăm crezare lui Dimitrie Cantemir că tatăl său a plecat din Polonia, cu scrisori favorabile de recomandare şi de liberă trecere de la rege şi marele-hatman, când s-au împăcat „lucrurile între leşi şi suedezi şi fiind sloboziţi oştenii de strânsură”[311], adică la stabilirea armistiţiului, înainte de a se pecetlui, la 23 aprilie/3 mai 1660, tratatul polono-suedez de la Oliwa, lângă Marea Baltică, mediat de Franţa[312]. Ar fi putut să-şi continue cariera militară, precum acel tovarăş al său, Ioan din Tamaş (Tamaśewski), cu care a venit în Polonia, ce mai slujea încă aici în 1691, la 75 de ani fiind înnobilat şi dăruit

[309] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 304.

[310] Archiwum Glowne Akt Dawnych, Varşovia, Archiwum Skarbu Koronuego, 82, nr. 9, f. 26v. Pe această listă de plată numele soldaţilor români înscrise de pisarul polon vertical, unul sub altul, sunt: P<an> Marijn, P. Andrij, P. Naguł, P. Iarul, P. Nikora, P. Kostantyn, P. Dima ş.a.m.d., ultimul fiind un P. Radul, care, după nume, ar putea fi un muntean.

[311] Cantemir D., Viaţa, p. 72–73.

[312] Rezachevici C., Istoria popoarelor vecine, p. 194.

cu moșie, având și o familie numeroasă[313]. Dar, în perspectiva unor ani de pace în Polonia, a preferat să-și afle rostul în țările române extracarpatice. Acestea tocmai treceau atunci prin mari frământări politice și militare, prilejuite de înlăturarea prin pustiitoare expediții tătărești a lui Constantin Șerban din Moldova și a lui Mihnea al III-lea din Țara Românească, în noiembrie 1659[314].

Dregător în Țara Românească

Cantemir însă nu s-a oprit în Moldova lui Ștefăniță Lupu cel „Slăbănog" (Hroiot) (1659–1661), nici măcar pentru a-și vizita fratele și sora, ci auzind că fostul domn de aici, albanezul Gheorghe Ghica, mutat de către Poartă în Țara Românească (1659–1660), în locul lui Mihnea al III-lea, strânge oșteni, desigur, pentru expediția poruncită de Poartă împotriva principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea, s-a înfățișat la București. Aici, dovedindu-și calitățile militare de *joimir* – Dimitrie Cantemir spune că prilejul i l-a oferit o vânătoare domnească –, a fost apoi angajat de Gheorghe Ghica cu rangul de „ceauș spătăresc"[315], mai exact „ceauș la steagul spătăresc"[316], adică în steagul condus chiar de marele-spătar.

Când a avut loc aceasta? Evident, nu în vremea lui Grigore Ghica (1660–1664), cum credeau mult mai târziu Dimitrie Cantemir[317] (urmat de aproape toți istoricii perioadei) și un interpolator al cronicii lui Neculce[318], ci în domnia tatălui acestuia, Gheorghe Ghica, foarte probabil în primele trei luni ale anului 1660, înainte ca acesta din urmă să fie tulburat de expediția lui Constantin Șerban din mai[319]. Nu se amintește, de obicei, că la această dată ceaușul spătăresc Constantin Cantemir se afla deja, împreună cu 2000 de munteni și de trupele lui Seidi Husein-Pașa de Buda, în campania împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, participând cu rol decisiv, la înfrângerea acestuia din 12/22 mai 1660 dintre Gilău și Florești. Miron Costin mărturisește în cronica sa (de fapt, în memoriile sale), poate chiar după spusele lui Cantemir, că în bătălia de lângă Gilău, pe care

---

313 Cantemir D., Viața, p. 162–165.

314 Stoicescu N., Constantin Șerban, București, 1990, p. 96–98, 100; Rezachevici C., în Istoria românilor, vol. V, București, 2003, p. 170, 174, 278–279, 395, 398.

315 Cantemir D., Viața, p.74–75.

316 Greceanu R., Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu, ed. 1970, p. 94.

317 Cantemir D., loc. cit., În Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73, afirmă însă corect că domnul Țării Românești era Gheorghe Ghica, care l-ar fi făcut „ceauș tătăresc" (sic), desigur, o greșeală de traducere.

318 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 729, variantă, după care Constantin ar fi fost adus în Țara Românească de Grigore I Ghica, ce „au luat ficiori de boiari din Moldova de au fost prin oști cu dânsul", ceea ce oricum nu i se potrivea lui Cantemir.

319 Stoicescu N., Constantin Șerban, p. 102–106; Rezachevici C., în Istoria românilor, vol. V, p. 210–211; cf. și Gorovei Șt.S., Cantemireștii. Eseu genealogic, în RA, L, București, 1973, nr. 3, p. 487 (în continuare: Gorovei Șt.S., Cantemireștii).

o relatează amănunțit[320], acesta a luat parte la atacul călăreților munteni și moldoveni asupra pedestrimii principelui, care în cele din urmă a antrenat înfrângerea oștii acestuia și rănirea gravă a lui Rákóczi, din care i s-a tras și moartea. Atac în care s-a remarcat „Cantemir, pe atunci ceauș la munténi, care apoi au fost și serdar aicea în țară"[321]. Astfel că fostul joimir și-a început noua carieră militară în spațiul românesc, care, în cele din urmă, îl va duce pe tronul Moldovei, mult înainte de încheierea păcii de la Oliwa, pe la începutul anului 1660, în prima parte a scurtei domnii muntene a bătrânului Ghica.

A rămas în slujba lui Gheorghe Ghica, apoi a lui Grigore Ghica pe care l-a însoțit cel puțin în campania antiimperială din 1664, prin Ungaria Superioară spre Moravia, asupra cetății Leva (Lewencz, Lovice), în care a fost rănit[322], expediție care, împreună cu cea din anul trecut asupra cetății Nowe Zámky (Ujvar, Neuhausel), marca începutul noii ofensive otomane, preconizată de marii-viziri din familia Köprülü, asupra Europei Centrale și a Casei de Austria, după aproape șase decenii de pace[323]. Vreme de patru ani (1660–1664), în prima ședere în Țara Românească (1660–1664), Constantin Cantemir, socotit atunci „om vitiazu și cu sfat bun"[324], mereu în preajma curții Ghiculeștilor din București, căsătorit chiar „silit de vodă" pe la 1660, la vârsta de 33 de ani, cu Anastasia, „nepoată de văr după tată" a lui Gheorghe Ghica (răpusă însă în același an de o molimă)[325], a fost martorul unor însemnate evenimente politice: eforturile lui Grigore Ghica de a scăpa de neobișnuita tutelă a postelnicului Constantin Cantacuzino, debutul luptelor între grupările boierești ale Leurdenilor și Cantacuzinilor, cărora le-a căzut victimă, în decembrie 1663, însuși Postelnicul, în sfârșit, primejdioasa rupere a lui Grigore Ghica de Poartă și pribegia sa spre Viena[326]. O școală aspră a intrigilor boierești!

Ca oștean domnesc, apoi, Cantemir l-a însoțit un timp, în noiembrie 1664, pe Grigore-Vodă pe drumul pribegiei. Mai întâi însă, cum acesta din urmă dorea să ducă imperialilor știri noi despre forțele tătărești de la Dunăre, Constantin a fost trimis în Bugeac, capturând o căpetenie locală a tătarilor, ocazie cu care a trecut în taină și prin satul său Silișteni, întâlnindu-și sora și fratele, după o absență de peste două decenii [327]. Deoarece Grigore Ghica s-a îndreptat în grabă spre Polonia prin Moldova, pe la Suceava, Botoșani, Movilău pe Nistru, Constantin Cantemir a găsit prilejul să se despartă de el între Suceava și Botoșani, după cum ne asigură fiul său Dimitrie, încercând să justifice ati-

[320] Costin M., Letopisețul, p. 199–200.

[321] Ibidem, p. 200.

[322] Cantemir D., Viața, p.74–75; Popescu R., Istoriile domnilor, p. 131–132.

[323] Rezachevici C., Istoria popoarelor vecine, p. 196.

[324] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 303.

[325] Cantemir D., Viața, p. 76–77, 223, nota 29; cf. și Bogdan Em.P., Originea și înrudirile primilor Cantemirești, în ArhGen, seria nouă, IV, Iași, 1997, nr. 1–2, p. 203.

[326] Rezachevici C., Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea, partea a II-a, în SMIM, XIV, București, 1996, p. 107–111 (în continuare: Rezachevici C., Fenomene de criză); Idem, Contribuții la istoria Cantacuzinilor: testamentul inedit al postelnicului Constantin Cantacuzino, în SMIM, XV, București, 1997, p.134–138; Idem, în Istoria românilor, vol. V, p. 210–217.

[327] Cantemir D., Viața, p. 74–77.

tudinea tatălui său față de fostul domn, sub chip că a rămas să salveze o parte din averea acestuia intrată pe mâna unui căpitan necredincios, iar după Neculce, a unui cămăraş care se rătăcise, şi apoi a vornicului de Botoşani, Constantin Jora, care a trimis-o la Iaşi lui Eustratie Dabija (1661–1665)[328].

Revenirea şi activitatea în Moldova

Fie că a însoțit acest transport, cum afirmă fiul său[329], fie în alt fel, Constantin Cantemir a ajuns la curtea lui Dabija, care îl cunoştea, desigur, cel puțin din recenta încheiata campanie de la Leva. Astfel că i-a încredințat de îndată vornicia de Bârlad, cea dintâi dregătorie civilă a sa, în care a rămas din toamna 1664, poate cu unele întreruperi (cel puțin documentare), până la 1669, în cea de-a doua domnie a lui Gheorghe Duca (1668–1672)[330]. Şi cu toate că Dabija a murit în septembrie 1665, Constantin Cantemir şi-a păstrat poziția la curtea din Iaşi, mai cu seamă în vremea lui Gheorghe Duca (1665–1666; 1668–1672), când, la 29 ianuarie/8 februarie 1669, e menționat ca (mare-)armaş, al treilea martor într-un act boieresc de danie, între „mulți boieri de Curtea domnului"[331]. „A trăit sub domnia acestui voievod, atât la curte, cât şi între boieri, în mare cinste, iubit şi îndrăgit de toți."[332]

Îndată ce a aflat despre revenirea lui Grigore Ghica în domnia Țării Româneşti (1672–1673), Constantin Cantemir s-a repezit cu mare iuțeală la Bucureşti, chiar la începutul anului 1672, pentru a se dezvinovăți în divanul de judecată, în legătură cu averea pierdută de Grigore-Vodă la plecarea în pribegie în urmă cu şapte ani, având îngăduința şi chiar recomandarea lui Gheorghe Duca. Câştigând judecata cu cel care încercase atunci să-şi însuşească acei bani şi primind „carte de mărturie" pentru credința sa de la Grigore Ghica, Cantemir s-a întors de îndată în Moldova. Abia acum, după cea de-a doua călătorie în Țara Românească, a primit de la Duca slujba militară de mare-căpitan de Codrul Tigheciului[333], „cel mai tare meterez al Moldovei împotriva sciților" (a tătarilor) din Bugeac[334], slujbă care i se potrivea şi în care îl aflăm documentat în anii

---

328 Ibidem, p. 76–79; Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 200–201.

329 Cantemir D., Viața, p. 78–79.

330 Minea I., Constantin Cantemir ca vornic de Bârlad, în CI, VIII–IX (1932–1933), nr. 2, p. 270; Cantemir D., Viața, p.80–81; Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73; cf. şi Pippidi A., Introducere, în Cantemir D., Viața, p. 224, nota 34.

331 Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, ed. Ioan Caproşu, vol. II, Iaşi, 2000, p. 188 (în continuare: DIOI).

332 Cantemir D., Viața, p.80–81. Această „fişă" se potrivește şi în legătură cu Eustratie Dabija, fiind vorba tot de o revenire a lui Cantemir din Țara Românească.

333 Ibidem, p. 80–81, suprapune momentul acordării căpităniei Codrului de către Gheorghe Duca lui Cantemir, la sosirea din cea de-a doua călătorie în Țara Românească, de la începutul lui 1672, cu prima venire a acestuia la curtea lui Dabija, în toamna lui 1664 (Ibidem, p. 78–79).

334 Idem, Descrierea Moldovei, 2007, p.183.

1672–1673[335]. În această calitate, cunoscând și limba tătărească, a jucat și rolul de negociator cu tătarii bugeceni în probleme de hotar[336].

Constantin Cantemir, care se vede că respecta fățiș credința față de cei care îi slujea, a rămas alături de Gheorghe Duca și în vremea de mare cumpănă pentru acesta, când răscoala orheienilor, lăpușnenilor și sorocenilor condusă de fostul serdar Mihalcea Hâncu și fostul medelnicer Apostol Durac (decembrie1671–februarie 1672), nemulțumiți de fiscalitatea sa, l-au alungat din scaun, înlocuindu-l, înainte de 27 decembrie 1671/6 ianuarie 1672, cu „Hâncu domn al Moldovei”[337]. După Dimitrie Cantemir, Duca i-ar fi încredințat tatălui său apărarea curții domnești din Iași, în care se închisese și el până la negocierile cu răsculații, iar apoi Constantin ar fi participat alături de tătari rânduiți de Poartă la risipirea oștii răsculaților[338], ceea ce nu vine în contradicție cu celelalte izvoare ale vremii. În schimb, afirmația fiului său că, drept mulțumire, Duca, revenit în scaun, l-a cinstit pe Constantin Cantemir cu dregătoria de mare-clucer[339] este rodul unei confuzii, acesta fiind documentat, cum vom vedea, abia în 1682 în această dregătorie, acordată de același domn, dar abia în timpul ultimei sale domnii (1678–1683).

Izbucnirea conflictului turco-polon din 1672 și expediția din vară a sultanului Mehmed al IV-lea asupra Cameniței și a sudului Uniunii polono-lituane, care marca debutul celei mai mari extinderi a Înaltei Porți în Europa Răsăriteană[340], a fost un prilej nesperat de afirmare a lui Constantin Cantemir în lumea otomană, primejdioasă, dar atât de atrăgătoare pentru o carieră care altfel i-ar fi fost refuzată în Moldova. Știutor al limbilor înrudite tătară și turcă și bun cunoscător al rânduielilor oștilor polone, în cadrul cărora slujise atâția ani, marele-căpitan de Codru, Cantemir, a fost numit de Gheorghe Duca în funcția deosebit de importantă de „călăuz” pe lângă sultan, în porțiunea moldovenească a campaniei turcești. Dovedindu-se un bun organizator și informator militar, el și-a dobândit astfel, pentru început, „un nume până și la curtea sultanului”[341]. În plus, acel domn numit de sultan la trecerea Nistrului, în august 1672, Ștefan Petriceicu, l-a menționat în aceeași slujbă pe lângă Mehmed al IV-lea, dându-i prilej lui Cantemir să se afirme din nou salvând de o incursiune polonă haremul sultanului, care îl rânduise personal pentru paza acestuia, după o apărare înverșunată în tabăra de care, organizată de Constantin după sistemul polono-căzăcesc, chiar pe malul Nistrului. Trimis cu o scrisoare despre această izbândă la celebrul mare-vizir Fâzâl Ahmed Köprülü-Paşa, ca-

[335] Pippidi A., Introducere, în Cantemir D., Viața, p. 224, nota 34; Stoicesu N., Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII, București, 1971, p. 367 (în continuare: Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători); Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 303.

[336] Cantemir D., Viața, p. 74–75 („lingua Tartarica”), p. 80–81.

[337] Rezachevici C., în Istoria românilor, vol. V, p. 282–284, 522; cf. și Ghimpu Vl., Medelnicerul Mihalcea Hâncu – un mare boier ajuns domn a Moldovei, în DR, Chișinău–București, 2004, nr. 3–4, p. 23–37.

[338] Cantemir D., Viața, p. 82–83.

[339] Ibidem; Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73.

[340] Rezachevici C., Istoria popoarelor vecine, p.198; Idem, în Istoria românilor, vol. V, p. 285.

[341] Cantemir D., loc. cit.; Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, loc. cit.

re tocmai stătuse de vorbă cu logofătul Miron Costin despre întinderea împărăției otomane, marele-vizir i-a apreciat slujba, regretând numirea lui Ștefan Petriceicu, în locul căruia îl găsea mai potrivit pe Cantemir, încurajându-l însă să nădăjduiască domnia în viitor. În urma acestui episod, care a avut loc după căderea Cameniței (16/26 august 1672), în prima jumătate a lui septembrie 1672, Dimitrie Cantemir ne asigură că „rând pe rând, Cantemir a fost ținut în bănuială de toți domnii", ceea ce s-a confirmat în următorii treisprezece ani, chiar dacă, chipurile „el nu a râvnit niciodată domnia și a slujit tuturor domnilor întotdeauna cu credință și fără pată"[342]. Oricum, de atunci Cantemir a înclinat spre legături pragmatice cu Poarta.

Dacă în lumea otomană originea socială de jos nu era un impediment în calea ascensiunii politice, pe plan intern aceasta putea constitui o piedică deloc neglijabilă pentru țăranul din Silișteni. Spre a deveni boier, așa dar dregător, era necesar un domeniu direct proporțional cu ambițiile politice ale aspirantului și, desigur, sprijinul domnului, căci, așa cum recunoștea chiar Constantin Cantemir, „domnul face ne<a>murilé, domnul lé stângé"[343], iar fiul său cel mic arată că domnul putea înălța chiar un „țăran" la cea mai înaltă dregătorie, chiar dacă se ferea, de obicei, să o facă, și doritorul de boierie trebuia să parcurgă un lung *cursus honorum*[344]. Cum am văzut, Constantin Cantemir a știut să-și atragă bunăvoința lui Eustratie Dabija și a lui Gheorghe Duca, dar dregătoriile dobândite n-au depășit vornicia de Bârlad, armășia și marea-căpitănie de Codrul Tigheciului, chiar dacă era adesea prezent la curtea domnească din Iași. Cât despre domeniu, spre a-l forma, Cantemir trebuia fie să se căsătorească cu o jupânească bogată, fie să cumpere cât mai multe moșii. A apelat la ambele mijloace, să vedem cu ce rezultate.

După moartea grabnică, în 1660, cum am văzut, a primei sale soții din Țara Românească, Anastasia, ruda lui Gheorghe Ghica, abia revenit în Moldova, Constantin Cantemir s-a căsătorit a doua oară, în 1665, cu Maria, zisă Bâia (Bădia?), fiica lui Constantin din Ceucani și a Anisiei Nădăbaico, din ținutul Tutovei, vecin locurilor sale natale. Și această a doua soție era rudă domnească, nepoată de văr primar a lui Eustratie Dabija, tatăl ei, Constantin din Ceucani, fiind văr drept cu Dabija. Maria-Bâia a murit însă și ea în 1668, după trei ani de căsnicie[345], după cum știa și Dimitrie Cantemir, care însă nu a apucat să o cunoască[346].

S-ar părea că, încă relativ tânărul Constantin Cantemir – în 1665 avea 38 de ani – urmărea să se căsătorească cu rude domnești. În realitate, el i-a mărturisit fiului său Di-

---

342 Idem, Viața, p. 84–85; Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, loc. cit.

343 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 334.

344 Cantemir D., Descrierea Moldovei, 2007, p. 192, 287; cf. și Rezachevici C., Istoria românilor, vol. V, p. 409–410.

345 Gorovei Șt.S., Cantemireștii, p. 489–493; Pippidi A., Introducere, în Cantemir D., Viața, p. 225, nota 43; cf. și Docan N. „Cubâia", soția lui Constantin Cantemir, în AIII, XXVIII (1991), p. 353–376.

346 Cantemir D., Viața, p. 80–81. În „fișa" celei de-a doua căsătorii a tatălui său contopește într-un singur personaj cea de-a doua, Maria-Bâia, cu cea de-a patra soție, Alexandra. La ultima se referă, foarte probabil, precizarea că era „din neamul de viță al Gănești lor" (?) și că i-ar fi adus lui Cantemir ca zestre „toate moșiile neamului ei și un număr destul de mare de șerbi". În schimb, fiica Ruxandra, era a Mariei-Bâia.

mitrie că Gheorghe Ghica l-ar fi silit s-o ia pe ruda acestuia, iar numeroasele rubedenii ale celei de-a doua soții erau doar boiernași tutoveni[347], cu excepția lui Eustratie Dabija, ajuns domn, dar care a murit chiar în anul căsătoriei lui Constantin cu nepoata sa de văr. Cât despre avere, din partea Mariei-Bâia, Cantemir nu s-a ales decât cu o parte din Ceucanii Tutovei, pe care o va lăsa singurului lor copil, Ruxandra, la căsătoria acesteia, în 1683, cu Lupu Bogdan, fiul fostului jitnicer Gheorghe Bogdan. Iar cele câteva proprietăți din Mireni și Movileni, în același ținut al Tutovei, le-a cumpărat, nu le-a primit, de la rude ale soției[348].

Ce-a de a treia soție, Anița Bantăș, cu care Constantin Cantemir s-a căsătorit pe la începutul anului 1672[349], făcea parte după tată, Dumitrașcu Bantăș, din vechiul și numerosul neam boieresc al Bantășilor[350], care însă nu a jucat un rol politic de frunte și nici nu a ajuns la mari dregătorii[351], chiar dacă un Constantin Bantăș era pârcălab de Neamț în sfatul lui Eustratie Dabija la 1665 și 1669[352]. Dacă părinții Aniței au fost Silion și Varvara, bunica pe linia maternă a soției lui Cantemir e controversată, propunându-se fie descendența ei din familia boierească Arapu[353], fie cea dintr-un negustor Vicol din Lăpușna[354]. În orice caz, referindu-se la înrudirile mamei sale, Dimitrie Cantemir putea să afirme mai târziu că Anița era „nepoată după mamă a Anastasiei, soția lui Duca-Vodă"[355].

Cu toate că n-a apucat să-i facă mamei sale o adevărată apologie, din cele afirmate de fiul ei cel mic, rezultă totuși că aceasta era „deprinsă cu cea mai bună învățătură"[356], astfel că, foarte probabil, de la ea a moștenit Dimitrie Cantemir dragostea pentru carte. În orice caz, Anița Bantăș, nu i-a adus lui Constantin Cantemir nici rude influente, poate cu excepția doamnei Anastasia a lui Gheorghe Duca, și nici moșii. Desigur că nu o situație materială foarte bună i-a făcut pe cei doi să-și încredințeze fiul cel mare, pe Antioh, spre adopție în anumite condiții, la 6/16 aprilie 1675, îndată după nașterea celui de-al

[347] Gorovei Șt. S., Cantemireștii, p. 490–493.

[348] Ibidem, p. 491, 493. Menționează însă ca soț al Ruxandrei pe Ioan Bogdan, fiul hatmanului Lupu Bogdan, adică tocmai pe fiul ei și al lui Lupu (!).

[349] De relatările lui Dimitrie Cantemir, Viața, p. 82–83, 88–89, se știe că mamă-sa, Anița, a murit în 1677, la cinci ani după căsătoria cu Cantemir, așadar, aceasta a avut loc pe la începutul anului 1672, de vreme ce primul lor fiu, Antioh, s-a născut la 4 decembrie 1672. Precizarea lui Dimitrie „în anul următor" pentru nașterea fratelui său trebuie înțeleasă ținând seama că atunci anul (văleatul) începea la 1 septembrie. Alte păreri privind data acestei a treia căsătorii a lui Constantin Cantemir, la Andrei Pippidi, Dimitrie Cantemir, Viața, p. 225, nota 49; p. 229, nota 45.

[350] Cantemir D., Viața, p. 285.

[351] Gorovei Șt.S., Cantemireștii, p. 495–504.

[352] DIOI, II, p. 87, 89, 239–240.

[353] Gorovei Șt.S., Cantemireștii, p. 506 (tabel genealogic).

[354] Pippidi A., Introducere, la Cantemir D., Viața, p. 226, nota 50 (tabel genealogic); vezi și Panaitescu P.P. Dimitrie Cantemir, p. 29.

[355] Cantemir D., Viața, p. 82–83; Bayer Th. S., Anexă la Ibidem, p. 269; cf. și Gorovei Șt.S., Cantemireștii, p. 506, care consideră că Anița Bantăș și Anastasia Buhuș, soția lui Gheorghe Duca, erau verișoare de-al doilea.

[356] Cantemir D., Viața, p. 88–89.

doilea fiu Dimitrie, unui anume Gh. Buga[357]. Din nefericire, Anița Bantăș a murit în urma naşterii celui de al treilea copil, Safta (Elisafta, Elisabeta)[358], în cursul anului 1677[359].

În sfârşit, după mai puțin de trei ani, înainte de mijlocul lui februarie 1680, acum în vârstă de aproape 53 de ani, Constantin Cantemir s-a căsătorit pentru a patra oară, în ciuda interdicției Bisericii Ortodoxe, care socotea a patra căsătorie „blestemată" de poruncile bisericii, cu o anume Alexandra, al cărui nume de familie şi deci rudenii nu îl ştim, dar despre care Dimitrie Cantemir, care a cunoscut-o chiar în copilărie, afirmă că era „de neamul de viță al Găneştilor", ceea ce ar putea fi luat în seamă, căci Găneştii au avut moşii pe valea Elanului, ca şi Constantin Cantemir[360]. Dimitrie Cantemir, care o confundă intenționat cu a doua soție a tatălui său, atât pentru a nu vorbi despre a patra căsătorie a acestuia, condamnată în principiu de Biserică, dar şi pentru a-şi pune în prim-plan propria mamă, menționează că, fiind singura rămasă din familia ei, prin care trebuie să înțelegem nu neamul Găneştilor, ci familia ei restrânsă, „de la ea şi-a adăugat <Constantin Cantemir> la ale sale toate moşiile familiei ei şi un număr destul de mare de şerbi"[361]. Dacă au fost şi care au fost aceste „moşii" nu ştim. Desigur că la vârsta respectivă a fost o căsătorie între doi văduvi, după obiceiul românesc, şi ambele părți şi-au unit averile, oricum pentru scurt timp, în orice caz la luarea domniei, în vara 1685, Constantin Cantemir era din nou văduv pentru ultima dată, „un moşniagu fără doamnă", care astfel nu mai făcea „cheltuială țării"[362] cu aceasta şi curtea ei.

Cele patru căsătorii din 1660–după 1680, în ciuda apropierii de unii domni ai Moldovei, nu i-au adus lui Constantin Cantemir înrudiri de soi şi nici moşii care să-i schimbe semnificativ statutul social. Astfel că de pe la începutul deceniului al optulea a început să se ocupe serios de cumpărături de pământ în ținutul natal, Fălciu, şi cel mult în cel vecin, Tutova, unde se aflau rubedeniile celei de a doua soții, cu care s-a înțeles bine. Nu era vorba de proprietăți sau de sate întregi, ci doar de părți din obşti țărăneşti, „moşii" sau mai adesea fragmente din aceştia, în încercarea de a constitui trupuri de moşii. Şi o face cu multă stăruință, începând de pe la 1672 până în vremea domniei, şi *mai ales atunci*, profitând de orice ocazie. Astfel, la ceea ce, probabil, familia sa stăpânea în Silişteni şi dania amintită a naşei sale de botez, jumătate din Buburuzi, unde va cumpăra şi din restul satului în 1680 şi 1686[363], Constantin Cante-

---

[357] Interesant este că la această adopție a fost martor Iordache din Ceucani, fostul cumnat al lui Constantin Cantemir (Zotta S., Despre neamul Cantemireştilor, p. 5–6; cf. şi Gorovei Şt.S., Cantemireştii, p. 491).

[358] Cantemir D., loc. cit.

[359] După Gorovei Şt.S., Cantemireştii, p. 495, Anița Bantăș a murit între iulie şi octombrie 1677. Faptul că Dimitrie Cantemir, loc. cit., pune numele Saftei în legătură cu „patroana" acesteia, Sf. Elisabeta, ar putea să însemne că naşterea copilului şi moartea mamei ar fi putut avea loc în legătură cu ziua sfintei, 24 aprilie.

[360] Cantemir D., Viața, p. 80–81; Gorovei Şt.S., A patra nevastă a lui Constantin Cantemir, în ArhGen, seria nouă, IV (1997) nr. 1–2, p. 215–217; Bogdan Em.R. Originea şi înrudirile primilor Cantemireşti, p. 204; Pippidi A., în Cantemir D., Viața, p. 225, nota 43.

[361] Cantemir D., Viața, p. 80–81. În textul latinesc se foloseşte termenul „familia", tradus în toate cazurile „neamul"!

[362] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 304.

[363] Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, p. 409.

mir adaugă prin cumpărături în 1672 moşie în Cârjăoani[364], în ţinutul Tutova, unde va cumpăra şi părţi din Mireni şi Movileni, de la rudele celei de-a doua soţii, Maria din Ceucani[365], dar cele mai multe achiziţii le-a făcut în ţinutul Fălciu. Aici a cumpărat încă din 1672, când era mare-căpitan de Codrul Tigheciului, părţi din moşia Jidani, unde primeşte şi o danie din 1677 şi continuă cumpărăturile ca domn al Moldovei, la 1686. În 1674 face achiziţii la Furchişeni pe Elan, şi în 1675 la Urlaţi în vecinătate, unde va face cumpărături şi în 1679 şi 1690. În 1676 cumpără jumătate din Frijeni, unde continuă cumpărăturile ca domn în 1686 şi 1689. Tot în 1676 începe achiziţionarea moşiei Plotuneşti, pe apa Elanului, care va urma şi la 1690, însă la 1676 cumpără moşie şi în Vitoleşti, unde îşi adaugă în anul următor o altă parte şi trei „danii", între care un vad de moară în Elan. La 1677 cumpără în două rânduri satul Morariul pe Sărata şi primeşte ca „danie" o parte din Siliştea şi din Glodeni, în acesta din urmă făcând cumpărături şi la 1679. În Silişteni a făcut achiziţii în 1680, dar şi ca domn în 1690. Tot în vremea domniei a făcut cumpărături în Timirleni, lângă Plotuneşti, şi la Plăvigeni, în 1690[366].

Astfel că după 1690, ca domn al Moldovei, Constantin Cantemir avea stăpâniri în 17 sate, din care 13 în ţinutul natal al Fălciului şi 4 în Tutova. Cu tenacitate şi răbdare, pe bucăţi (pământuri – bătrâni – moşii)[367] dovedind că şi după ce a ajuns în scaunul ţării a rămas cu aceeaşi mentalitate de ţăran strângător, fie măcar pentru fii şi fiicele sale, Constantin Cantemir a reuşit să-şi lipească în Fălciu 5 moşii: Silişteni, Plăvigeni, Urlaţi, Furchişeni şi bună parte din Plotuneşti, ajungând ca după 1690, „mai toată valea Sărăţii şi a Elanului, de la obârşie în jos să fie moşia lui Vodă"[368], având grijă ca un an după urcarea în scaun, la 18 iunie 1686, să obţină o carte a marilor boieri cu recunoaşterea tuturor cumpărăturilor de până la această dată[369]. Totuşi acest domeniu, corespunzător unui rang de boiernaş, nu-i dădea lui Cantemir nici pe departe dreptul să aspire la un rang boieresc mai însemnat.

„La boierie mai mare"

Trecerea lui Constantin Cantemir de la treapta de slujitor (oştean) apreciat (marecăpitan de Codru) la cea de boier de rang mijlociu s-a datorat lui Ştefan Petriceicu, în vremea primii domnii (1672–1673). Cronicile vremii menţionează că fiind el „slujitoru

[364] Pippidi A., în Cantemir D., Viaţa, p. 224, nota 34.

[365] Gorovei Şt.S. Cantemireştii, p. 492.

[366] Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, p. 390, 391–393, 400–401, 404–416; Pippidi A., în Cantemir D., Viaţa, p. 228–229, nota 74.

[367] Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, p. 416.

[368] Ibidem, p. 417.

[369] Ibidem, p. 410–411.

în rându cu slujitorii, l-au suitu şi la boierie mai mare, la sărdărie şi la clucerie"[370]. Această înălţare la rangul de serdar a lui Cantemir a avut loc în septembrie 1673[371] şi a reprezentat o schimbare însemnată în statutul său social. La numai un deceniu după aceasta, în 1684, Miron Costin arată că serdarul era al patrulea dregător din afara sfatului domnesc, la care lua parte doar în ocazii diferite. Serdarul era similar hatmanului de câmp (adjunctul marelui-hatman) la poloni, supraveghea graniţa cu tătarii, având reşedinţa la Orhei sau Lăpuşna şi comanda călăraşii din ţinuturile cu acelaşi nume[372]. Consecvent cu sine însuşi, Constantin Cantemir nu-l urmează în noiembrie în 1673 pe Ştefan Petriceicu în Polonia, astfel că Dumitraşco Cantacuzino, trimis de Poartă (1674–1675), îi întăreşte în 1674 serdăria, îi botează apoi pe cel de al doilea fiu Dimitrie, şi îi încredinţează curăţarea ţării de cazaci şi alţi jefuitori[373]. Serdăria a fost însă dregătoria pe care a deţinut-o cel mai mult (1673–1675; 1678–1680)[374], potrivindu-se foarte bine pregătirii militare. Din vremea primei domnii a lui Dumitraşco Cantacuzino datează, de altfel, notorietatea lui Cantemir, ca favorit domnesc[375], între boierii ţării, chiar dacă nu ocupa o dregătorie din sfatul domnesc. Faptul a stârnit, desigur, invidii firești, şi Constantin Cantemir e îndepărtat de noul domn, Antonie Ruset (1675–1678), din dregătoria de serdar, deşi motivele reale nu le cunoaştem, retrăgându-se la casa sa (1675–1678)[376].

Revenirea lui Gheorghe Duca pentru ultima dată în scaunul Moldovei (1678–1683), după îndepărtarea sa din cel al Ţării Româneşti de către neîmpăcatul său inamic Şerban Cantacuzino, care i-a luat locul la Bucureşti (1678–1688)[377], i-a adus din nou lui Constantin Cantemir serdăria şi apropierea de curtea domnească din Iaşi[378]. Nu însă pentru mult timp. Înainte de 29 septembrie/9 octombrie 1679, Duca îl înlocuise deja cu noul serdar Gheorghiţă Ciudin, până atunci stolnic[379]. Aceasta în legătură cu complotul

---

370 <Pseudo> Nicolai Mustea, Letopiseţul Ţării Moldovei, în Cronicile României sau Letopisețele Moldovei, III, ed. Mihail Kogălniceanu, Bucureşti, 1874, p. 24; Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729 (Pseudo-Amiras), ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 56 (în continuare: Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras)).

371 Documentat ca serdar la 28 septembrie/8 octombrie 1673 (Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, p. 367). Cantemir nu a fost serdar în 1671–1672, cum s-a crezut (Gorovei Şt.S., Cantemireştii, p. 487) [după Ghibănescu Gh., Istoria unei moşii, p 405–406]; Gorovei Şt.S. Miscellanea genealogica. I. Note cantemiriene, în AIIA, Iaşi, XXI (1984), p. 491.

372 Costin M., Descrierea Ţării Moldovei şi a Ţării Româneşti (Poema polonă), în Opere, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 389. Atribuţii asemănătoare ale serdarului şi la Cantemir D., Viaţa, p. 86–87 (în continuare: Costin M., Descrierea Ţării Moldovei); idem, Descrierea Ţării Moldovei, p. 242.

373 Cantemir D., Viaţa, loc. cit., crede că Dumitraşco Cantacuzino i-ar fi încredinţat lui Cantemir serdăria, când de fapt i-a întărit-o doar; Neculce I., Letopiseţul, p. 235–236.

374 Stoicescu N., Dicţionar al marilor dregători, cu rectificarea ante 29 septembrie/9 octombrie 1679 în loc de 1683. Pentru sfârşitul serdăriei lui Cantemir, vezi mai jos nota 117.

375 Cantemir D., Viaţa, p. 88–89, contopeşte domnia lui Dumitraşco Cantacuzino din 1674–1675 cu cea din 1684–1685, când domnul avea o poziţie nefavorabilă faţă de Constantin Cantemir, trecând această stare şi asupra primii domnii (Minea I., Dimitrie Cantemir, p. 159).

376 Cantemir D., loc. cit., p. 88–89.

377 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 251–254.

378 Cantemir D., loc. cit.

379 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 19; Popescu R., Istoriile domnilor, p. 174; cf. şi p. 178.

boieresc din septembrie 1679 (nu 1680, cum apare de multe ori în istoriografia perioadei!), regizat din umbră de Şerban Cantacuzino, având în frunte pe marele-vistier Vasile Gheuca, marele-jitnicer Gheorghe Bogdan şi pe Lupu, fost al doilea sluger, care urmăreau să repete răscoala slujitorilor şi boierilor din Lăpuşna şi Orhei din 1672, împotriva aceluiaşi domn, plănuind să-l prindă şi să-l închidă la Suceava, pentru ca apoi Vasile Gheuca să-i ia locul. Descoperiţi întâmplător, trădaţi apoi, cei trei capi ai complotului au fost închişi la 29 septembrie/9 octombrie 1679, judecaţi şi executaţi la 2/12 octombrie în faţa porţilor curţii domneşti din Iaşi[380]. Chiar dacă numele lui Constantin Cantemir n-a fost amestecat în complot, Gheorghe Duca s-a simţit mai în siguranţă trimiţându-l pe noul serdar Gheorghiţă Ciudin pentru a-l aresta în Orhei pe slugerul Lupu[381], neştiind, desigur, cum ar putea reacţiona fostul serdar, care avea o mare influenţă între Prut şi Nistru. Oricum şi documentar, Cantemir apare ca fost mare-serdar la 9/19 ianuarie 1680, alături de marele-serdar în funcţie Constantin Jora[382], şi aşa va rămâne până după noiembrie 1681[383]. Duca îl suspecta de legături cu boierii complotişti, pentru că fiica sa cea mare din a doua căsătorie, Ruxandra, era logodită cu Lupu Bogdan, fiul jitnicerului Gheorghe Bogdan, cel executat tocmai când trebuia să aibă loc nunta, în plus moşia de zestre a Ruxandrei, Ceucanii, unde îşi avea pe atunci conacul Cantemir, era vecină cu moşii ale Bogdăneştilor[384]. Din cauza intrigilor de la curte, el a tras mai apoi „multe neplăceri şi necazuri" din partea lui Duca[385], ajutându-l însă, inclusiv financiar, pe viitorul său ginere, Lupu Bogdan, să scape de răzbunarea domnului, la rândul său acesta, anchetat, refuzând cu hotărâre să-l implice în vreun fel în complotul la care participase tatăl său[386]. Nunta a fost însă amânată (până în 1683), iar Duca, pentru a-l compromite pe Cantemir chiar la Poartă, l-a numit capuchehaie (sfârşitul 1681–prima jumătate 1682) „ştiind limbi"[387] (turceşte şi tătăreşte), furnizându-i însă mai puţin de o treime din cele 120 de pungi, valoarea peşcheşului ce trebuia plătit de *marele bairam*, dar anunţând la Constantinopol că întreaga sumă se află în mâinile capuchehaiei sale. Pentru a ieşi cu bine din acest impas, Cantemir s-a împrumutat la Poartă şi peste un an şi-a plătit datoriile la turci din veniturile în natură ale domeniului său[388].

---

[380] Costin N., loc. cit., Neculce I., op. cit., p. 260–261; Popescu R., op. cit., p. 173–174; Cantemir D., Viaţa, p. 90–91.

[381] Costin N., loc. cit.

[382] Urechia V.A., în Costin M., Opere complete, I, Bucureşti, 1886, p. 708. Andrei Pippidi, care citează (în Cantemir D., Viaţa, p. 229, nota 80) această lucrare, ca şi cronica lui N. Costin, p. 18 (corect p. 19), nu ţine seama că vălea-tul indicat de cronicar pentru complotul respectiv e 7188, septembrie, fiind vorba de anul 1679 (!), afirmând că serdarul Cantemir a fost înlocuit din această dregătorie înainte de complotul lui Vasile Gheuca, pe care îl plasează în 1680. Neculce Ion, Letopiseţul, p. 260, menţionează însă limpede că respectivul complot a avut loc „în al doilea an" al domniei lui Duca, aşadar în 1679.

[383] Gorovei Şt.S., Cantemireştii, p. 487.

[384] Cantemir D., Viaţa, p. 90–91.

[385] Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73.

[386] Idem, Viaţa, p. 90–93.

[387] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 303.

[388] Cantemir D., Viaţa, p. 94–97.

Rechemat la Iaşi, bine primit în august 1682, dar fără a i se înapoia vreun ban, i s-a încredinţat dregătorie de mare-clucer[389], inferioară celei de serdar, dar care se ocupa tocmai cu colectarea de alimente pentru turci şi pentru bucătăria domnească[390], ca o sursă, parcă, în vederea recuperării datoriei domneşti. În octombrie 1682, „Cantemir mare-cluciar" apare ca martor în Divan, într-un act de schimb al doamnei Anastasia a lui Gheorghe Duca, dar semnătura grecească de la sfârşit nu e a sa, ci a postelnicului Constantin, care semnează înaintea lui[391].

Iată însă că la sfârşitul aceleiaşi luni, la 29 octombrie/8 noiembrie 1682, într-un act de mărturie pentru o cumpărătură în Iaşi a aceleiaşi doamne a lui Duca-Vodă, între boierii de la curte, apare şi „Cantemir medelnicerul cel mare", care iscăleşte însă aşa cum se învăţase (căci carte nu ştia), tot „cluci<ar>"[392]. Actul este original, aşa că nu încape îndoială, Constantin Cantemir devenise mare-medelnicer chiar în preajma datei de 29 octombrie/8 noiembrie 1682, ceea ce *nu s-a ştiut până acum*, şi încă nu învăţase să iscălească cu noua dregătorie. Aceasta era însă, conform celor relatate doar doi ani mai târziu de marele-logofăt Miron Costin, a treia dregătorie în rang din afara sfatului domnesc, al cărui titular însă, la solemnităţi „şade la masa domnului", îmbrăcat cu un caftan împodobit şi încins cu brâu roşu. Marele-medelnicer avea, astfel, o dregătorie superioară celor de serdar, a patra, şi mare-clucer, a cincea, între cele din afara sfatului domnesc. El lua parte însă la Divanul de judecată, iar subordonaţii săi turnau de băut la mesele domneşti[393]. Era, aşadar, o dregătorie mai mult de protocol, departe de serdăria care însemna conducerea slujitorilor (a călăraşilor) dintre Prut şi Nistru, o adevărată putere militară, cu rol care putea fi uneori determinant în mişcările antidomneşti, cum am văzut la 1672 şi 1679. În plus, Cantemir apare în continuare cu dregătoria de mare-clucer.

Ca atare, în toamna lui 1682 s-a produs o împăcare, desigur, doar formală, între Gheorghe Duca şi Constantin Cantemir, care a avut abilitatea să nu-i mai amintească lacomului domn de însemnata datorie restantă. În martie–aprilie 1683, când Poarta pregătea compania pentru cucerirea Vienei, Cantemir a fost, se pare, implicat în mobilizarea şi aprovizionarea contingentului moldovenesc[394]. El însă nu a participat la campania asupra Vienei din primăvara până în toamna 1683, cum se afirmă de obicei de către cercetătorii perioadei. Aflând că tătarii în drum spre Belgrad au jefuit Moldova de Jos, îndeosebi ţinutul Fălciu şi Tutova, din pricina lui Duca-Vodă, care nu le-a dat „plocoane-

---

389 Gorovei Şt.S., Cantemireştii, p. 487.

390 Costin M., Descrierea Ţării Moldovei şi a Ţării Româneşti, p. 389; cf. şi Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 583.

391 DIOI, II, p. 509–511.

392 Ibidem, II, p. 514–515.

393 Costin M., Descrierea Ţării Moldovei, p. 388; cf. şi Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 584. Nu am pomenit şi relatările de peste un sfert de veac ale lui Dimitrie Cantemir despre conţinutul dregătoriilor ocupate de tatăl său, pentru că atunci acesta era în parte modificat.

394 Cantemir D., Viaţa, p. 96–97. Nu cunoaşte decât vag cariera dregătorească a tatălui său, crezând că abia în 1683 Duca i-a luat serdăria, ca atare nu aminteşte următoarele dregătorii ale acestuia.

le" cuvenite, păgubindu-l între altele de peste 800 de cai, s-a întors din drum, cu învoirea lui Duca, obținând de la han, pe care l-a întâlnit la Poarta de Fier a Transilvaniei, recuperarea pagubelor. Dar nu a mai revenit în tabăra domnească. Dimitrie Cantemir știa, desigur, de la tatăl său, că atunci, în vara 1683, acesta a hotărât să rupă definitiv cu Gheorghe Duca[395], și de la conacul său din Ceucani să treacă în Țara Românească, la Șerban Cantacuzino, înainte de revenirea domnului de la Viena. Poate că recuperarea bunurilor de la tătari a fost doar un pretext pentru a se despărți de Duca, care-i atribuie gânduri de domnie[396]. Oricum, acesta, înțelegând că nu-l va mai vedea, a poruncit caimacamilor (locțiitorilor) săi de la Iași, în frunte cu marele-logofăt N. Racoviță, să-l închidă pe Cantemir până la înapoierea sa[397]. Înștiințat, acesta din urmă, după ce a încălcat vădit interdicția lui Duca, celebrând în toamna 1683, la Ceucani, vreme de șapte zile, cu fast și invitați în frunte cu marele-vornic Gavriliță Costache, nunta fiicei sale Ruxandra cu Lupu Bogdan, fiul complotistului de la 1679 (ambii vor avea un loc însemnat în domnia lui Cantemir!), a dejucat planul celor trimiși de la Iași să-l captureze, și spre sfârșitul lui noiembrie 1683, luând cu sine bunurile pe care le putea transporta și întâlnindu-se la Bârlad cu boierii cu care era înțeles, a trecut la sud de Milcov[398]. Ajungea, astfel, pentru a treia oară în Țara Românească.

Constantin Cantemir era, incontestabil, șeful opoziției boierești față de Duca. Doar lui i se adresează *nominal* (numai în text menționând „și alți boieri"), la 28 noiembrie/8 decembrie 1683, medelnicerul Ilie Moțoc și însoțitorii acestuia, care mergeau să întâmpine trupele hatmanului cazac Kunițki ce intraseră în Moldova înaintea lui Ștefan Petriceicu, spre a se uni cu ele, ca „să fărâmăm păgânul"[399]. Cantemir avea însă alte planuri, *legate tocmai de Poartă*. Foarte probabil trecerea sa în Țara Românească s-a datorat lui Ștefan Petriceicu, cu ajutoare polone, care în decembrie 1683 a intrat în Iași, și dorinței de *a nu-l supăra pe sultan* prin alăturarea la acesta[400]. Ca atare, a refuzat chemarea lui Ștefan Petriceicu, căci „nu-i știa statornică domnia sub oblăduirea leșilor", totuși i-a îngăduit ginerelui său, Lupu Bogdan să i se alăture acestuia până la retragerea din țară[401]. Prudență desigur.

Constantin Cantemir a fost bine primit la București, în toamna 1683, împreună cu boierii care-l însoțeau[402], de către caimacamii lui Șerban Cantacuzino, apoi chiar de către acesta, întors de la asediul Vienei. După Dimitrie Cantemir, încă de pe acum Șerban-

[395] „El avea în gând […] să nu-l mai aștepte în Moldova pe domn la înapoierea lui" (Ibidem).

[396] Cantemir D., Viața, p. 206–207.

[397] Ibidem, p. 96–97, 206–209; Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 25; Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 267–268.

[398] Cantemir D., Viața, p. 98–99, 208; Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 26.

[399] Iorga N., Scrisori de boieri. Scrisori de domni, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 87–88.

[400] Cantemir D., Viața, p. 212–213.

[401] Ibidem, p. 100–101.

[402] Numele unor boieri care l-au însoțit pe Cantemir în Țara Românească în toamna 1688 la Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 26.

Vodă l-ar fi propus pribegilor moldoveni ca domn, în schimbul intervenției sale la Poartă pentru înlăturarea lui Duca, spunându-i „frate" (întru domnie) și propunând logodna celei de-a doua fiice a sa, Casandra (prima fiind deja măritată), cu unul din fiii săi[403], ceea ce s-a și întâmplat mai târziu.

Numai că evenimentele evoluau rapid în altă direcție. Gheorghe Duca, revenit și el de la Viena în Moldova, a fost capturat de un detașament condus de Vasile Bainschii, trimis de Ștefan Petriceicu, la 25 decembrie 1683, chiar în ziua de Crăciun, la satul Domnești din ținutul Putna milcoviană și dus în Polonia, unde peste câteva luni a murit, iar în locul lui a fost numit de Poartă din nou Dumitrașco Cantacuzino, în ianuarie 1684[404]. Necutezând să se împotrivească voinței sultanului și nefiind susținut, din același motiv, de Șerban Cantacuzino[405], cu toate că acesta era încă din tinerețe inamic al vărului său Dumitrașco[406], Cantemir s-a înfățișat în martie 1684, la Galați, noului domn, care însă fusese înștiințat despre împrejurările în care Șerban-Vodă îi propusese lui Cantemir domnia în Moldova[407].

Astfel că nu e de mirare persecuția mascată la care Dumitrașco Cantacuzino l-a supus pe Constantin Cantemir în cursul ultimei sale domnii (1684–1685), socotindu-l un rival la tron, cu influență la Poartă, de unde venea chiar el, după aproape nouă ani de exil, dând crezare și intrigilor („lătrăturilor de acest fel") de la curtea sa[408]. Ca atare, domnul îi acorda lui Cantemir din nou serdăria, calitate în care curăță țara de jefuitori poloni și cazaci, în primăvara și vara 1684, dar îl pune sub ascultarea noului mare-hatman Zosim Bașotă, „un om nevolnic și de nimic", care nu se sfiește să-i aducă înaintea domnului acuzații închipuite[409].

Dacă ar fi să-i dăm crezare lui Dimitrie Cantemir (și moravurilor vremii, ne îngăduie aceasta), Dumitrașco Cantacuzino „întindea necontenit lațuri asupra vieții lui Cantemir"[410], „atât în public, cât și în secret"[411]. Profitând de sosirea la Tutova, lângă Iași, în a doua jumătate a lui mai 1684, a seraschierului oștii otomane rânduite pentru campania din acel an asupra Poloniei, Suleiman Ainegi (Abilul, Înșelătorul) Pașa, Dumitrașco Cantacuzino l-a numit pe Cantemir călăuză și purtător de grijă pentru nevoile oștii otomane, plătind seraschierului 15 000 de taleri pentru a-l ucide, sub un pretext oarecare. Domnul nu știa că pașa făcea un joc dublu, fiind plătit și de Șerban Cantacu-

---

403 Cantemir D., Viața, p. 98–101.

404 Ibidem, p. 100–103, 212–213; Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 276–281.

405 Cantemir D., Viața, p. 212–213.

406 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 293.

407 Cantemir D., Viața, p. 102–103, 214–215; Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 33. La 14/24 martie 1684 Dumitrașco Cantacuzino se afla la Galați, întărind un loc de danie de la Gheorghe Duca (DIOI, II, p. 526–527).

408 Cele relatate de Dimitrie Cantemir, Viața, p. 88–89, despre persecutarea tatălui său de Dumitrașco Cantacuzino în domnia din 1674–1675, se referă, de fapt, la situația din ultima domnie a acestuia.

409 Ibidem, p. 102–107, 214–217.

410 Ibidem, p. 88–89; 102–103; cf. precizarea de la nota 146.

411 Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73.

zino, pe care îl servea, de fapt, pentru a obține la Poartă mazilirea sa. Astfel că la sfârșitul campaniei din vara 1684, chiar la îndemnul lui Suleiman-Pașa, care l-a informat despre toate și i-a promis sprijinul său pentru dobândirea domniei de la sultan, Constantin Cantemir, cu familia și boierii cu care era înțeles, a trecut din tabăra seraschierului pentru a patra oară în Țara Românească, la curtea lui Șerban Cantacuzino[412], care, de altfel, trimisese la Focșani, după un alt grup de boieri moldoveni, care aveau să-i facă jocul, pe fostul hatman Alexandru Buhuș[413].

De acum drumul spre domnie a lui Constantin Cantemir intră în linie dreaptă după „scenariul" pregătit în taină de Șerban Cantacuzino cu seraschierul Suleiman-Pașa și, firește, „cu cheltuiala lui Șerban-Vodă"[414]. Totuși până la final a mai trecut aproape un an și nu s-a sărit peste etape. Mai întâi cele două grupe de boieri moldoveni ostile lui Dumitrașco Cantacuzino, în frunte cu Cantemir, respectiv cu vornicul Gavriliță Costache, s-au strâns la București în toamna 1684. Apoi, punând în aplicare instituția, deacum împământenită, a „pârii" la Poartă, Șerban Cantacuzino a alcătuit în numele lor *arzuri* cu *pâri* împotriva lui Dumitrașco-Vodă pe care le-a trimis la Constantinopol. În așteptare, pentru a nu avea surprize, i-a adunat pe boierii moldoveni „organizând o alegere neoficială (neavând încă aprobarea sultanului), altfel spus, o repetiție de alegere de către aceștia a noului domn al Moldovei.

Preferatul pribegilor a fost în aceste condiții, firește, protejatul său, Constantin Cantemir, din aceleași motive care-l făceau agreat și de domnul muntean. Părea că va fi un domn slab, văduv (nu va mai cheltui pentru curtea domnească), bătrân, ascultător și ușor de manevrat, „calități" cerute în toate timpurile, până astăzi, de cei puternici creaturilor lor. „Și au socotit cu toții pre Constantin Cantemir clucérul – mărturisește I. Neculce, singurul care consemnează acestea, după informații de familie –, fiind om bătrân, ca de șaptezeci de ani, și om prost, mai de gios, că nice carte nu știia, socotind boierii că lor purta precum le va fi voia lor. Și de va fi și rău, încă nu va trăi mult, că era bătrân"[415].

Numai că Șerban Cantacuzino văzuse și trecuse prin multe. Știa că protejații se pot schimba, că se pot revolta împotriva protectorilor lor, avea exemplul schimbării atitudinii lui Grigore Ghica față de tatăl său, bătrânul postelnic Constantin Cantacuzino, care-i obținuse domnia în 1660, mergând de la umilință profundă la asasinat, știa cum procedase el însuși față de Gheorghe Duca în 1678, așa că și-a luat măsuri de siguranță. A procedat după exemplul tatălui său, care în 1660 a obținut, pentru *prima dată în istoria instituției domniei române*, un jurământ scris de supunere și ascultare (care s-a păstrat) din partea lui Grigore Ghica, în schimbul aducerii acestuia la domnie[416]. Drept urma-

[412] Idem, Viața, p. 106–109, 216–217. Despre rolul lui Suleiman Ainegi în căderea lui Dumitrașco Cantacuzino și ridicarea la domnie a lui Cantemir, Dimitrie Cantemir deține de la tatăl său amănunte care nu se află în alte izvoare (Minea I., Dimitrie Cantemir, p. 175); cf. și Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, loc. cit.

[413] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 293–294.

[414] Ibidem, p. 302.

[415] Ibidem, p. 294.

[416] Rezachevici C., Fenomene de criză, II, p. 109; Idem, în Istoria românilor, V, p. 212–213.

Şerban Cantacuzino. După o frescă de la mănăstirea Hurezu. Secolul al XVII-lea

re, a dobândit şi el un astfel de jurământ (care însă, din nefericire, nu s-a păstrat) din partea candidatului său moldovean. „Şi au giurat Costantin Cantemir clucériul lui Şerban-Vodă că din cuvântul lui nu va eşi; ce-i va poronci, pe voie i-a face de toate". Zapisul de legământ mai cuprinde două condiţii importante: „Cantemir să nu fie potrivnic creştinilor", ci să se alinieze la politica lui Şerban Cantacuzino, care tocmai în 1684, anul încheierii Ligii Sfinte, urmărea încheierea de înţelegeri cu puterile creştine interesate în alungarea turcilor din Europa, plănuind „să fie el împărat în Ţarigrad. Şi cu acel mijloc siliia să facă pe Cantemir domn în Moldova, coborându-s<ă> şi leşii să să împreune, să să facă tot unii asupra turcilor". În vreme ce următoarea clauză a jurământului prevedea ca, după instalarea în domnie, Cantemir să prindă şi să execute pe fraţii Iordache şi Manolache Ruset, fiii cuparului Constantin Ruset, cu care deşi se înrudea, Şerban Cantacuzino se învrăjbise în Ţara Românească, în vremea domniei lui Gheorghe Duca (1673–1678)[417]. Vom vedea cum a respectat Constantin-Vodă Cantemir acest jurământ de supunere al unui candidat la tron faţă de protectorul său, *al doilea din istoria instituţiei domniei româneşti*. Desigur, n-a îndrăznit să-i spună lui Şerban Cantacuzino că mai ales ultimele două condiţii erau cu totul potrivnice părerilor sale.

Mai mult chiar, a acceptat să-i jure şi lui Gavriliţă Costache că odată ajuns în scaun „să nu să atingă sabia lui de dânsu sau de vreun ficior a lui"[418]. În parte, şi acest act avea un exemplu precedent în legământul de credinţă încheiat la 11/21 aprilie 1659 între pretendentul Grigore Ghica şi Drăghici Cantacuzino, fratele mai mare al lui Şerban[419].

---

417 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 294–295.

418 Ibidem, p. 296.

419 Rezachevici C., Fenomene de criză, II, p. 109; Idem, Istoria românilor, V, p. 212.

Domnia lui Constantin Cantemir

Între timp, fără să cunoască himericele planuri antiotomane ale domnului Țării Românești, respectând înțelegerea secretă cu acesta, seraschierul Suleiman Ainegi îl compromite la Constantinopol pe Dumitrașco Cantacuzino, făcându-l să emită scrisori cu acuzații false și peceți plăsmuite, ușor de dovedit, împotriva boierilor refugiați în Țara Românească[420]. Având mare trecere la Poartă, Suleiman-Pașa, susținut de pungile lui Șerban Cantacuzino, determină în cele din urmă înlocuirea lui Dumitrașco Cantacuzino cu Constantin Cantemir. Din însemnările marelui-dragoman Alexandru Mavrocordat aflăm că aceasta a avut loc în Divanul împărătesc la 10/20 iunie 1685, zi în care „a fost mazilit Vodă Dumitrașcu al Moldovei și în locul lui s-a numit Cantemir-Vodă"[421]. Din punctul de vedere al Porții, la această dată înceta domnia primului și începea a celui de-al doilea. Din punct de vedere românesc, începutul domniei lui Cantemir, socotit de la intrarea în reședința domnească din Iași, avea să mai aștepte trei săptămâni. Răstimp în care evenimentele s-au succedat cu repeziciune, fără ca împricinații afectați serios de ele să știe că reprezentau doar simple formalități.

Seraschierul, aflat în tabăra de la Isaccea, pe malul de sud al Dunării[422], fiind la curent cu hotărârea sultanului, așa cum mărturisește Dimitrie Cantemir, a primit însemnele domnești, steagul și tuiurile de învestitură pentru a le acorda, chipurile, celui ales de boieri. Cheamă deci (de formă) la judecată în tabăra sa pe boierii pribegi și pe cei care-l reprezentau pe Dumitrașco Cantacuzino, dovedește înșelăturile acestuia cu scrisorile, pe care chiar el îl pusese să le plăsmuiască, și dând, firește, câștig de cauză boierilor protejați de Șerban Cantacuzino, la 15/25 iunie 1685 îl îmbracă pe Cantemir cu caftan de domnie, acestuia închinându-i-se acum toți boierii lui Dumitrașco Cantacuzino[423]. După învestire, chiar din tabăra de la Isaccea, noul domn a fost nevoit să-și trimită fiul cel mare, Antioh, ostatic la Poartă, împreună cu șase fii de boieri de rangul întâi, căci turcii, de când cu trecerea lui Ștefan Petriceicu la poloni, nu mai aveau încredere în moldoveni[424], și numai situația militară defavorabilă de după înfrângerea de la Viena i-a împiedicat să numească un domn străin.

---

[420] Cantemir D., Viața, p. 110–111.

[421] Hurmuzaki E., XIII, traduceri, București, 1910, p. 16.

[422] Seraschierul Suleiman, cu tabăra sa, venea de la Babadag și s-a stabilit la vadul de la Isaccea-Oblucița, de aceea istoricii perioadei plasează la întâmplare într-una din aceste trei localități tabăra otomană în care a fost învestit Cantemir, folosind necritic datele izvoarelor narative.

[423] Cantemir D., Viața, p. 110–115, 216–217 (nu lipsește nici alegerea lui Cantemir „cu încuviințarea tuturor, ba chiar rugat fiind"). Idem, Istoria Imperiului Otoman, I, p. 508, nota 73 (crede că însemnele domnești, tuiul, sangeacul și cuca i-au fost trimise ulterior); Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 296; Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 34–35; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopisețul Țării Moldovei, p. 23, 84; Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras), p. 55, 56; Popescu R., Istoriile domnilor, p. 184, adaos la Costin M., Letopisețul Țării Moldovei, în Opere, ed. 1958, p. 368; relatarea lui Velicico Costin, la Chowaniec Czesław, Miron Costin en Pologne, în Închinare lui Iorga, Cluj, 1931, p. 120–121.

[424] Cantemir D., Viața, p. 114–117; Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 35.

A urmat obișnuita stratagemă turcească pentru ca Dumitrașco Cantacuzino să nu fugă cu averea domnească, el aflând despre mazilire doar când trimisul turc l-a desemnat caimacam al noului domn pe vornicul Ion Racoviță[425].

Cetatea Iașilor în anul 1686. După o gravură de Gabriel Bandenehr și August Vind

În sfârșit, după ce la 18/28 iunie 1685, părăsind tabăra seraschierului, trecuse Dunărea pe la Oblucița, la 5/15 iulie Cantemir și-a făcut apariția în scaunul domnesc din Iași[426], începându-și astfel domnia, după obișnuita ungere din biserica „Sfântului Nicolae". Avea 58 de ani, dar arăta a „om bătrân, ca de șaptezeci de ani", cum îl ținea minte Neculce (pe atunci copil), cu barba lui „albă ca zăpada", ca un adevărat „moșniag"[427]. Nu e de mirare, căci trecuse prin multe, cum am văzut, vreme de aproape patru decenii, feciorul de țăran din Siliștenii Fălciului care la 19 ani își părăsise satul pentru a ajunge în cele din urmă în scaunul Moldovei. O carieră cu totul neobișnuită, de-a dreptul atipică. Nimic nu-l recomanda la domnie. A rămas toată viața un om simplu, neștiutor de carte, era în vârstă pentru acea epocă, nu făcuse căsătorii strălucite, aducătoare de zestre și rudenii influente, nu agonisise bani și moșii cu adevărat întinse, iar cariera sa dregătorească, până la treapta de boier mijlociu, era cu totul modestă pentru un pretendent la tron. Dincolo însă de faptul că acestea, cum am văzut, îl „recomandau" în ochii boierilor, care sperau să-i tuteleze o domnie pe care o prevedeau scurtă, dincolo și de relațiile sale bune cu dregătorii turci, ceea ce l-a adus în ultimă instanță la domnie a fost supune-

425 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 296–298.

426 La 23 iunie/3 iulie 1685, din București Clement Mikeș îl informa pe principele Mihail Apafi că în urmă cu cinci zile a trecut Dunărea spre Moldova noul domn „Cantamir", fost „un boier de rând" (Minea I., Din corespondența lui Constantin-Vodă Cantemir cu Mihai Apafi (I), principele Ardealului, în CI, V–VII; Iași, 1929–1931, p. 296; în continuare: Minea I., Din corespondența lui Constantin-Vodă Cantemir). Pentru data sosirii la Iași, Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 35.

427 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 294, 304.

rea necondiționată față de Șerban Cantacuzino, cel care cu bani și relațiile sale la Poartă și pe lângă seraschierul Suleiman-Pașa i-a cumpărat-o („cu multă nevoință au silitu Șerban-Vodă de i-au scos domnia”[428]). Cantemir a fost singurul care i-a acceptat condițiile și, în cele din urmă, i-a făcut jurământ scris de credință. „Că alții mai de cinste și mai de niam nu priimiia să fie domnu” în acele condiții[429]. De altfel, și-a respectat în bună măsură jurământul (cu excepția notabilă a părăsirii credinței față de Poartă), cel puțin cât a trăit – încă trei ani – Șerban Cantacuzino.

Cei care s-au înșelat au fost însă boierii care credeau că ales un moșneag. În ciuda bărbii sale albe, Constantin-Vodă era perfect „sănătos, mânca bine și bea bine […]. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumân la față, buzat”, așadar, un om plin de putere și poftă de viață. Poate că și la tatăl său s-a gândit Dimitrie Cantemir atunci când a scris că „țăranii ajung să apuce mult mai mulți ani, decât cei născuți dintr-o viță nobilă și crescuți în desfătări și într-o dulce viață”[430]. Doar la două luni de la urcarea pe tron, în septembrie 1685, Constantin-Vodă nu numai că a participat personal, în tabăra turco-tătară, la bătălia cu polonii de la Boian pe Prut, dar a ieșit la luptă în fruntea trupelor sale, „singur cu capul lui și cu curtea lui, cu boierinașii și cu slujitorii ce avea mai de treabă, la harță, și mare vitejia au arătatu, la acea aripă dincotro au dat el năvală asupra leșilor, cât spun [martorii oculari – *n.n.*] că îndată au legat leșii tabăra și au clătitu înapoi dintr-acela ceasu”, astfel spus s-au retras din luptă, sub ochii seraschierului Suleiman-Pașa, ai hanului Selim Ghiray și ai marelui-hatman Stanislav Jablonowski[431]. Ca și în urmă cu un sfert de veac, în bătălia de lângă Gilău, care a dus la căderea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, Cantemir a șarjat în fruntea călăreților săi: „c-așea merge în frunte, de nu s<ă> pute ținea cei tinérii de dânsul”, provocând înfrângerea polonilor și dobândind de la turci „maré cinsté și laud<ă> și credință”[432], și e greu de crezut că asta ar putea fi isprava unui „moșniag”! De altfel, întreaga domnie a dovedit calități fizice și pricepere militară demne de reținut.

Nici cele psihice n-au fost mai prejos, și rareori cronicari diverși au zugrăvit un portret domnesc în culori atât de favorabile, încât ceva trebuie să fie real în spusele lor. De bună seamă, Cantemir-Vodă vorbea bine și cu măsură, „practică bună avea la voroavă”, „și nu era mândru nici făcea cheltuială țărâi”, ne asigură Neculce[433]. Pentru generația care nu l-a cunoscut personal, dar a cules mărturii despre el, Cantemir-Vodă era „foarte viteazu bunu, eară la fire blându și cu inimă milostivă, răbdătoru, cu puțină mânie întâiu, apoi ertătoru, și nelacomu la avere, și înduratoru, necărturaru, eară slujitu [adică i se citea de către altcineva – *n.n.*], și foarte priceputu. Bisericile cu rugă păzia, și cu sfatu bu-

[428] Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 37.

[429] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 294.

[430] Cantemir D., Viața, p. 141.

[431] Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 35–36; cf. și Cantemir D., Viața, p. 124–127.

[432] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 308.

[433] Ibidem, p. 304. Prin opoziție cu portretul pe care îl face predecesorului lui Cantemir, Dumitrașco Cantacuzino, un alt „om bătrân”, dar cu trăsături extrem de negative (Ibidem, p. 290–291).

nu întemeiatu, împodobitu la cuvinte, dulce îi era vorba lui, limba turcească bine scia, la răspunsuri gata era. Vitezii, vornicii, slujitorii îi erau dragi, şi-i miluia din câtu era prilejulu ţerei [venitul – *n.n.*] foarte slabu"[434]. A lăsat amintirea unui domn cinstit şi judecător drept: „om cinstitu la cuvinte şi cunoscător la giudeţe, făcându dreptate tuturorii"[435]. În ciuda faptului că ţara era pustiită de oştile polone şi otomane, Cantemir a fost socotit un bun gospodar, care „au arătat semne de bună chiverniseală; căci şi ţeara şi boierii au chivernisitu întru bună stare, fiindu pace"[436], adică lipsind mişcările sociale.

Aceste judecăţi, subliniez, *nu aparţin fiului său Dimitrie Cantemir*, acuzat subiectiv de P.P. Panaitescu că a scris *Viaţa* tatălui său tendenţios, „prin prisma măritoare a dragostei filiale", atribuindu-i acestuia „o domnie autoritară şi cu autoritate morală a unui om puternic, bun oştean, temut de toţi, abil cârmuitor şi mai ales stăpânitor absolut", în vreme ce „Constantin Cantemir a fost un domn slab, condus de boierii mari"[437]. Numai că o astfel de abordare în alb sau negru e departe de realitatea istorică. Analiza atentă a întregii sale domnii arată că sub aspectul său bonom, aşa cum îl zugrăvesc cronicarii vremii (lăsând la o parte pe fiul său), nu se ascundea niciun tiran (autoritară era instituţia domniei ca atare, indiferent de firea celui care o ocupa temporar!), dar nici pe departe un om slab, care ascultă de marii boieri.

Ajuns la domnie ca exponent, dacă nu în fruntea grupării boiereşti ostilă lui Dumitraşco Cantacuzino, „grec ţărigrăde<a>n […] om nestătător la voro<a>vi, tălpiz, amăgitor, geambaş de cei de la Fener din Ţarigrad"[438], cu ajutorul inamicului acestuia, Şerban Cantacuzino, în chip firesc Constantin-Vodă a căutat mai întâi să neutralizeze intrigile rivalului său, pârându-l la Poartă, unde curând acesta a murit[439]. „Cu boiarii trăiia bine până la o vreme – recunoaşte Ion Neculce – pentru că era om de ţară şi-i ştiia pe toţi, tot anumé, pre carili cum era", ceea ce înseamnă că-i cunoştea pe nume şi după fire[440], şi nicidecum că aceştia l-ar fi tutelat în vreun fel. Preferaţii lui Constantin-Vodă au fost însă de la începutul domniei slujitorii (categorii militare)[441], mai ales pentru că de ei avea nevoie pentru respingerea detaşamentelor (podghiazurilor) polone şi stârpirea tâlharilor. Căci, venind la domnie, a găsit „întreagă ţara pustiită de tătari, de leşi, de cazaci, cum şi de unii de-ai noştri care-şi purtau numai lor de grijă, părăsită de locuitori, plină de tâlhari şi de tâlhării, adică într-o stare jalnică şi de-abia <cu putinţă> de îndreptat"[442]. Şi izvoarele vremii abundă în astfel de relatări, încât chiar la 1689 francezul Philippe Avril vorbeş-

---

434 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 35.

435 Ibidem, p. 39.

436 <Pseudo> Nicolai Muste, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 24; Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras), p. 56.

437 Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir, p. 29–30. Această concepţie e tributară viziunii negativiste asupra boierimii, care domina istoriografia românească la mijlocul secolului al XX-lea.

438 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p.290.

439 Ibidem, p. 302.

440 Ibidem, p. 304.

441 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 35, „Vitejii, voinicii, slujitorii îi erau dragi".

442 Cantemir D., Viaţa, p. 216–217; cf. şi p. 116–117.

te despre Moldova „care, fără să fi purtat război cu cineva, este astăzi, țara cea mai devastată dintre toate țările Europei”[443]. Dar slujitorii (oștenii) erau doar instrumente, noul domn avea nevoie de colaboratori dintre boieri, ceea ce era în firea lucrurilor.

Constantin-Vodă apelează, așadar, de la început, la un *chivernisitor*, sau, cu termenul turcesc, un *musaip*, un sfetnic intim atotputernic, un fel de prim-ministru, care însă nu conducea țara direct, așa cum s-ar înțelege de la Neculce, ci doar îl consilia (influența) pe domn în sensul dorit de el. Acest *sistem al chivernisitorilor*, unul sau chiar doi, început de fapt în Țara Românească de postelnicul Constantin Cantacuzino în vremea primei domnii a lui Grigore Ghica, chiar sub privirile ceaușului spătăresc Cantemir, care l-a introdus mai apoi în Moldova, a durat aici până la 1733[444]. Primul a fost Gavriliță Costache, numit chiar în august 1685 mare-vornic al Țării de Jos[445], tovarășul de pribegie al lui Cantemir, care „chivernisiia precum îi era voia”, adică îl sfătuia pe domn după placul său. Acesta din urmă a trebuit să „rabde” necazurile pricinuite de „ficiorii lui can făr’ de ispravă, zlobivi (neastâmpărați)”[446], nu din slăbiciune sau „teamă” ci, așa cum am văzut, pentru că îl obliga la acesta jurământul pe care îl făcuse lui Gavriliță, la ridicarea în domnie, să nu se atingă de el sau de feciorii lui, care „nu sânt toți așezați la minte”[447].

Constantin Cantemir însă n-a scăpat din mână niciun moment frâiele conducerii, fapt pe care îl subliniază și Nicolae Costin, ca o concluzie la relatarea domniei sale: „eara cârmuitoru și purtătoru de grijă fost-au țerei toată vremea, și s-au săvârșitu în domnie”[448]. La o cercetare atentă s-a dovedit chiar un mânuitor abil al grupărilor boierești și al *chivernisitorilor*. E drept că în Moldova nu erau, ca în Țara Românească, doar două grupări boierești puternice, clanul Cantacuzinilor și gruparea Leurdenilor, ci mai multe, dar mai slabe, strânse în jurul familiilor Costache, Buhuș, Bogdan, a Cantacuzinilor moldoveni, Costin, Ruset (Cupăreștii) ș.a.[449], și orientate în mai mare măsură spre exterior, înspre Polonia sau Înalta Poartă. În chip firesc, Cantemir, statornic în colaborare cu aceasta din urmă, s-a sprijinit pe cei de aceeași orientare, dar a căutat, cum s-a ridicat domn, să-i atragă și pe cei care înclinau spre Polonia, în frunte cu Costineștii. Ca atare, chiar de la începutul domniei l-a numit pe Velicico Costin hatman (1685–1689), calitate în care a condus luptele continue împotriva detașamentelor polono-căzăcești care jefuiau jumătatea nordică a Moldovei până la Iași, după aceea mare-vornic al Țării de Sus (1689–1691)[450]. Iar acesta, la 17/27 septembrie 1685, l-a chemat pe fratele său mai mare, Miron Costin, care-l însoțise pe Gheorghe Duca în prinsoare în Polonia, să

[443] Călători străini despre Țările Române, VIII, București, 1983, p. 108; cf. și Idem, VII, București, 1980, p. 295 etc. (în continuare: Călători străini).

[444] Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 588–590.

[445] Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 381.

[446] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 304–305.

[447] Ibidem, p. 296.

[448] Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 39.

[449] Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 276–277.

[450] Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 305–306; Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 389–390.

revină în țară, ceea ce el a şi făcut în noiembrie 1685[451], fiind numit apoi staroste de Putna milcoveană, în vreme ce la vârsta potrivită fiii săi au fost boieriți, unul din ei, Pătraşcu Costin, fiind chiar logodit cu Safta, cea de-a doua fiică a domnului[452]. Chiar dacă nu a mai revenit la marea-logofeție, Miron Costin şi-a recăpătat imensul său domeniu boieresc, cuprinzând 89 de sate şi părți, în 11 ținuturi[453], pe lângă care cel al lui Cantemir, cum am văzut, pare neînsemnat, iar stărostia (după model polon) de Putna, la hotarul cu Țara Românească, era o dregătorie importantă în ochii domnului, în condițiile în care jumătatea nordică a Moldovei se afla sub controlul polonilor.

Din nefericire pentru Constantin-Vodă, tocmai Iordache (Gheorghiță) Ruset, care împreună cu frații săi, fiii grecului Constantin Ruset cuparul, şi numeroasele lor rude din țară şi de la Poartă, formând gruparea Cupăreştilor (oarecum asemănătoare celei a Postelniceştilor Cantacuzini munteni), ce putea fi un sprijin pentru politica orientală spre Poartă a domnului, era urmărit cu înverşunare de răzbunătorul Şerban Cantacuzino, care condiționase susținerea lui Cantemir la dobândirea domniei de uciderea fraților Iordache şi Manolache Ruset. Inițial, pentru a-i face pe plac domnului muntean şi a-şi respecta jurământul, abia intrat în Moldova, Cantemir l-a închis pe Iordache Ruset, l-a „muncit", „cetluindu-i capul" (strângându-l cu un cerc de fier) şi luându-i 30-40 de pungi pentru nevoile țării. Numai că eliberat pe chezăşia lui Gavriliță Costache şi a lui Velicico Costin[454], Iordache Ruset a fost chemat la judecata Divanului domnesc, la cererea imperativă a solului lui Şerban Cantacuzino, nepotul de frate al acestuia, Pârvu Cantacuzino. Avertizat de motivul chemării înaintea Divanului de către Velicico şi temându-şi viața, Iordache Ruset fuge în Transilvania şi de acolo la Constantinopol. Judecat în lipsă şi socotit vinovat, pierde trei sate şi „toate bucatele", a căror stăpânire a fost trecută asupra lui Şerban Cantacuzino şi a rudelor acestuia din Țara Românească[455]. Într-un document din 1683–1688, publicat în urmă cu peste un secol, dar trecut de obicei cu vederea de cercetătorii perioadei, adevărată pagină de cronică, referitor la acțiunile lui Iordache Ruset până la acea dată, Constantin Cantemir mărturiseşte că Şerban Cantacuzino a trimis în 1686 saragelele (categorie militară) sale din Focşani, deghizați în tâlhari, să atace satul Grozeşti pe Oituz, unde credea că se află Iordache, pentru a-i lua viața[456], fapt cunoscut şi lui Neculce[457]. Domnul muntean a mai trimis diferite solii

---

451 Chowaniec C., Miron Costin en Pologne, p. 119–124; Cantemir D., Viața, p. 117–121; Panaitescu P.P., Miron Costin, în Costin M., Opere, București, 1958, p. 12.

452 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 305; Cantemir D., Viața, p. 120–121.

453 Pippidi A., în Cantemir D., Viața, p. 232, nota 133.

454 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 309–310; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopisețul Țării Moldovei, varianta, p. 85.

455 Urechia V.A., Un nou document de la Constantin Cantemir-Vodă, Iaşi, anul 7197 (1689), în AAR MSI, s. II, tom. XVII, 1895, p. 197–198 (în continuare: Un nou document). Actul menționează pe larg motivele dușmăniei lui Şerban Cantacuzino față de Iordache Ruset, datând din timpul domniei muntene a lui Gheorghe Duca (1673–1678); cf. şi Cantemir D., Viața, p.150–151.

456 Urechia V.A., Un nou document, p. 198–199.

457 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 316–317.

la Cantemir, să-l piardă pe Iordache Ruset, cerând şi solilor lui Cantemir „să-l omoare, sângele lui să fie ca un pahar de apă”[458]. În cele din urmă, victimă a căzut Gavriliță Costache, care, trimis în 1688 la Bucureşti, ca să-l îmbuneze pe Şerban Cantacuzino pentru nerespectarea promisiunilor de a-l ucide pe Iordache Ruset şi de a se închina polonilor, la întoarcere a murit, cu bănuială de a fi fost otrăvit de domnul muntean[459].

Constantin-Vodă a rezistat tuturor presiunilor, urmărind interesul său şi al țării. Drept urmare Iordache şi Manolache Ruset au revenit de la Constantinopol, după Dimitrie Cantemir, aduşi chiar de tatăl său încă din 1686, fiind numiți, primul mare-vistier, cel de-al doilea staroste de Putna, alți trei frați ai lor devenind capuchehaiele domnului la Poartă[460]. Cantemir a acceptat dezvinovățirile lui Iordache Ruset, ba chiar şi o carte de „ertare” către el a lui Şerban Cantacuzino (desigur falsă), i-a înapoiat mai apoi cele trei sate şi „bucatele” confiscate, iar după 1689 i-a dat din proprietatea domnească târgul Şcheia, din ținutul Roman, şi satul Dracşani, din ținutul Hârlău, în contul banilor pe care nu-i mai putea înapoia[461]. Mai mult, l-a făcut *chivernisitor* în locul lui Gavriliță Costache, dându-i „chie țărâi în mân<ă>”. Totodată a denunțat jurământul făcut la luarea domniei „toată taina ce am avut cu Şerban Cantacuzino”, iar Cupăreştii (Ruseteştii), dacă ar fi să-l credem pe Neculce, care nu-i simpatiza, i-au promis domnia în Țara Românească! Din acest moment, 1686, relațiile cu Şerban Cantacuzino s-au deteriorat, „şi aşe tot să pârâia şi s<ă> mânca unii pe alții” la Poartă[462].

La rândul său, Şerban Cantacuzino a hotărât să repete acțiunea din 1685 de a ridica un alt domn în Moldova, de data asta împotriva lui Cantemir, punând un sfat de boieri pribegi la Bucureşti să aleagă în 1688 pe fostul serdar Ilie Drăguțescu dintre foştii partizani ai lui Ştefan Petriceicu, adversar al turcilor, să-l facă domn în Moldova pe cheltuiala sa. Moartea lui Şerban-Vodă în toamna aceluiaşi an, cu bănuieli de otravă din partea fraților săi, a pus capăt la timp conflictului[463].

În aceste condiții se pune întrebarea: a ajuns Constantin Cantemir la mâna Ruseteştilor? Nici vorbă, a avut grijă să-i contrapună lui Iordache Ruset pe ginerele şi omul său de încredere, hatmanul Lupu Bogdan, ca un *al doilea chivernisitor*, cu care Iordache a fost nevoit să „lege frăție”, fiindcă numai astfel au ajuns „Bogdan hatmanul, ginerile lui Cantemir-Vodă, şi Iordaki Rusetu visternicul la toate trebile domniei purtător de grijă, după ce

458 Urechia V.A., Un nou document, p. 199.

459 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 317.

460 Ibidem, p. 317–318; Cantemir D., Viața, p.154–155. La 4/14 mai 1686 „Gheorghiță vel-vistiernic” apare în sfatul domnesc (DIOI, II, p. 554). Date neconcordante cu acest act la Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 436–439 şi Pippidi A., în Cantemir D., Viața, nota 215, p. 241.

461 Urechia V.A., Un nou document, p. 198–199; Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 317; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopisețul Țării Moldovei, p. 85; Minea I., Din domnia lui Constantin-Vodă Cantemir, CI, V–VII, Iaşi 1929–1931, p. 356–357.

462 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 318; cf. şi p. 320; Cantemir D., Viața, p. 126–127. Crede că mai din toamna lui 1685, Şerban Cantacuzino, schimbându-şi atitudinea, a început „să urzească lucruri potrivnice lui Cantemir”.

463 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 320–321; Cantemir D., Viața, p. 150–153; Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 396.

au murit Gavriliță Costaki vornicul" (ordinea înșiruirii nu e, desigur, întâmplătoare), sau după Neculce, „aceşti doi schivernisâia şi mânca țara, cum le era voie". Iar apoi a tolerat opoziția Costineştilor, Miron şi Velicico, la politica fiscală a lui Iordache şi Lascăr Ruset, chiar dacă ea îl atingea şi pe domn, care controla totul[464]. A trecut chiar peste atitudinea critică, chiar insolentă, a lui Velicico, făcându-l în 1689 mare-vornic al Țării de Sus, întărind astfel poziția Cantemireştilor în fața Ruseteştilor, dar, paradoxal, şi a Costineştilor, pentru că Velicico fusese foarte legat de marea hătmănie, deşi inferioară marii-vornicii[465].

Nici Constantin Brâncoveanu, noul domn al Țării Româneşti (1688–1714), nepotul de soră al lui Şerban Cantacuzino, n-a izbutit în încercarea de a ridica o seamă de boieri împotriva lui Constantin Cantemir. După ce inițial s-a declarat dispus să aibă o legătură „de prietenie şi de bună vecinătate" cu mai vârstnicul domn al Moldovei, bazată pe dorința amândurora de a avea o bună înțelegere cu Poarta[466], Brâncoveanu a continuat vechea dușmănie a predecesorului său împotriva Ruseteştilor, şi astfel şi împotriva lui Cantemir, care îi proteja şi nu i-a acceptat cererile de a-i izgoni[467]. În acest fel, inaugura chiar din 1688 lunga sa politică ostilă Cantemireştilor, dovedindu-se „inepuizabil în inventarea de pretendenți la tronul Moldovei"[468].

Numai că încercarea domnului muntean de a-i atrage pe Miron şi Velicico Costin şi pe fiii lui Gavriliță Costache, în frunte cu marele-vornic Vasile Costache, împreună cu alți boieri, într-un complot menit să obțină mazilirea lui Cantemir, prin pâri la Poartă[469], susținute prin boierii săi, a fost dezvăluită domnului chiar de către Vasile Costache şi astfel nu şi-a atins țelul, şi nici nu a dus la crearea în Moldova a unei grupări boiereşti favorabile uneltirilor lui Constantin Brâncoveanu. Dar pentru a ține cumpăna dreaptă, vom vedea că în perioada imediat următoare, şi Constantin Cantemir a susținut un pretendent muntean, pe Stoico Bucşanu din Merişani, la scaunul lui Brâncoveanu.

Spre deosebire de predecesorii săi greci, Gheorghe Duca, şi mai ales Dumitraşco Cantacuzino, care a prilejuit mişcări antigreceşti, pe care Neculce le socotea asemănătoare celor din Țara Românească[470], Cantemir nu s-a confruntat cu astfel de acțiuni, deşi nu s-a dat în lături să acorde încredere boierilor greci şi în afara Ruseteştilor. A avut chiar abilitatea, în vara 1685, să-l trimită la Poartă pentru a-l pârî pe Dumitraşco Cantacuzino, chiar pe vărul acestuia, Toderaşco Cantacuzino, cel care fusese „alfa şi omega" în vremea celui pârât.[471] S-a dovedit astfel un bun cunoscător al firii omeneşti, chiar dacă era „necărturar", sau poate tocmai de aceea.

---

464 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p.318–319, 334; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopisețul Țării Moldovei, p. 87.

465 Neculce I.n, Letopisețul Țării Moldovei, p. 318; Stoicescu N., Dicționar al marilor dregători, p. 390.

466 Cantemir D., Viața, p.152–155.

467 Ibidem, p. 154–155. Gâlceava lui Brâncoveanu cu Cupăreştii (Ruseteştii) şi la Neculce I., Letopisețul, p. 322.

468 Stoide C.A., Un pretendent domnesc la tronul Moldovei, Toderaşco din Galați, p. 3.

469 Amănunte despre această încercare a lui Constantin Brâncoveanu care a avut loc foarte probabil în 1689, la Cantemir D., Viața, p.154–161.

470 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 298–301.

471 Ibidem, p. 298, 302.

Până la sfârşitul domniei sale Constantin Cantemir s-a confruntat cu un singur complot boieresc, pe care însă unii istorici nici nu l-au socotit ca atare: cel din 1691, care a dus la executarea fraţilor Miron şi Velicico Costin. Dacă n-ar fi fost vorba de marele cronicar Miron Costin şi de lunga justificare a gestului tatălui său în acest caz de către Dimitrie Cantemir, poate că abia s-ar fi consemnat această acţiune. În fapt, la mult timp după evenimente, cronicarii au comprimat datele cronologice, înregistrând, în realitate, doar versiuni mai mult sau mai puţin asemănătoare şi mai ales zvonuri, iar Dimitrie Cantemir a învăluit totul într-o ţesătură de întâmplări mărunte, greu de urmărit, la începutul cărora nu uită însă să-l plaseze pe Constantin Brâncoveanu, ca aţâţător al fraţilor Costineşti la o „răzmeriţă" în care ar fi urmat „să-i taie pe vodă şi pe fii şi toată casa lui, precum şi pe anumiţi sfetnici credincioşi, între care drept cel dintâi era ţinut Gheorghe Ruset vel-vistiernicul; apoi ca toţi uneltitorii să se tragă în Ţara Românească; iar că el va cheltui la Poartă şi o mie de pungi (sic!) şi astfel nu numai că-i va scoate nevinovaţi, ci îl va aşeza domn pe Velicico"[472]. Cât priveşte părerile abundentei istoriografii a problemei, despre care nu e necesar a stărui aici[473], ele s-au grupat în jurul a două ipoteze, ambele exponenţial reprezentate, la date diferite, de P.P. Panaitescu: fie „lupta pentru putere între cele două fracţiuni boiereşti mai însemnate ale Moldovei"[474], fie, pe lângă aceasta, relaţiile lui Miron Costin cu regele Jan Sobieski şi mari dregători poloni, de care „domnul Moldovei se ferea", tocmai în vremea expediţiei polone în Moldova din 1691[475], ultima parte a acestei din urmă ipoteze fiind documentată mai apoi de Ilie Corfus[476].

În linii generale toate izvoarele narative, îndeosebi Neculce şi Dimitrie Cantemir (cu mai multe amănunte) se referă la aceleaşi evenimente: un „sfat" cu jurământ între o seamă de boieri, între care şi Velicico Costin, la nunta din 1691 a lui Ioniţă Palade de la Băcani, lângă Bârlad, unde la masă (!) aceştia au plănuit să-l pârască pe Cantemir la Poartă, înlocuindu-l la domnie cu Velicico. Trădaţi de Ilie Ţifescu, zis mai apoi Frige-Vacă, Cantemir a arestat pe nuntaşi complotişti (se cunosc numele lor)[477], i-a închis la Iaşi, şi „în mânie" l-a bătut cu buzduganul (sceptrul) pe Velicico, pe care, la intervenţia lui Iordache Ruset şi Lupu Bogdan, l-a executat în timpul nopţii, în prezenţa lui Dimitrie Cantemir, care însă se preface a nu şti nimic despre aceasta[478]. Apoi, la sfatul aceloraşi inamici ai Costineştilor, Cantemir îl arestează *de îndată* pe Miron Costin la Bărboşi, ţinutul Neamţ, unde se pregătea să-şi îngroape jupâneasa (Ileana Movilă). Şi cum aces-

472 Cantemir D., Viaţa, p. 168–169.

473 O trecere în revistă a părerilor despre cauzele uciderii fraţilor Costin, la Corfus I., În legătură cu data morţii lui Velicico şi Miron Costin, în RdI, XXX, Bucureşti, 1977, nr. 1, p. 123–125 (în continuare: Corfus I., În legătură cu data morţii).

474 Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir, p. 35–36.

475 Idem, Miron Costin, în Costin M., Opere, p. 212.

476 Corfus I., În legătură cu data morţii, p. 125–131.

477 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 335, variantă; Cantemir D., Viaţa, p. 180–181.

478 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 39; Cantemir D., Viaţa, p.186–187.

ta, ştiindu-se nevinovat, refuză să fugă la polonii ce tocmai ocupaseră cetatea Neamţului, a fost executat la Roman, în urma poruncilor venite de la curtea domnească; decapitarea lui Miron Costin fiind plasată cu puţin înainte sau imediat după cea a lui Velicico (care a avut loc la Iaşi), fiind apoi îngropat împreună cu soţia sa[479].

Boierii amestecaţi în aceste evenimente ce au reuşit să fugă la Brâncoveanu, care i-a trimis la Poartă pentru a-l pârî pe Cantemir, s-au judecat acolo cu trimişii acestuia, Lupu Bogdan şi Iordache Ruset. Pierzând, au fost aduşi „în obedzi" la Iaşi, cu voia Porţii, mereu favorabilă lui Cantemir, şi puşi să plătească toate cheltuielile făcute de domn la turci. Alţii au mai fost un timp închişi, apoi iertaţi, după firea domnului, atât de imparţial surprinsă de Nicolae Costin (fiul lui Miron!), „cu puţină mânie întâiu, apoi ertătoru"[480]. În sfârşit, câţiva au fugit din nou la Brâncoveanu[481], dar alte execuţii n-au mai urmat, iar „Cantemir-Vodă dup-acéia mult să căia ce au făcut (lui Miron Costin) şi de multe ori plânge între to<a>tă boerimea"[482].

Iată, aşadar, o poveste frumoasă şi credibilă (discuţia boierilor împotriva lui Cantemir la amintita nuntă), cu accente moralizatoare în intenţia cronicarilor, acceptată, de obicei, ca atare de către istorici. Cu toate că evenimentele legate de executarea celor doi Costineşti au fost comprimate în prima parte a lui decembrie 1691 (Crăciunul nu e pomenit), ordinea lor variază după sursele narative, iar autorii acestora, subliniez din nou, au scris după ani buni de la cele întâmplate. Ce s-a petrecut însă cu adevărat?

Desigur că unele locuri şi detalii din relatările amintite despre uciderea fraţilor Costineşti ar putea fi reale. Însă executarea lor se leagă de campania condusă de Jan Sobieski în Moldova, în toamna 1691. Se ştie că întreaga familie a lui Miron Costin a avut legături strânse şi îndelungate cu Polonia, unde atât tatăl, Iancu Costin, cât şi Miron, au fost im-

---

[479] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 333–340, 413; Cantemir D., Viaţa, p. 168–187; Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 38–39; Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717, ed. Constantin Giurescu, Bucureşti, 1959, p. 36 (în continuare: Istoria Ţării Româneşti); cf. şi Tanoviceanu I., Marele-spătar Ilie Ţifescu şi omorârea lui Miron şi Velicico Costin, în AAR MSI s. II, tom. XXXII, Bucureşti, 1909, p. 807–844; Găzdaru D., O relaţiune italiană contemporană despre sfârşitul lui Velicico şi Miron Costin, în CI, V–VII (1929–1931), p. 375–376 (în continuare: Găzdaru D., O relaţiune italiană). Pentru executarea lui Velicico şi Miron Costin fără judecată în Divan (<Pseudo> N. Muste, Letopiseţul Ţării Moldovei, variantă, p. 88), Neculce I. (op. cit, p. 336) îl socoteşte pe Cantemir „ca un tiran", dar cronicarii boieri condamnă şi atitudinea jignitoare a lui Velicico faţă de domn, spunând acesta că „omul care nu ştie carte este un dobitocu, adecă unde ştia carte Cantemiru-Vodă, şi alte multe care nu să cădea se răspunză, fiindu-i stăpânu" (<Pseudo> Nicolai Muste, op. cit., p. 25; Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras), p. 58. De altfel, Velicico îl „ocăra" şi pe urmaşul său în hătmănie, Lupu Bogdan, chiar înaintea domnului, care „se făcea a nu auzi şi toate le răbda" (!), „că totu pentru hătmănie îi părea rău lui Velicico" (Ibidem, variantă, p. 87), deşi noua sa dregătorie, de mare-vornic, era superioară. Şi Miron Costin îl înfrunta pe Cantemir, împreună cu fratele său: „Mai des cu păharălé, măria-ta, şi mai rar cu orânduleli…", „de ş-au pus şi capeteli", cum îl dezaproba Neculce (op. cit., p. 319), dar şi pe Iordache Ruset, cu aceleaşi cuvinte „visternice, mai încetu cu orânduelile…") (<Pseudo> Nicolai Muste, loc. cit.).

[480] Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 35.

[481] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 337–340; Cantemir D., Viaţa, p. 168–193; Istoria Ţării Româneşti, p. 36–37.

[482] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 337. După firea sa, şi în 1691, când a pedepsit pe câmpulungeni pentru neascultare, îngăduind tătarilor să-i jefuiască, Cantemir „multu s-au căitu ce au făcutu" (Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 38).

plicați în negocieri polono-otomane[483], iar cel de-al doilea s-a aflat în legături nemijlocite, în Polonia, dar și în țară, cu regele Jan Sobieski, chiar în vremea lui Cantemir[484].

Se știa, pe plan european chiar, în legătură cu campania polonă în Moldova din 1691, că unii boieri au „oferit acelei Republici Moldova" și forțele lor ca vasali, iar scrisorile lor către căpeteniile polone, între care *cea a lui Velicico Costin*, au căzut în mâinile lui Cantemir. Ca atare, a urmat arestarea lui Velicico, discuția tensionată cu domnul, urmată de decapitarea sa[485], scene care se regăsesc la fel și la Neculce și Dimitrie Cantemir. Foarte probabil, așadar, Cantemir nu l-a executat pe Velicico în urma unei delațiuni referitoare la o discuție între boieri la o masă de nuntă, cum a circulat zvonul intern, consemnat de izvoarele narative moldovenești, care nu cunoșteau scrisorile amintite, adresate în secret polonilor, ci ca urmare a capturării scrisorii acestuia către poloni, ceea ce, din punctul de vedere al domnului, îl plasa în tabăra trădătorilor, față de care Cantemir era neîndurător!

Cât privește pe Miron Costin, o parte (*revelatoare*) din corespondența acestuia de la începutul lui octombrie 1691 cu regele Jan Sobieski și cu Marcu Matczyński, vistierul Poloniei, un vechi prieten al său, aflați în acel timp cu tabăra la Pașcani, s-a păstrat, și ea nu amintește de niciun complot împotriva lui Constantin Cantemir. Din relatările lui Miron Costin rezultă că acesta era urmărit pentru legături cu polonii de către „dușmanii numelui vostru". Aflat, împreună cu bătrânul episcop de Roman, Misail, într-o pădure de lângă Roman, și nicidecum la Barboși, lângă jupâneasa sa decedată, Miron Costin îi scrie regelui la 22 septembrie/2 octombrie 1691, cerându-i din nou ajutorul (legăturile cu el, din timpul campaniei, erau anterioare), și apoi între această dată și 25 septembrie/5 octombrie i se adresează lui M. Matczyński, solicitându-i și acestuia să-i salveze viața: „cetățean al vostru [avea indigenatul polon – *n.n.*] din facțiunea inamică voi pieri cel dintâi dacă nu va fi îndurarea deosebită a domniei tale… " Fugise în pădurea de lângă Roman cu averea sa și cea a ginerilor săi, știind că fratele său Velicico fusese ucis ca dușman politic (al domnului), așadar cândva înainte de începutul lui octombrie 1691, crezând că și doi dintre fiii săi fuseseră executați (ceea ce era însă doar un zvon). Nu putea veni în tabăra polonă din pricina tătarilor care se aflau între aceasta și locul unde se găsea ascuns, dar aflase de căderea Sorocii în mâinile polonilor (la 12/22 septembrie 1691)[486].

Pateticele apeluri către regele Poloniei și vistierul acestuia arată că *Miron Costin era urmărit pentru legături cu polonii*. Iar Constantin Cantemir, cu toată „blândețea" sa, era necruțător cu moldovenii care-și trădau țara. Executa fără milă pe cei prinși în pod-

[483] Corfus I., Noutăți despre tatăl lui Miron Costin, în RdI, XXXII, București, 1979, nr. 1, p. 721–731; Idem, O nouă scrisoare a lui Miron Costin, în Studii, XXIV (1971), nr. 2, p. 237–252.

[484] Corfus I., Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea, București, 1983, p. 319–324 (în continuare: Corfus I., Documente privitoare la istoria României); Costin M., Opere, p. 218–219, 331–332, 376–377, 443–444; Cantemir D., Viața, p. 136–139; cf. și Panaitescu P.P., Miron Costin, p. 6–12.

[485] Găzdaru D., O relațiune italiană, p. 375–376.

[486] Corfus I., În legătură cu data morții, p. 125–129.

ghiazurile polone; până şi pe mitropolitul Dosoftei, deşi fusese „luat" de Sobieski de la Iaşi în 1686, „se mâniese […] şi-i făcus<ă> afurisănie de la patrierhii"[487]. În disperarea sa Miron Costin cerea de fapt un detaşament polon care să-l treacă în tabăra polonă printre cetele de tătari pe distanţa relativ scurtă dintre Roman şi Paşcani. Nu l-a obţinut!

Nu cunoaştem răspunsul lui M. Matczyński la apelul său, dar cel al lui Sobieski, sub forma unei *solii* despre care nu ştim dacă l-a mai prins în viaţă, pare chiar cinic, dacă nu am şti că tocmai la 22 septembrie/2 octombrie 1691 Cantemir i-a scris regelui că numai din motive obiective nu e de partea sa. Instrucţiunile solului, locotenentul Stanislav Nagórski din roata lui M. Matczyński, arată că acesta trebuia să-i ceară lui Miron Costin, în numele lui Sobieski, să nu vină la rege, ci să rămână pe lângă Constantin Cantemir, cel „înecat în robia păgână", urmând să sosească altădată, când va dori (!). I se cerea să comunice doar părerea sa despre eliberarea ţării din robia păgână, pentru a fi folosită de acesta ca justificare a campaniei. Celelalte puncte priveau informaţii despre rezultatele operaţiilor militare şi detalii propagandistice[488]. Regele se gândea doar la interesele sale. Pentru Miron Costin aceasta echivala cu o condamnare la moarte. Prins de oamenii lui Cantemir, a fost executat, foarte probabil, în octombrie 1691[489], poate chiar de către cei amintiţi în izvoarele narative menţionate.

Cu toate că a făcut faţă cu bine marilor boieri, ţăranul din Ţara de Jos, care a rămas toată viaţa Constantin Cantemir, chiar dacă acum stăpânea mai toată valea Elanului, domeniu de boiernaş, pe care l-a sporit cu grijă şi în vremea domniei[490], a simţit nevoia să se înconjure de oameni de condiţie socială apropiată originii sale şi chiar locurilor natale. N-a avut el prea multe idei politice, dar cele pe care le avea erau ferme. „Şi dzice Cantemir-Vodă că domnul face ne<a>murilé, domnul lé stângé".[491] Ca atare, şi-a creat o grupare boierească proprie, înainte de 1691, formată din ţărani tineri din zonele Codrului Tigheciului şi Galaţi, pe care i-a ridicat pentru început la dregătorii de boiernaşi, aducându-i la curtea din Iaşi, ca o alternativă la neamurile boiereşti mai vechi, spre nemulţumirea acestora. „Că era boierii di la o vréme prea supăraţii de Cantemir-Vodă, că era la curte boiarinaşi, tot ficiori de mojâci codreni şi gălăţeni […]. Şi-i era urâţii feciori<i> cei de boer, să nu-i vadză într-ochi, de pe cum îi era nătura lui" de ţăran. Aceasta fiind, după Neculce, chiar motivul complotului boieresc care urmărea să-l înlocuiască pe Constantin Cantemir cu Velicico Costin, „domnu dintre dânşii"[492]. E foarte posibil, de vreme ce ura boierilor vechi faţă de noii boiernaşi, care ar fi urmat cu timpul să-i înlocuiască în dregătorii devenind „neamuri", era atât de mare, încât după moartea lui Cantemir, sub Constantin Duca (1693–1695), folosind mijloacele fiscale, începură „a-i

---

487 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 314.

488 Corfus I., În legătură cu data morţii, p. 130–131; Idem, Documente privitoare la istoria României, p. 331–333.

489 Idem, În legătură cu data morţii, p. 127; cf. şi Golimas A.H., Casele şi gropniţa logofătului Miron Costin, în „Cetatea Moldovei", Iaşi, II, 1941, nr. 7, p. 52–59.

490 Constantin Cantemir cumpărase şi la Iaşi curţi boiereşti (Neculce I., Letopiseţul, p. 399; DIOI, II, p. 593; III, p. 82).

491 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 334.

492 Ibidem, p. 333–334.

baté ş-a-i închide pen temniţi şi pe la simeni. Şi-i sărăciră, de rămasără cum le-a făcut postrigul [originea – *n.n.*] mojâci", câţiva chiar înnebunind. Astfel că atunci când unii au încercat să se reafirme sub Antioh Cantemir (1695–1700), acesta văzându-i „să mira şi el ce va mai face cu dânşi<i>"[493]. Încercarea lui Constantin Cantemir n-a reuşit, pentru că protejaţii domnului n-au avut răgazul necesar să-şi creeze o bază economică pentru a deveni cu adevărat „neamuri".

Mai mult succes a avut Cantemir în acţiunile energice, care i se potriveau, de stârpire a tâlharilor, *din toate straturile sociale*, care, angajaţi de poloni, sau în afara acestora, jefuiau Moldova de la Nistru la Iaşi, „câtu n-au fostu aşa de cându-i ea"[494]. Jumătate de an după aşezarea în scaun, până la începutul lui decembrie 1685, domnul a luptat nu numai cu oştile regulate polono-căzăceşti, susţinut, cum am văzut, de trupe turco-tătare, ci mai ales cu detaşamentele de tâlhari, reuşind să le stârpească, într-o primă etapă până la 2/12 decembrie, când îi scria despre aceasta principelui Transilvaniei Mihail Apafi[495]. Pentru a ţine însă în frâu tâlhărimea, care omora şi ardea oamenii spre a le lua averile[496], Constantin Cantemir a folosit *metode medievale atât de dure, cum numai în vremea lui Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare se mai pomenesc.*

Relatările sunt terifiante. Tâlharii prinşi erau „munciţi cu spânzurători, cu cruci, în flăcări, cu ţepe şi cu celelalte unelte consfinţite prin lege pentru asemenea nelegiuiţi"[497]. Cel mai adesea sfârşeau traşi în ţepe, cu capetele expuse în pari pe marginea drumurilor, în timp ce jefuitorii de biserici erau arşi de vii[498], „pre alţii în patru bucăţi de vii îi tăia, altora le tăia mânele şi picioarele şi aşa îi lăsa de să pedepsiau până ce muriau"[499]. După exemplul domnului şi Miron Costin, ca staroste de Putna, numai la o singură execuţie 40 de tâlhari „i-au tot tăiat câte în patru bucăţi, de i-au pus pen prepeleci pe la drumuri"[500]. Membrii podghiazurilor polono-căzăceşti erau traşi în ţeapă şi spânzuraţi[501], încât până şi regele Jan Sobieski „a binevoit mai apoi să le poruncească alor săi să nu mai făptuiască furturi şi tâlhării în Moldova"[502], iar din 1686 „n-a mai binevoit niciodată să-şi trimită oştile împotriva voievodului, ci s-a îngrijit mai degrabă să-i îmbuneze sufletul îndârjit de mânie prin scrisori pline de cuviinţă"[503].

[493] Ibidem, p. 348–349, 351–352, 378,; cf. şi Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir, p. 31; Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 628.

[494] Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 35.

[495] Minea I., Din legăturile lui Constantin Cantemir cu principele Mihai Apafi, în RA, I, Bucureşti, 1925, nr. 2, p. 289–290 (în continuare: Minea I., Din legăturile lui Constantin Cantemir).

[496] Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 35; Cantemir D., Viaţa, p. 126–127.

[497] Cantemir D., Viaţa, p. 216–217.

[498] Ibidem, p. 126–127.

[499] Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 36–37.

[500] Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 315–316.

[501] Ibidem, p. 315.

[502] Cantemir D., Viaţa, p. 146–147.

[503] Ibidem, p. 134–135.

Cu şi mai mare severitate erau trataţi moldovenii din detaşamentele polone, domnul poruncind ca aceştia „tăiaţi în patru, să fie spânzuraţi pe la răspântii”[504]. Însă nici tătarii aliaţi, dacă jefuiau nu erau cruţaţi[505]. Astfel au fost executaţi până la 4000 de tâlhari în răstimp de doi ani, şi „traiul locuitorilor a ajuns mai liniştit”[506]. Tâlharii care-şi încetau acţiunile erau însă de regulă iertaţi şi înrolaţi în steagurile de lefegii domneşti[507], şi astfel, remarca Nicolae Costin, mulţi „s-au făcut oameni buni, văzând acele casne şi munci straşnice ce le făcea Cantemir-Vodă fără de nicio milă”[508]. Remedii dure, aplicate nu din cruzime, de un domn socotit de cronicari, cum am văzut, „ertător” şi „îndurător” în împrejurări normale, însă cu efecte benefice pentru ţară, dovedind încă o dată, că în toate timpurile pedepsele drepte sunt mai eficiente pentru stârpirea răului, decât răsplăţile fără noimă.

Numai că pentru a lupta cu invadatorii polono-cazaci, cu tâlharii şi chiar cu aliaţii tătari atunci când jefuiau, ca să nu mai vorbim de cererile turceşti, Cantemir avea nevoie de bani. Fiscalitatea sa, în vreme de război, n-a fost uşoară pentru Moldova. E drept că „ţara bir nu da, că era ertată la Po<a>rtă”, din cauza stării de război, „fiindu prădată şi stricată de oşti”[509], dar celelalte obligaţii erau încă şi mai împovărătoare, „mai vârtos cu chilele Cameniţei decât cu dările”[510], proviziile moldoveneşti pentru Cameniţa fiind singura sursă de hrană a garnizoanei turceşti, de unde şi luptele turco-polone în jurul acestora. De altfel, în scrisoarea din septembrie 1691 adresată lui Miron Costin, însuşi Jan Sobieski arată că vrea să ocupe şi să instaleze garnizoanele polone la Roman şi Neamţ, pentru a tăia căile de aprovizionare ale Cameniţei[511]. Până la pacea de la Carlovăţ, „chilele Cameniţei” au fost cea mai împovărătoare dare a Moldovei faţă de Poartă, cu atât mai mult în vremea lui Constantin Cantemir[512], când acesta nu dispunea, de obicei, decât de resursele Ţării de Jos, cealaltă parte, controlată de poloni, refuzând adesea obligaţiile faţă de domnie[513].

În aceste condiţii, domnul a fost nevoit să împrumute forţat peste 30 de pungi de la Iordache Ruset, la începutul domniei, cum am văzut, dar mai apoi i-a restituit datoria,

---

504 Ibidem.

505 Din porunca lui Cantemir serdarul Moise a „tăiat” la Prut o seamă de tătari care se întorceau cu robi (Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 365).

506 Cantemir D., Viaţa, p.146–147; cf şi p. 116–117.

507 Ibidem; Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 315.

508 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 37.

509 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 309; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 87. Nu este reală afirmaţia lui I. Minea, Din domnia lui Constantin-Vodă Cantemir, p. 356, că turcii nu ţineau seama de iertarea fiscală, aceasta referindu-se însă doar la haraci, nu şi la celelalte obligaţii.

510 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 38. „Chilă” era o măsură mare pentru cereale, cuprinzând în vremea lui Cantemir 70 de ocale (ocaua a 1, 520 litri), adică 106,4 litri (Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar. Coord. Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1988, p. 98, 335; în continuare: Instituţii feudale).

511 Corfus I., În legătură cu data morţii, p. 127.

512 Constantin Cantemir trebuia nu doar să strângă provizii pentru Cameniţa, ci să le asigure cu trupe trecerea prin teritoriile controlate de poloni (Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 359).

513 Cazul câmpulungenilor, care în 1691 „cu ruşine au scos pre trimişii lui Cantemir-Vodă” (Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 38).

parte în bani, parte prin stăpânirea localităților domnești Șcheia și Dracșani[514], făcându-l în același timp mare-vistier. Cum în ciuda lipsei de grâne și a foametei din țară, „vinul să făcea”[515], Constantin Cantemir a reintrodus darea lui Eustratie Dabija, pogonăritul pe vii, un taler de pogon, însă mai cu milă, doar la doi ani[516]. De pe poziția sa de mare boier, beneficiul multor scutiri, Neculce critică pe domnul care îngăduise chivernisitorilor săi, Iordache Ruset și Lupu Bogdan, să calce „din obiceiurile” boierilor, scoțând „mulțimé de orânduiali [dări în produse și alte obligații la cererea Porții – *n.n.*] de țar<ă> [echivalentul termenului boiernași – *n.n.*], și pe mazâli dăjdii gréle, și pe breslași [categorii de slujitori – *n.n.*] greutate [necaz – *n.n.*], de s-au stâns dé atunce. Că era breslași mulți în țar<ă> atunce, cu mii de stupi”. Critică și îngăduința lui Cantemir față de capuchehaia sa Lăscarache Ruset care cerea mereu sute de pungi, deși țara era scutită de bir, fără să înțeleagă că numai astfel puteau fi împlinite alte cereri turcești și contracarate intrigile lui Constantin Brâncoveanu la Poartă. În schimb, laudă pe Miron și mai ales pe Velicico Costin, care uneori „sta împotrivă pentru țară”, adică luau apărarea boiernașilor, și îl înfruntau la masă pe Cantemir și pe vistiernicul său Iordache Ruset: „Mai des cu păharăle mărie-ta, și mai rar cu orânduleéle…”[517], de parcă n-ar fi știut că acestea erau cerute după bunul-plac al Porții. E adevărat însă că s-a ajuns la „70 de orânduiale pe țară, făr’ ilișuri și făr’ sulgiuri și fără alte mărunțișuri”[518], dar de aceasta erau vinovate cerințele turcești, iar nu domnul și nici măcar marele său vistiernic. Fără temei a fost și „pâre” la Poartă a lui Lupu Gavriliță, după moartea lui Cantemir, spre a face rău fiilor acestuia, că tatăl lor ar fi luat din țară „1000 de pungi de bani și țara au fost ertată de bir”[519]. În realitate, la moartea sa Cantemir a lăsat fiilor săi doar 50 de pungi, ascunse de patriarhul de Ierusalim, care, de altfel, le-a predat turcilor, și niciun fel de altă „avere”! Ultima măsură fiscală a lui Cantemir, de a scoate „niște hârtii” (adeverințe personale pentru cei impuși la bir), n-a mai fost aplicată și bani n-au mai fost strânși din cauza decesului său[520]. De la Constantin Cantemir n-au rămas averi ca cele faimoase lăsate de Matei Basarab sau Constantin Brâncoveanu, „că cé era vinitul mânca alții”[521], lacomii dregători ai Porții, și nu în ultimul rând, slujitorii (oștenii) vechi și noi[522], cu lefurile lor.

Cu toate acestea, Constantin Cantemir a acceptat reducerea veniturilor vistieriei, scutind pe preoții de mir din toată țara de birul țărănesc. Căci până atunci îi „cislu-

514 Minea I., Din domnia lui Constantin-Vodă Cantemir, p. 356–357.

515 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 309.

516 Costin N., Letopisețul (1662–1711), p. 38.

517 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 319; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopisețul Țării Moldovei, p. 87, variantă. Instituții feudale, p. 410–411.

518 Panaitescu P.P., Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R., I, București, 1959, p. 314; cf. și Codrescu T., Uricariul, XI, Iași, 1899, p. 212–213.

519 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 347, 350.

520 Ibidem, p. 351; Instituții feudale, p. 355.

521 Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei, p. 347.

522 Ibidem, p. 315; Cantemir D., Viața, p. 116–117.

iau [le repartizau partea lor de dări – *n.n.*] ţăranii cu satul pe preoţii la toate orânduielele şi de mare ocară erau preoţii când se cisluiau cu ţăranii, că-i suduiau de plete şi mai rău, cum nu se cădea, şi-i băteau, de rămăsăse bisericile pustii mai prin toate satele; muriau oamenii nepricestuiţi, neprohodiţi". Măsura a fost luată în 1692–1693, la cererea patriarhului Dositei al Ierusalimului, actul domnesc prevăzând ca preoţii să aibă de-acum „ruptoare" (învoială pentru o dare fixă) spre a da doar doi ughi pe an la bir şi alţi doi la înnoirea domniei, fiind scutiţi şi de dări în natură (bucate). De aceleaşi privilegii urmând să se bucure şi diaconii[523]. Dar mai înainte, la 15/25 iunie 1691, domnul scutise de dări pe preoţii şi diaconii din Iaşi[524].

Şi mănăstirile au primit scutiri fiscale pentru preoţii, diaconii, poslușnicii, mori sau unele sate ale lor: Socola şi Aron-Vodă la 1685, Galata din Deal la 1686, ambele din Iaşi, Bârnova la 1692, şi multe altele, mare parte din ele închinate la Sfântul Mormânt, unele dintre acestea primind şi danii din partea domnului[525].

În a doua parte a domniei, Cantemir face şi altfel de danii. La 1691–1692 dă un loc din hotarul Iaşilor grămăticului Constantin Sevasto, pentru că vistieria nu-l putea plăti îndeajuns, „într-acéste vremi cumplite de acmu la mare lipsă ce-au agiunsu ţ<a>ra cării slujéşte, împreună şi mării sale domnului nostru Io Constantin vo<i>evoda..."[526]. Acelaşi grămătic, care probabil îi citea sămile vistieriei, primind şi o altă danie din partea domnului, la Rediul lui Tătar, lângă Iaşi[527]. În general, beneficiarii daniilor lui Cantemir au fost boiernaşi sau cel mult dregători din afara sfatului[528].

Negustorii din Iaşi, care au suferit mult din pricina oştilor străine, „împrăştiindu-se" prin tot felul de locuri, chiar „printr-alte ţări", beneficiază din partea domnului de un *statut privilegiat*, acordat la 4/14 mai 1686 starostelui de negustori, bucurându-se de *scutirile boierilor* şi fiind impuşi ocazional numai odată cu aceştia. Dincolo de o „tocmală" cu vistieria pentru plata în bani a dării din zece oi una, tabloul scutirilor negustorilor din Iaşi este în acelaşi timp cel al obligaţiilor contribuabililor din vremea lui Constantin Cantemir[529].

Interesant de observat este că întăririle de proprietăţi de către Cantemir dincolo de cele mănăstireşti privesc personaje mai puţin însemnate, câte un mare-vameş, un fost

---

523 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 37; cf. şi Rezachevici C., în Istoria românilor, V, p. 619.

524 DIOI, III, Iaşi, 2000, p. 11–12.

525 Ibidem, II, p. 542–544, 548–549; III, p. 34–35, 36–38.

526 Ibidem, III, p. 18–21.

527 Ibidem, III, p. 49, 61, 126–129, 150, 215–216.

528 Ibidem, III, p. 48, 489–490, 492.

529 Se prevede ca „nime la casa neguţitoriului să nu meargă: nici zlotaş, nici căruţele, nici cară cu boi de la casele lor a lua de podvoade, nici conac la casele lor, să nu ducă nici solii, aşijderea şi pentru cai de olac, siiman sau altu slujitoru să nu-i mai meargă la casa lor, numai când ar da boiarii, atunci vor da şi neguţitorii pe prilej, însă cu socoteală […]; şi să hie în pace de desetin(ă) de stupi, şi de gorştină de mascuri şi de gorştină de oi, să dea din dzéce oi una, numai ei pre tocmala lor cându le va veni aceea vreme va strânge starostea de neguţitori banii aceia, cine precum iaste aşădzat […] şi nici bucatele neguţitorilor pentru ţărani sau pentru alţi oameni să nu le trag(ă)" (DIOI, II, p. 553–554).

armaş, soţia unui zugrav, un uricar, un baş-bulucbaş sau un blănar[530], ca, de altfel, şi judecăţile domneşti, care se referă la un vier domnesc sau un blănar[531] etc. Cu rare excepţii, documentul din 1688–1689, analizat mai sus, privitor la reabilitarea marelui-vistiernic Iordache Ruset[532], omul de încredere al domnului, sau cel din 1/11 mai 1689 prin care întăreşte fostului paharnic Vasile Iordache Cantacuzino un sat după judecata cu mănăstirile Golia şi „Trei Ierarhi" din Iaşi[533], Constantin Cantemir n-a întărit proprietăţi marilor boieri.

Cu toată vitregia timpurilor, domnul a găsit totuşi momentul să ctitorească în Ţara de Jos, aflată sub controlul său, „la poalele Munţilor Vrancei", pe atunci în ţinutul Putna (judeţul Vrancea), „mănăstirea Mira, un monument al cucerniciei principelui Constantin Cantemir"[534], cu hramul „Sfinţilor Constantin şi Elena". De fapt, Cantemir a continuat, înainte de 25 aprilie/5 mai 1686, biserica din lemn, începută de Moţoc din Odobeşti cu jupâneasa sa Ursa şi episcopul Ioan de Roman, înainte de 1685 (când acesta din urmă a murit), transformând edificiul în „mănăstire mare ce se zice mănăstire domnească". La 25 august/4 septembrie 1688 Cantemir face danii mănăstirii socotită de-acum ctitoria sa, iar la 8/18 decembrie 1689 o închină mănăstirii Vatoped de la muntele Athos[535]. Ulterior la 1705–1706, în a doua domnie, fiul său cel mare, Antioh Cantemir, reface din zid biserica şi înalţă „zidul împregiur cu clopotniţa dé piiatră"[536], după ce în prima domnie (1695–1700) strămutase aici osemintele tatălui său de la biserica „Sfântului Nicolae" din Iaşi[537]. În sfârşit, egumenul grec Mitrofan Calerghi încheie în septembrie 1734 lucrările la biserică şi plăteşte zugrăveala ei, unde apare singurul portret al lui Constantin Cantemir[538], care nu e tocmai din vremea domniei[539].

Se pare că o seamă de lăcaşuri din Iaşi, arse de poloni în 1686, „Trei Ierarhi", Mitropolia Veche şi Golia[540], au fost refăcute de Constantin Cantemir, cel puţin în ultima s-a desfăşurat, câteva luni după moartea domnului, nunta lui Constantin Duca[541], deci biserica era renovată înaintea morţii lui Cantemir.

---

530 Ibidem, II, p. 549–550, 552–553; III, p. 2, 15–16, 24–25, 25–26.

531 Ibidem, II, p. 563; III, p. 39.

532 Urechia V.A., Un nou document, p. 197–200.

533 DIOI, II, p. 573–575.

534 Cantemir D., Descrierea Moldovei, 2007, p. 156.

535 Stoicescu N., Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova, Bucureşti, 1974, p. 562, notele 46–47; p. 581 (în continuare: Stoicescu N., Repertoriul bibliografic al localităţilor).

536 Iorga N., Inscripţii din bisericile României, I, Bucureşti, 1905, p. 23–24; Neculce I., Letopiseţul, p. 471.

537 Ibidem, I, p. 24; <Pseudo> Nicolai Muste, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 25.

538 Iorga N., loc. cit. (descriere). Imagine la Scarlat Callimachi ş.a., Dimitrie Cantemir, viaţa şi opera în imagini, Bucureşti, 1963, p. 12.

539 Cf. şi Stoicescu N., Repertoriul bibliografic al localităţilor, p. 562; Bibliografia privind istoria mănăstirii, p. 562–563, şi mai nou Lupu E., Botez A., Noi contribuţii la cunoaşterea fostei mănăstiri Mera (Mira) – jud. Vrancea, în „Arheologia medievală", IV (2002), p. 99–116.

540 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 36.

541 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 324–325.

Cât priveşte politica externă a lui Constantin Cantemir, aceasta a avut din capul locului particularitatea, vizibilă, de altfel, şi în paginile anterioare, că principalii parteneri ai domnului, Înalta Poartă şi Uniunea polono-lituană, au fost prezenţi, puternic, putem spune chiar abuziv, prin oştile lor, pe teritoriul Moldovei, întreaga sa domnie. De aceea, în cazul său, nici nu poate fi făcută o demarcaţie clară între politica sa internă şi cea externă, condiţionate reciproc de starea de război de pe teritoriul ţării. Întreaga domnie a lui Constantin Cantemir, Moldova a fost teatrul de război, şi Cantemir într-o măsură mai mare decât Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, care s-au aflat doar la hotarul conflictului creştino-otoman, a fost nevoit să ia o atitudine hotărâtă înclinând balanţa spre una din cele două părţi. Din fericire pentru ţară, ca militar, cum a rămas întreaga viaţă, bun cunoscător al raportului de forţe polono-otoman şi pragmatic prin firea sa şi îndelungata experienţă a vieţii, Cantemir a ales tabăra Porţii şi nu a mai avut ezitări de felul celor ale lui Brâncoveanu, cu toate că în secret, ca bun oştean, nu a neglijat să ia în calcul şi posibilitatea victoriei celeilalte părţi. Cei doi parteneri principali ai Ligii Sfinte antiotomane, încheiate la 21/31 martie 1684, în urma înfrângerii turcilor la asediul Vienei din anul trecut, Imperiul Romano-German şi Polonia[542], acţionau foarte diferit. În timp ce imperialii înaintau în etape eşalonate, implantându-şi temeinic stăpânirea între 1684 şi 1690 în Ungaria, Transilvania şi până în inima Rumeliei[543], polonii încercau să obţină un rezultat decisiv împotriva Porţii, printr-o singură mare campanie, repetată zadarnic între 1684 şi 1691, iar drumul lor trecea peste Moldova, cumplit pustiită şi în intervalul dintre campanii. Lăsau însă în spatele frontului în mâinile turcilor Camenița şi întreaga Podolie, dovadă clară a slăbiciunii lor militare în ansamblu. În plus, încă din 1684 urmăreau ca obiectiv maximal aducerea lui Iacob Sobieski, fiul cel mare al regelui, pe tronul Moldovei şi chiar al Ţării Româneşti, plan sprijinit de regele Franţei, Ludovic al XIV-lea, în dorinţa de a-l smulge pe regele Poloniei alianţei cu împăratul de la Viena[544]. Iar ca obiectiv minimal, Sobieski, cum am văzut, dorea ocuparea jumătăţii de nord a Moldovei cu garnizoane polone, de la Roman la Soroca, pentru a bloca transporturile de provizii spre Camenița[545], şi intrarea măcar a acestui teritoriu în stăpânire polonă recunoscută pe plan internaţional, dat fiind vizibila rivalitate cu aliatul imperial pentru ţinuturile cucerite de la otomani.

Numai că Poarta avea şi ea un cuvânt de spus, şi încă unul important. Ieşirea din criza în care intrase în 1683 a avut loc pe cale militară, sub o serie de mari-viziri războinici, de la Suleiman-Paşa (1685–1687), cel care susţinuse venirea la domnie a lui Cantemir, şi până la Köprülü zade Fâzâl Mustafa-Paşa (1689–1691). Otomanii dispuneau în-

---

542 Rezachevici C., Constantin Brâncoveanu – Zărneşti 1690 –, Bucureşti, 1989, p. 10, cu bogata bibliografie a problemei.

543 Ibidem, p. 17–21.

544 Ibidem, p. 13–15, cu izvoarele şi bibliografia respectivă; cf. şi Ciobanu V., Românii în politica Est-Centrală Europeană, Iaşi, 1977, p. 137–150.

545 Cantemir D., Viaţa, p. 124–125.

că de resurse militare şi umane importante, plus hoardele tătarilor din Crimeea şi Bugeac, succesele imperiale şi polone fiind direct proporţionale cu distanţele faţă de bazele acestora[546]. Dintre stăpânitorii ţărilor române cel mai bine a înţeles aceasta Constantin Cantemir, care a rămas hotărât alături de Poartă *pentru a-şi proteja supuşii*, şi nu în ultimul rând pentru a păstra autonomia ţării, recunoscută în chip real (nu doar propagandistic!) numai de către Înalta Poartă.

Constantin Cantemir şi-a justificat temeinic şi cu mult simţ politic atitudinea, atât faţă de ai săi, cât şi faţă de Jan Sobieski. Chiar în 1685, înainte de a se apropia de hotar, el îi sfătuieşte pe poloni să asedieze Cameniţa şi să nu intre în Moldova, deoarece în loc să aducă moldovenilor libertatea, le vor aduce numai robia din partea tătarilor: „fie turcii învinşi ori învingători, va veni din partea tătarilor asupra locuitorilor aceeaşi neîndoielnică pustiire şi robie", şi aceeaşi tătari îi vor lipsi şi pe poloni de hrană pentru oameni şi cai[547].

Cu prilejul campaniei din 1686, condusă chiar de Sobieski, la cererea atrăgătoare a acestuia de a se alătura, oferindu-i domnia ereditară şi un loc important în seimul general polon, însă numai „după zdrobirea turcilor şi cucerirea Constantinopolului" (!), Cantemir răspunde regelui că ar trece bucuros de partea creştinilor, dacă nu l-ar avea ostatic la Poartă pe fiul cel mare, şi mai ales nu ar fi ameninţat de tătari cu nimicirea prin foc şi sabie a întregii ţări. Ar renunţa însă la fiul său dacă armata polonă ar ajunge la Dunăre, alungând pe tătarii din Bugeac[548]. Însă el „ştie rândul leşilor, că<i> slujâsă"[549], de aceea, în vreme ce polonii ocupau Iaşii (6/16 august 1686)[550], Cantemir a cerut părerea sfatului domnesc la Iepureni, în ţinutul Fălciu, şi cu toate că majoritatea boierilor era pentru a trece de partea regelui, el „au mersu dreptu la tătari, pentru ţeară mai cu deadinsul, să nu cadză în vreo primejdie de robie şi de pradă". Gândul lui Cantemir, pe care l-a dezvăluit mai apoi fiului său Dimitrie, era că puterea împăratului turcesc nu era de disprețuit, iar polonii nu pot dintr-o singură campanie să alunge pe turci şi mai ales pe tătari, „vecini apropiaţi şi puternici", cei din Bugeac aflaţi la numai patru ceasuri distanţă, care aşteptau ca „lupii cei hrăpăreţi" un semn de trădare a domnului, pentru a robi întreaga ţară, „şi atunci au să încerce ei ajutorul cel târziu şi zăbovit al leşilor"[551]. Aceeaşi gândire a manifestat-o Constantin Cantemir şi cu prilejul campaniei din 1691 a lui Jan Sobieski în Moldova, care a dus la ocuparea cetăţii Neamţului (la acea dată trecând drept mănăstire, apărată de un steag de puşcaşi din Târgu-Neamţ, după un asediu cu totul altfel desfăşurat decât în cele trei variante diferite re-

546 Rezachevici C., Constantin Brâncoveanu – Zărneşti 1690, p. 16; Soreanu M., Marii-viziri Köprülü (1656–1710). Relaţii politice şi militare între Ţările Române şi Imperiul Otoman, Bucureşti, 2002, p. 181–233.

547 Cantemir D., Viaţa, p. 122–125.

548 Ibidem, p. 134–137. Conţinutul, sau cel puţin spiritul scrisorii este real, pentru că ideile ei se întâlnesc şi în cea trimisă regelui, în împrejurări similare, la 22 septembrie/2 octombrie 1691, care s-a păstrat (cf. nota 292).

549 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 314.

550 Pentru campania polonă din 1686; cf. şi Călători străini, VII, p. 293–309, 380–385, 404–415, 421–435.

551 Cantemir D., Viaţa, p. 138–139; Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 36; Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, loc. cit.

latate de Dimitrie Cantemir)[552]. La 22 septembrie/2 octombrie 1691, sub acoperirea unei scrisori care trebuia să adoarmă bănuielile turcilor,[553] el trimite lui Sobieski în secret o adevărată profesiune de credinţă, arătând din nou de ce nu poate trece de partea sa, „căci cine ar fi acela care nu şi-ar dori libertatea?". Din nefericire are familie (fii) ostatic(i) la turci şi întreaga sa „casă", precum şi cele ale boierilor aflaţi mai jos de Fălciu, în puterea Porţii. Trecând în tabăra polonă, atât el, cât şi restul locuitorilor ar fi robiţi de tătari. „Ar trebui să dau în robie atât pe copiii mei, cât şi întreaga ţară: N-aş crede să fie pe lume un astfel de om, care să facă aceasta". Lăsând garnizoane în Moldova, aceasta va fi atacată de tătari, „şi aşa, în loc de eliberare, vom ajunge în robia cea de pe urmă"[554]. Acestea nu sunt nici pe departe cuvintele unui supus credincios al Porţii, ci ale unui pragmatic, care doreşte binele ţării şi al domniei.

A reuşit să fie bine văzut de turci, la care avea faima de mare viteaz[555], ceea ce nu l-a scutit de plata a 220 de pungi pentru trimiterea de către sultan a însemnelor de învestitură[556]. În martie 1691 domnia i-a fost reconfirmată[557], iar în ianuarie 1692 sultanul Ahmed al II-lea îi întăreşte lui Constantin Cantemir autoritatea asupra întregului teritoriu al Moldovei, poruncind hanului Safa Ghiray să intervină pentru a opri încălcările hotarului de pe Nistru de către cazacii din Ucraina[558]. Apoi împreună cu noul seraschier, Daltaban Mustafa-Paşa asediază în august–septembrie 1692 cetatea Sorocii ocupată de cazaci, fără să o poată cuceri[559]. A fost ultima acţiune militară a lui Cantemir, în iarna 1692–1693 era deja bolnav.

Cu imperialii, relaţiile lui Cantemir au fost extrem de prudente. Se pare că în secret, în vara 1689, a trimis printr-un iezuit din Trotuş generalului Donat Heissler, comandantul imperial din Transilvania, cinci condiţii prin care acceptă să devină vasalul împăratului, condiţii înaintate la 28 iunie/8 iulie 1689 la Viena. Prima dintre ele, care ar putea explica acest demers, era ca împăratul să oprească o eventuală ocupare a Moldovei de către poloni. Consiliul de război respinge această clauză, dar tratativele nu se întrerup, fiindcă domnul se temea că la o apropiată, cum se credea atunci, perfectare a păcii cu Poarta, Moldova ar putea fi cedată Poloniei[560]. În cele din urmă tratatul secret se încheie la Sibiu, la 5/15 februarie 1690 între reprezentantul împăratului, generalul Donat

---

552 Rezachevici C., Asediul Cetăţii Neamţului de către Jan Sobieski (1691): de la Dimitrie Cantemir şi Costache Negruzzi la realitatea istorică, în Relaţii culturale româno-polone, Bucureşti, 1982, p. 23–35 (republicat în RIM, Chişinău, V, 1994, nr. 3–4, p. 17–25).

553 Corfus I., Documente privitoare la istoria României, p. 329–331.

554 Ibidem, p. 331–333; Panaitescu P.P., Dimitrie Cantemir, p. 33.

555 Cantemir D., Viaţa, p. 126–127; Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 665.

556 Hammer J. von, Histoire de l' Empire Ottoman, III, Paris, 1844, p. 208.

557 Firmanul din 12–21 martie 1691, la Tahsin G., Documente turceşti inedite (sfârşitul sec. XVI şi XVII), în RA, LVI-II (1981), nr. 3, p. 359–361.

558 Idem, Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601–1712), Bucureşti, 1984, p. 405–408.

559 Cantemir D., Viaţa, p. 196–203; Neculce I., Letopiseţul, p. 332–333.

560 Călători străini, VIII, p. 97; cf. şi p. 106–107 (proiect).

Heissler, abia întors din campania în Țara Românească pentru supunerea lui Constantin Brâncoveanu[561], și trimișii domnului Moldovei Ioan Buhuș și Petru Iurașcu. Domnul accepta supunerea față de împăratul Leopold I numai după ce trupele acestuia vor ajunge la Brăila sau Siret, iar împăratul va obține eliberarea fiului ostatic al domnului. Cantemir trebuia să fie apărat de orice inamic, dobândea domnia pe viață, dar urmașul său trebuia ales de stările privilegiate. Fiul domnului va primi titlul de conte, iar boierii privilegii similare cu cele ale nobilimii din țările împăratului. În sfârșit, se prevedea contribuția țării la aprovizionarea trupelor imperiale ajunse la Brăila și Siret, încă din iarna în curs[562]. Totul a rămas însă literă moartă, și victoria forțelor otomano-muntene de la Zărnești (11/21 august 1690) împotriva celor imperialo-transilvănene, care au dus la refacerea pentru scurt timp a principatului Transilvaniei sub Imre Thököly, după planul lui Brâncoveanu[563], schimbă cu totul datele problemei.

În același an, Cantemir are legături cu țarii moscoviți Ioan și Petru Alekseevici (Petru I), dispuși să mijlocească prin el pacea cu hanul din Crimeea, cu știrea Porții. Solul său, stolnicul Ivan Bâlevici pornește spre Moscova cu o scrisoare din partea domnului, datată 10/20 noiembrie 1690, având și misiunea de a stărui pentru o pace turco-moscovită[564], care astfel ar fi scos Moscova din Liga Sfântă.

Desigur, Constantin Cantemir a avut relații destul de strânse cu principele Transilvaniei, Mihail Apafi, scrisorile lor din perioada 1685–1687 dezvăluind multe amănunte despre situația țărilor lor amenințate de expansiunea imperialo-polonă, căreia ambii îi preferă, ca, de altfel, și Brâncoveanu, suzeranitatea otomană, adică răul cel mai mic[565]. Episodic se poate vorbi și de relația lui Cantemir cu ambasadorul englez la Constantinopol, James Chandos, care la 7/17 decembrie 1685 i se adresează în legătură cu o datorie a defunctului vistiernic Gheorghe Ursachi către un supus englez[566].

Cel mai mult l-a supărat în ultimii ani de domnie evoluția nefavorabilă a relațiilor cu Constantin Brâncoveanu, agravată, cum am văzut, de susținerea de către domnul muntean a pârilor la Poartă datorate boierilor din gruparea ostilă a Costineștilor și a tot felul de șicane. Din fericire, Poarta avea o încredere neclintită în el, și mult timp nici măcar banii lui Brâncoveanu n-au putut schimba ceva[567]. Cantemir a încercat să nu rămână dator. N-a executat ordinul sultanului de a-l trimite pe hatmanul Lupu Bogdan cu o

---

561 Rezachevici C., Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690 –, p. 65–73.

562 Giurescu C., Tratatul lui Constantin Cantemir cu austriecii, în CvL, XLIV, București, 1910, p. 284–287.

563 Rezachevici C., Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690 –, p. 183–222.

564 Misiunea lui Ivan Bâlevici la Moscova a avut loc în ianuarie–februarie 1691 (Исторические связи народов СССР и Румынии в XV–начале XVIII в. Документы и материалы; том 3 (1673–1711), Москва, 1970, с. 110–112); cf. și <Bezviconi Gheorghe>, Manuscrise rusești ale Academiei R.P.R., București, 1948, p. 23; Panaitescu P.P. Dimitrie Cantemir, p. 34.

565 Minea I., Din legăturile lui Constantin Cantemir, p. 287–290; Idem, Din corespondența lui Constantin-Vodă Cantemir, p. 296–303; Andea Susana, Contribuții privind relațiile domnului moldovean Constantin Cantemir cu Transilvania, în AIIA, XXIX, Cluj, 1988–1989, p. 384–391.

566 Cernovodeanu P., Un episod al relațiilor dintre Austria și Moldova, în „Danubius", Istorie, V, Galați, 1971, p. 139–153.

567 Cantemir D., Viața, p.165–169.

seamă de oşteni în ajutorul lui Constantin Brâncoveanu în bătălia de la Zărneşti şi faptul n-a avut urmări[568]. Conflictul între cei doi domni s-a agravat însă când Constantin Cantemir a trecut el însuşi la susţinerea exponentului unei grupări boiereşti muntene adversară lui Brâncoveanu, paharnicul Stoico Bucşan, refuzat de la 1678 în Ohaba Făgăraşului. Viclean şi abil, cu relaţii în Transilvania, la imperiali, dar şi la curtea lui Cantemir, Stoico Bucşan a devenit din vara 1690 candidat la tronul lui Brâncoveanu. Sprijinit de capuchehaia lui Cantemir, Lascarache Ruset, el a stăruit la Constantinopol în decembrie 1692–februarie 1693 împotriva lui Brâncoveanu, dar banii acestuia şi trecutul său proimperial l-au înfrânt. Predat, împreună cu însoţitorii săi, domnului Ţării Româneşti, a fost judecat în divan şi executat în chip ruşinos[569]. De suferit au avut şi susţinătorii lui Stoico Bucşan. Pentru cele 1000 de pungi, sumă uriaşă (!), cheltuite atunci, Brâncoveanu a obţinut la Poartă şi mazilirea capuchehaiei lui Cantemir, Lascarache Ruset, în insula Rodos, şi se spunea că nu era departe nici de mazilirea domnului Moldovei[570], care, umbla alt zvon că dacă nu ar fi murit tocmai atunci, „în temniţele turcilor ar fi putrezit”[571].

Dar Constantin Cantemir era bolnav. Toată iarna 1692–1693 s-a chinuit cu dureri de rinichi şi la 26 februarie/8 martie 1693, după oboseala pricinuită de lungile slujbe a trei patriarhi în biserica rece a lui Miron Barnovschi de lângă curtea domnească, boala s-a agravat. În noaptea de 12/22 martie suferă o congestie cerebrală, cu pareză pe partea stângă. A doua zi şi-a luat rămas-bun de la boierii din sfatul domnesc[572]. A murit joi, 16/26 martie 1693, în zori, dar decesul i-a fost tăinuit două zile, până sâmbătă 18/28 martie, când a fost ridicat în scaun fiul său Dimitrie Cantemir[573].

Nu vârsta, avea doar 66 de ani[574], ci boala l-a învins. Trupul i-a fost expus într-un cort în curtea mică a palatului domnesc, şi după trei zile a fost înmormântat în gropniţa pregătită de Antonie Ruset în biserica „Sfântului Nicolae” de lângă curte[575]. Şi-a sfârşit zilele în scaun, ceea ce era demn de consemnat[576].

---

568 Rezachevici C., Constantin Brâncoveanu – Zărneşti 1690 –, p. 190, 221.

569 Ibidem, p. 82–86, 88–89, 229.

570 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 241–242.

571 Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 37.

572 Cantemir D., Viaţa, p. 202–205.

573 Pe un manuscris al cronicii lui Grigore Ureche, aflat la curtea domnească, din arhiva Costineştilor, cineva a notat după moartea lui Constantin Cantemir: „Gioi, luna mart † 16 dni (zile) pristavitu-s-au Constantin-Vodă după ce au împlinit 7 ani a domniei sale, iar sâmbătă 18 dzile au pus în scaun pre fiu-său Ioan Dimitrie Voevod” (Cardaş Gh., Odiseea celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Grigore Ureche, în „Mitropolia Olteniei”, 1970, nr. 5–8, p. 530). Un raport venetian confirmă data de 16/26 martie 1693, la 22 martie/1 aprilie: „Principele Moldovei Cantemir, la 26 martie, luna trecută a murit” (Hurmuzaki, V2, p. 245). Din cauza anunţării mai târziu a morţii domnului, Nicolae Costin (Letopiseţul (1662–1711), p. 39) crede că a murit la 17/27 martie. După Dimitrie Cantemir, tatăl său ar fi murit la 23 martie/2 aprilie (Istoria Imperiului Otoman, II, p. 508, nota 73); Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 343–345.

574 Cantemir D., Viaţa, p. 218–219.

575 Neculce I., Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 345.

576 Cantemir D., Descrierea Moldovei, 2007, p. 232.

În prima sa domnie (1695–1700) Antioh Cantemir s-a îngrijit să ceară patriarhului Calinic II dezlegarea de păcate a răposatului său tată[577], desigur, în legătură cu strămutarea osemintelor sale la mănăstirea Mira din ținutul Putna, ctitoria sa[578].

Iată, aşadar, o viaţă cu totul deosebită, un ţăran orfan, neştiutor de carte, fără rude şi protectori importanţi, fără mari proprietăţi şi venituri, ajuns prin tenacitatea, munca şi personalitatea sa, şi, desigur, cu un dram de noroc, în scaunul domnesc. Şi cu toate că a intrat în conul de umbră al învăţatului său fiu, Dimitrie, Cantemir-Vodă a fost un adevărat întemeietor de dinastie, un om potrivit vremurilor în care a trăit.

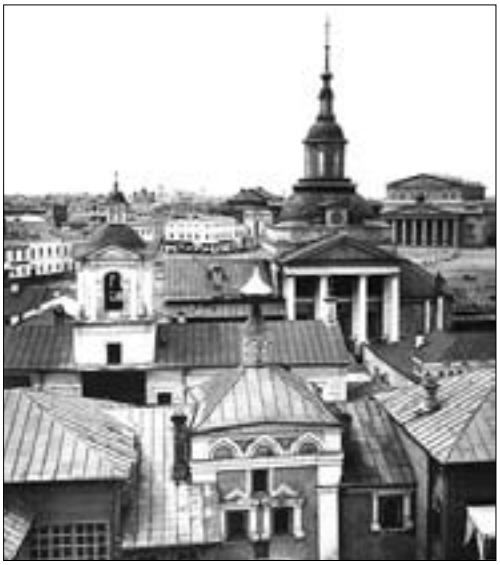

Mănăstirea „Sf. Nikolski", Moscova

[577] Gorovei Şt.S., A patra nevastă a lui Constantin Cantemir, în ArhGen, IV, Iaşi, 1997, nr. 1–2, p. 216.

[578] Costin N., Letopiseţul (1662–1711), p. 39; cf. mai sus nota 275.

CAPITOLUL II

ANTIOH CANTEMIR (1670–1724). DOMNIILE, FAMILIA ŞI URMAŞII

Prin ţări, prin toată lumea, -n veaci să să cinstească.
Şi lui Constantin-vodă Dumnedzău i-a face
Licul în rând cu svinţii, precum i să place
lubitele odrasle pre urmă să-i şadză
În scaun şi pre pace ţara să să-ncreadză.
(Dosoftei, *Domnii Ţării Moldovei)*

1. DOMNIILE *

Prima domnie a lui Antioh Cantemir (1695–1700)

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Poarta Otomană tot mai des numea domni în Moldova şi Ţara Românească, fără ca aceştia să fie prealabil aleşi de către boieri, sau nu accepta alegerea boierilor, cum a fost cazul cu Dimitrie Cantemir după moartea tatălui său Constantin Cantemir. Soarta scaunului domnesc depindea de susţinerea pe care o avea la Poartă pretendentul la tron. Astfel, în aprilie 1693, datorită influenţei politice şi pungilor oferite demnitarilor otomani, domnul Munteniei Constantin Brâncoveanu a reuşit să capete numirea la domnie în Moldova a lui Constantin, fiul lui Gheorghe Duca (1665–1683, cu întreruperi), având drept scop să-l facă ginere şi să domine viaţa politică a acestui principat. Dimitrie Cantemir este dus la Istanbul de către capugiu-başa Mehmed Cerchez[1]. Ultimul fiind un bun cunoscut al lui Constantin Cantemir, i-a luat sub protecţia sa pe fiii acestuia. La Istanbul, Dimitrie se alătură fratelui său Antioh, aflat acolo de pe vremea domniei lui Constantin Cantemir ca „zălog la Poartă”[2]. Aici însă fraţii au fost reţinuţi la pârele lui Brâncoveanu şi Constantin Duca pentru pretinse datorii băneşti, dar graţie protecţiei lui Mehmed Cerchez-Paşa, ei au fost eliberaţi. Fraţii Cantemir, folosind relaţiile stabilite anterior de către tatăl lor, optau pentru recăpătarea domniei.

Ei au profitat de nemulţumirea Porţii faţă de politica internă şi externă dusă de Constantin Duca[3], care a fost învinuit de către seraschierul Daltaban „că nu este om harnic

---

* A fost folosit articolul lui Cernenchi E., *Antioh Cantemir*, din vol. *Domnii Ţării Moldovei*, *Studii*, Chişinău, 2005, p. 212–215.

1 Cantemir D., *Viaţa lui* Constantin *Cantemir*. Text stabilit şi tradus de Radu Albala, introducere de C.C. Giurescu, Bucureşti, 1973, p. 163.

2 Kogălniceanu M., *Cronicile României sau Letopiseţul Moldovei şi Valahiei*, vol. II, Bucureşti, 1972, p. 39 (în continuare: Kogălniceanu M., *Cronicile României*).

3 Cernenchi E., *Constantin Duca*, în *Domnii Ţării* Moldovei, *Studii*, Chişinău, 2005, p. 210-211.

de domnie”[4]. Eforturile lui Brâncoveanu de a neutraliza nemulțumirea Porții în condițiile când C. Duca comitea noi greșeli în comportarea sa cu otomanii[5] nu au dat efectul scontat. La 8 (18) decembrie 1695 Constantin Duca este mazilit, iar domn al Moldovei este numit fiul mai mare al lui Constantin Cantemir – Antioh.

Antioh Cantemir (1670–1724). După un tablou de la biserica „Sf. Spiridon” din Iași

Boierii Ruseteşti (Cupăreşti) şi hatmanul Bogdan au vrut ca domnia să-i revină lui Dimitrie, alesul lor din 1693, deoarece era mai cărturar, dar după cum mărturisește însuși D. Cantemir în *Istoria ieroglifică*, el „din bună voie... la moștenirea părintească trimiseră pe Antioh”[6]. Şi nunțiul papal din Viena știa că tronul fusese oferit lui Dimitrie, dar că acesta a cedat domnia fratelui său mai mare[7]. Refuzul lui Dimitrie se datora faptului că el ar fi născuit la domnia Țării Românești. Rămânând la Istanbul în calitate de capuchehaie, adică de reprezentant al lui Antioh pe lângă Poartă, împreună cu boierul Mihalache Ruset, întreținea relații cu adversarii lui Brâncoveanu pentru a obține mazilirea acestuia. Totodată, el avea mereu de înfruntat adversitatea oamenilor lui Brâncoveanu – boierii Cantacuzino în frunte cu stolnicul Constantin şi spătarul Mihai. S-a încercat chiar de a-l otrăvi pe Dimitrie cu sprijinul unui demnitar turc – Kiurgi Mehmet Celebi. Antioh Cantemir a fost nevoit să ia măsuri pentru a întări paza lui Dimitrie la Istanbul[8].

Prima domnie a lui Antioh Cantemir (1695, decembrie–1700, septembrie) a fost amplu descrisă de către cronicarii din acea perioadă: Pseudo-Nicolae Costin, Axinte Uricariul, Pseudo-Nicolai Muste, de către autorul *Cronicii Ghiculeştilor* etc. Cea mai desfăşurată descriere a acestei domnii este cea a lui Ion Neculce, care a prezentat şi un amplu portret al acestui domn: era „om tânăr, ca de 20 de ani, om mare, cinsteş, chipeş, la minte aşedzat, giudecător drept. Nu era pre cărturar, numai nu era prostu. Menciuneli, tălpizicurili nu le iubiè, la averi nu era lacom, obiceie noo nu priimiè să le facă prè

---

4 *Ibidem*, p. 210.

5 *Ibidem*; Kogălniceanu M., *Cronicile României*, vol. II, p. 42.

6 Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, vol. I, ediție îngrijită și studiu introductiv de P.P. Panaitescu și I. Verdeș, București, 1965, p. 188.

7 *Ibidem*, p. 188, nota nr. 1; Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir.Viața și opera*, București, 1958, p. 44.

8 Cernovodeanu P., Lazea A., Caratașu M., *Dimitrie Cantemir*, în *Studii*, XXVI, 1973, nr. 5, p. 1025.

peste samă, vânător şi slujitor bun… să nu grăiască fiecine şi fără vreme cu dânsul. Şi era şi credincios la giurământ, îl ţinè cinstit horba”[9].

În politica sa internă Antioh Cantemir, deşi ca şi tatăl său Constantin Cantemir, a recurs la sistemul de conducere a ţării prin intermediul a doi boieri de frunte – aşa-numiţii „chivernisitori”. În această calitate domnul i-a numit pe Iordache Ruset mare-vistiernic şi Lupu Bogdan mare-hatman. Ion Neculce considera că aceşti boieri i-au ajutat lui Antioh-Vodă să domnească „cu cinste şi cu paci”[10].

O sarcină de bază a domniei era redresarea economiei ţării şi repopularea ei. Impozitele exorbitante şi incursiunile necontenite ale tătarilor şi ale polonezilor (aşa-numitele „podghiazuri”) au stimulat emigrările în masă a populaţiei. Cei din spaţiul pruto-nistrean plecau peste Nistru[11], iar cei din preajma zonei subcarpatice – în Transilvania[12].

Necesitatea de a contracara uneltirile adversarilor săi la Poartă şi de a satisface cerinţele turcilor de bani şi provizii necesare lor pentru continuarea confruntărilor cu Imperiul Habsburgic şi Polonia, l-au determinat pe domn să recurgă la introducerea impozitului pe vite mari cornute şi pe cai – a „văcăritului”, numit de Neculce „obiceiul Ducăi-vodă[13], celui care primul a recurs la această dare; 2 lei de cal şi 1 ughi de vacă”[14]. Dar nemulţumirea contribuabililor l-a determinat pe domn, după ce percepuse acest impozit doi ani la rând să se convingă că „nu-i obiceiul bun de ţară, că se faci mare pusteire ţării, şi făcu mare legătură cu blăstăm de la patriarhi şi lăsă ca să mai fie acel obiceiu spurcat în ţară”[15]. La 1 martie 1618, domnul a convocat o adunare la care au participat patriarhul de Constantinopol Iacov, mitropolitul ţării, episcopi, egumeni, boieri, mazili din ţinuturi. Adunarea a hotărât solemn să desfiinţeze văcăritul[16]. Efectul dezastruos al văcăritului se lămureşte prin faptul că în acea perioadă animalele mari cornute erau principalul produs destinat comerţului, dar extrem de împovărătoare erau şi alte dări pe avere, plătite de populaţie în afara dării principale – birul.

În sursele de la sfârşitul secolului al XVII-lea sunt menţionate peste 70 de numiri de diferite dări[17]. Pseudo-N. Costin relata că atunci ţăranii înstăriţi plăteau câte 32 de

---

9 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O seamă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, Bucureşti, 1959, p. 132–133 (în continuare: Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*).

10 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 134.

11 Costin M., *Opere*, vol. 2, Bucureşti, 1965, p. 141.

12 Драгнев Д.М., *Динамика численности народонаселения и некоторые миграционные процессы в Карпато-Дунайских Землях в конце XVII–XVIII вв.*, в кн.: *Юго-Восточная Европа в средние века*, 1973, с. 296.

13 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 138.

14 *Ibidem*.

15 *Ibidem*.

16 Grigoraş N., *Dările în Moldova de la întemeierea statului până la 1746 (III)*, în CI, Iaşi, 1983–1984, vol. XIV–XV, p. 163–164.

17 Дмитриев П.Т., Советов П.В., *Роль централизованного пути присвоения прибавочного продукта с крестьян феодальной Молдавии XV–XVIII вв.*, в кн.: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г.*, Вильнюс, 1965, с. 273.

galbeni, cei mijlocaşi – 16 şi cei săraci – câte 10 galbeni pe an în contul dărilor de stat[18]. Vom menționa că atunci un bou costa 6-8 galbeni, o vacă – 3-5, iar o oaie – 0,6-0,8 galbeni[19]. În scopul ameliorării situației economice din țară, Antioh Cantemir a întreprins o modificare a sistemului fiscal. În 1700 va fi introdus un impozit fix trimestrial – „rupta", potrivit căruia darea anuală era stabilită în corespundere cu averea contribuabilului; rupta se plătea în patru sferturi, concomitent fiind desființate celelalte dări[20]. Conform acestui sistem de impunere, se fixa impozitul global pe fiecare localitate, iar în interiorul localității suma respectivă se repartiza în conformitate cu averea pe care o deținea fiecare gospodar. Dar peste câțiva ani, domnul Constantin Duca (1700, septembrie–1703, iunie), care l-a urmat la domnie pe Antioh Cantemir, a introdus „sferturi" suplimentare la cele patru de bază, transformând rupta într-un nou impozit de rând cu cele vechi, pe care el le-a restabilit[21].

O altă acțiune întreprinsă de Antioh Cantemir în vederea repopulării țării a fost întemeierea unor „slobozii" – sate noi scutite pe un termen limitat de impozite. Ion Neculce menționa că Antioh-Vodă „în al cincilea an a domniei lui, au făcut cărți de slobodzii prin toate sălișteле (satele părăsite de locuitori – *n.n.*)"[22]. Apoi a urmat strămutarea unor slujitori din centrul țării în zonele „de margine" pusteite de incursiunile tătarilor: „și au mutat slujitori de prin Piatră și din Roman... pe la marginile țării, pe la vaduri, pe la Nistru și pe la Prut îi aședză"[23].

Domnul a acordat privilegii mai multor mănăstiri, deoarece „fiind țara cu nepaci", acestea se ruinase. La 7 februarie 1696, cu ocazia vizitei în Moldova a patriarhului Ierusalimului Dosoftei, Antioh Cantemir a acordat scutiri de impozite pe avere și a pus la dispozi-

Document cu semnătura lui Antioh Cantemir

[18] Kogălniceanu M., *Cronicile României*, vol. II, p. 22.

[19] *История народного хозяйства Молдавской ССР с древнейших времен до 1812 г.*, Кишинев, 1976, с. 304.

[20] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 149.

[21] *Ibidem*, p. 155.

[22] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 149.

[23] Kogălniceanu M., *Cronicile României*, vol. III, p. 27.

ția mănăstirilor închinate Locurilor Sfinte (măn. Barnovschi, „Sf. Sava", Cetățuia, Alincea, Dealul Mare, Bistrița, Tazlău, Cașin, Galata, Bârnova) un număr anumit de țărani – vecini, scutiți de bir, care *„să fie de slujbă"* mănăstirilor, deoarece ele, „în aceste vremi cumplite și la pustietatea acestui pământ", „nu se pot ține pe sine"[24].

Ion Neculce constată că, drept urmare a măsurilor sociale întreprinse de domn, „purceseră oamenii din toate țările a izvorî și a vini cineș la locul său și la moșia sa"[25]. Domnul s-a împăcat și cu boierii refugiați în Țara Românească, susținători ai lui Constantin Duca din partida Costineștilor. Nu s-a întors doar Nicolae Costin, care era cumnat cu Constantin Duca și un boier grec – Mavrodin. Pe boierii reveniți în țară Antioh-Vodă i-a primit cu dragoste „și-i ține la mare cinste"[26].

Eficacitatea măsurilor luate de domn în vederea instaurării stabilității în țară depindeau în mare măsură de relațiile voievodului cu țările vecine. Acestea se subîmpărțeau în relații cu Țara Românească, cu Poarta Otomană, cu tătarii și cu coaliția țărilor Ligii Sfinte (Austria, Polonia). Am menționat deja implicarea lui C. Brâncoveanu în numirea domnilor Moldovei la Poartă. Imixtiunea domnului muntean și a boierilor cantacuzinești în relațiile moldo-otomane a continuat pe întreg parcursul primei domnii a lui Antioh Cantemir.

Căpătând domnia, Antioh-Vodă a încercat o destindere a relațiilor cu C. Brâncoveanu. Cu acest scop, el trimite în solie la București pe Lupu Bogdan hatmanul, care trebuia să ceară în căsătorie pentru Antioh pe una din fiicele domnului Țării Românești. C. Brâncoveanu s-a arătat favorabil stabilirii unor relații bune între cele două țări, dar pentru fiica sa i-a cerut lui Antioh să-l omoare pe Iordachi Ruset, vistiernicul din neamul Cupărețtilor. Antioh nu a primit aceste condiții[27]. În realitate, această condiție a fost doar un pretext, deoarece domnul muntean nu dorea să se încuscrească cu Cantemireștii, pe care îi considera că sunt de neam prost"[28]. Dușmănia dintre Brâncoveanu și Cantemirești, alimentată de intrigile boierilor din neamul Cantacuzino din Muntenia și ale boierilor Rusetești (Cupărești) din Moldova, aducea doar pagube ambelor principate, cu cheltuieli de „sute de pungi de bani la Poartă"[29].

Ținând cont de situația tensionată cu Brâncoveanu și cu anturajul acestuia, Antioh Cantemir s-a străduit să mențină încrederea Porții și să îndeplinească toate însărcinările ei. Cea mai grea a fost aprovizionarea trupelor turcești din cetatea Camenița. El a organizat de trei ori astfel de operații. Prima dată i-a încredințat această misiune lui Lupu Bogdan hatmanul (1696), apoi lui Moise Serdarul (1697)[30] și, în sfârșit, la operație a par-

[24] CDM, vol. V, București, 1974, nr. 1786, 1787, 1868, p. 394, 414.

[25] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 149.

[26] *Ibidem*.

[27] *Ibidem*, p. 134.

[28] Uricariul A., *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. II, București, 1994, p. 192.

[29] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136.

[30] *Ibidem*, p. 137.

ticipat însuşi domnul. Deşi boierii munteni îi avertizau pe turci că zahereaua ar putea fi pe drum acaparată de către polonezi, totuşi Antioh-Vodă a reuşit să finiseze cu succes operaţia. „Iar muntenii văzând aşe – scrie Ion Neculce – numai se trânte şi plesne de ciudă, că nu-i pute să-i strice cu nimic lui Antioh-Vodă”[31].

Politica externă a lui Antioh Cantemir se afla într-o dependenţă directă de derularea războiului antiotoman dus de Liga Sfântă, creată în 1684 în componenţa Poloniei, Austriei, Veneţiei, iar din 1686 şi a Rusiei. În timpul domniei lui Antioh Cantemir, uzura a peste zece ani de război între otomani şi ţările Ligii, îndeosebi zdrobirea otomanilor de către austrieci la Zenta (1/11 septembrie 1687), a grăbit negocierile de pace dintre părţile beligerante prin intermediul ambasadorilor Angliei şi Olandei de la Istanbul. Drept urmare, austriecii nu mai interveneau în spaţiul de la răsărit de Carpaţi, având probleme în Transilvania, unde se cristaliza mişcarea antihabsburgică a curuţilor.

Singurul stat membru al Ligii, care nemijlocit se implica în Moldova, rămânea Polonia. După mai multe campanii nereuşite, întreprinse de polonezi în această direcţie în 1684–1694, ei s-au mulţumit cu ocuparea cetăţilor din nordul Moldovei, trimiţând periodic detaşamente („podghiazuri”) pentru acapararea proviziilor în partea de sud a ţării. Antioh-Vodă s-a adresat polonezilor cu rugămintea să oprească asemenea incursiuni, care „stricau” ţara. Domnul se angaja „şi când s-a tâmpla să margă cembururi [pâlcuri de ostaşi – *n.n.*] tătăreşti în sus, om faci şi noi ştire leşilor să se ferească”[32]. Regele polon Jan Sobieski a acceptat cu bucurie propunerea. Comentând această acţiune a domnului moldovean, Ion Neculce exclamă: „Nu feci ca tată-său Cantemir, să să puie împotriva unei crăii cu o mână de oameni slabi”[33].

În 1616 moare Jan Sobieski, şi rege al Poloniei devine ducele Saxoniei August al II-lea. Acesta proiectează o nouă campanie antiotomană care trebuia să elibereze de sub ocupaţia turcilor Podolia cu cetatea Cameniţa şi să cucerească Moldova şi Bugeacul până la Dunăre. Aceste evenimente l-au determinat pe Antioh Cantemir să înceapă tratative cu August al II-lea. A fost trimisă o solie condusă de Eni pârcălab, de Kargalovici şi Mihuleţ (1698). Domnul, ca şi tatăl său, ca o condiţie a trecerii Moldovei sub suzeranitate polonă, punea problema realipirii Bugeacului la Ţara Moldovei. Se cerea ca ţara să nu fie prădată, iar oştile polone să treacă spre Bugeac de-a lungul râului Prut. În cazul victoriei, Moldova urma să intre în cadrul Republicii Polone cu aceleaşi drepturi ca şi Ducatul Lituanian[34].

Domnul Moldovei aştepta ca în campania antiotomană să se implice activ şi Rusia. Pentru a nu cădea în deplină dependenţă de Polonia, Antioh Cantemir a hotărât să trimită şi o solie în Rusia pentru a propune o colaborare în lupta antiotomană. În luna mai 1698, la hatmanul ucrainean Mazepa soseşte o solie moldovenească în frunte cu Sava

[31] *Ibidem*, p. 138.

[32] *Ibidem*, p. 134.

[33] *Ibidem*.

[34] *Ibidem*, p. 139.

Constantinov. El declară că domnul Moldovei „după exemplul domnului muntean doreşte împreună cu tot poporul... să fie sub apărarea marelui stăpânitor [*a ţarului rus – n.n.*] şi auzind că forţele marelui stăpânitor vreau să vină şi să atace Bugeacul, roagă el, domnul, că de năvălirea oştilor poloneze marele stăpânitor... să-l apere”[35]. Domnul se temea că polonezii vor prăda ţara şi vor impune unirea bisericii ortodoxe cu cea catolică. Dar la acel moment nici ruşii, nici polonezii nu mai intenţionau să întreprindă incursiuni în Bugeac, deoarece se duceau tratative de pace cu otomanii, iar în anul următor a fost semnată Pacea de la Karlowitz (1699).

La negocieri austriecii s-au înţeles cu otomanii să încheie pacea în baza principiului *uti posidendi*, conform căruia teritoriile ocupate de austrieci rămâneau în posesia acestora. Drept urmare, Austria a căpătat Transilvania şi Ungaria Centrală.

Conform stipulaţiilor acestui tratat, Imperiul Otoman ceda Poloniei Podolia cu cetatea Cameniţa împreună cu Ucraina de pe malul drept al Niprului. În schimb Polonia îşi retrăgea detaşamentele sale din cetăţile şi mănăstirile din nordul Moldovei, Nistrul rămânând hotar între cele două state[36]. În septembrie 1699 va fi evacuată Cameniţa. Antioh Cantemir a fost împuternicit de către Poartă să rezolve nemijlocit această problemă prin mobilizarea tuturor resurselor ţării. Operaţia a decurs cu succes, domnul evidenţiindu-se şi de această dată în faţa autorităţilor otomane[37]. În februarie–martie 1700 prin Moldova a trecut o impunătoare solie polonă, condusă de Rafael Leszczyński şi care avea drept scop ratificarea păcii de la Karlowitz. Solul polon urma să insiste la Poartă asupra executării punctului din tratat ce prevedea strămutarea nohailor (din Bugeac în zona râului Don). Solul a rugat pe domn „ca pe un creştin” să-l informeze cum stau lucrurile la Istanbul în această privinţă. Domnul i-a răspuns „că va dovedi o mare sinceritate faţă de mine, căci deşi lucrul este primejdios pentru dânsul, totuşi în taină îmi va descoperi secretele Porţii. Anume în punctul care priveşte alungarea hoardelor de nohai şi tătari din Bugeac, turcii vor să schimbe înţelesul textului tratatului, ţinându-se de litera articolului, care spune că trebuie să se întoarcă de unde au venit. Deoarece mulţi din ei s-au născut în Bugeac, în baza acestui articol nu-i pot alunga de acolo”[38].

Până la urmă, Poarta a fost nevoită să emită un firman prin care Antioh-Vodă şi hanul tătarilor din Crimeea erau însărcinaţi cu scoaterea nohailor din Bugeac. Deoarece era timp de iarnă, aceştia au rugat să fie lăsaţi până în primăvară, s-au şi ridicat de bunăvoia lor, de s-au dus la Don să trăiască[39]. Tătarii au rămas în continuare în Bugeac, deoarece ei se aşezaseră acolo înaintea nohailor.

---

35 *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV–начале XVIII вв.*, том III, Москва, 1970, с. 132.

36 Hurmuzaki E., *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. V, partea 2, nr. CCCCLXXV, p. 337–338.

37 Moga I., *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a Ţăriilor Române la sfârşitul sec. al XVII-lea*, Cluj, 1933, p. 220–223.

38 Panaitescu P.P., *Călători poloni în Ţările Române*, Bucureşti, 1999, p. 114.

39 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 149.

Până la sfârşitul anului, nohaii s-au întors înapoi în Bugeac.

Între timp, Constantin Brâncoveanu întreprindea noi acţiuni pentru obţinerea mazilirii lui Antioh. Contradicţiile dintre ambele părţi s-au înteţit mai ales atunci, când Dimitrie Cantemir s-a căsătorit cu Casandra, fiica răposatului domn al Munteniei Şerban Cantacuzino, care se afla refugiată în Transilvania. Curând după căsătorie, Dimitrie a plecat la Istanbul „să trăiască acolo". Această alianţă l-a îngrijorat pe Brâncoveanu, deoarece soţia lui Dimitrie ştia de relaţiile domnului muntean cu imperialii şi despre datoriile de bani ce îi avea Brâncoveanu faţă de răposatul Şerban Cantacuzino. El se temea ca Dimitrie „să nu-l sminteasc㠄 şi din domnie, cu prietinul său, cu Cerchez Mehmet-Paşa ... că Dumitraşco beizadè ştiè bine rândul Porţii şi avè cinste mare la turci "[40].

Pentru a contracara presupusele acţiuni ale lui Dimitrie, Brâncoveanu a trimis la Poartă pe unchii săi: Constantin şi Mihai Cantacuzino. Mihai Cantacuzino trebuia să susţină candidatura la tronul Moldovei a unui Toderaşco, negustor din Galaţi, deoarece Constantin Duca nu mai era agreat de domnul Munteniei. Vizirul Husein-Paşa, favorabil lui Brâncoveanu, a refuzat cu toate acestea oferta, spunând că nu doreşte să „înmulţească domnii"[41].

Totuşi la insistenţa ambasadorului extraordinar austriac Wolfgang conte de Olttingen, venit pentru ratificarea păcii de la Carlowitz, care era în relaţii prieteneşti cu Constantin Duca (sta la el în gazdă), vizirul Husein-Paşa l-a mazilit pe Antioh la 14 (24) septembrie 1700. El este înlocuit cu Constantin Duca, ginerele lui C. Brâncoveanu.

A doua domnie a lui Antioh Cantemir (1705–1707)

Antioh Cantemir revine în capitala otomană şi începe lupta pentru recăpătarea scaunului domnesc. Fraţii Cantemir vor trebui să facă faţă intrigilor lui C. Brâncoveanu, care a obţinut chiar arestarea lor pe o perioadă scurtă de timp de către autorităţile otomane[42].

C. Duca, care avea mari datorii la creditorii săi de la Istanbul, impune ţării impozite grele, reintroduce văcăritul. O parte dintre boieri fug în Ţara Românească, cerându-i sprijinul lui Brâncoveanu. Acesta, cu ocazia chemării lui la Adrianopol pentru a-şi reînnoi domnia în iunie 1703, declara marelui-vizir că C. Duca a sărăcit ţara prin administrarea ei proastă. Denunţul lui Brâncoveanu aduce după sine mazilirea lui C. Duca. În aceste circumstanţe, Antioh a încercat redobândirea domniei în cadrul adunării boierilor munteni şi moldoveni, de la Arnăut-Kioi, după ce Brâncoveanu s-a reîntors în ţară. Influenţaţi de Brâncoveanu, ei l-au propus la domnie pe Mihai Racoviţă spătarul, cum-

---

40 *Ibidem*, p. 150.

41 *Ibidem*.

42 Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, vol. II, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de P.P. Panaitescu şi I. Verdeş, Bucureşti, 1965, p. 50.

natul Cantemireştilor, trecut în tabără adversă[43]. Această adunare a fost satirizată cu mult talent de D. Cantemir în *Istoria ieroglifică*.

Antioh şi Dimitrie au continuat să acţioneze pe lângă autorităţile otomane pentru a recăpăta domnia Moldovei. În acelaşi timp, ei au purtat tratative şi cu domnul Ţării Româneşti. O împăcare dintre Brâncoveanu şi Cantemireştii a avut loc atunci când marevizir a fost numit Ahmed Calaili-Paşa, care era favorabil ultimilor. Chiar şi după venirea în decembrie 1704 a unui nou vizir, Teftendar Mehmed-Paşa, Poarta rămânea în continuare binevoitoare Cantemireştilor.

Văzând că poziţia celor doi fraţi la Istanbul se consolidează, C. Brâncoveanu a hotărât să încheie un acord cu ei şi să nu-l sprijine pe Mihai Racoviţă[44]. Înţelegerea a fost încheiată între Ştefan Cantacuzino ce acţiona din numele lui Brâncoveanu şi D. Cantemir, asistaţi de Al. Mavrocordat Exaporitul, sfetnicul de taină al sultanului, şi de patriarhul Dositei al II-lea de Ierusalim. Brâncoveanu s-a angajat să nu mai susţină alţi pretendenţi la tronul Moldovei, urmând să plătească anual câte 10 pungi lui D. Cantemir în schimbul moşiilor din Muntenia, ce aparţineau soţiei sale Casandra după moartea lui Şerban Cantacuzino, tatăl ei[45].

Numit în scaunul domnesc în februarie 1705, Antioh Cantemir a zăbovit la Istanbul până în luna mai, timp în care ţara a fost administrată de Bogdan Lupu în calitate de caimacam. Dar fiind bolnav, acesta în scurt timp se stinge din viaţă. Ca şi în prima sa domnie, Antioh Cantemir lasă treburile interne ale ţării pe seama a doi boieri „chivernisitori". Dar spre deosebire de cei din prima domnie, aceştia sunt aspru criticaţi de către cronicari. Este vorba de Ilie Cantacuzino şi Panaiotache Morona, caracterizaţi ca „iuţi", mândri, mincinoşi, făţarnici, „giurători pentru hiece", amăgitori, care, după expresia plastică a lui I. Neculce, se potriveau de minune „cum să dzice calul râios găseşte copacul scorţos"[46]. Pentru acoperirea datoriilor ce le avea domnul la Istanbul, ei au scos „orânduieli multe şi satarale, şi hârtii, şi fumăret câte un zlot de toată casa"[47]. Au fost introduse impozite noi: vădrărit, câte 2 bani de vadră de vin, cornărit – câte un leu de fiecare bou de negoţ. Dar până la urmă, datoriile domnului au rămas neplătite, iar el a „rămas mai cu nemic"[48]. Ion Neculce relatează că „chivernisitorul" Morona „au agonisit din vistiernicie 70 de pungi de bani, mai mult decât au agonisit stăpânul său Antioh-Vodă"[49]. Toate acestea îl compromiteau în primul rând pe domn. Chiar raporturile lui cu D. Cantemir se răcise, când A. Cantemir n-a voit să plătească bani pentru eliberarea fratelui său pentru o datorie. De aceea D. Cantemir n-a mai dorit să-i fie capuchehaie[50].

---

43 Kogălniceanu M., *Cronicile României*, vol. II, p. 50 (în continuare: Kogălniceanu M., *Cronicile României*).

44 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 175 (în continuare: Necule I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*).

45 *Istoria românilor*, vol. V, Bucureşti, 2003, p. 311.

46 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 177.

47 *Ibidem*, p. 178.

48 *Ibidem*.

49 *Ibidem*, p. 179.

50 *Istoria românilor*, vol. V, p. 311.

Antioh Cantemir caută să se sprijine pe susținerea din partea lui C. Brâncoveanu. Au fost trimişi soli la București pentru a întări înțelegerile stabilite între cei doi domni la Istanbul. A fost încheiată logodna dintre un fiu al lui Brâncoveanu şi fiica lui Antioh, Maria[51].

În timpul celei de-a doua domnii a lui Antioh Cantemir s-a înrăutățit situația politică internă din Polonia din cauza luptei dintre două partide nobiliare pentru promovarea reprezentantului său pe tron. August al II-lea era susținut de ruşi, iar adversarul său Stanislaw Leszczyński – de suedezi. Situația instabilă de la hotarul de răsărit a Moldovei a determinat autoritățile otomane să înceapă în 1706 întărirea cetăților Tighina şi Cetatea Albă, domnul Moldovei fiind obligat să transporte lemnul necesar lucrărilor de construcție[52]. În luna mai, acelaşi an, vizirul Baltagi Mehmed, protectorul lui A. Cantemir a fost înlocuit cu Ali-Paşa Ciorlul, susținătorul lui Mihai Racoviță. Lui Antioh Cantemir nu-i rămânea decât să execute fidel toate poruncile Porții. Dar şi aceasta nu l-a scăpat de mazilire. Astfel, când în primăvara anului 1707 el a primit poruncă să participe la lucrările de întărire a cetății Tighina, domnul a plecat acolo personal. El a lăsat caimacami la Iaşi pe Iordachi Ruset, Ion Neculce, Ilie Catargi şi Ilie Cantacuzino. Cronicele relatează că domnul în persoană, împreună cu întreaga curte, a luat parte la săparea şanțului cetății[53]. Acest fapt este o mărturie a decăderii prestigiului instituției domniei în relațiile cu administrația otomană. După Pacea de la Karlowitz, turcii nu mai erau supuşi unei presiuni din afară în relațiile lor cu domnii țărilor române ca în perioada precedentă.

Constantin Brâncoveanu, domn al Țării Românești, 1688–1714 (după Del Chiaro, sec. al XVIII-lea)

Antioh Cantemir a stat la Tighina până în luna august 1707, unde a aflat despre căftănirea lui Mihai Racoviță. Ultimul a căpătat domnia datorită numirii lui Ciorlul-Paşa vizir la Poartă, care îi era prieten.

Vestea mazilirii a venit pe neaşteptate, căci Antioh considera că fiind la „treaba şi

[51] Greceanu R., *Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1970, p. 228, 230.

[52] Tansin G., *Relațiile țărilor române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984, p. 487.

[53] Kogălniceanu M., *Cronicile României*, vol. II, p. 53–55; vol. III, p. 33–34.

porunca împărătească" are domnia asigurată la Poartă. Cu atât mai mult că în ajun îi venise „veste bună" de la D. Cantemir şi de la capuchehaiele sale de la Poartă[54]. Din relatările *Cronicii anonime a Moldovei* ar reieşi că destituirea lui s-a datorat refuzului său de a plăti 130 de pungi pentru confirmarea domniei[55].

De la Tighina Antioh Cantemir împreună cu doamna şi copiii au fost trimişi la Constantinopol. Deoarece Antioh era unul din pretendenţi la scaunul domnesc, el a fost urmărit de Mihai Racoviţă, dar intrigile acestuia „nimic nu i-au putut strica"[56].

În 1711, când Poarta a aflat despre alianţa lui D. Cantemir cu ţarul Rusiei Petru I, Antioh a fost întemniţat la Şapte Turnuri. După cum mărturiseşte însuşi voievodul, ca să se elibereze „am fost nevoit să-mi sacrific tot avutul personal pentru lăcomia lor şi astfel mi-am păstrat viaţa"[57]. Lipsa banilor a fost greu resimţită de fostul domn. Cât a fost în viaţă C. Brâncoveanu, Antioh s-a bucurat de susţinerea financiară a acestuia[58]. El şi-a păstrat şi unele moşii în Moldova[59].

La 17 februarie 1721, Antioh trimite lui Petru I, prin intermediul lui D. Cantemir, o petiţie în care scria: „După ce a plecat de aici fratele meu în serviciul maiestăţii voastre împărăteşti cu credinţă vă fac cunoscut că eu mă găsesc sub ura veşnică a şefilor acestui stat, astfel că nu mi-a rămas nicio speranţă să capăt de la ei vreun rang sau să primesc de la ei vreo demnitate pentru întreţinerea mea... Având aceasta în vedere, cad la picioarele Maiestăţii Transmonarhale, curând preaplecat să se binevoiască a mi se da ceva ca milă pentru hrana mea zilnică"[60].

D. Cantemir a intervenit în repetate rânduri pe lângă Petru I cu proiectul unui plan care prevedea răpirea lui Antioh din Istanbul cu ajutorul unei corăbii franceze[61].

În acest sens, Petru I a trimis instrucţiuni ambasadorului său la Paris, Vasilie Dolgoruki, şi a solicitat ajutorul ambasadorului francez la Petersburg, Jaques de Compredon. Dar toate aceste demersuri nu s-au soldat cu rezultatul dorit. Guvernul francez a evitat să înrăutăţească relaţiile sale cu Poarta[62].

Antioh Cantemir va muri în pribegie la Istanbul în 1724 (după 14 ianuarie şi înainte de 31 august[63]).

---

54 *Ibidem*, vol. II, p. 54.

55 *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1729* (Pseudo-Amiras). Studiu şi ediţie critică de Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 64.

56 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 182.

57 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în AAR MSL, s. III, tom. II, Bucureşti, 1925, p. 147–148.

58 Toderaşcu I., *Constantin Brâncoveanu şi Ţara Moldovei. O posibilă reconsiderație*, în AŞUI, Seria istorie, 1991–1992, vol. 37–38, p. 101–102.

59 Păltănea P., *Ştiri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir* (I), în AIIAI, vol. XXVI, 1989, p. 708 (în continuare: Păltănea P., *Ştiri inedite*).

60 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, p. 110.

61 *Ibidem*, nr. XXIX, p. 101–102; nr. XXXV, p. 107–108; nr. XLIX, p. 118.

62 Păltănea P., *Ştiri inedite*, p. 708–709.

63 Cernovodeanu P., *Când a murit Antioh-Vodă al Moldovei*, în *Național și universal în istoria românilor.* Studii oferite de prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani, Bucureşti, 1998, p. 100–104.

2. FAMILIA ŞI DESCENDENŢII LUI ANTIOH CANTEMIR*

Studiile dedicate familiei Cantemir de Sever Zotta, Nicolae Iorga, Ilie Minea, Petre P. Panaitescu şi Ştefan S. Gorovei au avut ca scop principal cunoaşterea ascendenţei acestei familii şi a vieţii şi operei lui Dimitrie Cantemir. Încercăm să completăm acest cadru istoriografic cu o sumă de informaţii, dintre care unele inedite, privind familia celuilalt fecior al lui Constantin Cantemir, Antioh.

Antioh Cantemir, fiul lui Constantin Cantemir

La urcarea sa pe tronul Moldovei, 8 decembrie 1695, Antioh Cantemir, „om tânăr ca de 20 ani, om mare, cinsteş, chipeş, la minte aşedzat”[64], fusese însurat, după spusele fratelui său Dimitrie, la Constantinopol, cu Maria, fiica domnitorului Gheorghe Duca[65]. După ştiinţa lui Ion Neculce era numai logodit „cu sora lui Constantin-Vodă Duca încă din vreme tătâne-său, încă când era la Ţarigrad”[66]. Autorul cronicii atribuită lui Nicolae Costin ştie, de asemenea, „că până a nu lua domnia, Antioh-Vodă a fost logodit, mai înainte vreme, cu o soră a lui Constantin Duca-Vodă, cu domniţa Maria”[67]. Probabil că acesta este adevărul, căci tot Neculce mai aminteşte de hotărârea lui Antioh-Vodă ca să o aducă de la Constantinopol, „să-i fie doamnă”[68].

---

* Cu îngăduinţa autorului este reprodus studiul *Ştiri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir*, în AIII, vol. 26, 1989, p. 705–717; vol. 27, 1990, p. 239–258; vol. 28, 1991, p. 377–390. Noul titlu şi compartimentarea aparţine coordonatorului volumului de faţă.

64 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O seamă de cuvinte*, ed. G. Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 377 (în continuare: Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*). Anul naşterii ar fi 1675. Dimitrie Cantemir afirmă că la moartea tatălui său Antioh avea 20 de ani (*Viaţa lui Constantin Cantemir*, ed. Radu Albala, Bucureşti, 1973, p. 233; în continuare: Cantemir D., *Viaţa*), deci născut în 1673, dar cu alt prilej, când povesteşte căsătoria lui Constantin Cantemir cu Ana Bantăş, spune că Antioh s-a născut la 4 decembrie. Apoi adaugă că la începutul domniei tatălui, 1685, Antioh avea 15 ani (*Ibidem*, p. 16, 79). După *Cronica racoviţeană* atribuită lui Nicolae Mustea, la urcarea pe tron, Antioh-Vodă „era ca de 24 ani” (*Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*. Ediţia a doua de Mihail Kogălniceanu, III, Bucureşti, 1874, p. 27; în continuare: *Cronicile României*). Cu aceeaşi vârstă este amintit în cronica anonimă din anii 1661–1729 (*Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729*, ed. Simonescu Dan, Bucureşti, 1975, p. 60), ca şi în cronica Ghiculeştilor (*Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano şi Ariadna Nestor-Cioran, Bucureşti, 1965, p. 3; în continuare: *Cronica Ghiculeştilor*), deci născut în 1671. Dată acceptată de Minea Ilie (*Despre Dimitrie Cantemir*, Iaşi, 1926, p. 166) şi Giurescu C.C. (*Istoria românilor*, III, 1, ediţia a II-a, Bucureşti, 1944, p. 212). Au mai fost folosite şi alte date: 1669 (Iorga N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, 1688–1821*, ed. Barbu Theodorescu, I, Bucureşti, 1969, p. 243 (în continuare: Iorga N., *Istoria literaturii române*); Gervescu V.C., *Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei*, traducere din ruseşte de..., Bucureşti, 1902, p. 15 (în continuare: Gervescu V., *Dimitrie Cantemir*); Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, Iaşi, 1931, p. 4) şi 1670 (Gorovei Şt.S., *Cantemireştii*, în RA, L, 1973, vol. XXXV, 3, p. 494). Admitem, ca ipoteză de lucru, această ultimă dată: Antioh-Vodă s-a născut la 4 decembrie 1670. A fost utilizată şi de Беер Т.С., *История о жизни и дялахь молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783, с. 272 (în continuare: Беер Т.С., *История о жизни*), folosită prin amabilitatea colegului Ştefan Godorogea, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

65 Cantemir D., *Viaţa*, p. 167.

66 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 381.

67 *Cronicile României*, II, p. 42.

68 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 381.

Logodna Mariei cu Antioh Cantemir, aflat şi el la Constantinopol[69], s-a celebrat, probabil, la puțină vreme după decembrie 1691, când urma să aibă loc, tot în capitala Imperiului Otoman, căsătoria Ilenei, se pare fata mai mare a lui Gheorghe Duca şi a doamnei Nastasia, cu Nicolae Costin. Nu este exclus că prin această logodnă, mijlocită de Calinic şi Dosithei, patriarhii Constantinopolului şi Ierusalimului, Constantin Cantemir să fi urmărit apropierea de Constantin Brâncoveanu, preocupare ce nu i-a lipsit nici lui Antioh-Vodă.

Căsătoria nu s-a putut totuşi încheia din cauza morții tinerei domnițe[70]. Din această cauză, poate în primele luni ale anului 1696, Antioh-Vodă îl trimite pe Lupu Bogdan[71], cumnatul lui la Constantin Brâncoveanu, „să-i dea şi o fată să-i fie doamnă". Prilej pentru a-i cere şi „aşedzarea păcei, să nu să mai pârască la Poartă acestea doo țări"[72]. Brâncoveanu nu respinge propunerea, dar o condiționează de omorârea lui Iordache Ruset vistiernicul, care împreună cu Lupu Bogdan, spune Neculce, îi făceau lui Antioh-Vodă „toate trebile chevernisite cum să cade".

De aceea „Antiohii-Vodă nice cum acel lucru nu vru să priimască şi să lasă de prieteşugul lui"[73]. După letopisețul atribuit lui Nicolae Costin, Brâncoveanu nu i-a satisfăcut cererea „pentru neprietenia ce o avea cu tată-său, cu Cantemir-Vodă pentru Staico Paharnicul[74], care au fost atunce pribag aice la Iaşi" şi „pentru căci au scos Antioh-Vodă din domnie pre ginerele său, pre Constantin Duca-Vodă"[75].

Cronicarii munteni nu amintesc acest demers al lui Antioh Cantemir pe lângă Constantin Brâncoveanu. „Anonimul brâncovenesc" notează însă insistențele lui Antioh-Vodă pe

Constantin Cantemir. După o frescă de la biserica mănăstirii Mira. Secolul al XVIII-lea.

[69] Prima dată a fost trimis la Constantinopol „ca zălog", în 1685, după numirea tatălui său ca domn şi a rămas până în 1688, când a fost schimbat cu fratele său Dimitrie (Cantemir D., *Viața,* p. 79, 157; Erbiceanu C., *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 46; în continuare: Erbireanu C., *Cronicarii greci*); Gervescu V.C. (*Dimitrie Cantemir*, p. 15) şi Zotta S. (*Despre neamul Cantemireștilor*, p. 10) admit că logodna a avut loc înainte de 1693.

[70] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 381.

[71] Pentru cariera lui, vezi: Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească şi Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, p. 350–351 (în continuare: Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*).

[72] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 381; *Letopisețul Țării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir, 1661–1705*, ed. C. Giurescu, București, 1913, p. 90; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 5.

[73] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 379, 382.

[74] Bucşanu S., vezi: Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*, p. 128–129.

[75] *Cronicile României*, II, p. 42. Constantin Duca a fost mazilit pentru că nu a reuşit să trimită, în 1695, provizii la Camenița şi pentru că a ucis, la Iaşi, un capegi-paşa (Giurescu C.C., *Istoria românilor*, III, 1, p. 212).

lângă doamna Maria, văduva domnitorului Şerban Cantacuzino, refugiată, încă din decembrie 1689, în Transilvania, „să-i dea o fată să-i fie doamnă". Nu a fost refuzat, dar s-a amestecat Brâncoveanu, care a reuşit să zădărnicească şi acest proiect matrimonial[76].

„N-au mai cercat şi pe la alţi monarhi", relatează „letopiseţul" atribuit lui Nicolae Costin, şi „în al doilea an de domnie", „în câşlegile Crăciunului" s-a căsătorit cu Catrina, „fată tânără şi frumoasă", fiica lui Dumitraşcu Ştefan-Ceaurul, fost mare-logofăt, şi a Mariei, fiica lui Stamatie Hiotul, mare-postelnic. „Cu mare veselie au nuntit o săptămână şi i-au cununat svinţia sa chir Iacov, patriarhul de Ţarigrad"[77]. Despre zestrea dată Catrinei nu avem prea multe informaţii. A primit, cum se menţionează într-un document din 26 iunie 1755, „moşii, casă, ţigani, liude"[78], din care ştim doar de satele Valea Seacă, Buciuleşti, Drăgăneşti[79], vechi moşii ale Ceaureştilor, Ţigani[80], Cioreşti şi o parte dintr-un loc de casă din Iaşi[81].

Au avut cinci copii: trei feciori: Ion, Constantin şi Dimitrie, şi două fete: Maria şi Aniţa.

După mazilirea din cea de a doua domnie (24 iulie 1707)[82], Antioh-Vodă „au mărsu cu totul la Ţarigrad". Nu este exclus că să fi locuit, un timp, în „palatul" lui Dimitrie Cantemir de la Ortaköy, confiscat de turci în vara anului 1712[83]. Şi-a construit, apoi, case proprii amintite într-un act din 12 ianuarie 1733. Dimitrie Cantemir precizează, în ianuarie 1718, într-o scrisoare către ţarul Petru cel Mare, că „fratele meu mai mare după naştere, împreună cu întreaga familie, se găseşte încă în viaţă la Constantinopol"[84].

În capitala Imperiului Otoman n-au avut norocul să ducă o viaţă tihnită. Mai întâi, spune Neculce, „l-au zăhăit" Mihai Racoviţă, urmaşul la domnie, „dar nimic nu i-au putut strica"[85], la care se adăuga lipsa banilor de cheltuială. A mai scăpat de grija zilei de mâine datorită lui Constantin Brâncoveanu, cu care urma să se încuscrească. Acesta i-a trimis, de prin 1711, cu regularitate, de două ori pe an, bani pentru nevoile casei. La 1 martie 1711, domnitorul notează că i-a dăruit lui „Antioh-Vodă" 500 de lei. În toamnă, la 11 noiembrie, îi mai oferă 500 de lei prin marele-logofăt Şerban Greceanu, plecat cu treburi la Constantinopol. În anul următor îi mai expediază la 18 martie şi 21 septem-

---

76 *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717*, în *Cronicari munteni*, II, ed. Mihail Gregorian, Bucureşti, 1961, p. 321; Fotino D., *Istoria generală a Daciei*, traducere de George Sion, III, Bucureşti, 1859, p. 89.

77 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 382; *Cronicile României*, II, p. 42. Zotta S. foloseşte anul 1696 (*Mănăstirea Golia*, Iaşi, 1925, p. 8).

78 ASI, ms. nr. 1769, f. 38–39.

79 Ciocan N., *Date noi despre logofătul Dumitraşcu Ştefan şi satul Buciuleşti*, în AIIAI, XXIII, 1986, 2, p. 786.

80 La o dată pe care nu o cunoaştem, doamna Catrina a dăruit această moşie nepotului ei de soră Apostol Catargi (Arhivele Statului Bucureşti, ms. nr. 628, f. 276; în continuare: ASB);Vvzi şi Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 21–22.

81 ASB, AN, MMCMV/6, nr. 69.

82 Pentru data mazilirii, vezi: Sava A., *Schimbare de domnie în Moldova, 1707*, în RIR, VII, Bucureşti, 1937, p. 164.

83 Tahsin G., *Ştiri noi din arhivele turceşti privitoare la Dimitrie Cantemir*, în AIIAI, X, 1973, p. 435–442; ASI, ms. nr. 1855, f. 49.

84 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 470; Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în AAR MSL, s. III, tom. II, Bucureşti, 1925, p. 481.

85 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 470–471.

brie aceeaşi sumă, dar îl şi împrumută cu 1 500 de lei, pentru care Antioh pune „zălog o pereche de cercei zmaragd". Bunăvoința care nu lipseşte nici în anul 1713[86]. Nu este exclus ca în schimbul acestor stipendii, Antioh să-i fi transmis lui Brâncoveanu, chiar prin cei care îi aduceau banii, ştiri despre prietenii şi vrăjmaşii pe care îi avea în capitala Imperiului Otoman.

Îndată ce s-a aflat la Constantinopol că „s-au hainit Dumitraşco-Vodă", l-au prins „pre Antiohie-Vodă şi l-au închis. Şi era să-l taie". Norocul lui a fost, spune Neculce, că le mărturisise dregătorilor turci, cu o lună mai înainte, că „ frate-său iaste hain, nu îmblă bine" şi aceştia nu l-au crezut. Pentru aceea „l-au iertat şi l-au slobozit din Edicula"[87]. Alte amănunte mai găsim într-o scrisoare adresată ţarului Petru cel Mare de Antioh-Vodă, la 15 ianuarie 1719. Turcii, scria fostul domnitor, l-au suspectat că avea „cunoştinţă de toate treburile fratelui meu", şi de aceea „m-au condamnat la moarte. Văzând această nenorocire în viaţa mea, pentru satisfacerea lăcomiei lor şi pentru îmblânzirea furiei lor, am fost nevoit să-mi sacrific tot avutul pentru lăcomia lor şi astfel mi-am păstrat viaţa pentru oarecare timp".

În încheiere precizează că „în această nenorocire sântem lipsiţi de cele necesare zilnic"[88]. Dimitrie Cantemir scrisese ţarului Petru, cu un an mai înainte, despre viaţa chinuită a fratelui său: „după ce a fost amendat cu o sumă mare de bani, i s-a ordonat să nu se arate niciodată pe străzi sau să iasă din casă... Ce-a mai avut din avere şi-a pierdut-o toată, aşa că a ajuns la o sărăcie extremă"[89].

Într-o altă scrisoare, din februarie 1721, adresată tot lui Petru cel Mare, Dimitrie Cantemir spune despre fratele lui că „suferă de cele mai mari lipsuri, abia au hrana de toate zilele". Antioh arată şi el ţarului, la 17 februarie 1721, că a „ajuns la cea din urmă sărăcie" şi îi cere să i se dea „ceva milă pentru hrana mea zilnică", urmând să-l servească „în toate, cât voi putea cu toată credinţa"[90].

Au mai urmat, desigur, şi alte intervenţii ale lui Dimitrie Cantemir, căci la 20 septembrie el îi cere relaţii lui Aleksei Vasilievici Makarov, secretarul de cabinet al ţarului, despre ajutorul bănesc ce urma să-i fie trimis lui Antioh la Constantinopol. Acesta a aflat amănunte, despre chestiunea dată, de la doctorul Policala, care la 26 septembrie 1721 a plecat spre capitala Imperiului Otoman.[91]

---

[86] Mircea I.R., *Constantin Brâncoveanu. Însemnări de taină*, în „Manuscriptum", XVI, 1985, 4, p. 22, 24, 28–29 (în continuare: Mircea I.R., *Constantin Brâncoveanu*).

[87] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 542–543.

[88] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 527–528. Bayer T.S. aminteşte, de asemenea, că Antioh, împreună cu întreaga familie, era ţinut „sub o strictă supraveghere" (*История о жизни*, с. 273).

[89] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 481. Cronicarul muntean Radu Popescu notează că Antioh-Vodă „au tras mare nevoie", pentru că, după mazilire, turcii au aflat „sămile" din vremea domniei „necăutate bine şi nelămurite" (*Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. Constantin Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 262; în continuare: Popescu R., *Istoriile*).

[90] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 488, 490.

[91] Cernovodeanu P., Lazea Alvina, Caratașu M., *Din corespondența inedită a lui Dimitrie Cantemir*, în *Studii*, 26, 1973, 5, p. 1039–1040 (în continuare: Cernovodeanu P., Lazea Alvina, Caratașu M., *Din corespondența inedită*); Şerban C., *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721–1730)*, în „Studii". Revistă de istorie, VIII, Bucureşti, 1955, nr. 5–6, p. 125 (în continuare: Şerban C., *Jurnalul*).

Unele din aceste destăinuiri nu sunt în concordanţă cu alte informaţii documentare. De pildă, Gh. Ghibănescu citează un „izvod" făcut în 1716, pe care nu l-am regăsit încă, al tuturor moşiilor rămase de la Constantin Cantemir. Antioh-Vodă stăpânea 23 de moşii[92], deci nu ajunsese „la cea din urmă sărăcie", de la care şi-a încasat venitul şi după ce a plecat din ţară. Domnitorul Mihai Racoviţă împuterniceşte, la 24 iulie 1718, pe Nicolae Băisan, „sluga fratelui nostru Antioh vo<i>evod, să meargă şi să poprească cât a găsi la moşiile lui de la Racova, anume Luceşti şi de la Grosăşti, şi de la Pungeşti, şi de la fundul Racovii... să fii pentru triaba vitilor fratilui nostru Antioh vo<i>evod, să dijmuiască şi din pâni şi din tot ce s-ar afla pi aceli moşii"[93].

Împrumutul pe care-l face, în 1719, de la patriarhul Hrisant Notara şi pe care nu-l achitase la 30 martie 1720, când se roagă să i se amâne plata datoriei până la toamnă[94], ar fi un indiciu că se afla într-o oarecare strâmtoare bănească, dar chiar în acea vreme îi scrie patriarhului, care se afla la Bucureşti, ca să-l sprijine să obţină, în acest oraş, 12 pogoane de vie „pe lângă viile spătarului Toma" (Cantacuzino)[95]. Alte cumpărături de moşii le face la 13 ianuarie 1724, când Vasilache Pană îi vinde o parte din satul Huleşti, ţinutul Covurlui, vecin cu Zărneşti „satul măriei sale"[96]. De data aceasta a avut sprijinul domnitorului Mihai Racoviţă, care la 21 mai 1723 îi poruncise postelnicului Mârza să hotărnicească moşia lui Pană şi să nu îngăduie vânzarea ei decât postelnicului Caragea, care avea în „samă moşia Zărneşti"[97].

Aceste câteva ştiri atenuează, desigur, conţinutul dezolant al scrisorilor adresate lui Petru I, care-şi avea, poate, scopul să câştige bunăvoinţa ţarului pentru proiectul lui Dimitrie Cantemir de a-şi răpi fratele din Constantinopol cu ajutorul unei corăbii franceze[98]. Petru cel Mare a acceptat planul şi a trimis instrucţiuni ministrului său la Paris, Vasile Lukici Dolgoruki. În octombrie 1721, Dimitrie Cantemir insistă pe lângă Aleksei Makarov pentru expedierea unei scrisori cu recomandări către Dolgoruki[99].

La 21 noiembrie 1721, ambasadorul Franţei la Petersburg, Jacques de Campredon, aduce la cunoştinţa cardinalului Guillaume Dubois că Dimitrie Cantemir i-a comuni-

---

92 Ghibănescu Gh., *Cuzeştii*, Iaşi, 1912, p. XVII, XXVI. La zestrea părintească, Antioh-Vodă a adăugat şi alte cumpărături de moşii. La 20 iunie 1706, Constantin Şotropa şi neamurile lui îi vând partea lor din satul Ciocani, „ce s-au chemat mai înainte Hândreşti"(ASB, doc. ist., CCXXXIV/1092).

93 ASB, doc. ist., CV/ 141.

94 Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 19; ASB, doc. ist., DCXC/231. Pentru legăturile lui Antioh-Vodă cu patriarhul Hrisant Notara, vezi şi Olănescu D.C., *Manuscripte ale Sf. Mormânt*, în „Convorbiri Literare", XXVII, 1893, p. 615 (în continuare: Olănescu D.C., *Manuscripte*).

95 Hurmuzaki E., *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XIV, 2, DCCCXXXI, Bucureşti, 1917, p. 849–850 (în continuare: Hurmuzaki E., *Documente*).

96 ASB, AN, MMCMV/6, nr. 39; ASI, doc., 258/49.

97 Bulat T.G., *Documentele mănăstirii Văratec*, Chişinău, 1939, p. 41–42, 139–140. Opinia editorului că data documentului din 13 ianuarie 1724 (*Ibidem*, p. 139–140) ar fi greşită, nu este îndreptăţită.

98 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 405, 481–482.

99 Cernovodeanu P., Lazea Alvina, Caratașu M., *Din corespondenţa inedită*, p. 1028, 1041–1043; Şerban C., *Jurnalul*, p. 126.

cat amănunte în legătură cu viitoarea răpire a fratelui său de la Constantinopol[100]. Peste câteva zile, Campredon îl informează, tot pe Dubois, despre rugămintea de a interveni pe lângă regentul Philippe d'Orleans pentru a îngădui realizarea acestui plan. Campredon l-a asigurat pe țar că se va conforma dorinței lui, solicitând, în același timp, și sprijinul colegului său de la Constantinopol. Dimitrie Cantemir i-a mai precizat ambasadorului, cu prilejul unei convorbiri, că ar putea să trimită pe unul din fiii lui (probabil pe Antioh) în Franța, ca să se insiste pentru realizarea planului de răpire[101]. Cu ocazia unui alt raport trimis la Paris, la 15 decembrie 1721, Campredon anunță pe cardinalul Dubois că Dimitrie Cantemir ar dori să-i trimită o „scrisoare particulară", iar țarul va expedia noi instrucțiuni ministrului său la Paris[102].

Antioh Cantemir a fost informat, prin curierul Dumitrachi[103], de toate aceste demersuri, care au avut rezultatul dorit, pentru că atât cardinalul Dubois, cât și regele Ludovic al XV-lea se temeau ca nu cumva, din cauza unei „indiscreții", turcii, aflând de acest proiect de răpire, să se răzbune pe colonia franceză de la Constantinopol, care „are stabilimente comerciale foarte mari în Orient și face acolo un important comerț". Neuitând această stare de lucruri, cardinalul Dubois îi scrie lui Campredon, la 17 iulie 1722, că regele „dorește cu adevărat să-i facă plăcere" domnitorului Moldovei (*le prince de Valachie*), dar pentru aceasta „ne trebuie nu numai o ocazie sigură, ci și niște măsuri pentru a nu expune națiunea [franceză – *n.n.*] din Orient la vrăjmășiile turcilor". Tot cu acest prilej își exprimă convingerea că domnitorul Moldovei este „prea învățat și prea luminat pentru a nu fi prevăzut însuși nevoia unor măsuri necesare spre a nu-l lăsa [...] pe fratele lui să recadă în mânile turcilor, după ce a voit să-l scape"[104].

Cu tot acest răspuns lipsit de speranțe, țarul a continuat să insiste pentru realizarea planului lui Dimitrie Cantemir, deoarece într-o altă scrisoare adresată lui Campredon, la 14 octombrie 1722, cardinalul Dubois vorbește despre „partea pe care țarul voiește s-o ia, în ceea ce privește pe fratele domnitorului Moldovei, ajunge ca să facă pe Alteța Sa Regală să caute toate mijloacele posibile ca să-l ajute să iasă de sub năpastă"[105]. Promisiuni care nu au mai avut alte urmări. În schimb, la o dată pe care nu o cunoaștem, Antioh a obținut de la țar un ajutor bănesc, la care, printr-un decret din 14 ianuarie 1724, s-au mai adăugat 500 de ruble din stipendiul ce-l primise, până în anul morții, Dimitrie Cantemir.[106]

---

[100] *Сборник императорского русского исторического общества*, XL, 1884, c. 337–338 (în continuare: *Сборник*).

[101] *Сборник*, XL, c. 369–371; Panaitescu P. P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 139.

[102] *Сборник*, XL, c. 397.

[103] Șerban C., *Jurnalul*, p. 127.

[104] *Сборник*, XLIX, 1885, c. 118–119.

[105] *Ibidem*, p. 207–208.

[106] BAR, ms. rom., 5148, f.78, comunicat de colegul Constantin Șerban, căruia îi mulțumim și pe această cale; Bayer T.S., *История о жизни*, c. 273; Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 433.

După cum se ştie, Antioh Cantemir a murit la Constantinopol în 1726[107]. Geograful Marco Antonio Katsaitis, întâlnindu-l la Constantinopol, în vara anului 1742, pe Ioniţă[108], fiul mai mare al lui Antioh, află de la acesta că tatăl lui „a fost decapitat fiind suspectat de a fi avut corespondenţă cu ruşii"[109]. Ştirea ar putea fi reală, dar nu este exclus să fie şi un ecou exagerat al acelei condamnări la moarte de care Antioh a scăpat cu mare greutate.

Doamna Catrina şi-a sfârşit zilele „pe neaşteptate", tot la Constantinopol, cu puţin înainte de 1 februarie 1708, când Antioh-Vodă îi mulţumeşte patriarhului Hrisant Notara pentru scrisoarea de condoleanţe pe care i-o trimisese[110]. Afirmaţia lui S. Zotta că ar fi fost înmormântată la Cioreşti, com. Priponeşti, judeţul Galaţi, nu are, după cum s-a arătat, niciun temei documentar[111].

Ioniţă Cantemir, fiul lui Antioh

Dintre copiii lui Antioh-Vodă şi ai Catrinei, Ioniţă a fost întâiul născut.[112] L-a avut ca dascăl pe călugărul grec Azarie Cigala, care a scris şi o gramatică grecească pentru elevul lui[113] . Nu ştim până când rămâne Ioniţă beizadea, împreună cu părinţii lui, la Con-

---

[107] Беер Т.С., *История о жизни*, с. 362; *Русская родословная книга*, СПб., 1875, с. 51; Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 454. I. Neculce notează la începutul celei de a treia domnii a lui Mihai Racoviţă (25 decembrie 1717): „şi Antioh-Vodă preste doi, trei ani i s-au tâmplat de au murit" (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 655). După ştirile cronicarului muntean Radu Popescu, ar fi murit în 1722 (*Istoriile*, p. 269). Virgil Cândea foloseşte anul 1723 (*La vie du prince Dimitrie Cantemir ecrite par son fils Antioh*, în RESEE, Bucureşti, XXIII, 1985, 3, p. 211). După alte surse interne: „acolo la Ţarigrad au şezut mazil ca la 18 ani şi i s-au săvârşit viaţa" (*Cronica anonimă, 1661–1729*, p. 64) deci în 1725.

[108] În jurnalele lui Katsaitis este numit Constantin şi de aceea Elena Moisuc şi Dumitru Limona au considerat că este vorba de cel de-al doilea fiu al lui Antioh, Constantin (Katsaitis M.A., *Călătorie de la Constantinopol la Iaşi şi de la Iaşi la Bucureşti în anul 1742*, în „Saeculum", Iaşi, 1977, p. 105; în continuare: Katsaitis M.A., *Călătorie*). Nu putem explica această confuzie a lui Katsaitis, dar nu încape îndoială că el l-a cunoscut pe fiul mai mare al lui Antioh. În jurnalul inedit *Viaggio da Smirna in Constantinopoli l'anno 1742*, Katsaitis aminteşte de ceilalţi doi fraţi ai lui Ioniţă şi nu ai lui Constantin.

[109] ASB, „Microfilme Grecia", rola 1, c.168, f. 199.

[110] Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 1, p. 381, CCCXIX. Antioh-Vodă şi-a datat scrisoarea numai cu 1 februarie. Iorga N., care a editat-o, a propus anii 1707–1708. Nu se poate admite decât ultimul an, pentru că la 24 iulie 1707, când a fost mazilit Antioh, doamna Catrina era la Iaşi şi a primit poruncă, de la slujbaşul turc ce adusese firmanul de mazilire, să strângă „bucatele lui Antiohii-Vodă" şi să meargă la Tighina, unde domnul fusese închis în cetate (Sava A., *Schimbare de domnie în Moldova*, 1707, în RIR, Bucureşti, VII, 1937, p. 168–169). Cum N. Iorga nu adaugă niciun argument în sprijinul datării propuse, credem că moartea doamnei Catrina s-a întâmplat cu puţină vreme înainte de 1 februarie 1708.

[111] Gorovei Şt.S., *Cantemireştii*, în RA, L, 1973, vol. XXXV, 3, p. 508.

[112] Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Bucureşti, 1939, p. 268 (în continuare: Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial*); Gane C., *Trecute vieţi de doamne şi domniţe*, II, Iaşi, 1972, p. 62, nu ştie de existenţa lui Ioniţă Cantemir.

[113] Iorga N., *Istoria literaturii române*, I, p. 33; Camariano-Cioran A., *Les Academies princieres de Bucarest et Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki*, 1974, p. 9; Cicanici Olga, *Cărturari greci în Ţările Române, sec. XVII–1750*, în *Studii sud-est europene*, II, Bucureşti, 1984, p. 26.

stantinopol. Dimitrie Cantemir precizează, în februarie 1721, într-una din scrisorile adresate țarului Petru, că unii din nepoți se găsesc în Moldova[114]. Se referea, poate, și la Ioniță.

Sigur este că în răstimpul pe care patriarhul Hrisant Notara îl petrece la București, 11 septembrie 1727–28 iunie 1728, pentru „cercetarea svintelor mănăstiri care sânt supt stăpânirea Sfântului Mormânt"[115], s-a întâlnit cu Ioniță Cantemir și i-a cerut să-i achite vechea datorie de 500 de lei, bani pentru care Antioh-Vodă pusese amanet satul Șcheia din ținutul Neamț, moștenit de la tatăl lui[116].

Nici Ioniță Cantemir și nici sora lui Maria, aflată tot la București, „nu s-au apucat să plătească, fără decât au dat scrisoare la mâna noastră [a lui Hrisant Notara – *n. n.*] iscălită ca să vindem această moșii cui om găsi, pentru acești bani". Mergând și în Moldova[117], Hrisant s-a întâlnit cu Constantin Cantemir, cel de-al doilea fiu al lui Antioh-Vodă, și cu sora lui Anița „care nice domnia lor n-au vrut să plătească această datorie și au iscălit în mărturia fraților"[118].

Ioniță Cantemir s-a întors și el în Moldova, unde era la 6 ianuarie 1730, când semnează un act prin care dă surorii Anița 200 de oi „după ce ne-am împărțit toate vitele ce sânt la Țara Românească". Intenționa să se reîntoarcă în Țara Românească, dar nu știa dacă îl „va primi Măria Sa Neculai-Vodă"[119]. Nu cunoaștem motivele pentru care domnitorul Nicolae Mavrocordat nu voia să-i mai îngăduie lui Ioniță Cantemir revenirea în Țara Românească. S. Zotta credea că atitudinea domnitorului muntean se datora neînțelegerilor pe care le avea cu domnitorul Mihai Racoviță, unchi, prin alianță, al lui Ioniță Cantemir, care în 1726 a îndemnat pe câțiva boieri munteni să uneltească împotriva domnitorului muntean[120]. Împotrivirea domnitorului muntean trebuie explicată prin unele fapte ale lui Ioniță din jurul anului 1729, căci altfel nu i-ar fi permis șederea în București în timpul vizitei patriarhului Hrisant.

Cu puțină vreme înainte de 8 august 1730, Ioniță Cantemir era la Iași. Domnitorul Grigore al II-lea Ghica, scriindu-i patriarhului Hrisant la această dată, îl informează că pe Ioniță, „prin amenințări și făgăduieli l-am înduplecat să plece și să meargă la moșia lui și acum se pregătește de cele trebuitoare pentru călătorie"[121]. Nu știm de ce a fost nevoie de intervenția domnitorului pentru ca Ioniță să părăsească Iașii și să se stabilească în satul Valea Seacă.

---

[114] Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 481, 488.

[115] Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 926, DCCCC; p. 984–985, DCCCCLIII.

[116] Constantin Cantemir cumpărase satul la 20 decembrie 1689 (Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 20).

[117] La 3 iulie 1728, Hrisant Notara ajunsese la Iași (Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 988, DCCCCLVI).

[118] Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 17. Satul Șcheia a fost scos la mezat și cumpărat de Ștefan Iane, fost al doilea logofăt (*Ibidem*, p. 18, 20).

[119] ASI; doc., 412/106, 436/3, documentele grecești din fondul acestei instituții au fost folosite prin intermediul registrelor întocmite de Ioanidis D., IN, I, 1924, p. 182; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 45–46.

[120] Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 46.

[121] Olănescu D.C., *Manuscript*, p. 660–661; Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 1061, MXVII.

La 18 iunie 1731 era, se pare, din nou la Iaşi ca să se socotească cu Gheorghie grecul pentru „socotelile noastre ce au fost până acum”[122]. Curând va pleca, dar nu pentru multă vreme, în Ţara Românească, unde era la 12 ianuarie 1733[123]. În Moldova îl regăsim la 8 noiembrie 1734, când Ioniţă Cantemir avea rangul de mare-ban şi făcea parte din Divanul domnitorului Constantin Mavrocordat. Păstra acest rang şi la 5 iunie 1735[124]. Trebuie, aşadar, să se renunţe la opinia lui S. Zotta că s-a întors în Moldova în anii 1741–1742 (7250), când domnitorul Constantin Mavrocordat îi dă o carte domnească să-şi caute nişte ţigani[125]. La 14 octombrie 1735 cumpără „lucruri şi vietăţi” de la fratele lui, Dumitraşcu, care se pregătea să plece la Constantinopol[126]. Peste câteva zile este la Iaşi şi semnează, la 23 octombrie, împreună cu tot Divanul domnesc, privilegiul pe care domnitorul îl acordă „Lavrei celei mai mari” de la muntele Athos. Era tot ban[127].

Nu ştim dacă a avut rangul de mare-ban şi în prima domnie a lui Grigore al II-lea Ghica (26 septembrie 1726–aprilie 1733). L-a păstrat însă în celelalte trei domnii, când domnul a hotărât ca „măcar că sântu beizadele, dar să-şi păzească rândul boieriilor. Şi cându vor lipsi din boierie îmbrăcându-se cu blane, să li se dea iar cinstea cea mai de înainte ca unor beizadele”[128].

În vara anului 1742, Ioniţă Cantemir se afla la Constantinopol. L-a întâlnit aici geograful grec Marco Antonio Katsaitis. Locuia în cartierul Pera „într-o casă dintre cele mai bune” sub protecţia ambasadorului Olandei. Geograful grec notează în însemnările sale că nu este drept ca Ioniţă să-şi piardă o parte din avere din cauza „vicleniei tatălui şi a fraţilor”, mai ales că el era credincios Porţii Otomane[129].

A plecat din Constantinopol la 17/28 septembrie împreună cu fiica lui, Tarsiţa, şi Katsaitis[130]. La 2/13 octombrie, Ioniţă Cantemir s-a despărţit de însoţitorul lui la Galaţi „spre a merge într-un oraş, unde se afla un frate al său”[131]. Katsaitis a notat, desigur, greşit. S-a dus să se întâlnească cu sora lui Aniţa, în casa căreia era la 10/21 octombrie 1742.

---

122 TC, V, 1936, p. 33.

123 Codrescu T., *Uricariul*, XXIII, Iaşi, 1895, p. 276–277.

124 BAR, ms. rom., 237, f. 364–364 v., 367 v.–368; Iorga N., *Studii şi documente*, VI, p. 272–273; Idem, *Histoire des Roumains et de la romanite orientale*, Bucarest, VII, 1940, p. 121 (în continuare: Iorga N., *Histoire des Roumains*).

125 Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 23. Nu este deci reală nici afirmaţia dintr-o carte de judecată din 13 iulie 1760 că Ioniţă Cantemir a venit în Moldova după 25 mai 1737 (ASI, ms. nr. 1769, f. 19–20).

126 ASI, doc., 436/5, folosit prin amabilitatea lui Mihai Caratașu, căruia îi mulţumim şi pe această cale. Zapisul nu este semnat, dar celălalt frate era în Bucureşti, la 23 octombrie 1735 (Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 1088, MXLII).

127 Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 1008, MXLII.

128 Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial*, p. 268.

129 ASB, „Microfilme Grecia”, rola 1, c. 109, f. 200.

130 Katsaitis M.A., *Călătorie*, p. 35. Katsaitis afirmă în *Viaggio da Smirna in Constantinopoli* că „Mademoiselle” Tarsia era însoţită de mama ei (ASB, „Microfilme Grecia”, rola 1, c. 154, f. 171). Era, desigur, cea de a doua soţie a lui Ioniţă, care a mai rămas la Constantinopol. Dimitrie Cantemir, fiul lui Constantin, scrie într-o cerere din septembrie 1809 că în 1738 Ioniţă Cantemir se afla la Constantinopol (ASI, doc., 412/185; Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 35). Nu ar fi exclus să fie vorba totuşi de călătoria din 1742.

131 Katsaitis M.A., *Călătorie*, p. 65, 73, 78.

Fusese primit şi de domnitorul Constantin Mavrocordat, căruia îi va fi comunicat rezultatul intervenţiilor făcute la Constantinopol[132].

După un document redactat de cumnatul lui, Toader Palade vistier, soţul Aniţei, în răstimpul 1 septembrie 1744–31 august 1745 (7253), ar trebui să admitem că a mai făcut o călătorie la Constantinopol, pentru că acesta spune: „viind beizadea Ioniţă din Ţarigrad la domnie Preaînălţatului Măria Sa Ioan Neculai-Vodă"(20 iulie 1743), a răscumpărat satul Valea Seacă[133]. Ioniţă şi sora lui Aniţa au câştigat şi averea celorlalţi fraţi, confiscată după plecarea lor în Rusia, căci mai târziu, fiii lui Constantin, Maria şi Dimitrie, se vor judeca, după moartea lui Ioniţă, cu mătuşa lor, pentru a-şi redobândi averea părintească.

La 17 iunie 1743 îşi împarte nişte ţigani cu fraţii Toader şi Ştefan Silion[134]. Ion Bănariul îi vinde lui Ioniţă beizadea, la 13 iunie 1744, o parte din satul Totoieşti, ţinutul Hârlău, pentru că mai avea din acest sat „partea de sus, care este stăpânită de încă moşul Măriei Sale Constantin Cantemir-Vodă"[135].

Domnitorul Ioan Nicolae Mavrocordat îi întăreşte, la 15 septembrie 1744, să stăpânească părţile ce i se cuveneau dintr-un loc de casă din Iaşi al Ceaureştilor dăruit de Mihai Racoviţă, la 25 august 1720, lui Sandu Sturdza, mare-ban, pentru pagubele ce i le făcuse Vasile Ceaurul în ianuarie 1717. Domnitorul Mihai Racoviţă greşise, căci averea Ceaureştilor trebuia împărţită între cei şapte copii ai lui Dumitraşcu Ştefan-Ceaurul şi numai a şaptea parte, atât cât i se cuvenea lui Vasile Ceaurul, să fie confiscată. A mai luat, în plus, partea unchiului său Alexandru, fratele mamei, pentru că i-a plătit nişte datorii, şi partea surorii Aniţa, care i-a dăruit-o. Părţile celorlalţi doi fraţi ai lui Ioniţă beizadea, Constantin şi Dumitraşcu, care „s-au hainit de cătră împărăţie, ducându-să la moscali" au fost luate de domnie. Ioniţă beizadea a protestat împotriva acestei măsuri, arătând „că din pricina hainlâcului fraţilor săi au tras multe supărări şi pagube". Domnul i-a dat dreptate, până la urmă, şi „l-au miluit cu toate părţile acestor doi fraţi"[136].Tot în acest an, răscumpără de la Catrina Costache logofeteasa satul Spinoasa, ce fusese al lui Vasile Ceaurul[137].

---

[132] *Ibidem*, p. 73.

[133] ASI, doc., 414/74. Cu satele Valea Seacă şi Rădeana despăgubise domnitorul Mihai Racoviţă pe sora lui, Maria Costandache, pentru „jacul" pe care i-l făcuse, în 1717, fostul ei soţ, Vasile Ştefan-Ceaurul. La rândul ei, le-a dat zestre, la 30 noiembrie 1724, ginerelui ei, Iordache Roset, spătar (ASB, doc. ist., XXII/283). De la acesta le-a răscumpărat Toader Palade.

[134] ASI, doc., 414/69. Pentru alte pricini referitoare la ţigani, vezi: Idem, doc., 173/32; 37; 412/132, 135–137, 139–142; 425/72; ASB, doc. ist., LVIII/ 145; LXXXIV/179; CLXXXVI/235; Idem, AN, MMCMV/6, nr. 94–100.

[135] BCS, Fond Saint-Georges, CCLXXVI/44, 46. BAR, ms. rom., 237, f. 226; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. Corneliu Istrati, II, Iaşi, 1986, nr. 1061; ASB, AN, MMCMV/6, nr. 45. Pentru alte cumpărături din acest sat, vezi: BCS, *loc. cit*., CCLXXVI/45, 47; ASB, AN, MMCMV/6, nr. 46–49.

[136] ASB, AN, MMCMV/6, nr. 68, 70; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, nr. 1183. Pentru confiscarea averii Vasile Ştefan-Ceaurul, vezi: Iorga N., *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, Bucureşti, 1904, VI, p. 423–425.

[137] ASB, doc. ist., MDCXLII/20. Cu doi ani mai înainte, Catrina Costache îi dăduse un zapis lui Toader Palade, mare-vistier, şi soţiei lui că este de acord să-i vândă acest sat cu 100 de lei (*Ibidem*, MDCXLII/19).

În noiembrie 1745, Ioniță beizadea semnează un zapis pentru niște țigani, pe care îi schimbă cu Vasile Buhăescu, mare-pitar. În vara următoare, la 10 iulie, cumpără părți din moșia Totoiești. Locuitorii împotrivindu-se să-i facă „slujbele" ce i se cuveneau, se jeluie domnitorului Grigore al II-lea Ghica. Domnul hotărăște „să-i facă slujba opt dzile într-un an" și să-i plătească „dijma locului ce vor lucra pe moșia dumisale"[138].

Peste câtăva vreme, la 27 ianuarie și 14 februarie 1749, cumpără niște vii la Deocheți, ținutul Putna, întregite, mai târziu, cu alte cumpărături[139]. La 20 martie 1750 își achitase o datorie de 300 de lei, bani pe care îi împrumutase de la turcul Chesi-Omer. Alte datorii le-a avut la Andrieș, negustor din Iași, pe care le plătise la 8 mai 1751, când acesta îi dă un zapis prin care recunoaște că Ioniță Cantemir i-a „plătit toți banii și niciun ban nu i-au rămas Măria Sa dator"[140].

În toamna anului 1751 se plânge domnitorului Constantin Cehan Racoviță împotriva unor răzeși din Cleja, ținutul Bacău, care-i împresoară hotarele acestui sat. Domnitorul poruncește, la 5 noiembrie 1751, lui Ioniță Cantacuzino, fost mare-agă, și lui Grigore Krupenschi să facă cuvenita cercetare[141]. Cu ocazia hotărnicirii ce se face, la 21 noiembrie, Ioniță beizadea a arătat mărturii pentru stăpânire ce i se cuvenea „de pe neamul Măriei Sale Gheorghe postelnic"[142] și de la „o soră anume Măriea"[143]. În anul următor, prin două zapise din 24 septembrie și 9 octombrie, cumpără și cealaltă jumătate de sat[144].

În economia gospodăriei lui Ioniță beizadea apicultura se bucura de multă atenție. În ținutul Bacău și la Totoiești a avut 1 234 de stupi[145]. Cu același interes s-a preocupat de creșterea animalelor. La moartea lui s-au găsit 1 885 de oi cu 649 de miei, 339 de vite mari și 179 de iepe și cai[146].

---

138 ASB, doc. ist., MCLXXI/227, BCS, Fond Saint-Georges, CCLXXVI/48, 49. *Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII- lea*, II, București, 1966, p. 285. După moartea lui Ioniță Cantemir, satul Totoiești și cu alte părți din satul vecin Vlădești au fost luate de sora lui, Anița, pentru o datorie de 790 de lei (ASI, ms. nr. 1769, f. 38–39). Părțile din Vlădești fuseseră zestrea Aniței Bantăș la căsătoria cu Constantin Cantemir (Gorovei Șt.S., *Cantemireștii*, 498).

139 ASB, AN, MMCMV/6, nr. 57–65. A avut aici 25 de pogoane cu vie (ASI, ms. nr. 1769, f. 7); vezi și Codrescu T., *Uricariul*, XXI, p. 218–220.

140 ASI, doc., 425/97; 412/150.

141 *Ibidem*, 256/41, nr. 2.

142 Gheorghe Apostol sau Gheorghiță Mitre, vezi: Pălțănea P., *O spiță genealogică necunoscută a familiei lui Costachi Negri*, în AIIAI, XX, 1983, p. 292. Prima lui soție, Grozava, a fost cumnată cu Ruxanda, sora domnitorului Antioh Cantemir.

143 Dudescu Maria, ASB, AN, MMCMV/6, nr. 32; ASI, doc., 256/41, nr. 3.

144 ASB, AN, MMCMV/6, nr. 30, 31; Idem, doc. ist., CXXII/128; ASI, doc., 256/41, nr. 6, 7, cu data: 29 octombrie 1752; Codrescu T., *Uricariul*, XXI, p. 218–220. Moșia din satul Cleja va fi moștenită de Constantin Palade, fiul Aniței, care o dăruiește Mitropoliei Moldovei. După o hotărâre a Divanului Cneziei Moldovei, semnată de Costache Conachi, la 5 aprilie 1829, Cantemir beizadea a stăpânit părți și din satele Poiana și Gârțanu, com. Livezile, jud. Bacău (*Colecția de documente de la Filiala Arhivelor Statului, județul Bacău, 1400–1864. Catalog*, București, 1986, nr. 490).

145 ASI, ms. nr. 1769, f. 6.

146 *Ibidem*, f. 2–3 v.

Se pare că ajunsese la o oarecare stare, căci unele cumpărături, mai ales pentru trebuințele cucoanei Caterina, cea de a doua soție, și le făcea direct de la Constantinopol, desigur prin intermediul unor negustori turci. La 25 februarie 1752 îi comandă lui hagi Ismail să-i „târguiască de la Țarigrad": „5 emin[147] de cap", „fieșticari emin formă nouă, cari ar fi eșit acum, pentru treaba coco/a/nii"; 12 perechi târlici, 6 albe, 6 galbene, „mueresti"; 5 perechi de miști[148], „miști scurți mueresti, buni de săftian"; mătase de brusa, „de cămași", 2 topuri de borangic pentru cămăși, „marginili tot un fir, pentru treaba cocoanii"[149]. Câteodată dădea și bani cu împrumut. La 3 iulie 1752, Iordache Iliescu, pitar, îi cere 500 de lei, ca să-și achite o datorie pe care o avea la Gheorghe Aslan, șătrar[150].

Probabil că nu-și chivernisea prea bine averea, căci din documentele care se referă la situația lui de după anul 1752, reținem că avea destule datorii, fiind nevoit să facă dese împrumuturi. La 6 octombrie 1753 îi mai era dator 257 de lei negustorului turc hagi Ismail din Roman, pe care urma să-i plătească la 23 aprilie 1754[151]. Unui alt negustor turc din Bacău, hagi Mustafa, îi dă un zapis, la 27 octombrie, arătând că „după toată socoteala ce au avut cu d/umnea/lui, după miere, după stupi, după postav, după vite, i-au rămas dator d/umi/sale cu 336 lei", pentru care nu a putut să dea „mieri la vremea ei"[152]. A mai împrumutat, la 12 decembrie 1753, 100 de lei de la dascălul Theodosie pe care trebuia să-i achite, tot la Sf. Gheorghe, în 1754[153]. Poate pentru a-și plăti aceste datorii împrumută, la 1 martie 1754, de la sora lui Anița, 500 de lei „pentru trebuința casii noastre", cu dobânda 10 lei pe lună[154]. Peste câteva zile, la 12 martie, ia de la negustorul turc Mola Hasan 2000 de lei, pe care se obliga să-i achite în „31 zile". Nu și-a putut îndeplini obligația luată, căci de-abia la 28 august îi dă negustorului turc, în contul datoriei, 400 de vedre de miere, socotită la 2 lei și 3 potronici vadra[155]. A doua zi, la 13 martie, mai împrumută 500 de lei de la negustorul turc hagi Sali de la Roman, pe termen de șapte luni cu dobândă de 2 lei la sută pe lună. Tot în această lună, la 24 martie, îi mai cere dascălului Theodosie 500 de lei, pentru o lună de zile, cu aceeași dobândă[156].

Un alt împrumut îl face, la 18 aprilie, la Neculai al doilea postelnic, lăsându-i, pentru 350 de lei, „două inele cu diamanturi și un lănțișor tij cu diamanturi și o perechi de cercei zmaragduri și două perechi brățări de aur"[157]. După aproape o lună împrumută

[147] Batic, broboadă.

[148] Încălțăminte fără toc făcută din piele subțire (*Dicționarul limbii române*, VI, București, 1957, p. 430).

[149] ASI, doc., 412/151.

[150] *Ibidem*, 389/23.

[151] *Ibidem*, 414/87.

[152] *Ibidem*, 425/110.

[153] TC, V, p. 38.

[154] ASI, doc., 414/84; TC, V, p. 38.

[155] TC, V, p. 39.

[156] ASI, doc., 414/83, 90; TC, V, p. 39.

[157] ASI, doc., 414/93; TC, V, p. 55.

500 de lei de la Mola Hasan cu o dobândă de 1 leu la sută. Tot la acest negustor apelează, la 11 iunie, să-i achite, la Constantinopol, o poliță de 1 300 de lei, din care-i plătește numai 800 de lei, rămânându-i dator, cu restul, pentru o lună de zile[158]. Mergând la Iași, în această vreme a luat 750 de lei de la negustorul Ahmet Cose și hagi Sali. Întorcându-se acasă, la Valea Seacă, nu și-a plătit decât datoria făcută la Ahmet Cose[159].

La moartea lui Ioniță Cantemir, întâmplată cu puțin înainte de 23 iulie 1754, s-a constatat că avea datorie de 5 932 de lei, din care nu s-a putut achita decât 5 111 lei, rămânând pe seama „dumneaei giupâneasa Catrinuța" o datorie de 821 de lei[160].

Dacă toate înscrisurile de împrumut, amintite mai sus, nu ar fi avut o redactare atât de lacunară, informația despre economia acestei case boierești ar fi fost, cu siguranță, mai bogată. De remarcat preferința lui Ioniță Cantemir pentru negustorii turci, explicabilă prin faptul că aceștia cumpărau, pentru a trimite la Constantinopol, cantități mai mari de miere și mult mai multe vite, decât negustorii români.

A îndeplinit, în câteva rânduri, și funcția de ispravnic al ținutului Bacău. În această calitate, în vremea domniei lui Ioan Mavrocordat (29 iulie 1743–mai 1747) judecă o jalbă a egumenului mănăstirii Solca împotriva locuitorilor din satul Faraoani[161]. La 6 octombrie 1746, domnitorul îi poruncește ca împreună cu Grigore Krupenschi, fost al doilea paharnic, să cerceteze plângerea unor răzeși din satul Ciote și Zaharia Vicol[162]. Pricina lui Gheorghe Șăndrianul, mazil din satul Galbeni, cu feciorii lui Gheorghe Horneț, din satul Fundu, pentru o parte din moșia Tamași, o cercetează la 16 februarie 1747[163]. Păstra această funcție și la 24 iulie 1748[164]. Domnitorul Constantin Cehan Racoviță îi scrie, la 23 noiembrie 1750, ca împreună cu Iordache Roset, fost mare-medelnicer, să aleagă părțile pe care le avea Ioniță Lupan în moșia satului Borzești[165]. Probabil că mai era în acest post și la 12 mai 1752, când cercetează jalba lui Ion Vârnav referitor la descendența lui din Dinga, hatman. Tot pentru această chestiune mai face cercetări la 18 septembrie 1753 și la 5 mai 1754[166]. Peste două zile, 8 mai, se ocupă de o pricină a lui Ursachi Șoroagă pentru o parte din satul Moinești[167].

---

158 ASI, doc., 425/111; TC, V, p. 41; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 27; Ghibănescu Gh., *Surete și izvoade*, XXIV, Iași, 1930, p. 52 (în continuare: Ghibănescu Gh., *Surete*).

159 ASI, doc., 425/109; TC, V, p. 55; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 28; Ghibănescu Gh., *Surete*, XXIV, p. 52–53.

160 ASI, ms. nr. 1769, f. 2 v., 3–4, 8. La 10 august 1754 au mai fost însemnate „cele ce s-au aflat a răposatului beizadea Ioniță Cantemir după moarte". Sunt înșirate vestmintele („contăș albastru blănit cu pace[a] de samur, contăș verde blănit cu spinari de holpe de Linţca, contăș roș blănit cu spinari de holpe de Moscu, ghiorden de belacoasă verde blănit cu pace[a] de samur, șlic de samur, beniș roz de postav capot" etc.), podoabele (o salbă cu 35 de galbeni, un inel de aur cu un diamant mare în mijloc și cu 10 diamante împrejur, un inel de aur cu 12 diamante a „jupânesei" Marghiolița etc.) și alte lucruri (ASB, doc. ist., MCXXXIX/162).

161 *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393–1849*, București, 1983, nr. 830.

162 ASB, doc. ist., XXX/94; *Colecția de documente de la Filiala Arhivelor Statului Bacău*, nr. 87: vezi și nr. 490.

163 BCS, doc., LXVI/20, nr. 16.

164 Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 23.

165 ASB, doc. ist., XXV/96.

166 Iorga N., *Studii și documente*, VII, p. 300–302.

167 Codrescu T., *Uricariul*, XVII, p. 259–261.

Sever Zotta a îndreptat, la vremea respectivă, atât afirmația banului Mihai Cantacuzino că de la Ioniță „copii n-au rămas", cât și cea a lui Constantin Sion, care pretindea că a fost „holtei bătrân"[168]. A fost căsătorit de două ori. Mai întâi cu o Marghiolița. După opinia lui Mihail Dimitrie Sturdza, a fost fiica lui Constantin Caradja și a Zamfiriței Suțu[169].

În „sama" averii lui Ioniță beizadea, încheiată după moartea lui, sunt trecute „o samă de lucruri din casă ce s-au aflat că sânt a răposatei Marghioliței, giupâneasa cea dintâi a răposatului"[170]. După moartea acesteia, s-a recăsătorit cu o Caterina, care obișnuia să iscălească grecește. Katsaitis, care a cunoscut-o la Constantinopol, în vara anului 1742, știa, desigur, de la Ioniță beizadea, că se înrudea cu domnitorul Constantin Mavrocordat[171].

Caterina a trăit și după 23 iulie 1754, când Ioniță Cantemir nu mai era în viață. I-a rămas în stăpânire satul Valea Seacă „făr/ă de nicio supărare... cât și casile cu toate povijiile, păr/ă la săvârșire/a d/umi/sale". I s-au cuvenit, numai pe timpul vieții, 10 pogoane de vite la Deocheți[172]. La 11 februarie 1755, Caterina se judeca pentru o pricină pe care nu o cunoaștem, cu „dumneaei Maria cluceroaia Catargiului"[173]. Peste un an, la 15 februarie, era ocupată cu o cercetare ce se făcea pentru părțile ce le avusese Ioniță beizadea la Faraoani[174].

Beizadeaua Ioniță Cantemir a avut, se pare, trei fete, toate din prima căsătorie[175].

Catrina, care este, poate, întâia născută, poartă numele bunicii. La 15 septembrie 1742 era logodită cu Constantin, fiul lui Sandu Sturdza, mare-logofăt. Pentru nunta ei, Ioniță beizadea a luat de la sora lui, Anița Palade, 130 de lei[176].

Tarsița s-a născut prin 1730, dacă aprecierea lui Katsaitis că avea, în 1742, 12-13 ani este reală. Acesta mai notează despre fiica lui Ioniță Cantemir că era „foarte frumoasă și fără îndoială cea mai chipeșă" dintre toate fetele pe care le văzuse în cartierul Pera din Constantinopol. Singurele defecte, pe care le-a remarcat, erau statura ei mignonă și o inteligență nu prea aleasă. Cu toate acestea, în timpul călătoriei la Constantinopol, în 1742, ambasadorul Rusiei, Wisniacov, a făcut pentru ea o „violentă pasiune", dorind chiar să se căsătorească cu dânsa[177]. Dacă luăm de bune însemnările lui Katsaitis, înseamnă că, în 1742, după ce s-a reîntors în țară, Tarsița s-a căsătorit cu Aristarh Hrisoscoleu, mare-

---

168 Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 23.

169 Sturdza M. D., *Grandes familles de Grèce*, Paris, 1983, p. 259.

170 ASI**,** ms. nr. 1769, f.12.

171 ASB, „Microfilme Grecia", rola 1, c. 169, f. 200.

172 ASI, ms. nr. 1769, f. 7. După moartea lui Ioniță beizadea, Caterina a luat, din averea acestuia, 400 de lei pentru un „inel cu diamantu ce zici că i l-au luat beizade[a] și l-au dat pentru Vale[a] Sacă, când au răscumpărat-o de la răpăosatul vistiernicul Paladi" (*Ibidem*, f. 16). La o dată pe care nu o cunoaștem, satul Valea Seacă ajunge în posesia Aniței. L-a moștenit fiul ei Constantin, care-l stăpânea la 25 septembrie 1763 (ASI, doc., 791/82).

173 ASI, doc., 414/97. Maria cluceroaia este fiica lui Sandu Krupenschi și soția lui Ștefan Catargiu, fiul lui Apostol Catargiu, văr cu Ioniță Cantemir (ASB, doc. ist., CLXIV/49). Ghibănescu Gh. a greșit când a afirmat că„Maria cluceroaia Catargiului" este fiica lui Ștefan Dumitrașcu-Ceaurul (*Surete*, IX, p. 221).

174 ASI, doc., 791/219.

175 Spița întocmită de N. Docan nu indică descendenții lui Ioniță Cantemir (BAR, A, 581, vol. 1, f. 284).

176 ASB, AN, MMCMV/6, nr. 70; ASI, ms. nr. 1769, f. 38–39; vezi: Idem, doc., 412/144: „Foiță de cele ce am luat de la dumnealui cuscrul logofătul Sturdza". (Filitti I.C., *Arhiva George Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 269; M.D.).

177 ASB, „Microfilme Grecia", rola 1, c.152, 168, 169; f. 167, 199, 200.

ban[178]. Este cea de-a doua soție a acestuia. La 1730 se însurase cu Bălașa, fiica lui Iordache Cantacuzino-Deleanu, mare-logofăt, și a Catrinei Racoviță[179], de care s-a despărțit. Într-o spiță genealogică, întocmită prin anii 1808–1809, se spune despre Tarsița că „au ținut-o Alistarh și au murit fără rod”[180]. Tarsița a murit cu puțin înainte de 25 mai 1755[181].

În „sama averii rămasă de la Ioniță Cantemir”, după moartea Tarsiței, se arată că „s-au scos opt stupi parte/a copiilor *Ioanei*”. Presupunem că aceasta este cea de a treia fată, născută tot din prima căsătorie. La 2 iunie 1755, Ioana era decedată, căci Catrina Cantemir ia asupra ei partea din averea soțului cuvenită „copiilor Ioanei”, pentru „hrana și creșterea lor, fiindu că i-am luat eu pre copii asupra me/a ca niște feciori de suflet să-i grijăscu și să-i crescu (...) nime alții să nu se amestece, nici altă supărare mai mult neamul răpăosatului beizade/a să n-aibă, ce să aibu a răspunde pentru toate”[182].

---

[178] Este fiul lui Iordache Hrisoscoleu și al Saftei, fiica lui Constantin Duca Sturdza (*op. cit*., p. 267). În prima domnie a lui Grigore al II-lea Ghica, la 13 mai 1731, când cumpără niște case la Iași, pe Ulița Mare, avea rangul de comis (ASB, doc. ist., CLXLIX/15). Păstrează această dregătorie și în cea de a doua domnie (16 noiembrie 1735–3 septembrie 1739) (vezi: Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 755; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 369.) În jurul datei de 31 mai 1737 semna fost mare-stolnic (ASB, doc. ist., CII/28). Pe când domnitorul era refugiat la Galați, în 1739, îi acordă rangul de ban (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 459). Se bucură de oarecare trecere pe lângă domnitor, căci reușește să-l convingă să nu-i distrugă vornicului Iordache Cantacuzino-Deleanu, socrul lui, casele din Iași, pentru că, în 1739, îl însoțise pe feldmareșalul Munnich, după retragerea din Iași (Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 840). În a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1 octombrie 1741–20 iulie 1743), când semnează fost mare-ban (Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii* în *Cronicile României* sau *Letopisețele Moldovei și Valahiei*, ed. a II-a, tom. III, București, 1874 (în continuare: Pseudo-Enachie Kogălniceanu, *Letopisețul*); Canta I., *Letopisețul Țării Moldovii*, ed. Aurora Iliaș și Ioana Zmeu, București, 1987, p. 156) este numit, împreună cu Neculce Ion și Iordache Dulghierul, fost mare-postelnic, „giudecători aici în Iași” (Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 849). Până la sosirea la Iași a noului domnitor Ioan Mavrocordat, care-l înlocuiește pe fratele său, Constantin, este numit caimacan împreună cu Sandu Sturdza, fost mare-logofăt, și Costache Razu, fost vornic (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 581–587; Iorga N., *Studii și documente*, XVI, p. 328). La 28 iunie 1745, Aristarh, mare-spătar, cumpără părți de moșie la Plopeni, pe Jijia, ținutul Dorohoi (Iorga N., *Studii și documente*, XXI, p. 261–262). După Pseudo-Enache Kogălniceanu a păstrat acest rang și în domnia lui Constantin Racoviță, 20 august 1749–22 iunie 1753 (*Letopisețul*, p. 50), dar după *Cronica Ghiculeștilor* (p. 637) în această domnie, spătar este Dumitrașcu Palade. La începutul domniei lui Mihai Ghica, 22 iunie 1753, este numit mare-vistier (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 675; vezi și Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 66; IN, VIII, p. 104). Era decedat la 1 iunie 1758 (ASB, *Mănăstirea Doljești*, XX/34).

[179] Iorga N., *Studii și documente*, VII, p. 189; „Buciumul”, I, nr. 26, 30 martie 1863, p. 104; Ghibănescu Gh., *Pomelnicul Cantacuzineștilor*, în „ArhGen”, I, 1912, p. 40; vezi și *Note cu privire la pomelnicul Cantacuzineștilor*, în ArhGen, Iași, I, p. 165; „Arhiva”, XIII, 1902, p. 182–183; Filitti I., *Arhiva George Grigore Cantacuzino*, p. 269; Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 840. Din această căsătorie a avut un fiu, Iordache Hrisoscoleu Aristarhul, dăruit de domnitorul Matei Ghica cu rangul de mare-comis (*Genealogia Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 49; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 733) și o fată Smaranda, căsătorită cu Nicolae Roset (Zotta S., *Un firman de întăritură pentru moșia Trifești, confiscată după uciderea lui Grigore Ghica voievod*, în RI, București, XIV, 1928, p. 54). La 1 iunie 1758, Balașa declară că este „jupâneasa răposatului Aristarho Hrisoscoleo ce au fost vistiernic mare” (ASB, *Mănăstirea Doljești*, XX/34). Presupunem că această mărturisire este făcută în virtutea căsătoriei din 1730 și este în legătură cu moștenirea averii, pe care și-o împarte cu cei doi copii la 30 iunie 1759 (Idem, Achiziții noi, CXCI/7).

[180] ASI, doc., 413/282. Zotta S. nu este sigur dacă a fost „a doua soție a bătrânului Alistarh Hrisoscoleu sau soția fiului acestuia Iordachi Alistarh” (*Despre neamul Cantemireștilor*, p. 36). Cealaltă fată, Catrina, nu este amintită în această spiță.

[181] ASI, ms. nr. 1769, f. 1. Din averea rămasă după moartea Tarsiței, Alistarh Hrisoscoleu, mare-vistier, și-a oprit „un inel de aur cu diamant mare în mijloc și cu 10 diamănțele împrejur”, dăruit la logodnă (*Ibidem*, f. 12; vezi și Idem, doc., 412/156).

[182] ASI, ms. nr. 1769, f. 15. Nu știm cine este Zoița Cantemir pit[ăreasa], care semnează, la 18 noiembrie 1769, „Cartea ce au scris către împărătească o sumă de jupânese văduve” (AR, 1860, p. 176–179). Iorga N. o consideră fiica lui Ioniță Cantemir (*Histoire des Roumains*, VII, p. 326).

Ioniță Cantemir a murit în jurul datei de 23 iulie 1754 și a fost îngropat la mănăstirea Golia, la Iași. Aristarh Hrisoscoleu, mare-vistier, a avut în seamă „grijile răpăosatului" cheltuind, pentru înmormântare, „ca și pentru alte trebuințe ale casăi", 2 607 lei[183].

Constantin și Dumitrașcu Cantemir, fiii lui Antioh

Cel de-al doilea fiu al lui Antioh-Vodă Cantemir a fost beizadeaua Constantin; „Cronica Ghiculeștilor" îl numește pe cel de-al treilea fiu, Dumitrașcu, „Cantemir cel mic"[184]. La 4 mai 1728, Constantin beizadea era la Iași și se judeca pentru partea ce i s-ar fi cuvenit mamei lui din averea fratelui ei, Vasile Ştefan-Ceaurul. La averea acestuia mai aveau pretenții Ioan Balș vornic, fost socru al lui Vasile Ştefan-Ceaurul, și Iordache Rosetti spătar. Pricina nu s-a putut rezolva, pentru că lipseau documentele lămuritoare lăsate de Vasile Ștefan-Ceaurul la Brașov, unde s-a retras după înfrângerea trupelor austriece, conduse de căpitanul François Ernaut, cu care colaborase[185].

Constantin beizadea era, împreună cu fratele lui, Dumirașcu, la Iași, la 12 ianuarie 1733, când semnează un zapis prin care dau surorilor lor, Anița, satul Urlați, ținutul Fălciu, parte din moșia Țigani, moștenite de la mama lor, și câțiva țigani[186]. La o dată pe care nu o cunoaștem, Constantin a împrumutat de la negustorul turc Mahmut, din Iași, 798 de lei, pentru a răscumpăra satul Valea Seacă, amanetat de tatăl lui, după mazilirea din domnie, pentru a achita o datorie a lui Alexandru Ştefan-Ceaurul, cumnatul lui. Constantin beizadea s-a mai îndatorat cu 500 de lei la Epitropia Sfântului Mormânt, bani nerestituiți nici în decembrie 1742[187].

La 29 aprilie 1733, Constantin Cantemir comis (a obținut acest rang, probabil, în prima domnie a lui Grigore al II-lea Ghica, 26 septembrie 1726–aprilie 1733[188]) era plecat în Țara Românească. Fratele Dumitrașcu se obligă să-i plătească o datorie rămasă din vremea când Constantin avusese în arendă deseatina ținutului Neamț[189].

---

[183] ASI, doc., 412/156; ms. nr. 1769, f. 3 v., 8; vezi și ASB, doc. ist., CXXII/128; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 69; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 23.

[184] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 465. T.S. Bayer susține că s-a născut la Constantinopol în anul 1700 (*История о жизни*, c. 359). Afirmația este valabilă doar dacă s-a născut după 14/25 septembrie, când Antioh Cantemir, fiind mazilit, pleacă la Constantinopol. Anul 1700 este folosit și de Bogdan D.P., *Un dialog cu împărăția morților dintre hatmanul Bogdan Hmielnicki și românul Dumitru Băncescul*, în RIR, X, 1940, p. 359–360 (în continuare: Bogdan D.P., *Un dialog*). Presupunem că este greșită informația din condica lui Gheorgachi logofătul (1762), după care Constantin este „cel mai mic" dintre fiii lui Antioh Cantemir (Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, București, 1939, p. 268) (în continuare: Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial*).

[185] ASB, doc. ist., CCCLII/14; vezi și „Ioan Neculce", VII, p. 205.

[186] Ghibănescu Gh., *Cuzeștii*, p. XXVII; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 21–22.

[187] Arhivele Statului Galați, Fond Biblioteca „V.A. Urechia", IV/11 (în continuare: ASG); Iorga N., *Studii și documente*, VI, p. 292–293.

[188] Simonescu D., *Literatura românească de ceremonial*, p. 268.

[189] ASI, doc., 425/71; 435/4; TC, V, p. 34.

Constantin Cantemir era la Bucureşti la 30 august 1734, când făcea parte din Divanul domnitorului Grigore al II-lea Ghica şi semnează, ca mare-stolnic, actul prin care se făcea o danie Arhiepiscopiei de la Pogoniani[190]. Acest fapt ar îndritui ipoteza că a venit în capitala Ţării Româneşti odată cu strămutarea lui Grigore al II-lea Ghica, pentru a-l înlocui pe Constantin Mavrocordat, numit domn în Moldova. (Ghica a plecat la Iaşi la 24 aprilie 1733.) Mai apare în Divanul domnitorului muntean, cu acelaşi rang, la 14 noiembrie 1734, la 14 februarie, 20 iulie şi 23 octombrie 1725[191]. Constantin beizadea mai era în Bucureşti şi la 25 iunie 1737, când dăruieşte doi ţigani egumenului mănăstirii Văleni[192].

Îndemnat, poate, şi de cumnatul lui, marele-logofăt Constantin Dudescu, soţul Mariei, fruntaş al partidei antiotomane, Constantin Cantemir a plecat în Rusia spre sfârşitul anului 1737 sau în primele luni ale lui 1738, căci în aprilie era la Kiev[193], ca să susţină, alături de Constantin Cantacuzino, fiul fostului domnitor Ştefan Cantacuzino, drepturile familiilor Cantacuzino şi Cantemir la tronul ţărilor române. Un argument în sprijinul acestei opinii este faptul că, la puţină vreme după plecarea lui, Constantin beizadea primeşte, prin Preda Drugănescu, scrisori de la cumnatul lui, ca să acţioneze „prin persoane de folos şi apropiate de prea luminata împărătească" Anna Ivannovna[194].

Despre cel de-al treilea fiu al lui Antioh Cantemir, Dumitraşcu, ştim că era în Moldova la 1 septembrie 1731, când semnează un zapis pentru un negustor turc, Mahmut, căruia avea să-i dea 120 de vedre de miere[195]. Tot de la Mahmut a mai împrumutat, la o dată pe care nu o cunoaştem, 619 lei[196]. La 1 septembrie 1735 se împrumută de la acelaşi turc cu 678 de lei, pentru şapte luni de zile. În aceeaşi zi mai semnează un zapis prin care se obligă să-i dea lui Mahmut-Aga 220 de vedre cu miere. Peste o lună de zile mai avea

---

190 Potra G., *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti*, I, Bucureşti, 1961, p. 337–338. Rădulescu Theodora (*Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea* (II), în RA, Bucureşti, LIX, 1972, vol. XXXIV, 2, p. 316) nu a cunoscut această participare la Divanul domnesc.

191 ASB, doc. ist., MCDXLIII/23, 24, 33; Hurmuzachi E., *Documente*, XIV, 2, p. 1088, MXLII.

192 ASB, *Mănăstirea Cotroceni*, LII/17, 18; Iorga N., *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Bucureşti, 1902, p. 252.

193 Шульман Е., *Русско-молдавское боевое содружество (1735–1739)*, Кишинев, 1962, с. 15 (în continuare: Шульман Е., *Русско-молдавское боевое*). Autorul susţine că „sigur" în 1735 C. Cantemir nu a ajuns în Rusia. Folosit prin bunăvoinţa părintelui Igor Jechiu, Galaţi. De aceea însemnarea lui Cristoph Manstein: „Ce prince Cantemir en quittant la Valachie vers la fin de 1736, pour se rendre en Russie" (*Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie*, II, Lyon, 1772, p. 11; în continuare: Manstein C., *Mémores*) nu se referă la C. Cantemir. Şt. Ciobanu dă crezare versiunii lui Manstein (*Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 454). Bayer T.S. indică tot anul 1736 (*История о жизни*, с. 359–360), dată preluată de Nandriş Gr., *Romanian exiles in 18th Century Russia*, în RER, Paris, I, 1953, p. 49.

194 Шульман Е., *Миссия валашского морника Р. Драгунеску в России*, в кн. *Вековая дружба*, Кишинев, 1961, с. 217 (în continuare: Шульман Е., *Миссия*); Vianu Al., *Din acţiunea diplomatică a Ţării Româneşti în Rusia în anii 1736–1738*, în Rsl, Bucureşti, VIII, 1963, p. 21; Pippidi A., *Hommes et ideés du Sud- Est européen à l'aube de l'age moderne*, Bucarest, 1980, p. 276. Un exemplar din *Biblia* lui Şerban Cantacuzino, care a aparţinut lui Constantin Cantemir, a fost semnalat de Chiper Maria (*O călătorie de studii în URSS*, în RdI, Bucureşti, 39, 1986, 10, p. 1035).

195 ASG, Fond Biblioteca „V.A. Urechia", IV/11.

196 ASI, doc., 425/74, 75; Codrescu T., *Uricariul*, V, p. 53.

să-i dea 200 de lei[197]. La 14 octombrie se pregătea, după cum am văzut, pentru o călătorie la Constantinopol.

Se reîntorsese în Moldova la 11 aprilie 1736, dar după această dată pleacă în Rusia. La 22 martie 1737, Mahmut-Aga capătă învoirea domnitorului Grigore al II-lea Ghica să vândă satul Valea Seacă, pentru datoriile neachitate de Dumitraşcu Cantemir. Satul a fost cumpărat de egumenul mănăstirii „Trei Ierarhi", Ezechil, răzeş din Valea Seacă, şi răscumpărat de Toader Palade la 28 decembrie 1739[198]. De Dumitraşcu este vorba într-o scrisoare a feldmareşalului Munnich, din 9 februarie 1737, când anunţă că a sosit în tabăra lui „prinţul Cantemir cu românii, oameni încercaţi"[199].

Presupunem că Dumitraşcu Cantemir a plecat din Moldova în urma unui conflict pe care l-a avut cu domnitorul Grigore al II-lea Ghica. *Cronica Ghiculeştilor* precizează: „Cantemireştii erau turbaţi împotriva domnului şi mai ales cel mai tânăr, Dumitraşcu" şi de aceea domnitorul, „după fuga lui", având „trecere în Ţara Ţeşească", a izbutit „ca acesta să fie oprit multă vreme acolo"[200]. A fost arestat, după informaţiile lui Manstein, de contele Potocki care era dispus să-l predea turcilor[201]. A fost eliberat la 27 octombrie 1736 la insistenţele generalului Keith, comandantul oraşului Kiev, la care se vor fi adăugat, poate, cele ale lui Constantin Cantacuzino, care fusese informat de Preda Drugănescu despre arestarea lui Dumitraşcu[202].

După campania victorioasă din anii 1735–1736, când cucereşte Azovul şi Crimeea[203], Rusia îşi continuă pregătirile pentru organizarea unui război împotriva Imperiului Otoman. Intenţionând să-şi extindă operaţiile militare şi pe teritoriul ţărilor române, feldmareşalul Munnich s-a preocupat de constituirea unui corp de ostaşi români, pe care l-a pus sub comanda prinţului Constantin Cantemir. Acestuia i-a acordat, la 17 aprilie 1738, gradul de brigadier, iar lui beizadea Dumitraşcu, pe acela de maior[204].

Cu o lună de zile înainte de cucerirea cetăţii Hotin, 19 august 1739, feldmareşalul Munnich era hotărât, notează C. Dapontes, să trimită, în Moldova, un corp de ostaşi

---

197 ASI, doc., 412/115; 436/4; Codrescu T., *Uricariul*, V, p. 53.

198 ASI, doc., 436/6; ASG, Fond Biblioteca „V.A. Urechia", IV/11; ASB, AN, MMCMV/6, nr. 4.

199 Кочубинский А., *Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции из истории восточного вопроса*, Одесса, 1889, с. 186 (în continuare: Кочубинский А., *Граф Андрей Иванович Остерман*); Шульман Е., *Русско-молдавское боевое*, с. 18–19.

200 *Cronica Ghiculeştilor*, p. 495; vezi şi Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 9; Беер Т.С., *История о жизни*, с. 361; Шульман Е., *Миссия*, с. 220; Idem, *Русско-молдавское боевое*, с. 17.

201 Manstein C., *Mémoires,* p. 11–12; Шульман Е., *Русско-молдавское боевое*, с. 17.

202 Шульман Е., *Русско-молдавское боевое*, с. 18.

203 Amănunte la L'Abbé Laugier, *Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrade*, I, Paris, 1767.

204 Байов А., *Русская армия в царствование императрицы Анны Ивоанновны*, II, СПб, 1906, с. 88–89 (în continuare: Байов А., *Русская армия*), lucrarea folosită cu bunăvoinţa colegei Anca Trandat; Беер Т.С., *История о жизни*, с. 360; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 449; Şerban C., *Relaţiile politice româno-ruse în timpul războiului ruso-turc din 1737–1739*, în ARS, Istorie, X, 1956, 4, p. 125; Bezviconi G., *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 143. La începutul campaniei, „corpul" lui Cantemir număra 324 de ostaşi. În primăvara lui 1739 erau 800 de voluntari (Шульман Е., *Русско-молдавское боевое*, с. 11, 14). Este greşită afirmaţia lui Dionisie Fotino că beizadeaua Constantin este fiul lui „Dumitraşcu-Vodă Cantemir" (*Istoria generală a Daciei*, III, p. 101).

sub comanda prinţului „răzvrătit" Dumitraşcu Cantemir (7 iulie)[205]. La 26 iulie, domnitorul Grigore al II-lea Ghica, aflând că „un corp de cazaci şi de ostaşi" conduşi de C. Cantemir intenţionează să cucerească Iaşii, a părăsit tabăra de la Botoşani, retrăgându-se „pe câmpia de la Galata", în marginea Iaşilor[206]. În jurnalul armatei ruse este notat că în zilele de 26 şi 27 iulie unităţile pe care le comanda C. Cantemir au trecut Prutul şi Ceremuşul şi au înaintat cale de „200 de verste" (213 km), întorcându-se în tabără „cu câteva mii de cai şi vite"[207].

De la Hotin, feldmareşalul Munnich a coborât pe malul Prutului până la satul Isnovăţ, cu toate că era conştient că ocuparea Moldovei nu va fi de prea lungă durată din cauza succeselor pe care turcii le repurtau împotriva austriecilor[208]. De la Isnovăţ, feldmareşalul i-a trimis, din nou, pe cei doi fraţi Cantemir să strângă „privantu şi bucate turceşti". Dumitraşcu „au luat pre suptu munte" spre Suceava şi apoi în „gios muntele a prăda pân(ă) la Bacău" şi s-au întors „cu duium" la Iaşi. Constantin „au luat de la Isnovăţ Jijie în gios şi pe la Botăşeni şi-au răpezit ca doă mii oaste să prindă pe Gligorie-Vodă"[209].

După ce beizadeaua Constantin a ajuns la satul Şipote, a dat poruncă unui polcovnic „cu o mie de oameni să treacă Bahluiul la Căcărezeni şi să meargă prin Cârligătura împotriva lui Grigore-Vodă". Porunca a rămas fără de urmări, căci polcovnicul nu a putut trece de satul Scânteia[210].

La 29 august, domnitorul Grigore al II-lea Ghica era încă la Galata, aşteptând ajutoare turceşti, când a aflat că beizadeaua Constantin se îndreaptă spre Iaşi. Neavând suficientă armată, ca să-i poată rezista, a numit caimacami şi s-a retras spre sudul ţării[211]. După două zile, beizadeaua Constantin era la „două leghe" (8–10 km) de Iaşi. Înainte de a intra în oraş, 2 septembrie, i-a chemat pe caimacami şi le-a poruncit „să iasă cu alai întru întâmpinarea lui cu toate breslele". A fost primit, după cum poruncise, la Copou, de „mitropolit şi cu caimacani şi cu alţi boieri care se mai tâmplasă, şi călugări şi neguţători de latura târgului despre Muntenime, şi i-au închinat cheile ţării şi steagurile slujitori-

---

[205] Dapontes C., *Efémerides daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736–1739)*, publiée par Emile Legrand, Paris, 1881, p. 288 (în continuare: Dapontes C., *Efémerides*). Pentru cucerirea cetăţii Hotin, vezi: Filitti I.C., *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés Danubiennes avec la France*, Bucarest, 1915, p. 257–258 (în continuare: Filitti I.C., *Lettres et extraits*); Hurmuzaki E., *Documente*, XVI, p. 448–449, MXVI.

[206] Dapontes C., *Efémerides*, p. 258; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 449.

[207] Hurmuzaki E., *Documente*, XVI, p. 435, MV; Кочубинский А., *Граф Андрей Иванович Остерман*, p. 474. După datele publicate de „Annali di Europa..." per l'anno MDCCXXXIX, Londra, principele Cantemir a ajuns la Prut la 5 septembrie. Comanda 200 de grenadieri călări, 1 000 de dragoni şi 500 de husari (p. 503). Manstein afirmă că prinţul Cantemir ar fi devastat, înainte de a intra în Moldova, domeniile contelui Potocki, ca să se răzbune pentru nedreptatea pe care i-o făcuse cu doi ani mai înainte (*Mémoires*, p. 12).

[208] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 449; Iorga N., *Histoires des Roumains*, VII, p. 141.

[209] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 823; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 449. C. Cantemir a trecut Prutul, fără a întâmpina nici o rezistenţă, la 25 august (Fr. Ley, *Le maréchal de Munnich et la Russie au XVIII-e siècle*, Paris, 1959, p. 294; Кочубинский А., *Граф Андрей Иванович Остерман*, c. 482; în continuare: Fr. Ley, *Le marechal de Munnich*).

[210] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 451. Neculce spune că de la Căcărezeni „au trecut Bahluiul ş-au luat pre la Şanta de au trecut codrul la Vaslui". De aici s-au întors înapoi „că se teme(a) de tătari" (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 824).

[211] Dapontes C., *Efémerides*, p. 290–291; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 449; Байов А., *Русская армия*, c. 242–243.

lor". A tras la Frumoasa, palatul lui Grigore-Vodă, iar oastea, 3 000 de husari, dragoni și români, și-a așezat tabăra prin împrejurimi. A capturat 30 de steaguri, tunuri, orz, biscuiți, făină și vinuri bune[212].

Feldmareșalul Munnich a intrat în Iași la 3 septembrie, cu vreo 10 000 de ostași, fiind întâmpinat de mitropolit, împreună cu caimacamii și alți boieri „care să tâmplasă, făcându-i mare cinste, păn(ă) l-au dus în curțile domnești". A păstrat căimăcămia lăsată de domnitorul Ghica – Sandu Sturdza mare-logofăt și Iordache Cantacuzino Deleanu mare-vornic – și a întocmit 12 „ponturi", care au fost citite boierilor de beizadeaua Constantin Cantemir în casa cumnatului său, Toader Palade[213], unde s-a mutat după sosirea lui Munnich la Iași. Boierii prezenți s-au trudit să arate „că este cu neputință să ducă la bun sfârșit aceste cereri", dar până la urmă „i-au făcut cu di-a sila di-au iscălit", căci Munnich îi amenințase că „de n-or priimi, a da foc târgului"[214].

După știri din presa franceză („Journal historique du Verdun"), Munnich a convocat „Statele" (Adunarea) Moldovei pentru a le propune să aleagă un nou domn. Se credea că alegerea „ar putea să cadă asupra prințului Cantemir, fratele prințului cu același nume, ambasadorul Rusiei la curtea Franței"[215]. Dogele Veneției era informat, la 27 septembrie 1739, că domnitorul Moldovei a fost înlocuit cu Cantemir[216]. Dapontes afirmă însă „că cei doi fii ai domnitorului Dumitrașcu și fiul lui Duculeț[217], care erau în conflict, își disputau tronurile Moldovei și Țării Românești"[218]. Nu se știe dacă țarina Anna Ivannovna intenționa să ratifice alegerea lui C. Cantemir, care mai spera, chiar și după încheierea păcii de la Belgrad (de la 18 septembrie 1739) în realizarea planului său[219]. Cardinalul Fleury, participant la tratativele de pace pe care le media Franța, îi scrie din Iași, la 4 octombrie, lui Andrei Ivanovici Osterman, ministrul de externe al Rusiei, că „prin-

---

212 Hurmuzaki E., *Documente*, p. 454, MXXII; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 451; Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 824; Manstein C., *Mémoires*, II, p. 29; Becattini Fr., *Storia ragionata dei Turchi*, V, Venezia, 1788, p. 197 (în continuare: Becattini Fr., *Storia ragionata*); Mihordea V., *Contribuție la istoria păcii de la Belgrad*, p. 33–34 (în continuare: Mihordea V., *Contribuție*); Iorga N., *Histoire des Roumaines*, VII, p. 143; Ley Fr., *Le maréchal de Munnich*, p. 295; Байов А., *Русская армия*, с. 246. Pseudo-Enache Kogălniceanu notează că feldmareșalul Munnich, la îndemnul lui Cantemir, „au răsipit curțile domnești de la Frumoasa și casele agăi Enache" (*Letopisețul*, p. 9). Aici informația este greșită că Dimitrie și Constantin erau fiii lui Dimitrie Cantemir. A fost preluată de Giurescu C.C., *Istoria românilor*, III, 1, p. 236: vezi și Marcu Al., *Romanticii italieni și românii*, în AAR MSL, București, s. III, tom. II, 1925, p. 57. După „Annali di Europa", prințul Cantemir a intrat în Iași la 12 septembrie (p. 504); /Filitti I.C./, *Cărți vechi*, în RI, București, X, 1924, p. 113–114.

213 Cumnatul său plecase din Iași, însoțindu-l pe domnitorul Grigore Ghica în retragerea sa (Neculce I., *Letopisețul*, p. 833–835).

214 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 825–828; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 453; Filitti I.C., *Lettres et extraits*, p. 257–258; Iorga N., *op. cit*., VII, p. 144; Mihordea V., *Contribuție*, p. 34.

215 Mihordea V., *Contribuție*, p. 13–14, 36. Este greșită informația că beizadeaua C. Cantemir este frate cu Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie Cantemir.

216 Hurmuzaki E., *Documente*, IX, 1, p. 671, DCCLXXXIV.

217 Ar putea să fie vorba de fiul din cea de a doua căsătorie, cu Eufrosinia, despre care Neculce spune că „s-au dus la muscali" (*Letopisețul Țării Moldovei*, p. 446). Și Dapontes face aceeași greșeală ca și autorul notei din „Journal historique".

218 Dapontes C., *Ephémerides daces ou Chronique*, p. 360.

219 Mihordea V., *Note cu privire la Antioh Cantemir*, București, 1946, p. 19.

ţul Cantemir, a cărui probitate şi bună-credinţă nu prea pot să o laud, mi s-a părut foarte mulţumit şi aceasta îmi ajunge ca să mă bucur şi eu”[220]. Iluzii care s-au risipit odată cu retragerea lui Munnich din Iaşi. Este curios că nici Neculce, care se înrudea cu Cantemireştii[221], şi nici autorul *Cronicii Ghiculeştilor*, contemporani cu evenimentele, nu consemnează un asemenea proiect.

Când a plecat din Iaşi, Munnich a luat cu el „pe mitropolitul Antonie şi pe boierii caimacami, pe care i-a dus la cortul său din tabăra cea mare”. Pe boierii caimacami i-a făcut „senatori”, iar pe Constantin Cantemir, prin mijlocirea lor, l-a numit „protosenator”[222]. Titulatură care, în niciun caz, nu putea echivala cu aceea de domn.

Din tabăra de peste Prut, de la Zagarancea, Munnich l-a trimis pe Dumitraşcu Cantemir „cu cazaci şi cu catani şi cu moscali” să-l prindă pe Grigore Ghica, despre care aflase că este la Şerbăneşti, pe Bârlad, în ţinutul Tecuci. Domnitorul Ghica, aflând că este urmărit, a trecut Siretul şi a fugit la Brăila. Dumitraşcu Cantemir nu a îndrăznit să-l urmărească şi „s-au întorsu înapoi şi au lovit şi cei de iasta parte şi cei de ceia parte, de i-au prădat, de au rămas oamenii cu peili goale, numai cu sufletele”. Nu a fost cruţată nici mănăstirea Mera, ctitoria Cantemireştilor. Dapontes notează această acţiune, la care a participat şi Constantin Cantemir, a avut loc la 22 septembrie[223].

La întoarcerea în tabără, Constantin beizadea a primit ordin să plece la Huşi „ca să stea în preajma tătarilor”. Pentru aceasta a adunat „mulţi moldoveni, pe unii de bunăvoie, din prostia lor, pe alţii cu sila, a plecat cu polcul său şi cu aceştia, ca la vreo mie de oameni, a mers de-a lungul Prutului, strângând din sate, cu sila, oameni neînarmaţi, care ţineau ciomege în mână, ca să se creadă că are oaste numeroasă”. După ce o parte din ostaşii săi au fost risipiţi de tătari, Constantin beizadea a plecat din părţile Huşilor şi s-a întors la Iaşi, silindu-i pe caimacami să plătească „banii ploconului şi a mesii lui Menih feldmareşal”. Văzând că aceştia nu pregătesc banii ceruţi, de acord cu generalul Piotr Mihailovici Şipov, care era tot în Iaşi, i-a pus sub pază mare pe boierii caimacami. Când a primit poruncă de la Munnich să părăsească Iaşii, sâmbătă 13/24 octombrie, „au purces a căuta în toate mănăstirili bani sau odoară şi n-au găsit, iar haine n-au luatu în Eşi. Iar greceşti, turceşti au luatu tot ce-au găsitu, şi a unora ce iera sluge lui Gligorie-Vodă. Mai multu Constantin beizadea le lua cu el”[224].

---

[220] *Сборник*, том 86, 1893, с. 115.

[221] Maria, soţia cronicarului, era fiica Ruxandrei Cantemir, sora domnitorilor Antioh şi Dimitrie Cantemir, şi a lui Lupu Bogdan; vezi şi Velciu D., *Ion Neculce*, Bucureşti, 1968, p. 186, 197.

[222] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 455.

[223] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 829; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 457; Dapontes C., *Ephémerides*, p. 364–367; Erbiceanu C., *Cronicarii greci*, p. 148; Байов А., *Русская армия*, с. 251; Bogdan D.P., *Legăturile serdarului Lupu Anastasă (1721–1751)*, în SMIM, Bucureşti, II, 1957, p. 356–357.

[224] Neculce I., *Letopiseţul*, p. 832–833; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 457. Pseudo-Enache Kogălniceanu mai precizează că „la octomvrie 13 zile [stil vechi – *n.n.*] au lovit tătarii despre Tătăraşi şi turcii despre iaz. Şi de grabă au eşit Cantemir cu câte polcuri au putut strânge” (*Letopiseţul*, p. 10). Dapontes C., *Ephémerides*, p. 381; Zotta S., *Mănăstirea Golia. Schiţă istorică*, în IN, Iaşi, V, 1924, p. 10; Iorga N., *Studii şi documente*, XXIV, p. 87; vezi şi Stoide C.A., *Târgul lui Barnovschi-Vodă*, în „Arheologia Moldovei”, Iaşi, I, p. 10; Urechia V.A., *Inscripţiuni după manuscrise*, în AAR MSI, Bucureşti, s. II, tom. IX, Bucureşti, 1887, p. 49, 60.

Din cauza acestor prădăciuni, Constantin Cantemir şi-a pierdut, după cum observa N. Iorga, „pentru totdeauna prestigiul său de domn eliberator”[225], pe care-l avusese cât de cât, la intrarea în Iaşi. Nici chiar cei care au fost suspectaţi de simpatie pentru Cantemireşti şi ruşi, cum a fost cronicarul Ion Neculce, care a fost închis „la başbulubaş câteva dzile”, pentru că ar fi fost „amestecat la niscaiva fapte” [226], nu s-a ferit să scrie, în cronica lui, despre toate relele făptuite.

Nu ştim dacă beizadeaua Constantin a mai zăbovit în Moldova sau a plecat, pe dată, în Rusia, unde îşi continuă activitatea militară. În 1741 participă la războiul împotriva Finlandei comandând un regiment de husari moldoveni. Peste trei ani, în 1744, este înaintat la gradul de general-maior, iar în 1765 este trimis, cu regimentul său, în Ucraina, pentru paza cetăţilor. A fost înaintat apoi la gradul de general-locotenent şi la 16 martie 1765 a fost pus în retragere[227].

Şt. Ciobanu a afirmat că a înnebunit, crezându-se domnitor al ţărilor române[228], dar la 30 mai 1772 Constantin Cantemir era în plenitudinea facultăţilor mintale, căci scrie, din Rogani, „fratelui Nicolae Iordachevici” că fiul său, „prinţul Dimitrie”, vine în Moldova şi-l va căuta ca să se sfătuiască „în privinţa averii răposatului meu frate, prinţul Ioniţă”, ajunsă, cu „mare viclenie”, în stăpânirea nepotului Constantin Palade[229]. Intervenţia aceasta a rămas fără de rezultat şi de aceea, peste câteva luni, în septembrie, având de la tatăl lui „vechilec ca să caut şi să scot toată această clironomicească avere”, „prinţul Dimitrie” se adresează mareşalului Piotr Aleksandrovici Rumeanţev cu rugămintea ca să ia de la Constantin Palade şi de la cumnatul lui, Arghir Bostangioglu, toată averea ce „ să cădea să le ia numai unul, tatăl meu” şi să i le dea lui[230].

Nu cunoaştem rezoluţia lui Rumeanţev, dar la 3 noiembrie 1772 acesta îi acordă lui Constantin Cantemir, general-porucic, o „carte” prin care locuitorii de pe moşia lui, Duscenii, ţinutul Hotin, erau scutiţi de orice „fel de dajdii şi havalele”. „Cartea” a fost reînnoită de Divanul Cneziei Moldovei la 14 iulie 1774[231]. Tot în vara acestui an, la 2 august, Constantin Cantemir trimite de la Rogani pe „vagmistrul Martânov”, ca să-i aducă „veniturile noastre domneşti” din satele Bedrosenii şi Duscenii, bântuite, de altfel, de tot soiul de „asupriri şi distrugeri” [232].

Demersul lui Constantin Cantemir, prin fiul lui Dimitrie, va fi reluat în august 1775, de cumnatul lui Pantazi Câmpineanu, deşi se pare că nu a existat nicio legătură directă între aceste două solicitări.

---

225 Iorga N., *Histoires des Roumains*, VII, p. 147.

226 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 841.

227 Беер Т.С., *История о жизни*, с. 360; Bogdan D.P., *Un dialog*, p. 359–360.

228 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 454–455. Informaţie preluată, probabil, de la Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, I, Петерсбург, 1895, с. 234, unde se afirmă că a fost închis 17 ani în cetatea Revel.

229 ASB, doc. ist., LXXXIX/35.

230 ASI, doc., 412/185; Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 35–36.

231 ASI, doc., 412/186.

232 *Ibidem*, 414/257, folosit prin amabilitatea profesorului Alexandru Andronic.

Constantin Cantemir a fost căsătorit de trei ori: cu Ilinca, fiica lui Ionaşcu Balş şi a Saftei Grigore Ursache[233], la Bucureşti, probabil, în intervalul aprilie 1733–iunie 1737[234]; în Rusia s-a recăsătorit în ianuarie 1741 cu Natalia Ivanovna Golovin, fiica amiralului Ivan Mihailovici Golovin, care a decedat la puţină vreme după căsătorie. A treia soţie a fost Sofia Bogdanova Pasek, fiica lui Bogdan Vasilievici Pasek, decedată la Moscova la 17 iunie 1783. Din prima căsătorie a avut o fată, Maria, din a treia căsătorie un fecior, Dimitrie[235].

Constatin Cantemir a murit la 6 octombrie 1776 la Rogani, gubernia Harkov[236].

Dumitraşcu beizadea a rămas în armata ţaristă şi după anul 1739, dar nu a mai obţinut grade superioare aceluia pe care-l primise spre sfârşitul campaniei din Moldova. Nu a fost căsătorit. A murit la Moscova în 1758[237].

Maria Cantemir, fiica lui Constantin

Fiica lui Constanitn Cantemir, Maria, s-a căsătorit, în Ţara Românească, cu Pantazi Câmpineanu[238]. Au avut doi băieţi: Scarlat şi Constantin.

La 3 iulie 1760, Maria păhărniceasa, aşa este numită în document, se judecă cu mătuşa ei, Aniţa Palade, pentru averea rămasă de la Ioniţă Cantemir. Divanul boierilor sta-

---

233 Dogaru Maria, *Un armorial românesc din 1813. Spiţa de neam a familiei Balş dotată cu steme*, Bucureşti, 1981, p. 97, nr. 50 (în continuare: Dogaru Maria, *Un armorial românesc*); BCS, doc., LXXX/11; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 418. Datele lui Mihail Cantacuzino sunt confuze: „Maria, fata Ilincăi Bălşoii" este, de fapt, fiica lui Constantin Cantemir. Spiţa familiei Balş din 1813 spune despre Ilinca Balş că a fost soacra lui Pantazi Câmpineanu (Dogaru Maria, *Un armorial românesc*, p. 96, nr. 48).

234 Se pare că Ilinca Balş mai trăia la 8 iulie 1764 (ASB, Fond Zotta S., ds. 19, f. 47).

235 Беер Т.С., *История о жизни*, с. 360; Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, с. 52, с. 234; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 408; Bezviconi G., *Roirea familiilor româneşti peste Nistru*, Iaşi, 1941, p. 14–15. C. Gane pretinde că ar mai fi avut un băiat, Ion, „om cu viaţă neregulată" (*op. cit*., II, p. 141).

236 *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 418; Беер Т.С., *История о жизни*, с. 360; Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 455.

237 Беер Т.С., *История о жизни*, с. 361; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 418; Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 455; Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, с. 52, 234.

238 *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 108, 418. Era fiul lui Pârvu Câmpineanu şi al Chiajnei Albeasca sau Grădişteana („Buciumul", I, 1 mai 1863, nr. 34, p. 136). La 1 septembrie 1751 avea rangul de mare-clucer (Th. Rădulescu, în RA, XLIX, vol. XXXIV, 2, p. 303). Ca mare-stolnic semnează la 2 decembrie 1756 (*Ibidem*, p. 317). Mare-paharnic este în intervalul 20 octombrie 1758–18 februarie 1759 (*Ibidem*, p. 312). Ca mare-clucer semnează, din nou, între 20 februarie–2 iunie 1759 (*Ibidem*, p. 303). În domnia lui Ştefan Racoviţă (26 ianuarie 1764–18 august 1765) este arestat împreună cu Pană Filipescu, Grigore Băleanu şi Ion Bălăceanu (*Genealogia Cantacuzinilor*, p. 140–144; Iorga N., *Histoires des Roumains*, VII, p. 226). După ce domnitorul Manole Giani-Ruset părăsi capitala şi armatele ruseşti intrară în Bucureşti, Pantazi Câmpineanu, care-l susţine pe maiorul Nazarie Karazin în atacul de la 16 noiembrie 1769, deveni membru al Divanului prezidat de banul Mihai Cantacuzino (*Genealogia Cantacuzinilor*, p. 187; Papiu I.Al., *Tezaur de monumente istorice pentru România*, II, Bucureşti, 1863, p. 280; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 331). La 24 noiembrie 1770 semnează ca vornic al Ţării de Sus (Th. Rădulescu, în RA, Bucureşti, vol. XXXIV, 1, p. 120). A făcut parte din delegaţia de boieri care a plecat în martie 1770 la Petersburg (Urechia V.A., *Istoria evenimentelor din Orient*, în AAR MSI, Bucureşti, s. II, tom. X, 1889, p. 375, 395; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 320). A decedat în anul 1777. Este greşită opinia lui N. Bantâş-Kamenski că era moldovean şi că cei doi fii, pe care i-a avut, au fost ofiţeri în armata rusă (*Siècle de Pierre le Grand*, Paris, 1826, p. 391–392). Afirmaţii eronate şi la Diaconescu Viorica, *Pantazi Ghica*, Bucureşti, 1987, p. 6.

bilește că, într-adevăr, lui beizadeaua Constantin i se cuvinea o parte din satul Valea Seacă, pe care însă a zălogit-o lui Mahmut negustorul pentru 798 de lei. Satul a fost vândut și răscumpărat de Toader Palade vistiernic. I s-ar mai fi cuvenit parte din satul Zărnești, ținutul Covurlui, și din casele „Ceaurului" din Iași, dar toate acestea au fost oprite, împreună cu ceea ce i se cuvinea lui Dumitrașcu, de Anița Palade, pentru 1 650 de lei dați de aceasta fratelui mai mic. Deoarece Constantin moștenise averea rămasă de la Dumitrașcu, după moartea lui, trebuia să plătească datoria fratelui[239]. La acest proces se referă, probabil, Dimitrie Cantemir în septembrie 1772, când scrie că sora lui, Maria, a cheltuit „nu puțină somă de bani la giudecăți", toată averea rămânând „la stăpânirea fără de lege" a mătușii lor.

La 19 aprilie 1763, Pantazi Câmpineanu se judecă la Iași, prin vechilul Enache Cucuzel, cu Iordache Cantacuzino, fost mare-spătar, pentru două moșii, Drăgușeni și Mileuca, din ținutul Dorohoi, care ar fi fost date zestre Ilincăi Balș, soacra lui. Domnitorul Grigore Callimachi îi dă câștig de cauză, la 2 septembrie 1763, lui Iordache Cantacuzino. La 1 martie 1768, Constantin Costescu, fost mare-șătrar, și cu nepoata lui, „Maria Cantimireasa ce o ține d[umnea]lui Pantazi Câmpineanu, fost mare-clucer" vând niște vaduri de moară și o moșie de lângă Buzău, pe care o aveau de la „moșul nostru", Iorga fost mare-sluger[240].

Convins, poate, că soția lui fusese nedreptățită în judecata cu Anița Palade, Pantazi Câmpineanu a redeschis acest proces. Dintr-o anafora a boierilor moldoveni, întocmită la 30 august 1775, știm că-și susținea astfel revendicările: averea socrului său „s-au luat pe seama domnească ca niște averi a unuia ce s-au hainit de la o împărăție la alta" și a fost dată, apoi, în vremea domniei lui Ioan Mavrocordat, în 1744–1745, lui Ioniță Cantemir, la cererea acestuia. Câmpineanu pretindea că domnitorul Ioan Mavrocordat i-a „făcut strâmbătate", căci „averile hainilor" se iau numai când nu au moștenitori. Boierii care întocmesc anaforaua, ca și domnitorul Grigore al III-lea Ghica, pe temeiul „pravilei" nu-i dau dreptate, averea solicitată rămânând, pe mai departe, în seama lui Constantin Palade și a surorilor lui[241].

Tot în acest an, 1775, Pantazi Câmpineanu, fost mare-vornic, după o mai lungă judecată, s-a învoit cu Lupu Balș, fost mare-logofăt, fratele soacrei lui, pentru satul Drăgușeni și jumătate din satul Pânzăreni de peste Prut, care făcuseră parte, cândva, din zestrea Ilincăi Balș[242].

Maria a supraviețuit soțului. La 11 decembrie 1777, când iscălește Maria Cantemir, îi dăruiește lui hagi Dumitrachi, fost mare-sluger, un loc din „casele mele cele de zestre", pentru că „s-au aflat cu slujbe și cu osândire spre slujbele mele"[243]. Peste câțiva ani, la 5 iunie 1781, clucereasa Maria Câmpineanu își hotărnicea moșia Bogdănei, ținutul Ia-

[239] ASI, ms. nr. 1769, f. 19–20.

[240] BCS, doc., LXXI/10, 11, 14, 15. ASB, doc. ist., MCDXXXI/18.

[241] ASI, doc., 412/189;TC, V, p. 57; IN, IV, p. 184.

[242] ASB, doc. ist., DCCVII/40; Idem, Fond Zotta S., ds. 19, f. 47.

[243] ASB, AN, CVII/59. Folosește sigiliu cu coroană princiară și inițialele MRCN.

lomița[244]. La 8 august 1786 era călugărită: Marta monahia Câmpineanu dă acum o „volnicie" pentru nişte bani ce trebuia să-i ia de la fiul ei, Scarlat[245].

Dimitrie, fiul lui Constantin Cantemir

De la cea de a treia soție, Sofia Bogdanova Pasek, Constantin Cantemir a avut un fiu, Dimitrie, născut în 1749[246]. A îmbrățişat şi el cariera militară. A participat, cu gradul de colonel-locotenent, la campania armatei ruse la Dunăre, în 1771, distingându-se, pe 25 octombrie, în luptele pentru cucerirea cetății Giurgiu, prin „râvnă şi vitejie"[247]. Într-o relatare a acestor evenimente se precizează: „în toate aceste lupte din Țara Românească pretutindeni era de față şi Cantemir şi peste tot locul se arată viteaz, ca şi ceilalți ofițeri"[248]. Spre sfârşitul anului 1773 era comandantul Banatului Olteniei, nemulțumind populația prin măsurile abuzive pe care le aplica. De aceea, la începutul anului 1774, boierii olteni îl roagă pe generalul Kamenski să aibă milă de „Bănatul sărac", care suferă atât de mult de pe urma turcilor şi a „tâlhăriei" principelui Cantemir. Rugăminte luată în seamă de generalul Rumeanțev care a dat dispoziții pentru „păstrarea ordinii în Banatul Craiovei"[249]. S-a reîntors în Rusia, căci la 4 august era de câtăva vreme la Petersburg[250].

A suferit în anii următori de o „boală grea". La 20 septembrie 1809 amintește, într-o scrisoare, de „boala mea îndelungată"[251]. S-a căsătorit, în 1774, cu Cecilia Mustafa, de care s-a despărțit. A avut un fiu, Antioh, înfiat, după moartea mamei, în 1793, de căpitanul polon Iosif Robski, sub numele de Vicențiu Robski. După un îndelungat proces a reuşit să obțină recunoaşterea adevăratei identități. Nu am întâlnit, deocamdată, alte sur-

---

244 ASB, doc. ist., CDVIII/73.

245 *Ibidem*, DCXV/156. La 1 aprilie 1783 semnase Maria Cantemiroaia (*Ibidem*, MLXXXVII/167). Florescu G.D., *Din vechiul Bucureşti*, Bucureşti, 1935, p. 121.

246 Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, c. 52, 235; Gervescu V., *Dimitrie Cantemir*, p. 20. N. Docan greşeşte când afirmă că Dimitrie este fiul lui Dumitraşcu (BAR, A, 581, vol. 1, p. 284) Bayer T.S. susține că din prima căsătorie a mai avut doi fii: Scarlat şi Constantin (*История о жизни*, c. 361). De fapt, aceştia sunt fiii lui Pantazi Câmpineanu şi ai Mariei Cantemir.

247 Iorga N., *Acte şi fragmente*, II, Bucureşti, 1896, p. 53–54; *Geschichte des gegenwartigen Kriegs zwischen Russland, Polen und der Ottomanischen Pforte, XV*, Frankfurt und Leipzig, 1772, S. 37, 43–44; Becattini Fr., *Storia ragionata*, VI, p. 199; Bantâş-Kamenski N., *Siècle de Pierre le Grand*, p. 391–392; Gervescu V., *Dimitrie Cantemir*, p. 20; Bulat T.G., *Legăturile familiare din Țara Românească ale ultimilor Cantemireşti*, AB, Chişinău, 1929, nr. 3, p. 57–58 (în continuare: Bulat T.G., *Legăturile familiare*); *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII–XVIII)*. Studiu şi ediție... de Simonescu Dan, Bucureşti, 1967, p. 156.

248 Беер Т.С., *История о жизни*, c. 361; Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 1215–1216, MCCIV; Urechia V.A., *Istoria evenimentelor din Orient*, p. 400, 408; Zotta S., *op. cit*., p. 45.

249 Boga T.G., *A doua ocupație rusească a Țărilor Române*, Chişinău, 1930, p. 58–59 (în continuare: Boga T.G., *A doua ocupație rusească*).

250 ASI, doc., 414/257.

251 Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 63–64; Bantâş-Kamenski, *op. cit*., p. 391–392; *Энциклопедический словарь*. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, XIV, Петерсбург, 1895, с. 314; Gervescu V., *Dimitrie Cantemir*, p. 20.

se documentare care să confirme aceste date consemnate de Hasdeu. A.B. Lobanov-Rostovski amintește că Dimitrie ar fi avut o „legătură" cu Elisabeta Hrușova[252].

Socotindu-se deci fără urmași direcți, Dimitrie face, încă din 1804, intervenții pentru aducerea în Rusia a stolnicului Constantin Câmpineanu[253], nepot de al doilea de soră, ca să-l lase moștenitor. În februarie 1808, acesta era hotărât să plece să-și viziteze unchiul, care se oferă să-i trimită un om al lui, ca să aibă un însoțitor[254]. Neliniștit de întârziere, Dimitrie Cantemir îi mai scrie o scrisoare din Petersburg, la 11 iulie, mărturisindu-și speranța că nepotul lui nu a renunțat la călătorie, dar de-abia la 3 septembrie Divanul Țării Românești intervine (Câmpineanu era ispravnic al județului Buzău) pe lângă Serghei Kușnikov, președintele Divanului din Țara Românească și Moldova, ca să i se îngăduie plecarea[255]. A ajuns la Petersburg spre sfârșitul anului.

În scrisoarea prin care-i mulțumește lui Kușnikov pentru această bunăvoință, la 20 septembrie 1809, Dimitrie Cantemir îi cere sprijinul pentru regăsirea averii tatălui său. În acest scop, a trimis boierului Teodor Balș „oarecare dovezi în cercetarea averii rămasă în Moldova". Intervenții pe lângă Divanul Cneziei Moldovei s-au făcut, căci s-a păstrat o spiță, fără dată, a descendenților lui Antioh-Vodă Cantemir, în care este trecut și „Dimitrie jăluitor ce cerea clironomie"[256].

Nu se cunoaște încă în ce au constat acele „multe feluri de pricini" din cauza cărora Constantin Câmpineanu nu reușise să plece la Petersburg nici la 3 septembrie 1808, când Divanul Țării Românești intervine favorabil pe lângă senatorul Kușnikov. Stolnicul Câmpineanu se adresează și el lui Kușnikov pentru a-i elibera pașaportul necesar, anunțând, totodată, că Divanul i-a îngăduit să absenteze trei, patru luni de la postul de ispravnic al ținutului Buzău[257].

Divanul țării socotea că stolnicul Câmpineanu nu trebuie să fie singurul moștenitor al lui Dimitrie Cantemir, întrucât mai are alte două nepoate, fiicele clucerului Constantin Câmpineanu „mult mai sărace", pentru că „nu au nici mamă, nici tată, nici clironomie părintească". Aceste constatări au fost comunicate lui Kușnikov, la 5 octombrie 1808, pentru a fi transmise lui Dimitrie Cantemir[258].

Stolnicul Constantin Câmpineanu a plecat la Petersburg în jurul datei de 15 octombrie 1808 și s-a reîntors către sfârșitul anului[259].

---

[252] Hasdeu B.P., *Limba slavonă la români*, în „Traian", I, nr. 50, 26 august 1869, p. 199; Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, c. 235.

[253] Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 60. Este fiul lui Scarlat Câmpineanu și al Luxiței Cândescu. După datele catagrafiei din 1829 s-a născut în 1782 (Filitti I.C., *Catagrafia oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, în RA, II, București, 1927–1929, p. 292). După o informație din 1808 a Divanului Țării Românești s-ar fi născut în 1788, căci în 1808 avea 20 de ani (Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 58).

[254] ASB; Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 583, f. 20–21.

[255] *Ibidem*, f. 18; Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 59–61.

[256] *Труды бессарабской губернской ученой архивной комиссии*, III, Кишинев, 1907, c. 484–486; ASI, doc., 413/282; ASB, Fond Zotta S., ds. 27, f. 36; Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 64–65.

[257] Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 59, 60–61; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 43–44.

[258] Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 61–62.

[259] *Ibidem*, p. 64–65.

Dimitrie Cantemir şi-a lăsat, printr-un testament întocmit în 1819, toată averea, evaluată la 300 000 de ruble, copiilor lui Scarlat Câmpineanu[260], nerenunțând la vechea lui idee de a-şi aduce un nepot pe lângă el. La 16 noiembrie 1819 a trimis o scrisoare din Kiev prin care cerea ca să vină în Rusia fetele clucerului Constantin Câmpineanu, fratele lui Scarlat, Elena şi Maria. Dorință care nu i s-a îndeplinit[261].

După moartea lui Dimitrie Cantemir, 17 iunie 1820, averea a fost însuşită de prințul rus Şahovski, descendent din familia Pasek. Pretendentă la avere a fost şi o strănepoată a Mariei Dudescu, Elisabeta, căsătorită cu contele Bulgari[262].

Cercetări asupra averii pe care Dimitrie Cantemir ar mai fi avut-o în Moldova se fac, la cererea consulatului rus din Iaşi, în august 1833. Cunoaştem răspunsurile isprăvniciilor Bacău şi Vaslui, care comunică Postelniciei că nu au ştiință ca acesta să fi stăpânit moşii în aceste ținuturi[263].

Demersuri pentru obținerea averii lui Dimitrie Cantemir fac şi fiii lui Scarlat Câmpineanu. Înainte de 22 septembrie 1833, Anica Kretzulescu[264] era în corespondență cu Ignati Iakovenko, consulul Rusiei la București, pentru această chestiune. La această dată, Iakovenko făcuse o călătorie în Rusia şi înaintase un protest Senatului din Moscova. Reuşise să intre în posesia originalului „testamentului general al răposatului principe Cantemir", pe care l-a predat lui Ioan Câmpineanu, fratele Anicăi Kretzulescu[265]. La începutul anului următor, aceasta este încunoştințată că peste câteva luni Senatul va da hotărârea definitivă[266]. Peste un an de zile, la 6 aprilie 1835, Iakovenko o informează pe Anica despre nereuşita intervențiilor făcute, autoritățile ruseşti dând dreptate Elisabetei Bulgari şi lui Şahovski. Se pregătea să plece la Moscova şi Petersburg „când neapărat va cere trebuință ca să grăbesc săvârşirea acestei pricini în folosul nostru[267], măcar că sânt cheltuielile drumului grele"[268]. Procesul, care a durat până la sfârşitul anului 1840, a fost pierdut de familia Câmpineanu, obligată să plătească, pentru „nedreapta întreprindere de judecată" o amendă de 9 600 de galbeni[269].

---

[260] ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 583, f. 15–15 v. Testamentul nu este datat; vezi şi Kretzulescu Nicolae, *Amintiri istorice*, București, 1940, p. 62–63.

[261] ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 583, f. 7.

[262] Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, с. 235–236; BAR, ms. rom., 5148, f. 720; Bulat T.G., *Legăturile familiare*, p. 58; Arbure Z.C., *Despre averea familiei Cantemir în Rusia*, în RIAF, București, XI, 1910, p. 188.

[263] ASI, „Transport" 255, op. 280, ds. 271, f. 1; „Transport" 726, op. 813, ds. 1602, f. 1, comunicate de Iuliu Ciubotaru, căruia îi mulțumim şi pe această cale.

[264] A fost căsătorită cu Alecu Kretzulescu; sunt părinții doctorului Nicolae Kretzulescu.

[265] ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 53, f. 1, text în lb. greacă, folosit prin amabilitatea colegei Cornelia Papacostea-Danielopolu.

[266] ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 53, f. 2; vezi şi f. 6, scrisoare din 17 martie 1834.

[267] Consulul rus încheiase un contract cu Anica Kretzulescu pentru câştigarea acestui proces. Într-o scrisoare din 9 ianuarie 1841 el vorbeşte de „folosul câştigului" ce ar urma să-l aibă (ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 53, f. 10).

[268] ASB, Fond Kretzulescu-Lahovary, ds. 53, f. 3–3 v.

[269] *Ibidem*, f. 10, 11, ds. 583, f. 6. În cursul anului 1835 face intervenții, pentru obținerea moştenirii, şi Ion Câmpineanu (Grigoriu Elena, *Zorii teatrului în Țara Românească*, București, 1983, p. 100).

Cu moartea lui Dimitrie Cantemir se stinge linia masculină a descendenților lui Antioh-Vodă Cantemir[270]. Mărturia Divanului Moldovei dată la 7 iulie 1823 lui Vasile Cantemir, secretarul consulatului Austriei din Iași, că „să tragi din neamul Cantemireștilorste, așa cum a remarcat S. Zotta, o declarație de „complezență"[271].

Maria, fiica lui Antioh Cantemir şi soțul ei Constantin Dudescu

Maria este fata mai mare a lui Antioh-Vodă Cantemir. La puțină vreme după începutul celei de-a doua domnii (12 februarie 1705), Antioh-Vodă Cantemir l-a trimis pe Lupu Bogdan, cumnatul lui, sol la Constantin Brâncoveanu „ca să se încuscreze". Brâncoveanu acceptă propunerea și la 25 iulie pleacă de la Târgoviște, spre Iași, Șerban Greceanu, mare-stolnic, ginerele domnitorului, pentru „mare încredințări prieteșugului" și aduse „inelul dă schimbu"[272]. Maria fiind încă copilă, nunta cu Radu, cel de-al treilea fiu al domnitorului muntean, urma să aibă loc peste câțiva ani.

După trecerea lui Dimitrie Cantemir în Rusia, Brâncoveanu, temându-se să nu mărească bănuielile de necredință a turcilor, încearcă să obțină și asentimentul marelui-vizir Ali-Paşa. Pentru acest proiect matrimonial, scriindu-i că logodna era încheiată „de mai mulți ani". Dacă i se poruncește, este gata să o strice, cu toate că biserica nu-i îngăduie așa ceva. Marele vizir nu manifestă niciun fel de opoziție, scrisoarea fusese trimisă împreună doar cu un dar de 4 000 de țechini. La 8 martie 1714, Brâncoveanu îl trimite la Constantinopol pe ginerele lui, Manolache Lambrino, mare-agă, împreună cu soția lui, Bălașa, fiica mai mare, cu un dar de 2 000 de lei, „cheltuială de nuntă", ca să aducă mireasa în țară. Nunta nu a mai avut loc, căci Radu a fost ucis la Constantinopol, la 15 august, împreună cu tatăl lui și ceilalți frați[273].

---

[270] Bantâș-Kamenski N., *Siècle de Pierre le Grand*, p. 391–392. Poetul C. Stamati, transmițându-i lui Filaret Scriban, la 15 ianuarie 1841, știri despre opera lui Dimitrie Cantemir, precizează că la Harkov „trăiește o strănepoată a lui Cantemir, măritată nu știu cu ce cneaz, la care au rămas clironomie toate hârtiile și vechi documenturi a lui Cantemir, moldovinești ce nu le știe ceti" (Dvoicenco E., *Viața și opera lui C. Stamati*, București, p. 37).

[271] ASI, Condica K, 330, f. 123 v.; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 8–9; vezi și Dan D., *Un autor necunoscut din anii 1826–1827*, Cernăuți, 1922, p. 5–6. Au mai existat și alte patronime Cantemir, dar ele nu au legătura cu familia domnitorului. De pildă, spătarul Gheorghe Cantemir care, în noiembrie 1849, arendează moșia Vorniceni din ținutul Dorohoi (ASI, doc., 265/65).

[272] Greceanu R., *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714)*. Ediție critică de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 155, 230, 255; Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, ed. C.A Stoide și I. Lăzărescu, Iași, 1976, p. 288.

[273] Mircea I.R., *Constantin Brâncoveanu*, p. 30; Cantemir Dimitrie, *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Țara Românească*, în *Opere*, V, București, 1878, p. 22; Del Chiaro Anton Maria, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, p. 169–170, 176; Giurescu C.C., Dobrescu N., *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, p. 261, raport din Constantinopol, 17 aprilie 1714; „Buciumul", I, nr. 135, 23 octombrie 1863, p. 539; Simache N., Cristescu Tr., *Variante ale Letopisețului Cantacuzinesc*, Buzău, 1942, p. 45; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 49, 181; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 408–409; *Cronicari munteni*, II, p. 342.

Peste zece ani, în 1724, Maria era logodită cu comisul Constantin Dudescu, fiul lui Radu Dudescu[274] şi al Mariei Cantacuzino, fiica stolnicului Constantin. Nunta s-a făcut cu sprijinul domnitorului Nicolae Mavrocordat, care „au trimis cu cheltuiala Măriei Sale de au adus domniţa lui Antiohie-Vodă [de la Constantinopol – *n.n.*] aicea în Bucureşti şi le-au făcut nunta cu multă cinste cununându-i Măria Sa cu doamna Măriei Sale"[275].

Constantin Dudescu a făcut, după buna apreciere a lui N. Iorga, „o lungă şi frumoasă carieră de boier ambiţios"[276], căci singur mărturiseşte, la 29 iunie 1746, în-

---

[274] Iorga N., *Studii şi documente*, V, p. 602–603; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 287. Iorga N. a afirmat, fără temei, că tatăl lui a fost Dudescu Dimitrie (*O prigonire politică sub fanarioţi*, în AAR MSI, Bucureşti, s. III, tom. IV, 1925, p. 78; în continuare: Iorga N., *O prigonire*).

[275] Popescu R., *Istoriile*, p. 265. Am folosit anul 1724 pentru că evenimentul este povestit în cel de-al cincilea an din domnia a doua a lui Nicolae Mavrocordat, care începe în martie 1719, *„sunt, poate, în legătură cu căsătoria Mariei"* (Zotta S. *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 22–23). Este greşită opinia lui Al. Alexianu că Maria s-a căsătorit în anul 1718 (*Un bucureştean de altă dată: risipitorul logofăt Dudescu*, Roma, f.a., p. 85).

[276] Iorga N., *Studii şi documente*, VIII, p. XXXVII, C. Dapontes îl descrie astfel: „Constantin Dudescu... a fost onorat cu cele mai mari boierii ca un vrednic şi deosebit între toţi, era om imposant, dupre cum era şi corpolent şi politicos... Astfel de boier muntean şi moldovean nu se mai arată" (Erbiceanu C., *Cronicari greci*, p. 221). Pentru relaţiile dintre Dapontes şi Dudescu, vezi „scrisoarea" din 18 august 1758 (*Ephémerides*, I, p. 443–450; BOR, XVIII, 1950, p. 856–862; Camariano N., *Constantin Dapontes et les Principautés Roumaines*, dans RESEE, Bucureşti, VIII, 1970, 3, p. 492). *Cronica Ghiculeştilor*, care nu-i este favorabilă lui Dudescu, scrie că avea „minte dintru început nestatornică şi pururea neastâmpărată, nerecunoscător către binefăcătorii săi, căci către toţi domnii...s-a arătat viclean, spinos şi nerecunoscător" (p. 659). Mihai Cantacuzino notează că „era om pre înţelept, dar vrea el să fie la toţi domnii cel dintâi sfetnic şi nu vrea să o capete aceasta prin osteneală, ci ca să-l aibe cam de-o frică" (*Genealogia Cantacuzinilor*, p. 133). Afirmaţia lui Dionisie Fotino că Dudescu a fugit în Transilvania din cauza domnitorului Nicolae Mavrocordat (*Istoria*, II, p. 149; Iorga N., *Studii şi documente*, III, p. 26) este numai în parte reală. La începutul domniei, Nicolae Mavrocordat l-a agreat, numindu-l mare-comis, la 30 ianuarie/10 februarie 1716, în locul lui Mihai Cantacuzino (Vasilescu A.A., *Oltenia sub austriaci*, *1716–1739*, Bucureşti, 1929, p. 11–12. Rădulescu Th. susţine în RA, XLIX, vol. XXXIV, p. 320, că are acest rang din aprilie 1718), dar după omorârea fostului domnitor Ştefan Cantacuzino la Stambul, 7 iunie 1716, Mavrocordat începu să-i prigonească pe Cantacuzini şi rudeniile lor. Nu ştim dacă Dudescu a fost cumva persecutat până în noiembrie 1716, când Mavrocordat este prins de austrieci, însă înrudirea cu Gheorghe Cantacuzino, ca şi tragicul sfârşit al tatălui său la Stambul, îl obligau să se alăture partidei antiotomane. De aceea, la Braşov fiind, semnează la 3/14 ianuarie 1717 omagiul de credinţă al boierilor munteni pribegi către împăratul Carol al VI-lea (Giurescu C.C., *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, I, Bucureşti, 1913, p. 107). Cu rangul de comis apare şi în memoriul din 10/21 martie 1718 adresat tot împăratului Carol al VI-lea, prin care i se cerea ajutor pentru a înlătura „il giogo crudele de barbari ottomani" (Giurescu C.C., *Ibidem*, p. 107). Faţă de apelul făcut de domnitorul Ioan Mavrocordat boierilor refugiaţi, la 1/12 august 1718, a manifestat, iniţial, unele rezerve (Hurmuzaki E., *Documente*, VI, p. 242–243, CLXVI) la care renunţa. La 10 mai 1720 era în ţară. Este martor la scrierea unui zapis şi semnează fost mare-comis. Tot aşa iscăleşte actul din 20 noiembrie 1722 prin care sora lui, Maria, vinde nişte vii (Filitti I.C., *Arhiva George Grigore Cantacuzino*, p. 123; ASB, AN, CIII/55). Mare-spătar este la 16 februarie 1730, 1731 februarie 8–octombrie 7 (Rădulescu Th., *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea*, (II), în RA, Bucureşti, XLIX, 1972, vol. XXXIV, 2, p. 294; în continuare: Rădulescu Th., *Sfatul domnesc*); mare-logofăt, 1731 ianuarie, 1733 aprilie 16–1737 iulie 3 (*Ibidem*, p. 127); iarăşi mare-spătar, 1737 iulie 17 (*Ibidem*, p. 294); din nou mare-logofăt, 1737 noiembrie 26, 1738 noiembrie 26–1739 februarie (*Ibidem*, p. 127); mare-spătar, 1739 mai 29 (*Ibidem*, p. 294); mare-logofăt, 1739 august 29–743 martie 18, 1744 ianuarie 12–noiembrie 15 (*Ibidem*, p. 127–128); mare-vornic, 1746 august 5–1748 februarie 4 (*Ibidem*, p. 119), mare-ban, 1748 martie 14–1749 septembrie 1 (AO, XXI, 1942, p. 210–211. Th. Rădulescu indică numai până la 25 noiembrie 1748, *op. cit*., p. 116); mare-spătar, 20 februarie 1750 (AO, XX, 1941, p. 80); mare-vornic, 1751 septembrie 25–1753 februarie 1, 1755 februarie 15–decembrie 15, 1758 septembrie 1–1761 februarie 22 (Rădulescu Th., *Sfatul domnesc*, p. 119–120); mare-ban, 1761 martie 12–1762 mai 3, 1763 mai 23–iunie 9 (*Ibidem*, p. 116); mare-vistier 1763 octombrie 4 (*Ibidem*, p. 298). Domnitorul Ştefan Racoviţă îi întăreşte stăpânirea pe moşia Tatiurile, ţinutul Ilfov (ASB, doc. ist., CMXXXIII/26). Pentru casele Dudeştilor din Bucureşti, vezi Ionescu-Gion G.I., *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1899, p. 712; Florescu G.D., *Din vechiul Bucureşti*, p. 114–115; Stoicescu N., *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Bucureşti, 1960.

tr-o scrisoare către cumnatul lui, Teodor Palade, „că întâmplările aşa m-au făcut să fiu râvnitoriu”[277].

În această vreme, Maria nu era în relaţii prea bune cu sora ei, Aniţa, reclamând-o domnitorului Grigore al II-lea Ghica pentru satul Buciuleşti, moşie Ceaurească, luată „cu amăgeală şi strâmbătate” de sora ei. Domnitorul hotărăşte, la 8 ianuarie 1730, că atunci „când va vini soru-sa Marie aice în ţară [în Moldova – *n.n.*] să răspundă pentru acel sat... şi făcându-se amânduror surorilor dreptate din zestre, cui s-a cădea să ţie acel sat, aceea l-a ţine(a)”[278].

Judecata s-a terminat, probabil, în favoarea Aniţei, căci, după cum am văzut, în 1746, cei doi cumnaţi erau în bune relaţii. Dudescu nu credea, în acest an, aşa cum socoteau, pe semne, vrăjmaşii lui, că este „către apusul soarelui”, doar avea în jur de 50 de ani. Era însă necăjit, cum îi mărturiseşte lui T. Palade, de „întâmplările cele împotrivnice”, când „atât la strămutările domnilor, cât şi la răzmiriţile trecute mi s-au amărât sufletul, mi s-au uscat oasele, nu mă mângâie nicio fericire a vremurilor cele bune, cât m-au amărât ...nemulţumirile domnilor, minciunile vrăjmaşilor, amăgelile prietenilor celor mincinoşi”[279].

Din acele „întâmplări împotrivnice” cunoaştem că în iarna anului 1716, după prinderea domnitorului Nicolae Mavrocordat de către austrieci, se alătură grupului de boieri care susţin, pe lângă imperiali, alegerea, ca domn, a lui Gheorghe Cantacuzino fiul lui Ştefan-Vodă. La 3/14 decembrie semnează „actul de unire” întocmit la Târgovişte. Temându-se de o represiune turcească, se retrage, împreună cu ceilalţi boieri, la Braşov, de unde va reveni după încheierea păcii de la Passrowitz, 21 iulie 1718. Peste două decenii, în vremea războiului dintre turci, austrieci şi ruşi, în vara anului 1737, 24 iulie/4 august, a fost prins, laolaltă cu alţi boieri, de puţinele trupe austriece conduse de colonelul Barkoczy, şi dus în Transilvania. Au fost închişi la Braşov şi Făgăraş, fiind eliberaţi în aprilie 1738[280]. Alte nemulţumiri le-a avut din partea domnitorului Constantin Mavrocordat, în primele domnii, cu care a ajuns în conflict pentru că acesta „nu asculta de sfat”, după cum mărturiseşte însuşi Dudescu. Ambiţiile acestuia de a-l îndruma pe domnitor au fost lesne risipite şi astfel „neînfrânatul şi nesupusul Dudescu” a ajuns repede un „mieluşel”. Nici de la urmaşul lui Mavrocordat, Mihai Racoviţă, nu a avut tihnă. Prin iulie 1742 „l-a ocărât” cu „vorbe grele”, pentru că îl bănuia că este în relaţii cu fostul domnitor Grigore al II-lea Ghica[281].

Îngrijorări i-a provocat şi marea influenţă a boierilor greci, pe care nu o dată Dudescu încearcă, alături de alţi fruntaşi ai boierimii româneşti, să o distrugă. Aşa s-a în-

[277] IN, III, 1923, p. 197; Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 26.

[278] ASI, ms. nr. 1855, f. 65.

[279] Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 26

[280] Giurescu C.C., *Material*, I, p . 68; vezi şi p. 85–87, 324; Vasilescu Al.A., *Oltenia sub austriaci 1716–1739*, p. 60–61, 96; Dapontes C., *Ephémerides*, II, p. 88–89; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 130, 204.

[281] *Reprezentanţa diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741–decembrie 1742)*, ed. Ariadna Camariano-Cioran, Bucureşti, 1985, p. 129, 193, 201. Într-una din domniile lui Mihai Racoviţă (octombrie 1730–13 octombrie 1731; septembrie 1741–iulie 1744), Dudescu, „om bogat şi puternic”, a descoperit un filon de aur într-o carieră de lângă Bucureşti. Exploatarea, organizată cu ajutorul unui neamţ, a fost întreruptă de domnitor (Peyssonel Ch., *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, II, Paris, 1787, p. 190–191).

tâmplat în domnia lui Matei Ghica (24 august 1752–iunie 1753), când Dudescu, „în fruntea partidului vrăjmaş Ghiculeştilor" împreună cu mitropolitul Neofit au aţâţat mulţimea din Bucureşti. Au trimis şi la Poartă un „arzmahzar" prin Ştefănache Cremidi. La Constantinopol, Maria şi fiul ei, Nicolae, depun jalbe împotriva aceloraşi boieri greci, cerând să fie chemată o delegaţie din boierii ţării, în frunte cu Dudescu, „cel mai bătrân boier al ţării". Domnitorul Matei Ghica a fost mutat în Moldova, iar în locul lui a fost numit Constantin Racoviţă. Dudescu, soţia lui şi fiul au fost exilaţi în insula Mytilene, dar numai două luni, căci odată cu înscăunarea lui Constantin Racoviţă au revenit în ţară[282].

După doi ani, Dudescu „s-au unit" cu banul Barbu Văcărescu[283] şi cu episcopul Grigorie al Râmnicului, care a fugit la Constantinopol „cu toţi boierii cei mari" ai Cracoviei ca să se „jăluiască de Cehan-Vodă [Constantin Racoviţă – *n.n.*] şi de grecii lui". Boierimea a reuşit să-l convingă pe domn „să înlăture pe toţi boierii greci din Ţara Românească", dar datorită influenţei pe care o avea la Constantinopol spătarul Manoli, socrul lui Constantin Racoviţă, boierii trimişi au fost puşi în lanţuri, iar Barbu Văcărescu împreună cu fratele lui Ştefan, mare-logofăt, şi episcopul Grigorie au fost exilaţi în insula Cipru[284]. Dudescu a scăpat, probabil, nepedepsit.

În prima domnie a lui Scarlat Ghica (august 1758–5 iunie 1761) are rangul de marevornic şi la 20 februarie 1760 semnează, cu întregul Divan domnesc, hrisovul daniei pe care domnitorul o face mănăstirii Xeropotam de la muntele Athos, la stăruinţele monahului Dapontes. Nemulţumit de revenirea în domnie a lui Constantin Mavrocordat, reuşeşte prin mijlocirea fiului său, Nicolae, care era la Constantinopol, să câştige bunăvoinţa sultanului, care l-a mazilit pe domn, iar pe el „l-a îmbrăcat cu caftan, făcându-l caimacam"[285].

În cea de a doua domnie a lui Constantin Racoviţă (9 martie 1763–26 ianuarie 1764) Dudescu „pururea făcea ceartă şi da pricină de scandal". S-a unit cu Dumitraşcu Racoviţă, vornic, şi Badea Drăgănescu, vistiernic, şi i-au cerut domnitorului „să umble după pofta lor". Acesta, necăjit că se „lepădaseră" de el boierii Cantacuzini, s-a hotărât să scape de „ceata Dudesculuí". Mai întâi l-a făcut pe Nicolae Dudescu, mare-vistier, iar „pe cel bătrân, îmbrăcându-l cu blana de samur, a dat poruncă că nimic să nu se urmeze fără sfatul lui". Apoi i-a scris lui Iordache Stavarache, capuchehaia lui la Constantinopol, să-l scape de „tulburările Dudesculuí". Stavarache obţinu un firman pentru arestarea lui Dudescu şi

---

[282] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 123; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 659–663; Iorga N., *O prigonire*, p. 379; Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I, p. LXXVI–LXXVII; Idem, *Histoire des Roumains*, VII, p. 204. Pentru Ştefanachi Cremidi, vezi: Filitti I.C., *Cercetări şi documente privitoare la istoria Principatelor Române*, Bucureşti, 1935, p. 46–51; Iorga N., *Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţările noastre după corespondenţe diplomatice străine*, II, în AAR MSI, Bucureşti, s. II, tom. XXXII, 1910, p. 577–578.

[283] *Cronica Ghiculeştilor* spune că era „mare-vornic" (p. 721).

[284] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 124–125; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 721–723; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 207–210; Giurescu C.C., *Istoria românilor*, III, 1, p. 281.

[285] BOR, XI, 1887, p. 343–347; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 129–131; Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. CXXXIV–CXXXV; Idem, *Histoire des Roumains,* VII, p. 222–223.

a fiului său. Fraţii Mihai şi Pârvu Cantacuzino şi alţi boieri au aceeaşi soartă pe motiv că ar şti ce s-a făcut cu cele 3 000 de pungi cu bani care lipseau din cele 10 000 de pungi luate, după pâra Dudesculuі, de Constantin Mavrocordat în cea de a doua domnie (5 iunie 1761–9 martie 1763). Au scăpat, prin ianuarie 1764, fiind eliberaţi de „norodul Bucureştilor" care s-a ridicat împotriva domnitorului[286]. Înainte de a fi arestat, la 23 mai 1763, a împrumutat de la „chir" Gheorghe Şerban, pentru „trebuinţa noastră" 1 500 de taleri[287].

După *Genealogia Cantacuzinilor*, noul domn Ştefan Racoviţă, fratele lui Constantin, a chemat la Constantinopol, în martie 1764, dintre boierii ce fuseseră închişi, pe Dudeşti, Cantacuzini, Racoviţă şi Drăgănescu. Nicolae Dudescu, temându-se de moarte, a refuzat să se ducă. La Constantinopol, domnul l-ar fi mustrat astfel pe bătrânul Dudescu: „Până când nu te părăseşti de a face amestecături ţării şi de a tulbura pe domni?" După ce domnul s-a aşezat în scaunul de la Bucureşti, bătrânul Dudescu „de voia lui" s-a călugărit, luând numele de Clement[288].

După o însemnare contemporană, la 2 ianuarie 1765, domnul „i-a închis a doua oară" pe monahul Clement, Nicolae Dudescu, Pârvu şi Mihai Cantacuzino, Racoviţă vornicul, Pantazi Câmpineanu şi alţi boieri. I-a eliberat, în vară, la 25 iunie[289]. De fapt, au fost eliberaţi înainte de 2 iunie, când o nepoată aminteşte de „sculele" (obiectele) pe care le-a luat de la „părintele moşu Climent Dudescu"[290].

Deci la 2 ianuarie 1765 era călugărit. La 14 iulie 1766, Zoiţa Dudescu dă un răvaş pentru zapisele moşiei Bobeşti „care mi-au dăruit-o sfinţia sa taică meu" (Clement Dudescu)[291]. Maria Călineasa declară, la 10 martie 1767, că în vremea domniei lui Ştefan Racoviţă, a luat, prin judecată, un loc de casă „de la mâna sfinţiei sale părintelui Climent Dudescul"[292].

A decedat în jurul datei de 18 mai 1767, când sunt însemnate „cele ce s-au găsit de ale răposatului sfinţii sale părintelui Clement Dudescul"[293]. Maria, soţia lui, decedase înainte de 13 septembrie 1757, când i se întăreşte lui Constantin Dudescu un ţigan, despre care se ştia că „răposata domniţa Maria, soţia dumnealui, l-au avut între ţiganii liude a dumneaei"[294].

---

[286] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 129, 132–137; Iorga N., *O prigonire*, p. 380; Idem, *Histoire des Roumains*, VII, p. 223–225; Giurescu C.C., *Istoria românilor*, III, p. 283.

[287] ASB, doc. ist., III/116.

[288] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 138–140; Iorga N., *Studii şi documente*, VIII, p. XXXVII. Încă de prin 1760 i-a împărtăşit lui C. Dapontes dorinţa de a se călugări.

[289] Iorga N., *Studii şi documente*, XXII, p. 90–91; Hurmuzaki E., *Documente*, XIV, 2, p. 1179, MCLXIII; vezi şi p. 138–140.

[290] ASB; doc. ist., XI/132.

[291] *Ibidem*, XI/133.

[292] Iorga N., *Studii şi documente*, XVI, p. 76; Grecianu Şt.D., *Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti*, I, Bucureşti, 1913, p. 50, 136.

[293] ASB, doc. ist., XI/107. Trebuie să se renunţe la data propusă de Iorga N. (*Studii şi documente*, VIII, p. XXXVII), Lecca Octav G. (*Familiile boiereşti române*, Bucureşti, 1899, p. 210) 1766 şi acceptată de Zotta S., (*Despre neamul Cantemireştilor*, p. 22). Fără temei este şi afirmaţia lui Al. Alexianu: Dudescu murise pe la 1760 (*Un bucureştean de altă dată: risipitorul logofăt Dudescu*, Roma, f.a., p. 84).

[294] ASB, doc. ist., XI/89. După Bezviconi G., a decedat în 1755 (*Necropola Capitalei*, Bucureşti, 1972, p. 119). Zotta S. presupune „că nu mai era în viaţă în 1732" (*Despre neamul Cantemireştilor*, p. 23).

Din căsătoria cu Maria, Constantin a avut doi copii[295]: Nicolae căsătorit cu Anița Știrbei[296] și Zoița, „femeie foarte desfrânată", măritată cu Matei Cantacuzino, nepotul domnitorului Șerban Cantacuzino[297].

Descendența din neamul lui Cantemir era cunoscută și de nepoții Mariei. Safta, fiica lui Nicolae, semnează la 9 noiembrie 1808: „ Safta Dudeasca, descendentă din prințul Cantemir"[298].

Anița, fiica lui Antioh Cantemir și soțul ei Teodor Palade

Cea de a doua fiică a lui Antioh-Vodă Cantemir, Anița, s-a căsătorit cu Toader Palade, fiul lui Ioniță Palade și al Nastasiei, fata lui Ion Racoviță, mare-vornic[299]. Căsătoria a avut loc cu puțin timp înainte de 4 iunie 1727, când Iordache Aslan, mare-spătar, rudă prin alianță cu Anița[300], dă un țigan „dumisali ginerelui Toader Palade, velvistiernic"[301].

Deocamdată, primele știri despre cariera lui Toader Palade sunt din prima domnie a lui Mihai Racoviță. La 20 februarie 1722 avea rangul de mare-comis. Peste un an, la 11

---

295 Lecca O.G., *Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova*, București, 1911, p. 29. Lecca mai amintește un fecior Constantin (l-a confundat cu fiul lui Nicolae) și o fată, Maria, măritată cu Iordache Kretzulescu, nemenționată însă în spița familiei Kretzulescu (aceasta este fiica Zoiței și a lui Matei Cantacuzino). Șt. D. Grecianu amintește un al treilea fecior, Ștefănache (spiță anexă la articolul lui Lahovary Gr., *Călătoria mareluilogofăt Dudescu în străinătate la anul 1822*, în *Buletinul Societății Geografice Române*, București, XXVI, 1903, p. 64–65). Căsătoria lui Nicolae Dudescu a avut loc înainte de 30 octombrie 1767 (ASB, doc. ist., XIII/102), Anița a murit în 1785 (Idem, doc. muntenești, XXVI/11). Pentru cariera lui N. Dudescu, vezi: Iorga N., *Studii și documente*, VIII, p. XXXVIII și Rădulescu Th., *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea* (II), în RA, București, XLIX, 1972, vol. XXXIV, nr. 1, p. 118, 120, 122, 128–129; nr. 2, p. 303, 311–312, 317; nr. 3, p. 465; nr. 4, p. 669. Elisabeth Craven scrie despre el că este „unul din principalii boieri ai Țării Românești" (*Voyage en Crimée et à Constantinopole en 1786*, Londres, 1789, p. 419–420). Au avut un fecior, Constantin (pentru impresiile lui Kreuchely despre el, vezi: Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 153, CCV) și patru fete: Maria, căsătorită cu banul Scarlat Ghica; Smaranda, măritată cu clucerul Gheorghe Bengescu (zapisul de zestre are data de ianuarie 1781, ASB, doc. ist., III/81; I/278); Safta, căsătorită cu beizadea Grigore Șuțu; Elena, măritată cu vornicul Alecu Văcărescu (Idem, doc. muntenești, XXVI/11).

296 Fiica lui Nicolae Știrbei și a Anei Solescu.

297 *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 287, 320, 419, 421; „Buciumul", I, nr. 130, 17 octombrie 1863, p. 519. La 20 iulie 1768 se judeca cu fratele ei, pe motiv că nu i s-ar fi dat zestrea. Nu i se dă dreptate. La o cercetare făcută în august 1768 se „dovedește că nu are lipsă de zestre" și că „s-au purtat cu multă netrebnicie și fapte necuviincioase, cheltuind fără cale, făcând lucruri ce nimeni altul în pământul țării n-au făcut" (ASB, Doc. ist., XIII/103, 104; vezi și Năsturel P.V., *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban Voievod*, în „Literatura și Arta Română", București, XII, 1908, p. 325–326).

298 Bulat T.G., *Un proces între Safta Dudeasca și domnitorul Ipsilanti*, în AB, Chișinău, I, 1929, p. 69–70; vezi și Potra G., *Istoricul hanurilor bucureștene*, București, 1985, p. 117–120.

299 Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*, p. 424. Ghibănescu Gh. îl numește, în mod greșit, Ioniță T. Palade (*O spiță și o pisanie*, în ArhGen, Iași, II, 1913, p. 250; în continuare: Ghibănescu Gh., *O spiță*).

300 Iordache Aslan a fost căsătorit cu Anița, fiica Ilenei Smucilă (ASB, AN, MMCMV/6, nr. 70), soră cu Dumitrașcu Ștefan, mare-logofăt, bunicul Aniței. Stoicescu Nicolae afirmă că soția lui Iordache Aslan a fost o fiică a lui Dumitrescu (*Dicționar*, p. 451).

301 ASI, doc., 425/65.

mai, domnitorul îi scrie să cerceteze o „gâlceavă" a lui Toader Bujoranu cu cumnatul lui, Pascal căpitan[302]. Domnitorul Grigore al II-lea Ghica, după ce ajunge la Iași, 18 decembrie 1726, în „săptămâna următoare" îl face mare-vistier. Pentru pricini care nu se cunosc, domnul l-a înlăturat din această funcție, dar la 1 ianuarie 1728 îl face mare-ban[303].

Prin martie 1731 se alătură, împreună cu tatăl său, lui Iordache Costache stolnicul, Constantin Costache hatmanul, Iordache Cantacuzino spătarul și hotărăsc „să fugă la soltanul, să stea pricină Ducăi-Vodă [Constantin – *n.n.*] și să-s[ă] ridice pre unul dintre dânșii domn". Au fost însă arestați, și după o vreme, domnul i-a iertat, în afară de Iordache Costache, căruia i-a tăiat capul. Lui Palade i-a luat boieria, făcându-l pe Costache Razu mare-ban, în locul lui[304]. La 27 decembrie 1731 semnează însă tot ca mare-ban[305].

Nu se știe dacă Ioniță Cantemir îi cedează Aniței, la 6 ianuarie 1730, din proprie inițiativă 200 de oi din „toate vitele ce sânt la Țara Românească"[306] sau în urma unor insistențe ale Aniței. Fratele Constantin îi restituie satul Urlați, din ținutul Fălciu. La 30 martie 1732, vornicul din sat este anunțat că s-a hotărât să dea satul surorii lui. În zapisul pe care frații îl dau Aniței, la 12 ianuarie 1733, se precizează că, în afară de acest sat,i se mai cuvine, după mama lor, parte din moșia Țigani „pentru că nicio zestre nu au luat"[307]. Gh. Hibănescu mai citează un „izvod" din 17 ianuarie 1733, iscălit de C. Cantemir, fratele Aniței, în care sunt arătate toate moșiile date acesteia: Gorunceşti, Glodeni, Lungeni, Plăviețești, Viltojești, Plotunești, Furchișeni, Hurdugi, Căpșăști, Plopeni, Silișteni, Frijeni, Berhoiești, Jiclani, Buburuzi, „Deleni ot Contăș", Timirleni, Dănești, Ciocani, Murariu, Tabăra și Țopul[308].

Domnitorul Constantin Mavrocordat, după ce a ajuns la Iași, 7 mai 1733, l-a numit, iarăși, pe T. Palade, mare-vistier, având-l și de sfătuitor, căci toate le făcea „cum îi era voia acestuia". Cu toate că domnul „gândie că-i iaste prieten", Palade „îndemna la jacuri și la vrăjbi" doar „s-ar spargi țara și să audă la Poartă să-ș[i] de[a] domnul în cap, să vii Mihai-Vodă [Racoviță – *n.n.*], domnul fiindu-i unchiu"[309].

Dorința lui Palade nu s-a realizat, căci la mazilirea lui Mavrocordat, 16 noiembrie 1735, a fost numit domn Grigore al II-lea Ghica. La începutul acestei domnii, după știrile lui Neculce, Palade a fost închis, împreună cu Sandul Sturdza, vornic, pentru că în-

---

302 Bălan T., *Documente bucovinene*, IV, 1938, p. 16; ASI, doc., 604/9.

303 *Cronica Ghiculeștilor*, p. 257, 263; Neculce I., *Letopisețul*, p. 696; *Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729* (Pseudo-Amiras). Studiu și ediție critică de Simonescu Dan, București, 1975, p. 123, 127; Bălan T., *Documente bucovinene*, p. 75, document din 13 iulie 1727.

304 Neculce I., *Letopisețul*, p. 709; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 337, 339.

305 Marinescu I., *Documente relative la Neculce Ion*, în BCIR, IV, 1925, p. 64.

306 ASI, doc., 412/106; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 45–46.

307 Codrescu T., *Uricariul*, XXIII, p. 275–277; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 21; vezi și ASI, doc., 482/4, o foaie de zestre a unei fete din familia Cantemir.

308 Ghibănescu Gh., *Cuzeștii*, p. XXVI.

309 Neculce I., *Letopisețul*, p. 730, 733–734; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. A. Camariano-Cioran, N. Camariano, București, 1965, p. 351; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 121. Mihai Racoviță era fratele Nastasiei, mama lui T. Palade (în continuare: *Cronica Ghiculeștilor*).

găduise ca fostul domnitor să ia „catastijeli ţării şi izvoadile" şi „n-are pe ce îi lua sama". *Cronica Ghiculeştilor* nu aminteşte acest „necaz" precizând doar că domnul „l-a cinstit cu vel-spătăria" şi că el îl avea, ca şi pe Sandu Sturdza, pe care l-a făcut mare-logofăt, „în cinste şi bunăvoinţă"[310].

Chiar dacă domnul nu va fi avut deplină încredere în Palade, se foloseşte totuşi de el în grelele împrejurări ale anului 1737. Când generalul austriac Wallis ocupă Ţara Românească, în vara anului 1737, trimite şi în Moldova pe generalul Vardany cu 5 000 de ostaşi, pe la Cernăuţi şi Oituz. Intrat în ţară, Vardany i-a cerut domnului „să de[a] paci oaminilor den Siret încolo de bir şi să-i trimită 150 de pungi de bani". Domnul l-a însărcinat pe Palade, mare-spătar, şi pe Alexandru Sârbu, al treilea logofăt, „om de casa lui", să-i ducă daruri şi „să-i arate primejdia de care ar putea să fie ameninţate atât oştile sale, cât şi ţara din partea tătarilor". După ce austriecii se retrag, odată cu evacuarea Ţării Româneşti, domnitorul însărcinează pe hatmanul Constantin Ipsilanti şi pe marele-spătar Palade, „cu puţină oaste pământeană", să distrugă „pălăncile" făcute de ostaşii lui Vardany[311].

La intrarea în Moldova a trupelor ruseşti comandate de feldmareşalul Munnich, marele-spătar Palade nu se alătură fraţilor Cantemir, ci rămâne cu domnitorul în tabăra de la Galata, având sub comanda lui 300 de spătărei. L-a însoţit şi în retragerea spre Galaţi fiind răsplătit, pentru aceasta, cu rangul de mare-vistier şi cu moşiile Drăgăneşti şi Tâmpeşti din ţinutul Tecuci, pe care domnul le luase de la Apostol Catargiu, văr primar cu Constantin Cantemir[312].

Păstrează dregătoria de vistiernic şi în domnia lui Constantin Mavrocordat, când are răgaz să mai adune din averea rămasă de la neamul doamnei Catrina, mama Aniţei. La 21 octombrie 1741 capătă o poruncă domnească să strângă „pe toţi ţiganii Ceaureştilor şi după unde i-ar afla să-i ia la stăpânirea dumisale"[313]. În anul următor, la 25 martie, se judecă cu nişte oameni din satul Cleja, ţinutul Bacău, care refuzau să se mai considere „vecini" ai Ceaureştilor, „niamul giupânesei dumisale". Divanul domnesc i-a dat dreptate lui Palade care, împreună cu „cumnaţii dumnealui", se mai judecase cu aceşti oameni în vremea lui Grigore al II-lea Ghica[314]. Procesul încheiat la 25 martie 1742, pentru revendicarea altor părţi din averea Ceaureştilor, nu mai este susţinut de T. Palade, ci de Ion Neculce, fost mare-vornic, „vechil din parte[a] Măriei Sale domniţii Aniţii"[315].

După cea de a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat în Ţara Românească, acesta este numit, pentru a doua oară, în Moldova. Înainte de a ajunge la Iaşi, trimite „scri-

---

310 Neculce I., *Letopiseţul*, p. 753; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 373; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 123.

311 Neculce I., *Letopiseţul*, p. 781, 787–788, 791–792; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 405–407.

312 *Cronica Ghiculeştilor*, p. 439, 459; Neculce I., *Letopiseţul*, p. 833; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 9; ASB, ms. nr. 628, f. 276.

313 BAR, ms. rom., 237, f. 72; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. II, Iaşi, 1986, nr. 155 (în continuare: *Condica Mavrocordat*).

314 BAR, ms. rom., 237, f. 302-302v.; *Condica Mavrocordat*, ed. C. Istrati, II, nr. 1084; *Uricariul*, II, p. 244–246.

315 ASB, doc. ist., CLVI/112; AN, MMCMV/6, nr. 69; Iorga N., *Studii şi documente*, VI, p. 261–262.

sori binevoitoare" către domnul mazilit, Grigore al II-lea Ghica, şi orânduieşte caimacami pe socrul lui, Costache Roset, mare-vornic, Sandu Sturdza, mare-logofăt, Costache Razu, hatman, şi Toader Palade, vistier. Păstra această funcţie şi la începutul domniei lui Ioan Mavrocordat[316], dar mai târziu, domnitorul l-a năpăstuit. Şătrarul Nicolae Hrisoverghi îl pârăşte că la vremea când a fost trimis la Constantinopol, împreună cu Costache Razu, Radu Racoviţă şi Manolache Costache, „ca să facă cunoscută starea nenorocită a ţării şi să ceară milostivire din partea împărăţiei", „îi trecea prin gând să se facă domn". A fost „într-o pivniţă întunecoasă" pentru că „avea de gând şi să-l omoare", dar domnitorul s-a convins, până la urmă, că pâra este „îndoielnică şi nesigură şi l-a eliberat"[317].

La 22 martie 1745, reluând, probabil, demersuri mai vechi, obţine o carte domnească prin care Ilie Costache, fost mare-armaş, şi Negre Apostol, fost mare-căpitan, sunt desemnaţi să hotărnicească moşiile pe care le avea Palade, de la soţia lui, în ţinutul Fălciului[318]. Cu puţină vreme mai înainte, răscumpărase satul Valea Seacă, pe care l-a cedat apoi, la îndemnul domnitorului Ioan Mavrocordat, lui Ioniţă Cantemir pentru 500 de lei şi un inel, care valora 400 de lei[319].

În cea de a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat (aprilie 1748–20 august 1749) a fost vistiernic şi a fost trimis la Constantinopol, împreună cu alţi boieri, ca să arate „împărăţiei starea nenorocită a ţării". Succesorul lui Mavrocordat, Constantin Racoviţă, la sosirea în ţară l-a făcut hatman, deşi Palade ar fi vrut să ţie, pe mai departe, vistieria. Această dorinţă, ca şi nemulţumirea provocată de atitudinea „de mare înfruntare" a grecilor din jurul domnitorului, îl îndemna să se alăture celor „peste cincizeci de boieri mari şi mici, cu fii, gineri, nepoţi, veri şi alte rude şi părtaşi" care fug la tătari. S-au întors de-abia după ce domnul i-a asigurat că le va satisface toate cererile lor. Pe Palade l-a numit mare-vistier[320].

În cel de al doilea an de domnie a lui Constantin Racoviţă, la 1 februarie 1751[321], Toader Palade şi-a dat „obştescul sfârşit". A fost îngropat la mănăstirea „Sf. Spiridon" din Iaşi.

La moartea soţului ei, Aniţa a rămas împovărată cu o sumă de datorii ale acestuia, pe care nu le-a putut achita îndată. La 1 mai 1752 recunoştea că trebuie să-i dea negusto-

---

316 *Cronica Ghiculeştilor*, p. 541, 581; Golimas A.H., *Les caimacams inconnus du prince Jean Mavrocordat et la date de son arriveé à Jassy*, în „Balcania", VI, Bucureşti, 1943, p. 518–519.

317 *Cronica Ghiculeştilor*, p. 603, 607; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 24, 27.

318 Ghibănescu Gh., *Cuzeştii*, p. XXVIII.

319 ASI, doc., 414/74.

320 *Cronica Ghiculeştilor*, p. 633, 637, 639; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 36–37, 50, 55–58.

321 Pe lespedea funerară, al cărei epitaf este publicat de Melchisedec (*Notiţe istorice şi arheologice adunate de la 48 de mănăstiri şi biserici antice*, Bucureşti, 1885, p. 245) este data de 1 februarie 1755. Anul 1751 a fost modificat la moartea lui Constantin, fiul lui Toader, 22 decembrie 1798, când s-a refăcut vechea lespede. În *Cronica Ghiculeştilor* (p. 643) există precizarea că T. Palade a murit la „câtva timp" după „mitropolitul Moldovei Nichifor din Pelopones" care a decedat la 14 februarie 1751 (Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. IX). La 10 aprilie 1751 se spune despre Aniţa că este văduvă (ASI, doc., 436/23). Data de 1 februarie 1755 a fost folosită de Iorga N., *Inscripţii din bisericile României*, II, Bucureşti, 1908, p. 139; Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 22; Ghibănescu Gh., *O spiţă*, p. 50. Cu alt prilej, Ghibănescu afirmă că Palade mai era în viaţă la 26 noiembrie 1768 (*Cuzeştii*, p. LXVIII).

rului Papa Hristu 100 de galbeni ungureşti pentru o cutie de argint cumpărată de soţul ei[322]. Lui Ion Terzibaşa îi plăteşte, în acelaşi an, la 2 iulie, numai 100 de piaştri dintr-o datorie de 400 de piaştri[323]. Pe Ştefan Bosie cămăraş îl mai amână, la 1 iunie 1753, cu şase luni, punând zălog, pentru 532 de lei, moşia Chişărăi, pe Prut[324]. La 24 ianuarie 1754 se socoteşte cu negustorul turc Mustafa, pentru datoriile soţului ei, şi îi rămâne în continuare datoare cu 300 de lei[325]. Preotului Anastasie, dintr-o datorie de 730 de lei îi plăteşte numai 400. Pentru restul banilor se obligă, la 3 iunie 1754, să-i dea miere. Peste câteva zile, plăteşte „dum[ea]ei vara Ilinca Cuzoae" banii pe care îi împrumutase soţul ei [326]. Tot în această vreme are, se pare, necazuri cu stăpânirea unor sălaşe de ţigani şi de aceea domnitorul Constantin Cehan Racoviţă îi acordă, la 20 august 1752, un hrisov ca să-şi păstreze în pace zece sălaşe de ţigani dăruite, în 1734, lui T. Palade, de domnitorul Constantin Mavrocordat[327].

Cu toate că avea în stăpânire un mare număr de moşii, Aniţa, împrumută mereu bani de la diverşi negustori-cămătari. La 10 aprilie 1753, de pildă, se îndatorează cu 850 de piaştri, iar în toamnă, la 22 noiembrie, mai ia 300 de lei de la dascălul Theodosie, pentru „trebuinţa casei"[328]. Între timp, la 1 iunie, vinde satul Davideni din ţinutul Neamţ, episcopului de Roman, Ioanichie, cu 1 500 de lei, din care face danie mănăstirii Neamţ[329].

La începutul anului următor este ajutată de domnitorul Grigore Callimachi cu 30 de lei, dar nevoile o silesc ca la 9 aprilie să mai împrumute, tot de la dascălul Theodosie, încă 500 de lei „păr[a] la vremea mierei". Peste câteva zile mai semnează un înscris pentru negustorul Coste, de la care ia, tot pentru „trebuinţa casei", 300 de lei. Lasă zălog două inele, „unul cu zafir şi unul cu diamant şi o pereche de sărmii cu smarand"[330].

Cu banii împrumutaţi făcea, din când în când, cămătărie. La 19 noiembrie 1756 ia de la fiul ei, Constantin, 500 de lei pe care-i dă lui Anastase Lipscanul cu o dobândă de „2 lei pe sută"[331]. Se ocupa, prin vătafii ei, şi cu negustoria. Avea la Iaşi „un scaun de mesernie, de tăiat carne" scutit de toate dările, iar în Târgul de Jos „o pivniţă"[332].

---

322 ASI, doc., 436/17.

323 *Ibidem*, 436/19.

324 *Ibidem*, 411/6; TC, V, p. 53–54. La 1 iulie 1753, Aniţa recunoaşte că are de achitat o datorie făcută la „învăţătorul" ei Theodosie (ASI, doc., 436/24, 25, 29). Alte datorii le are la banul Iordache Balş pentru „nişte sârmă" luată prin 1751 (*Ibidem*, 412/154).

325 ASI, doc., 436/31.

326 *Ibidem*, 436/30; Iorga N., *Studii şi documente*, VI, p. 160. Asemenea datorii le achită şi la 17 ianuarie 1765 (ASI, doc., 436/46).

327 ASI, doc., 460/40. Danie întărită şi de domnitorul Matei Ghica la 5 decembrie 1753 (*Ibidem*, 460/42).

328 ASI, doc., 436/23; TC, V, p. 37; vezi şi Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, p. 28–29.

329 ASB, doc. ist., DX/12. Satul Davideni fusese cumpărat de Toader Palade, fost mare-vistier, la 20 martie 1736, de la Daniil, ginerele lui Gheorghe Moţoc (*Ibidem*, DX/10). Satul va fi răscumpărat de Constantin Palade, fiul lui Toader, la 29 decembrie 1776 (*Ibidem*, DX/13).

330 ASI, doc., 414/89, 92, 96; TC, V; p. 35, 40, 41; Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 85. Pentru alte împrumuturi din 1754, vezi: ASI, doc., 425/114; TC, V, p. 38, 56.

331 TC, V, p. 57.

332 ASI, doc., 411/5, 8;460/40, 42; TC, V, p. 57.

Presupunem că Anița este „sora" generalului de brigadă Cantemir (Constantin Cantemir) care dă informații unui georgian venit în Moldova despre „slăbiciunea turcească"[333]. Relația, datată 26 iunie 1763, confirmă existența unei corespondențe după stabilirea definitivă a celor doi frați Cantemir în Rusia.

Pentru că răzeșul Andronic Agarici și neamurile lui i-au împresurat moșiile Viltoțiul și Gorunceşti din ținutul Fălciu, se jeluie domnitorului Matei Ghica. La 3 aprilie 1755, Iordache Costache, fost mare-medelnicer, judecătorul ținutului Fălciu, și Gheorghe Beldiman, fost mare-șătrar, primesc poruncă domnească să facă cercetare[334].

La 24 iunie 1755 dăruiește Mitropoliei Moldovei două pogoane și jumătate de vii, pe care le avea la Greci (la vărsarea pârâului Bercheci în Bârlad), luate, cu schimb, de la Moise Cucoranul[335]. Nu cunoaștem motivele pentru care monahia Marfa, „fata căpitanului Iordache din Buzău", îi dăruiește, la 8 aprilie 1756, o familie de țigani[336].

Domnitorul Constantin Cehan Racoviță, poate în urma unei cereri făcută de Anița, îi acordă un hrisov în care arată că a cercetat „cu osăbită domnească milă" casa „dumisale domniții Aniții, fiica răposatului Antiohie-Vodă" și pentru că „și soțul dumisale răposatul Toader Pălade biv-vel-vist[iernic] au slujit țării cu multă osteneală și dreptate și osebit cu dumneaei fiind fată de domnu și pământeancă ni s-au cuvenit noaă a o chivernisă în toată odihna sa să petriacă viiața sa fără supărare". Pentru aceea domnul o scutește de „deseatina de stupi și de mascuri și goștina de oi pre toate bucatele și vădrăritul pe tot vinul ce va ieși din viile dumisale și conița pe 300 de vite, boi, cai, iepe". Cârciuma pe care o avea în Iași este și ea scutită de toate dările[337].

Anul următor, la 1 septembrie, semnează o poliță pentru ginerele ei, Arghirie serdarul, soțul Mariei, care i-a „făcut bine cu 1 000 lei păn[ă] în 6 luni", cu dobânda de „5 lei pe pungă de lună"[338]. La sfârșitul anului, 14 decembrie, se socotește cu un negustor turc, poate Husein-Aga din Roman, pentru „toată socoteala ce-am avut cu răposatul Ioniță Beizade[a], fratele Mării Sale"[339]. Lui Husein-Aga îi scrie, la 12 aprilie 1757, că are „trebuință 800 de lei" și „câtă miere vom faci, aici la ținut[ul] Eșul, Hârlăului și la ținut[ul] Bacăului, tot dumitale vom da-o"[340]. Peste trei luni, la 15 iunie, semnează o poliță de 1 000 de lei, cu o dobândă de „un leu, șăs[e] potronici de sută pe lună", pentru negustorul ieșean Costea Papafilu[341].

---

333 BAR, ms. rom., 5148, f. 75.

334 ASB, doc. ist., CCXXXII/705.

335 ASI, doc., 360/270; Iorga N., *Studii și documente*, V, p. 108.

336 ASI, doc., 411/7.

337 *Ibidem*, 460/43. Acest hrisov este reîntărit și de domnitorul Scarlat Ghica, la 1 iulie 1758, și de Ioan Teodor Callimachi, la 20 ianuarie 1759 (*Ibidem*, 460/49, 50).

338 Ghibănescu Gh., *Surete și izvoade*, XXIV, p. 83.

339 ASI, doc., 173/80; Ghibănescu Gh., *Surete*, XXIV, p. 84–85; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 28–29.

340 ASI, doc., 173/80; Ghibănescu Gh., *Surete*, XXIV, p. 85; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 29.

341 Ghibănescu Gh., *Surete*, XXIV, p. 88. De la Costea Papafilu mai împrumută la 1 august 1762 (ASI, doc., 436/32).

Ioanichie Lipan, monah la mănăstirea Caşin, îi vinde, la 14 mai 1760, o ţigancă, iar la 8 martie 1763, împreună cu fiul ei Constantin, face un schimb de moşii cu mănăstirea Răchitoasa. Dă două moşii din ţinutul Tecuci, pe pârâul Bercheci, Cucuteni şi Ţigăneşti, pentru Ivoieşti şi Hogăşti, pe Bahlui, ţinutul Cârligăturii[342]. Un proces în care este reclamată că ar fi împresurat moşia Faraoani, ţinutul Bacău, vecină cu Valea Seacă, se incheie la 25 septembrie 1763. Tot în această vreme primeşte de la domnie un ajutor de 30 de lei şi scutiri pentru plata unor dări[343].

În martie 1766, Aniţa îşi împarte averea rămasă de la soţul ei cu patru din copiii ei, Constantin, Zoiţa, Smaranda şi Maria. Împărţeala sălaşelor de ţigani, după o cercetare întreprinsă de Neculai Kogălniceanu, pitar, şi Constantin Gândul, şătrar, se face la 10 iulie 1766[344]. La partea de sălaşe ce i s-au cuvenit Aniţei s-a mai adăugat patru sălaşe de ţigani, dăruite de domnitorul Grigore al III-lea Ghica, la 22 mai 1766[345].

Din căsătoria cu Toader Palade, Aniţa a avut şase copii: Constantin, Smaranda, Maria, Zoiţa, Catrina şi Ileana[346]. Se pare că Aniţa a decedat după 5 aprilie 1767[347].

Constantin a fost căsătorit cu Ileana, fiica lui Iordache Costache, fost mare-vistiernic[348]. A fost în bune relaţii cu cumnatul lui, Arghirie, soţul Mariei, care după ce s-a stabilit singur în Rusia, îi scrie, la 28 aprilie 1775, că ar trebui să se strămute la Moscova. Opinie pe care a acceptat-o şi banul Mihai Cantacuzino[349], dar neîmpărtăşită de Palade cu toate insistenţele de mai târziu ale cumnatului Arghirie[350]. Astfel, peste o lună, la 25 mai, Arghirie îi scrie soţiei, din Moscova, ca să-l îndemne pe fratele ei să-l anunţe pe mareşalul Potemkin că i s-a pus amanet averea din Rusia[351] pentru o datorie de 15 000

---

342 ASI, doc., 414/104; ASB, ms. nr. 573, f. 92; Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. 598.

343 „Din tezaurul documentar sucevean", nr. 1070; Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 85; Ghibănescu Gh., *Sama Vistieriei Moldovei din 1763*, în IN, Iaşi, V, p. 75.

344 ASB, doc. ist., CXCVIII/190; CCVIII/87; ASI, doc., 460/60; ASB, doc. ist., CCIV/75.

345 ASI, doc., 460/58.

346 *Ibidem*, 617/18; Ghibănescu Gh., *O spiţă*, p. 245–252. Această spiţă, întocmită, probabil, în 1799, nu o aminteşte pe Ileana. Există însă menţiunea că o fată a lui T. Palade s-a căsătorit cu Iancu Razu. Acesta este, de fapt, fiul Catrinei. Date greşite şi la ASI, ms. nr. 1960. Nu cunoaştem, deocamdată, care dintre fete a fost căsătorită cu „arhon grămăticul Chiriţă Iordache" căruia la 6 iunie 1753 Aniţa îi dă 2500 de groşi din zestrea de 7 500 de groşi. Zapisul, scris în limba greacă, este semnat şi de Ioniţă Cantemir (ASI, doc., 436/21, folosit prin bunăvoinţa domnului Mihai Caratașu).

347 ASB, Fond Zotta S., dos. 27, f. 25.

348 ASI, doc., 411/20. Ghibănescu Gh. a susţinut că a fost căsătorit cu o fată a lui Vasile Razu (*O spiţă*, p. 250).

349 ASI, doc., 436/68.

350 Feciorul lui T. Palade nu a plecat în Rusia, cum au afirmat Ghibănescu Gh. (*O spiţă*, p. 250) şi Zotta S. (*Despre neamul Cantemireştilor*, p. 41–42). Acolo s-a stabilit, după 28 februarie 1793, vărul lui, Constantin Palade, spătar, fiul lui Ioniţă Palade, mare-logofăt (Iorga N., *Studii şi documente*, XVI, p. 217). Cunoaştem un document lămuritor: la 2 februarie 1793, Constantin Palade, spătar, „fiind hotărît ca să mergu din Moldova în Rosia", vinde două pogoane din podgoria Priponeştilor ce le avea de la „răposatul tatăl meu Ioniţă Palade ce au fost logofăt mare"(ASB, doc. ist., CXCI/156). Vezi: Bezviconi Gh., *Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru*, I, Bucureşti, 1940, p. 270–271; II, p. 57. Mai adăugăm că la 25 martie 1793, Constantin Palade, mare-vornic, era prezent în Divanul domnitorului Mihai Şuţu (Urechia V.A., *Istoria românilor, seria 1786–1800*, III, Bucureşti, 1893, p. 526).

351 Nu avem relaţii asupra împrejurărilor în care Constantin Palade a ajuns să stăpânească în Rusia mai multe sate din gubernia Poloţk (ASI, doc., 436/83).

de piaştri[352]. În acest sens, îi cere şi lui Constantin, la 27 februarie 1776, ca să-i trimită un act de vânzare a satelor din Rusia. Revine, în această chestiune, la 3 mai 1776[353].

La 17 noiembrie 1777, paharnicul Constantin Palade împreună cu stolnicul Iordache Iamandi erau „vechili" ai Isprăvniciei Tutova[354]. În august 1788 era în Divanul domnitorului Manole Giani-Ruset[355], dar sprijină armatele ţariste, care trecuseră Nistrul la 27–28 iulie, căci mareşalul Rumeanţev îl va răsplăti, la 11 aprilie 1789, pentru „slujbele aduse imperiului". La 9 august 1792 semnează o anafora pentru o pricină a târgoveţilor din Bârlad[356].

La 8 aprilie 1794 îşi întocmeşte „diata"[357], nepărăsind treburile publice. În septembrie 1796 este martor la întocmirea foii de zestre pe care Gavril Conachi o face pentru fiica lui, Nastasia[358]. Într-un document din 14 ianuarie 1797 se aminteşte de o hotarnică a moşiei Spanţereşti, ţinutul Vaslui, făcută de Constantin Palade, mare-logofăt de Ţara de Jos[359].

A avut un fiu, Nicolae, decedat înainte de 25 aprilie 1797 şi îngropat la mănăstirea Neamţ şi o fiică, Nastasia, măritată, înainte de 20 februarie 1793, cu Gheorghe Bogdan, căminar[360]. Fiul lui, Constantin, a purtat tot numele de Palade.

Constantin Palade a decedat la 22 decembrie 1798[361]. Soţia lui, Ileana, care la 18 noiembrie 1799 primeşte o milă domnească[362], a decedat la 1 martie 1814[363].

Smaranda s-a căsătorit cu Scarlat postelnicul (Lăscărache grecul), care se pare că a decedat în jurul anului 1761. În anul următor, domnitorul Grigore Callimachi o miluieşte cu patru sălaşe de ţigani, fiind „giupâneasa săracă"[364]. Fratele Constantin aminteşte în „diata" lui că „multe faceri de bine am făcut şi am ajutat la toate nevoile, cum şi după săvârşirea sa am plătit 4 000 lei datorie"[365].

---

352 ASI, doc., 436/70.

353 *Ibidem*, 436/78, 84.

354 Iorga N., *Boieri şi răzeşi în Bucovina şi Basarabia. În cele dintâi decenii după anexare*, în AAR MSI, Bucureşti, s. I, tom. XXXV, 1913, p. 54. Rangul de paharnic îl avea din iulie 1768 (Idem, *Documente Callimachi*, II, p. 199).

355 Hurmuzaki E., *Documente*, XIX, p. 494–495, CCCXC.

356 ASI, doc., 436/126, 127, 129; Iorga N., *Studii şi documente*, VII, p. 246–248.

357 ASI, doc., 411/20, 21.

358 Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 207.

359 *Ibidem*, I, p. 477.

360 Fiul lui Manolache Bogdan, decapitat la 18 august 1778, şi al Mariei Costache (Mihail P., *Contribuţii documentare la istoria oraşului Iaşi*, în AIIAI, XXIV, 1, p. 458). Nastasia a murit de tânără. Pentru zestrea ei, vezi: Ghibănescu Gh., *Testamentul vornicului Constantin Paladi şi al soţiei sale Ilinca Costache*, în „Arhiva", XXVI, Iaşi, 1915, 245–253 (în continuare: Ghibănescu Gh., *Testamentul*).

361 Melchisedec, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de la 48 mănăstiri şi biserici antice din Moldova*, Bucureşti, 1885, p. 245; Iorga N., *Inscripţii*, II, p. 139.

362 ASI, doc., 460/98. La 20 martie 1800 înzestrează, după voia soţului ei, pe Anastasia, fiica comisului Constantin Iurașcu, cu moşia Putrezeni din ţinutul Tutova (ASB, doc. ist., CDXII/187). Peste câţiva ani, la 15 iunie 1804, se judecă cu răzeşii din satul Băicani, ţinutul Tecuci, „ce din vechi s-au numit Petreşti" (*Ibidem*, CXXVIII/228). La 18 decembrie 1809 vinde clucerului Manolache Tuduri venitul moşiilor Zărneşti, Perişeni şi Hulești din ţinutul Covurlui (ASI, doc., 589/16). Pentru moşiile stăpânite după moartea soţului, vezi: ASB, doc. ist., CMXCVII/2.

363 Iorga N., *Inscripţii*, II, p. 140. Pentru Ileana, vezi şi ASB, doc. ist., CXI/116; CXXVIII/228; *Achiziţii noi*, MXCIX/28.

364 ASI, doc., 460/53.

365 *Ibidem*, 411/21; Ghibănescu Gh., *Testamentul*, p. 248.

În ciuda acestei „sărăcii", găsește bani, în 1761, să cumpere 14 pogoane de vie la Nicorești[366]. Peste câțiva ani, la 24 octombrie 1765, primește de la mama ei moșia Chișărăi, pe care o dă cumnatului Vasile Razu, hatman, soțul Catrinei, luând în schimb moșia Rădeni. De aceea i se mai spunea și Smaranda postelniceasa de la Rădeni[367].

S-a căsătorit, în 1767, cu Pârvu Cantacuzino, fiul lui Matei Cantacuzino banul. A fost cea de a treia soție a acestuia. Au trăit împreună doar trei ani. În 1770, Pârvu decedează[368].

La 14 februarie 1772 era în corespondență cu cumnatul ei, spătarul Mihai Cantacuzino, care i se plânge că Pantazi Câmpineanu și „cu alți doi boieri", văzând „faptele netrebnice ale Dinului" (Constantin Cantacuzino, nepotul spătarului, decedat la această dată), încearcă să-l aducă „la vreo stricăciune". Într-o altă scrisoare, cu aceeași dată, o roagă să fie „silitoare pentru pâra lui Pantazi și a Băleanului"[369].

La 13 iulie 1775, Smaranda spătăreasa se judeca cu vornicul Constantin Sturdza, ginerele lui Ioniță Cantemir, pentru un loc de casă din Iași, la care Sturdza renunțase, pentru că „n-au vrut să aibă pricină cu socrul"[370]. Probabil că spre sfârșitul anului 1776 intenționa să se stabilească în Rusia, căci la 4 februarie 1777, cumnatul Arghirie îi scrie din Petersburg ca să-i trimită un memoriu împărătesei Ecaterina, prin care să-și justifice întârzierea sosirii în Rusia cu motive de boală și lipsuri materiale[371].

Procesul pe care-l are cu spătarul Atanasache Ramadan, pentru un vad de moară de la moșia Hoiești, ținutul Cârligăturii, se termină la 8 martie 1781[372]. Peste doi ani, în octombrie, cere sprijinul domnitorului Alexandru Mavrocordat, care-i dăruie 40 de lei din venitul Casei răsurilor. Trăia la 12 aprilie 1791, dar era decedată la 8 aprilie 1794[373]. Nu a avut urmași.

Maria s-a căsătorit cu un grec, Arghirie. Izvodul cu țiganii ce i s-au dat zestre are data de 13 iunie 1757[374]. La 15 iulie 1758 era staroste al ținutului Putna și semnează fost mare-serdar, dar peste câteva luni, când cumpără o casă din Iași, lângă biserica „Sf. Ilie", semnează: serdarul Arghirie[375].

---

366 Bulat T.G., *Documentele*, p. 143–144. Aceste vii au fost dăruite, după moartea ei, de cumnata Ileana, la 10 ianuarie 1806, mănăstirii Văratec (*Ibidem*, p. 317–319). Smaranda a mai lăsat în grija Ilenei și schitul Mădârjac din ținutul Iași pe care „l-au înzăstrat" înainte de 20 ianuarie 1785 (Bobulescu C., *Date cu privire la unele biserici din județul Iași*, în CMIBA, II, 1928, p. 149; în continuare: Bobulescu C., *Date cu privire la unele biserici*).

367 ASI, doc., 875/20; BCS, Fond Saint-Georges, CCLXXXVI/128 nr. 16; CCLX/1 nr. 14, 17; CCLXXXVI/67, nr. 15; Bobulescu C., *Date cu privire la unele biserici*, p. 149.

368 *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 119, 179–180, 442–445; „Buciumul", I, nr. 40, 22 mai 1863, p. 160. La 12 ianuarie 1776 averea lui se vinde la mezat pentru achitarea datoriilor (ASB, doc. muntenești, I/1). Zotta S. afirmă că Smaranda a fost cea de a doua soție a lui Gheorghe Sturdza (ASB, Fond Zotta S., ds. 134, f. 62).

369 Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 29–32.

370 ASB, doc. ist., CLVI/112.

371 ASI, doc., 436/90; ASB, doc. ist., LXVII/12.

372 ASB, doc. ist., LXVII/12. La 3 septembrie 1815 moșia Hoiești era în stăpânirea lui Dracache Roset (Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. 518).

373 ASB, doc .ist., LIX/158; ASI, doc., 617/18; 411/21; Iorga N., *Studii și documente*, XVI, p. 216.

374 ASB, doc. ist., CLXXXIX/23; vezi: *Ibidem*, CCIV/75; ASI, doc., 460/60.

375 ASB, doc. ist., CLXXXIX/243; IN, III; p. 84, 86–89.

În 1759, în domnia lui Ioan Teodor Callimachi, când poporul se revoltă împotriva lacomului Iordache Stavarache, boierii l-au ales pe Arghirie ca să ducă la Constantinopol o „jalobă despre partea țării" împotriva lui Stavarache „ca să-i mănânce capul"[376].

La 15 octombrie 1762 avea rangul de ban și era staroste al ținutului Cernăuți. Funcție pe care o îndeplinește și în anul următor, când are de plătit vistieriei niște „rămășițe" din „cifert[ul] așezării ot Cernăuți pentru leafa beșliagăi" și din „răsurile Câmpulungului"[377]. Peste un an, la 1 octombrie, judecă, împreună cu alți boieri, pricina lui Ioniță Negre Câmpulungean pentru o „hliză" de moșie[378].

Domnitorul Grigore al III-lea Ghica îi dăruiește, la 10 mai 1766, când era „fost mare-ban", câțiva țigani domnești, pentru că a slujit „luminătorilor domni ci-au fost mai înainte de noi, cu dreptate și cu credință, cum și domniei mele slujind cu dreptate și cu credință"[379]. La începutul celei de a doua domnie a lui Grigore Callimachi, 23 ianuarie 1767, are din nou rangul de mare-ban[380].

La 1 iunie 1768 se înțelege cu Constantin Feștilă, logofăt, în legătură cu venitul unor mori de pe Bahlui[381]. Prin august 1773 avea rangul de postelnic și se alătură lui Manolache Bogdan, Lupu Balș, Grigore Krupenschi, care scriu mitropolitului Gavril, ce condusese delegația de boieri moldoveni prezentă la Congresul de la Focșani, o scrisoare plină de imputări, deoarece, peste cele hotărâte la Iași, s-au făcut cereri și lucrări tăinuite lor de către diferite „tarafuri"[382]. Spre sfârșitul acestui an, la 20 septembrie, cumpără de la Lupu Vicol, căpitan, 20 de țigani[383].

Probabil la începutul anului 1774, postelnicul Arghirie a fost ales, împreună cu spătarul Costache Conachi și banul Manolache Bogdan, să se ocupe de „toate afacerile cu privire la foloasele și trebuințele trupelor Maiestății Sale Împărătesei". La 14 aprilie, mareșalul Rumeanțev le poruncea că sunt „datori a stărui pentru stricta executare a angaralelor și ordinelor de serviciu, fără ascunderea oamenilor de la datoria obștească". După 14 aprilie 1774 a plecat în Rusia, unde a fost făcut „brigadier"[384].

La 4 februarie 1775 îi comunică Mariei, rămasă în Moldova, avansarea în grad împreună cu știri despre demersurile făcute la Constantinopol pentru a obține, de la Constantinopol, un hatișerif ca să-și păstreze satele „din Valahia". La 10 mai, în același an, îi scrie din Moscova: „Încercăm viața în Rusia un an, doi și dacă nu ne convine, plecăm unde dorim. Eu

[376] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 87; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 36; Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. CV–CVI, CXLVIII.

[377] Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 81, 83, 187.

[378] Idem, *Studii și documente*, VI, p. 6.

[379] ASB, doc. ist., CXCII/61.

[380] Pseudo-Enache Kogălniceanu. *Letopisețul*, p. 125.

[381] ASB, doc. ist., CLXI/295, 296.

[382] Urechia V.A., *Istoria românilor*, I, București, 1881, p. 15; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 350; vezi și ASB, ms. nr. 1194, note de I. Tanoviceanu, la 22 iunie 1772 avea rangul de postelnic.

[383] ASB, doc. ist., CLXXXIX/12.

[384] Boga L.T., *A doua ocupație rusească*, p. 17, 27; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 419, 422.

am ajuns acum boier rus, din supus turc, şi nu pot să mă fac din nou postelnic sau căminar al miniştrilor". O sfătuie să lichideze averea din Moldova şi să vină în Rusia. „A fi boier în Rusia, mai adaugă Arghirie, înseamnă să nu te temi decât de Dumnezeu şi de împărăteasă[385]".

Maria nu s-a lăsat convinsă de vorbele soţului, care o aştepta la Moscova în primele zile ale lunii mai. Din bogata lor corespondenţă reţinem câteva amănunte: la 9 septembrie 1775 o anunţă că îi trimite o caretă (şaretă). Dacă nu-i place, poate s-o vândă, însă nu mai ieftin de 2 500 de piaştri. Când va veni el, în Moldova, îi va aduce una englezească de două persoane şi una „vis à vis"[386]. Detalii care indică un anumit grad de rafinament al civilizaţiei româneşti.

Arghirie a ajuns în relaţii cu „societatea înaltă" rusă, dar acest snobism îl plăteşte cu mari cheltuieli. La 13 august 1776 îşi anunţă soţia că nu poate pleca din Moscova, pentru că nu şi-a putut achita datoriile. Situaţie neplăcută care, poate, i-a grăbit sfârşitul. La 2 iulie 1780 se comunică, de la Petersburg, decesul lui[387].

Despre Maria postelniceasa mai ştim că la 1 septembrie 1779 se judeca cu Ştefan Feştilă pentru jumătate din satul Negoieşti, care îi fusese dată zestre. În 1781 era în pâră cu răzeşii din neamul lui Lupu Timircan, care pretindeau părţi din moşia ei de zestre, Urlaţi. Pentru o pricină asemănătoare, domnitorul Constantin Moruzi porunceşte, la 14 aprilie 1782, ispravnicilor ţinutului Tutova şi lui Iordache Lambrino, fost mare-stolnic, să aleagă părţile pe care le avea postelniceasa în moşia Bujoreni. Spre toamnă, se jeluie noului domnitor, Alexandru Mavrocordat, că hotarele moşiilor Deleni şi Ciorani sunt împresurate „de unii şi de alţii". Cercetarea o vor face Grigoraş Costache, fost mare-paharnic, şi Iordache Lambrino, fost mare-paharnic[388].

La 25 noiembrie 1784 se judecă cu Ştefan Pănişoară pentru o parte din satul Dăneşti, de pe apa Elanului. Dispută care mai dăinuia la 6 septembrie 1794[389]. La 29 aprilie 1785 avea neînţelegeri, împreună cu fratele Constantin, cu Lupu Gheuca Bujoreanu pentru împresurarea unei moşii. Spre toamnă, la 22 septembrie, avea o pricină pentru moşia Băcani. Anul următor, la 12 mai, paharnicul Iordache Canta îi hotărniceşte moşiile Morari, Buburuz şi Şăleşti, care se învecinau cu moşia Ivăneşti a Episcopiei de Huşi[390].

Deşi se părea că avea o bună stare, încă din octombrie 1783 primeşte un ajutor lunar de 40 de lei de la Casa răsurilor, danie reîntărită la 20 aprilie 1794, pentru că trăia „în văduvie de câtăva vreme şi luptându-se în greutăţi, neavând nicio mângâiere de chiverniseală şi ajutor"[391].

---

385 ASI, doc., 436/69, 78.

386 *Ibidem*, 436/95, 69, 72.

387 *Ibidem*, 436/90, 101, 107, 109–110.

388 *Ibidem*, 606/16; Iorga N., *Studii şi documente*, XVI, p. 215; VI, p. 46, 49; Ghibănescu Gh., *Istoria unei moşii*, în „Arhiva", I, Iaşi, 1889, p. 413–414; Idem, *Cuzeştii*, p. XXX; ASB, doc. ist., CCXXXIV/1093. La 24 ianuarie 1781 cumpără două pogoane de vie la Deocheţi (ASB, doc. ist., CLXII/70).

389 ASB, doc. ist., CCXXXIV/1020, 1053.

390 *Ibidem*, X/188; CCVIII/73; „Episcopia Huşi", VI/3.

391 *Ibidem*, doc. ist., LIX/158.

Nu a avut urmaşi şi de aceea l-a înfiat pe Costache Sturdza. Mai trăia la 19 decembrie 1799, când îşi semnează cel de al doilea testament[392].

Zoiţa s-a măritat, probabil în septembrie 1752, cu un Roset, de care s-a despărţit. S-a recăsătorit cu un Caragea[393]. În septembrie 1763 era trecută printre „jupânesele sărace". Era, probabil, văduvă, căci este numită „Zoiţa, fiica Domniţii Aniţa"[394]. În martie 1766 primeşte, de la mama ei, moşiile Hulboca, Glăvăneşti şi Racovăţ din ţinutul Soroca. Rămâne totuşi în categoria „jupâneselor sărace", căci în octombrie 1783 domnitorul Alexandru Mavrocordat îi dăruieşte un ajutor lunar de 40 de lei. Era decedată la 20 aprilie 1794[395]. Din prima căsătorie a avut o fiică, Mariuţa, căsătorită, în 1771, cu Grigore Costache Spătar[396].

Catrina s-a căsătorit cu Vasile Razu, fiul vornicului Costache şi al Catrinei Catargi. Pregătiri pentru nuntă se făceau la 20 octombrie 1742, când se trimite o poruncă domnească vătămanului de la Grumăzeşti, ţinutul Neamţ, să „taie 800 de brazi, carile sunt pentru nunta dumisale vornicului Costache (Razu) şi a dumisale vel-vistiernicului (Palade)"[397]. Pe Vasile Razu îl întâlnim ca mare-spătar la începutul domniei lui Matei Ghica, iulie 1753[398].

Domnitorul Constantin Racoviţă îl face, în cea de a doua domnie, mare-hatman, continuând, astfel, activitatea tatălui, care murise cu puţină vreme mai înainte[399]. Păstrează acest rang şi în domnia lui Ioan Teodor Callimachi, fiind, la începutul domniei, în relaţii epistolare cu Giuliani, primul interpret de limbi orientale al regelui Poloniei, August al III-lea. La 22 septembrie 1758 îl informează, de pildă, că a întârziat cu expedierea scrisorilor către Hubsch, agent danez şi saxon la Constantinopol, şi către de Vergennes

---

[392] Iorga N., *Studii şi documente*, XVI, p. 217–218; Ghibănescu Gh., *Cuzeştii*, p. XXXI. Cu alt prilej (*Istoria unei moşii*, p. 506) susţine că s-ar putea să fi avut o fată, Maria. Aceasta este însă fiica lui Costache Sturdza. La 9 februarie 1806, băneasa Maria Sturdza, „clironoama" postelnicesei Maria Palade, se judecă cu poroşniceasa Anastasia pentru părţi din moşia Lungani (ASB, doc. ist., CCXXXIX/17). Cu câţiva ani mai înainte, la 17 martie 1801, dăruise mănăstirii „Sf. Sava" din Iaşi cinci ţigani, lăsaţi, prin testament, de Maria Palade (ASB, doc. ist., CCLXVI/69).

[393] ASI, doc., 436/18; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 419, 422. Rosetti R., (*Familia Rosetti*) nu menţionează căsătoria Zoiţei cu un Roset. Probabil G.T. Kirileanu a însemnat, cu creionul, pe o învoială din 2 octombrie 1835 următoarele: „Aniţa domniţa am căsătorit pre fiica-mea Zoiţa după ginere-meu Iordache Zgrumala, 22 iunie 1755" (ASB, Fond C. Turcu, V/8, f. 6 v.).

[394] Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 99.

[395] ASB, doc. ist., CCVIII/87. Pentru moşia Hulboca, vezi: Boga L.T., *Documente din Basarabia*, II, Chişinău, 1938, p. 59; ASB, doc. ist., LIX/158.

[396] ASI, doc., 173/135, 136; vezi şi 617/18 o spiţă a familiei Palade, probabil din anul 1799. O menţionează şi Ghibănescu Gh., *O spiţă*, p. 249–250; Iorga N., *Studii şi documente*, XVI, p. 216.

[397] BAR, ms. rom., 237, f. 879, 880, 881 v. Semnalate de Corneliu Istrati, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[398] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 675. Pseudo-Enache Kogălniceanu indică în acest rang pe Ion Sturdza (*Letopiseţul*, p. 66). Iorga N. afirmă că printre boierii domniei lui Constantin Racoviţă (august 1749–iunie1753) a fost şi Vasile Razu (*Histoire des Roumains*, VII, p. 211). L-a confundat, probabil, cu tatăl lui, Costache Razu (Canta I., *Letopiseţul*, p. 163). O spiţă genealogică a familiei Razu a dat Ghibănescu Gh. în IN, IV, p. 220, după o spiţă a lui Iordache Mălinescu din 1842. Vezi şi Gorovei Şt.S., *Miscellanea genealogica* (II), în AIIA, Iaşi, XXIII, 1986, 1, p. 449. Este greşită afirmaţia lui Al. Papadopol-Callimah că hatmanul Vasile Razu a fost ginerele lui Eustratie Dabija (*Scrisoare despre Tecuci*, în CvL, XIX, 1885, p. 389).

[399] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 71, 189. Pentru moartea lui Costache Razu, vezi: *Ibidem*, p. 67.

din cauza tătarilor, care „mare pradă şi robie au făcut în Ţara de Jos până la Focşani”[400]. Spre sfârşitul anului, la 18 decembrie, de la Roche, secretarul domnitorului îl anunţă pe Giuliani că Vasile Razu a fost demis, de puţină vreme, din hătmănie. Probabil că domnul a revenit asupra acestei hotărâri, căci la 26 decembrie semnează o scrisoare, către acelaşi Giuliani, Vasile Razu-hatman[401].

În anul următor, încercând să potolească mulţimea ce se adunase „la poarta curţii”, împotriva lacomului Stăvărache, era să-şi piardă viaţa[402]. La 11 iulie 1760 se judecă cu Vasile Buhărescu pentru moşia părintească Grozăveşti[403]. Îşi păstrează rangul şi în domnia lui Grigore Callimachi. La 17 aprilie 1762 participă la Divanul domnesc care întăreşte mănăstirii Popăuţi o mărturie pentru nişte hrisoave pierdute. Spre sfârşitul anului este însărcinat de domn să meargă până la Galaţi în „trebuinţa zaherelii” pentru Constantinopol. La 23 iulie 1767 judecă o pricină pentru moşia Verdeşanii din Codrul Tigheciului[404].

Prin august 1773, împreună cu nepotul lui, Constantin Palade, spătarul Costache Conachi, Constantin Balş, se desolidarizează de atitudinea delegaţiei ce fusese prezentă la Congresul de la Focşani[405]. În domnia lui Grigore al III-lea Ghica se numără printre adversarii acestuia, nemulţumiţi, în primul rând, de „clientela” fanariotă ce roia în jurul domnitorului. Se spune chiar că în zilele pe care le petrece la Iaşi trimisul sultanului, Kara Hissarli Ahmed, pregătind mişeleasca ucidere a domnitorului, a fost vizitat, la Beilic, şi de logofătul Vasile Razu. Până la sosirea noului domnitor, Constantin Moruzi, la 5 decembrie 1777, face parte din căimăcămia ţării[406]. Rămâne ca mare-logofăt în noua domnie. La 29 decembrie 1778 căpătase o carte domnească pentru hotărnicirea moşiei sale Pleşeni, din ţinutul Tutova. Anul următor, la 3 iunie, judecă o pricină pentru satul Dăneşti, ţinutul Vaslui[407].

Nu cunoaştem motivele pentru care Catrina nu este trecută în actul de împărţeală din martie 1766, hatmanul Razu este însă menţionat, într-un alt act din 10 iulie 1766, cu şapte sălaşe de ţigani pe care îi primise ca zestre[408]. Catrina a fost, probabil, nemulţumită de zestrea ce i s-a dat, căci prin 1780 avea, cu fratele Constantin, pricini pentru avere[409].

În iulie 1781, marele-logofăt Vasile Razu nu mai trăia. Peste două luni, la 14 septembrie, Catrina „logofeteasa, jupâneasa răposatului Vasile Razul” dă o mărturie unei veri-

---

400 Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 232–235; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul*, p. 81, 169; vezi şi Ciobanu V., *Relaţiile politice româno-polone între 1699 şi 1848*, Bucureşti, 1980, p. 88–89.

401 Iorga N., *Documente Callimachi*, II, p. 236–237.

402 Kogălniceanu Pseudo-Enache, *Letopiseţul*, p. 86–87; Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 218.

403 Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. 435–436; vezi şi BCS, Fond Saint-Georges, CCLXXXVI/57; Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, XXV, p. 87.

404 Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. 570; II, p. 83, 120, 188–189, 197, 199; vezi şi Marinescu I., *Extrase din condica moşiilor lui Teodor Rosetti-Solescu*, în BCIR, Bucureşti, VII, 1928, p. 42.

405 Vezi nota 319.

406 Iorga N., *Histoire des Roumains*, VII, p. 402–406.

407 ASI, doc., 604/24; Ghibănescu Gh., *Surete*, XXV, p. 256–257.

408 ASI, doc., 460/60.

409 Ghibănescu Gh., *Surete*, XXV, p. 83; ASB, doc. ist., CXLIV/71.

şoare, Smaranda Sculi, pentru un loc din Iaşi „în mahalaua Muntenimei”[410]. La 3 aprilie 1786 este reclamată domnului Alexandru Mavrocordat-Firaris de Manolache Hrisoverghi, ban, şi căminarul Răducanu Roset că le împresoară o bucată mare de loc din moşia Colţul Cornii[411]. Trăia la 5 iunie 1800, când se judeca pentru moşia Grozeşti, „ce acum să numeşti Balta Mare”, din ţinutul Iaşi[412].

Din căsătoria cu Vasile Razu a avut un fiu, Iancu. Domnitorul Grigore Callimachi l-a „căftăni” vătaf de copii la 26 decembrie 1763. A dobândit, în anii următori, şi marile ranguri boiereşti: la 16 martie 1795 era mare-vornic. Mătuşa Maria i-a dăruit, la 12 aprilie 1799, un loc cu prăvălii la Galaţi. S-a căsătorit cu Ilinca, fiica lui Vasile Roset şi a Saftei Balş[413].

Ileana era măritată, la 22 martie 1747, cu stolnicul Gheorghe Sturdza. Din toată zestrea dăruită, 7 500 de piaştri, a primit numai o parte, pentru că la 3 iunie 1753 Aniţa Palade adevereşte că mai are să dea ginerelui ei 2 500 de piaştri[414]. La 9 iulie 1762, Aniţa notează ispisoacele şi zapisele de moşii „ci am dat ginerelui Gheorghe Sturdza şi fiicei mele Elenii”, iar la 10 iulie 1766 mai primeşte trei sălaşe de ţigani[415].

Au avut un fiu, Constantin, căsătorit cu Maria, fiica lui Şerban Cananău[416]. Ileana a decedat înainte de 20 mai 1771, când Maria şi soţul ei Arghirie iau asupra lor o parte din „odoarele” pe care le primise de la maica ei[417].

Din informaţiile publicate acum, reţinem că linia feminină a descendenţei lui Antioh-Vodă Cantemir asigură continuitatea familiei Cantemir. Nu întâmplător doi fii din Ion I. Câmpineanu, Ştefan şi Ion, vor semna Cantemir-Câmpineanu.Tot prin această linie feminină, familia Cantemir a contribuit la ampificarea procesului de înrudire a familiilor din cele două ţări-surori, Moldova şi Valahia. Prin Scarlat Câmpineanu, fiul lui Pantazi şi al Mariei Cantemir, familiile Slătineanu, Kretzulescu, Oteteleşanu, Ghica şi Cantacuzino se înrudesc cu Cantemireştii[418].

S-ar mai cuveni evidenţiat şi aportul Mariei Cantemir şi al soţului ei, Constantin Dudescu, la eforturile boierimii muntene de a înlătura „patronatul” fanariot. Aceeaşi urmare ar fi avut, desigur, şi încercarea eşuată a lui Constantin şi Dumitraşcu Cantemir de a restaura, în anii 1737–1739, domnia Cantemireştilor în Moldova.

---

[410] ASB, doc. ist., CIII/106, iscăleşte grecește şi foloseşte sigiliu cu coroană.

[411] ASB, doc. ist., LXXVIII/76; LXXXI/18.

[412] *Ibidem*, CXXX/191.

[413] Iorga N., *Documente Callimachi*, I, p. 52; II, p. 125; Idem, *Studii şi documente*, XVI, p. 216. În mărturia din 14 septembrie 1781, Catrina aminteşte de „fiii mei”, în IN, IV, p. 220, notă a lui Ghibănescu Gh.; Rosetti R., *Familia Rosetti*, I, p. 86.

[414] ASI, doc., 412/144. La această dată este amintit „cuscrul” logofăt Sturdza. Gheorghe este fiul lui Mihai Sturdza şi al unei fete a lui Ilie Costache (ASI, doc., 436/21).

[415] ASI, doc., 742/12; 460/60; ASB, doc. ist., CCIV/75.

[416] Sturdza Al., *Règne de Michel Sturdza*, Paris, 1907; vezi: Tabel genealogic (Păltănea P., *Ştiri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir* (III), în AIII, XXVIII, 1991, p. 390; IN, VI, p. 362.

[417] ASI, doc., 412/181.

[418] Vezi spiţa-anexă, întocmită şi cu sprijinul lui Mihai Sorin Rădulescu pentru linia munteană.

CAPITOLUL III

FIICELE LUI CONSTANTIN-VODĂ CANTEMIR

Femeile lor sunt nespus de frumoase şi tratate cu mare cinste,
astfel că cele mai multe treburi se află în mâinile lor.
(Anonim turc, sec. XVIII)

RUXANDRA (1666/1668–ANTE 1711)

Primul copil al lui Constantin Cantemir născut din a doua căsătorie[1] este Ruxandra[2]. Fratele ei, Dimitrie, va scrie mai târziu, că mama acesteia, adică cea de-a doua soție a tatălui său ar fi fost Ruxandra (Alexandra) „de neamul de viță al Gănești lor", cu care „a trăit doar trei ani"[3] în căsnicie (1665–1668). Din cercetările recente reiese că cea de a doua soție a lui Constantin Cantemir și în același timp mama Ruxandrei a fost Maria Bâia[4].

Despre această fiică a lui C. Cantemir se cunosc puține informații. Se știe că Ruxandra s-a căsătorit prin septembrie–octombrie 1683 cu Lupu Bogdan (n. 1662/1663), fiul lui Bogdan, jitnicer, nuntă serbată în satul Ceucani pe Tutova[5]. După căsătorie mai este cunoscută în izvoarele vremii și sub numele de „Luppa", după numele soțului ei. Ajuns la domnie, Constantin Cantemir l-a ridicat pe ginerele său Lupu Bogdan la rangul de mare-hatman[6].

Tânăra familie este înscrisă în Pomelnicul mănăstirii Voroneț „A Lupului Bogdan, hatman" unde sunt enumerați „Lupu Bogdan, Borde Bogdan, Luppa, Gheorghe Bogdan"[7]. Înscrisul atestă că cei doi tineri au vizitat mănăstirea și au adus o anumită ofrandă acesteia, fapt pentru care au fost înscriși în Pomelnic.

---

1 Din prima căsătorie cu Anastasia, Constantin Cantemir nu a avut copii (Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldoviae principis*, București, 1996, p. 77; în continuare Cantemir D., *Viața*).

2 Cantemir D., *Viața*, p. 81.

3 Cantemir D., *Viața*, p. 81; vezi nota nr. 43 (Pippidi A., *Note și comentarii*, în Cantemir D., *Viața*, 225).

4 Gorovei Șt.S. *Cantemireștii – Eseu genealogic*, în *Dimitrie Cantemir (1673–1723), principe român și cărturar european*, Iași, 2003, p. 28–30.

5 Cantemir D., *Viața*, p. 99.

6 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei și O seamă de cuvinte*, ed. I. Iordan, ed. a II-a, București, 1959, p. 101 (în continuare: Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*).

7 *Pomelnicul mănăstirii Voroneț*, cota 28756, în secția „Carte rară" a Bibliotecii Științifice Centrale a Academiei de Științe a Moldovei (Chișinău), p. 47.

În scurtă vreme după moartea lui Constantin Cantemir la urcarea în scaun a lui Constantin Duca (1693–1695), Lupu Bogdan şi Iordache Ruset, ca boieri credincioşi ai lui Cantemir-Vodă cel Bătrân, fiind urmăriţi, s-au refugiat în Ţara Leşească. Jupânesele lor, adică şi Ruxandra-Lupa, rămase în ţară, au trecut prin grele încercări. Noul domn „au triimis la casăli boierilor celor fugiţi de le-u luat tot ce-u găsit… Şi le adusără şi giupânesăli în Ieşi, şi le prindè vătajâi de-i munciè. Şi femeile şi feteli slujnice din casă le bătè să spuie banii şi odoară şi haine mistuite [tăinuite – *n.n.*] şi bucate ce-avusesă. Şi aflară multe mistuite şi ascunsă pen ţară, pe la prieteni, după cum este obiceiul celui fugar a ascunde. Şi luară tot ce găsiră şi pe urmă le făcură pe giupânesăli lor surgune la Focşeni. De la Focşeni le-au dusu-li cu căruţi şi cu cai răi şi cu podvodzi pen munţi… şi le-u trecut la Neamţu la cetate… ". În scurtă vreme ele au fost salvate de soţii lor, care „au trimis… poghiaz din Ţara Leşească de ş-au luat giupânesăle"[8].

Cei refugiaţi în Polonia, între care Lupu Bogdan şi Ruxandra, s-au întors în ţară după urcarea în scaun a lui Antioh Cantemir în 1695. Noul voievod l-a înzestrat pe cumnatul său cu rangul de hatman, care reuşi să-şi întoarcă părţi din averile pierdute[9]. Lupu Bogdan ca ginere şi cumnat s-a dovedit a fi unul dintre cei mai fideli boieri şi dregători ai Cantemireştilor.

Cronicarul consemnează încă două evenimente din viaţa Ruxandrei. Primul fericit, când Antioh Cantemir, fratele, fusese numit domn a doua oară în februarie 1705 după ce a ajuns la Galaţi, fiind întâmpinat de boieri, a mers „pe la sat la Iveşti, pe la sora sa Lupa, hătmăneasa lui Bogdan, care acolo i-au făcut cinste două dzile şi lui ş-a toată boierimea şi oastea cât era"[10]. Al doilea caz este unul trist, căci în domnia lui Mihai Racoviţă (1703–1705), Lupu Bogdan din nou deţine aceeaşi dregătorie şi spre sfârşitul acestei domnii a fost trimis sol în Ţara Muntenească unde s-a îmbolnăvit, dar când se întoarse, nu s-a mai sculat din pat, iar la 5-6 luni după urcarea în scaun a lui Antioh Cantemir, a murit[11], rămânând Lupa (Ruxandra) văduvă. După părerea lui Ion Neculce, care îi venea ginere, Lupu Bogdan era „cap întreg şi cunoscător la giudeţe şi vrednic de toate trebile cu înţelepciune" , împreună cu Iordache Ruset „erau mai aleşi şi capete bune, de-i ajungeau la toate socotelile", iar pentru „Antioh-Vodă… mai ales şi mai de cinste era cumnatul său, Bogdan hatmanul" şi că „toate trebile şi cheverniseleli ţării era după dânsul"[12].

Din această căsătorie s-au născut 5 copii[13]: Ioan Bogdan, stolnic, mare-logofăt, căsătorit cu Balaşa, fiica lui Dumitraşco Racoviţă, hatman din Ţara Românească; Lupu, ajuns mai târziu mare-stolnic; Maria, căsătorită cu Ion Neculce, mare-vornic şi cronicar[14], de-

---

8 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 120.

9 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.132.

10 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 176.

11 *Ibidem*, p.173, 177.

12 *Ibidem*, p. 177.

13 Pippidi A., *Note şi comentarii*, în Cantemir D., *Viaţa*, p. 229, nota 81.

14 Cantemir D., *Viaţa*, p. 229, nota 81.

cedată la 1738[15], care au lăsat urmaşi pe Gavril, Ilie şi Alexandru; Catrina[16] căsătorită cu Ilie Catargi, ulterior ajuns în rang de logofăt şi mare-vornic[17] şi Anița. Se pare că pe la 1711 Ruxandra nu mai era în viață, de vreme ce fratele ei Dimitrie, în scaunul țării pe atunci, a trebuit să aibă grijă de Anița, mezina surorii sale, pe care a dat-o în căsătorie după Constantin Ruset, fiul lui Iordache Ruset[18], pe care l-a ridicat în rangul de mare-paharnic, deşi, precum arată cronicarul, era „încă copil, nu de vârstă de boierie"[19]. În cea de-a doua domnie a lui Mihai Racoviță, Constantin Ruset a deținut alte înalte ranguri boiereşti, izbutind pe această cale să-şi plaseze foarte reuşit odraslele. De altfel, prin această Aniță, sângele cantemiresc a dat o puternică încrengătură prin fiii Andrei, Vasile şi Ştefan, care au deținut în următoarele decenii înalte dregătorii. Iar unica fiică a Aniței şi a lui Constantin Ruset – Caterina – s-a căsătorit cu Constantin Mavrocordat[20], care a ajuns domn în câteva rânduri în Țara Românească şi Moldova.

Lupu Bogdan şi soția sa Ruxandra-Lupa au fost înmormântați la mănăstirea Dancu din Iaşi[21]. Mormintele lor nu s-au păstrat, deoarece după mai multe reconstrucții şi ruinări în sec. XVIII–XIX, complexul monastic a fost dărâmat în 1903 pentru construirea Teatrului Național[22].

SAFTA (ELISAFTA) (1676–1696 /1697)

Safta, fiica cea mai mică a lui Constantin Cantemir, poartă numele „sfintei ei patrone, Elisabeta"[23], născută în 1676 din cea de a treia căsătorie a lui Constantin Cantemir cu Ana Bantăş, „de la a cărei naşteri s-a şi tras moartea" ei în 1677 după o căsătorie de opt ani[24].

---

15 Gorovei Şt.S., *Ion Neculce şi tradițiile Putnei*, în „Analele Putnei", 2005, nr. 2, p. 65.

16 Cantemir D., *Viața*, p. 242, nota 226.

17 Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească şi Moldova, sec. XIV–XVII*, Bucureşti, 1971, p. 351 (în continuare: Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*).

18 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 229; Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*, p. 350–351.

19 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 229. Prin această căsătorie domnul şi-a demonstrat din nou recunoştința pentru serviciile acordate unuia dintre cei mai mari boieri ai Moldovei de atunci – Iordache Ruset, pe care anterior l-a eliberat, fiind întemnițat de Nicolae Mavrocordat şi l-a făcut caimacam.

20 Lecca O.-G., *Familiile boiereşti române. Istorie şi genealogie (după izvoare autentice)*, ed. Alexandru Condeescu, Bucureşti, f.a., p. 130–131;

21 Ghibănescu Gh., *O spiță şi o pisanie*. B, în Arh. Gen., 1913, p. 251. Despre mănăstirea Dancu, vezi: Zahariuc P., *De la Iaşi la Muntele Athos. Studii şi documente de istorie a Bisericii*, Iaşi, 2008, p. 53–64.

22 Stoicescu N., *Repertoriul bibliografic al localităților şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 445.

23 Cantemir D., *Viața*, p. 89.

24 Gorovei Şt.S., *Cantemireştii – Eseu genealogic*, în vol. *Dimitrie Cantemir (1673–1723), principe român şi cărturar european*, Iaşi, 2003, p. 34. D. Cantemir arată că „după al cincilea an de căsătorie" (Idem, *Viața*, p. 89).

La vârsta de 8-9 ani a fost logodită de părintele ei cu Pătrașco Costin, cămăraș, fiul lui Miron Costin[25]. Logodnă desfăcută în urma conflictului lui Constantin-Vodă Cantemir cu Costineștii în 1691[26].

Mihai Racoviță, domn al Moldovei (1703–1705; 1707–1709; 1715–1726), Țării Românești (1730–1731; 1741–1744)

A fost dată în căsătorie de bătrânul ei tată Constantin-Vodă în ultimii ani ai domniei sale prin 1691–1692[27], pe când avea 15-16 ani cu Mihălachi (Mihai), nepot de vară a lui Șerban Cantacuzino, feciorul lui Ion Racoviță, vornic. Precum arată Ion Neculce, li s-au „făcut nuntă domnească", iar pe noul ginere „l-au și boierit, l-au făcut comis-mare, iar pe urmă l-au făcut stolnic-mare. Numai n-au avut parte de dânsul, că n-au trăit mult cu dânsa… că au murit"[28]. Se pare că la fel ca și soră-sa Ruxandra, a fost surghiunită de Constantin-Vodă Duca, dacă dăm crezare unei informații dintr-o cronică munteană de epocă, precum că printre cei cărora noul domn le „cerea avuția și o luase" și că printre „jupânesele boierilor" fugari din țară, pe care același domn „îndemnase de închidea… era surori lui Antiohie-Vodă" Cantemir[29]. Nu-i exclus că din cauza acestei fărădelegi și a surghiunului i s-a tras moartea tinerei Safta, moarte survenită la începutul primei domnii a lui Antioh Cantemir, prin 1695–1696, care „avu mare jeli și păreri de rău după dânsa", iar pe soțul ei „nu l-au mazilit din boierie, tot în boierie au fost și la cinste… și-ncă i-au dat voie de s-au și însurat… de-au luat altă fată de boier, anume a medelnicerului Dedul de la Galați"[30]. Această căsnicie a fost fără urmași. Mihai Racoviță ulterior va deveni domn al Țării Moldovei (1703–1705, 1707–1709, 1715–1726) și al Valahiei (1730–1731, 1741–1744), care l-a făcut să devină din rudă și părtaș în concurent și dușman al Cantemireștilor.

---

25 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 94.

26 *Ibidem*, p.113.

27 *Ibidem*, p. 113. Mihălachi ulterior ajuns domn al Moldovei cu numele de Mihai Racoviță (1703–1705, 1707–1709).

28 *Ibidem*, p.113.

29 *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717 (Cronica Anonimă despre Brâncoveanu)*, în *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, studiu introductiv de E. Stănescu, vol. II, București, 1961, p. 320–321.

30 *Ibidem*, p. 134.

CAPITOLUL IV

DIMITRIE CANTEMIR (1673–1723). VIAȚA ŞI ACTIVITATEA POLITICĂ

…Ca-ntr-o oglindă sarată, chipul şi statul, bătrâneţele şi cinstea neamului său privindu-şi îl sfătuiesc, …să-şi aducă aminte că precum odată, aşé acmu, tot aciia bărbaţi sint, carii cu multul mai cu fericire au ţinut cinsteşi a muri, decât cu chip de cinstea de bărbăţiia lor nevrednic a trăi.

(Dimitrie Cantemir, Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor)

1. ASPECTE BIOGRAFICE

Considerente privind data naşterii

Încă în 1984, Ştefan S. Gorovei[1], publicând unele considerente privind data naşterii lui Dimitrie Cantemir, arăta că deşi au trecut mai mulţi ani de investigaţii, care s-au soldat cu rezultate interesante privind viaţa şi opera principelui moldovean, unica lucrare de referinţă în această privinţă rămâne studiul monografic al lui P.P. Panaitescu[2]. În principiu, cu toate că în ultimii 15-20 de ani s-au publicat atât lucrări (inclusiv şi în seria „Opere complete") ale lui Dimitrie Cantemir, cât şi numeroase studii privind viaţa şi opera acestuia, situaţia în temei nu s-a schimbat esenţial, deoarece o altă lucrare biografică de sinteză a cărturarului moldovean până în prezent nu a fost elaborată. Una din cauzele acestei stări de lucruri în ştiinţa istorică poate fi explicată şi prin faptul că numărul materialelor documentare, al ediţiilor de opere însoţite de numeroase note şi comentarii, al publicaţiilor privind rezultatele cercetărilor dedicate lui D. Cantemir sunt într-un număr impresionant şi de aceea este deosebit de dificil de a le aduce la un numitor comun sub forma unei noi sinteze biografice ştiinţifice. Cu atât mai mult că descoperirile de materiale documentare, de opere cantemiriene, de studii fundamentale de referinţă demonstrează cu prisosinţă că lucrarea de sinteză a lui P.P. Panaitescu este în multe privinţe depăşită. În cele ce urmează ne propunem să prezentăm o biografie sumară a principelui luminat, pornind de la cele mai noi rezultate ale cercetărilor în acest domeniu. Bineînţeles, în caz dacă nu s-a ajuns în urma discuţiilor la o opinie cvasiunanimă, vom prezenta spectrul de păreri însoţite de considerentele noastre.

---

1 Gorovei Şt.S., *Miscelanea genealogica. Note cantemiriene*, în AIIAI, vol. XXI, 1984, p. 489–492.

2 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958 (în continuare: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*).

O primă chestiune de mult aflată în atenția cercetătorilor este legată de data nașterii lui Dimitrie Cantemir. Deși în studiile publicate de cele mai multe ori se afirmă că Dimitrie s-ar fi născut la 26 octombrie/5 noiembrie 1673, și în această chestiune nu există claritate deplină.

Însuși Dimitrie Cantemir referindu-se tangențial la vârsta sa pe parcursul lucrării *Vita Constantini Cantemyrii* lasă loc pentru diferite interpretări. În special, el arată că s-ar fi născut în „octombrie 26”[3], dar nu indică anul. Pe parcursul aceleiași lucrări sunt aduse și alte informații, care direct sau indirect face cunoscut anul nașterii sale. De exemplu, în episodul legat de propunerea Mariei, doamna lui Șerban Cantacuzino, fostul domn al Țării Românești, de a întări logodna fiicei sale Casandra cu Dimitrie, Constantin Cantemir, deși este de acord, este dispus s-o amâne, deoarece tânăra domniță „este sub ocrotire împărătească” (de unde ar reieși că logodna trebuia să fie acceptată de însuși sultanul), pe de o parte, și în același timp domnul Moldovei „îl are pregătit pe fiul său spre a-l trimite la Constantinopol”, și cum „vârsta amândurora mai cere încă timp (căci Dimitrie era pe atunci de 12 ani și fata de 7)”[4], pe de altă parte. Aceeași vârstă este indicată și în alt episod al lucrării citate: „la începutul celui de-al patrulea an al domniei sale [a lui Constantin Cantemir, adică prin iunie 1688 – *n.n.*] îl trimite ostatec la Constantinopol pe fiul său mai mic, Dimitrie, în vârstă de doisprezece ani”[5], ce ar însemna că Dimitrie s-ar fi născut prin 1675–1676. În alt episod, se vorbește că „împlinindu-se trei ani de când îl trimisese pe fiul său Dimitrie la Constantinopol, îl trimite iarăși pe Antioh...”[6], de unde se poate conchide că Dimitrie împlinise 15 ani nu când este trimis ostatic la Poartă, cum se afirmă frecvent, ci când se întoarce de acolo în vara anului 1691. Rememorând episodul din ajunul morții tatălui său (martie 1693), Dimitrie Cantemir arată că bătrânul domn, încercând să-i îndrumeze pe boierii apropiați în privința urmașului la tron sugerează că ar putea alege fie pe unul dintre ei (boieri), fie pe unul din feciorii săi: „căci cel mai mare, Antioh (care-i acum la Constantinopol, adus fiind fratele său mai mic), trimis a doua oară la Poarta turcească, de douăzeci de ani, iară cel mic, Dimitrie – iată-l lângă mine – de șaptesprezece ani”[7]. În altă lucrare a sa *Istoria ieroglifică*, finisată în 1705, chiar în titlul acesteia, D. Cantemir indică că avea 31 de ani.[8]

Ion Neculce, contemporanul lui Dimitrie Cantemir, încercând să reconstituie evenimentele în cunoscuta sa cronică, relatează că Antioh Cantemir la data primei urcări în

---

[3] Cantemir D., *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senins, Moldaviae principis*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol VI, partea IV, București, 1996, p. 87 (în continuare: Cantemir D., *Viața*).

[4] *Ibidem*, p. 153.

[5] *Ibidem*, p. 167.

[6] *Ibidem*, p.171.

[7] *Ibidem*, p. 219.

[8] Cantemir D., *Opere complete*, vol. IV, *Istoria ieroglifică*, București, 1973, p. 69.

scaunul țării (1695) era „ca de 20 ani” [9], pe când *Cronica racovițeană*[10], cea anonimă[11] și cea Ghiculească[12] indică vârsta „ca de 24 ani”, rezultând că Antioh s-ar fi născut fie în 1675, fie prin 1671 și, respectiv, Dimitrie, fratele său mai mic, trebuia să se nască după aceste din urmă date. Pornind de la faptul că însuși D. Cantemir afirmă că este cu trei ani mai mic decât fratele său[13], constatăm că cel dintâi s-a născut fie prin 1674, fie prin 1678. Dacă luăm în considerare afirmația lui D. Cantemir că în 1693, pe când murea tatăl sau, el avea 17 ani, iar Antioh – 20, ar reieși că cel dintâi s-a născut prin 1676, iar fratele său – în 1673.

Cunoscând aceste afirmații ale lui D. Cantemir, dar și altele oferite de materialele documentare și narative, pe parcursul unei discuții îndelungate în studiile dedicate Cantemireștilor au fost exprimate mai multe opinii, una mai interesantă decât alta. În favoarea datei de naștere în octombrie 1673[14], precum admite A. Pippidi, pare să vorbească „amănuntul că botezul a avut loc curând după aceea, la Galați, fiind naș Dumitrașco Cantacuzino [știindu-se că acesta a urcat în scaunul Țării Moldovei în noiembrie 1673 și domnind până în noiembrie 1675 – *n.n.*], cu aproximativ o lună înainte de instalarea acestuia la Iași, deci la începutul anului 1674”[15]. Încă în perioada interbelică Nicolae Iorga[16] optează pentru anii 1673–1674, pe când cunoscuții istorici George Pascu[17] și Ilie Minea[18], iar în ultima vreme și Ștefan S. Gorovei[19] pledează cu anumite rezerve pentru anul 1674. Pornind de la ultimul eveniment reflectat în romanul *Istoria ieroglifică*, fiind vorba de moartea banului Cornea Brăiloiu la 28 noiembrie 1705 și precum arată chiar autorul că la data finisării romanului împlinea 31 de ani, Nicolae Stoicescu consideră că Dimitrie s-ar fi născut la 26 octombrie 1674[20]. Ariadna Camariano-Cio-

[9] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei și O seamă de cuvinte*. Text stabilit, glosar, indice și studiu introductiv de Iorgu Iordan, ed. a II-a revăzută, București, 1959, p. 132 (în continuare: Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*).

[10] Pseudo-Nicolai Muste, *Cronica racovițeană*, în *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, ed. a II-a de M. Kogălniceanu, vol. III, București, 1874, p. 27.

[11] *Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729* (Pseudo-Amiras), ed. D. Simonescu, București, 1975, p. 60.

[12] *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Cioran, București, 1965, p. 3.

[13] Cu câteva zile înainte de moarte (1693), Constantin-Vodă Cantemir ar fi spus că:„…cel mai mare, Antioh… de douăzeci de ani, iar cel mic, Dimitrie… – de șaptesprezece ani” (Cantemir D., *Viața*, p. 219).

[14] Harea Vasile atrage atenția asupra faptului că în biografiile anexate la edițiile engleză (1734) și franceză (1743) ale *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir, biografii prezentate de fiul său Antioh, se arată că tatăl său s-a născut la 26 octombrie 1673 și că pe atunci când a murit la 21 august 1723 avea vârsta de„49 ani, 7 luni și 5 zile”. Pornind de la aceste din urmă date, ar reieși că Dimitrie s-ar fi născut la 16 ianuarie 1674. Dacă într-adevăr, consideră cercetătorul, Dimitrie s-a născut la 26 octombrie 1673 cum e arătat în biografiile menționate, apoi pe când a murit el trebuia să fi avut 49 ani, 9 luni și 25 de zile (Harea V., *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh*, Studii, Iași, 1999, p. 39–40).

[15] Pippidi A., *Note și comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, București, 1996, p. 228, nota 68.

[16] Iorga N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* vol. I, București, 1934, p. 221, 243.

[17] Pascu G., *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924, p. 34, 40.

[18] Minea I., *Despre Dimitrie Cantemir, omul, scriitorul, domnitorul*, Iași, 1926, p. 11, 170.

[19] Gorovei Șt.S., *Cantemireștii – Eseu genealogic*, în *Dimitrie Cantemir (1673–1723), principele român și cărturar european*, Iași, 2003, p. 34.

[20] Stoicescu N., *Note*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV, *Istoria ieroglifică*, București, 1973, p. 294, nota 15.

ran, comentând și interpretând aceleași informații din *Vita Constantini*, consideră că D. Cantemir s-a născut mai curând la 26 octombrie 1675[21], opinie apreciată de Andrei Pippidi[22] drept cea mai plauzibilă.

Precum cred și alți cercetători, data de 26 octombrie menționată în *Vita Constantini*[23] pare să fie calculată de Dimitrie Cantemir din spusele tatălui său, care își amintea că cel de al doilea fiu a venit pe lume în ziua de Sfântul Dumitru.

Cât privește anul nașterii, mai curând poate fi 1673 sau cel puțin așa îl calculase potrivind lucrurile însuși Dimitrie Cantemir, dată pe care a inclus-o într-o primă schiță de biografie a sa întocmită în Rusia, fie cu ocazia unor prime încercări de a se prezenta țarului Petru I, înaltei societăți ruse din anturajul acestuia din urmă, fie în perioada când cărturarul moldovean era propus de a fi ales membru titular al Academiei din Berlin. Ulterior, această informație privind data nașterii lui D. Cantemir prin intermediul lui Antioh fiul, în posesia căruia rămăsese majoritatea manuscriselor tatălui său, a fost preluată în alte biografii, în special în cea a lui T.S. Bayer, care a fost anexată într-o variantă sau alta la edițiile engleză, franceză sau germană ale *Istoriei Imperiului Otoman*[24].

Copilăria și adolescența. Educația și instruirea. Logodna

Unele momente, episoade din copilăria lui Dimitrie sunt povestite în lucrarea sa *Vita Constantini*. Deoarece mamă-sa Anița Bantăș a murit pe când Dimitrie avea vreo 4 ani, de aceea el și-o amintește destul de vag, caracterizând-o deosebit de elogios mai curând din cele povestite de tatăl său sau de către anumite persoane din anturajul familiei lor, scriind despre ea că era o „femeie vrednică a fi socotită înainte de toate printre femeile acelui veac, deprinsă cu cea mai bună învățătură, foarte pricepută și prevăzătoare în trebile gospodăriei (și sânt de adăugat cele ce se cuvin să fie lăudate la o femeie înzestrată cu virtute)”[25].

Alte momente din copilăria lui D. Cantemir sunt legate de biografia tatălui său, căruia Dimitrie de asemenea îi face un portret verbal destul de atractiv, de fapt cum i-ar cuveni unui părinte grijuliu, iubitor și unui domn, care a domnit peste țară cu multă

---

[21] Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela et les Principautés Roumaines*, dans RESEE, III, Bucarest, 1965, nr. 1–2, p.170, nota 2 (în continuare: Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*).

[22] Pippidi A., *Note și comentarii*, în Cantemir Dimitrie, *Opere complete*, vol. VI, partea I, București, 1996, p. 228, nota 68.

[23] Cantemir D., *Viața*, p. 87. Opinia precum că Dimitrie a fost botezat cu acest nume în onoarea domnului de atunci al Țării Moldovei – Dumitrașcu Cantacuzino – a fost respinsă încă de Sever Zotta (*Despre neamul Cantemireștilor*, extras din IN, Iași, 1931, p. 4, nota 11), care observa că pe lângă faptul că Dimitrie s-ar fi născut la Sf. Dumitru, mai putea fi numit astfel după numele bunicului dinspre mamă, obicei frecvent întâlnit în Evul Mediu.

[24] Detalii în această privință, vezi: Harea V., *Primele trei biografii ale lui D. Cantemir*, în Harea V., *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh*. Studii, ed. Sorina Bălănescu și Mihail Harea, Iași,1999, p. 23–55.

[25] Cantemir D., *Viața*, p. 19.

responsabilitate şi devotament: „om bătrân, mereu domol şi plin de greutate în pornitul treburilor sale şi deprins să pună mereu blândeţea milostivă înaintea dreptei răzbunări... ”[26], „foarte bun cunoscător al limbii turceşti”[27], şi bine cunoscut la Curtea Otomană. De altfel, precum relatează însuşi Dimitrie, episodul apariţiei sale la Constantinopol în faţa caimacamului sultanului (evenimentul se derula, probabil, la începutul anului 1690[28]), acesta din urmă observă că cel de-al doilea fiu al voievodului Moldovei seamănă leit cu tatăl lui: „se deosebeşte de părintele său doar ca vârstă, altminteri poartă icoana vie a părintelui său”[29]. Ajuns la maturitate, Dimitrie era „om scund”[30], semănându-i şi în această privinţă tatălui, cum îl arată Ion Neculce, de asemenea „la stat [statură – *n.n.*] nu era mare”[31].

Deşi era analfabet, ştiind numai să se iscălească, Constantin Cantemir a dat o educaţie aleasă copiilor săi Antioh şi Dimitrie[32]. Nu se ştie cu certitudine cine au fost primii dascăli ai copiilor lui Constantin Cantemir, dar fie că au studiat la Academia Domnească din Iaşi, care îşi redeschidea periodic uşile[33], fie erau invitaţi în acest scop dascăli de casă. Orizontul cărturăresc de mai târziu a lui Dimitrie Cantemir arată cu prisosinţă că în afară de instruirea obişnuită, care era dată pe atunci copiilor de boieri – a citi, a scrie şi a socoti, unele cunoştinţe elementare de religie creştin-ortodoxă –, studiase profund teologia, limbile şi literatura slavă, greacă şi latină. În legătură cu aceste studii în *Descrierea Moldovei*, autorul va scrie că la „sfârşitul veacului trecut [în realitate, a doua jumătate a sec. al XVII-lea – *n.n.*], unii dintre moldoveni au început să se pună şi asupra limbii latine şi a ştiinţelor. Printr-o pildă de lăudat pentru ceilalţi, în frunte s-a aflat un anume Miron logofătul, …care şi-a trimis fiii în Polonia şi s-a îngrijit ca ei să înveţe limba latină şi ştiinţele liberale[34]. Mai apoi şi Duca, Principele Moldovei, l-a chemat la sine, în Moldova, pe un prea învăţat tânăr, Ioan Papias …şi pe Cigala ieromonahul spre a-i învăţa pe fiii săi. Apoi şi părintele nostru, Constantin Cantemir, l-a chemat în Moldova pe un preaînvăţat ieromonah, Ieremia Cacavela Cretanul, şi i-a încredinţat grijii şi învăţăturii sale pe fiii săi şi pe ai altor boieri: de pe vremea aceea, mai

[26] Cantemir D., *Viaţa*, p. 161.

[27] *Ibidem*, p. 83.

[28] Data plecării lui Dimitrie la Constantinopol este pusă în legătură cu trimiterea de către Maria, doamna lui Şerban Cantacuzino, a omului de încredere către Constantin Cantemir cu misiunea de logodnă a Casandrei cu Dimitrie. Eveniment care s-a produs în scurtă vreme după sosirea acesteia în Transilvania în ianuarie 1690. Vezi şi nota 54.

[29] Cantemir D., *Viaţa*, p. 169.

[30] Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, în Costin N., *Opere*, vol. I, Iaşi, 1976, p. 329.

[31] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 93.

[32] Sunt distinse patru perioade în instruirea lui D. Cantemir: 1) până la 1688 în Moldova; 2) 1688–1691 la Constantinopol; 3) 1691–1693 în Moldova; 4) după 1693 la Constantinopol (Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 170–171).

[33] Eşanu A., *Din vremuri copleşite de greutăţi. Schiţe din istoria culturii medievale din Moldova*, Chişinău, 1991, p. 189–205.

[34] Este vorba de cele şapte arte liberale împărţite în *trivium* şi *quadrivium* ce includeau gramatica, logica, retorica, aritmetica, geometria, muzica şi astronomia, care se predau în colegiile iezuite.

mulți dintre moldoveni au început să-și îndrepte străduința asupra scrierilor grecești, italienești și latinești”[35].

Deși Dimitrie Cantemir nu a lăsat așternute pe hârtie niște amintiri din copilărie, totuși începuturile biografiei sale, adică ceea ce s-a întâmplat cu el în copilărie se poate reconstitui, într-o anumită măsură, după cele consemnate de el în *Vita Constantini*, precum și după alte surse.

Istoricii mai continuă să discute în privința locului unde s-a născut Dimitrie, dar indiferent dacă evenimentul s-a produs la Galați sau la Iași, sau în altă parte, cu siguranță copilul Dimitrie împreună cu fratele și surorile sale trebuiau să fie alături de familie, de tatăl lor, care, până a urca în scaunul domnesc, a deținut cu anumite întreruperi destul de înalte ranguri boierești, cum ar fi cel de mare-căpitan, serdar (1672–1681) și mare-clucer (1681–1684)[36], trebuind să se afle permanent în capitala țării, iar când a fost scos din „dregătorie, a rămas ca la doi ani la casa sa”[37]. Ion Neculce arată că acesta „fiind om bătrân” a ajuns și „capuchihaie la Poarta împărăției, știindu limbi multe”, ce-i drept fără a indica sub care domn[38].

După cum se desprinde din cele istorisite de Dimitrie, prin 1683, când sultanul întreprinse cunoscuta campanie de asediere a Vienei, Constantin, pe atunci se pare fără dregătorie, își căuta de treburile proprii, fiind cu întreaga sa familie la conacul său din satul Ceucani, pe râul Tutova, în ținutul Fălciului, de unde a fost chemat sub arme de Duca-Vodă al Țării Moldovei, care urma să se alăture cu un corp de oaste armatei otomane. În lipsa tatălui, familia rămasă fără sprijin și apărare în vara aceluiași an a trecut printr-o mare primejdie. „Cum însă tătarii treceau prin Moldova… spre a se uni lângă Bârlad cu tabăra turcească, ei pustiau Moldova ca pe o țară dușmană…, pârjolind cu foc conacele și casele multor boieri…”[39], între care și cea a lui Cantemir. Ajungând la Constantin aceste vești înspăimântătoare, el ceru învoire de la domnul său ca să revină pentru un timp acasă pentru a-și întoarce cele pierdute. Putem numai să ne închipuim prin ce frică și neliniști au trecut și cei din familia lui Constantin, între care și micul Dimitrie, copil de vreo 9-10 ani pe atunci, căci tătărimea a trecut și prin Ceucani, lăsând „toate arse și prefăcute în cenușă”. Revenit de la oaste, Constantin din fericire își găsi ascunși „în mijlocul codrilor copiii și nu puțini de-ai casei teferi și nevătămați”. Același curios copil, readus împreună cu ai săi acasă, urmărește cum tatăl său „drege dărâmăturile casei” dându-și silința să scoată „din păduri la lucrul clădirii pe țăranii răzleți…”[40].

---

[35] Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, 2007, p. 340 (în continuare: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007).

[36] Gorovei Șt.S., *Cantemireștii – Eseu genealogic*, p. 27.

[37] Cantemir D., *Viața*, p. 89.

[38] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 93.

[39] Cantemir D., *Viața*, p. 97.

[40] *Ibidem*, p. 209. În copilărie Dimitrie a avut parte și de alte întâmplări deosebit de stresante cum ar fi și cea din primăvara anului 1686, când au intrat leșii în Iași și tatăl său, domn al țării pe atunci, dădu poruncă ca boierii „luându-și soțiile și copiii să fugă la mănăstirea Cetățuia”, între care probabil, a fost și familia voievodului (*Ibidem*, p. 133).

În scurtă vreme după acest iureș prădalnic tătăresc, în același mediu rural, prin septembrie–octombrie 1683, Dimitrie va fi prin mulțimea adunată la nunta surorii sale mai mari Ruxandra cu tânărul fiu de boier, Lupu Bogdan[41]. Toate cele văzute, legate de obiceiurile și ceremoniile de nuntă i se vor întipări pentru toată viața în memorie ca mai târziu acestea, puse alături de alte amintiri, fie de la nunta celeilalte surori, care a avut loc prin 1691–1692, a fratelui Antioh (1696), dar și cele din mediul țărănesc, să fie descrise cu multă exactitate și măiestrie într-unul din capitolele celebrei sale opere *Descrierea Moldovei*.

Întrucât, precum se știe, în viața unui om, a unei familii, zilele fericite nu rareori sunt urmate de altele triste și primejdioase, cu atât mai mult pe acele vremuri copleșite de greutăți, în scurtă vreme după acea nuntă a Ruxandrei, Constantin Cantemir află că este urmărit de oamenii Ducăi-Vodă, care-l învinuiește că ar fi părăsit fără învoire pe timp de război tabăra militară a moldovenilor din Transilvania. De astă dată micul Dimitrie va fi martor ocular la o altă acțiune a tatălui său, care, fiindu-i pusă viața în primejdie, se văzu nevoit să-și adune în grabă familia și bunurile și să ia calea pribegiei în Valahia, la prietenul său Șerban Cantacuzino, pe atunci domn al țării. Dimitrie Cantemir, probabil prezent la întâlnirea tatălui său cu domnul Țării Românești, povestește cu lux de amănunte cele petrecute la curte, narațiune din care se desprinde atmosfera de amiciție și bunăvoință de care a avut acolo parte Constantin Cantemir și întreaga sa familie, dar și boierii pribegi care-l însoțeau[42].

De o favoare deosebită din partea voievodului muntean s-a bucurat Constantin Cantemir, pe care Șerban Cantacuzino îl numește frate al său și „drept chezășie de întărire la aceasta vreau să o logodesc pe fiica mea de-a doua [Casandra – *n.n.*] cu unul din cei doi fii ai tăi [Antioh sau Dimitrie – *n.n.*]”[43].

O altă amintire, de altfel fericită, din copilărie, este legată de o întâmplare din cel de al doilea an de domnie a tatălui său, din primăvara lui 1686, când leșii intraseră în țară și Constantin-Vodă Cantemir era plecat cu un corp de oaste moldovenească în ajutorul turcilor în frunte cu seraschierul Suleiman și hanul tătarilor Selim Gherai, în ajutorul cărora urma să sosească același Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești, cu scopul de a-i sprijini pe cei dintâi să-i respingă pe polonezi dincolo de hotarele Țării Moldovei. În lipsa tatălui său, Dimitrie, rămas la curtea domnească din Iași, a îndeplinit o adevărată primă misiune diplomatică de a-l întâmpina pe Șerban Cantacuzino, care-și urma calea spre teatrul acțiunilor militare din nordul Moldovei. Tânărul fiu de domn „împreună cu boierii rămași acolo, îi iese înainte sub mănăstirea numită Cetățuia... Acolo Șerban-Vodă coborându-se de pe cal, dă oștilor semn să știe și sărutându-l pe Dimitrie cu drăgăstoasa îmbrățișare, între alte cuviincioase închinăciuni...”. Cu ocazia acestei întâlniri, domnul Valahiei îi aduce la cunoștință lui Dimitrie, ca unui adevărat repre-

[41] *Ibidem*, p. 99.

[42] Cantemir D., *Viața*, p. 97–99.

[43] *Ibidem*, p. 101.

zentant sus-pus al voievodului Moldovei că „cu trei ceasuri înainte, a primit din tabăra turcilor, de la părintele lui şi fratele său, o scrisoare cu vestea bună prin care se arată că, mulţumită strălucitelor fapte de vitejie ale tatălui lui, domnul, leşii au fost înfrânţi şi puşi pe fugă...". Odată ce au fost clarificate chestiunile legate de războiul antileşesc care era pe sfârşite, Şerban Cantacuzino, fiind în bună dispoziţie, „mai adaugă că acesta [Dimitrie – *n.n.*] va fi, negreşit, acel ginere al său despre care părintele lui, înainte de a primi domnia, cu trei ani în urmă îi făgăduise că o va lua pe fiica sa de soţie". Acest episod din copilărie se încheie prin aceea că domnul valah „încalecă şi îl ia de-a dreapta sa pe Dimitrie (cu toată împotrivirea lui), ...trecând cu mare alai prin mijlocul oraşului..."[44] Iaşi, spre locul rezervat pentru tabăra sa. După câte se vede, aceste momente l-au impresionat mult pe Dimitrie, cu atât mai mult că a trebuit să-l însoţească pe domnul valah ca adevărată gazdă şi ca un principe sadea prin toată urbea, în văzul mulţimii adunate, pe domnul Ţării Româneşti şi viitorul său socru.

Felul în care povesteşte Dimitrie Cantemir întâmplările legate de invazia regelui polonez în Moldova în primăvara şi vara anului 1686 şi cum este prezentat mitropolitul ţării Dosoftei, implicat în aceste evenimente, ne face să credem că el l-a cunoscut pe întâistătătorul de atunci al bisericii moldave. Ba mai mult, spre deosebire de alţi contemporani ai săi, fiind vorba de Nicolae Costin[45], Axinte Uricariul[46], care considerau că Dosoftei ar fi mers de bunăvoie şi ar fi închinat moaştele Sf. Ioan cel Nou de Suceava lui Jan Sobieski, Dimitrie Cantemir la fel ca şi Ion Neculce arată că „leşii au prădat şi sfintele odoare", însuşi Sobieski „a luat cu sine şi moaştele Sfântului Ioan cel Nou împreună cu mare număr de pietre scumpe şi de odoare de argint şi de aur, şi *le-a poruncit să-l ducă prins cu ei pe însuşi mitropolitul*, care îl mustra în faţă pentru fapta cea nelegiuită a oştenilor şi se ruga de milostivire"[47] [*subl. n.*] şi aceasta în pofida faptului că tatăl său, Constantin Cantemir, l-a învinuit pe mitropolit de pierderea moaştelor făcându-i chiar şi „afurisânie de la patrierhi"[48]. După cum observă A. Pippidi, Dimitrie Cantemir va afirma acelaşi lucru şi în *Istoria Imperiului Otoman*, în care mai adaugă că Sobieski ar fi încercat să se înstăpânească şi pe tezaurul de la „Trei Ierarhi", cu moaştele Sfintei Paraschiva[49].

După câte se vede, încă din copilărie Dimitrie i-a cunoscut şi pe alţi mari contemporani ai săi, printre care vestitul istoric Miron Costin, pe fraţii lui (Velicico şi Potomir) şi pe fiii celui dintâi – Ioniţă, Pătraşco şi Nicolae, la fel mare cărturar. Episodul omorârii fraţilor Costin l-a marcat adânc pe foarte tânărul pe atunci fiu de domn, care va în-

---

44 *Ibidem*, p. 122–123.

45 Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Ştefan sin Vasile-Vodă […] (1662–1711)*, în *Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, vol. II, ed. a II-a, Bucureşti, 1872, p. 36 (în continuare: Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei*).

46 Uricariul A., *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, ed. G. Ştempel, vol. II, Bucureşti, 1994, p. 185 (în continuare: Uricariul A., *Cronica paralelă*).

47 Cantemir D., *Viaţa*, p. 145.

48 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 98.

49 Pippidi A., *Note şi comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, Bucureşti, 1996, p. 238, nota 190.

cerca să reproducă în *Vita Constantin*"[50] întreaga dramă a contradicțiilor dintre tatăl său, domn al Moldovei, pe de o parte, și frații Costinești[51], pe de altă parte, găsind totuși ulterior cuvinte de apreciere ca oameni de înaltă cultură la adresa acestora în *Descriere*, dându-l pe Miron Costin drept „cel mai cu luare-aminte istoric al Moldovenilor"[52]. Ce-i drept, precum se arată în cronica lui Neculce, „Constantin-Vodă dup-acee mult să căiè ce-au făcut și de multe ori plângè între boierimea și blăstăma pe cine l-au îndemnat de-au grăbit de i-au tăiat"[53]. Din scrierile lui Dimitrie Cantemir nu pare să reiasă că el ar fi asistat la decapitarea celor doi frați Costineşti Miron și Velicico, dar precum scrie Nicolae Costin „noaptea… îl scoseseră și pe Velicico vornicul din beci… și-l duseseră… de-i tăiară capul. Și au stătut acolo de față, pentru credință, fiul său Dumitrașco beizade, până ce i-au tăiat capul"[54].

După cum se întrevede din aceeași lucrare, adolescentul Dimitrie asista și la multe din ceremoniile curții domnești, dar și la procesele de judecată, care le efectua tatăl său. Așa de exemplu, Dimitrie Cantemir povestește cu lux de amănunte judecata asupra tâlharului Burlă, care prădase numeroase biserici și mănăstiri și care, recunoscându-și crima, ceru să i se frângă „oasele mâinilor de la cot și până-n vârful degetelor și oasele picioarelor de la genunchi și până-n vârful degetelor". Pentru mai multă convingere, Cantemir arată în continuare că după trei ani de pocăință la Ierusalim, acest Burlă cu membrele inferioare și superioare ciuntite ajunse să cerșească la Constantinopol, „noi înșine l-am văzut cerând prin biserici pomană"[55].

Probabil, cele întâmplate la curtea domnească din Muntenia și relatate în amănunt de părintele său l-au impresionat mult pe Dimitrie, deoarece în aceeași lucrare reia subiectul. De astă dată, evenimentele se derulează la curtea tatălui, la Iași, eveniment la care Dimitrie a fost martor ocular. Este vorba despre aceea că după moartea lui Șerban Cantacuzino (28 octombrie 1688), soția sa, Maria doamna, s-a refugiat în Transilvania[56], de unde „trimite un om de încredere la Cantemir-Vodă ca să întărească logodna fiicei sale Casandra cu Dimitrie, feciorul lui mai mic"[57]. La propunerea lui Constantin Cantemir, logodna a fost amânată, motivând prin aceea că Dimitrie va fi trimis în curând ca ostatic la Constantinopol, ceea ce în scurtă vreme s-a și întâmplat în primele luni ale anului 1690.

---

50 Cantemir D., *Viața*, p. 117–119.

51 Stoide C., *În legătură cu sfârșitul cronicarului Miron Costin și al fratelui său Velicico Costin*, în AIII, vol. XVIII, 1981, p. 575–583.

52 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 340.

53 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 111.

54 Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 39.

55 Cantemir D., *Viața*, p. 130.

56 Precum arată sursele documentare, Maria doamna sosise în localitatea Ghimbav din Transilvania prin ianuarie 1690 (Veress A., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. XI, București, 1939, p. 397–399. Vezi și comentariul lui Pippidi A., *Note și comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, București, 1996, p. 243, nota 249).

57 Cantemir D., *Viața*, p. 153.

Deşi la începutul domniei sale Constantin Cantemir l-a trimis la Poartă ca ostatic pe fiul mai mare Antioh, pe un termen de trei ani, şederea acestuia a durat ceva mai mult decât se intenționa la început. După cum pare să arate mai multe surse puse laolaltă, Dimitrie sosi în capitala otomană, pentru a-l înlocui pe fratele său doar în primele luni ale lui 1690. Ba mai mult, la sosirea acestuia la Istanbul, Antioh a fost nevoit să zăbovească un timp la Poartă, deoarece, cum reiese din cele povestite de el în *Vita Constantini*, prin intrigile lui vodă Brâncoveanu al Țării Românești, în sferele înalte ale puterii otomane, a fost pus în circulație zvonul precum că domnul Țării Moldovei „a trimis la Poartă în locul fiului său cel adevărat pe altul, măsluit, iară nu pe al lui însuşi" şi că „nu trebuie lăsat să plece cel dintâi până când sultanul nu se încredința despre cel de-al doilea"[58]. Situația confuză, care se crease chiar din primele zile după sosire în jurul mult prea tânărului pe atunci prinț Dimitrie la Istanbul, s-a rezolvat nesperat de simplu, pentru cei doi frați. Se spune că pe acea vreme sultanul era plecat la reşedința sa de la Adrianopol, iar caimacam pe lângă scaunul împărătesc fusese lăsat Amuge Ogli Husein-Paşa[59], care îl cunoştea personal pe Constantin Cantemir şi pe fiul mai mare (Antioh), iar pe cel mic nu-l văzuse niciodată. Când din porunca caimacamului cei doi fii ai domnului moldovean se înfățişară la curte, înaltul demnitar otoman exclamă: „Au mințit, cei care mi-au spus că el este măsluit fiu al lui Cantemir, căci despre cel mai mare poate că s-ar îndoi cineva, de n-ar şti-o, dar despre cel mai mic eu însumi aş putea să fiu martor, fiindcă se deosebeşte de părintele său doar ca vârstă..."[60]

Prima şedere la Constantinopol (1690–1691)

Dimitrie Cantemir se referă la data trimiterii şi perioadei de şedere ca ostatic la Constantinopol în mai multe pasaje din *Vita Constantini*.

Privitor la data plecării într-acolo, el consemnează că evenimentul a avut loc „la începutul celui de-al patrulea an al domniei" tatălui său, ceea ce ar corespunde celei de-a doua jumătăți ale anului 1688[61]. În altă parte tatăl său „l-a vrut rămas la Constantinopol vreme de trei ani"[62] şi în continuare scrie că „în toți cei trei ani nu s-a întâmplat în Moldova niciun război, nici năvăliri ale leşilor...". Ceva mai jos, referindu-se la sfârşitul primei şederi în capitala otomană, autorul arată că „împlinindu-se trei ani

---

58 Cantemir D., *Viața*, p.168.

59 Amuge Ogli Husein-Paşa (1644–1702), mare-vizir între 1697 şi 1702. Cantemir îl caracterizează ca drept şi cinstit, dar nu prea înțelept şi alcoolic (Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, vol. II, p. 636–637, nota 1). Cunoscut europenilor prin pacea încheiată la 26 ianuarie 1699 la Carlowitz, prin care Poarta recunoştea trecerea Transilvaniei sub stăpânirea Imperiului Habsburgic.

60 Cantemir D., *Viața*, p. 169.

61 *Ibidem*, p. 167.

62 *Ibidem*, p.169.

Contantinopolul

de când îl trimisese [Constantin vodă – *n.n.*] pe fiul său Dimitrie la Constantinopol, îl trimite iarăşi pe Antioh...”[63]. Din aceste pasaje ar reieşi că Dimitrie la primul său soroc de ostatic s-a aflat la Poartă timp de trei ani. Cunoscându-se după mai multe izvoare că Antioh a sosit pentru a doua oară ca ostatic la Istanbul prin 1691, s-a dedus că fratele său venise într-acolo în 1688. În realitate, prima şedere a lui Dimitrie la Constantinopol a durat aproximativ un an şi jumătate, din primele luni ale lui 1690 până pe la mijlocul lui 1691.

În prima şedere la Constantinopol Dimitrie Cantemir „fiind de vârsta fragedă şi lacom de-a şti şi de-a învăţa” şi-a dedicat timpul conform spuselor sale învăţând „atât trebile de obşte, cât şi pe cele particulare, face începutul cărţii latineşti şi turceşti...”. Atât cercetările anterioare[64], cât şi cele mai recente[65] vin să detalieze şi să confirme spusele lui Dimitrie Cantemir. În această perioadă, precum s-a constatat, tânărul fiu de domn a învăţat substanţial limbile orientale: turca, araba şi persana, studii în care profesor şi îndrumător i-a fost cunoscutul om de ştiinţă, lingvist şi filosof turc din sec. al XVII-lea Yanali Es-Ad-Efendi[66]. Paralel cu acestea, Dimitrie studiază literatura antică, muzica, filo-

[63] *Ibidem*, p. 171.

[64] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*.

[65] Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol. Pagini despre viaţă şi creaţie*, în *In honorem Demir Dragnev. Civilizaţia medievală şi modernă în Moldova*. Studii, Chişinău, 2006, p. 395 (în continuare: Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*).

[66] Matei I., *Le maitre de langue turque de Démètre Cantemir: Es-Ad-Effendi*, dans la în RESEE, Bucureşti, 1972, p. 281–289.

sofia, temeiurile religiei musulmane[67], continuă să-şi aprofundeze cunoştinţele în materie de teologie ortodoxă în Academia teologică grecească de pe lângă Patriarhia din Constantinopol. Tot aici el a luat lecţii, continuând să-şi perfecţioneze cunoştinţele în gramatica greacă şi latină, la profesorii Iacomi de Moreea[68] şi Anastasios Nausios „celebru în Germania şi Anglia pentru cunoştinţele sale adânci în limba greacă" [69], iar îndrumători în studierea literaturii, retoricii şi preceptelor bisericii ortodoxe i-au fost arhiepiscopul Miletios de Arta[70] şi Anastasios Kondoidi, de formaţie culturală europeană, bizantină şi postbizantină. În aceeaşi perioadă, un rol esenţial în lărgirea orizontului cultural şi cărturăresc al tânărului principe l-au jucat studiile la Ederum Hümayün, instituţie de învăţământ unde urmau cursurile copiii străinilor bogaţi sau supuşii Porţii de religie creştină[71]. Aflarea, timp de mai mulţi ani la Poartă a fost folosită de el, după cum s-a dovedit mai târziu, cu multă eficienţă şi pricepere.

În acelaşi timp, tânărul Dimitrie a încercat, şi după cât se pare a reuşit, să se înscrie în tumultul vieţii diplomatice de la curtea otomană, având „necontenite convorbiri cu so-

---

67 De exemplu, D. Cantemir îl compară pe dascălul său Ieremia Cacavela, pe când acesta era în postură de doctor ce se implicase în tratarea unui demnitar otoman, comparându-l cu un personaj din *Coran* (vezi: Cantemir D., *Viaţa*, p. 201). Mai târziu D. Cantemir va trata pe larg problema religiei mahomedane în cunoscuta sa lucrare *Cartea sistemei* …, editată la Sankt-Petersburg în 1722.

68 Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 172.

69 Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, Bucureşti, 1876, p. 173.

70 Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 172.

71 Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*, p. 395.

lii străini şi mai ales cu cel al regelui Franţei domnul de Satanov[72] şi cu cei al provinciilor belgice, domnul Collier[73], şi prin mijlocirea părintelui său [Constantin Cantemir – *n.n.*], statorniceşte către părţile europeneşti legături de scrieri[74] şi corespondenţă cu unii soli[75]". După cum se vede, deşi foarte tânăr, Dimitrie a pătruns destul de adânc în complicatele relaţii ale marilor puteri europene de atunci cu Imperiul Otoman, apreciind destul de înalt rolul mai sus-numitului diplomat francez în viaţa politică din capitala otomană.

Totodată, ostaticul nostru în aceeaşi primă şedere la Istanbul a stabilit relaţii cu ierarhii bisericii ortodoxe din Răsărit, între care patriarhul de Ierusalim – Dositei al II-lea Notara[76], patriarhul Calinic al II-lea de Constantinopol[77], cu care ulterior a întreţinut o corespondenţă neîntreruptă[78].

Aici el face cunoştinţă şi devine cunoscut în cercurile cele mai înalte ale curţii şi aristocraţiei din capitala otomană, între care Alexandru Mavrocordat cu întreaga sa familie, mare-dragoman şi reprezentant al Imperiului Otoman la curtea din Viena (1688–1692)[79] şi care mai târziu va fi caracterizat în *Istoria Imperiului Otoman* drept „bărbat... atât de cunoscut în toată Europa, încât n-ar mai trebui să fac aici o lungă istorie a vieţii sale"[80] sau în altă parte a aceleiaşi opere este caracterizat drept „celebru profesor în filosofie, teologie şi medicină"[81].

---

72 Este vorba de Pierre-Antoine de Castagner, marchiz de Chateauneuf (1644–1728), ambasador la Constantinopol de la 28 septembrie 1689 până la 18 mai 1699. Andrei Pippidi care indentifică personalitatea ambasadorului francez, atrage atenţia asupra formei ruseşti a transcrierii numelui acestuia (Pippidi A., *Note şi comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, Bucureşti, 1996, p. 244, nota 250). Una din întrevederile celor doi reprezentanţi la Poartă este atestată documentar la 14 iunie 1690 (Hurmuzaki E. *Documente privitoare la istoria românilor*. Supl. I, 1: (1518–1780), Bucureşti, 1886, p. 287). „În acea vreme greutate avea cuvântul solului Franţei, pentru că făgăduia că francii vor vesti război împotriva împăratului şi, pe cât putea, îi împiedica pe turci nu cumva să facă pace cu nemţii. Şi nu în deşert, căci, urmând în vizirat Kioprili Mustafa-Paşa, francii au atras către Rin o şi mai mare parte a armatei nemţeşti; puţinii rămaşi la paza hotarelor le-au dat prilej turcilor să redobândească Belgradul şi celelalte locuri pe care nemţii le luaseră în stăpânire peste Dunăre" (Cantemir D., *Viaţa*, p.167).

73 Este vorba de Jacobus Colyer (1657–1725), rezident al Provinciilor Unite ale Ţărilor de Jos la Poartă de la 12 aprilie 1683 (ambasador în 1688) până la moartea sa (Pippidi A., *Note şi comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, Bucureşti, 1996, p. 244, nota 251).

74 Probabil, este vorba despre cărţile de care avea nevoie tânărul Cantemir şi care au fost procurate şi expediate din occident prin intermediul acestui ambasador, cărţi, la care se va referi mai târziu Dimitrie Cantemir în operele sale (vezi, de exemplu, Eşanu A., Eşanu V., *Universul cărţii la Dimitrie Cantemir*, în „Akademos. Revistă de ştiinţă, inovare, cultură şi artă", Chişinău, 2007, nr. 2–3, p. 14–19; în continuare: Eşanu A., Eşanu V., *Universul cărţii*). Una dintre aceste cărţi a putut fi şi lucrarea lui *Ioannis Baptistae van Helmont. Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia.* O copie manuscrisă, cca 1700–1701, a acestei lucrări cu o *Introducere* în limbile latină şi română de Dimitrie Cantemir se păstrează în: Российская Государственная Библиотека, Москва, фонд 173, I, Московская Духовная Академия, рукопись № 312.

75 Cantemir D., *Viaţa*, p. 167.

76 Dositei al II-lea Notara, patriarh al Ierusalimului 1669–1707.

77 Calinic, patriarh la Constantinopolului (martie–noiembrie 1688; 1689–1693; 1694–1702).

78 Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*, p. 395.

79 Camariano N., *Alexandre Mavrocordato le grand drogman. Son activité diplomatique*, Thessaloniki, 1970, p. 36–38 (în continuare: Camariano N., *Alexandre Mavrocordato*).

80 Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae Libri tres*, ed. Dan Sluşanschi, Timişoara, 2002, p. 463 (în continuare: Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*).

81 *Ibidem*, p. 335.

Probabil, deja în acești ani Dimitrie Cantemir începe să se gândească la cariera politică. Ca fiu de domn al țării ce era, se văzu în drept de a-l urma pe tatăl său în tronul Țării Moldovei.

În 1691, Constantin Cantemir „după obicei l-a trimis iarăşi la Constantinopol pe cel mai mare dintre fiii săi şi îl cere la sine pe cel mai mic". Primul „stagiu" de ostatic al lui Dimitrie la Constantinopol era pe cale să se încheie cu o altă cursă pusă la cale de acelaşi Constantin Brâncoveanu. Acesta din urmă cunoscând faptul că Antioh se îndreaptă spre Constantinopol însoțit de un căpitan al domnului moldovean, care mai avea şi misiunea de a vinde într-acolo 40 de cai, i-a suflat capuchehaiei Moldovei la Poartă, un grec numit Spandoni, precum că Constantin Cantemir vrea „să le fure pe amândouă beizadele şi să le ducă la sine". Spandoni dădu crezare tertipului lui Brâncoveanu şi îi aduce la cunoştință despre aceasta caimacamului sultanului, ce trebuia să fie şi un semn că domnul Moldovei vrea să se hăinească împotriva sultanului. Şiretlicul domnului muntean îi punea la mare încurcătură şi chiar la mare primejdie, atât pe Antioh şi Dimitrie aflați la Poartă, cât şi pe Constantin Cantemir, domnul Moldovei. Acelaşi caimacam al sultanului a hotărât să verifice informația, constatând că domnul moldovean nu urmărea niciun gând ascuns şi căpitanul său adusese într-adevăr caii de vânzare. Astfel, Dimitrie trecu şi de această primejdie şi se întoarse cu bine la tatăl său[82].

Întoarcerea în Moldova (1691–1693)

După întoarcerea sa în Moldova, un prim episod care i sa întipărit lui Dimitrie în memorie este legat de o nouă tentativă de logodnă a sa cu Elena, fiica lui Alexandru Mavrocordat. Inițiativa ca şi în cazurile anterioare a venit din partea părinților domnişoarei. „Iar când Dimitrie ajunse de la Constantinopol în Moldova la părintele său – va scrie mai târziu autorul – Mavrocordat (Alexandru), care mai era încă ținut la Viena trimițând scrisoare la soția sa, prin mijlocirea lui Mihail Ruset, cerè de la domn ca să-l logodească pe Dimitrie cu fiica sa Elena." La fel ca şi în cazul precedent când propunerea venea de la Maria Cantacuzino, Constantin Cantemir nu respinge încuscrirea cu destinsul demnitar otoman, dar amână această înțelegere pentru mai târziu motivând prin aceea că „fiul său se află la o vârstă nepotrivită pentru însurătoare" şi că vor reveni la această relație când „tatăl fetei, Alexandru (Mavrocordat), se va întoarce acasă [la Constantinopol – *n.n.*] teafăr, el n-o va respinge pe fiica unui asemenea om să-i fie logodnică fiului său"[83].

---

[82] Cantemir D., *Viața*, p. 171. Andrei Pippidi pune la îndoială acest episod din viața lui Dimitrie, considerând că un plan asemănător se urzea în realitate prin 1687, dar care venea din partea altui domn muntean – Şerban-Vodă, în scopul unei acțiuni antiotomane în comun, în care eliberarea ostaticului Antioh era o condiție prealabilă (*Ibidem*, p. 245, nota 269).

[83] Cantemir D., *Viața*, p. 173.

Se pare că la un moment dat, în aceeași perioadă de după întoarcerea lui Dimitrie de la Istanbul, își manifestă intenția de a intra în relații de rudenie, de a se încuscri cu domnul Țării Moldovei și Constantin Brâncoveanu, domnul Valahiei. Profitând de ocazia trimiterii unui sol al său, banul Cornescul, la Iași la voievodul moldovean, Constantin Brâncoveanu îi pune în sarcină, de rând cu alte trebi, să-l vadă și să-l cunoască pe tânărul Dimitrie. Fiind întrebat: „Care era pricina unei atât de neapărate intrări a solului la un copil", solul răspunde „că domnul său are câteva fiice și cuminți și frumoase, și de aceea ar vrea să-și găsească gineri asemenea, și cuminți și frumoși". Primind îngăduința de la vodă, este dus la curtea tânărului beizadea. Și după alte câteva scurte vorbe măgulitoare, el zice: „Am ce să-i povestesc domnului meu, anume despre o beizadea care, deși tânăr, este totuși înconjurat de cărți și de arme. De unde putem bănui că e aplecat către amândouă învățăturile"[84]. Reieșind din informațiile cunoscute până în prezent, ulterior niciuna din părți nu a revenit la acest subiect și se pare că spusele solului muntean urmăreau scopul de a diminua pe ici colo relațiile destul de tensionate periodic dintre cele două case domnești.

Din cele văzute și auzite de solul valah la curtea domnească din Iași, un lucru merită să fie reținut: faptul că acesta îl vede pe tânărul Cantemir „înconjurat de cărți și de arme", ceea ce vine să ne demonstreze că, întors acasă de la Poartă, el continua să studieze, să rămână plecat asupra înțelepciunii cărții[85]. În 1691, după revenirea lui Dimitrie în Moldova, tatăl lui l-a invitat la Iași în calitate de preceptor al fiului său pe eruditul monah, Ieremia Cacavela (cu studii la universitățile din Leipzig, Viena și Londra), care pe lângă fiii lui Constantin Cantemir s-a ocupat de educația și a altor odrasle boierești. La curtea domnească, Cacavela preda într-o sală specială (o sală de clasă am spune noi astăzi). Deși domnul Moldovei era un om puțin instruit, el manifesta permanent interes față de procesul de educație a copiilor săi, în special a lui Dimitrie, care de pe atunci făcea dovada unor serioase aptitudini de instruire și se întrevedea că în viitor va deveni un mare erudit. Se spune că bătrânul tată intra de trei-patru ori pe zi în sala de studii pentru a urmări progresele făcute de fiu. În legătură cu aceasta, însuși Cantemir va nota ulterior în opera sa *Metafizica*[86].

Faptul că una din personalitățile de prim rang de la Curtea Otomană, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, om deosebit de instruit, propunea mâna uneia dintre fiicele sale lui D. Cantemir, vorbește despre aceea că prin 1691 mult prea tânărul pe atunci Dimitrie era cunoscut prin inteligența, seriozitatea și cunoștințele sale[87].

În special, după revenire în Moldova, Dimitrie continuă să studieze limba greacă și principiile elementare ale filosofiei, cu atât mai mult că învățatul preceptor era în stare

[84] *Ibidem*, p. 173.

[85] *Ibidem*, p. 173.

[86] Cantemir D., *Metafizica*, traducere de Nicodim Locusteanu, București, 1928, p. 17; Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 170–171.

[87] Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 171.

să-i dea tânărului său spudeu atâtea cunoștințe de cultură greco-latină, cât ofereau profesorii de la Academia greacă din Constantinopol[88].

Acestea din urmă nu erau unica ocupație a lui Dimitrie în casa părintească, căci Constantin Cantemir căuta să-l introducă în sfera activităților curții domnești și să deprindă pe această cale meșteșugul complicat de diriguire a țării, de pătrundere în multiplele și întortocheatele relații dintre domn și boieri, dintre domn și țară. Astfel, îl surprindem pe tânărul Dimitrie implicat în clarificarea unei situații deosebit de delicate și chiar periculoase când o grupare boierească, în frunte cu Miron Costin, fratele său Velicico și Gheorghe Mitre, numit „Apostol", urzea un complot împotriva lui Constantin Cantemir. În scopul de a contracara aceste uneltiri Constantin Cantemir pune la cale mai multe tertipuri, între care și invitarea la o cină a mai marilor boieri din gruparea mai sus-arătată. În acest „spectacol" de la curte, prin care se urmărea scopul demascării și arestării complotiștilor, precum și s-a întâmplat, un anumit rol i s-a rezervat și tânărului Dimitrie[89]. Deși unii istorici pun la îndoială o asemenea uneltire contra domnului, totuși cele povestite cu atâtea amănunte de autor arată că tânărul fiu de domn nu asista pasiv la tot ce se petrecea la curtea domnească, ci, fie îndemnat de propria curiozitate sau dorință, fie îndemnat de tatăl său, participa la multe din acțiunile legate de activitatea curții.

De rând cu treburile de la curte și cu studiile pe care continua să le facă tânărul Dimitrie, după cum reiese din spusele tatălui său, prin 1691, nu rareori de mai multă vreme (de circa „doisprezece ani de când este văduv" Constantin) avea și misiunea ca în lungile nopți de iarnă a-i depăna „până la al doisprezecelea ceas …istorii de-ale celor din vechime și altădată, îmi tălmăcește *Sfânta Scriptură* din graiul slavonesc în cel al țării sau îmi spune pe de rost preaplăcutele predici ale peafericitului Ioan Gură de Aur"[90]. Vom menționa printre altele că în această perioadă, dintre „istorii de-ale celor din vechime și altădată", deosebit de cunoscute și gustate pe atunci de publicul larg cititor erau romanele populare *Alexandria* și *Esopia* ș.a., precum și cronografele (un fel de istorii universale, în care se înșiruiau evenimentele de la „zidirea lumii"), și cronicile țării, care se copiau în număr destul de mare și dintre care multe au ajuns până în zilele noastre. Un loc important printre aceste lecturi îl ocupau și cărțile bisericești, inclusiv *Biblia*, dintre care unele i se tâlcuiau bătrânului domn din limba slavonă în cea a țării, fapt care arată că Dimitrie cunoștea destul de bine limba cărților religioase. Într-un fel sau altul fiind interpretate aceste episoade din viața lui Constantin Cantemir, ele mai arată că dragostea de carte a fost altoită tânărului Dimitrie și de părinții săi.

Faptul că Dimitrie era antrenat permanent de tatăl său în treburile de stat ne vorbește și participarea lui alături de Constantin Cantemir la acțiunea militară a unui corp de armată otomană la asediul Sorocii în vara anului 1692, cetate care mai continua să se afle după ultima campanie a lui Jan Sobieski în Moldova în mâinile leșilor. O primă în-

[88] *Ibidem*, p. 171.

[89] Cantemir D., *Viața*, p.176–177.

[90] *Ibidem*, p. 178–179.

tâlnire a lui Constantin-Vodă însoțit de fiul său Dimitrie cu Daltaban Mustafa-Paşa, comandantul oastei turceşti, a avut loc la Orhei[91], unde acesta din urmă ținu sfat, după care a mers asupra Sorocii[92], acțiune la care a participat şi cete de moldoveni în frunte cu domnul țării[93]. După cum descrie Dimitrie Cantemir această campanie, efectivele şi acțiunile turcilor, tătarilor şi moldovenilor, pe de o parte, ale polonezilor şi cazacilor, care apărau cetatea, pe de altă parte, precum şi numărul, dimensiunile tunurilor, planul de cucerire a cetății ş.a. arată cu prisosință că tânărul Cantemir a examinat pe cât se poate de minuțios situația şi, cântărind şansele părților beligerante, ne face să credem că el aborda cele întâmplate pe timp de război ca un foarte bun expert, ca un bine pregătit ofițer, care putea să aprecieze real atât capacitatea de luptă a asediatorilor, cât şi a celor asediați. Aceste crâmpeie povestite cu lux de amănunte în *Vita Constantini* par să arate că, pe lângă altele, Dimitrie a studiat fie sub îndrumarea tatălui său, fie la Istanbul arta militară. Prin urmare ar trebui să credem că participarea lui Dimitrie şi la alte campanii militare întreprinse de oastea otomană poate fi calificată ca una de persoană foarte interesată de cele ce se întâmplă în jur, în mersul unei sau altei lupte de la înălțimea unui bun cunoscător al armelor şi al artei războiului.

Ultimele impresii şi amintiri din casa părintească a tânărului Dimitrie datează din primele luni ale lui 1693, când Constantin Cantemir, întors din campania asupra Sorocii, se îmbolnăvi şi către mijlocul lui martie îşi dădu obştescul sfârşit. Ceea ce merită atenția noastră în această situație de grele trăiri şi aşteptări este faptul că Dimitrie descrie boala de care suferea tatăl său recurgând la explicații şi detalii[94], pe care putea să le posede un om care a studiat medicina. Pare să confirme aceasta şi felul în care acelaşi Cantemir descrie în amănunt maladia de care a fost lovit în drum spre Soroca seraschierul Daltaban Mustafa-Paşa şi tratamentul care era aplicat de medicul turc ce-l însoțea (de altfel, care s-a dovedit a fi neefectiv) şi felul în care a fost tratat cu anumite medicamente de către dascălul de casă Ieremia Cacavela, care până la urmă îi salvă viața demnitarului otoman. Numai un bun cunoscător al ştiinței medicale a putut să memorizeze spusele dascălului Cacavela în legătură cu misiunea sa de medic la Orhei: „cei care sânt oameni obişnuiesc să ia leacuri hotărâte pentru oameni şi descoperite de grecul acela din vechi, întâiul dintre doctori Hippocrete…" şi să-şi exprime ferm opțiunea de a aplica cunoştințele medicale în tratarea unor boli, şi că „neținându-le pe acestea, cei nesupuşi îşi învederează dobitocia"[95]. Pe deplin logic ar fi să admitem că aceste cunoştințe tânărul Dimitrie le-a însuşit de la dascălul său Ieremia Cacavela, căci în tinerețe acesta studiase la Leipzig şi Viena nu numai teologia şi filosofia, dar şi medicina[96].

[91] *Ibidem*, p. 201.
[92] *Ibidem*, p. 197–199, 203.
[93] Eveniment evocat şi de Neculce I., *Letopiseţul Țării Moldovei*, p. 109.
[94] Cantemir D., *Viața*, p. 203.
[95] *Ibidem*, p. 199.
[96] Camariano N., *Alexandre Mavrocordato*, p. 166.

Dintre evenimentele care au produs o impresie deosebită asupra tânărului Dimitrie în aceste ultime luni și chiar zile de domnie ale părintelui său a fost sosirea celor „trei patriarhi ecumenici, ceea ce nu se mai pomenește să se fi întâmplat altcândva în Moldova, veniseră laolaltă și deodată: Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului", cuvinte la care Dimitrie adaugă cu deosebită mândrie pentru tatăl lui, precum că aceștia „veniseră la domnul cel vestit prin cuviosia și prin sfânta sa râvnă", dar și de sine, căci după rugăciunile de noapte și slujba de a doua zi făcută de cei trei patriarhi în biserica „Barnovschi-Vodă", domnul Moldovei îi invită la un prânz. Deoarece boala lui vodă se agravase, acesta nu putu să asiste decât la începutul trapezei și „poruncește ca fiul său Dimitrie să șadă în locul lui pentru a prăznui desăvârșit ospățul patriarhilor"[97] ca și domn al țării.

După ce bătrânul domn (investigațiile arată că era de 81 de ani) căzu răpus de boală la pat între 28 februarie și mijlocul lui martie 1693, când se stinse din viață, Dimitrie s-a aflat aproape permanent alături de tatăl său înconjurat și încurajat de boierii și slugile devotate de la curte. Din cele lăsate cu limbă de moarte de domnul țării, Dimitrie reținu și consemnă mai ales cele legate de succesiunea la tronul domnesc, lucruri despre care Constantin s-a pronunțat cu nepărtinire și luciditate, lăsându-le celor din jur să aleagă după buna lor cuviință fie pe unul dintre fiii săi, „fie dintre voi [boieri mai destoinici – *n.n.*] pe unul mai bun". Tânărul Dimitrie asista la această scenă finală din viața lui Constantin-Vodă, atât ca martor ocular, cât și ca un eventual pretendent la domnie, fiind caracterizat el și fratele său de muribund, pe de o parte, ca „tineri … și nepotriviți să ducă o povară atât de grea", iar pe de altă parte, precum arată în continuare bătrânul domn „dacă vă alăturați și voi [boieri devotați – *n.n.*] strădaniile", căci el s-a „silit nu fără îngrijire să fie și unul, și altul crescuți în învățătură și de-acasă, și din străini, anume latinească, grecească și slavonească. Fiind ei deopotrivă față de o asemenea povară în privința purtătorilor, a meșteșugului de a cârmui statul și în puteri"[98].

Prima domnie (martie–aprilie 1693)

Odată cu moartea lui Constantin Cantemir (18 martie 1693), am putea spune că s-a sfârșit copilăria și adolescența lui Dimitrie, căci la ușa destinului său băteau neîndoplecat evenimente și acțiuni care cereau decizii imediate. Țara trebuia să aibă un nou domn. Dintru început evenimentele păreau să se deruleze în favoarea tânărului beizadea, căci boierii și slujitorii credincioși fostului domn au decis că ar fi potrivit să urce în scaunul țării tânărul Dimitrie. Martor ocular la aceste evenimente, Ion Neculce, rudă apropiată a Cantemireștilor (căsătorit cu Maria, fiica lui Lupu Bogdan și a Ruxandrei

[97] Cantemir D., *Viața*, p. 205

[98] Cantemir D., *Viața*, p. 219.

Cantemir, fiica mai mare a lui Constantin-Vodă Cantemir), arată printre altele că moartea voievodului a fost „tăinuită o dzi şi o noapte", cu scopul de a câştiga timp pentru pregătirile de înscăunare a noului domn. În special, scrie Neculce, au fost pregătite „cărţile de la ţară [din partea boierilor – n.n.] la Poartă", prin care se cerea „să puie pe un ficior a lui Cantemir în locul tătâne-său". A doua zi, „s-au agiunsu Bogdan hatmanul şi cu Iordachi vistiernicul şi cu toţi slujitorii să rădice pe Dumitraşco beizădeoa, ficiorul lui Cantemir-Vodă ". Cu acest scop, „au gătit Divanul cel mare [sfatul domnesc – *n.n.*] şi s-au strâns toată boierimea şi mitropolitul şi slujitorii la curte". La această şedinţă a Divanului a fost invitat şi un „agă a vizirului turcu, ce era vinit cu trebi împărăteşti în Ieşi". Dintru început în Divan a fost adus la cunoştinţă faptul „c-au murit Constantin-Vodă". Trecându-se la discutarea chestiunii privind alegerea unui nou domn, au început „a striga că altul nu le trebuie să fie domnu, fără cât Dumitraşco beizadè, ficiorul lui Cantemir-Vodă". Dintre susţinătorii noului domn făceau parte atât marii boierii de la curte, cum erau Iordache Ruset şi Lupu Bogdan, „care vedeau în tinereţea lui Cantemir posibilitatea de a continua subordonarea domniei intereselor boierimii"[99], căutând să-şi păstreze dregătoriile şi, respectiv, veniturile, cât şi mulţimea de slujitori care au fost ridicaţi din Ţara de Jos, din oameni proşti de Cantemir-Vodă cel Bătrân.

Erau şi dintre acei care nu le era pe plac alegerea, dar „se temè de slujitori" şi de aceea au fost nevoiţi să „priimască" decizia. Reprezentantul Curţii Otomane, văzând toate acestea, „au luat un caftan ş-au pus în spateli lui Dumitraşco", semn că turcul fusese de acord cu aclamaţiile celor prezenţi. Astfel, Dimitrie se văzu făcut domn, încât se părea că nimic nu-l mai poate împiedica să se apuce de treburile ţării în spiritul celor învăţate de la tatăl său, dar şi de prin cărţi.

După obicei, noul domn a pus pe umerii demnitarului turc „un contăş [haină îmblănită – *n.n.*] cu soboli. Ş-au şedzut amândoi în scaone. Ş-au început a da din puşci şi a dzice surlele, şi toţi boierii şi slujitorii, căpeteniile, cineş după rândul său, au purces a săruta poala turcului şi a lui Dumitraşco beizadè. Şi dup-acee au încălecat cu alaiu ş-au purces la Şfetei Neculaiu [Biserica Domnească din Iaşi, unde erau încoronaţi domnii ţării – *n.n.*], de i-au cetit molitfeli de domnie…"[100] „părintele chir Gherasim, patriarhul Alexandriei"[101].

O primă acţiune în calitate de domn în care s-a văzut nevoit Dimitrie a fost cea de înmormântare a tatălui său, care a fost îngropat în preajma altarului aceluiaşi sfânt locaş, unde fusese înscăunat cu câteva zile în urmă fiul său. Procesiunea de înmormântare se dovedi a fi una ieşită din comun, căci s-a făcut cu participarea a „4 patrierhi, unul de Ierusalim şi altul de Antohia [Antiohia – *n.n.*] şi altul de Alicsăndria şi unul mazil de Ţarigrad, Iacob"[102] fapt care, se vede, îi umplea inima tânărului domn de mândrie pentru bătrânul său tată.

[99] Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M., *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman*, în „Studii. Revistă de istorie", Bucureşti, tom. 26, 1973, nr. 5, p. 971–981.

[100] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 115.

[101] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 189.

[102] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 115–116.

Noul domn, dintr-o cauză sau alta, dar de fapt fiind mai puternici adversarii săi atât din Valahia, cât şi de la Constantinopol, avu prilejul să se afle în scaunul țării doar 3 săptămâni, căci îndată ce au aflat de moartea lui Constantin voievod, Brâncoveanu, domnul Țării Româneşti, a intervenit în grabă pe lângă înalții demnitari turci cu sume mari de bani şi aceştia din urmă l-au făcut domn al Moldovei pe „Constantin sân Ducăi-Vodă" pe care „l-au îmbrăcat" cu „căftan de la Poartă". Acțiunea domnului valah poate fi uşor explicată, dacă ne amintim că în scurtă vreme după sosirea la Iaşi a lui Constantin-Vodă Duca, avu loc nunta acestuia din urmă cu una din fiicele lui Brâncoveanu şi prin această alianță matrimonială domnul muntean „voia să-şi extindă patronajul şi asupra Moldovei"[103].

Pe lângă aceasta, au fost arestate capuchehaiele lui Constantin-Vodă Cantemir la Poartă şi „au triimis şi la Dumitraşcu beizădeoa… să-l ducă la Poartă şi să prindă pe Bogdan hatmanul şi pe Iordache (Ruset) vistiernicul…", cei mai apropiați susținători ai Cantemireştilor. Dacă aceştia din urmă, dând bir cu fugiții, s-au refugiat în Țara Leşească, apoi Dimitrie, fiind mazilit, a fost nevoit să ia drumul spre capitala otomană, însoțit de un trimis special al sultanului. Acesta se dovedi a fi un cerchez, ajuns ulterior un mare demnitar la Curtea Otomană, cunoscut sub numele de „Cerchez Mehmet-Paşe îmbriorul". Întâmplarea făcu că pe acea vreme la curtea din Iaşi se afla în dregătoria de comis un alt cerchez pe nume Ştefan, fidel lui Dimitrie şi care a intervenit pe lângă consângeanul său, cu care era cunoscut din domnia lui Constantin-Vodă, rugându-l „să-i fie milă de dânsul, că-i un copil".

Aşa s-a încheiat scurta domnie (19 martie–8 aprilie 1693) a lui Dimitrie care, fie din lipsă de experiență politică, fie din lipsă de mijloace băneşti, nu a reuşit să se mențină în scaunul țării. În acest timp, se pare, nu a izbutit să emită niciun act din cancelaria sa. Evenimentul se epuiză fără urmări grave pentru Dimitrie Cantemir şi el a revenit la Istanbul, continuând cu mai multă râvnă activitățile sale cărturăreşti.

A doua şedere la Constantinopol (1693–1699)

Dintru început s-au instalat în Bogdan Sarayi, adică palatul unde locuiau, de obicei, reprezentanții domnilor moldoveni la Poartă, precum şi domnii maziliți. Ajuns în asemenea împrejurări la Istanbul, unde se întâlni în scurtă vreme cu fratele său Antioh, cei doi fii de domn, pe lângă faptul că au fost sărăciți, fiindcă „de la Cantemir-Vodă nescareva avere nu le-au rămas, că ce era vinitul mâncau alții", s-au pomenit sub o presiune şi mai mare din partea domnului valah, care continua să-i clevetească şi „le cerè multă somă de bani", precum şi a celor din Țara Moldovei care „pârâè la Poartă pe feciorii lui Cantemir-Vodă", dar primejdiile fură anihilate de protectorul lor Cerchez Mehmet-Paşa, care, precum a apreciat situația acelaşi Ion Neculce, „le-u prinsu mai bine decât mii

[103] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 43.

de pungi de bani".[104] Liniștea a fost de scurtă durată, căci tânărul domn Constantin Duca a cheltuit fără niciun rost banii adunați în vistierie pentru Poartă încă de Cantemir-Vodă cel Bătrân, dar vina era pusă din nou pe umerii fiilor acestuia din urmă, încât tensiunea în jurul lor la Poartă iarăși se agravase. De astă dată au intervenit boierii refugiați în Polonia, care prin scrisori s-au adresat lui „Caraman-Pașe" din Camenița, „prieten vechiu lui Cantemir-Vodă și la Daltaban sarascherul de Oblușița, și la Țarigrad, de jăluiè, și înștiința la împărăție de toate fapteli Ducăi-Vodă", convingându-i că nu poartă nicio vină pentru risipa țării „feciorii lui Cantemir-Vodă"[105].

Profitând de ocazia că sultanul Ahmed al II-lea (1691–1695) suferea înfrângere după înfrângere în fața austriecilor, fiind amenințat de ocupare chiar și Istanbulul, când mulți înalți demnitari otomani își vindeau imobilele refugiindu-se pe țărmul asiatic al imperiului, Dimitrie Cantemir procură prin anii 1693–1695[106] un foarte elegant palat, înfrumusețat cu grădini și apeducte, situat pe țărmul apusean al Bosforului din Ortaköy, cu 25 mii de guruși[107] (sumă considerabilă pe acea vreme, dar mult mai mică decât costul real al imobilului) de la Yusuf-Efendi[108].

După mai multe zile de neliniști, după ce s-au mai calmat intrigile din jurul său, Dimitrie a revenit la viața sa obișnuită din capitala otomană, pe care o cunoștea destul de bine din perioada primei sale șederi, îndeletnicindu-se, în primul rând, de continuarea studiilor. Aceasta se caracterizează prin acumulări deosebit de importante pentru viitorul mare istoric. La Istanbul își găsește alți învățători, care aveau concepții științifice și filosofice deosebit de avansate pentru acele timpuri. Pornind de la cercetările lui P.P. Panaitescu, D. Bădărău ș.a.[109], Ariadna Camariano-Cioran[110] presupune că el a luat lecții de la reputați profesori sau istorici ai epocii pe care i-a întâlnit pe atunci în capitala otomană. În afară de Marea Școală a Patriarhiei din Constantinopol, tânărul Dimitrie a luat timp de opt luni lecții și de la Meletius de Arta, ulterior mitropolitul Atenei, vestit ca un excelent cunoscător al literaturii universale și deosebit de versat în dogmele lui van Helmont, fiind și un foarte bun cunoscător al principiilor marelui filosof antic Thales.

Nu încape îndoială că același profesor, ca autor al *Istoriei Bisericii* și al *Geografiei vechi și noi*, l-a instruit nu numai în principiile helmontiene, dar l-a format și ca istoric și geograf. După cum admitea Nicolae Iorga, anume sub influența lui Meletius, Cantemir

---

[104] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 117.

[105] *Ibidem*, p. 119–120.

[106] După cum arată Dimitrie Cantemir, cumpărătura a fost efectuată pe timpul lui Ahmed al II-lea (1691–1695) (citat după Decei A., *Cantemir la Istanbul*, în MI, București, 1973, nr. 9, p. 44).

[107] Denumire turcească a talerului (monedă de argint), care circula în întreaga Europă. La hotarul sec. XVII–XVIII o vacă valora 5 taleri, o oaie – 1 taler (Maxim M., *Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Acad. R. Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 137, nota 63).

[108] Decei A., *Cantemir la Istanbul*, în MI, București, 1973, nr. 9, p. 44; Țvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*, p. 397 ; vezi și nota 134.

[109] Panaitescu P.P., *Le prince Demetre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, dans la *Revue des etudes slaves*, t. VI, fasc. 3–4, Paris, 1926, p. 246; Bădărău D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964, p. 56.

[110] Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 171–172.

va manifesta ulterior un mare interes față de trecutul istoric și starea de astăzi a românilor, elaborând celebrele sale lucrări *Vita Constantinii*, *Hronicul*, *Descrierea Moldovei*. Deși dintru început mai puternică s-a dovedit a fi influența lui Ieremia Cacavela, fapt ce iese în evidență din conținutul primelor sale lucrări *Divanul*, *Logica* ș.a. Tot la Constantinopol, precum se menționează în *Istoria Imperiului Otoman*, tânărul Dimitrie a studiat temeliile filosofiei la Iacomi de Moreea, care ulterior a fost și secretar personal al principelui moldovean. La sigur admite, aceeași cercetătoare, tânărul Dimitrie a avut și alți dascăli, numele cărora nu le cunoaștem, dar care au completat esențial cunoștințele viitorului erudit. Bineînțeles, asupra formației intelectuale și a viziunilor lui D. Cantemir a influențat și întreaga atmosferă cultural-spirituală și științifică, polemicile duse de o întreagă pleiadă de oameni învățați, care activau în capitala otomană la răspântia sec. XVII–XVIII, caracterizată de autor într-una din notele sale în *Istoria Imperiului Otoman*[111]. Cel mai mult Cantemir a rămas atașat și recunoscător primului său preceptor Ieremia Cacavela, față de care și-a exprimat toată dragostea și admirația în dedicația inclusă în ediția de la 1698 a primei sale scrieri *Divanul*. În legătură cu aceasta merită atenție faptul că prin 1700, când solul polonez, Raphael Leszczyński, era primit la curtea domnească a lui Antioh, celebrul dascăl Cacavela era pus în capul mesei alături de Dimitrie Cantemir[112].

Pe lângă aceste studii, după cum arată eruditul cantemirolog Virgil Cândea, tânărul Cantemir la Marea Școală a Patriarhiei ecumenice a învățat, a acumulat cunoștințe din înțelepciunea bizantină; de la eruditii otomani a studiat doctrina și literele islamice, iar „prin intermediul diplomaților, negustorilor și cărturarilor a însușit valorile umanismului târziu, venit din Europa Apuseană” [113], din cărțile aduse de ei, la care va face ulterior referință în scrierile sale [114]. Dimitrie este apreciat în cercurile înaltului cler ortodox, precum și în cele ale oamenilor de știință de cea mai aleasă cultură din capitala Imperiului[115].

În același timp, Antioh și Dimitrie, recurgând la sprijinul prietenilor lor, înalți demnitari la curtea sultanului, nu au încetat să lupte pentru recuperarea scaunului Țării Moldovei, cu atât mai mult că din Iași veneau știri dintre cele mai sumbre, căci Constantin Duca institui numeroase noi dări împovărătoare și dezlănțui adevărate răfuieli contra boierilor și foștilor slujitori de la curtea lui Cantemir-Vodă cel Bătrân. Sprijiniți de Cerchez Mehmet-Paşa și de pungile venite din partea boierilor Rusetești, Dimitrie a fost desemnat (1695) ca domn al Țării Moldovei, fapt care îl confirmă și unele surse străine[116]. Prin aceasta era satisfăcută dorința boierilor pribegi, care îl cereau ca domn

---

111 Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. 335–336.

112 Camariano-Cioran Ariadna, *Jérémie Cacavela*, p. 165–190.

113 Cândea V., *Prefață*, în Cantemirii Demetrii, *Inceremențorum et decrementorum*, București, 1999, p. XIX.

114 Eșanu A., Eșanu V., *Universul cărții*, p. 14–19.

115 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, 1958; Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir*, București, 1989, p. 31–67.

116 Filitti I.C., *Din arhivele Vaticanului*, vol. II, București, 1914, p. 148.

pe fiul mai mic al lui Cantemir-Vodă, pe care îl găseau „mai deştept şi fusese alesul lor cu doi ani mai înainte”[117]. Se pare însă de pe atunci tânărul Dimitrie a început să râvnească la tronul celeilalte Valahii, cedându-i scaunul Moldovei fratelui său Antioh, fapt întrevăzut de P.P. Panaitescu în *Istoria ieroglifică*[118]. Astfel, în luna decembrie 1695 a fost numit domn al Moldovei Antioh Cantemir, iar fratelui său Dimitrie împreună cu Chiriță Mihălachi[119] i-au revenit misiunea de capuchehaie, adică reprezentanți diplomatici ai țării la Poartă.

Primele acțiuni ca domn ale lui Antioh Cantemir arătau că îi „mergu lucrurili cuntemeiere bună”, ba chiar ca să mai diminueze tensiunile cu Țara Românească hotărî să dea curs logodnei sale cu Maria, sora lui Constantin Duca-Vodă (ginerele lui Brâncoveanu), logodnă legată încă de pe timpul lui Cantemir-Vodă cel Bătrân. În acest scop, „să gândisă să trimată să o aducă, să-i fie doamnă”, dar îi „veni vestea precum au murit, ş-au avut mare păreri de rău de acea veste”. Întâmplarea nefericită îl face pe Antioh voievod să întreprindă noi acțiuni în vederea împăcării între cele două case domnești. În special trimite o solie la Brâncoveanu propunându-i „să nu să mai pârască la Poartă aceste doo țări” şi drept chezăşie pentru încrederea reciprocă „cerşu să-i dè şi o fată, să-i fie doamnă”. Domnul valah acceptă propunerile moldovenilor, dar puse drept condiție omorârea boierilor fideli Cantemireștilor. Antioh nu primi această din urmă condiție şi relațiile dintre cei doi voievozi s-au agravat şi mai mult, căci clevetirile continuau să curgă la Poartă. Văzându-se puşi în asemenea situație, frații Cantemireşti au fost nevoiți să răspundă cu aceeaşi monedă. Bineînțeles pentru a-şi apăra pozițiile cele două părți cheltuiau sute de pungi de bani. Totodată „Dumitraşco-Vodă beizădè, văzând neaşădzarea muntenilor asupra fraține-său, începu şi el a mesteca prè tari pe munteni, să iè domnia în Țara Muntenească”. Un prim pas în această direcție a fost şi logodirea în taină, prin 1697, a lui Dimitrie cu fata lui Şerban-Vodă al Valahiei, Casandra, care se afla pe atunci la Braşov[120]. Vestea a ajuns totuşi la urechile lui Brâncoveanu şi „mai mare vrajbă dintr-acee să făcè”. Evenimentul – ordinar la prima vedere – s-a răsfrânt în modul cel mai direct asupra relațiilor politice dintre Țara Românească şi Moldova. Dacă Dimitrie va deveni ginere al unui domn al Țării Românești, precum întrevedea desfăşurarea ulterioară a evenimentelor Constantin Brâncoveanu, numaidecât fiul domnului moldovean va pretinde la tronul Valahiei. O asemenea întorsătură a destinului ar putea să atingă direct interesele lui Constantin Brâncoveanu, pe atunci domn al Țării Românești (1688–1714), care, bineînțeles, îi respingea cu hotărâre pe toți rivalii săi. În legătură cu aceste frământări şi rivalități dintre cele două case domnești a apărut în mediul specialiştilor în mod firesc întrebarea: cum de acest fiu de domn moldovean putea să pretindă la scaunul Valahiei?, chiar dacă se căsătorea cu fiica lui Şerban Cantacuzi-

[117] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 44.

[118] *Ibidem*.

[119] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p.133.

[120] *Ibidem*, p. 136.

no, domn muntean, căci în Țările Române niciodată nu se practica moştenirea tronului prin femei, cu atât mai mult nu putea să-i atribuie legitimitate[121].

Din şirul evenimentelor produse în familia Cantemireştilor, ce l-a determinat pe Dimitrie să revină pentru un timp la Iaşi, ar putea fi urcarea în scaun al fratelui său şi ceremonia de la curtea domnească petrecută cu această ocazie în 1695, moartea şi înmormântarea surorii mai mici Safta, care a avut loc în scurtă vreme după înscăunarea fratelui; sau nunta lui Antioh cu Catrina, fiica logofătului Dumitraşco Ceaurul, în „al doilea an de domnie"[122], tipărirea cărţii sale *Divanul* la Iaşi, în 1698, „cu osârdia şi epitropia"[123] hatmanului Lupu Bogdan, cumnatul său.

Se ştie cu certitudine că a venit la Iaşi cu anumite „trebi împărăteşti", cei drept doar pentru 4-5 zile[124], în preajma războiului de la Petrovaradin şi Zenta (1697). Anume acest din urmă „olac" al lui Dumitraşco la fratele său l-a pus serios în gardă pe domnul valah. Se prea poate, cu această ocazie cei doi fraţi au pus la cale logodna cu Casandra şi numai războiul, se vede, a fost cauza amânării nunţii sale.

De la Iaşi Dimitrie se întoarce la împărăţie, direct la oastea otomană, care mergea spre teatrul de război cu austriecii la cetăţile Petrovaradin şi Zenta. Aflarea lui Dimitrie Cantemir în mediul elitei otomane de la Constantinopol l-a făcut să participe în diferite campanii militare ale oştilor turceşti, care îi aduc şi o altă experienţă politică, dar şi una militară. Această experienţă D. Cantemir va încerca să o aplice contra otomanilor în lupta de la Stănileşti, venind cu sfatul ca, în primul rând, să fie lovit corpul de ieniceri, căci pe urmă „călărimea au şi purcesu a fugi, carii cum putè" şi că toate acestea el le-a văzut aplicate cu succes de nemţi la Petrovaradin[125].

Precum se ştie otomanii au suferit o înfrângere zdrobitoare, încât însuşi sultanul a fost nevoit să fugă de pe câmpul de bătaie, iar corpul de oaste al tătarilor, „n-au mai stătut la bătaie şi au luat în gios pe malul Tisei". „Atunci şi agărlicul [bagajul – *n.n.*] lui Dumitraşco beizadè ş-a capichihailor acolo, s-au prăpădit. Numai ce au scăpat ei cu capetele"[126]. Înfrângerea catastrofală suferită de oştile sultanului Mustafa al II-lea (1695–1703) în faţa austriecilor l-au adus încă de pe atunci pe tânărul nobil român la o importantă concluzie în plan politic şi istoric, şi anume că atotputernicul Imperiu Otoman începe să decadă. Ulterior, teza a fost pe larg tratată în celebra operă cantemiriană *Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman*[127].

---

[121] Berza M., *Dimitrie Cantemir – omul politic şi istoricul*, în Idem, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, ed. A. Pippidi, Bucureşti, 1985, p. 141.

[122] Evenimente consemnate de Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.132–135.

[123] Cantemir D., *Opere complete*, vol. I. *Divanul*, ed. Virgil Cândea, Maria Marinescu-Himu, Bucureşti, Ed1974, p. 103.

[124] Neculce I, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 140.

[125] *Ibidem*, p. 244.

[126] *Ibidem*, p. 141.

[127] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, Bucureşti, ed. I. Verdeş şi P.P. Panaitescu. Prefaţă şi tabel cronologic de Al. Duţu, ed. a II-a, 1983; Idem, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor*, ed. P. Cernovodeanu, traducere de Emil Lazea, Bucureşti, 1995.

Sultanul Mustafa al II-lea (1695–1703)

Tot în aceşti ani au continuat căutările cărturăreşti ale lui Dimitrie, care, după cum rezultă din nişte informaţii ulterioare, studia intens şi îşi înjgheba treptat şi o bibliotecă pe măsura intereselor sale intelectuale, înzestrându-şi-o atât cu manuscrise, cât şi cu cărţi tipărite în patrie, dar şi cu multe cronici, lucrări teologice, tratate filosofice din vasta arie de cultură antică, greco-latină, bizantină, postbizantină şi europeană. De mare utilitate i-au fost în această privinţă contactele şi întrevederile sale cu ambasadori străini, mai ales vest-europeni, prin intermediul cărora procura cărţi ieşite de sub teascurile tipografiilor din Italia, Franţa, Germania, Olanda ş.a. După cum s-au derulat evenimentele, se vede că Dimitrie Cantemir continua să întreţină strânse legături cu unul din cei mai apropiaţi dascăli ai săi, Ieremia Cacavela, care mai curând se stabilise şi el în capitala otomană. Acesta din urmă, văzând progresele tânărului său discipol, găsi că a sosit timpul pentru susţinerea unui adevărat examen, test de maturitate, sfătuindu-l pe Dimitrie să întocmească o lucrare scrisă, un adevărat tratat filosofic, în care să-şi demonstreze toate cunoştinţele acumulate de-a lungul anilor, întreaga strălucire a minţii sale. Începând lucrul asupra acestei lucrări, care am putea-o aprecia drept o veritabilă teză de doctorat, tânărul Dimitrie, care avea pe atunci vreo 23-25 de ani se apucă de muncă, cu multă dăruire de sine şi descoperi pentru el că această activitate îi place şi că îi sporeşte, încât în cel mult 5 luni lucrarea aşteptată de tutorele său ştiinţific a fost finisată. Ieremia Cacavela îi dădu câteva sfaturi întru definitivarea lucrării, printre care şi necesitatea pentru a o traduce în limba greacă şi chiar să o tipărească, căci numai astfel va putea fi cunoscut în întreaga lume ortodoxă, dar şi europeană. Sfaturile, se vede, au fost acceptate cu uşurinţă de Dimitrie care, fie de unul singur, fie cu ajutorul învăţătorului grec, a tălmăcit scrierea sa. Cele două variante ale lucrării au fost trimise la Iaşi, fratelui Antioh, care fiind domn, pusese în acţiune vechea tiparniţă ieşeană şi cu sprijinul lui financiar cartea văzu lumina tiparului în anul 1698. Astfel a fost elaborată şi tipărită prima lucrare a lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul trupului cu sufletul*. Experienţa acumulată în elaborarea primei sale lucrări şi poate chiar satisfacţia pe care a avut-o la vederea primei sale ti-

părituri l-au îndemnat la alte activități cărturărești, care în anii următori se vor solda cu întocmirea noilor tratate și scrieri.

Prima căsătorie

Pe parcursul anului 1698, Dimitrie a reluat dialogul cu fratele lui în privința căsătoriei acestuia. Antioh-Vodă și-a asumat toată răspunderea în pregătirea nunții. Se pare pe parcursul aceluiași an, domnul Moldovei, printr-un trimis al său la judele de Brașov a tatonat terenul în această chestiune, încercând s-o aducă pe domnița Casandra la Iași. După mai multe încercări, o ocazie mai fericită se ivi după Crăciun, în 1699, când Antioh-Vodă a trimis pe vreme de iarnă, „...pe Vasâlie Pureci, vornicul dinspre doamna, cu taină, în Țara Ungurească, la doamna lui Șerban-Vodă (Cantacuzino), de au dat doamna pe fiică-sa, domnița Casandra, de au adus-o să o iè fratesău, Dumitrașco beizădè...". Acțiunea nu era lipsită de risc, căci, cu toate că aducerea domniței era făcută cu știrea „ghenărarului de Brașov", acesta din urmă „ să fierè, că să temè de Brâncovanul. Că Brâncovanul avè mare cinste și trecere la împăratul nemțescu [austriac – *n.n.*], și nu era cu voia Brâncovanului să o iè Dumitrașco beizădè". În cele din urmă, trimisul lui Antioh isprăvi treaba cât se poate de bine și o aduse pe domniță „...la Ieși, i-au dat gazdă la Iordache Rusăt vistiernicul, fiindu-i neam"[128].

„Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea", Iași, 1698

Celelalte pregătiri de nuntă le isprăvi însuși domnul Moldovei, care „au răpedzit la Țarigrad de i-au făcut știre, de au venit frate-său Dumitrașco...". Toate acestea au luat un timp, căci nunta avu loc „după Ispas (în luna mai[129]) în al patrulea an a domniei lui Anti-

[128] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p.143.

[129] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 192.

ohi-Vodă, la velet 7208 [mai curând 7207 (1699) – *n.n.*], au făcut nuntă, în târgu în Ieşi, domnească, după obiceiul domnilor”[130].

Tinerii însurăţei au zăbovit în cetatea de scaun a Moldovei încă aproape un an „şi şede în Ieşi în nişte curţi a lor, ce le cumpărasă tată-său Cantemir-Vodă de la Gheuculeasa vistierniceasa”[131], căutându-şi de trebi.

De această şedere la Iaşi este legat şi episodul întâlnirii lui Dimitrie Cantemir cu solul polonez Rafael Lesczyński, voievod de Poznan, care notează în jurnalul soliei (februarie–martie 1700) despre „fratele domnului, un bărbat erudit în limba latină şi cu educaţie aleasă, ca şi cum ar fi educat în Polonia”, iar în timpul recepţiei a avut şi discuţii cu nobilii polonezi „asupra datoriilor prieteniei”[132].

Un alt eveniment deosebit în viaţa familiei lui Dimitrie a fost naşterea la 29 aprilie 1700 a primului său copil – Maria. La începutul verii aceluiaşi an „s-au ridicat şi Dumitraşco beizadè din Iaşi cu doamnă-ş şi cu tot agărlâcul său, şi s-au dus la Ţarigrad, să trăiască acolo”[133].

Acest din urmă an s-a soldat pentru tânăra familie cu evenimente atât bune, cât şi mai puţin bune. Dintre cele bune ar putea fi şi naşterea fiicei lor, Maria, iar dintre cele mai puţin bune ar fi mazilirea fratelui său Antioh.

A treia şedere la Constantinopol (1700–1710)

Vara era în toi când Dimitrie împreună cu tânăra sa soţie şi micuţa Maria ajunseră pe malurile Bosforului, stabilindu-se în palatul procurat anterior, pe care l-a lărgit şi l-a înfrumuseţat şi mai mult[134]. Aici Dimitrie Cantemir era vizitat frecvent de violentul dar dreptul ostaş Daltaban Mustafa-Paşa, mare-vizir între 1702 şi 1703, de Rami-Mehmed-Paşa, poet şi muzician, ajuns mare-vizir în 1703[135], de Ibrahim-Paşa, tezaurar, diplomat, despre care, va scrie mai târziu Cantemir, precum că „îl chemam de multe ori în casa mea…”, care îi destăinuia multe din cele auzite la curtea marelui-vizir[136], precum

[130] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 144.

[131] *Ibidem*, p.144.

[132] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 45.

[133] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.150.

[134] Această vilă a fost construită din lemn încă prin 1624–1625 şi era construită din două corpuri de clădiri, printre care curgea un pârâiaş. Mai târziu, Dimitrie Cantemir a localizat-o pe harta Istanbulului, desenând-o în colţul drept al *Planului Constantinopolului* anexat la *Istoria Imperiului Otoman* (Decei A., *Cantemir la Istanbul*, p. 44). După A. Decei, Cantemir a locuit aici până în 1699 (*Ibidem*), iar după noi, el a rămas aici până prin 1707, când s-a mutat în palatul nou construit pe fundaţia pusă de socrul său Şerban Cantacuzino, ocazie cu care a putut să-l vândă. Pe când se afla în Rusia (1716), Cantemir consemnează în *Istoria Imperiului Otoman*:„precum aud astăzi este în posesiunea fiicei sultanului de acum (Ahmed al III-lea 1703–1730), care este măritată după marele-vizir Ciorlulu Ali-Paşa”.

[135] Decei A., *Cantemir la Istanbul*, în MI, 1973, nr. 9, p. 45.

[136] Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. ?????

și de oaspeți greci, în special cei din mediul Patriarhiei ecumenice ortodoxe din partea locului, laolaltă cu cei de la Academia grecească, apoi unii mari negustori și învățați ai acelor ani. Tot aici cărturarul moldovean a scris cunoscutul său roman *Istoria ieroglifică*, a întocmit celebrul tratat de muzică.

În calitate de capuchehaie a fost atras din nou în iureșul marilor intrigi și contradicții, pe de o parte, de la Poarta Otomană, iar pe de alta, dintre cele două curți domnești de la Iași și București. Asupra acestei situații varsă destulă lumină Ion Neculce, care arată că „Brâncoveanu-Vodă, după ce au văzut că au mărsu Dumitrașco beizadè la Țarigrad, s-au umplut de grijă și de frică că-l va pârî, pentru că știè doamna lui [Casandra – *n.n.*], din Țara Ungurească, toate tainele ce avè Brâncoveanul-Vodă cu nemții, a doua, pentru mulți bani ce luasă Brâncoveanul-Vodă a lui Șerban-Vodă. Și-i era aminte să nu-l sminteasscă și din domnie..." cu ajutorul prietenilor săi din anturajul sultanului, unde mai punem că „Dumitrașco… știe bine rândul Porții și avè cinste mare de la turci" [137].

Declanșând acțiuni energice, punând în mișcare pungile cu bani, în scurtă vreme domnul muntean câștigă runda, încât, la 1 septembrie 1700, Antioh-Vodă Cantemir fu mazilit. Dar loviturile sub centură din partea Brâncoveanului au continuat cu o și mai mare forță, că după căderea din scaun, Antioh a fost întemnițat.

Concomitent cu toate aceste evenimente contradictorii, Dimitrie finisează a doua lucrare de filosofie religioasă *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* [Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi], elaborată după opinia unanimă a cercetătorilor sub influința îndrumătorului său Ieremeia Cacavela[138]. Scrierea poartă amprenta evidentă a stării lui sufletești, influențat de mediul nesigur, de lipsurile materiale, griji familiale și copleșit de mulțimea activităților în calitate de capuchehaie la Poartă, momente care s-au reflectat în conținutul dedicației eruditului său profesor[139].

În scurtă vreme, prin 1701, este întocmită încă o lucrare din același ciclu de debut, fiind vorba de *Compendiolum universae logices institutionis* [Prescurtare a sistemului logicei generale], de redactarea căreia s-a ocupat același Cacavela. Opusul este apreciat drept un manual de logică, pe care Dimitrie Cantemir, după cum se admite, l-a pregătit pentru elevii săi de la Istanbul[140]. Din laconicele informații ajunse până la noi reiese că Dimitrie Cantemir, impus de lipsuri materiale, a fost nevoit să țină lecții unor fii de dregători otomani și unui nobil grec din Constantinopol, pe care i-a instruit în domeniul muzicii, mai ales teoretic, și într-o metodă nouă de a transmite melodiile pe note, necunoscută înaintea lui[141].

---

[137] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p.150.

[138] Aprecierea valorii științifice și filosofice a tratatului vezi în compartimentul *Scrierile filosofice ale lui Dimitrie Cantemir* în lucrarea de față.

[139] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală*, în *Omagiu: Virgil Cândea la 75 de ani*, vol. I, București, 2002, p. 143 (în continuare: Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*).

[140] *Ibidem*, p. 144.

[141] *Istoria Imperiului Otoman*, în *Opere*, București, 1878, p. 217–218.

Sultanul Ahmed al III-lea (1703–1730)

Anul 1703 deveni şi mai dens în evenimente, care au ridicat ştacheta tensiunilor atât la Curtea Otomană, cât şi în relaţiile lui Dimitrie Cantemir cu voievodul valah Constantin Brâncoveanu. Pe de o parte, anturajul sultanului a fost cuprins de mari tulburări generate de războiul îndelungat şi împovărător (1683–1699), pe care l-a purtat cu Imperiul Habsburgic, încheiat cu înfrângeri zdrobitoare şi importante pierderi teritoriale, în urma păcii de la Karlowitz. La rândul lor, acestea au provocat pustiirea vistieriei Imperiului Otoman şi mari tulburări ale ienicerilor, culminând cu răsturnarea sultanului Mustafa al II-lea (1695–1703) şi înlocuirea cu fratele său Ahmed al III-lea (1703–1730). Pe de altă parte, cresc şi tensiunile între curţile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi, fiindcă Constantin Duca în a doua sa domnie n-a mai dorit să rămână un instrument în mâna lui Brâncoveanu, acesta din urmă căuta o nouă candidatură la tronul Moldovei şi totodată întreprinde o serie de acţiuni care urmăreau scopul nimicirii fizice a lui Dimitrie Cantemir. În acest scop, domnul valah pactizează cu marele-vornic Iordache Ruset şi gruparea sa, care trece din tabăra Cantemireştilor în cea Brâncoveană. Această grupare promovează la Curtea Otomană împreună cu Brâncoveanu un domn al lor – Mihai Racoviţă (fost cumnat al fraţilor Cantemireşti), urcat oficial în scaunul Moldovei la 23 septembrie 1703. Paul Cernovodeanu, sprijinindu-se în temei pe informaţiile din *Istoria ieroglifică*, reconstituie derularea evenimentelor în această perioadă după cum urmează: domnul muntean îl trimite pe vărul său, Toma Cantacuzino, mare-sluger, la Istanbul cu misiunea, după unii istorici[142], de a-l urmări şi a-l prinde pe Dimitrie. Însă aceste intenţii s-au realizat doar parţial, dacă Brâncoveanu reuşeşte să-l propulseze la tronul Moldovei pe Racoviţă, apoi planul de surghiunire a lui Dimitrie Cantemir eşuează; acesta, fiind informat, a reuşit să scape de urmărire şi să se ascundă în casa unui înalt demnitar otoman[143]. Cu atât mai mult că nici Toma Cantacuzino nu a dorit să aducă întocmai la îndeplinire porunca domnului muntean, ci a căutat să se întâlnească cu Dimitrie şi să dis-

[142] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 145.

[143] *Ibidem*, p. 145.

cute problemele cu cărțile pe față, crezând că-l va putea împăca pe Dimitrie cu Brâncoveanu. După cum se admite „în cursul discuțiilor dintre Toma şi Dimitrie, aceştia şi-au găsit anumite afinități, fiind amândoi oameni de cultură şi cu vederi politice apropiate în ceea ce priveşte nocivitatea regimului otoman de apăsare a țărilor române”[144]. Aceste negocieri au displăcut domnului valah şi i-a cerut trimisului său să aducă la îndeplinire porunca, rechemându-l totodată la București. Nici de astă dată Toma Cantacuzino nu s-a grăbit să se supună cerințelor domnului său. Ba mai mult, acesta îi aduce la cunoştință lui Dimitrie primejdia ce-l paşte din partea dușmanilor săi. Toate aceste evenimente derulate pe parcursul anului 1703 şi primele luni ale celui următor au fost relatate de autor în romanul pamflet *Istoria ieroglifică*[145], operă la care lucra pe atunci şi care va fi finisată în scurtă vreme (1705). Brâncoveanu însă nu s-a limitat numai la aceasta, ci, punând în acțiune mulți bani, a câştigat susținerea din partea marelui-vizir Damad Husein-Paşa (1703–1704), care a poruncit ca Dimitrie să fie arestat şi exilat pe insula Hios. Acesta este din nou prevenit de defterdarul Firari Hasan-Paşa de pericolul ce-l amenință şi, astfel, reuşi să se ascundă în palatul ambasadorului Franței la Poartă Charles d'Argental, marchiz de Ferriol. După cum evocă evenimentele însuşi Dimitrie Cantemir[146], la rugămințile insistente ale vizirului de a-l preda pe demnitarul moldovean, diplomatul a refuzat cu mare demnitate[147].

Istoricul Victor Țvircun, în baza unor izvoare inedite[148], consideră că în realitate misiunea lui Toma Cantacuzino la Istanbul urmărea alt scop: să negocieze condițiile unei împăciuiri între cele două case domneşti. Această misiune delicată putea fi încredințată unei persoane care se bucura de încrederea ambelor părți. De aceea domnul muntean prin intermediul lui Toma Cantacuzino, vărul lui Brâncoveanu, dar şi al Casandrei Cantacuzino-Cantemir, îi propune lui Dimitrie Cantemir anumite sume de bani şi proprietăți imobile în schimbul refuzului de a pretinde la scaunul princiar al Valahiei. Urmărind derularea ulterioară a evenimentelor, acelaşi istoric ajunge la concluzia că misiunea lui Toma Cantacuzino la Istanbul a reuşit întru totul, fiind răsplătit de domnul muntean cu ridicarea în scurtă vreme (9 august 1704) în rangul de mare-postelnic, apoi de mare-spătar (1 septembrie 1706) şi încredințându-i importante misiuni diplomatice la Poarta Otomană, în Transilvania şi Țara Moldovei.

Între timp, după venirea la tronul Imperiului a lui Ahmed al III-lea (ocazie cu care Dimitrie îi dedică tratatul de muzică turcească *Tarifu ilmi musiki ala vêghi maksus*, finisat

---

144 *Ibidem*, p. 146.

145 Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, ed. Virgil Cândea, Stela Toma, Nicolae Stoicescu, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. IV, București, 1973, p. 191–222. Despre veridicitatea informației prezentate de Dimitrie Cantemir vezi comentariile istorice ale lui N. Stoicescu, *Ibidem*, notele 695–783, p. 358–366.

146 Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, p. 222–237, notele lui N. Stoicescu, notele 788–840, p. 367–371; Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. 521-522.

147 Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 146.

148 Țvircun V., *Viața şi activitatea contelui Toma Cantacuzino*, Chişinău, 2005, p. 10–12 (în continuare: Țvircun V., *Viața şi activitatea*).

de curând[149]), au avut loc schimbări în structurile superioare ale puterii, de astă dată venind în prim-planul vieții politice marii-viziri Ahmed-Paşa Kalaylâkoz (sepembrie–decembrie 1704), apoi Mehmed-Paşa Baltadji Teberdan (decembrie 1704–mai 1706), ambii binevoitori fraților Cantemireşti şi ostili lui Brâncoveanu. Profitând de situație, Antioh şi Dimitrie Cantemir adresează plângeri marelui-vizir Baltadji, în care descriu situația grea a Moldovei sub Mihai Racoviță şi tulburările sociale, care subminau securitatea provinciei şi a imperiului în ultimă instanță. Brâncoveanu, fiind conştient de susținerea pe care o aveau de astă dată Cantemireştii în sferele înalte ale Porții Otomane, se văzu nevoit să înceteze de a-l susține pe Mihai Racoviță şi să se împace definitiv cu cei doi frați, Antioh şi Dimitrie. Cu această misiune domnul muntean îl trimite în capitala otomană pe un alt văr al său, Şerban Cantacuzino, mare-comis. În prezența lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, sfetnicul de taină al sultanului şi al patriarhului Dositei al Ierusalimului, cele două părți au ajuns la un compromis rezonabil: în primul rând, ca Antioh Cantemir să revină în scaunul Țării Moldovei (ceea ce s-a şi produs la 12 februarie 1705) şi domnul valah să nu mai susțină niciun candidat sau pretendent împotriva lui, iar în al doilea rând, să înceteze ostilitățile cu Dimitrie, urmând să-i plătească câte zece pungi pe an drept recompensă pentru moşiile confiscate din Țara Românească, ce-i reveneau soției acestuia, Casandra, drept zestre de la tatăl ei, Şerban-Vodă Cantacuzino, decedat la 1688, în schimb Dimitrie Cantemir nu va mai pretinde la tronul Valahiei[150]. Atât Cantemireştii, cât şi domnul muntean convin să nu mai vină cu clevetiri şi pâre unul împotriva altuia la curtea sultanului. La rândul său, Dimitrie Cantemir în urma acestor negocieri, respectând cele convenite, s-a retras din viața politică. Toate aceste relații de durată între cele două case domneşti au fost în centrul atenției şi reflectate în cunoscutele opere cantemiriene *Istoria ieroglifică*, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor*[151], dar şi consemnate de cronicile vremii.

După ce părea că au fost depăşite cele mai mari complicații legate de relațiile cu Constantin Brâncoveanu şi anturajul său, în prim-plan au ieşit contradicțiile dintre cei doi frați. Dimitrie şi-a dat în vileag nemulțumirea față de fratele lui, care pe lângă faptul că nu a împărțit cu el moşiile tatălui lor, a manifestat o zgârcenie vădită, când acesta aştepta ajutorul său la Constantinopol, iar în timpul celei de a doua domnii a lui Antioh (1705–1707), de asemenea nu a avut niciun sprijin material.

Începând cu 1705–1706, Dimitrie Cantemir renunță la activitățile politice, nu mai reprezintă interesele fratelui Antioh la Poartă în a doua sa domnie, iar după mazilirea acestuia nu se implică în rivalitățile pentru scaunul domnesc din Moldova şi cel din Țara Românească (20 iulie 1707), nu a mai intervenit pentru susținerea vreunui candidat la Scaunul Moldovei. În perioada 1706–1710 Dimitrie a dus o viață de familie, menți-

[149] Mai detaliat, vezi compartimentul *Dimitrie Cantemir şi arta muzicală* în lucrarea de față.

[150] Neculce I., *Letopisețul Țării*, p. 175; Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 146–147.

[151] Simota A., *Cantemir Dimitrie*, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 149.

nând şi chiar fortificând relaţiile cu unii dintre dregătorii otomani influenţi (Daul Ismail-Efendi, sfetnic al sultanului Ahmed al III-lea[152]) şi cu diferiţi reprezentanţi ai puterilor europene la Poartă (francezul Ferriol, olandezul J. Collyer şi rusul Piotr Andreevici Tolstoi).

Peste câţiva ani, când vechea locuinţă nu mai era încăpătoare pentru familia sa, Dimitrie hotărî să ducă la capăt după proiectul său arhitectonic construcţia palatului pe malul stâng al Cornului de Aur, în cartierul Fanar, în inima Istanbulului, în apropierea moscheii Fethi Şerefis[153]. Despre acest edificiu Dimitrie Cantemir va nota mai târziu: „pe când şedeam la Constantinopol, am înălţat palatul meu aşezat pe o înălţime ce se numeşte în turceşte Sangiakdar Iakişi; pot zice că e foarte elegant şi totul respiră a frumuseţe; situaţia sa este minunată; are o perspectivă de unde poţi vedea toată cetatea şi suburbiile. Socrul meu, Şerban Cantacuzino, domnul Ţării Româneşti, a început acest palat sub Mehmed al IV-lea[154], ridicând zidurile din fundul văii până la înălţimea de 25 de coţi[155]; terenul l-a plivit şi a făcut o grădină; în sfârşit ridicase şi pereţii principali ai casei foarte înalţi; cheltuielile se ridicau deja la 35 000 de galbeni, când deodată îi veni porunca ca să înceteze construirea pentru că ar putea deja să vadă chiar în interiorul palatului imperial numit Tarschane Serai. Din fericire, prin intervenţia marelui-vizir Ali-Paşa[156], sultanul mi-a dat învoirea de a continua zidirea palatului nou pe fundaţiile celui vechi”[157]. Se pare că familia lui Dimitrie Cantemir s-a mutat la noua reşedinţă prin 1707, pe când construcţia încă nu era finisată, precum va arăta mai târziu, „dar abia îl terminasem [palatul – *n.n.*] şi dintr-o dată am fost alungat din domnia Moldovei”[158], ceea ce arată că construcţia o încheiase abia în 1711[159].

Descurcându-se cum putea, căutând să-şi întreţină familia, care între timp crescuse (după Maria, care se născuse la Iaşi, la Istanbul s-au mai născut: în 1701 – Smaragda; în 1703 – Matei; în 1705 – Constantin; în 1706 – Şerban; în 1708 – Antioh)[160], dedicându-

---

[152] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700-1710)*, p. 148, nota 14.

[153] Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*, p. 397–398.

[154] Sultanul Imperiului Otoman în 1648–1687.

[155] Unitate de măsură egală cu 0,637 m.

[156] Ali-Paşa Ciorlulu mare-vizir otoman (3 mai 1706–18 august 1710).

[157] *Istoria Imperiului Otoman*, în *Opere*, Bucureşti, 1878, p. 145, n. 22. „Circa eandem regionem, cum Constantinopoli essemus, in colle altissimo, Sandziakdar Jokuszi dicto, haud aspernanda palatia struxeramus, e quibus, quasi e specula, tota fere urbs et suburbia conspectui patebant. Sub Sultan Muhammed IV, socer noster, Valachiae Princepis; Serbanus Cantacuzenus, erectis e valle ad 25 cubitos muris, in horti usum solum adaequaverat, et iam primum aedificiorum parietem exstruxerat, eoque ad 35 000 imperialium expenderat, post vero ab ulteriori structura prohibitus erat, eo quod ipsum Serai Imperatorium Bagczesi, sive Tersane Serái dictum, inspicere posset. Tandem vero, intercedente Supremo Vesirio Ali Pasza, ab Imperatore facultatem impetravimus nostra palatia veteribus illia fundamentis imponendi: quibus vix finitis, Moldaviae Principatum capessere quqsi vi coacti fuimus” (Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. 340)

[158] „…quibus vix finitis, Moldaviae Principatum capessere quqsi vi coacti fuimus” (*Ibidem*, p. 340).

[159] Palatul distrus de marele incendiu din anul 1784, când s-a pustiit acest cartier constantinopolitan (Decei A., *Cantemir la Istanbul*, p. 44).

[160] Volumul de faţă include eseuri aparte despre fiecare dintre urmaşii lui Dimitrie şi ai Casandrei.

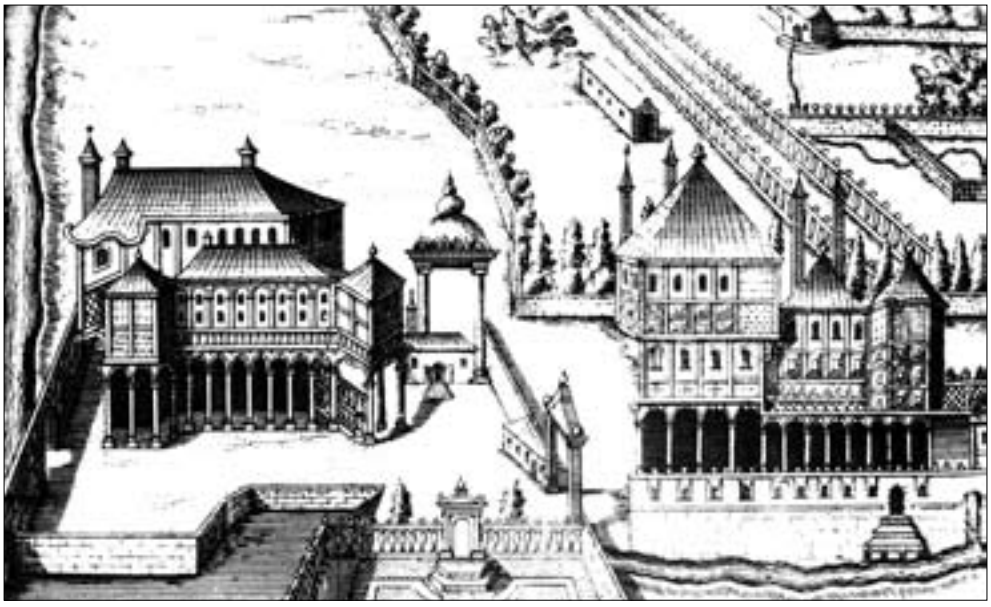

Palatul lui D. Cantemir de la Constantinopol. După o gravură din secolul al XVIII-lea

și în mare parte timpul unor ocupații plăcute sufletului său, îndeletnicindu-se cu studiile, cu muzica și cu scrisul. Către această perioadă, Dimitrie acumulase o bună experiență de elaborare a unor studii și scrieri și de fapt scrisul devenise o permanență în activitățile sale cotidiene. Condiții mult mai favorabile de activitate culturală și cărturărească s-au creat mai ales după împăciuirea cu Constantin Brâncoveanu și trecerea în noul său palat, unde avea adunată o colecție de stampe, manuscrise și cărți vechi despre rânduielile și obiceiurile turcilor[161]. În scurtă vreme, noua sa locuință deveni unul din centrele vieții culturale, muzicale și științifice ale capitalei otomane, fiind permanent vizitat de soli și diplomați ai țărilor străine, de reprezentanți ai elitei politice și intelectuale imperiale, cât și de membri ai celor mai mari familii negustorești și ai nobilimii locale, între care viitorii-mari viziri Tehendar Mehmed-Paşa (1704–1706) și Mehmed Baltagi-Paşa (1710–1712), cât și Devlet-Ghirei al II-lea, ulterior Hanul Crimeii (1708–1713)[162], Daul Ismail-Efendi „om de casa împăratului, din cei dinlontru și era și capuchihai hanului…", care „mergè de multe ori… la gazda lui Dumitrașco-Vodă", de la care afla „tainele împărătești" [163], apoi de cunoscătorul și cercetătorul literaturii turcești, al matemati-

[161] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 150.

[162] Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare. Dimitrie Cantemir și Devlet Ghirai al II-lea*, în „Cugetul", Chișinău, 2006, nr. 4, p. 73–76 (în continuare: Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare*).

[163] „…Și-l cinstè (că poate-fi bè și vin) și-i dzice deizadè în tamburină. Că așa știè a dzice bine în tambură, că niciun țarigrădean nu putè dzice ca dânsul. Și-i era foarte dragu deizadè acelui turcu." (Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 202).

cii, al filosofiei lui Democrit și al islamului hogea Isaad-Efendi[164], de pictorul și renumitul interpret la saz Leun Celebi[165], de filosoful și tălmăcitorul *Coranului* – Nefiolglu[166] ș.a. Toate acestea arată că D. Cantemir nu a confundat niciodată cultura și civilizația rafinată a Islamului, pe care le cunoștea în profunzime și le aprecia după merit, cu politica venală și coruptă a autorităților Porții ce se manifesta cu toată duritatea față de țările române[167].

După aducerea pe un făgaș cât de cât liniștit a raporturilor sale cu C. Brâncoveanu, Dimitrie Cantemir se văzu și mai mult absorbit de tumultul vieții constantinopolitane, de activitate cărturărească și omniprezență în mediile intelectuale și politice, unde era deseori „invitat", mai ales că devenise cunoscut prin melodiile cu iz oriental pe care le compusese și le cânta, însoțindu-le „cu tamburina pe la ospețele marilor demnitari ai Porții" [168]. Această activitate muzicală era ieșită din comun, dat fiind faptul că devenise remarcată și în Moldova, găsindu-și ulterior reflectare în scrierile contemporanilor săi N. Costin, A. Uricariul, I. Neculce. Dintre interesele cărturărești, aflate în prim-plan, se pare, sunt cele legate de istoria, cultura și civilizația arabo-muhammedană și turco-otomană în special. Către această perioadă D. Cantemir acumulase, neîncetat până la sfârșitul 1710, când a părăsit capitala otomană, fiind înzestrat cu caftan de domnie în Moldova, o bogată colecție de stampe, manuscrise și cărți vechi despre rânduielile și obiceiurile turcilor, căzute, precum arată însuși D. Cantemir, în mâinile marelui-dragoman al Porții, Ioan Mavrocordat[169]. Din aceleași considerente, el a procurat cu mari sacrificii băneşti și la intervenția unor prieteni din Seraiul imperial, cópii după portretele sultanilor otomani, executate de Leuni Celebi, musavvirul (pictorul-șef) al Curții Otomane[170], cópii care, probabil, au fost reproduse în edițiile germană (1745) și engleză (1756) ale celebrei opere cantemiriene.

În același timp, demnitarul moldovean era cunoscut și respectat pentru vastele sale cunoștințe și în mediul populației creștine din capitala otomană. La un moment dat, D. Cantemir acceptă propunerea de a se implica într-un litigiu de proprietate la Istanbul dintre creștini și autoritățile otomane, făcând dovada unor cunoștințe juridice apreciabile. Astfel, el a luat apărarea creștinilor care locuiau într-o uliță ce fusese cedată, încă din 1471 arhitectului grec Hristodulo, de către sultanul Mehmed al II-lea Fiatih, drept răsplată pentru ridicarea impozantei geamii Muhammedíe și a cărei stăpânire era acum revendicată de niște turci. „Și când sub sultanul domnind acum Ahmed al III-lea"

---

164 Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. 301.

165 Acestuia îi aparțin copiile a 22 de portrete ale sultanilor otomani, pe care Dimitrie Cantemir le-a procurat cu sume mari de bani, anexându-le ulterior la lucrarea sa *Istoria Imperiului Otoman* (Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum*, p. 373–374).

166 Țvircun V., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol*, p. 398.

167 Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 148.

168 Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 217–218, nota 11.

169 *Ibidem*, p. 144, nota 22.

170 *Ibidem*, p. 233, nota 42; Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 149, nota 21.

– atestă Cantemir – „turcii au intentat proces creştinilor din acea uliţă, voind a le lua şi biserica, m-am însărcinat eu cu apărarea lor şi între alte Hudget sau probe justificative, am arătat înaintea marelui-vizir Ciorlulu Ali-Paşa acea scrisoare" de danie păstrată în arhiva bisericii „Sfintei Fecioare Maria" din Muguliotissa pe care vizirul „o ceti cu multă atenţie …în urmă mi-o restitui şi porunci turcilor a nu mai supăra pe creştini în această treabă"[171].

Pe lângă colecţia de cărţi, se pare o adevărată bibliotecă, pe acele vremuri, nobilul moldovean a acumulat în palatul său şi o colecţie de obiecte vechi cu valoare artistică deosebită, pe care, fie că le procura, fie că le găsea în urma unor investigaţii arheologice proprii, întreprinse în acest scop, precum a fost şi cazul descoperirii în ruinele palatului împăratului Bizanţului, Ioan al VI-lea Cantacuzino a unui fragment antic de porfir cu chipul sculptat al unei femei, datând din anul 520 d.Hr.[172]. De altfel, această pasiune a lui D. Cantemir pentru arheologie şi pentru descoperirea unor relicve vechi vin încă din prima tinereţe, când acesta, profitând de vizitele sale în Moldova, întreprindea călătorii pe la ruinele vechilor cetăţi şi aşezări ale strămoşilor săi şi care uneori se soldau cu identificarea unor interesante relicve, menţionate ulterior în *Descrierea Moldovei.* Regretul pierderii acestei bogate colecţii, în urma acţiunii din 1711, va fi dat în vileag când va scrie, precum că palatul său „…cu toate raritățile ce strânsesem acolo au ajuns în mâinile fiicei sultanului Ahmed"[173].

Totalizând întreaga perioadă de aflare a lui Dimitrie Cantemir în capitala otomană, se poate susţine ideea că „în Istanbulul, considerat de unii neştiutori ca fiind o capitală barbară, retrogradă, Cantemir a reuşit să se ţină în pas cu progresele ştiinţifice ale vremii"[174].

După câţiva ani de acalmie, poate cei mai liniştiţi din toată perioada aflării familiei sale la Constantinopol, când a putut să-şi vadă de treburile cărturăreşti şi culturale, să studieze şi să se întreţină cu distinse personalităţi din capitala otomană, treptat Dimitrie Cantemir se văzu atras în iureşul unor evenimente care l-au readus la realităţile crude ale ţării şi poporului său. Deşi cu puţin timp în urmă părea să fi renunţat la scaunul domnesc pentru a rămâne până la sfârşitul vieţii în vechea urbe de pe malul Bosforului, unde-şi creştea şi educa copiii, unde îşi aducea la bun sfârşit construcţia palatului, poate unul dintre cele mai frumoase din capitala otomană de atunci, unde mediul intelectual şi spiritual atât de divers părea că îi satisface pe deplin aspiraţiile cărturăreşti, unde prin intermediul negustorilor şi ambasadorilor străini putea să-şi procure şi să-i fie pusă la dispoziţie orice carte dorită de el, iată că în sufletul său se furişă din nou acel senti-

[171] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 151, nota 41; Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 149.

[172] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 150, nota 22.

[173] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 90, nota 10. Conform izvoarelor istorice, palatul lui Dimitrie Cantemir din Ortaköy a fost confiscat în 1712 (Tahsin G., *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601–1712)*, Bucureşti, 1984, doc. 236).

[174] Decei A., *Cantemir la Istanbul*, p. 46.

ment de neliniște și frământări pe care îl trăise atât de intens cu câțiva ani în urmă, când îl interesa foarte de aproape starea de lucruri din Moldova și Valahia când se visa domn în cele două țări. De astă dată însă frământările sale erau de altă natură, fiindcă evenimentele din ultima vreme au început să se deruleze cu o viteză uimitoare, când situația se schimba de la o zi la alta și cu toată duritatea îşi punea sacramentala întrebare, dacă nu cumva a sosit momentul mult visat de izbăvire a patriei și neamului său de împovărătoarea stăpânire otomană.

2. A DOUA DOMNIE A LUI DIMITRIE CANTEMIR (8 NOIEMBRIE 1710–IULIE 1711)

Preliminarii. Scurtă privire istorică

a) Imperiul Otoman. După secole de cuceriri și glorie, către ultimele decenii ale sec. al XVII-lea ajunsese la limitele expansiunii teritoriale și Imperiul Otoman. Cu o deosebită putere s-a încins rivalitatea Imperiului Otoman cu țările Europei, în special cu Rusia și Polonia, dar mai ales cu Imperiul Habsburgic. Cu toate că la 1672 sultanul reuși să cucerească de la poloni cetatea Cameniței, nu a mai fost în stare să-și dezvolte succesul, căci în luptă contra Imperiului Otoman s-au încadrat spre finele sec. al XVII-lea Veneția și Rusia lui Petru I. Observatorii străini aflați la Istanbul, dar și călătorii străini în trecere prin provinciile balcanice ale Imperiului Otoman au observat că marea putere orientală era în declin economic și militar, corupția cumplită, care domnea la curtea sultanului, scăderea veniturilor imperiului, numeroasele războaie însoțite de pierderi umane și materiale enorme subminau temeliile ce păreau altă dată de nezdruncinat ale osmanilor. Toate acestea s-au răsfrânt asupra stării materiale și morale, asupra combativității unităților de oaste otomană. Într-un șir de lupte mari imperiul suferă înfrângeri zdrobitoare: luptele de sub zidurile Vienei (1683), Budapestei (1687), o înfrângere totală suferă flota otomană în fața celei austriece la Vidin pe Dunăre (1689), de la Zenta (1697). Astfel, începuse o mare contraofensivă a puterilor creștine împotriva stăpânirii otomane în Europa centrală și de sud-est. Totalurile acestor războaie au fost făcute în cadrul păcii de la Karlowitz (26 ianuarie 1699), în urma căreia Imperiul Otoman a suferit mari pierderi teritoriale. Sub stăpânirea Austriei au trecut Ungaria, Transilvania, Bacika și aproape toată Slavonia; la Veneția – Morea, iar la Rusia – Azovul. Numai poziția Franței care a atacat Austria a salvat Imperiul Otoman de la un dezastru total.

Dimitrie Cantemir, ajuns pe atunci la maturitate, om cu o pregătire intelectuală deosebită, aflându-se de mulți ani la Istanbul și având multe cunoștințe și chiar prietenii în

O hartă

înaltele sfere politice şi militare ale Curții Otomane observa şi căuta să analizeze aceste mari insuccese ale Imperiului Otoman la care fusese martor ocular, ajungând la concluzia că acesta trece printr-un declin ireversibil, idee formulată ulterior în celebra sa operă *Istoria Imperiului Otoman.*

În mare taină Dimitrie Cantemir avea întâlniri cu diplomați occidentali şi ruşi de pe lângă Sublima Poartă. Aceste întrevederi şi discuții îl ajutau să acumuleze un spectru larg de informații, care mai târziu l-au determinat să ia decizii politice hotărâtoare. Din toată această fierbere politică şi militară, care a cuprins la răscrucea sec. XVII–XVIII atât Imperiul Otoman, cât şi numeroase puteri creştine învecinate, tânărul Dimitrie Cantemir căuta să chibzuiască asupra şanselor pe care le are Țara Moldovei, dacă s-ar încadra într-o luptă deschisă antiotomană ca aliat al unei sau mai multor puteri creştine.

b) Rusia. Mai cu seamă din ultimele decenii ale sec. al XVII-lea după urcarea pe tronul Moscovei a lui Petru I, Rusia se implică tot mai mult în probleme şi conflicte regionale europene. La hotarul sec. XVII–XVIII s-au profilat două tendințe distincte ale politicii externe ale Rusiei țariste în Europa: lupta pentru ieşirea la Marea Baltică şi alta – la Marea Neagră. În aceste condiții noua mare putere nordică s-a ciocnit de interesele altor mari puteri europene de atunci, între care Suedia, Prusia, Polonia în zona Mării Bal-

tice și, respectiv, Imperiul Otoman în zona Mării Negre. Pentru realizarea acestor deziderate, Rusia a efectuat un șir de reforme[175], între care și cea militară, reformă care s-a soldat cu formarea armatei regulate, iar după cucerirea gurilor Nevei și a Golfului Finic, după fondarea Petersburgului (1700–1703), a pus începuturile construcției unei flote moderne de război la Marea Baltică. Aceste acțiuni ale Rusiei s-au întreprins în condițiile dominației politice și militare suedeze în această parte a Europei. După mai mulți ani de război cu Suedia (cunoscut în istorie ca Războiul Nordic), fie de una singură, fie în alianță cu alte puteri europene interesate, Rusia a înclinat balanța succesului de partea sa. Hotărâtoare în această privință s-a dovedit a fi bătălia de la Poltava (27 iunie/8 iulie 1709), în care forțele armate ruse în frunte cu Petru I au provocat o înfrângere zdrobitoare oastei suedeze în frunte cu Carol al XII-lea și aliatului său, hatmanului ucrainean Mazepa. Rămășițele acestor armate s-au retras în grabă la Hotin, cetate aflată sub stăpânirea Țării Moldovei, sperând să găsească apărare din partea Imperiului Otoman și la o vreme potrivită să se poată retrage în patrie. Fiind lovit de ruși și la Hotin, Carol al XII-lea s-a retras în grabă spre sud aciuându-se în apropiere de cetatea turcească Bender (azi s. Varnița). Știind de faptul că Poarta Otomană era îngrijorată de succesele militare ale Rusiei, Carol al XII-lea a încercat să încheie o alianță cu Imperiul Otoman, cu ajutorul acestuia să-l înfrângă pe rivalul său Petru cel Mare, restabilind dominația în zona Mării Baltice și teritoriile adiacente. Petru I i-a propus lui Carol să semneze tratat de pace, să recunoască cuceririle sale la Marea Baltică, iar Suedia să devină un stat neutru, ceea ce n-a voit să primească regele suedez. În atare condiții, teatrul de război și-a schimbat vectorul în zona Mării Negre. Petru cel Mare considera că în temei problema ieșirii la Marea Baltică este rezolvată și a sosit timpul printr-o lovitură hotărâtoare să înfrângă Imperiul Otoman și rămășițele oastei suedeze, iar prin aceasta polcurile ruseşti să iasă la Marea Neagră, la Dunărea de Jos și, dacă condițiile vor fi prielnice, să atace Constantinopolul.

Relațiile dintre cele două părți s-au acutizat; pe de o parte, Petru cerea expulzarea lui Carol al XII-lea și a lui Mazepa din teritoriul otoman, iar pe de altă parte, turcii îi replicau că oastea rusă a ocupat Polonia și că este amenințat vasalul lor, hanul Crimeii, de flota militară rusă de la Marea Azov și Taganrog. Dintru început în mediul forțelor politice de la curtea sultanului s-a considerat că pentru Imperiul Otoman este mai chibzuit să respingă alianța cu Carol al XII-lea, propusă cu insistență de solii acestuia, și să mențină pacea încheiată cu Rusia în 1700 la Constantinopol, ba chiar îi propun țarului, ceea ce și reușesc, să încheie pace cu Imperiul Țarist pe 30 de ani. Această soluție s-a dovedit a fi de scurtă durată, căci în curând sultanul sub presiunea „partidelor războinice", a hanului Crimeii Devlet Ghirai al II-lea, care în această situație s-a dovedit a fi o figură-cheie, a suedezilor, în cele din urmă, către vara anului 1710 l-a numit pe Mehmed Baltadji-Pașa mare-vizir. Noul vizir convoacă la 9/20 noiembrie 1710 Marele Divan, cu parti-

[175] Буганов В.И., *Петр Великий и его время*, Москва, 1989; Анисимов Е., *Время петровских реформ*, Ленинград, 1989.

ciparea sultanului, a înalților dregători otomani, adepți ai războiului, și a hanului tătar Devlet Ghirai al II-lea, unde, luându-se în considerație anumite încălcări ale teritoriului de către trupele țarului în regiunea Azovului, Mării Negre și Ucrainei de sud-est și așteptându-se la un ajutor armat substanțial din partea suedezilor lui Carol al XII-lea și al polonilor din slujba regelui Stanislas I Leszczyński, Poarta a hotărât să declare război Rusiei, întemnițându-l pe solul P.A. Tolstoi[176].

În această acțiune politică și militară de proporții, Petru cel Mare miza nu numai pe forțele proprii, dar și pe susținerea popoarelor creștine caucaziene și mai ales a celor balcanice, inclusiv Moldova și Valahia, care zăceau de secole sub stăpânirea otomană. Or, informațiile care parveneau din aceste părți îi aduceau veşti destul de încurajatoare, deoarece popoarele subjugate de otomani vedeau în puterea creștină de la Răsărit un izbăvitor al lor. În aceste împrejurări, în anturajul lui Petru I s-a profilat planul unei campanii militare de proporții în direcția Mării Negre și Dunării, plan care a fost aprobat la Moscova pe la 20 decembrie 1710. Conform acestui plan, acțiunea trebuia pregătită în perioada de iarnă, iar în primăvară, precum și s-a întâmplat (6 martie 1711), planul trebuia pus în acțiune. Odată cu încheierea pregătirilor, la 22 februarie 1711, la Moscova a fost dat publicității *Manifestul* cu privire la intrarea Rusiei în război contra Imperiului Otoman, cu atât mai mult că acesta din urmă declarase deja război Rusiei. În această perioadă Petru I, dorind să-și coordoneze acțiunile cu Danemarca (aliatul Rusiei contra Suediei), îi scria regelui danez: „eu personal voi sta în fruntea armatei, pe care o voi îndrepta spre granița turcească și spre Balcani". Pe lângă pregătirile propriu-zise legate de armată și asigurarea ei cu toate cele necesare, Petru I a dat dispoziție ca agenții săi să intre în legătură cu conducătorii mișcărilor antiotomane din Balcani: sârbi, bulgari, greci ș.a. și mai ales cu Moldova și Valahia[177], care-și păstraseră structurile lor de stat și puteau să mobilizeze oastea, să adune alimente și furaje, alte mijloace necesare în lupta cu otomanii.

c) Țara Moldovei. După marile înfrângeri ale otomanilor în războaiele cu austriecii și pierderea unor importante stăpâniri în nordul Dunării, demnitarii turci deveniră deosebit de precauți în alegerea domnilor în țările române. Dacă în Valahia datorită abilităților politice și sumelor mari de bani scaunul rămânea în mâinile lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), apoi în Țara Moldovei sultanul îi schimba tot mai des pe domni, suspectându-i de relații tăinuite cu Petru cel Mare al Rusiei. Astfel că în răstimp de 10 ani au fost numiți unul după altul Constantin Duca (1700–1703), Mihai Racoviță (1703–1705), Antioh Cantemir (1705–1707), apoi din nou Mihai Racoviță (1707–1709), care în scurtă vreme a fost înlocuit cu Nicolae Mavrocordat, fiul marelui-dragoman Alexandru Mavrocordat, care va rămâne în scaun foarte puțin timp (1709–1710), unde mai punem că aceste domnii au fost scurtate și mai mult de perioade de caimăcămii.

[176] Cernovodeanu P., *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710)*, p. 151.

[177] Лещиловская И.И., *Петр I и Балканы*, в журн. „Вопросы истории", Москва, 2001, № 2, с. 46–57.

Urcarea în scaun şi primele acțiuni de politică internă şi externă

În linii mari aceasta era panorama militaro-politică deosebit de tensionată din anii 1709–1710, care prin informațiile parvenite pe diferite căi şi surse, dar şi zvonuri, care într-un fel sau altul străbăteau dintr-un capăt în altul Constantinopolul, ajunge şi la Dimitrie Cantemir. Aceste evenimente nu l-au lăsat indiferent, încercând să se implice în complicatele relații de la Curtea Otomană prin intermediul unor demnitari cunoscuți şi mai ales profitând de amiciția cu hanul Crimeii – Devlet Ghirai al II-lea, care se bucura de trecere în anturajul sultanului. În legătură cu aceasta o sursă bine informată arată că Dimitrie Cantemir l-ar fi rugat pe Ismail-Efendi cu care „avè bun prieteşug" , „era om de casa împăratului… şi capuchihai hanului" ca el „să grăiască hanului, şi hanul împărăției, să-l facă domnu în Moldova"[178]. La trei zile după declarația de război Rusiei de către Imperiul Otoman, la şedința Marelui Divan din 12/23 noiembrie 1710, au fost luate în dezbatere măsurile de siguranță la hotarele de nord-est ale imperiului, mai ales în principatele Moldovei şi Valahiei, unde se întrevedea că va fi viitorul teatru de război. În legătură cu aceasta au răsunat deschis învinuirile la adresa lui C. Brâncoveanu şi N. Mavrocordat, precum că s-au hăinit şi că întreține în taină legături cu Petru cel Mare. Cât privește Țara Moldovei, Devlet Ghirai, învinuindu-l pe Nicolae Mavrocordat de legături tainice cu țarul, afirma că în aceste condiții este nepotrivit să rămână în scaun o persoană infidelă Înaltei Porți[179]. Ponderea cuvântului lui Devlet Ghirai a făcut ca hotărârea cu privire la mazilirea acestuia să fie adoptată cu consimțământul sultanului câteva ore mai târziu. Firmanul de detronare a sosit la Iaşi pe data de 4 decembrie 1710[180].

În acele zile de noiembrie ale lui 1710, ecoul marilor frământări de la Curtea Otomană a ajuns şi la Dimitrie Cantemir, căruia după glorioasa victorie a lui Petru cel Mare de la Poltava i s-a aprins din nou în suflet dorința de a deveni domn al Țării Moldovei şi cu ajutorul țarului să izbăvească în sfârşit patria sa de împovărătoarea stăpânire otomană. Conform unor cercetări recente, cunoscând suspiciunile dregătorilor de la Poartă referitor la relațiile secrete dintre Nicolae Mavrocordat şi țarul rus, Dimitrie Cantemir a elaborat un plan propriu de obținere a tronului[181], căutând să-l atragă în acest scop de partea sa pe hanul Crimeii, ceea ce-i reuşeşte, în ciuda faptului că nu dispunea de mijloace băneşti.

Către această perioadă, Dimitrie Cantemir acumulase o solidă experiență politică şi militară, fiind inițiat în arta intrigilor de palat, între care corelația intereselor politice şi a celor personale, procedura de elaborare şi de adoptare a hotărârilor de stat, mecanismul funcționării Divanului, rolul grupărilor politice etc. Dimitrie Cantemir ştia că pretendentul la scaunul domnesc, în mod obligatoriu, trebuia să aibă susținere în cer-

---

178 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p 202.

179 *Cronici turceşti privind ţările române*, vol. III, ed. M.A. Mehmet, Bucureşti, 1980, p. 213 (în continuare: *Cronici turceşti*); Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare*, p. 74.

180 Hurmuzaki E., *Documente privind Istoria Românilor*, Supl. I, Bucureşti, p. 389; Haidarlî Dan, *Din istoria relațiilor româno-tătare*, p. 74.

181 Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare*, p. 75.

curile înalților demnitari ai imperiului, ceea ce era imposibil de a obține fără o recompensă materială impunătoare. Banii trebuiau să fie plătiți anticipat. Evident că Dimitrie Cantemir, în calitate de pretendent, nu avea nicio șansă de a-i atrage de partea sa doar cu promisiuni pe prea experimentații dregători ai Divanului otoman. Anume din acest considerent, în ipostază de susținător în vederea realizării planurilor sale el alege un personaj care a petrecut mai mulți ani în Crimeea, puțin inițiat în viața de la curtea sultanului, dar care prin rangul și influența sa dispunea de posibilități politice dintre cele mai largi[182], între care numirea și mazilirea domnilor români.

Chibzuind asupra modalităților cum ar putea să se impună în fața înalților demnitari otomani, într-una din acele zile a obținut prin intermediul bunului prieten și susținător Daut Ismail-Efendi, reprezentant al hanului la Poartă, o întrevedere cu Devlet Ghirai. Datorită șarmului pe care-l avea și mai promițând hanului câteva mii de galbeni, Dimitrie din nou a produs o impresie dintre cele mai favorabile asupra hanului, făcându-l pe acesta să creadă că în acele condiții o candidatură mai potrivită la scaunul Moldovei nu poate fi. Cu atât mai mult că Devlet Ghirai era de mai mulți ani în relații bune cu Cantemireștii, inclusiv cu Dimitrie. Simpatia crâmleanului față de Cantemireşti venea încă de la Constantin-Vodă, tatăl lui Dimitrie, care era văzut drept un domn de încredere în fața turcilor și tătarilor. Până a deveni han al Crimeii, Devlet Ghirai l-a vizitat pe Dimitrie la palatul său din Constantinopol. Apropierea de han a fost favorizată și de pretinsa origine tătărească a Cantemireștilor, pe care Dimitrie o dezvăluise cu multe amănunte viitorului han. Pe lângă aceasta, Devlet Ghirai era măgulit de faptul că Dimitrie Cantemir, în căutarea unui sprijin, l-a preferat anume pe dânsul, neglijând înalții dregători de la Poartă.

În următoarele zile, Devlet Ghirai propune candidatura lui Dimitrie Cantemir la tronul Țării Moldovei, iar la 25 noiembrie 1710[183], în plină desfășurare a serbării Bairamului la insistența „hanului se convoacă un Divan special"[184], în care Dimitrie este desemnat domn, evenimentul fiind consemnat de mai multe cronici moldovene și străine din epocă[185]. Într-una din ele se arăta că hanului „părându-i că [Dimitrie Cantemir – *n.n.*] va fi vrednic ca tatăl-său, au mijlocit la împărăție și așia l-au făcut domn"[186], la care Neculce detaliază „împăratul, cum ai audzit acele cuvinte din hanul, într-acel ceas au și răpedzit, făr de știrea veziriului, de-au adus pre Dumitrașco beizadè de la gazdă, cum mai de sirgu, și l-au adu la saraiu [palatul – *n.n.*] la împăratul. Și îndată l-au îmbrăcat cu cabaniță, cu spinare de soboli, în loc de caftan, și l-au pus domnu în Țara Moldovei, …apoi l-au dus la vizirul, de l-au îmbrăcat în caftan și i-au dat ferman"[187]. Astfel, după cinci zile de la declararea războiului Rusiei, Dimitrie își văzu realizat scopul. Toate s-au derulat atât de repede, încât dre-

[182] *Ibidem*, p. 75.

[183] *Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729* (Pseudo-Amiras), p. 66.

[184] *Cronici turcești*, p. 216.

[185] Vezi de exemplu: Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 202; Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei 1709–1711*, în Costin N., *Opere*, vol. I, Iași, 1976, p. 365–366; *Cronici turcești*, p. 216.

[186] *Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729* (Pseudo-Amiras), p. 66.

[187] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 202.

gătorii otomani au uitat să ridice chestiunea de încasare a sumelor, pe care ei aveau obiceiul să le ceară noilor domni[188].

Dimitrie Cantemir. După o stampă de epocă

Se pare că de astă dată, deși a fost depus jurământul de credință sultanului, apoi s-a mers la Catedrala Patriarhiei unde i s-a rostit rugăciunea de încoronare a împăraților bizantini ș.a., nu au fost respectate întocmai și alte ceremonii în capitala otomană, legate de numirea noului domn[189]. Precum arată însuși D. Cantemir, în „vremuri de pace" alegerea domnului se făcea după un bine regizat scenariu tradițional, care putea să dureze luni întregi și care a fost descris cu lux de amănunte într-unul dintre capitolele *Descrierii Moldovei*[190], și tronul se dădea celuia „care oferă mai mulți bani"[191]. „Dacă amenințâ însă vreun război [precum era și în cazul lui D. Cantemir – *n.n.*], alegerea se făcea în favoarea celui mai de credință și mai de vază prin lauda bărbăției războinice"[192], adică prioritate i se dădea nu celui care putea să ofere mai mulți bani, ci celui care era mai destoinic, devotat și mai priceput în arta războiului. Conform acestei situații, fiind vreme de război, alegerea s-a făcut conform unui ceremonial prescurtat, cu atât mai mult că noul înscăunat trebuia să ajungă cât mai repede în capitala Moldovei. Precum relatează cronicarul, autoritățile otomane „nezăbovindu-l doaă, trei dzile, l-au și pornit, de-au venit în mezil la Iași saltu[193], numai cu dzece, doaădzeci de oameni. Care n-au cheltuit niciunu ban la Poartă, că și tuiurile și singeacul pre urmă i l-au trimis"[194].

În vederea pregătirii de război, pe lângă măsurile de organizare a apărării principatului, noului domn al Moldovei i se cerea să pregătească proviziile necesare pen-

---

188 Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare*, p. 76.

189 Despre întreg spectrul de ceremonii la alegerea și înscăunarea domnilor moldoveni, vezi: Cantemir D. *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 203–225.

190 *Ibidem*.

191 *Ibidem*, p. 212.

192 *Ibidem*.

193 Cu trăsura de poștă fără alaiul și numărul mare de însoțitori tradiționali.

194 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 203. „Cozile de cal (tuiuti), Sangeacul, Cuca, Caftanul domnesc și un cal împărătesc preafrumos împodobit" sunt însemnele domniei primite de la otomani (Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 226).

tru oastea otomană. La plecare marele-vizir i-a mai pus în sarcină noului dom „să chivernisească lucrul, să-mi prinzi pe Brâncoveanul-Vodă munteanul, să mi-l trimiți aice viu", drept recompensă lui Dimitrie i se promitea din partea împărăției că va „avè mare dar şi cinste, şi în locul lui tu vei rămânè acolo [în Valahia – *n.n.*] domnu neschimbat"[195].

Prin 1711, cu puțin timp înainte de a pleca din domnie, Dimitrie Cantemir a finisat palatul său din Constantinopol, fapt care arăta că el mai spera să se întoarcă pe malurile Bosforului.

Astfel, s-a încheiat ultima şedere a lui Dimitrie Cantemir la Istanbul şi odată cu aceasta o mare perioadă a vieții şi activității sale.

Nicolae Mavrocordat

În drum spre capitala Moldovei, ajungând la Galați, avu loc un eveniment ieşit din comun, când domnul scos din scaun, Nicolae Mavrocordat, a găsit de cuviință să se întrețină cu noul domn, căci de obicei „alți domni nu mai stau să să împreune, după ce să mazilescu, ce fug unul de altul", întâlnire la care fostul domn îl ruga pe Dimitrie să nu „să potrivască boierilor de țară, să-l pârască la Poartă" convenind „că nu-l va amesteca la Poartă, cât a trăi Dumitrașco-Vodă domnu"[196]. Conform altei versiuni, drept motiv pentru întrevederea celor doi a servit faptul că noul domn a interceptat de la oamenii trimişi de N. Mavrocordat la Țarigrad nişte „tescheréle şi fermanuri împărăteşti şi polițe" adică „birul din domnia sa dat la visteria împărătească"[197].

Până la sosirea noului domn la Iaşi, timp de o săptămână, de treburile țării s-a ocupat caimacamul Iordache Ruset vornicul. Între timp, odată cu schimbarea domnilor s-au întors în țară boierii pribegi, între care şi Lupu Bogdan, dintre aceştia doar Dediul spătarul şi Zmuncilă banul au rămas în Țara Leşească.

Dimitrie Cantemir cu mica sa suită sosi în capitala Moldovei la 10 decembrie 1710[198]. Precum descrie evenimentul un martor ocular, când „s-au apropiat de Iaşi i-au ieşit boiarii țării cu slujitorimea şi cu tabulhanaoa, de i-au făcut alai dupe abiceaiu",

[195] Neculce I., *Letopiseţul Țării Moldovei*, p. 203.

[196] *Ibidem*, p. 205.

[197] Uricariul A., *Cronica paralelă*, vol. II, p. 229.

[198] *Cronica anonimă a Moldovei, 1661–1729* (Pseudo-Amiras), p. 67.

în frunte mergând un demnitar turc. „Întrând în oraș au mers la biserica lui Sfetii Nicolae[199] de i-au cetit molitva de domnie chir Ghedeon, mitropolitul. Și de acolo mergând la casele domnești s-au cetit fermanul împărătesc și după obiceaiu i-au sărutat mâna și poala, ca unui domn tânăr". După aceasta domnul s-a adresat cu un cuvânt de salut „că era slovetnic la acestia", prin care îi chema pe toți boierii și supușii săi „să fie unii cătră alții întru dragoste, poftind pre cei bătrâni, ca pre niște părinți, pre cei de vârsta sa ca pre niște frați și pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătând ce ar fi folosul unirii boierești", mulțumindu-i caimacamului de slujbă, dăruindu-i caftan[200].

Trecându-și pe un plan secundar ocupațiile intelectuale cărturărești, noul domn moldovean a început să se ocupe cât se poate de temeinic de treburile țării, de activitatea domnească[201]. În urma unor consultări preliminare, după înscăunare noul domn respectând tradiția la a „tree dzi au boierit [a numit în dregătorii – *n.n.*] boierimea". Cel mai de credință în treburile țării și cel mai apropiat sfetnic a fost desemnat ruda sa apropiată – Ion Neculce, care a fost înzestrat cu dregătoria de mare-spătar. În celelalte ranguri au fost numiți alți boieri ai săi: „pre Nicolai Costân vel-logofăt, pre Lupul Costache vornic mari de Țara de Gios, pre Ioan Sturdze vornic de Țara de Sus, pre Antiohie Jora hatman, pre un grecŭ, anume Spraioti Dracumana, vel-postelnic… pe Gheorghiță vel-paharnic, pre Dabije vel-ban, pre Catargiul vel-visternic, pre Sandul Sturdze vel-stolnic, pre Costantin Costache vel-comis"[202].

Dintru început noul domn era privit cu anumită îngrijorare, deoarece îl țineau minte „din tinerețe, cându era beizade, la domnia frăține-său, lui Antioh-Vodă, …nerăbdător și mânios, zlobiv la beție, și-i ieșisă numele de omu rău", dar în scurtă vreme au văzut că de când au venit la domnie, trecând prin școala vieții „se arătă bun și blând, tuturor ușe deschisă și nemăreșu, de voroviè cu toți copiii"[203]. Mai târziu, căutând să generalizeze activitatea lui Dimitrie Cantemir în scurta sa domnie, Ion Neculce va nota în *Letopisețul* său că „era om învățat, numai la giudecăți nu prè putè lua sama bine, poate-fi trăind mult la Țarigrad în streinătate. Lăcomie nu avè mare, lucrurile lui poftiè să fie lăudate"[204].

Noul domn găsi țara cu „lucrurile toate neașădzate și lipsite", adică într-o stare deosebit de complicată, fiind, pe de o parte, împovărată de dările către Poartă, iar pe de alta, fiind călcată și jefuită de podghiazurile leșești, austriece și tătărești, care aduceau mari pierderi materiale locuitorilor. La aceeași răspântie de ani 1710–1711, la dispozi-

---

199 Biserică zidită la 1502 de Ștefan cel Mare, în care se miruiau la întronare domnii Moldovei cu începere de la mijlocul sec. al XVI-lea.

200 Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei 1709–1711*, p. 313; Uricariul A., *Cronica paralelă*, tom. II, p. 231.

201 Iorga N., *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, în AAR MSI, ser. III, tom. XVI, București, 1935, p. 211–219; Simonescu P., *Dimitrie Cantemir – domnitor și savant umanist*, București, 1969, p. 41–48.

202 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 205. Despre rangurile boierești, vezi: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 239–250.

203 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 205.

204 *Ibidem*, p. 206.

ția autorităților otomane a fost dislocat în Iași spre iernare un corp de oaste, circa 3 000 „de lipcani, tătari și căzaci", aducând mari pagube și stricăciuni celor din partea locului, iar în februarie când aceștia trebuiau să se împreuneze la oaste cu tătarii la Soroca, prin „câte sate au fost" în cale „tot au mâncat de au rămas pajiște. Tătarilor încă le-au fost poruncă să margă pe dincolo de Nistru. Ci ei, ca niște cruzi, n-au băgat de seamă și au trecut peste oameni pen ținutul Lăpușnii, al Orheiului și al Sorocii, …numai căci n-au robit, iar alta ce-au găsit tot au mâncat și au prădat pre oameni până la Soroca de n-au rămas cu nemică"[205]. Pe lângă aceasta, „începutu-s-au atunce și omor în vite, cât nu mai biruiè oamenii să le dispoaie. De pâine încă era lipsită, că nu rodis-într-acel an"[206].

În scurtă vreme caută să-și apropie boierimea[207]. Dintru început a căutat să reducă din poverile fiscale asupra boierilor și a altor categorii sociale; în special, pentru boieri a fost anulată „desetina" (impozit pentru vistieria țarii) și redus în jumătate „banii steagului" (tribut Porții Otomane), iar pentru mazili – „dăjdile"[208] (impozit); mergând în întâmpinare la rugămințile clerului mănăstirilor de a fi scutiți de diferite dări, emițând în această privință cărți domnești speciale[209]; treburi curente și judecăți, să confirme sau să reconfirme unele proprietăți ale supușilor săi ș.a., ceea ce i-a făcut pe boieri să se apropie și să-l laude pe noul domn.

Totodată se văzu nevoit să răspundă la poruncile venite de la Poartă și să întreprindă în plină iarnă măsuri în vederea acumulării de alimente, reparării cetății Tighina, construcției podurilor peste Dunăre la Oblucița[210] și Cotnari, pentru care trebuiau efectuate importante transporturi de lemn[211] și să acumuleze și să trimită în scris informații despre starea de lucruri în Rusia și Țara Leșească, pentru care au fost antrenați diferiți boieri și slujitori ai săi.

Cu toate că, ajuns la Istanbul, Nicolae Mavrocordat îndată începu să-l clevetească pe domnul Moldovei că ar fi eliberat pe toți boierii care aveau legături cu țarul, Înalta Poartă continua să aibă încredere în Dimitrie Cantemir, care îi informa cu regularitate despre tot ce se întreprinde în Țara Mosculuи și la leși. Veștile însă erau dintre cele îngrijorătoare, căci la 20 decembrie 1710, Petru cel Mare drept răspuns la declarația de război a sultanului la rândul său a declarat război Porții Otomane.

Cu atât mai mult că domnul moldovean a adunat „cinci, șase steaguri de lefegii și 2 steaguri de lipcani …îi ținea gata la Iași"[212] și aștepta porunci de la Poartă de a-l prinde

---

[205] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei 1709–1711*, p. 314.

[206] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 206.

[207] Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir*, București, 1989, p. 71–72; Cândea V., *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir*, în Cantemirii Demetrii. *Incrementorum et decrementorul*. Faximil. Introducere de V. Cândea, București, 1999, p. XVII–LVII.

[208] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 206.

[209] DIOI, vol. III, Acte interne (1691–1725), Iași, 2000, doc. nr. 402–406, 408–409, 412, 416–417.

[210] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei 1709-1711*, p. 315.

[211] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 206.

[212] *Ibidem*, p. 207.

pe domnul muntean. Deși hanul Crimeii insista mult (o făcu și cu ocazia celei din urmă întâlniri a lor la Tighina în decembrie 1710[213]) ca domnul Moldovei să-l prindă cât mai grabnic pe domnul valah, voievodul moldovean nu se grăbea să aducă la îndeplinire porunca. Pe de o parte, Poarta îi cerea să mai îngăduie pentru a prinde un prilej mai favorabil, iar pe de alta, Dimitrie Cantemir nici nu dorea să o facă, căci domnii aveau înțelegere tainică de mai înainte să ridice împreună armele contra turcilor, în caz dacă țarul Rusiei va porni cu război asupra Imperiului Otoman. La rândul său, domnul valah respecta înțelegerea care o avuse încă de pe la 1705, prin Toma Cantacuzino, cu D. Cantemir de a nu se mai învrăjbi și a nu interveni unul contra altuia pe lângă Înalta Poartă. Faptul că, la 3 iunie 1711, Constantin Brâncoveanu îi împrumută domnului moldovean 1 000 de galbeni (=2 500 de taleri)[214] ne face să credem că raporturile dintre cei doi domni erau destul de bune, încrederea reciprocă fiind deplină, chiar și în ajunul bătăliei de la Stănilești[215]. Se pare atât domnul Moldovei, cât și cel al Valahiei cunoșteau, ba chiar poate se informau reciproc, cu privire la intențiile lor de a scutura stăpânirea otomană cu ajutorul împărăției creștine nordice. Zarurile fuseseră aruncate, căci Imperiul Otoman și cel al Rusiei își declaraseră război unul altuia, iar domnii Moldovei și Munteniei, urmărind cu atenție evenimentele din ultimul deceniu, considerau că puterea militară a Rusiei era în mare creștere, iar cea a Imperiului Otoman, în decădere vădită, de unde venea credința comună că în sfârșit a bătut ceasul hotărâtor pentru izbăvirea celor două țări de nesuferita stăpânire otomană.

Pentru Țara Moldovei ideea eliberării cu ajutorul unei puteri creștine nu era una nouă. Dacă mai multă vreme se considera că un aliat de nădejde în această privință poate fi Țara Leșească sau Imperiul Habsburgic, apoi cu începerea de la mijlocul sec. al XVII-lea tot mai mulți domni, mitropoliți și boieri moldoveni își îndreaptă privirile spre Țara Moschicească, fiind făcute și demersuri către țar în această privință[216]. Îndelungata ședere a lui D. Cantemir la Istanbul a trecut și sub semnul unor profunde reflecții ale tânărului moldovean asupra stării de lucruri, pe de o parte, a Țării Moldovei, ajunsă la mare sărăcire, iar pe de alta, a Imperiului Otoman, care în ultimele decenii trecea printr-o profundă criză politico-militară și economică, pierzând război după război în fața puterilor creștine. Printre cunoștințele pe care le-a avut D. Cantemir în capitala otomană a fost și P. A. Tolstoi, ambasadorul Rusiei, pe lângă Înalta Poartă, cu care a avut întrevederi și discuții cu privire la viitorul țării sale și dorința de a face tot ce-i stă în puteri pen-

---

213 Haidarlî D., *Din istoria relațiilor româno-tătare*, p. 76.

214 Mircea I. R., *Constantin Brâncoveanu – Dimitrie Cantemir: rivalitate sau colaborare*, în MI, București, 1986, nr. 3, p. 12; Maxim M., *Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Acad. R. Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 125.

215 Aceleași relații le-a păstrat domnul muntean cu Antioh Cantemir, fratele, rămas la Istanbul după 1711, împrumutându-i în repetate rânduri sume mari de bani (Maxim M., *Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Acad. R. Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 125–137).

216 Adresările în această privință, vezi: *Исторические связи народов СССР и Румынии/Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV–începutul celui de al XVIII-lea. Documente și materiale*, vol. II, 1633–1673, Moscova, 1968; vol. III 1673–1711, Moscova, 1970 (în continuare: *Исторические связи*).

Portretul lui P. A. Tolstoi, 1719

tru a-şi vedea patria liberă. La rândul său, solul rus manifesta interes faţă de popoarele creştine subjugate şi starea lor de spirit. Într-un fel sau altul, deşi riscul era deosebit de mare, nobilul moldovean a hotărât că a sosit momentul favorabil pentru ca să ridice ţara contra turcilor, iar pentru aceasta trebuia mai întâi să ajungă domn, apoi să pună în mişcare planul încheierii alianţei secrete cu Rusia lui Petru cel Mare. La rândul său, ţarul Rusiei, după strălucita victorie asupra suedezilor la Poltava, considera că războiul nordic, în temei, şi-a atins scopul şi de aceea forţele sale principale trebuiau orientate spre Marea Neagră, unde, intrând în alianţă cu popoarele creştine, va reuşi să zdrobească rezistenţa rămăşiţelor regelui suedez Carol al XII-lea şi a hanului Crimeii care îi provoca prin incursiuni neaşteptate pagube mari ţării sale.

Activitatea lui Petru cel Mare, precum şi evenimentele care s-au derulat într-o vastă arie geografică europeană, legate de Războiul Nordic şi respectiv de războiul ruso-otoman din 1711, au fost reflectate în numeroase izvoare şi documente din epocă, apoi şi de numeroşi cercetători din mai multe ţări ale Europei. Din toate acestea se desprinde ideea că după ce a lansat manifestul de război contra Porţii Otomane, Petru, aflându-se la Moscova, a convocat un Consiliu de război la care a prezentat planul său privind confruntarea care urma să aibă loc în curând. În primul rând, ţarul din informaţiile care-i parveneau a conchis că pe lângă cei 30-40 mii de soldaţi ai săi putea conta pe mari efective de oaste poloneză, de moldoveni şi munteni (10 mii şi, respectiv, 30 de mii)[217], apoi şi pe numărul mare de răsculaţi din rândurile popoarelor balcanice creştine, care aşteptau cu mare nerăbdare înaintarea armatei ruse spre Marea Neagră şi Dunăre.

Nu se ştie cu exactitate căreia dintre cele două părţi i-a aparţinut iniţiativa încheierii unei asemenea alianţe, dar, la sigur, atât Petru I, care avea interesele sale în Bazinul Mării Negre, cât şi Dimitrie Cantemir, care urmărea scopul scuturării jugului străin erau foarte cointeresaţi în stabilirea unor legături dintre Moldova şi Rusia.

Pentru a nu fi suspectat de turci, domnul Moldovei cu „aşe meşteşug au scris la Poartă, ca să-i de voie să facă a să agiunge cu moscalii şi ce-ar vede şi ar înţelege, de toate să facă ştire Porţii… vizirul, gândind că va hi drept Porţii [adică ar fi în deplină concordan-

[217] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 210.

ță cu interesele Porții Otomane – *n.n.*]…, datu-i-au și ace voie”[218]. Or, sultanul, având veşti că Petru I declanşă campania spre sud, avea nevoie de informații autentice privind intențiile țarului, adică direcția în care va da lovitura principală Rusia. În aceste condiții, Dimitrie Cantemir, din primele luni ale domniei sale, a stabilit legături cu Petru cel Mare şi prin intermediul unui cerc îngust de oameni de încredere a început să culeagă şi să transmită informații țarului despre acțiunile şi intențiile turcilor. Legătura directă cu anturajul țarului Dimitrie Cantemir le-a stabilit prin „sinior Sava [de Raguza[219] – *n.n.*]”[220]. Un prim trimis al domnului Moldovei la țar a fost Procopie căpitanul[221].

Ba mai mult, printr-un agent diplomatic al său la Constantinopol, Iano[222] „lua cărți [scrisori – *n.n.*] de la solul moschicescu [P.A. Tolstoi – *n.n.*], ce era închis în Edicula, şi le trimitè la Dumitrașco-Vodă, şi Dumitrașco-Vodă le trimitè la împăratul Moscului”[223]. Prin toate aceste acțiuni domnul Moldovei a câştigat încrederea deplină a țarului şi „cu acest feliu de credință şi slujbă au cădzut Dumitrașco-Vodă în mare cinste şi dragoste la Petru Aleksieviciu, împăratul Moscului”[224], încât de atunci nimeni nu a mai fost în stare să zdruncine încrederea dintre cei doi monarhi, cu toate că informații despre aceea că domnul Moldovei ar fi omul de încredere al turcilor veneau în număr mare atât de la munteni, cât şi de la boierii moldoveni.

Tratatul de alianță cu Rusia (Luțk, aprilie 1711)

Având acoperirea diplomatică arătată mai sus, Dimitrie Cantemir l-a trimis la „moscali” pe logofătul Luca Ştefan[225]. La 2/13 aprilie 1711 a fost convenit textul pe 17 puncte al „Diplomei”[226], calificate drept tratat, pe care urma să i-o acorde Petru cel Mare lui Dimitrie Cantemir, domnul Țării Moldovei. Se admite pe deplin întemeiat că textul tratatului a fost elaborat de Dimitrie Cantemir şi remis lui Petru I de către trimisul său. Din scrisorile țarului Petru I din 2/13 aprilie şi 7 mai 1711 către V. Dolgoruki şi B. Şeremetiev se arată că „gospodarul voloh ne-a propus un şir de puncte, prin care îşi exprimă vrerea să fie în supuşenia noastră, la care noi am binevoit şi am trimis la el spre aproba-

---

218 *Ibidem*, p. 209.

219 Orașul Dubrovnic la Marea Adriatică.

220 Costin N., *Letopiseţul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 328.

221 Costin N., *Letopiseţul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 325.

222 De origine grec, ulterior decapitat de turci (Dvoicenko-Markov D., *Demetrius Kantemir and Russia*, in *Balkan Studies*, vol. 12, 1971, p. 391)

223 Neculce I., *Letopiseţul Țării Moldovei*, p. 209.

224 *Ibidem*, p. 209.

225 Luca Ştefan a fost făcut mare-vistiernic (cumnat cu Ion Neculce), la sosirea la 4 iunie 1711 a primelor unități de armată rusă la Iaşi (Costin Nicolae, *Letopiseţul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 327).

226 Prima dată textul Diplomei a fost publicat în *Письма и бумаги императора Петра Великого*, том XI, вып. 1, Москва, 1962, док. 4385, с.173–177 (în continuare: ПБПВ).

re (validare) acea diplomă-«gramotă» a noastră iscălită de noi, pe care el cu mare bucurie a acceptat-o şi în prezenţa trimisului nostru, în aceia a sărutat Sfânta Cruce şi trimite la aceiaşi dată către noi aceleaşi articole şi jurământul cu semnătura şi pecetea sa, conform căruia el vrea să fie în supuşenia noastră, şi să se alăture oştirilor noastre, pe cât de grabnic acestea vor intra pe pământul lor"[227]. Tratatul în cauză, sub formă de diplomă, s-a păstrat în original şi constă dintr-o preambulă şi 17 puncte în limbile rusă şi latină[228], purtând semnăturile ţarului Petru I şi a contelui Golovkin[229]. După unii istorici, textul tratatului a fost întocmit iniţial în limba rusă, după care s-a efectuat o traducere a acestuia în limba latină[230]. După câte se pare cele 17 condiţii ale tratatului, precum se arată şi în preambulă, au fost elaborate de Dimitrie Cantemir, după care, fiind acceptate integral de către ţar, au fost traduse în limba rusă. Însă, deoarece Diploma era emisă şi semnată de ţarul Rusiei, s-a găsit de cuviinţă ca în forma ei finală mai întâi să fie scris textul în limba rusă, apoi cel în limba latină. Pentru uzul intern al Ţării Moldovei, se pare, acelaşi domn al Moldovei, fie că a tradus textul tratatului din latină în română, fie că a făcut o expunere foarte apropiată de textul latin cu schimbarea într-o anumită măsură a unor accente în punctele privind domnia ereditară a Cantemireştilor şi relaţiile acestora cu boierimea locală. Se prea poate că această din urmă variantă a fost prezentată de Dimitrie Cantemir în Divanul ţării marilor boieri moldoveni, redacţie care a avut-o la dispoziţie şi Ion Neculce, transpunând-o mai târziu în celebrul său *Letopiseţ*.

În baza scrisorilor arătate mai sus, ale ţarului Rusiei, s-a ajuns la concluzia că în afară de textul publicat al tratatului semnat de „Petru" şi „Contele [Gavriil – *n.n.*] Golovkin", cancelar şi şef al Departamentului Soliilor, trebuia să fie încă un exemplar identic semnat de Dimitrie Cantemir, care probabil nu s-a păstrat[231].

Se afirmă, pe bună dreptate, că Diploma s-a păstrat şi în altă redacţie expusă în conţinutul *Letopiseţului Ţării Moldovei* de Ion Neculce[232], redacţie care diferă în anumite privinţe de cea semnată de ţarul şi cancelarul Rusiei. Comparând cele două redacţii, P.P.

---

227 ПБПВ, док. 4436, с. 221.

228 Originalul se păstrează în Biblioteca Publică a Rusiei, din Sankt-Petersburg (anterior M.E. Saltâkov-Şcedrin din Leningrad), la Secţia de manuscrise şi carte rară sub cota: Autografe străine, nr. 60, informaţie preluată din ПБПВ, док. 4385, с. 177). Conform inscripţiilor ulterioare de pe acest manuscris, acest tratat a fost dat în formă de caiet cu 12 file şi a fost dăruit bibliotecii la 11 decembrie 1813 de poetul rus Gavriil Romanovici Derjavin (Holban Maria şi L. Demeny, *Originalul şi traducerea latină a „Diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condiţiile tratatului moldo-rus din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie" (Bucureşti), tom. 26, 1973, nr. 5, p.1070, nota 19; în continuare: Holban Maria, Demeny L., *Originalul şi traducerea latină a Diplomei lui Petru*). Între anexele fotografice la acest studiu sunt şi pagini din originalul Diplomei. Pentru prima dată textul latin al originalului a fost publicat integral în anexa aceluiaşi studiu al Mariei Holban şi L. Demeny, p. 1070–1074. Prima traducere în limba română după textul rus a tratatului a fost publicat în 1970 (*Исторические связи*, том. 3, с. 327–331).

229 Holban Maria, Demeny L., *Originalul şi traducerea latină a „Diplomei lui Petru I"*, p. 1069.

230 *Ibidem*, p. 1067–1070.

231 Panaitescu P., *Tratatul de alianţă dintre Moldova şi Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui*, în „Studii. Revistă de istorie", Bucureşti, 1961, nr. 4, p. 897–914; Focşeneanu I., *Tratatul de la Luţk şi compania ţarului Petru I în Moldova (1711)*, în *Studii privind relaţiile româno-ruse*, Bucureşti, 1963, p. 30–31.

232 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 211–213.

Panaitescu explică diferențele prin aceea că Dimitrie Cantemir, temându-se de opoziția boierească în frunte cu Iordache Ruset, le-a adus la cunoștință membrilor Divanului textul modificat, în care erau stipulate și privilegiile boierilor[233]; iar N. Chiricenco, consideră că în cronică s-a făcut doar o expunere liberă a conținutului tratatului, în care esențialmente este promovată ideea necesității limitării puterii domnești și că devierile din textul cronicarului de la textul original al documentului dat, pe care el indiscutabil îl cunoștea foarte bine, fiind cel mai apropiat sfetnic al domnului moldovean, pot fi explicate prin aceea că pe când Neculce scria opera sa, cu un sfert de veac mai târziu, nu mai era adeptul consolidării puterii domnești[234].

Petru cel Mare (1672–1725), țarul Rusiei

Tratatul se deschide printr-o preambulă din partea țarului, în care se arată că Imperiul Otoman nu a respectat pacea pe 30 de ani, înnoită în 1710, învinuind pe nedrept Rusia de încălcări ale hotarelor Turciei și a început „război împotriva noastră". Din care cauză Petru cel Mare „i-a declarat de asemenea război" și a „poruncit oștirilor… să intre în Țara Turcească". Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, se arată în continuare în preambulă, „a chibzuit… să trudească alături de noi și pentru eliberarea… poporului moldovenesc… care pătimește… sub jugul barbarilor, necruțând… viața și starea sa, ne-a dat de știre prin scrisorile sale despre gândul său, dorind… să fie sub protecția măriei noastre, …cu toată țara și poporul Moldovei". La care țarul își exprimă voința de a-l primi sub apărarea sa și se învoiește „cu articolele 0propuse de dânsul,"[235].

În contuare sunt expuse cele 17 puncte ale tratatului. În primul articol se stipulează că țarul ia „sub apărarea" lui pe domn și întreg poporul țării. La rândul său, domnul Țării Moldovei după primirea diplomei va trebui să depună în taină jurământ țarului, care va fi întocmit în scris, iscălit, pecetluit cu sigiliul domnesc și împreună cu articolele va fi trimis lui Petru I, respectându-se reciproc confidențialitatea.

---

233 Panaitescu P., *Dimitrie Cantemir*, p. 106.

234 Кириченко Н.П., *Текст русско-молдавского договора 1711 года и соответствие его летописи И. Некулче*, в кн.: *Вековая дружба*, Кишинев, 1961, с. 198–210.

235 *Исторические связи*, том 3, с. 323–324, 327–328.

În articolul al doilea se arată că la intrarea oştirii ruse în Moldova, principele se va declara deschis ca domn supus ţarului şi se va uni cu oastea sa, pentru formarea căreia va primi un ajutor în bani, celei ruse, va acţiona conform poruncii ţarului, va veni cu sfaturile cele mai bune şi va fi sub protecţia şi supuşenia ţarului în veci.

Pe de o parte, ţarul, se spune în al 3-lea şi al 4-lea articol, nu va avea dreptul să pună domn în Moldova şi se recunoaşte dreptul exclusiv al Cantemireştilor la scaun cu condiţia că nu se va depărta de credinţa ortodoxă şi de Măria Sa Ţarul.

Pe de altă parte, în punctul al 5-lea se stipulează că „dacă domnia Moldovei ar fi fost făgăduită cuiva de înaintaşii noştri, această făgăduială se anulează" prin actul de faţă.

Conform următoarelor articole (6, 7, 8 şi 9), toată cârmuirea ţării va fi în mâna domnului, va avea puterea asupra tuturor boierilor şi va avea în stăpânire oraşele ţării ca avere proprie şi va încasa toate veniturile acestora după vechiul obicei moldovenesc.

Conform celui de-al 10 articol, „toată legea şi judecata" în Ţara Moldovei o va efectua domnul şi fără hrisovul său „nimic nu va fi întărit sau desfăcut de către" ţar.

Deosebit de important este articolul al 11-lea, prin care Principatului Moldovei îi vor fi retrocedate teritoriile pierdute şi ţara va reveni la vechile hotare „cuprinse între râul Nistru, Camenița, Bender, cu tot ținutul Bugeacului, Dunărea, graniţele ţării Munteneşti şi ale Transilvaniei şi marginile Poloniei, după delimitările făcute cu aceste ţări".

Pentru securitatea de stat, conform articolelor 12 şi 13, se prevedea ca în „cetăţile Principatului Moldovei şi oraşele şi oricare alte locuri întărite să fie păzite şi prevăzute cu garnizoane domneşti", iar în caz de necesitate, doar cu învoirea domnului, şi cu cele ale ţarului. În caz dacă se va încheia pace cu Imperiul Otoman, condiţiile acesteia să fie formulate în aşa fel, ca „Principatul Moldovei să nu fie lipsit niciodată de apărarea şi protecţia …ţarului".

În articolele 14 şi 15 ale tratatului erau prevăzute şi măsuri de siguranţă pentru domnul Moldovei şi urmaşii săi în caz dacă ţara va rămâne sub stăpânirea otomană. Conform acestora, Dimitrie Cantemir va avea învoirea ţarului „să-şi aibă adăpost" în Rusia, unde i se vor da „atâtea venituri, câte pot să-i ajungă domnului şi …urmaşilor lui", iar în locul proprietăţilor şi palatelor „pe care el le are la Ţarigrad …să fie despăgubite …cu altele la Moscova, deopotrivă şi asemănătoare cu acelea".

Prin articolul 16 ţarul se obligă să respecte în veci condiţiile Tratatului, iar în cel deal 17-lea articol sunt repetate aceleaşi prevederi din preambula documentului şi acesta va intra în vigoare atunci când domnul Moldovei va depune jurământul de credinţă, confirmat prin iscălitură[236].

Cercetările au arătat că în elaborarea celor 17 puncte, Dimitrie Cantemir, „cu prudenţă şi cu un perfect simţ al răspunderilor sale", a ţinut cont de vasta experienţă acumulată de domnii moldoveni în încheierea unor înţelegeri bilaterale cu ţările vecine,

[236] Vezi integral documentul în *Исторические связи*, том 3, док. 113, с. 327–328.

prin care se urmărea scopul de a apăra interesele țării sale pe arena internațională, independența de stat și integritatea teritorială a Moldovei[237].

După unele aprecieri, Tratatul de la Luțk este un model de prudență și abilitate diplomatică, prin care Dimitrie Cantemir urmărea obținerea independenței[238] (a suveranității de stat) și integrității teritoriale a Moldovei, a instaurării unei domnii ereditare, pentru urmașii săi, a cârmuirii autoritare de tip absolutist, „independentă de tutela boierească".

Prin încheierea acestui tratat, domnul moldovean asigurase țării sale autonomie, de fapt independența, în cadrul unor legături de tip vasalic, fiind în acea situație varianta optimă[239]de rezolvare a problemei.

Tratatul a fost tradus în viață doar în punctul prin care Petru cel Mare i-a oferit lui D. Cantemir refugiu în Rusia în urma evenimentelor din iulie 1711.

Manifestul lui Petru I (8 mai 1711, Iavorovo) către locuitorii Moldovei și ai Țării Românești

În curând au urmat alte acțiuni importante de ambele părți. Între acestea se înscrie și o întrevedere între Ștefan Luca cu „împăratul Moscului", care a avut loc „la Iaroslav, și aşe au aşădzat cu împăratul de-u făcut legătură", adică părțile au convenit în privința condițiilor alianței și acțiunii lor în comun contra otomanilor[240]. Din partea sa, Dimitrie Cantemir se obliga ca până la sosirea lui Petru cel Mare cu polcurile sale la Nistru să ridice sub arme circa 10 mii de oameni și să pregătească alimente și furaje pentru armata rusă. După această întrevedere „venise [Ștefan Luca – *n.n.*] cu răspunsul de la împăratul Moscului, de la Iavorov și adusese lui Dumitrașco-Vodă un leftu de aur cu diamanturi cu chipul împărătesc și cu lanțuh și un ocaz sau cum dzic universal"[241], care pare să fi fost „Manifestul lui Petru I către Moldova, Țara Românească și către toate popoarele creștine, conținând chemarea la luptă comună împotriva Turciei și începerea acțiunilor militare" din 8 mai 1711 emis la „Iavorov"[242].

Spre nenorocul lui Petru I, marșul spre Balcani a oastei rusești atât de lângă Moscova, cât și din preajma Mării Baltice, în condițiile desfundării de primăvară a drumurilor,

---

[237] Pippidi A., *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie" (București), tomю 26, 1973, nr. 5, p. 927–932 (în continuare: Pippidi A., *Politică și istorie*).

[238] Grama D.„. *Reflectarea unor aspecte ale suveranității statale a Moldovei în tratatul dintre Dimitrie Cantemir și Petru I din 1711*, în „Pergament", Chișinău, 2002–2003, V–VI, p. 134–149.

[239] Berza M., *Dimitrie Cantemir – omul politic și istoricul*, în Idem, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 145.

[240] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 211.

[241] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 327.

[242] *Исторические связи*, том 3, док. 114, с. 331–336; Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei 1709–1711*, p. 327. O prezentare detaliată vezi: Holban Maria și Demeny L., *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I"*, p. 1067–1078.

din cauza distanțelor deosebit de mari, precum și a lipsei de hrană și furaj se desfășura în condiții destul de grele și cu mari întârzieri. În afară de aceasta, odată cu sosirea verii, care s-a dovedit a fi deosebit de fierbinte și lipsită de precipitații, un vast teritoriu din Bielorusia până la Dunăre a fost atacat de lăcuste, care au mâncat până și coaja de pe copaci, la care s-a adăugat și epidemia de ciumă.

Pe măsură ce polcurile rusești (circa 30 mii de oameni) în frunte cu Boris Șeremetiev se apropiau de granițele Moldovei, au fost mobilizate și puse în mișcare atât oastea otomană, cât și numeroasa cavalerie a tătarilor din Crimeea. Ajungând această știre la Dimitrie Cantemir, acesta a trimis la Movilău pe Procopii căpitanul[243] și pe aga Dumitru la comandantul rus cerând „să-i trimită în grabă 4 000 de moscali în Iași, să-i fie aret [pază, gardă – *n.n.*] să nu-l apuce turcii să-l mazâlească”[244]. La sfârșitul lui mai 1711 au început trecerea râului Nistru pe la Soroca primele unități din grosul armatei ruse, care au fost întâmpinate de pârcălabul cetății Simion Aftendic[245].

Drept răspuns la rugămintea lui Dimitrie Cantemir, feldmareșalul Boris Șeremetiev îl însărcinează pe „Apostol Chigheci polcovnicul cu polcul lui, cu călărime, cu moldovenii de cei slujiți în leafă” estimați la 500 de oameni[246], împreună cu „Cropotul Vasilie[247] bregadir cu 3 000 de moscali”[248] draguni, să pornească de urgență spre Iași și să fie la dispoziția domnului moldovean. La 1 iunie 1711 aceștia au sosit la Prut, dându-i de veste domnului că au ajuns la Zagarancea (astăzi s. Zagarancea, situat la nord de or. Ungheni, la aceeași paralelă cu or. Iași). Fiind asigurat că este sub protecția unităților rusești, i-a convocat pe boierii de Divan rămași în Iași (Ion Neculce, Nicolae Costin, Ioan Sturza, Iordache Ruset, pe Ilie Catargiul ș.a.) și le-a adus la cunoștință că „au chemat pre moscali, și au venit de trec Prutul la Zagarance”[249], chemându-i să-l susțină în acțiunea sa contra stăpânirii otomane.

Precum arăta Ion Neculce, martorul ocular la aceste evenimente, o parte dintre boierii țării, fără să știe de legăturile domnului Moldovei cu țarul, au stabilit și ei în taină legături cu „moscalii”. De aceea au reacționat cu multă bucurie, la apelul lui D. Cantemir, căci „atunce era toți creștinii bucuroși moscalilor… că scrié alții mai nainte de chiema pre moscali, mai nainte de Dumitrașco-Vodă…”[250].

[243] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 217.

[244] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 327; Neculce Ion, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 217.

[245] ПБПВ, 1964, с. 412–413.

[246] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 217; *Исторические связи*, том 3, с. 380, примечание 170.

[247] Este vorba de Gavriil Ivanovici Kropotov.

[248] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 327

[249] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 219.

[250] *Ibidem*, p. 218.

Proclamația-adresare a lui Dimitrie Cantemir către popor

În ordine cronologică evenimentele s-au derulat în felul următor: în marşul său spre Țara Moldovei Petru cel Mare a lansat la 8 mai 1711 un manifest prin care se precizează scopurile războiului său – „noi, în acest război, nici afirmare a puterii şi întindere a posesiunilor noastre nu dorim şi nici vreo îmbogățire… pentru eliberarea sfintei biserici şi a popoarelor creştine vrem să luptăm". În finalul manifestului țarul arăta: „Nu vom avea de la acele țări şi popoare nici un fel de câştig şi nu vom cere de la aceştia niciun fel de putere autocrată, dar vom lăsa fiecăreia din aceste țări rânduielile obişnuite şi de mai înainte, precum şi conducătorii lor. Iar acelor popoare la care, din cauza robiei turceşti, de aceştia n-au fost, le vom îngădui sub protecția noastră să-şi aleagă din conducătorii din rândurile lor şi le vom înapoia şi le vom întări drepturile şi privilegiile lor vechi, fără să cerem de la ei vreun venit, însă le vom ține sub protecția noastră ca popoare libere şi aliate" [251].

Mareşalul Şeremetiev, care de asemenea se îndrepta din Polonia spre Țara Moldovei în fruntea unui corp de armată rusă, la 17 mai 1711, lansează din Braslaw o chemare „poporului moldovenesc, tuturor îndeobşte şi fiecăruia îndeosebi, nobililor domni cârmuitori şi dregătorilor de toate rangurile şi tuturor", arătând că singurul motiv al intervenției în Moldova a împăratului său este „a izbăvi poporul creştin de jugul turcesc".

Portretul lui B. P. Şeremetiev, 1729

Pe lângă aceste manifeste, comandamentul rus a întreprins acțiuni de a forma polcuri de oaste din rândurile moldovenilor. Astfel, la 25–27 mai, nobilii moldoveni Abaza, Merescu şi Pavel Rugină, aflați pe lângă comandamentul armatei ruse, au fost ridicați la rangul de polcovnici, li s-au dat 400 de ruble pentru a recruta oameni, ca să formeze unități de oaste din rândurile moldovenilor, care se vor alătura armatei ruse. Această acțiune de formare a noilor unități a continuat şi după intrarea armatei ruse în Moldova. Astfel, trecând Nistrul, feldmareşalul Şeremetiev ridică la rangul de polcovnici pe pârcălabul cetății Soroca Simion Afendic şi pe Alexandru, ruda domnului, care urmau de asemenea să se ocupe de organizarea unor noi polcuri[252].

[251] *Исторические связи*, том 3, с. 334–335.

[252] Țvircun V., *Viața şi activitatea*, p. 18.

Ajuns la hotarul Țării Moldovei, același mareșal Șeremetiev, la 29 mai, în instrucțiunile sale către armata rusă cerea: „ca nimeni să nu aducă niciun fel de jignire moldovenilor, nici să nu ia nimic fără bani, sub amenințarea de a-și pierde viața… să se poarte bine cu întreg poporul moldovean… în drum să nu călcați grânele în picioare, să nu aduceți stricăciuni grădinilor, să nu ardeți gardurile curților”[253].

Îndată după trecerea trupelor ruse în Moldova, Dimitrie Cantemir lansează o proclamație către țara și poporul său, conținutul căreia este reflectat în scrisoarea sa către B. Șeremetiev la 4 iunie 1711, în care se arăta că: „Am trimis ordine în toate părțile principatului meu, împreună cu manifestele d-voastră și am poruncit să se adune și să se înarmeze tot poporul și să vie sub conducerea armatei monarhului până în ziua de 15 a acestei luni, și cine nu va veni din boieri i se vor lua moșiile, iar poporul va fi dat judecății, nu numai celei lumești, ci și blestemului împărătesc”[254]. Alte informații privind proclamația domnului moldovean se conțin în nota din 8 iunie în jurnalul lui Șeremetiev, în care se arată că în urma întâlnirii cu principele Moldovei acesta din urmă i-a comunicat precum că până la 15 iunie oastea va fi mobilizată, deoarece: „a trimis un universal [o poruncă în scris – *n.n.*] pentru strângerea ei, sperând să adune 10 000 de oameni”[255]. Conținutul proclamației lui Dimitrie Cantemir este expus în forma rezumativă și în *Cronica* lui Ion Neculce: „I-au mai dat și cărți împărătești, scrisă la toată boierimea și slujitorimea, toți să încalece, să vie la oaste cu plată, iar care n-a veni să rămâne podan și lipsit de moșiile sale. Țăranii să aibă a aduce bucate fără frică, să le dè bani. Deci Dumitrașco-Vodă îndat-au răpezit la țară, făcându-le știre tuturor”[256].

Reluând firul evenimentelor, vom arăta că primele unități de oaste rusă în frunte cu Apostol Chigheci și Gavriil Kropotov au sosit la Iași (după 1 iunie) aducând cu sine și sumele necesare de bani pentru formarea unităților de armată moldovenească. Această activitate a fost pusă în seama cunoscutului deja Ștefan Luca, pe care domnul l-a ridicat la rangul de mare-vistiernic și care a început „sa dea leafă la slujitori care se vor înscrie” la oaste, făcând din boiernașii curții și din căpitani polcovnici și rotmiștri[257].

Primele unități de oaste rusă au traversat în marș Moldova dintre Nistru și Prut, ajungând „pre la Orhei”, la Țuțora, în zona confluenței Jijiei cu Prutul la 5 iunie 1711, unde și-au făcut „obuz” (tabără). Precum descrie Ion Neculce evenimentele, „s-au ridicat toți orheienii, sorocenii și lăpușnenii, de-au venit cu dânsul [comandantul rus Șeremetiev, cu 30 mii de soldați – *n.n.*], până au trecut Prutul”, unde și-au instalat tabără[258].

Probabil, atunci când în liniștea cabinetului de lucru D. Cantemir încerca să analizeze tot ce s-a întâmplat în vara anului 1711, va scrie: „Pentru slobozenie și moșie cu

[253] Șerban C., *Jurnalul feldmareșalului B.P. Șeremetiev despre campania de la Prut (1711)*, în *Relații româno-ruse în trecut*, București, 1957, p. 7–8, 10 (în continuare: Șerban C., *Jurnalul feldmareșalului B.P. Șeremetiev*).

[254] Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 81–82.

[255] Șerban C., *Jurnalul feldmareșalului B.P. Șeremetiev*, p. 13–14.

[256] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 222; Pippidi A., *Politică și istorie*, p. 923–946.

[257] Costin N., *Letopisețul Țării Moldovei, 1709–1711*, p. 328.

[258] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 221.

moarte a muri, decât prin multe veacuri cu necinste a trăi, mai cu folos şi mai lăudat iaste".

Pe fundalul relaţiilor tot mai strânse şi al înţelegerilor la cel mai înalt nivel cu Petru cel Mare, Dimitrie Cantemir căuta permanent să le creeze turcilor şi tătarilor impresia că le rămâne fidel şi că îi informează regulat cu privire la orice acţiune a unităţilor armatei ruse[259]. În acest scop, domnul Moldovei a recurs la adevărate înscenări (de exemplu, cazul lui aga Dumitru, care chipurile, fiind bănuit de legături cu ruşii, a fost bătut şi alungat de la curte, dar în realitate domnul l-a trimis cu misiunea de a aduce grabnic oastea rusă la Iaşi[260]; cazul lansării zvonului de un atac iminent al moscalilor asupra capitalei, dar în realitate, domnul îi aştepta ca aliaţi şi apărători ai săi[261] ş.a.).

Întrevederile lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare

Peste câteva zile au atins linia Prutului şi alte unităţi de oaste moschicească, care au început să treacă râul „pre la Zagarance". Fiind informat despre acestea, Dimitrie Cantemir s-a bucurat mult, deoarece se temea de o lovitură neaşteptată a cavaleriei „tătăreşti de Crâm" asupra Iaşilor[262]. În continuare derularea evenimentelor este descrisă cu amănunte de acelaşi cronicar Ion Neculce, care relatează: „chematu-ş-au Dumitraşco-Vodă boierii săi …pre Nicolae Costin, vel-logofăt, pe Ioan Sturdze vornicul şi pre Iordachi Rusăt vornicul şi pe Ilie Catargiul vel-vistiernic şi le-au spus precum au chemat pre moscali, şi au venit de trec Prutul la Zagarance. Atunci toţi boierii, audzind, s-au bucurat şi au răspunsu cu bucurie cătră vodă şi au dzis: «Bine ai făcut Măria Ta, că noi ne temem că te-i duce la turci, şi aşe avem gând că, de te-om vede că mergi la turci, te-om părăsi şi ne-om duce de ne-om închina la moscali»". Erau şi din acei boieri care puneau la îndoială necesitatea înţelegerii lui Dumitraşco-Vodă cu ţarul Petru. Dintre aceştia făceau parte Iordache Ruset, care îi spuse lui Cantemir la această întâlnire: „te-i cam grăbit, Măria Ta, cu chematul moscalilor. Să fii mai îngăduit, Măria Ta, păn li s-ar fi vădzut puterea, cum le merge"[263].

După acest sfat cu boierii, au „încălecat Dumitraşco-Vodă şi au purcesu înaintea moscalilor, la Prut. Şi s-au împreunat cu Cropot bragadir [G. Kropotov, comandant rus – *n.n.*] şi au venit cu dânsul în gios, pre Jijie, păn l-au trecut Jijia şi Bahluiul. Şi l-ai lăsat pre Bahluiu, din gios di Iaşi, la Podul lui Bâtcă, şi acolo ş-au pus obuzul, dându-i co-

---

259 *Ibidem*, p. 209, 213–214.

260 Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, p. 327.

261 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 215.

262 Aceeaşi stare de tensiune la curtea domnească a întrevăzut-o şi Nicolae Costin, scriind că„l-au repezit la Şeremet să-i trimată niscai moscali mai degrabă la Eşi, şă-l cuprindză, să nu-l apuce niscai turci să-l ducă la oaste" (Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, p. 327).

263 *Ibidem*, p. 219.

nac de toate ce i-au trebuit lui şi oştii". Apoi Dimitrie Cantemir a doua zi l-a invitat pe comandantul rus la Iaşi, unde „l-au cinstit…, l-au dăruit şi au îmblat prin curţile domneşti şi prin toate mănăstirile… "[264].

a) Întâmpinarea lui Petru I la Prut. Precum arată un alt martor prezent la aceste evenimente Axinte Uricariul, în „iunie 24 zile au sosit şi Petru împăratul Moscului cu obuzul său la Prut… ieşindu-i înainte Ghedeon mitropolitul ţării şi Iordache vornicul şi alţi boieri"[265]. Apoi „au trecut împăratul Prutul dincoace [pe malul drept – *n.n.*]". Reconstituind tabloul acestei întâlniri după cronicile lui Ion Neculce şi Axinte Uricariul, în continuare evenimentele s-au derulat astfel: „caimacamii, împreună cu alţi boieri şi orăşeni bătrâni mai de cinste şi mitropolitul cu tot clirosul [feţe bisericeşti – *n.n.*]"[266], „blagoslovindu-l cu crucea şi cu aghiazmă stropindu-l şi boiarii toţi i-au sărutat mâna împăratului..., împăratul, cum s-au adunat [întâlnit – *n.n.*] cu boierii au purces de la Prut numai cu curtea lui şi au venit la Iaşi… de au mas [au fost găzduiţi – *n.n.*] în curtea domnească …unde a venit şi împărăteasa [Ecaterina – *n.n.*]" [267]. În acest timp, fiind Dimitrie Cantemir voievod în tabăra lui Şeremetiev în Branişte de la Ţuţora, îndată ce auzi de venirea lui Petru I la Iaşi, împreună cu generalul rus, s-a întors în capitală, la curtea domnească.

Deoarece izvoarele ruseşti sunt foarte zgârcite[268] în informaţii despre cele două întrevederi ale lui Dimitrie Cantemir cu Petru I înainte de bătălia de la Stănileşti, ne-am limitat la cele relatate despre aceste evenimente de către martorii oculari moldoveni, mai cu seamă Ion Neculce hatmanul, Nicolae Costin mare-logofăt şi Axinte Uricariul. Cu toate acestea, deşi par a fi unilaterale, totuşi aceste cronici ne introduc, în bună măsură, în atmosfera din acele zile fierbinţi de iunie 1711, atât de la curtea domnească din Iaşi, cât şi de la tabăra din Seimeni, unde Dimitrie Cantemir s-a întreţinut cu Petru I.

b) Întâlnirea lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la Iaşi. Evenimentul s-a produs conform izvoarelor ruseşti la 24 iunie[269], iar celor moldoveneşti – în dimineaţa zilei de 25 iunie 1711, pe când „împăratul venea de la feredeu [baie – *n.n.*] şi în curte la scări, s-au adunat [s-a întâlnit Dimitrie-Vodă – *n.n.*] cu împăratul, de i-au sărutat mâna şi împăratul l-au sărutat pe cap, luându-l în braţe şi rădicându-l sus cu o mână, fiind Dumitraşco-Vodă om scund şi împăratul om deafirea întru tot şifaeş [mare, înalt – *n.n.*]"[270].

Referitor la această întâlnire, Ion Neculce mai adaugă că Dimitrie Cantemir împreună cu împăratul „au îmblat pren toate mănăstirile…, de le-au văzdut, şi din toate i-au

[264] *Ibidem*, p. 220.

[265] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 242.

[266] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 224.

[267] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 242.

[268] Lipsa unor asemenea izvoare informative ruse ar putea fi mai ales din cauză că, în acele zile grele când oastea ruso-moldovenească a fost încercuită, multe planuri, hărţi, note, consemnări ale demnitarilor ruşi, care-l însoţeau pe ţar au fost arse.

[269] Ţvircun V., *Campania de la Prut din anul 1711*, în Idem, *Vitralii/Витражи*, Chişinău, 2006, p. 84.

[270] Uricariul A., *Cronica paralelă*, vol. II, p. 242; Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, p. 329.

Petru I și D. Cantemir la Iași. După o gravură de Gh. Asachi

plăcut mănăstirea Golâe [Golia – *n.n.*]… și mult lăuda împăratul lucrurile, chipul și toate obiciele moldovenilor…”[271]. În seara aceleiași zile de Duminică (25 iunie) „au făcut Dumitrașco-Vodă împărăției masă frumoasă în curțile domnești, în casa ce mare cu cinii [adică cu persoanele din anturajul lui Petru ce dețineau cele mai înalte ranguri – *n.n.*], iar când au fost să șadză împăratul la masă, n-au vrut să șadză în capul mesei, ce-au șădzut în scaon lângă masă, iar în capul mesei au pus pe Dumitrașco-Vodă și după dânsul pe Galoftin Gavriil Ivanovici [Golovkin – *n.n.*], apoi pre alți ghenerari mai gios, anume Dolhoruchi [Dolgoruki – *n.n.*] cel mijlociu, Șefer [Șafirov – *n.n.*], menistru, adică visternic, Rentu [K.E. Rene – *n.n.*], ghenarar, Vejbah [G.K.Veisbach – *n.n.*], Toma [Cantacuzino – *n.n.*] spătar din Țara Românească și feciorul lui Șeremet [Boris Șeremetiev – *n.n*]. Iar Șeremet n-au șădzut la masă, că îndată s-au întors la obuz cu alții din bragadiri și polcovnici. Să ospătă și să veselie pre frumos cu vin de Cotnar și lăuda vinul foarte. Și încă mai bine le plăce vinul cel cu pelin, și mult să miră cum spre partea lor nu să face vin cu pelin așe bun.

După ce s-au sculat de la masă, au venit și boierii țării de s-au împreunat cu împăratul, și le-u dires [turnat – *n.n.*] împăratul cu mâna lui tuturor câte un pahar de vin”[272]. Descriind atmosfera ce domnea la aceeași masă împărătească, Axinte Uricariul mai arată precum că atunci când „în capul scaunului, au pus pe Dumitrașco-Vodă, și când au vrut să șază au sărutat mâna împăratului și el încă l-au sărutat pre cap și la paharul dintâi iar au făcut sărutare”. Și așa „cu toții s-au veselit cu tabulhanaoa [muzică orchestrală – *n.n.*]”. Ieșind din casa mare, cei doi monarhi „s-au împreunat în casa mică”[273] unde ospătau „doamna [Casandra – *n.n.*] lui Dumitrașco-Vodă cu împărăteasa și cu giupânesele (soțiile boierilor). Acolo „atâta dragoste arăta împăratul cătră Dumitrașco-Vodă, unde vădzusă că s-au închinat de bunăvoia lui, că să tinde cu amândouă mânule și cuprinde pre Dumitrașco-Vodă de grumadzi și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său”[274].

[271] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 226.

[272] *Ibidem*, p. 227.

[273] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 242–243.

[274] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 227.

Martorii acelor evenimente relatează despre un episod curios, care a avut loc a doua zi, când „luni dimineața [26 iunie – *n.n.*] au eșit împăratul făr-de veste pe poarta despre grajduri singur, pe jos și au mersu la Trei Sfetitele [mănăstirea „Trei Ierarhi" din Iași – *n.n.*] de s-au închinat, sărutând sfintele icoane și moaștele precuvioasei Paraschevei. Acolo s-au tâmplat și Ghedeon mitropolitul și poftiia pe împărat să șază în scaunul cel domnesc și n-au vrut, ci tot în picioare au stătut… Eșind din biserică s-au suit la trapezarea egumenului. Atunce au sosit și curtea lui… cu Dumitrașco-Vodă cu curtea lui. Iar după ce au mâncat dulceți și eșind afară Dumitrașco-Vodă își tocmise de au fost stând dearândul toți polcovnicii și rotmistrii ce-i făcuse din moldoveni. Și trecând împăratul pentre dânșii… i-au sărutat mâna… toți pe rând"[275]. După aceasta cei doi monarhi au plecat la Mitropolie, apoi au trecut pe la alte lăcașe sfinte de s-au închinat, apoi din nou au trecut pe la curtea domnească „și până seara au purces iar la obuz, la Prut, cu împărăteasa"[276].

Așa s-a încheiat întâlnirea lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la Iași.

c) Întâlnirea celor doi monarhi la Seimeni. „Obuzul" rezervat lui Petru cel Mare era situat pe malul stâng al Prutului la Seimeni, care pe atunci era o veche tabără a oștenilor înrolați cu leafă în oastea domnească, numiți „seimeni", care în timp de pace îndeplineau misiuni de strajă la curtea domnească, pe la cetăți, la alte instituții domnești, îl însoțeau pe domn la vânătoare ș.a., iar pe timp de război constituiau unități de luptă în oastea domnească. Ulterior, în apropiere de locul ședерii seimenilor, pe la mijlocul sec. al XVIII-lea treptat a apărut satul cu același nume în vecinătatea nordică cu s. Zagarancea, arătat mai sus. Alături de tabăra seimenilor a fost amenajat cartierul de comandă al lui Petru I.

După o zi de pregătiri în tabăra sa de la Seimeni, la 28 iunie 1711, cu ocazia praznicului Sfinților Petru și Pavel, Petru cel Mare l-a invitat pe voievodul Moldovei ca să definitiveze planul lor de acțiuni în comun contra turcilor și să se întrețină la o masă de sărbătoare și „să ie cu dânsul 15 boieri, pe care-i vor place lui, să-i cinstească acolo. Și să margă și mitropolitul țării să slujască liturghia în beserica de cortu. Și au pus de-u cumpărat și câteva vasă de vin, să fie de cinstit oștenii, că atunce era și sărbătoare, dziua Sfinților Petru și Pavel, cu trei dzile mai înainte, în post, să facă în locu de prazdnic, cum să dzice la noi, fiind și numele lui, Petru. Ave obiceiul el de făce și într-alți ani slujitorilor lui masă la Sfeti Petru"[277].

Precum povestește Ion Neculce, care era printre boierii invitați la această serbare, după liturghie, slujită de Ghedeon mitropolitul Moldovei, iar potrivit sursei ruse și de Theofan Prokopovici, cei doi monarhi au ieșit din cortul amenajat special ca biserică. Afară erau așteptați de un mare număr de oșteni ruși, care au format „un ocol [cerc – *n.n.*] mare, mai largu (aproape de două ori) de cum cuprinde curtea gospod [domnească – *n.n.*] din Ieși"[278]. De o parte erau pedestrașii, iar pe de altă parte artileria, când îndată ce au apărut cei doi monarhi au răsunat salve de tun, apoi și focuri de arme.

[275] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 243.

[276] *Ibidem*.

[277] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 231.

[278] *Ibidem*, p. 232.

După aceasta Petru cel Mare și Dimitrie Cantemir și suitele lor de boieri și demnitari au trecut în alt cort, „unde au pus masă… gios pre pământ, unde au săpat șanțu de slobodzit picioarele în gios. Și au ședzut împăratul și cu Dumitrașco-Vodă și cu toți ghenerarii, câți era, și bragadirii și polcovnicii și capitanii. Și pre de o parte, de la al cincile boieri moschicești mai gios, șede și cei 15 boieri moldovenești, tot de rândul, cineș după cinstea sa… Și ne-u cinstit pre bine și frumos, și mai pe urmă ne-u închinat însuși împăratul, cu niște vin al lui de la franțoji, care îndată cum au băut, au mărmurit toți de beți, bând de acel vin. Și n-au mai știut cum au dormit întru acea noapte, și domnul și boierii”[279]. „Dar peste noapte” – adaugă Axinte Uricariul – „mai n-au scăpat niciun boiariu fără pagubă și nefurat de moscali: cui pistoale, cui rafturi [harnașament – *n.n.*], cui epângele [haină, surtuc, manta – *n.n.*], nici boiar, nici slugă”[280].

„A doa dzi [29 iunie – *n.n.*] s-au tocmit și boierii cu Dumitrașco-Vodă și mitropolitul, și i-au făcut scrisori la mână și au iscălit toți, și împăratul”. În aceeași zi domnul Moldovei cu boierii săi s-au întors la Iași și „au strâns și pre alți boieri și arhierei …în beserica domnească, unde după slujbă …au cetit catastiful cel de tocmală, ce-au făcut lui Dumitrașco-Vodă ”, fiind vorba de Diploma cu 17 puncte, dată de Petru cel Mare voievodului Moldovei. „Și au iscălit toți și ceilalți boieri, care nu să tâmplasă la Prut, ponturile cele ce i-au trimis împăratul pre [Ștefan – *n.n.*] Luca vistiernicul…”[281]. Conținutul acestui document îl făcu cunoscut tuturor boierilor, doar în ziua revenirii la Iași (29 iunie), după cea de a doua întâlnire cu țarul la Seimeni. Prin semnarea acestor „ponturi” a fost încheiată alianța moldo-rusă, după care trebuia să urmeze unirea celor două armate contra otomanilor. Aceasta s-a produs în zilele următoare.

La începutul lui iulie 1711, armata unită moldo-rusă în frunte cu Petru cel Mare și Cantemir au pornit în marș de-a lungul Prutului spre sud în întâmpinarea turcilor și tătarilor. Astfel s-a încheiat întâlnirea de la Seimeni[282] a celor două mari figuri ale istoriei și culturii europene.

---

[279] *Ibidem*, p. 232.

[280] Uricariul A., *Cronica paralelă*, p. 243.

[281] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 232–233.

[282] Identificarea locului întâlnirii de la „Seimeni” a fost efectuată de către un grup de arheologi și specialiști în monumente istorice în frunte cu S. Covalenco, care au lăsat următoarea descriere a monumentului: „vestigiile unor fortificații cunoscute în popor sub numele de «Zamca» sau «Masa lui Petru cel Mare» sunt situate la marginea de nord-vest a satului (astăzi Semeni, r-nul Ungheni), lângă școală, chiar pe malul Prutului. Ele reprezintă un sector de pământ de formă circulară cu diametrul de circa 65 m cu suprafața netedă, orizontală, mai joasă decât nivelul obișnuit al terenului. Această «masă» tăiată din pământ presat este înconjurată de un șanț de 2 m adâncime și 27 m lățime. Pe marginea exterioară a șanțului s-au păstrat urmele unui val de pământ cu înălțimea de 1 m și lățimea de 15–20 m, ridicat din solul săpat din șanț”. Acestea sunt urmele care s-au păstrat de la „masa” de sărbătoare, la care au stat cei doi monarhi împreună cu demnitarii lor la 28 iunie 1711.

La o mică distanță de „masă” sau „Zamcă”, spre nord-est, la suprafața pământului se văd urmele unei construcții în formă de movilă, care a fost însă în mare măsură nivelată. După unele opinii aici ar fi fost înălțată din porunca lui Petru I o mică cetățuie, care i-a servit temporar drept sediu (*Repertoriul monumentelor arheologice din Republica Moldova. Raionul Ungheni, s. Semeni*, Manuscris alcătuit de S. Covalenco. Arhiva Ministerului Culturii a Republicii Moldova; *Археологические памятники Унгенского района*, Кишинев, 1987, с. 20–22; Hâncu I., *Cetăți antice și medievale timpurii din Republica Moldova*, Chișinău, 1993, p. 135, с. 136–137).

În scurtă vreme după aceste întrevederi, de parcă trăgea anumite concluzii, Petru cel Mare va nota despre D. Cantemir în jurnalul său de campanie: „Acest domn este un om foarte deştept şi în stare să povăţuiască…, o persoană foarte isteaţă, inteligentă şi abilă". D. Cantemir la rândul său a crezut atât de mult în acţiunile şi Petru cel Mare, încât l-a urmat cu fermitate până la sfârşitul vieţii.

Lupta de la Stănileşti şi consecinţele ei

Concomitent cu evenimentele descrise, la Iaşi, cu ritmuri rapide se forma armata Principatului. În regimentele mobilizate de Dimitrie Cantemir se înscriau sute de voluntari, printre care, pe lângă reprezentanţii păturii militare, o parte semnificativă o constituiau orăşenii, meşteşugarii, ţăranii şi slugile evadate de la proprietarii lor[283]. Deja la 20 iunie, sub stindardele principelui se aflau 17 colonei şi 170 de conducători de campanie cu horungi, în număr de circa 7 mii de persoane[284]. Cu aceste forţe domnitorul moldovean aştepta sosirea monarhului rus în capitala principatului.

Timp de două zile la Iaşi au avut loc ceremonii şi mese cu ocazia sosirii monarhului rus. Doar în prima jumătate a zilei de 26 iunie, Petru I, însoţit de generalii săi, a părăsit capitala principatului şi s-a îndreptat spre Prut la locul unde urma să fie dislocată armata. Puţin mai târziu s-a alăturat şi D. Cantemir cu boierii săi apropiaţi şi duhovnicii, precum şi T. Cantacuzino şi G. Castriot. „...Tot la data de 26, după inspectarea armatei, în seara de 27 a fost înălţată cântarea din cursul nopţii. Iar pe data de 27 – Sfânta Liturghie şi o rugăciune de mulţumire pentru victoria dăruită de Dumnezeu asupra duşmanului Măriei Sale Ţarul, regele suedez, lângă Poltava, din anul trecut, 1709. La sfârşitul Sfintei Liturghii şi a cântecelor de rugăciuni, concomitent din 60 de tunuri şi din armele de calibru mic ale infanteriei s-au tras focuri. La toate acestea a fost prezent şi domnitorul moldovean cu persoane de vază şi Toma Cantacuzino sosit de pe pământurile munteneşti. De asemenea şi mitropolitul Moldovei cu monahi. Şi la sfârşitul acestei ceremonii domnitorului i-a fost prezentată întreaga armată. Şi a fost el cu toţi oamenii săi la prânz la Măria Sa Ţarul unde a fost tratat foarte bine..."[285]

La 28 iunie, după manifestaţiile consacrate sărbătoririi celui de-al doilea an de la victoria de la Poltava, a avut loc şedinţa consiliului militar, la care au fost discutate numeroase probleme de organizare şi asigurare a armatei, de asemenea planurile ulterioare de acţiune ale campaniei. Printre cele mai importante puncte, care au provocat discuţii aprinse la consiliu, a fost şi discutarea scrisorii domnitorului Valahiei, Constantin

[283] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. a II-a, Chişinău, 1974, p. 248.

[284] Vezi: Цвиркун В.И., *Молдавские формирования в русской армии 1-ой половины XVIII века*, Кишинев, 1988, с. 86 (în continuare: Цвиркун В.И., *Молдавские формирования*).

[285] *Российский Государственный Архив Древних Актов* (фонд 9, отд. 1, док. 30, л. 18об –19 (în continuare: РГАДА).

Brâncoveanu, adusă de G. Castriot. În ea se comunica disponibilitatea sultanului turc de a începe tratativele cu țarul fără a se ajunge la acțiuni militare[286]. În zilele noastre, în mediul istoricilor care studiază această problemă, încercarea curții otomane de a rezolva conflictul cu Rusia pe cale pașnică nu provoacă nicio îndoială[287]. Totuși, în acea perioadă, poziția de așteptare și politica ambiguă a domnitorului valah, tărăgănarea respectării angajamentelor luate de el anterior de alăturare a armatei sale la armata lui Petru în scopul înaintării comune împotriva Porții și, de asemenea, neîndeplinirea înțelegerilor de furnizare pentru tabăra rusească a proviziilor și furajului, subminau încrederea țarului față de domnitor și reprezentantul său. Consiliul militar a respins propunerile părții turcești de soluționare a conflictului prin intermediul tratativelor de pace. După aceasta, participanții la consiliu au trecut la examinarea planului de acțiuni militare ulterioare. Din propunerile puse în discuție, prioritatea a fost dată planului lui D. Cantemir și T. Cantacuzino, susținute de generalul K.E. Renne[288]. Esența lui consta în înaintarea armatelor ruseşti și moldovenești în interiorul Imperiului Otoman, „în ținuturile grecești", care erau „gata... de a se răscula după exemplul domnitorului moldovean" și doar așteaptă apariția armatelor țariste[289]. În aceleași ținuturi, după părerea lor, urmau să găsească și rezervele necesare de provizii și furaj. După discuții îndelungate, consiliul militar a ajuns la hotărârea că, deși „...era periculoasă cererea lor [adică a lui Cantemir și a lui Cantacuzino în marșul spre Brăila – *n.n.*], de a binevoi, însă că țăranii care doreau să ajute să nu fie aduși la disperare, purcederea la drumul destul de periculos, din cauza lipsei de provizii, se permite..."[290]. Conform planului aprobat de consiliu, se propunea ca „generalul K.E. Renne cu o jumătate din cavalerie să se îndrepte spre râul Dunărea împotriva pălăncii [cetății – *n.n.*] Brăila, ca el, în acele locuri să organizeze o diversiune militară contra inamicului"[291]. Un argument solid în favoarea hotărârii luate a fost și comunicarea lui T. Cantacuzino despre faptul că cetatea Brăila, care avea o garnizoană nu prea mare, ocupa o poziție strategică importantă pentru succesul în război împotriva trupelor otomane, cât și prin aceea că după zidurile ei erau adunate rezerve semnificative de provizii și furaj[292]. Ocuparea Brăilei, îl convingea el pe Petru și pe membrii consiliului, va stârni la răscoală generală poporul valah și va orienta boierii șovăielnici, cât și pe domnitor și armata sa spre „Măria Sa Preaslăvitul Țar". Alături de cele menționate

---

[286] Голиков И.И., *Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и изложенные по годам*, изд. 2-е, том IV, Москва, 1832, с. 245–246.

[287] Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения в начале XVIII века*, Москва, 1971, с. 119 (în continuare: Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения*).

[288] Цвиркун В.И., *Молдавские формирования*, с. 201.

[289] Vezi: Моро де Бразе, *Записки бригадира Моро де Бразе (касающиеся до Турецкого похода 1711 г.)*, в кн. Пушкин А.С., *Полное собрание сочинений*, том VIII, Ленинград, 1978, с. 279–330 (în continuare: Моро де Бразé, *Записки*).

[290] РГАДА, фонд 9, отд. 1, д. 5, *Гистория Свейской войны*, л. 432об– 433.

[291] РГАДА, фонд 9, оп. 6, 1711 г., д. 66, л. 2.

[292] Vezi: *Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштадского мира*, СПб., 1770, часть 1, с. 337–338.

anterior, T. Cantacuzino comunica despre disponibilitatea de aderare la trupele ruseşti a 18 mii de sârbi, care ar fi fost reţinuţi de C. Brâncoveanu la hotarele Principatului. De fapt, situaţia era oarecum alta. În primul rând, conducătorii sârbilor, din numărul celor supuşi coroanei Habsburgilor, au promis să trimită în ajutorul armatei ruseşti nu 18 mii, ci doar 10 mii de oameni[293]. În al doilea rând, mişcării sârbilor din Austria spre alipire armatei ruseşti i se opunea nu domnitorul valah, care nu avea puterea reală să efectueze acest lucru, ci înseşi autorităţile austriece[294]. Dispoziţia de ofensivă a corpului de cavalerie a generalului K.E. Renne spre Brăila a fost dată de Petru I la 29 iunie[295]. Numărul total al acestui corp era de 11 mii de oameni, dintre care se numărau 5 600 de persoane din cavaleria regulată şi câteva sute de moldoveni şi valahi din cavaleria uşoară, conduşi de T. Cantacuzino. În ajunul plecării lor spre frontiera valahă, Petru I „în semn de înaltă milostenie faţă de spătar, din motivul de mare râvnă a lui către Marele conducător i-a dăruit lui persoana [portretul – *n.n.*] Măriei Sale cu diamante, la preţul de 1 mie de ruble, cât şi una mie de ruble în numerar”[296]. Anterior cu o asemenea distincţie a ţarului rus a fost decorat şi D. Cantemir.

Corpul avea scopul de a ocupa cetatea şi de a înainta spre Galaţi. Acolo, generalul K.E. Renne urma să se unească cu trupele principale şi, „construind magazii [depozite militare şi furajere – *n.n.*], să caute duşmanul”[297].

În acel timp, când se hotăra soarta „diversiunei corpului Renne spre Brăila”, au fost supuse primelor încercări calităţile de luptă ale forţelor ruso-moldoveneşti. După hotărârea corpului generalilor, la 23 iunie toate regimentele de cavalerie uşoară de cazaci şi moldoveni ale armatei ruse „şi domnitorul cu hatmanul [Ion Neculce – *n.n.*] au fost trimise împotriva unui grup de tătari, care stăteau în Valea Baratov... şi au năvălit asupra lor”[298]. În ziua următoare, după bătălia ce s-a terminat cu succes, „ unităţile de oaste neregulată, care au fost trimişi spre tătari” s-au întors cu bine în tabăra rusă[299].

Terminând completarea armatei moldoveneşti, toate regimentele desemnate pentru marş (în afară de cele lăsate la hotare în Soroca şi Iaşi), către 2 iulie au trecut pe malul drept al Prutului. După ce a trecut râul, armata, împărţită în trei coloane, condusă de Ianus fon Eberştet, B.P. Şeremetiev şi N. Repnin, împovărată de un şir de care şi numeroase familii ale ofiţerilor şi ale celor din corpul generalilor, a început să se coboare spre Făl-

[293] *Письма и бумаги императора Петра Великого*, том XII, вып.1, Москва, 1975, с. 423 (în continuare: ПБПВ); *Политические и культурные связи России с югославянскими землями в XVIII* в. Сб. документов под ред. А.Л. Нарочницкого и Н. Петровича, Москва, 1984, с. 36 (în continuare: *Политические и культурные связи*).

[294] Vezi: *Политические и культурные связи*, с. 36, а также Достян И.С., *Борьба сербского народа против османского ига. XV– начало XIX вв.*, Москва, 1958, с. 98.

[295] Моро де Бразе, *Записки*, с. 302.

[296] РГАДА, фонд 9, отд. 1, док. 30, л. 20.

[297] *Российский Государственный Военно-Исторический Архив* фонд (Военно-ученый Архив) ВУА, док. 1526, л. 4 (în continuare: РГВИА).

[298] *Ibidem*.

[299] *Ibidem*, оп. I, д. 13, л. 50–50об.

ciu[300]. Abia la 2 iulie armatele au ajuns la r. Vaslui şi l-au trecut la iezătura de la moară nu departe de satul Gherla[301].

Doar la 30, dar nu 1 iulie, cum este scris în amintirile lui Moreaut de Brasé[302], corpul generalului K.E. Renne „şi-a început marşul spre locul numit Bârlad şi mai departe... spre palanca Brăila"[303]. Expediind corpul lui Renne la hotarele principatului valah, conducerea rusească se orienta după planul anterior. Armata trebuia să înainteze spre Fălciu şi să-l ocupe până la venirea turcilor, astfel împiedicând trecerea lor pe malul drept al Prutului. În acelaşi timp, K.E. Renne trebuia să ocupe Brăila împreună cu armatele sârbă şi valahă, să lovească din spate armata turcească[304]. Însă evenimentele care au urmat au dus la corectări şi modificări semnificative în planul campaniei, aprobat de conducerea rusă.

În seara de 7 iulie, corpul generalilor ruşi a aflat despre apropierea duşmanului de Prut şi despre intenția de a-l forța. În aceeaşi seară a fost dat ordinul corpului de avangardă al generalului Ianus fon Eberştedt de a distruge podurile peste Prut şi de a nu permite trecerea turcilor peste râu. Îndeplinind acest ordin, Ianus fon Eberştedt, în fruntea a o mie de draguni, 500 de moldoveni şi a câtorva detaşamente de cazaci de pe Don şi ucraineni[305], s-a apropiat de râu. Însă, văzând podurile şi trecerea ce începuse, nu s-a hotărât să opună rezistență [turcilor]. În tabăra comandamentului armatei ruse a fost trimis locotenent-colonelul Feit cu o comunicare despre trecerea peste râu a armatelor turceşti[306].

Primind ordin de retragere, Ianus fon Eberştedt s-a grăbit înapoi pentru a se uni cu forțele principale. Dar în acelaşi timp, tabăra turcească, aşezată pe malul opus al Prutului, cu mare frică aşteptau atacul corpului rus. Frica era atât de mare, încât gărzii turceşti i se părea că vede regimentele ruse înaintând. Alarma ridicată şi mai mult a stârnit panica în rândurile armatei duşmanului[307]. Şi cât de mare a fost mirarea turcilor, când a doua zi, pe malul opus al râului, au văzut doar urme ale taberei ruseşti, care stătea acolo chiar în ajun. Imediat detaşamentele răzlețe ale cavaleriei turceşti şi tătare s-au aruncat în goană după corpul ce se retrăgea. În fața generalului Ianus fon Eberştedt se vedea tabăra principală a armatei ruse când corpul lui a fost ajuns de inamic.

A început o luptă grea şi sângeroasă, care a adus ambelor părți mari pierderi. Însă turcii nu i-au oprit pe cei ce se retrăgeau spre tabără, de unde au primit şi trupe de întărire. Cei ce veneau în ajutor lui Ianus fon Eberştedt numărau patru mii de oameni ai lui

---

300 *Ibidem*.

301 *Журнал министерства народного просвещения* (în continuare – ЖМНП), СПб., 1847, № 2, с. 86, сноска.

302 Юль Ю., *Записки Юста Юля, датского посланика при Петре Великом /1709–1711* г., Москва, 1899, с. 362 (în continuare: Юль Ю., *Записки*).

303 Моро де Бразе, *Записки*, с. 303.

304 РГАДА, фонд 9, оп. 6, 1711 г., д. 66, л. 5.

305 Адрианов П.М., *Петр на Пруте*, СПб., 1911, с. 20.

306 Карра Ж.-Л., *История Молдавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств*, СПб., 1791, с.133 (în continuare: Кара Г., *История Молдавии и Валахии*).

307 Юль Ю., *Записки*, с. 362.

D. Cantemir[308]. Ieşind în faţa celorlalte unităţi, primii au înaintat în luptă regimentele moldoveneşti. Unul după altul, pe parcursul a trei ore, au respins atacurile cavaleriei turceşti şi tătare, însă, sub presiunea forţelor mai numeroase ale duşmanului, au fost nevoite să se retragă în raza de apărare a taberei principale[309].

Corpul rus, intrat în luptă, a oprit trupele inamicului şi cu ajutorul focului de arme l-a făcut să se retragă. Fără a continua atacurile asupra poziţiilor armatei ruso-moldoveneşti, turcii au început concentrarea forţelor proprii. În acest moment aveau loc doar ciocniri sporadice şi neîndelungate ale regimentelor de cavalerie uşoară moldoveneşti şi ale cazacilor cu detaşamentele tătarilor şi spahiilor (denumirea cavaleriei turceşti)[310].

Luând parte activă la una dintre acestea, colonelul F. Apostol-Chigheci a fost rănit la mână[311].

Respingând atacurile cavaleriei turceşti şi tătare, lichidând gărzile duşmanului şi efectuând incursiuni de cercetare, ostaşii-cavalerişti din regimentele lui F. Apostol-Chigheci, camarazii colonelului V. Tanskii etc., nu o dată aduceau în tabăra rusă „limbile prinse”[312]. Astfel, la 8 iulie, nu departe de tabără, a fost prins, „de grupa voloşană a regimentului lui Tanskii de la volohi, un tătar al hoardei de la Bugeac”, care a divulgat ştiri preţioase despre numărul armatelor duşmanului, asigurarea lor cu muniţii şi armament, precum şi despre starea de spirit în rândurile tătarilor şi ale turcilor[313].

Înţelegând inutilitatea avansării spre Fălciu, Petru I a luat hotărârea să se întoarcă spre Iaşi. Însă armata rusă, imobilizată de un şir mare de care, simţind lipsa nutreţului şi a pâinii, slăbită de incursiunile neîncetate ale cavaleriei tătare şi turceşti, a putut să ajungă doar până la Huşi[314]. Acolo, la 9 iulie ea a fost ajunsă şi încercuită de forţele mai numeroase ale duşmanului[315].

Pomenindu-se într-o situaţie destul de anevoioasă, Petru I şi corpul generalilor lui au început să se pregătească activ pentru apărare. Tabăra întărită a fost construită sub formă de triunghi neregulat, care avea drept bază malul drept al Prutului, iar vârful lui era îndreptat spre inamic. Partea dreaptă – partea lui de Nord – era apărată de mlaştină, iar stânga – cea de Sud, de unde mai mult se aştepta duşmanul – era întărită de artileria de regiment. În interiorul taberei, sub apărarea armatei, a fost instalat cortul ţarului.

Tot acolo, erau plasate şi rezervele armatei – leib-regimentului, un regiment de dragoni, un regiment de infanterie mixt, unităţile ucrainene de cazaci ale lui Kuteikin, L.

---

308 Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения*, с. 120.

309 Кочубинский А., *Мы и они. 1711–1878 гг*. Очерки истории и политики славян, Одесса, 1878, с. 152.

310 Карра Ж.-Л., *История Молдавии и Валахии*, с. 134; ЖМНП, с. 94.

311 РГАДА, фонд 248 оп. 7, д. 388, л. 663об.

312 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 262.

313 РГВИА, фонд 45б, оп. 1, д. 13, л. 51об.

314 Localitate situată între defileurile Stănileşti şi Salcea, см. Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения в начале XVIII-го века*, с. 121.

315 См. Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения*, с. 123.

Leontiev, St. Mihailov, M. Timofeev, S. Ivanov şi regimentele moldoveneşti ale lui D. Cantemir[316].

După calculele efectuate, în total în tabăra rusă de pe Prut erau nu mai puțin de 45-47 mii de oameni[317]. Cum numai s-a terminat întărirea taberei cu șanțuri și linii de apărare, a fost făcută împărțirea în regimente a „ghiulelelor, bombelor, grenadelor... gloanțelor de plumb, prafului de pușcă sau de mână [de arme – *n.n.*]”[318], miile de ieniceri și spahii, neașteptând ordinul marelui-vizir Mehmed Baltagi-Paşa, au început atacul pozițiilor ruse. Unul după altul s-au perindat trei atacuri care n-au dat celor ce înaintau rezultatul dorit. Având mari pierderi, turcii de fiecare dată erau nevoiți să-și retragă pozițiile inițiale[319]. Văzând aceasta, marele-vizir, sosit în armată, a dat ordin ienicerilor să se retragă și să se ocupe de pregătirea tranşeelor[320]. Numai noaptea târziu s-au „încheiat atacurile întăriturilor ruse” și „focul de pușcă din ambele părți”[321]. Însă odată cu primele raze ale soarelui, deasupra taberei ruse cu o nouă putere a început canonada artileriei din partea inamicului. Unde s-au inclus și tunurile de câmp ale turcilor, aduse în noaptea precedentă[322]. Focul menținut de ele de la distanță mică aducea armatelor încercuite mari pierderi. În tabăra blocată tot mai evidentă devenea insuficiența de provizii și nutrețuri, din care cauză caii și-au mâncat cozile și coama și au devenit puțin trebuincioşi pentru serviciu[323]. Însă cel mai rău era faptul că a început să se simtă insuficiența de muniții[324].

În situația creată, Petru I a ținut ultima consfătuire militară din perioada campaniei de la Prut din 1711, unde s-au discutat acțiunile ulterioare ale armatei încercuite. Era atrăgătoare, dar și riscantă propunerea lui D. Cantemir de a lăsa șirul de care sub apărarea a trei regimente de infanterie și a corpului unit moldo-căzăcesc al lui V.Tanskii, iar cu celelalte forțe de atacat și de a distruge dușmanul[325].

Însă din cauza lipsei numărului necesar de cavalerie, ce ar fi fost în stare să se opună atacurilor cavaleriei dușmanului, Petru I n-a acceptat planul propus. După îndoieli îndelungate, el a trimis marelui-vizir propunerea de a încheia un armistițiu de 48 de ore

---

316 *История Северной войны*, под ред. И. Ростунова, Москва, 1987, с. 108.

317 Архив Военно-Исторического Музея Артиллерии Инженерных Войск и Войск Связи, фонд 2, оп. 1, д. 7, л. 372–372об(în continuare: Архив ВИМАИВ и ВС).

318 Calculat după documentele care se păstrează în fondurile arhivelor РГАДА, РГВИА, ВИМАИВ и ВС.

319 După datele comunicate de turci, în mersul primelor atacuri ale ienicerilor au fost uciși 7 mii de oameni, în РГВИА, фонд ВУА, док. 1526, л. 5 об; Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения*, с. 122.

320 РГАДА, фонд 9, оп. 6, 1733 г., д. 66, л. 7об.

321 *Ibidem*, с. 8.

322 *Ibidem*.

323 Vezi: Юль Ю., *Записки*, с. 367. Prin neajunsul de muniții trebuie înțeleasă nu lipsa sau neajunsul de bombe, grenade, ghiulele, dar a armamentului, care trebuia improvizat în timpul luptelor din sârmă. În laboratorul militar de câmp se confecționau de asemenea și armament de artilerie, în *Архив ВИМАИВ и ВС*, фонд 2, оп. 1, д. 7, л. 373.

324 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 265.

325 Юль Ю., *Записки*, с. 366–367.

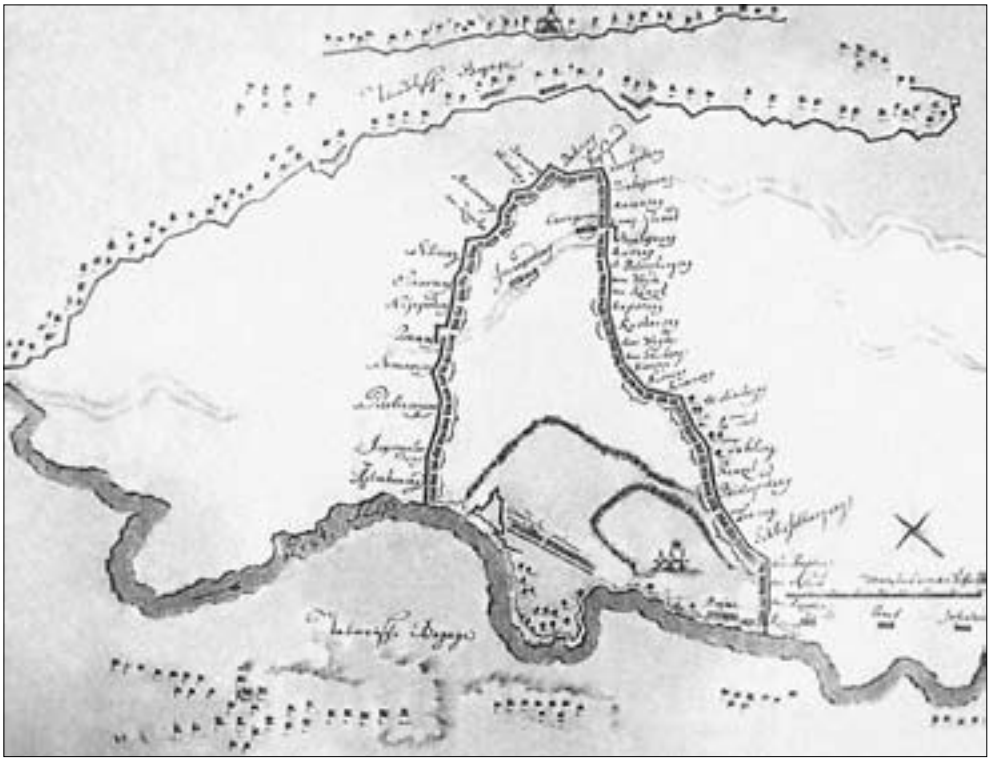

Harta bătăliei de la Stănileşti

pentru a duce tratative privitor la „pacea veşnică". Primind răspunsul afirmativ, monarhul rus l-a trimis în tabăra lui Mehmed Baltagi-Paşa pentru a duce tratative de pace pe „vicecancelarul Pavel Petrovici Şafirov cu împuternicirile necesare"[326].

Fără a ne opri la mersul tratativelor dintre Rusia şi Imperiul Otoman şi conţinutul lor, căci ele sunt destul de bine cercetate şi reflectate în literatura istorică, este binevenită cercetarea unuia dintre cele mai puţin studiate episoade din campania de la Prut – raidul spre cetatea Brăila a corpului ruso-moldovenesc al lui K.E. Renne.

Marşul corpului în interiorul Moldovei şi Valahiei a început la 2 iulie, după trecerea Prutului[327]. Mişcarea lui era destul de rapidă, deoarece deja în a treia zi legătura cu el abia dacă se mai păstra, iar cu începerea acţiunilor militare la Prut în general s-a întrerupt[328]. Însă tempoul ridicat al marşului nu se datora nici pe departe faptului că el a fost uşor. Deja în primele relatări către ţar, K.E. Renne raporta că „marşul actual are ma-

[326] РГАДА, фонд 17, оп. 1, д. 91, дополнение, л. 517.

[327] ПБПВ, том XI, вып. 1, Москва–Ленинград, с. 310; Орешкова С.Ф., *Русско-турецкие отношения*, с. 113.

[328] РГАДА, фонд 17, оп.1, д. 91, дополнение, л. 517.

re nevoie de furaj [e necesar – n.n.], căci toată iarba este otrăvită [de lăcuste – *n.n.*]" și de asemenea despre numeroasele „locuri fără apă" în drumul pe care îl urmau[329]. Înaintând „în grabă spre Brăila", corpul a trecut prin localitățile Huși, Bârlad și la 8 iulie s-a oprit în locul numit Focșani[330]. Aici regimentele și-au completat rezervele de furaje și alimente, cumpărând de la localnici 104 măsuri de grâu, secară și orz, de asemenea „pâine și vinuri voloșene de 58 de ruble, 26 altâni și 4 bani"[331]. În ziua următoare, aflându-se în satul Răspopeni, generalul i-a dat lui Toma Cantacuzino o mie de ruble, bani destinați pentru plata soldei ofițerilor și plutonierilor din horungile nou-formate, „și anume: pentru una sârbă și pentru două valahe – unui colonel, la trei comandanți de campanie, la trei porucici, la trei horungi, și la 180 de plutonieri"[332]. Astfel, în marșul spre Brăila corpului lui K.E. Renne i s-au alăturat trei horungi care numărau 193 de oameni recrutați de T. Cantacuzino. Continuând mișcarea spre sud, la 10 iulie corpul a ajuns la mănăstirea Maximeni, unde, pe lângă odihnă și hrană, a obținut informații prețioase despre cetatea Brăila, sistemul ei de fortificații, cât și despre componența și numărul garnizoanei ei, conduse de Daud-Paşa[333]. Informație suplimentară furnizau „limbile", capturate de detaşamentele de cercetaşi din regimentele moldovenești[334]. Analizând situația, generalul K.E. Renne a decis să atace Brăila, lăsând bagajele și munițiile sub protecția mănăstirii. În jurul orei 11, trupele s-au apropiat de fortăreață, după care generalul a ordonat cavaleriei moldovenești să atace dușmanul care se adunase în palisadă. Cu ajutorul regimentelor de cavaleri-grenadieri și de dragoni a Regimentului Siberian, trupele de cavalerie ușoară, conduse de T. Cantacuzino, printr-o lovitură puternică i-au izgonit pe turci din palisade și i-au impus să se retragă sub zidurile fortăreței[335]. În ziua următoare au continuat pregătirile pentru asediu. Cu lăsarea întunericului, regimentele de cavalerie ale armatei ruseşti alături de horungile de cavalerie moldovenești, valahe și sârbe au început atacul fortificațiilor inamice. Pe parcursul întregii nopți s-a dus o luptă cu multă vărsare de sânge, în urma căreia dușmanul a fost scos din tranșee. Urmăriți de pe flancuri de regimentele de dragoni conduse de general-maiorul Luca Cirikov și colonelul Solovțov și de horungile de cavalerie ușoară a lui T. Cantacuzino, turcii „au luat-o la fugă", reușind cu greu să se ascundă după zidurile cetății[336].

În dimineața zilei de 14 iulie, garnizoana în număr de trei mii de oameni a cetății Brăila, fără a începe acțiunile militare, a capitulat[337]. Conform depeşei generalului K.E.

---

329 *Ibidem*, Архив Санкт-Петербургского отделения Института Истории РАН, фонд 83, оп. 3, д. 5, л. 127 (în continuare: Архив СПО ИИРАН).

330 Архив СПО ИИРАН, фонд 3, оп. 3, д. 5, л. 127–127 об.

331 *Ibidem*, л. 127об.

332 РГАДА, фонд 89, оп.1, 1711 г., д. 6, л. 10.

333 Архив СПО ИИРАН, фонд 83, оп. 3, д. 5, л. 127об.

334 РГАДА, фонд 89, оп.1, 1711 г., д. 6, л. 10–10об.

335 *Ibidem*, л. 10об–11.

336 *Ibidem*, л. 11.

337 *Ibidem*, л. 11об.

Renne adresată țarului, la asediul cetății dușmanul a pierdut, uciși și răniți, mai mult de 800 de oameni. Pierderile rușilor au fost de 100 de dragoni uciși și 300 de dragoni răniți[338]. Spre regret, în depeșă nu au fost amintite pierderile suferite de regimentele moldovenesc, valah și sârb, precum și horungile care se aflau sub comanda lui T. Cantacuzino. Luând în considerație faptul că ele au participat la toate luptele de avangardă și în timpul asediului Brăilei au luptat cot la cot cu regimentele rusești, pierderile lor nu puteau fi mai mici, ci poate chiar mai mari decât cele ruse. Contravine faptelor expuse anterior afirmația lui N. Iorga precum că după ce corpul lui K.E. Renne s-a apropiat de cetatea Brăila și a înconjurat-o, „...turcii speriați, de bunăvoie au predat cetatea cu condiția ieșirii libere și fără obstacole din aceasta a garnizoanei, femeilor și copiilor, și transportarea lor pe celălalt mal al Dunării”[339].

Cu drapele arborate, cu arme și artilerie armata rusă a părăsit malurile Prutului. Împreună cu ea hotarele Principatului Moldovei le-a trecut și familia lui D. Cantemir cu câteva mii de compatrioți ai săi[340]. Eroul victoriei de la Poltava suferea din cauza capitulării sale de la Prut, fie și onorabilă. Însă, dacă respectăm adevărul, trebuie de menționat: condițiile tratatului de pace și pierderile teritoriale ale Rusiei, stipulate în el, erau cu mult mai mici decât cele presupuse mai înainte de monarhul rus[341]. Fără îndoială condescendența comandamentului turcesc era cauzată, în primul rând, de dârzenia și bărbăția armatei ruse în campania de la Prut. Însă mai erau și un șir de alte cauze, care l-au făcut pe Mehmet Baltagi-Pașa să accepte încheierea păcii. Una dintre acestea rezida în însăși armata turcească. Creată din formațiuni militare din diferite pașalâ-

D. cantemir păsărește Moldova. După o gravură de Ivan Zubov și Grigori Chenceagorski

338 Vezi: *Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino*. Publicată și adnotată de N. Iorga, București, 1902, p. 353.

339 Шишмарев В.Ф., *Романские поселения юга России*, Ленинград, 1975, с. 19.

340 După cum menționau instrucțiunile țarului, primite de vicecancelarul P.P. Șafirov înainte de a-l trimite în tabăra pe marelui-vizir, Petru I era gata să se hotărască la încheierea păcii chiar și în cele mai grele condiții, cum ar fi: 1. să dea cedeze toate orașele cucerite, iar pe cele construite pe pământurile stăpânite odinioară de turci să le distrugă, iar dacă vizirul s-a împotrivi – să le dea așa; 2. dacă turcii ar apăra interesele suedezilor, Petru I era gata să dea Lifliandia și „altele... în afară de Ingria, care dacă n-o să vrea s-o cedeze, să li se dea Pskovul, iar dacă va fi puțin și alte provincii”. Petru I era de acord și la declararea lui Stanislav Leszczyński ca rege al Reci Pospolitei, în locul lui August al II-lea.

341 РГАДА, фонд 7, оп. 1, д. 91, дополнение, л. 519 и об.

curi ale Imperiului, ele constituiau o față pestriță, neomogenă. Astfel, pe lângă ieniceri și spahii cu o bună pregătire militară și iscusiți în luptă, în armata marelui-vizir intrau și unități ale „armatei asiatice". Însuși turcii se rușinau de ei, menționând că poporul acesta e rău, zdrențăros, fără arme, fără inimă[342]. Departe de a fi măgulitoare e caracterizarea tuturor forțelor otomane ce au luat parte la această campanie, dată de un dregător apropiat de vizir: „Cu toate că armata era mare la număr, însă în grabă formată, neregulată, fără oameni capabili"[343]. Să nu uităm și cauzele: căldura mare și insuficiența de nutrețuri se simțea atât în armata rusă, cât și în cea otomană. În notițele sale militare unul dintre participanții la campanie – generalul L.N. de Allart – a menționat [și în tabăra rusă – *n.n.*] că caii turcești „simt insuficiența de nutrețuri"[344]. La aceasta trebuie adăugată și starea alarmantă în tabăra turcească, cauzată de tulburări printre ieniceri, gata să se ridice împotriva continuării acțiunilor militare[345]. Alt factor care a influențat hotărârea comandamentului turcesc de a accepta încheierea păcii cu Rusia a fost incursiunea corpului lui K.E. Renne la Brăila. Cu toate că această cetate a fost luată cu forțele ruso-moldovenești deja după lupta de la Prut, însuși faptul mișcării acestei unități mobile mari în flancuri și în spatele armatei turco-tătare îi era cunoscut marelui-vizir Mehmet Baltagi-Pașa până la lupta de la Stănilești și nu putea să nu-l neliniștească[346]. Nu s-a realizat promisiunea regelui suedez Carol al XII-lea de a începe ofensiva militară a armatei suedeze împotriva rușilor în Pomerania. Fără succes s-au terminat atacurile flotei turcești împotriva cetății Azov.

Ultima problemă în literatura istorică privind campania de la Prut din 1711 trecută cu vederea este aceea despre rolul și influența luptei de eliberare a popoarelor Serbiei și Muntenegrului împotriva dominației Otomane, precum și rolul manifestărilor antiotomane ale popoarelor Caucazului de Nord, care s-au reflectat simțitor asupra rezultatelor campaniei militare. Între timp, însuși Petru I, apreciind înalt răscoala antiotomană din Muntenegru în 1711, menționa că „acel popor [muntenegrenii și sârbii – *n.n.*] au adus mari nevoi turcilor... oprind o mai mare înaintare a turcilor și tătarilor asupra țării noastre"[347].

Pericolul unei răscoale antiturcești generale a populației ortodoxe din Balcani și a Principatelor Dunărene în spatele armatelor otomane, pe de o parte, și lupta popoarelor Caucazului de Nord împotriva forțelor tătaro-turcești la răsărit, care deja începuse, pe de altă parte, îl neliniștea pe sultan și pe apropiații săi chiar mai mult ca existența armatelor ruse la Prut. Se vede că din această cauză comandamentul turcesc s-a grăbit să încheie pace și să respingă armatele ruse din hotarele Imperiului Otoman, ieșind în acest mod din situația critică.

---

342 *Ibidem*.

343 *Ibidem*.

344 Петров А.Н., *Противник Петра Великого в Турции*, в *Исторический Вестник*, том 56, СПб., 1894, с. 784–785.

345 РГАДА, фонд 9, отд. 1, 1715 г., д. 14, дополнение, л. 9об.

346 *Ibidem*.

347 Kogălniceanu M., *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, București, vol. II, p. 103.

Campania de la Prut din 1711 s-a terminat cu insucces. A suferit eşec şi prima manifestare în comun a Rusiei şi a populaţiei ortodoxe din Balcani şi Principatele Dunărene împotriva duşmanului comun – Imperiul Otoman. Mulţi ani s-au răsplătit popoarele Serbiei, Muntenegrului, Moldovei pentru „situaţia penibilă" de la Prut a lui Petru I. Astfel, detaşamentele turcilor şi tătarilor rămase în Moldova au devastat multe oraşe şi sate, iar mii de oameni au fost luaţi în robie şi vânduţi la pieţele de sclavi din Istanbul. Totodată, multe mii de locuitori din satele şi oraşele Moldovei au fost nevoiţi să caute refugiu în ţările vecine. După cum menţiona *Letopiseţul moldovenesc*, „ţara în întregime a nimerit în puterea barbarilor"[348], „o astfel de pustiire – scria el – nu puteau să-şi amintească nici cei bătrâni"[349]. Câţiva ani mai târziu, Principatul Moldovei a suferit iarăşi de pe urma incursiunilor tătarilor, în urma cărora mii de locuitori au fost luaţi în prizonierat[350].

Şi în fine, ţara a avut de păgubit din cauza secetei de trei ani, urmată de o epidemie de ciumă[351].

Cu toate că campania de la Prut a avut un final tragic şi urmări grele pentru popoarele ortodoxe ale Europei de Sud-Est, noi cu toată certitudinea putem s-o calificăm drept unul dintre cele mai mari evenimente de la începutul sec. al XVIII-lea. Aceasta a fost nu doar prima încercare a luptei unite a populaţiei de aceeaşi credinţă de pe pământurile balcano-dunărene şi a Rusiei împotriva duşmanului comun. Ea poate fi considerată prima încercare de a crea o alianţă antiosmană dintre ţările şi popoarele creştine sub egida Rusiei.

Campania de la Prut din anul 1711 a pus fundamentul relaţiilor militaro-politice între guvernul rus şi popoarele balcanice, precum şi cele din Principatele Dunărene, a determinat perspectiva dezvoltării lor. Totodată, experienţa campaniei efectuate a îmbogăţit arta militară europeană din punctul de vedere al strategiei şi tacticii de luptă cu oştirile turceşti. Pe tot parcursul sec. al XVIII-lea în cadrul războaielor cu Imperiul Otoman atât Rusia, cât şi Austria nu începeau acţiunile militare fără a crea „coloana a cincea" din părtaşii şi sateliţii săi creştini din Balcani şi Principatele Dunărene, gata să se răscoale împotriva otomanilor. În scopul slăbirii puterii armatei osmane, linia frontului a fost extinsă, teatrul de război cuprinzând teritoriul de la Balcani până la Caucaz. Conducerea politică şi militară a Rusiei a conştientizat faptul că fără susţinerea şi sprijinul activ din partea populaţiei autohtone din Balcani şi Principatele Dunărene nu va avea succes nicio campanie împotriva turcilor.

348 *Ibidem*.

349 *Ibidem*, vol. III, p. 131.

350 Драгнев Д.М., *Сельское хозяйство феодальной Молдавии*, Кишинев, 1975, с. 168.

351 *Ibidem*.

3. DIMITRIE CANTEMIR ÎN RUSIA

Catastrofa militară a trupelor ruso-moldoveneşti pe Prut din iulie 1711 a avut urmări nefaste şi pentru filoruşii din Principatul Moldovei. Mulți dintre adepții săi activi au fost nevoiți să părăsească locurile natale de frica de a fi pedepsiți de către autoritățile otomane. Spre deosebire de participanții de rând ai acțiunilor militare împotriva trupelor lui Mehmet Baltagi-Paşa, renumiții tovarăși de luptă ai lui D. Cantemir nu şi-au putut găsi adăpost în pădurile dese sau în văgăunile de munte ale principatului [352]. În afară de aceasta, cavaleria tătară şi posturile de pază ale principelui muntean au închis căile de retragere în țările vecine – Valahia şi Transilvania[353] – locurile migrării tradiționale din acele timpuri ale moldovenilor. Calea în Polonia – altă direcție a valurilor de migrație din principat – a fost închisă de către detaşamentele poloneze[354]. Unica salvare era să plece cu armata în retragere a lui Petru I.

După retragerea trupelor ruseşti la o distanță considerabilă de forțele principale ale inamicului, calea spre Iaşi a fost curățată de tătari şi zaporojeni. D. Cantemir împreună cu boierii cei mai apropiați şi alți slujitori s-au îndreptat escortați de două sute de dragoni spre capitala moldavă, unde a ajuns la sfârşitul zilei de 14 iulie[355]. El avea de rezolvat o problemă foarte complicată: într-un termen scurt trebuia să-şi adune familia şi lucrurile cele mai de preț, să împacheteze şi să încarce în care tezaurul său – o colecție foarte prețioasă de cărți, manuscrise şi instrumente muzicale. Înțelegând că despărțirea de oraşul unde şi-a petrecut copilăria, unde-şi odihnesc somnul de veci părinții poate dura mai mulți ani, D. Cantemir, în măsura posibilităților, amâna plecarea. Acest fapt nu putea să nu-i deranjeze pe emisarii ataşați țarului. În raportul său adresat lui Petru I din 16 iulie 1711 şeful de brigadă Cernâşev comunica: „Conform ordinului Maiestății Tale Împărăteşti, am ajuns cu brigada de dragoni la Iaşi şi mă aflu acum pe lângă principele valah. Însă principele valah nu pleacă din Iaşi chiar acum. Eu îi spun în repetate rânduri să plece astăzi, iar el amână plecarea pentru a doua zi. Mă înspăimântă mânia Maiestății Tale că principele zăboveşte atâta”[356]. Deoarece timp pentru pregătire nu avea practic deloc, principele, luându-şi familia şi lucrurile cele mai necesare, a purces la drum lung, periculos şi cunoscut doar de Dumnezeu. Presiunea exercitată de şeful de brigadă a avut efect. La 17 iulie, familia principiară, însoțită de boieri şi slujitori, s-a raliat la tabăra rusească, instalată pe malul stâng al Prutului[357]. Lăsând în Principatul Moldovei şi în Constantinopol toată averea sa imobiliară cu perspective neclare pentru viitor, D. Cantemir şi adepții săi dispuneau doar de pro-

---

352 Цвиркун В.И., *Ион Некулче в России*, în RIM, Chişinău, 1993, nr. 2, p. 16.

353 *Ibidem*.

354 *Ibidem*.

355 *Ibidem*, p. 17.

356 *Российский Государственный Архив Древних Актов*, фонд 9, отд. 2, д. 13, л. 1046–1046об (în continuare: РГАДА).

357 Цвиркун В.И., *Ион Некулче в России*, p. 17.

misiunile orale ale Împăratului precum că în Rusia le va fi compensat prejudiciul cauzat în campania de la Prut. Drept garanție a celor spuse era gramota dată domnitorului de către Petru I în aprilie 1711. Însă articolele ei aveau un caracter mai mult declarativ, fără obligații concrete, fără precizări de tipul ce și în ce cantitate va fi restituit de către partea rusă în caz de înfrângere. Această circumstanță l-a determinat pe D. Cantemir să adreseze țarului la finele lunii iulie câteva petiții referitoare la soarta de mai departe a familiei sale și a oamenilor ce au plecat cu el [358]. Pe data de 1 august a urmat rezoluția lui Petru I, conform căreia „poporului voloh să i se dea pentru viață pământuri din sloboziile și din alte mahalale ucrainești”[359]. Locul de trai al domnitorului moldovean și al oamenilor ce l-au urmat a fost stabilit orașul Harkov, iar ca reparare a prejudiciului material – ocina general-maiorului căzut în dizgrație Fiodor Vladimirovici Șidlovski[360].

De plecarea lui D. Cantemir din Moldova e legată naşterea uneia dintre multiplele legende din istoria relațiilor moldo-ruse privind migrația în Rusia împreună cu domnitorul a patru mii de moldoveni de ambele sexe.

Pentru prima oară această cifră a apărut în petiția lui D. Cantemir menționată mai sus, adresată lui Petru cel Mare din 1 august 1711[361]. Din acel moment până în prezent la ea se fac referințe în multiple articole și cercetări științifice dedicate atât biografiei domnitorului, cât și istoriei relațiilor moldo-ruse de la începutul secolului al XVIII-lea[362]. Între timp documentele existente în arhivă și cele publicate demonstrează că cifra respectivă este departe de cea reală. După părerea noastră, numărul moldovenilor indicat de către D. Cantemir reflectă nu atât numărul oamenilor stabiliți împreună cu el în Rusia, ci numărul compatrioților de ambele sexe, care au părăsit Principatul Moldovei după catastrofa de pe Prut și au fost introduși de către domn în lista comună a persoanelor, prezentată lui Petru I la finele lunii iulie 1711. Suntem dispuși să presupunem că în textul ei au fost incluși atât supușii principelui, cât și acei moldoveni, care s-au încorporat în rândurile polcurilor neregulate ale armatei ruse încă până la campania de la Prut. Este interesant să remarcăm că, fiind în Rusia, Dimitrie Cantemir încerca, fără succes, să-și exercite puterea atât asupra oamenilor care au plecat împreună cu el, cât și asupra slujitorilor, polcurilor „voloșene” de cavalerie. Merită atenție și faptul că nu toți dintre cei care au părăsit moșiile din Moldova doreau să emigreze într-o țară îndepărtată și necunoscută. Mai mult decât atât, o parte considerabilă dintre ei preferau să se adăpostească în Reci Pospolita[363], așteptând acolo încheierea operațiilor militare, neavând încredere în perspectiva de a obține o slujbă

[358] *Ibidem*.

[359] *Ibidem*.

[360] *Письма и бумаги императора Петра Великого*, том XI, вып. 2, Москва, 1964, с. 387, прим. к № 4651 (în continuare: ПБПВ).

[361] *Ibidem*, с. 387–389, прим. к № 4651.

[362] Мохов Н.А., *Дружба ковалась веками*, Кишинев, 1980; Бабий А.И., *Димитрий Кантемир*, Москва, 1984; Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir*, București, 1989; Eșanu A., *Dimitrie Cantemir*, în *Domnitorii Țării Moldovei. Studii*, Chișinău, 2005, p. 220–227.

[363] Vezi: Цвиркун В.И., *Ион Некулче в России*, *loc. cit*.

în Imperiul Rus demnă de situația și cinurile lor, cât și în despăgubirea materială din partea guvernului țarist pentru pierderile suportate în timpul războiului. În afară de aceasta, rezoluțiile lui Petru I la demersurile lui D. Cantemir, transmise cneazului la începutul lui august 1711, nu prevedeau nicio înlesnire sau ajutor material originarilor din Moldova – participanților de rând ai campaniei de la Prut[364]. Drept confirmare a temerilor lor, peste câteva săptămâni după retragerea trupelor din Principat, feldmareșalul B.P. Șeremetiev a efectuat, conform dispozițiilor țarului, inspecția și „cercetarea unităților voloșene”[365]. La acel moment, în componența formațiunilor neregulate ale armatei ruseşti se aflau 4 polcuri „voloșene”, fiecare cu un efectiv de circa 700 de oameni.

În urma inspecției petrecute, toate polcurile de cavalerie, ce se aflau în slujba rusească, au fost casate și lăsate „să plece în patria lor”[366]. Au făcut excepție doar două polcuri – cel al lui Filip Petrovici Apostol-Chigheci și cel al lui Vasili Tanskii. Ele au fost atașate la Kiev corpului de armată al lui B.P. Șeremetiev în număr de 274 de oameni în fiecare[367]. Ordinul privind lichidarea polcurilor „voloșene” și permisiunea plecării slujitorilor în patria lor nu a dus la scurgerea lor masivă din Rusia. Majoritatea absolută dintre ei a preferat să rămână cu traiul în Ucraina, contopindu-se cu polcurile de cazaci libere sau cele ale „landmiliției” nou-formate[368]. O parte din slujbașii vechi ai polcurilor „voloșene”, la cererea lor, au fost încorporați în cavaleria regulată rusă.

Supunându-se ordinului țarului, D. Cantemir, împreună cu oamenii săi și cu cei două sute de dragoni care-l însoțeau cu locotenentul-colonel Rot, pe data de 5 august s-a pornit pentru prima dată de la Moghiliov la Kiev, unde a ajuns pe data de 20 august[369]. Aici a fost planificată o oprire de scurtă durată pentru completarea rezervelor de alimente și furaj. Două săptămâni au fost destinate odihnei și pregătirii pentru calea de mai departe. Însă, când aranjamentele au fost finisate și convoiul numeros era gata să purceadă la drum, spre surprinderea sa, D. Cantemir s-a confruntat cu o problemă neașteptată și destul de dureroasă pentru amorul său propriu. Un grup dintre boierii săi cei mai apropiați și devotați, precum hatmanul Ion Neculce, banul Savin Zmucilă și alții, care i-au depus jurământ domnului în localitatea Movilău de pe Nistru și asigurări în scris de credință și consimțământul de a-l urma oriunde[370], s-au dezis de jurământul

---

364 *Ibidem*, p. 17.

365 РГАДА, фонд 248, Правительствующий Сенат, оп. 9, д. 515, л. 140об; ПБПВ, том XI, вып. 1, Москва, 1962, с. 493, прим. к № 4439.

366 Фельдмаршал граф Шереметьев Б.П., *Военно-походный журнал 1711 и 1712 гг.*, СПб., 1898, с. 70 (în continuare: Фельдмаршал граф Шереметьев Б.П., *Военно-походный журнал*).

367 ПБПВ, том XII, вып. 2, с. 453, прим. к № 5643 и 5644.

368 Vezi: Цвиркун В.И., *У истоков вековой дружбы*, в журн. «Кодры», Кишинев, 1986, № 4.

369 Фельдмаршал граф Шереметьев Б.П., *Военно-походный журнал*, с. 64; Cercetătorul rus I.N. Sergheev afirmă, neîntemeiat precum că D. Cantemir și cei două mii de moldoveni, care l-au urmat în Rusia, au sosit în regiunea Harkovului, ocolind Kievul (Сергеев И., *Царицыно, Страницы истории*, Москва, 1993, с. 31.

370 ПБПВ, том XI, вып. 2, с. 389, прим. к № 4651; Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat în Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 399 (în continuare: Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*) .

anterior, dorind să rămână cu traiul la Kiev. Acest comportament al persoanelor din anturajul principelui a fost interpretat de către el ca răscoală şi sperjur. Recurgând la ajutorul guvernatorului din Kiev, colonelul I.I. Kolţov-Massalski, D. Cantemir i-a impus cu forţa pe câţiva boieri să se supună voinţei sale. Tentativa lui I. Neculce de a se ascunde şi a-şi găsi un adăpost la prietenii săi din Kiev a provocat o reacţie dură din partea domnitorului. La solicitarea lui D. Cantemir, guvernatorul a organizat căutarea fugarului şi readucerea lui la reşedinţa domnească. Însă, folosind puterea şi forţa, principele nu a depăşit divergenţele apărute între el şi dregătorii din anturajul său. Deosebit de dure au fost ofensele reciproce dintre principe şi hatmanul Ion Neculce. Dacă despăgubirile în proprietăţi funciare şi băneşti, cât şi privilegiile sociale acordate de către Petru I refugiaţilor moldoveni[371] îl satisfăceau într-o anumit măsură pe D. Cantemir, apoi perspectiva stabilirii pe tot restul vieţii în Rusia nu intra deloc în planurile fostului hatman şi ale altor boieri care l-au urmat pe domn. Pentru Ion Neculce, copleşit de grijile familiei şi ale curţii sale numeroase, mai mult de 30 de oameni[372], şederea la Kiev reprezenta un refugiu temporar. Aici el intenţiona să aştepte încheierea ostilităţilor militare, ca apoi în circumstanţe mai favorabile, să revină în patrie[373]. Speranţele hatmanului de a reveni curând în Moldova erau legate de pacea temporară de la Prut şi de zvonurile intens răspândite despre revanşa rapidă a Rusiei pentru înfrângerea de la Stănileşti[374]. Totodată, intuiţia şi experienţa pribegiilor forţate anterioare în afara ţării[375] îi spuneau lui I. Neculce că, nu mai târziu decât în câteva luni, războiul se va transforma în pace, trupele străine ce au invadat Moldova se vor retrage, precum a fost şi mai înainte, în ţările lor şi în Moldova vor fi puse capăt răzmeriţelor şi fărădelegilor. Nedorinţa hatmanului şi a altor boieri refugiaţi de a se îndepărta de graniţele Moldovei se explica şi prin faptul că ei nu doreau să părăsească sau să renunţe la numeroasele lor moşii din principat. Spre exemplu, I. Neculce, conform datelor de la mijlocul anului 1711, era proprietarul a zece şi coproprietarul a patru sate, stăpânul unor imense suprafeţe de viţă-de-vie, livezi, cirezi de vite cornute mari, ovine şi caprine, herghelii de cai, prisăci şi multe altele[376]. Pierzând averea sa mobilă şi imobilă din Moldova, hatmanul nu spera şi, cum a arătat timpul, nu fără temei, să primească în schimb valoarea egală în Rusia. Cauzele refuzului lui I. Neculce şi a unor boieri moldoveni de a-l urma pe D. Cantemir au fost determinate nu doar de factori materiali. Mediul politic, social, cât şi psihomental în care aceştia au fost educaţi şi în care au trăit se deosebea foarte mult de cel în care au emigrat. Nici relaţiile istorice, culturale, spirituale, nici comunitatea de credinţă religioasă nu diminuau deosebirile considerabile existente între societatea moldovenească şi cea rusă de la începu-

[371] ПБПВ, том XI, вып. 2, с. 62–63.

[372] *Центральный Государственный Архив Военно-Морского Флота России*, фонд 233, оп.1, д. 46, л. 42–42об.

[373] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 401.

[374] Фельдмаршал граф Шереметьев Б.П., *Военно-походный журнал*, с. 78–79.

[375] Russev E.M., *Cronografia moldovenească din veacurile XV–XVIII*, Chişinău, 1977, p. 362.

[376] Marinescu I., *Documente relative la Ion Neculce*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", vol. IV, Bucureşti, 1925, p. 33–40.

tul secolului al XVIII-lea. Una din ele ținea de sfera organizării politice și a formei de administrare. Regimul puterii absolute al monarhului, instalat în acel timp în Statul Rus, ducea, pe de o parte, la divinizarea ei, la inaccesibilitatea ei pentru muritorii de rând, pe de altă parte, la transformarea tuturor locuitorilor țării, indiferent de proveniență și apartenență socială în executanți supuși ai ordinelor și indicațiilor țarului. În afară de cauzele enumerate mai sus, exista și supărarea personală a lui I. Neculce față de principe, care l-a acuzat de pregătirea slabă și proastă a armatei moldovenești.

O caravană de zeci de care cu familiile și bagajele refugiaților din Moldova condusе de D. Cantemir au luat drumul din Kiev spre Harkov. Abia în ultimele zile ale lunii octombrie familia lui D. Cantemir și însoțitorii săi au ajuns la locul de destinație. Principele moldovean și cei ai casei au fost cazați în casa lui F.V. Șidlovski, iar boierii și slujitorii au fost dislocați în apartamentele de iarnă din satele învecinate ale Harkovului, care au aparținut anterior aceluiași general-maior[377]. Abia stabilit la Harkov, principele a primit o înștiințare de la cancelarul G.I. Golovkin, care îi ordona, în numele țarului, să vină de urgență la Sankt-Petersburg pentru a participa în consilii[378].

Alături de Sava Vladislavlevici-Raguzinski și Toma Canatcuzino, D. Cantemir devine una dintre figurile principale ale politicii balcanice a guvernului rusesc. În situația survenită după ruperea de către Poartă a Tratatului de Pace din anul 1711 și a declarării repetate a războiului Rusiei, țarul avea mare nevoie de cunoștințele și experiența fostului domn moldovean. Necesitatea sfaturilor și consultațiilor lui D. Cantemir privind chestiunile legate de starea militară și acțiunile politice ale Imperiului Otoman, cât și perspectivele dezvoltării relațiilor ruso-turcești, l-au impus pe Petru I să grăbească venirea principelui la Sankt-Petersburg la „sfatul mare", unde au fost convocați toți senatorii și general-guvernatorii țării[379]. Dispoziția țarului de a sosi la Sankt-Petersburg a fost expediată lui D. Cantemir la începutul lunii decembrie 1711. Totodată Senatului i s-a dat ordinul de a pune la cale toate cele necesare în vederea deplasării principelui[380]. În urma acestui ordin, prin decizia sa din 22 decembrie 1711, Senatul a emis o dispoziție de a pregăti în 5 orașe, prin care avea să treacă D. Cantemir în calea sa spre Moscova, mijloacele de transport și cele necesare pentru adăpost și hrană[381]. Prin decizia Senatului din 4 ianuarie 1712 a fost desemnat Vasili Makulov, porucicul regimentului Rostov cu patru dragoni pentru a-l însoți și a-l întreține cu totul necesar pe D. Cantemir și oamenii săi pe parcursul întregii călătorii[382].

---

377 *Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого*, под ред. Колычева Н.В., том 1, СПб.,1880, с. 318, № 455 (în continuare: ДППС).

378 Tvirkun V., *Dimitrie Kantemir'in kisa biografisi*, Ankara, 2003, s. 16.

379 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 402–403; Цвиркун В.И, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Д. Кантемира в России*, în RIM, Chișinău, 1994, nr. 2, p. 17 (în continuare: Цвиркун В.И. *Легенды и вымыслы*).

380 РГАДА, фонд 248. док. 8, ч. 1, л. 22.

381 *Ibidem*, p. 24.

382 ДППС, том 2, кн.1, 1712 год, СПб., 1882, № 193, с. 134

Îndeplinind dorința țarului, domnitorul a plecat de la Harkov pe data de 7 februarie 1712 și pe 26 a aceleiași luni a sosit la Moscova[383]. Împreună cu el în vechea capitală rusă sosi un grup de boieri moldoveni cu numeroși slujitori însoțiți de un detașament de dragoni, în total, 136 de persoane[384]. Conform deciziei Senatului, pentru o lună de întreținere și aprovizionare a lor la Moscova din vistieria statului au fost alocate 500 de ruble[385].

De acolo, pe 9 martie, însoțit de suita compusă din Pavel Rujina, vel-comis; Semion, spătar; Nicolae, medelnicer; Mardarii, stolnic; căpitanii Braga și Neguriță, precum și de un detașament de dragoni[386], el a plecat spre noua capitală rusă[387]. La solicitarea domnului, Senatul rusesc a luat decizia de a asigura însoțitorii lui D. Cantemir, care au rămas la Moscova, cu cele necesare alocând lunar câte 500 de ruble.

Documentele păstrate ne pun la dispoziție o informație foarte succintă despre caracterul problemelor discutate la „sfat", cât și despre conținutul hotărârilor luate în baza lor.

Întâlnirile și discuțiile frecvente ale lui D. Cantemir cu Petru I au permis abordarea problemei legate de soarta ulterioară a domnului și a oamenilor ce au plecat împreună cu el în Rusia. Abia după aceasta au fost emise ucazurile monarhului, în care a fost precizat conținutul diplomelor și rezoluțiilor oferite principelui până și după campania de la Prut, cu garantarea compensării pierderilor materiale și morale suportate[388]. Toți adepții lui D. Cantemir aveau să primească partea de bunuri ce li se cuvenea conform statutului lor social. Astfel, boierilor de rangul I, inclusiv și lui I. Neculce, le reveneau câte 40 de gospodării țărănești ce echivala cu 250 de țărani iobagi[389]. Dar aceasta nu acoperea nici pe departe pierderile suportate de boieri în Moldova. După încheierea „sfatului general" și efectuarea discuțiilor private cu țarul, D. Cantemir a părăsit Sankt-Petersburgul și s-a întors în prima jumătate a lunii mai la Moscova. Aici el s-a ocupat de vizitarea satelor date lui în proprietate de către Petru I și alegerea unui conac în centrul orașului pentru a se stabili cu traiul împreună cu familia și slujitorii săi. Din păcate, niciuna din oferte de casă propuse de către oficialitățile ruse nu au satisfăcut cerințele principelui. Nu a fost acceptată nici casa negustorului Șustov, reparată și mobilată pe banii statului în mod special pentru aflarea acolo a lui D. Cantemir și suita sa în primăvară anului 1712. Îndată ce la 22 iulie domnul moldovean și oamenii lui au părăsit Moscova, luând drum spre Harkov[390], casa lui Șustov a fost întoarsă în vistieria statului[391]. Tocmai la 6 august, trenul din 40 de care ale lui D. Cantemir a ajuns la locul destinației[392].

---

383 ДППС, том 2, кн. 1, № 267, с. 183–184; Цвиркун В.И., *Легенды и вымыслы*, с. 17.

384 РГАДА, фонд 248, д. 8, часть 1, л.70об–73.

385 ДППС, том 2, кн.1, № 193, с. 134.

386 ДППС, том 2, кн.1, № 237, с. 168.; РГАДА, фонд 248, д. 8, часть 1, л. 118–118об.

387 РГАДА, фонд 248, Правительствующий Сенат, д. 8, часть 1, л. 118.

388 Цвиркун В.И., *Легенды и вымыслы*, с. 17.

389 Idem., *Ион Некулче в России*, în *Vitralii/Витражи*, Chișinău, 2006, p. 56.

390 РГАДА, фонд 248, д. 8, часть 1, л. 188.

391 РГАДА, фонд 248, д. 8, часть 1, л. 209.

392 Архив Санкт-Петербургского Отделения Института Истории Российской Академии Наук (în continuare: АСПОИИ РАН), фонд 83 А.Д. Меншикова, картон 3, д. 5 л. 130.

La Harkov el a fost nevoit să îndeplinească dispoziția țarului de a permite moldovenilor-refugiați să aleagă dacă vor rămâne în Rusia sau vor pleca în patrie[393]. Imediat după primirea acestei veşti, un grup de boieri, în frunte cu hatmanul Ion Neculce, a şi început pregătirile de plecare spre Moldova[394]. Printre acei care au decis să-l însoțească erau armaşul Petre, îngrijitorul de cai Semeon Rujină, Ion Racoviță ş.a.[395]. Pe 16 august 1712, D. Cantemir le-a înmânat scrisoarea de recomandare, în care îl ruga pe feldmareşalul B.P. Şeremetiev: „Priviți la aceşti oameni cu privire milostivă şi plăcută şi permiteți-le să se întoarcă la baştină, dați-le scrisori de trecere”[396].

Următoarea plecare a principelui la Moscova, de această dată pentru o perioadă mai lungă cu soția, copiii, slugile de casă a avut loc în decembrie 1712. Istoricii explică mutarea principelui din Harkov, un orăşel provincial de frontieră, în capitala primului oraş de scaun al Rusiei prin cauze diverse. De exemplu, Şt. Ciobanu consideră că plecarea la Moscova a fost cauzată chiar de dorința personală a lui D. Cantemir[397], în timp ce N. Ciachir o leagă de conjunctura politică creată[398]. Conform versiunilor sale, alegerea Moscovei drept loc de trai pentru familia Cantemireştilor era rezultatul intrigilor şi acțiunilor dușmănoase din partea familiei feldmareşalului B.P. Şeremetiev. Acesta, chipurile, l-a convins pe țar că aflarea principelui la Harkov destabilizează relațiile ruso-turceşti, provoacă neîncrederea curții sultanului față de tendința Rusiei de a păstra pacea cu ea[399]. Neexcluzând probabilitatea temerilor Imperiului Otoman referitoare la locul de trai al lui D. Cantemir în Rusia, considerăm că stabilirea lui la Moscova se explică prin alte cauze. Conflictele militare şi politice neîncetate dintre Statul Rus şi Imperiul Otoman, balansarea de mulți ani la granița dintre război şi pace, urmată de noi conflicte armate, îl promovau pe D. Cantemir – cunoscătorul profund al limbii, tradițiilor, dispozițiilor politice ale elitei cârmuitoare a Porții, în rândul celor mai competenți şi necesari oameni pentru monarhul rus. Necesitatea lui Petru I şi a dregătorilor săi de a primi consultații şi sfaturi făcea obligatorie prezența lui acolo, unde se aflau organele centrale de conducere ale țării. Cum numai presiunea opoziției politicii externe a slăbit şi pericolul unui nou război a trecut, necesitatea cunoştințelor, experienței şi relațiilor lui D. Cantemir a scăzut temporar şi i s-a permis să plece de la Moscova atât la moşiile sale, cât şi în alte oraşe din Rusia Centrală[400].

Expresivitatea şi originalitatea personalității principelui moldovean au cauzat stabilirea lui la Moscova, deoarece, fiind adeptul unei politici statale pragmatice, Petru I

---

393 Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 405.

394 Цвиркун В.И., *Ион Некулче в России*, în *Vitralii/Витражи*, Chişinău, 2006, p. 56

395 АСПОИИ РАН, фонд 83 А.Д. Меншикова, оп. 3, д. 5, л. 134.

396 *Ibidem*, p. 130.

397 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1925, p. 12.

398 Ciachir N., *Cu privire la activitatea politică desfăşurată de Dimitrie Cantemir în Rusia (1711–1722)*, în RA, Bucureşti, 1973, nr. 3, p. 456–457.

399 *Ibidem*, p. 457.

400 Цвиркун В.И., *Легенды и вымыслы*, p. 18.

înțelegea perfect ce foloase va avea Rusia de pe urma atragerii potențialului intelectual și politic al lui D. Cantemir în serviciul țarului. Neresemnându-se în niciun caz după înfrângerea de la Stănileşti, țarul zămislea de mulți ani planul de a-şi lua revanşa pentru „Confuzia de la Prut", în care unul din rolurile principale îi revenea domnitorului moldovean. Deoarece timpul acțiunilor încă nu sosi şi, ca să nu dăuneze planurilor sale, monarhul rus i-a creat lui D. Cantemir asemenea condiții ce-l lipseau de posibilitatea de a părăsi țara sau de a intra în relații deschise sau ascunse cu cârmuitorii țărilor europene[401].

Drept argument al tentativei lui D. Cantemir de a duce tratative tainice cu reprezentanții curții europene în Rusia, referitoare la soarta sa de mai departe, ne serveşte raportul ambasadorului austriac în Sankt-Petersburg O. Pleier, adresat ministerului de la Viena. În scrisoarea secretă a diplomatului austriac se menționa că, în luna mai a anului 1715, lui i s-a adresat „principele voloşan cu rugămintea de a-l ajuta să plece în Transilvania, iar după aceea la Viena", unde acesta spera să obțină titlul de cneaz şi protecția Sfântului Imperiu Roman. În schimb, D. Cantemir se obliga să ridice împotriva Imperiului Otoman Principatul Moldovei şi „să-l ataşeze coroanei austriece"[402].

Încălcând obligațiile sale anterioare, Petru I nu şi-a dat consimțământul pentru plecarea în afara granițelor Rusiei nu doar principelui, ci şi copiilor acestuia, care se adresau în repetate rânduri cu rugămintea de a fi trimişi la studii în Europa[403].

Pe lângă faptele enumerate, o mărturie elocventă a situației subordonătoare a lui D. Cantemir în Rusia reprezintă evenimentul tragic din vara anului 1714, care a avut loc în rândurile moldovenilor strămutați. Este vorba de sfada cu final mortal ce s-a produs între adepții lui D. Cantemir, frații Merescul şi familia Zerul, care locuiau în satul Kolodejnoe al polcului Izium[404].

Cearta însăşi nu reprezenta ceva neobişnuit printre emigranții din Moldova. Procesele şi dezbaterile judiciare dintre ei aveau loc atât până, cât şi după. Însă acestui eveniment îi conferă importanță circumstanța că ciocnirile violente, pe lângă caracterul penal, mai comporta şi consecințe politice. În afară de aceasta, conflictul a constituit prima şi cea din urmă cercetare întreprinsă de către principe în cercul compatrioților săi stabiliți în Rusia. Profitând de dreptul „de a judeca şi pedepsi voloşenii"[405], ce i s-a conferit prin diplomă țaristă şi aprobată prin rezoluția din 1 august 1711, D. Cantemir, la finele anului 1714, a luat cunoştință de premisele şi circumstanțele cazului dat. La finisarea cercetării lui, el a emis un verdict sever, fără drept de apel: „pe trei dintre instigatori

401 РГАДА, фонд 32, оп. 5, д. 7, л. 30–31; фонд 9, отд. 2, 1721 год, д. 58.

402 Vezi: Цвиркун В.И., *Легенды и вымыслы*, с. 18.

403 *Ibidem*.

404 *Ibidem*, p. 15. Cei interesați de a cunoaşte cauzele conflictului, precum şi derularea şi rezultatele anchetei privind cazul uciderii luiPavel Merescul, pot consulta studiul semnat de autorul prezentului compartiment: Цвиркун В.И., *Легенды и вымыслы*, *loc. cit*.

405 *Ibidem*.

[fraţii Zerul – *n.n.*] i-a condamnat la moarte, iar pe ceilalţi – la muncă silnică”[406]. Spre bucuria condamnaţilor, sentinţa nu a fost dusă la îndeplinire. Drept temei a servit rezoluţia lui Petru I care a anulat decizia anterioară[407]. Credem că nu trebuie să percepem hotărârea ţarului drept o manifestare a umanităţii şi caritătii faţă de vinovaţii tragediei. Mai curând, el a acţionat din calcule politice clare. Dacă monarhul rus accepta propunerea principelui şi sancţiona pedeapsa, el ar fi dat o lovitură simţitoare propriei sale aureole de apărător şi protector al tuturor popoarelor creştine, creată intens de către guvernul rus printre coreligionarii din Balcani şi Principatele Dunărene. Desigur ar fi suferit şi prestigiul şubrezit după catastrofa de la Prut al ţării înseşi, care pretindea la rolul unicei puteri militare şi politice, capabilă să se opună Imperiului Otoman. Pe Petru I nu-l intimida deloc circumstanţa că decizia luată a lovit dureros amorul propriu şi demnitatea lui D. Cantemir. În fond, ea a anulat promisiunile şi obligaţiile ţarului făcute în anul 1711, privându-l de bază legală cu referire la acele articole din diploma oferită principelui, care îi asigurau un statut particular, privilegiat în Rusia. Principelui moldav i s-a pus clar în vedere nedorinţa ţarului de a renunţa la principiul fundamental al monarhiei absolute – dreptul de monopol de a face dreptate în ţara sa. El nu intenţiona să împartă cu nimeni avantajul de a adopta şi schimba o lege, de a judeca şi de a pedepsi. Toţi ceilalţi care trăiau sub coroana sa trebuiau să respecte aceste legi. Cazul lui D. Cantemir putea crea un precedent grav, pe care Petru I, susţinătorul înfocat şi consecvent al puterii absolute, nu-l putea admite.

Cu acest eveniment, după părerea noastră, se pune capăt biografiei strălucitoare, dar scurte a domnului Moldovei Dumitraşcu-Vodă şi începe istoria vieţii şi activităţii ilustrului cneaz al Imperiului Rus Dimitrie Cantemir.

În timpul aflării sale în Rusia, principele Cantemir a trecut prin multe încercări. A cunoscut bucuria achiziţiilor şi amărăciunea pierderilor, a încercat gustul înălţării şi gloriei, al succesului artistic şi politic şi a băut din plin paharul chinurilor fizice şi sufleteşti.

Primele pierderi familia Cantemir în Rusia le-a suferit în timpul aflării la Harkov. Încercările şi zdruncinările din perioada campaniei de la Prut, povara drumului îndelungat şi periculos din Principatul Moldovei într-o ţară nouă şi necunoscută au avut urmări grave asupra sănătăţii Casandrei – soţia principelui. O lovitură puternică pentru ea a fost şi moartea nou- născuţilor Petru şi Ion înmormântaţi la Harkov. Deoarece în Rusia, în perioada descrisă, medicamentele necesare şi ajutorul calificat al medicului puteau fi găsite doar la Moscova, D. Cantemir, fără a pierde vremea, în pofida apropierii iernii, a plecat cu întreaga familie în capitala primului oraş de scaun. Cu toate acestea,

---

[406] Карра Ж-Л, *История Молдавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств*, СПб., 1791, с. 64. De rând cu datarea eronată a evenimentului, J.-L. Carra, la fel ca şi mulţi alţi autori, aduce informaţii inexacte referitoare la numărul celor ucişi în conflictul dintre consângenii lui D. Cantemir. Este greşit, de asemenea, numărul moldovenilor judecaţi şi pedepsiţi. Documentele aflate la dispoziţia noastră arată că a decedat doar „polcovnicul” Pavel Merescul, iar în judecată au fost date 4 persoane. См.: Цвиркун В.И, *Легенды и вымыслы*, с. 19.

[407] Cernovodeanu P., Lazea A., Carataşu M., *Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir* în „Studii. Revista de istorie”, nr. 5, Bucureşti, 1973, p. 1036.

acțiunile întreprinse de principe, nici îngrijirile medicilor nu au putut să evite nenorocirea. În primăvara anului 1713, prințesa Casandra „s-a îmbolnăvit de friguri și, din cauza incompetenței farmacistului care i-a administrat o doză foarte mare de băutură purgativă, foarte tânără și înfloritoare, de numai treizeci de ani, pe data de 11 mai a fost trimisă pe cealaltă lume”[408].

Dimitrie Cantemir. După o stampă de A. Osipov

După moartea soției, D. Cantemir se afla cea mai mare parte din timp pe moșiile sale din plasa Komarițk, și doar rareori venea la Moscova și Sankt-Petersburg cu diverse treburi. Îndeletnicirile lui principale erau educarea copiilor, administrarea moșiilor personale și încordata muncă zilnică științifică și scriitoricească.

Aflarea în Rusia nu i-a schimbat deloc ritmul și modul de viață patriarhal stabilit încă din timpul aflării sale în capitala Imperiului Otoman. Spre deosebire de societatea ce-l înconjura –vecini și cunoștințe care-și puneau haine europene la ordinul țarului, care-și tăiau bărbile și purtau peruci –, D. Cantemir, ca mai înainte, se îmbrăca în haine libere moldovenești și purta o barbă tunsă cu acuratețe. „De obicei, se trezea dis-de-dimineață la ora cinci și fuma o pipă de tutun cu o ceașcă de cafea, după obiceiul turcesc. Vizita biserica de casă unde făcea rugăciuni lui Dumnezeu, apoi se cufunda în lumea cercetării științifice până la prânz, pe care-l lua strict la ora doisprezece. Hrana lui nu era prea variată; mâncarea preferată rămânea puiul cu măcriș. La masă bea întotdeauna apă cu vin... după masă dormea puțin; restul timpului și-l petrecea, de asemenea, în studii științifice până la ora șapte seara, după care stătea cu ai săi [cei de casă – *n.n.*.]; lua cina la ora zece, se culca la ora douăsprezece și jumătate...”[409].

Un loc deosebit în activitatea cotidiană a lui D. Cantemir îl aveau ocupațiile didactice ale copiilor. Alături de profesorul A. Condoidi, el urmărea succesele beizadelelor în studierea *Testamentului Sfânt*, istoriei, geografiei, limbilor clasice și a celor moderne. Fiind alături de copii D. Cantemir foarte bine cunoștea talentele și capacitățile fiecăruia. Prin aceasta se explică faptul că atunci când a venit timpul de a recomanda la studiile peste hotare pe unii din feciorii săi, el i-a ales pe Constantin și Antioh, ca cei mai bine pregătiți și capabili pentru știință.

[408] Vezi: Țvircun V., *Dimitrie Cantemir. Aspecte biografice*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 2007, p. 168.
[409] *Ibidem*, p.168, 169.

Anii 1714–1720 pot fi consideraţi perioada cea mai rodnică în biografia de creaţie a lui D. Cantemir. La comanda Academiei de Ştiinţe din Berlin, membru titular al căreia a fost ales pe data de 11 iulie 1714, principele a scris *Descriptio Moldaviae*, care, prin faptele, evenimentele şi datele prezentate, a devenit prima lucrare enciclopedică despre Ţara Moldovei din sec. al XVII-lea–începutul sec. al XVIII-lea.

În anii 1716–1718 a creat o altă lucrare fundamentală *Creşterea şi descreşterea Curţii Otomane*, care a devenit de fapt temelia studierii bogatei moşteniri ştiinţifice a Imperiului Otoman. Pentru prima dată nu doar în Rusia, dar şi în Europa, a fost scrisă o carte despre istoria uneia dintre cele mai mari ţări ale lumii din secolul al XVIII-lea, despre care, până la investigaţiile sale, cunoştinţele erau succinte şi fragmentare, amintind mai mult de colectarea miturilor şi a diferitor legende, povestite de către negustori şi numeroşi călători. Astfel, cititorului i s-a oferit posibilitatea de a lua cunoştinţă de istoria politică, socială şi culturală a unei ţări, prezentată de o personalitate care a locuit acolo mai mult de douăzeci de ani şi care cunoştea la perfecţie limba, tradiţiile şi obiceiurile acesteia.

Luând în considerare circumstanţele că nicio lucrare din domeniul istoriei despre Rusia referitoare la perioada lui Petru I nu se scria şi nu se edita fără indicarea sau fără consultarea „înaltei bunăvoinţe" a ţarului, avem dreptul de a afirma că şi această lucrare a fost scrisă la indicaţia personală a lui Petru I. Drept confirmare a celor spuse poate servi ordinul monarhului rus, emis, în anul 1719, traducătorului Colegiului Afacerilor Externe Dmitri Groznâi, privind traducerea *Istoriei Porţii Otomane* din limba latină în limba rusă. În acelaşi an, „traducerea istoriei a fost finisată şi înmânată Luminatei Sale Maiestăţii Împărăteşti"[410].

Spre regret, în timpul vieţii autorului această lucrare nu a fost publicată. Mult mai târziu, după moartea principelui, ea a fost editată în două volume pentru prima dată în anii 1734–1735 la Londra, „cu mult zel şi întreţinere", de către fiul său Antioh, ambasadorul Imperiului Rus la curtea regelui Gheorg al II-lea. Cu această ediţie începe larga popularitate a *Istoriei Porţii Otomane* în cercurile ştiinţifice ale ţărilor europene[411].

După publicarea în Anglia, cartea a fost tradusă în limba franceză şi editată la Paris în anul 1743. Peste câţiva ani la Hamburg a văzut lumina zilei şi varianta germană a lucrării în traducerea din limba engleză.

Apariţia *Istoriei Imperiului Otoman* în librăriile capitalelor europene a trezit un interes viu în cercurile ştiinţifice şi cele ale publicului larg. Pe lângă reflectarea interesantă a regimului social şi politic al unei ţări mari şi puţin cunoscute, a fost propusă o sursă istorică bogată, conţinând informaţii biografice a mai mult de 150 de oameni de stat ai Strălucitei Porţi, ierarhi ai bisericii creştine şi conducători ai misiunilor diplomatice ale statelor europene de la curtea sultanului etc.

---

[410] Vezi: *Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейщего правительствующего Синода*, том 1, СПб., 1968, с. 121; Ермуратский В., *Дмитрий Кантемир – мыслитель и государственный деятель*, Кишинев, 1973, с. 36.

[411] Mai detaliat, vezi: Tvirkun V., *Dimitrie Kantemir ve XVIII*, în *Yűzylda Avrupa Historiografisinde Osmanli İmperatoğu Tarihi Őprenimi , XIV. Tűrk Tarih Kongresi*, Ankara, 2002, s. 151–153.

Importanța istorică a lucrării editate este demonstrată elocvent de comentariile contemporanilor. De exemplu, după apariția traducerii franceze a *Istoriei Porții Otomane* în jurnalul „Mémoires de Trevoux" a fost publicat un articol, în care lucrarea lui D. Cantemir era caracterizată drept prima publicație despre istoria turcă, *„...bazată pe surse sigure și originale..."*[412]. După părerea autorului, D. Cantemir „a expus faptele într-o consecutivitate științifică strictă fără a deprecia și împodobi conținutul și importanța lor". Scopul principal al lucrării constă „nu în a distra cititorul curios prin povestiri din descrierea vieții cârmuitorilor turci, ci de a le aduce la cunoștință desfășurarea veridică a evenimentelor și îmbogățirea cunoștințelor" din istoria Imperiului Otoman[413].

Pe lângă lucrările enumerate, tot la comanda monarhului rus, D. Cantemir a scris și a publicat ulterior un șir de alte lucrări pe teme istorice, filosofice și religioase[414].

În ochii lui Petru cel Mare cunoștințele vaste și autoritatea științifică ale lui D. Cantemir au fost atât de impunătoare, încât, planificând crearea Academiei de Științe a Rusiei, monarhul intenționa să-l numească pe principele moldovean în postul de prim-președinte al ei.

Alături de ocupațiile literare și științifice, o bună parte din activitatea sa D. Cantemir a acordat problemelor gospodărești. Necesitatea de a întreține familia numeroasă la nivelul cerințelor societății îl impuneau să organizeze lucrul pe moșiile sale în așa fel că să sporească veniturile. Fiind adept și susținător al reformelor lui Petru I, domnitorul moldovean s-a înscris în rândurile celor care se numeau „pribâlișciki" – inventatori, care contribuiau la dezvoltarea diferitor meșteșuguri și la creșterea veniturilor în vistieria statului. Printre invențiile lui D. Cantemir se înscrie și propunerea, expusă în scrisoarea sa pe numele țarului, de modernizare și perfecționare a procesului de cultivare a cânepii și confecționarea cârlților[415].

După cum am remarcat mai sus, Petru I ținea sub control personal toate domeniile vieții și activității țării. De regulă, această lege se extindea și asupra slujitorilor din cercul său. Este imposibil de imaginat activitatea obștească, militară și politică a reprezentanților familiilor boierilor și nobililor de viță veche din Rusia fără implicarea personală a monarhului. Chiar și în viața lor personală – căsătoria deseori avea loc la alegerea și dorința țarului. Cele menționate se referă și la soarta lui D. Cantemir.

După moartea în anul 1718 a regelui suedez Carol al XII-lea, sub cetatea norvegiană Frederiksten încheierea apropiată a lungului Război de Nord a devenit iminentă. Drept urmare, pe prim-plan în politica externă a lui Petru I a apărut direcția orientală,

---

[412] *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts*, dans *Mémoires de Trévoux*, Paris, 1743, p. 2663–2673, 2738–2744 (în continuare: *Mémoires pour l'histoire*).

[413] *Mémoires pour l'histoire*, p. 2738–2744.

[414] Vezi: *Краткое описание о искоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилий* (1721); *Loca obscura in Cathechisi quae ab anonymo authori slaveno idiomate edita...* (1720); *Книга- система или состояние мухаммеданския религии* (1720) и др.

[415] Cernovodeanu P., Lazea A., Caratașu M., *Din corespondența inedită*, p. 1044–1049; РГАДА, фонд 9, отд. 2, 1721 год, д. 55, л. 21–22об.

I. I. Trubeţkoi – portret (pânză, ulei), 1703

unde cunoştinţele şi experienţa principelui puteau aduce un serviciu considerabil. Dorind să-l introducă pe D. Cantemir în cercul adepţilor şi tovarăşilor săi cei mai apropiaţi, Petru I a folosit metoda cea mai simplă şi sigură – l-a legat prin înrudire cu una din familiile ruse de viţă veche. Alegerea ţarului s-a oprit la familia Trubeţkoi, una din familiile princiare foarte renumite ale Rusiei. În acel moment, fostul voievod al Novgorodului, Ivan Iurievici Trubeţkoi, cu soţia şi copiii a revenit la Moscova din Suedia, unde, după „Confuzia de la Narva", a fost prizonier mai mult de 17 ani[416]. La recomandarea ţarului, pe data de 4 noiembrie 1719, în casa familiei Trubeţkoi a avut loc peţirea uneia dintre cele trei fiice, dintre care D. Cantemir „prin consimţământul părinţilor şi a miresei a ales-o pe mezina – prinţesa Anastasia"[417]. În acelaşi timp, a fost încheiat contractul de nuntă cu părinţii şi tânăra prinţesă[418].

Deoarece ambele părţi doreau să oficieze căsătoria „în aceeaşi iarnă, după Crăciun", cununia principelui şi a tinerei prinţese a fost stabilită pentru începutul lunii februarie. Ceremonia căsătoriei a avut loc pe data de 13 februarie 1720 la Moscova [419]. După obicei, sărbătoarea de nuntă a durat trei zile, la care au participat mulţi reprezentanţi ai nobilimii ruse şi diplomaţi străini. Tinerii însurăţei au fost onoraţi de prezenţa Maiestăţii Sale Petru I cu soţia, care au devenit naşii de cununie ai lui Dimitrie şi Anastasia. Căsătoria nu a influenţat asupra stării materiale a lui D. Cantemir, deoarece zestrea Anastasiei a fost mai mult simbolică decât sesizabilă. De mai multe ori înainte de nuntă părinţii miresei au adresat scrisori către Petru I şi Ecaterina solicitând acordarea unei asistenţe

[416] În anul 1718, Ivan Iurievici Trubeţkoi împreună cu alt prizonier – generalul Anton Mihailovici Golovin – au fost schimbaţi pe general-feldmareşalul suedez, contele Renşild, captivat în anul 1709 sub Poltava. Vezi: Бантыш-Каменский Д.М., *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов*, часть 1–2, Москва, 1991, с. 173.

[417] РГАДА, фонд 9, отд. 2, д. 41, часть 3, л. 171–172.

[418] *Ibidem*, л. 172.

[419] РГАДА, фонд 9, отд.1, д. 27, л. 26. Informaţia adusă de noi a fost identificată în notele din 1720 în jurnalul lui Petru I. Prin urmare este greşită opinia majorităţii biografilor lui D. Cantemir, precum că acesta s-a cununat în anul 1719 sau la 14 ianuarie 1720. Vezi: Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, p. 23; Panaitescu P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 135; *Istoria românilor*, vol. V, Bucureşti, 2003, p. 334; Ермуратский В., *Дмитрий Кантемир – мыслитель и государственный деятель*, Кишинев, 1973, с. 32; Фомин С.В. *Пером и мечем сотруждаяся*..., Кишинев, 1990, с.145; *Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года*. Энциклопедия, том 2, Москва, 1996, с. 485 и др.

materiale pentru a scăpa din sărăcia şi nevoile în care a nimerit familia Trubeţkoi revenită din captivitatea suedeză[420]. Totodată, înrudirea cu una din cele mai vechi şi vestite familii nobile ruse a influenţat considerabil ponderea şi statutul social al lui D. Cantemir în rândurile aristocraţiei. Automat el intra în cercul larg al relaţiilor de rudenie ale familiei Trubeţkoi cu alte familii aristocratice, cum ar fi Cerkasski, Saltâkov, Musin-Puşkin şi Narâşkin. În acelaşi an, în luna noiembrie s-a născut şi primul copil al tânărului cuplu –fiica Smaragda (Ecaterina). Nu este deloc întâmplător că pruncului i s-a dat un nume atât de rar pentru Rusia. Cauza se explică prin faptul că la 4 iulie 1720 a doua fiică a lui D. Cantemir – Smaragda –, după boală îndelungată de ftizie, a decedat la vârsta de 19 ani.

Un an mai târziu, la 20 februarie 1721, prin ordinul ţarului D. Cantemir a fost numit membru al Senatului Guvernamental Rus şi ridicat în rang de consilier de taină[421].

Pe parcursul anilor 1721–1722 el a participat activ la şedinţele şi lucrările Senatului, examinând şi luând decizii privind actele legislative foarte importante pentru ţară. Printre acestea se numără şi documentul fundamental „Tabelul rangurilor", care a stabilit pentru două secole înainte şi a consolidat sistemul social-ierarhic din Imperiul Rus.

Necesitatea supravegherii numeroaselor moşii, soluţionarea diferitor chestiuni familiale, executarea poruncilor monarhului, ocupaţiile literare şi ştiinţifice nicidecum nu diminuau interesul lui D. Cantemir faţă de situaţia politică şi militară din Principatele Dunărene, faţă de soarta rudelor şi apropiaţilor săi rămaşi sub jugul otoman. Ani la rând purta în suflet vina faţă de fratele său Antioh, care a pătimit din cauza lui la Constantinopol. Abia la finele anului 1717–începutul anului 1718, când s-au creat circumstanţe politice favorabile – războiul austro-turc, revenirea lui Petru I în patrie din a doua Mare Solie în Europa, întărirea poziţiilor sociale ale lui D. Cantemir, toate acestea i-au oferit posibilitatea de a aborda în faţa ţarului problema sustragerii fratelui său Antioh din Istanbul şi aducerii lui în Rusia. În scrisoarea sa din luna decembrie 1717, adresată lui Petru I, el scria: „Preamăreţ şi preamilostiv domnitor. Fratele meu mai mare cu toată familia sa supravieţuieşte în Constantinopol, dar în fiecare zi mai că nu moare, deoarece după achitarea unei amende enorme de bani a fost supus unei popriri în casa sa cu interzicere de a o părăsi. Deja a 8-lea an s-a început de când nici biserica nu poate vizita. Toată averea şi toate rezervele de care a dispus au fost epuizate şi a ajuns la culmea sărăciei. Şi toate acestea le-a suferit din cauza mea. Solicit bunăvoinţă şi milă Maiestăţii Voastre de a-i acorda ajutor anual. Totodată, rog permisiunea Maiestăţii Voastre, dacă va fi posibil, să răpesc pe fratele meu cu toată familia din Constantinopol şi să-l aduc sub protecţia Maiestăţii Voastre..."[422] Scrisoarea nu numai că a ajuns în mâinile lui Petru I, dar a şi servit temei pentru dispoziţia dată lui D. Cantemir şi altor demnitari pentru a propune căi de soluţionare a problemei abordate. În consecinţă a urmat corespondenţa principelui moldav cu cancelarul G. Golovkin şi consilierul A.V. Makarov din ianua-

[420] РГАДА, фонд. 9, отд. 2, оп. 3, часть 3, 1720 год, д. 4, л. 417, 418.

[421] Vezi: Воскресенский Н.А., *Законодательные акты Петра I*, Москва–Ленинград, 1945, с. 239.

[422] РГАДА, фонд 68 „Сношения России с Молдавией и Валахией",1718 год, д. 1, л. 1.

Portretul lui A. V. Makarov, secretarul lui Petru I

rie 1718. Cu sprijinul acestor binevoitori ai săi au fost întocmite propuneri și modalități de eliberare din Constantinopol și aducerea în Rusia a fratelui mai mare[423]. Dacă ideea răpirii lui Antioh din Istanbul și aducerea lui în Rusia a fost acceptată în principiu de către țar, atunci modalitatea realizării acestei idei, mai ales deplasarea lui D. Cantemir în Europa, a fost categoric respinsă. Mai mult de trei ani tema salvării fratelui mai mare din capitala Imperiului Otoman n-a fost abordată de către D. Cantemir. Tocmai atunci, când circumstanțele aflării lui în Rusia au devenit mai favorabile, când în urma promovării sale în rang de sfetnic de taină și în funcția de membru al Senatului s-a schimbat evident statutul lui social, a apărut din nou posibilitatea de a reveni la problema inițială. În scrisoarea sa pe numele lui Petru I din luna septembrie 1721 principele moldav descrie în amănunte suferințele familiei lui Antioh la Istanbul și anexează adresarea acestuia împăratului rus, în care solicită „înalta protecție și oferirea unei lefe anuale în timpul aflării sale la Istanbul. În schimb îl asigura pe Maiestatea Sa de serviciul devotat și se oferea să furnizeze informații despre cele mai importante evenimente care se vor întâmpla în Imperiul Otoman, și mai ales aceea ce va prezenta un deosebit interes pentru partea rusă...”[424]. Spre deosebire de scrisorile sale anterioare din anul 1718, aceasta din urmă nu conținea ideea deplasării sale peste hotare cu scopul coordonării răpirii lui Antioh din Istanbul. A doua deosebire consta în aceea că, pe lângă calea maritimă de evadare a fratelui său în Rusia, principele propunea drumul pe uscat – prin Impe-

---

[423] «...Понеже Его Царское Величество к освобождении брата моего из турецкой неволи свободу мне милостивейше позволил, инако того учинить мне что невозможно, разве приближуся в Польшу или в Трансильванию, откуду частее и безопаснее возмогу к нему писать и от него письма получать, и о способе освобождения совет с ним сообщать, чего ради особливо прошу Его Царского Величества рекомендательного письма к экстраординарному послу королевского величества французского в Голандию, господину де Шаткове, нашему древнейшему и отеческому приятелю. Тако же и к Его Королевскому христианнейшему величеству. Не мню бо дабы брат мой безопаснейшее свободиться оттуду мог, как в кораблях под протекциею королевского величества французского сущим, оным бо токмо в настоящем времени свободно в Царьград приходить и отходить…

К тому яко свобождение кго есть вещь трудная, явно есть, что без великого кошту не может, по моему мнению недовольну к тому быть приемлю, того ради для сего освобождения от Его Царского Величества прошу милостыни, сколько Бог вложит в сердце Его Царского Величества…» (РГАДА, фонд 68 „Сношения России с Молдавией и Валахией”, 1718 год, д. 1, л. 3–7).

[424] РГАДА, фонд 9, отд. 2, 1721, д. 55, л. 15–15об.

riul Habsburgic[425]. Obținând acordul și susținerea împăratului rus, D. Cantemir a desfășurat o activitate enormă în scopul eliberării fratelui său. În special a purtat discuții și a avut consultări verbale cu de Campredon, ambasadorul Franței în Rusia[426], precum și coresponda în secret, prin intermediul lui A.V. Makarov, cu contele V.L. Dolgoruki, solul rus în Franța[427]. Conform planului elaborat de către D. Cantemir și susținut de Petru I, urma ca ambii ambasadori să convingă curtea regală a Franței de a expedia din Marsel la Istanbul un vas militar pentru transportarea secretă a lui Antioh. Totodată, se cerea pașaportul regal cu fișa deschisă, unde ulterior avea să fie înscris numele lui A. Cantemir[428]. Deoarece fratele mai mare al lui Dimitrie din limbile europene cunoștea numai greaca, se preconiza trimiterea, cu această corabie a lui Antioh, a fiului mai mic al lui D. Cantemir[429]. Aproape un an problema eliberării din Istanbul a lui Antioh Cantemir a fost una din principalele chestiuni ale corespondenței dintre Sankt-Petersburg și Paris, implicând tot mai multe persoane. În fine, într-o scrisoare a sa din luna ianuarie 1722, adresată lui Petru I, ambasadorul V.L. Dolgoruki a expus părerea că în condiții când atâta lume este antrenată în realizarea planului menționat, este imposibil de a-l ține în secret[430]. Totodată, el a expus părerea că cea mai bună modalitate de a-l aduce pe Antioh în Rusia constă în angajarea unui negustor, care va îndeplini acest lucru; sau de a căuta pe oricare ofițer, care, pe un vas arendat, special se va deplasa la Istanbul cu scopul îndeplinirii misiunii respective[431]. Pregătirile Rusiei către campania persană și necesitatea soluționării altor chestiuni din politica orientală a țării au scos de pe ordinea de zi proiectul răpirii din Istanbul și aducerii în Rusia a fratelui mai mare al lui D. Cantemir. Unicul lucru ce a reușit să rezolve principele moldav pentru fratele Antioh până a se stinge din viață a fost obținerea unui pension de 500 de ruble anual (din contul salariului său), care urma să fie trimis acestuia în capitala Imperiului Otoman[432].

Alături de încercările de a-l aduce în Rusia pe fratele său, D. Cantemir, împreună cu vărul Toma Cantacuzino, general-maior, a fost inițiatorul atragerii și stabilirii în statul rus a mai multor rude ale sale. Printre acestea s-a înscris și Păuna, văduva răposatului Mihai Cantacuzino, domnitor al Valahiei, decapitat la Istanbul în anul 1716. Grație strădaniilor lui D. Cantemir și T. Cantacuzino, Păuna cu copiii săi au părăsit Viena și în prima jumătate a anului 1720 a sosit în Rusia și s-a oprit temporar la Sankt-Petersburg, în casa principelui Cantemir[433]. Mai mult de un an ea s-a bucurat de ospitalitatea rudei

[425] *Ibidem*.

[426] *Сборник Российского Императорского Общества – РИО*, том 40, СПб., 1884, № 97. *Письма полномочного министра де Кампредона к кардиналу Дюбуа*, с. 335, 337.

[427] РГАДА, фонд 9, отд. 2, 1721, д. 55, л. 17.

[428] РГАДА, фонд 9, отд. 1, д. 12, л. 91об–92.

[429] РГАДА, фонд 9, отд. 2, 1721 год, д. 55, л. 19, 20.

[430] Архив Внешней Политики России, фонд „Сношения России с Францией", оп. 93/1, 1722 год, д. 6, л. 6об.

[431] *Ibidem*.

[432] *Ibidem*.

[433] Țvircun V., *Viața și activitatea contelui Toma Cantacuzino*, Chișinău, 2005, p. 40.

sale, până când în toamna anului 1721 a obținut în proprietate de la guvernul rus moșii în regimentul de la Poltava[434].

Pagina finală din biografia politică și de savant a lui D. Cantemir a fost participarea la campania persană din anul 1722. Numit, alături de P.A. Tolstoi, consilier al împăratului privind relațiile orientale, el, concomitent, conducea și cancelaria de campanie unde se publicau în limbile persană și tătară apelurile și manifestele lui Petru I adresate poporului din preajma Mării Caspice și a Caucazului de Nord. Însoțindu-l pe împărat în întregul itinerar pe Volga și Marea Caspică spre Derbent, principele găsea posibilitatea de a face însemnări într-un jurnal de campanie, de a studia monumentele arheologice, de a aduna materiale istorice despre tradițiile și obiceiurile popoarelor din partea locului. Pana lui a trasat prima descriere a munților Caucaz. Însă multe dintre notele sale de drum nu au văzut lumina tiparului în timpul vieții. Greutățile regimului de campanie i-au zdruncinat sănătatea lui D. Cantemir. Cu o putere nouă a revenit boala veche – diabetul, care l-a impus să lase suita împăratului și să se rețină pentru câteva luni la Astrahan. Abia în luna ianuarie 1723, după o îmbunătățire neînsemnată, el a putut pleca la moșia sa din satul Dmitrovsk. Speranțele de însănătoșire apărute primăvara nu s-au adeverit și, după o nouă recidivă a bolii pe data de 21 august 1723, la 50 de ani neîmpliniți, principele Dimitrie Cantemir s-a stins din viață. Sicriul cu corpul lui neînsuflețit a fost transportat de către văduvă și copiii săi la Moscova, unde, la 1 octombrie, foarte modest, fără multă lume, după cum a cerut în testament principele, a fost înmormântat alături de prima soție, Casandra, în biserica „Sfinții Constantin și Elena" a mănăstirii grecești.

4. ADUCEREA OSEMINTELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR DE LA MOSCOVA LA IAȘI (1935)

Se știe că Dimitrie Cantemir, soția sa Casandra, fiicele lor Smaragda și Maria, precum și Antioh Cantemir au fost înmormântați la biserica „Sf. Constantin și Elena" din Moscova, zidită de domnul moldovean în incinta mănăstirii grecești „Sf. Nicolae"[435], fiecare având puse pe morminte pietre funerare[436]. Cu toate că de mai multă vreme nu fuseseră îngrijite de nimeni, cripta familială a Cantemireștilor a rămas neatinsă până în primăvara anului 1935, când în acest spațiu a fost proiectată construcția unei stații de metrou. În legătură cu aceasta, a început demolarea mănăstirii și a tuturor construcțiilor și criptelor

[434] *Ibidem*, p. 41.

[435] Mănucă C., *Dimitrie Cantemir*, București, 1962, p. 311–312.

[436] Фомин С., *Некрополь Кантемира в России*, в журн. „Кодры", Кишинев, 1993, № 5, с. 231.

din incintă. Cu o anumită întârziere a intervenit un grup de cercetători de la Muzeul de Istorie din Moscova, care au încercat să salveze unele relicve între care şi osemintele, obiectele şi lespezile tombale din necropola Cantemireştilor. Precum arată Natalia Valentinovna Piatâşeva, care a făcut parte din acest grup, s-a reuşit identificarea mormintelor lui Dimitrie şi al fiului său Antioh Cantemir. Osemintele şi obiectele găsite în mormântul lui D. Cantemir, îşi aminteşte aceeaşi cercetătoare, au fost depuse la Muzeul de Istorie din Moscova. Prin mijlocirea revoluţionarului român Ion Dicescu, aflat pe atunci în capitala Uniunii Sovietice, ministerele de externe ale României şi URSS au convenit ca rămăşiţele pământeşti ale principelui moldovean şi ale soţiei sale Casandra să fie transmise părţii române, spre a fi reînhumate la Iaşi. La transmiterea acestor relicve au asistat doar reprezentanţii celor două ministere, încât nimeni din cercetători şi nici Ion Dicescu nu au asistat la această ceremonie; probabil, cu această ocazie, a fost întocmit un document semnat de ambele părţi, dar care încă nu a fost descoperit sau chiar a fost pierdut[437]. Cu toate acestea, se pare că înaltele părţi au convenit ca rămăşiţele pământeşti ale celor două persoane princiare, împreună cu pietrele lor tombale să fie transportate pe cale ferată până la Odessa, de unde vor fi preluate de reprezentanţii Ministerului de Externe al României.

În 1935 nu se împlinea nicio cifră rotundă referitoare la biografia lui Dimitrie Cantemir, dar a existat o împrejurare politică favorabilă readucerii în atenţie a memoriei sale, ca simbol al bunelor relaţii româno-ruse.

La „Trei Ierarhi" au fost înhumate oseminte ale unor însemnaţi domni români morţi în pribegie: Vasile Lupu la Constantinopol (1660), Dimitrie Cantemir la Moscova (1723) şi Alexandru Ioan Cuza la Heidelberg (1873). Astfel, biserica a fost transformată dintr-o necropolă domnească, destinată ctitorilor, într-un „mausoleu" naţional improvizat[438]. Mai potrivită pentru un asemenea rol ar fi fost „Sf. Nicolae-Domnesc", biserica de încoronare a domnilor Moldovei, dacă la restaurarea din anii 1884–1888 s-ar fi luat decizia păstrării (sau refacerii) spaţioasei extinderi din secolul XVIII. S-a discutat, în 1935, posibilitatea construirii unui mausoleu special, care să adăpostească rămăşiţele tuturor domnilor Moldovei care au murit departe de ţară, dar s-a renunţat repede la acest deziderat, probabil din motive financiare.

*

O reconstituire a ceremoniilor ce au avut loc cu prilejul aducerii osemintelor lui Dimitrie Cantemir, pe baza relatărilor presei, a fost făcută, în 1973, de istoricul Ştefan S. Gorovei, într-un grupaj pe care revista „Magazin istoric" l-a dedicat aniversării domnitorului[439].

---

[437] Фомин С , *Пером и мечом сотруждаяся…*, Кишинев, 1990, с. 161–162.

[438] Iorga N. declara ziarului ieşean „Noutatea", din 17 iunie 1935, ediţie de după-amiază, că dorinţa regelui era aceea de a fi aduse în ţară osemintele tuturor domnitorilor români înhumate în străinătate. Istoricul susţinea chiar că, în curând, aveau să fie aduse din Franţa rămăşiţele pământeşti ale domnitorului Grigore Al. Ghica, spre a fi îngropate la Iaşi (ceea ce nu s-a mai realizat).

[439] G.S., *Acasă, printre ai săi*, în MI, Bucureşti, 1973, nr. 10 (octombrie), p. 20–22. Textul se baza pe relatări extrase doar din cotidianul central „Universul".

Biserica „Trei Ierarhi" din Iași

Un comunicat al Consiliului de Miniștri după ședința de marți, 11 iunie 1935, arăta, la ultimul punct: „Cu vaporul ce va aduce (…) de la Odessa lăzile cu arhiva românească adăpostită în Rusia în timpul refugiului [din 1917], vor fi aduse și osemintele fostului domnitor al Moldovei, înțeleptul cărturar Dimitrie Cantemir. Membrii guvernului vor merge la Constanța sâmbătă, când se va face primirea solemnă a osemintelor fostului domn, care vor fi înmormântate luni în cripta mănăstirii „Trei Ierarhi" din Iași. Guvernul a luat hotărârea de a construi în Iași un mausoleu, unde vor fi strânse osemintele tuturor foștilor domnitori ai Moldovei"[440].

Acest eveniment s-a produs la un an după reluarea relațiilor diplomatice româno-ruse, în urma acordului semnat de Nicolae Titulescu și Maxim Litvinov. La 13 iunie 1935 a avut loc un schimb de telegrame care marcau tocmai această aniversare. Titulescu scria comisarului poporului pentru afaceri străine de la Moscova: „Cu prilejul primei aniversări a relațiilor diplomatice cu Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, țin să vă exprim sentimentele mele foarte prietenești și să constat cu satisfacție cât de rodnică a fost colaborarea loială a țărilor noastre și ce prețios gaj de viitor constituie ea pentru pa-

[440] . Vezi: „Universul", București, 1935, iunie 11.

ce". Acesta răspundea ministrului afacerilor externe de la București: „Sunt adânc mișcat de telegrama Domniei Voastre prin care binevoiți să însemnați aniversarea memorabilă a reluării relațiunilor între țările noastre. Constat cu satisfacție egală cu cea a Domniei Voastre că acest eveniment a contribuit la stabilirea unei strânse colaborări între Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste și Regatul României. Sunt convins că această colaborare va continua să crească și să se dezvolte și că ea va rămâne pe viitor un factor important în opera de întărire a păcii generale, căreia nu încetați a vă devota personal, cu energia care vă este proprie"[441].

Nu cunoaștem demersurile părții ruse pentru exhumarea și transportul osemintelor lui Dimitrie Cantemir.

O notiță publicată în 14 iunie arăta că: „Azi, (11 iunie) la ora 6.30, a părăsit portul, îndreptându-se spre Odessa, vasul de pasageri «Principesa Maria», pus la dispoziția Ministerului de Externe, spre a aduce în țară o parte din arhiva provenită din tezaurul de la Moscova și o sumă de piese rare din colecțiile noastre arheologice"[442]. Era prima navă românească ce intra într-un port sovietic, după 1918, când au fost întrerupte relațiile diplomatice. Ministrul plenipotențiar al României la Moscova a adresat, cu acest prilej, o telegramă de felicitare comandorului Paraschivescu, comandantul navei. Arhiva românească de la Moscova a fost adusă cu trenul până la Odessa, unde urma să fie luată în primire de consulii Popovici și Nicolau. Erau 1 445 de lăzi, astfel încât încărcarea vaporului a durat două zile.

Osemintele domnitorului Dimitrie Cantemir au fost așezate într-o raclă sigilată, împreună cu pământul din jurul lor. Odată cu osemintele a fost adusă și piatra cu inscripție de deasupra mormântului[443].

Vaporul a revenit în portul Constanța pe 15 iunie, ora 9 dimineața[444]. A fost întâmpinat de amiralul Bălănescu, inspectorul Marinei, Vasile Bellu, prefectul județului Constanța și alte oficialități locale.

---

[441] *Un an de la reluarea relațiilor diplomatice între România și Rusia*, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 160, iunie 13, p. 7.

[442] Plecarea vasului „Principesa Maria" la Odessa, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 161, iunie 14, p. 7. În paginile unui ziar ieșean V. Bușureanu, directorul Școlii Normale din Iași, sublinia că restituirea osemintelor domnești, dincolo de însemnătatea arheologică, avea o semnificație deosebită de ordin politic. „Faptul că statul vecin, cu care am avut relațiuni de prietenie, trimite aceste oseminte, ca un simbol de pace între ambele popoare, înseamnă implicit că recunoaște drepturile Voievodului de a se găsi în mijlocul neamului moldovenilor, peste care a domnit între granițele de odinioară, din plaiurile Carpaților și până la malul Nistrului." (...) „Rusia Sovietică, reluând sentimentele prietenești ale lui Petru cel Mare față de moldoveni, recunoaște întregile hotare ale Moldovei, între care Dimitrie Cantemir se va simți fericit să se poată odihni pe viitor" („Opinia", XXXI, nr. 8452, miercuri, 19 iunie 1935). Era, desigur, o interpretare exagerată a semnificației gestului de bunăvoință al Rusiei.

[443] *Osemintele lui Dimitrie Cantemir au fost aduse la Constanța*, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 163, iunie 16 (cu 4 foto).

[444] Vezi articolele din cotidianul „Universul": *Ceremonialul primirii, transportării și reînhumării rămășițelor pământești ale lui Dimitrie-Vodă Cantemir* (1935, nr. 161, iunie 15, p. 9); *Dimitrie Cantemir* (1935, nr. 163, iunie 16, p. 1); *Înhumarea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași (Cum se va desfășura solemnitatea. Cine participă)* (1935, nr. 164, iunie 17, p. 7). Și presa ieșeană reflecta evenimentul: *Aducerea la Iași a osemintelor lui Dimitrie Cantemir*, în „Opinia", XXXI, Iași, București, 1935, nr. 8448, iunie 14, p. 3.

Racla cu osemintele domnitorului, sigilată și acoperită cu drapelul românesc, se afla deasupra, pe covertă, așezată pe un catafalc special amenajat. Pe un colț al raclei, în partea unde ar fi trebuit să se afle capul domnitorului, era scris: „Legația regală a României. Ministerul Afacerilor Străine, nr. 9". La căpătâiul sicriului, comandantul vasului a așezat un leandru. S-a dat dispoziții ca racla să rămână pe loc, până la ceremonia de duminică[445]. În vederea festivității, mai multe personalități au sosit de la București la Constanța cu un tren special, sâmbătă, la ora 8.30 dimineața. Între aceștia se aflau dr. Angelescu, ministrul instrucțiunii, Al. Lapedatu, ministrul cultelor, Vasile Sassu, ministrul domeniilor, N. Iorga, președintele Comisiei Monumentelor Istorice, prof. Virgil Brătulescu, secretarul aceleiași Comisii[446]. Nicolae Titulescu a oferit în onoarea lui Ostrowski, ministrul plenipotențiar al Sovietelor în România, un banchet la restaurantul „Veneția".

Ceremonia de duminică, 16 iunie 1935, din Portul Constanța, a început la ora 9 dimineața. De la Catedrala Episcopală a venit în procesiune clerul local, în frunte cu Gherontie, episcopul Dobrogei, în sunetul clopotelor bisericilor din oraș. A sosit apoi și ministrul Sovietelor, Ostrowski, urmat imediat de Titulescu, care a urcat direct la bordul vasului, unde aștepta racla cu osemintele lui Dimitrie Cantemir, depusă pe un mic catafalc. Pe raclă ardeau lumânări în candelabre [sfeșnice?] de argint. La căpătâi străjuia o cruce, iar pe mijlocul raclei era așezată *Evanghelia*. În jurul raclei, făceau de gardă câte șase ofițeri superiori de marină. Episcopul Gherontie a rostit o scurtă rugă la bordul vasului, iar corul Episcopiei a intonat imnuri religioase. Apoi patru maiori au ridicat racla cu osemintele domnești, pentru a le coborî pe țărmul românesc. Acum au început salvele tunurilor; chiar o escadrilă de hidroavioane, în formație restrânsă, a survolat portul, în semn de salut. Racla a fost așezată pe catafalcul monumental, amenajat pe chei, în dreptul vaporului. Catafalcul era împodobit cu flori și șase coroane. A fost oficiată o altă slujbă de către episcopul Gherontie. Racla a fost apoi așezată pe un afet de tun și dusă, în cortegiu, spre gara Constanța. Acolo aștepta un vagon special, împodobit cu steaguri tricolore. Garda de onoare, comandată de căpitanul Viișoreanu, a prezentat onorul, luând în primire prețioasele oseminte, pe care le va însoți până la Iași. Trenul a plecat din Constanța la ora șase și un sfert[447]. Traseul urmat a fost Buzău, Râmnicu-Sărat, Tecuci.

*

Trenul cu osemintele domnitorului a ajuns la Iași luni, 17 iunie 1935, la ora 1 noaptea. În vagoanele ministeriale ale aceluiași tren au călătorit spre fosta capitală a Moldovei diverse personalități: gen. Ilașievici mareșalul Palatului, dr. C. Angelescu ministrul

---

445 „Universul", An. 52, 1935, nr. 163, iunie 16. Cele 1 445 de lăzi, care conțineau dosarele de arhivă, au fost transportate în hambarul vaporului. La ora 10.30 a început descărcarea arhivei, în cele 75 de vagoane trase în port. Lăzile cu documente cântăreau 137 000 kg. Descărcarea s-a făcut în prezența reprezentanților Băncii Naționale, a Ministerului de Finanțe și a Ministerului de Externe. Se arăta că până la inventarierea arhivei, care avea să se facă la București, nu se cunoștea exact conținutul acestor lăzi.

446 *În vederea solemnității de azi de la Constanța*, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 154, iunie 17.

447 *Osemintele domnitorului Dimitrie Cantemir au fost transportate la Iași*, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 165, iunie18. Pe aceeași pagină se află și un detaliat reportaj privitor la *Trecerea trenului prin gara Buzău*.

instrucțiunii, gen. Paul Angelescu, Al. Lapedatu ministrul cultelor, I. Nistor ministrul muncii, N. Iorga președintele Comisiei Monumentelor Istorice ș.a. Cu acceleratul de dimineață (ora 6), la care s-au atașat, de asemenea, vagoane ministeriale, au sosit G. Tătărăscu președintele Consiliului de Miniștri și I. Inculeț ministrul de Interne[448].

Gara Iași a fost frumos pavoazată cu ghirlande de stejar și steaguri tricolore[449]. De-a lungul peronului era desfășurată garda de onoare a Regimentului 13 Infanterie, din Copou, comandată de căpitanul Hulubei, și fanfara unității[450]. Pe peron, oaspeții au fost întâmpinați de mitropolitul Gurie al Basarabiei, Visarion Puiu episcopul de Bălți, Cosma Petrovici episcopul de Galați, Ilarion vicarul episcopului de Roman și Leu vicarul Arhiepiscopiei Iașilor. Alături de înalții clerici se aflau miniștrii I. Costinescu și V. Iamandi.

La ora nouă și un sfert trenul mortuar a fost tras pe peron. Trupa a dat onorul, iar clericii au cântat *Pentru Rugăciune*. S-a oficiat un *trisaghion*[451]. Dintre oficialitățile locale, pe peron se aflau gen. Toma Dumitrescu comandantul Corpului 4 Armată, deputatul Oswald Racoviță, care era și primar al Iașilor, Th. Zippa prefectul județului Iași[452], Traian Bratu rectorul Universității ș.a.

Racla cu osemintele lui Dimitrie Cantemir a fost coborâtă din vagon de patru generali: Ionescu, Scărișoreanu (Iași), Popescu (Bălți), Constantinescu (Roman), fiind preluată de la garda marinei și a Regimentului 34 Infanterie, care au însoțit osemintele până la Iași[453]. În acest moment artileria a început cele 101 lovituri de tun. Osemintele au fost depuse pe un catafalc special amenajat pe peron, înconjurat de flori, sfeșnice aprinse și steaguri tricolore. A urmat o slujbă specială, oficiată de mitropoliții Nicodem și Gurie. Emoționant a fost momentul în care cei 200 de preoți au cântat *Veșnica pomenire*. După slujbă, racla a fost ridicată de Gh. Tătărăscu, I. Inculeț, dr. Angelescu, dr. Manolescu Strunga, I. Nistor, dr. Costinescu, Lapedatu și V. Iamandi, care au așezat-o pe un afet de tun. Pe raclă, gen. Ilașevici, mareșalul Palatului, a depus din partea regelui Carol al II-lea o frumoasă jerbă. Au mai fost depuse jerbe de Titulescu, Lapedatu și Ostrowski, ministrul Rusiei la București.

---

448 *Înhumarea osemintelor lui Dimitrie Cantemir. Pioasa ceremonie de la Iași*, în „Universul", An. 52, București, 1935, nr. 166, iunie 19, p. 9; *Guvernul în frunte cu Gh. Tătărăscu a participat la solemnitățile extraordinare de la Iași (amănunte complete asupra ceremoniei de azi dimineață*), în „Noutatea", Iași, 1935, nr. 804, iunie18, p. 8. Același ziar relatează că autoritățile ieșene au folosit prilejul prezenței guvernului la Iași pentru a readuce în atenție marile probleme ale orașului, neglijate de atâta vreme (Dr. I.Fr. Boda, *Guvernul și Iașul*, p. 2)

449 Cu două zile mai înainte, s-a publicat un program de desfășurare a festivităților de la Iași. Pot fi sesizate diferențe între asemenea programe și desfășurarea efectivă a evenimentelor (*Cum vor decurge solemnitățile de Luni de la Iași. Programul înhumării osemintelor lui Dimitrie Cantemir*, în „Opinia", Iași, XXXI, 1935, nr. 844, iunie 15, p. 8). Vezi și articolul *În ajunul marilor festivități naționale de la Iași*, în „Noutatea", 1935, nr. 803, iunie 16, p. 3.

450 Burileanu H., *Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir-Vodă*, în „Opinia", Iași, 1935, nr. 845, iunie 18.

451 *Cum vor decurge solemnitățile de la Iași. Programul înhumării osemintelor lui Dimitrie Cantemir*, în „Opinia", Iași, 1935, iunie 16, p. 4.

452 Prefectul Th. Zippa dăduse dispoziție ca la festivitate să fie prezenți toți primarii și membrii Consiliilor comunale din județul Iași („Noutatea", Ziar de informații independent, An. IV, Iași, 1935, nr. 803, iunie 16, p. 3).

453 *Ibidem*.

S-a format un cortegiu, deschis și închis de câte un pluton de cavalerie, al Regimentului 7 Cavalerie (din Copou)[454], și încadrat de jandarmi. Înaintea afetului cu oseminte pășeau — îmbrăcați în odăjdii cernite, ca pentru înmormântare — mitropolitul, episcopii și preoții[455]. Mitropolitul se deplasa cu trăsura[456]. Imediat după afet venea gen. Ilașevici, ca reprezentant al Casei Regale. Urmau membrii Guvernului și Parlamentului, reprezentanții Comisiei Monumentelor Istorice[457], autoritățile locale, reprezentanții studenților și corpul ofițeresc. Au participat și circa 1 000 de săteni veniți din tot județul[458]. Pe traseul spre Mitropolie erau orânduiți elevii școlilor de fete și de băieți din Iași, care aruncau cu flori în fața cortegiului. Traseul cortegiului a fost stabilit pe bd. Ferdinand (str. Gării), str. Arcu, Piața Unirii, Piața Cuza-Vodă, bd. Ștefan cel Mare, Mitropolie, „Trei Ierarhi"[459]. O fotografie a cortegiului care traversa Piața Unirii din Iași era prezentă, până nu demult, în manualele de istorie de liceu[460].

Bătăile clopotelor alternau cu bubuiturile tunurilor și cu marșuri funebre. Cordoanele afetului de tun erau ținute de generalii Ionescu, Scărișoreanu, Constantinescu și Popovici.

La Mitropolie s-a ajuns la ora 10.00. Cortegiul a pătruns în incintă pe poarta specială, oprindu-se în fața Catedralei. Racla a fost coborâtă de membrii guvernului, purtată pe umeri și depusă pe un catafalc amenajat în interiorul bisericii. Mitropolitul Nicodem, viitorul patriarh, a oficiat slujba *Prohodului*[461]. În timpul slujbei, răspunsurile au fost date de corul Mitropoliei, dirijat de prof. Antonin Ciolan. Ca predică, a urmat evocarea personalității lui Dimitrie Cantemir, de către însuși mitropolitul, care a binecuvântat întoarcerea în patrie a rămășițelor pământești ale domnitorului-cărturar, după 224 de ani de pribegie. Deși s-au avut în vedere și alte discursuri[462], precum ale șefului guvernului Gh. Tătărescu sau Oswald Racoviță, primarul Iașilor, în final s-a decis ca numai mitropolitul să țină un discurs, „potrivit tradiției". S-a renunțat și la pelerinajul cetățenilor de rând prin fața catafalcului, care ar fi trebuit să dureze o oră[463]. După slujbă, racla a fost din nou ridicată pe umeri de către membrii guvernului și depusă pe afetul de tun.

---

454 „Opinia", București, 1935, iunie 18.

455 În cadrul cortegiului, clerul era orânduit astfel: în frunte se afla Corul Seminarului „Veniamin Costachi", urma crucea de procesiune purtată de trei ierodiaconi; protoiereii câte doi; preoții orașului îmbrăcați în veșminte, episcopii, mitropolitul Nicodem și apoi afetul de tun cu osemintele domnitorului (în „Opinia", Iași, 1935, iunie 16, p. 4).

456 „Opinia", 1935, iunie 18.

457 *Ibidem*.

458 *Ibidem*.

459 „Opinia", Iași, 1935, iunie 16, p. 4.

460 *Istoria Românilor de la 1821 până la 1989* (manual pentru clasa a XII-a), București, ed. 1994, p. 282.

461 Mitropolitul Nicodem a propus ca slujba *Prohodului* să aibă loc la Catedrala Mitropolitană, cel mai spațios lăcaș de cult ortodox din țară, și nu la „Trei Ierarhi", unde locul era mult mai îngust („Opinia", Iași, 1935, iunie 16, p. 4).

462 *Ibidem*.

463 *Ibidem*.

Cortegiul s-a îndreptat spre biserica „Trei Ierarhi", destinată a primi osemintele[464]. Profesorii Universității din Iași au ridicat racla de pe afet și au transportat-o, pe umeri, în interiorul bisericii. Racla a fost depusă provizoriu în nișa din dreapta bisericii. S-a încheiat apoi un proces-verbal de predare a osemintelor, iscălit de cei prezenți. În continuare, cei 45 de oaspeți au luat masa la Palatul Mitropolitan, la ora 13.30. Trenul ministerial a plecat spre București la ora 16.00[465].

Procesul-verbal amintit consemna că, în ziua de 16 august 1935, s-a deschis sicriul domnitorului în prezența mitropolitului și a președintelui Comisiei Monumentelor Istorice, Nicolae Iorga[466]. În raclă s-au găsit o parte din oseminte, fără craniu[467], cuprinzând oasele brațelor și picioarelor, înfășurate în resturile unui veșmânt de mătase, croit oriental, din care s-au fotografiat, împreună cu oasele înseși, capetele mânecilor. Medicul legist a constatat prezența corpului unui om în vârstă de aproape 50 de ani, având talia de 1,65 m, ceea ce corespunde întru totul datelor istorice privitoare la Dimitrie-Vodă[468]. Așezându-se osemintele împreună cu giulgiul cu care au fost aduse, în sicriul de aramă pregătit de Comisia Monumentelor Istorice, s-a depus trupul în gropnița domnească din dreapta naosului bisericii celor „Trei Ierarhi".

*

Descendenții Cantemireștilor ceruseră Primăriei Iași să li se rezerve și lor un loc oficial în cadrul acestei ceremonii. Presa însă nu consemnează și nici nu oferă detalii privitoare la acest aspect. Inițiativa a aparținut Constanței Gr. Ghica (Iași), care solicita acest privilegiu pentru ea și pentru cei trei fii ai săi: Grigore Gr. Ghica, magistrat, Ion-Constantin Gr. Ghica, avocat (București), Alexandru Gr. Ghica, magistrat; același statut îl solicita și pentru doamnele Eliza Câmpineanu, Irina Costăchel Sturdza din București[469]. Constanța Gr. Ghica arăta că „nicio persoană cu numele *Cantemir* nu are nicio legătură de rudenie cu familia domnitorului, întrucât partea bărbătească a acestei familii s-a stins la 1820, rămânând numai o singură fiică a lui Constantin Antioh Cantemir, care fiică s-a căsătorit cu Pantazi Câmpineanu, a căror urmași sunt (în afară de cei

[464] Locul înhumării, prima nișă din dreapta din interiorul bisericii „Trei Ierarhi", a fost propus tot de mitropolitul Nicodem. La acea dată, toate cele patru nișe sepulcrale din interiorul bisericii „Trei Ierarhi" (destinate inițial membrilor familiei lui Vasiel Lupu) erau goale, în urma „restaurării" lui Lecomte de Nouy (1888). Alternativa, pentru înhumarea osemintelor lui Dimitrie Cantemir, era interiorul Catedralei Mitropolitane, lângă moaștele Sf. Paraschiva. Decizia finală s-a luat abia pe 16 iunie, în prezența părintelui prof. Constantin Dron, trimis special al Patriarhiei de la București pentru fixarea ultimelor detalii („Opinia", Iași, 1935, iunie 16, p. 4; „Noutatea", Iași, IV, 1935, nr. 803, iunie 16, p. 3).

[465] „Opinia", Iași, 1935, iunie 18.

[466] Peste două săptămâni N. Iorga avea să publice broșura *Despre Dimitrie Cantemir, cu prilejul aducerii în țară a rămășițelor lui*, Vălenii de Munte, 1935, 29 p.

[467] Lipsa craniului a alimentat o tradiție fantezistă, apărută, probabil, după 1935, ce pretindea că tigva lui Dimitrie Cantemir a fost recuperată de „frații" săi rosacrucieni și depusă într-un cimitir din Scoția. Pentru presupusa relație dintre Dimitrie Cantemir și rosacrucieni, vezi: Mănescu J.-N., *Contributions Héraldiques à l'histoire des sociétés secrètes*, dans RER, Paris, XIX–XX, 1995–1996, p. 257–258.

[468] Departamentul Județean ak Arhivelor Naționale din Iași, Fond Primăria Municipiului Iași, ds. 231/1935, f. 21.

[469] *Ibidem*, f. 10.

Mormântul lui D. Cantemir de la „Trei Ierarhi" din Iași

citați în cererea mea de ieri) următorii membri": Margareta și Grigore C. Ghica (București), Ana Alexandru Em. Lahovary (născută Kretzulescu), Maria Gh. Sturdza (Miclăușeni), Scarlat Ion Ghica cu doamna, Ecaterina Olănescu cu familia, Maria Olănescu, cu familia, Ana Macedonsky, văduva poetului, cu familia, George Slătineanu cu Doamna, Emanoil Slătineanu cu familia[470].

*

Pietrele de mormânt atribuite Cantemireștilor nu au fost așezate pe mormântul de la „Trei Ierarhi", deasupra osemintelor. Am văzut că profesorii Universității ieșene au purtat osemintele de la afetul de tun până în interiorul bisericii amintite. Tot ei au făcut de gardă după aceea, la căpătâiul raclei. Este de înțeles de ce, peste ani, regăsim acele pietre în colecțiile *Muzeului de Antichități* înființat pe la 1916, de prof. Orest Tafrali, pe lângă Universitate, deși era de așteptat ca ele să fie depuse la Muzeul Municipal Iași, subordonat Primăriei Iași, care funcționa în incinta mănăstirii Golia. Atunci când s-a întemeiat un colectiv în cadrul Academiei Române – Filiala Iași pentru publicarea inscripțiilor medievale ale Iașilor (Emil Diaconescu, Gheorghe Băileanu și Alexandru Andronic), primul obiectiv a fost descifrarea inscripțiilor de pe pietrele de mormânt ale Cantemireștilor, aduse din Rusia[471]. Prin faptul că Muzeul de Istorie a Moldovei era

[470] *Ibidem*, f. 18.

[471] Andronic Al., în *Prefața* la Kara I., Cheptea Stela, *Inscripții ebraice*, Iași, 1994, p. VII.

subordonat, până în 1971, Institutului de Istorie de pe lângă Universitate (secția Arheologie), și nu Ministerului Culturii, numeroase piese ajunse la Universitate au intrat în colecțiile acestui muzeu. Astăzi, cele două masive pietre de mormânt, atribuite lui Dimitrie Cantemir și soției sale, sunt expuse pe holurile Palatului Culturii din Iași.

*

Pe holul Complexului Muzeal Național „Moldova" din Iași (Palatul Culturii) se află cele două pietre tombale din a căror etichetă aflăm că au aparținut lui Dimitrie Cantemir și soției sale, fiind restituite de Guvernul Sovietic în 1935. O examinare atentă a acestora duce la concluzia că cele două pietre nu au aparținut cu adevărat principelui moldovean. În 1993, arheologul ieșean Alexandru Andronic a avansat această idee într-o comunicare ce nu a văzut, deocamdată, lumina tiparului. Dincolo de argumentele folosite atunci de regretatul istoric, rămâne un fapt evident, dar neluat multă vreme în seamă: blazonul sculptat pe piatra de mormânt este diferit de blazonul pe care familia Cantemir l-a folosit în Rusia. Putem vedea, sculptată în piatră, următoarea stemă: *un scut oval împărțit în patru cartiere: în primul cartier este înfățișat un braț ținând o sabie încovoiată; în al doilea cartier sunt figurate trei stele cu câte opt raze; cartierul al treilea este haşurat de două diagonale, în bandă, iar în ultimul cartier este un cap încoronat, de prințesă*.

Un studiu special asupra stemei Cantemireștilor a fost publicat destul de târziu, de către heraldistul bucureștean Jean N. Mănescu[472]. Acesta nu exprima însă niciun punct de vedere referitor la piatra de mormânt aflată la Muzeul de Istorie din Iași. Pe baza studiului amintit se face următoarea descriere a stemei reale a lui Dimitrie Cantemir: *scut împărțit în patru cartiere; în primul cartier aflăm capul de bour, stema Moldovei; în al doilea cartier găsim stema atribuită familiei Cantemir – doi șerpi înaripați, având cozile împletite; în cartierul al treilea regăsim stema Țării Românești (dobândită prin căsătorie), acvila neagră ținând crucea în cioc, iar în ultimul cartier vedem o „credință": doi nori de argint din care ies două brațe ce își dau mâna*. Peste tot, într-un ecuson central aurit, este reprezentată acvila bicefală, simbolul Imperiului Țarist.

Analiza stemei heraldice reprezentate pe piatra de mormânt amintită și compararea ei cu blazonul Cantemireștilor conduce la o singură concluzie: *piesa aflată la muzeul ieșean nu a aparținut mormântului lui Dimitrie Cantemir*[473]. Prin aceasta, ea nu devine cu totul neinteresantă. S-ar putea ca identificarea personajului căreia i-a fost destinată să dea o nouă valoare acestui obiect de muzeu, rătăcit în istorie.

---

[472] Mănescu J. I., *Stemele lui Dimitrie Cantemir și locul lor în heraldica Țărilor Române*, în RA, București, 1973, nr. 3. Nici măcar o altă stemă, atribuită eronat cândva lui Dimitrie Cantemir, nu se regăsește pe piatra de mormânt cunoscută (vezi: Idem, *Stema cu deviza „Non solum armis"*, în vol. *Târgoviște, cetate a culturii românești*, Târgoviște, 1974, p. 225–233, + 6 planșe). Vezi și Cernovodeanu D., *Stema Moldovei în armele Cantemireștilor*, în „Buletinul Societății Numismatice Române", LXVII–LXIX, 1973–1975, nr. 121–123, +14 ilustrații (și extras, București, 1975, 17 p., + 14 ilustrații).

[473] Iftimi S., *La fausse pierre tombale du prince Dimitrie Cantemir*, dans „Strabon", Bulletin d'information historique, Iași, tom. I, 2003, nr. 1 (janvier–juin), p. 64–65;

CAPITOLUL V

DIMITRIE CANTEMIR – OM DE ŞTIINȚĂ

„Sufletul odihnă nu poate afla, până nu găseşte adevărul, care îl cearcă orcât de departe şi orcât de cu trudă i-ar fi a-l nimeri."
(Dimitrie Cantemir, Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor)

1. DIMITRIE CANTEMIR ŞI ACADEMIA DE ŞTIINŢE DIN BERLIN

Alegerea lui D. Cantemir ca membru titular al Academiei din Berlin (Societatea Literară Brandenburgică), precum şi relaţiile lui cu această înaltă instituţie ştiinţifică sunt considerate de unii cercetători drept un jalon determinant, un punct de plecare în zămislirea *Hronicului, Istoriei Imperiului Otoman, Descrierii Moldovei* ş.a. lucrări[1]. Ba mai mult, în literatura de specialitate domină părerea conform căreia D. Cantemir ar fi scris *Descrierea* anume la propunerea Academiei din Berlin[2]. În realitate, problema relaţiilor cărturarului moldovean cu această Societate Academică este mult mai complexă, de aceea ne propunem să abordăm această chestiune mai detaliat.

Mai mulţi cercetători au observat că, după stabilirea în Rusia, în viziunile lui D. Cantemir s-au produs schimbări deosebit de importante atât sub influenţa transformărilor epocale ce aveau loc în această ţară, cât şi sub înrâurirea oamenilor de ştiinţă străini aflaţi în serviciul lui Petru I. Stabilindu-se în Rusia (1711), D. Cantemir, în una din primele sale scrisori, adresate ţarului rus, şi-a exprimat intenţia de a fi nu numai oaspete în această ţară, cerând pentru sine şi pentru oamenii săi însărcinări, „…ca să nu mănânc pâinea degeaba”[3]. Contemporan şi participant la reformele lui Petru I, D. Cantemir a început să privească realitatea din jur cu alţi ochi. Transformările din Rusia erau însoţite de largi contacte politice, culturale şi ştiinţifice cu ţările Occidentului. După ce Petru I a efectuat un lung turneu printr-un şir de state vest-europene (Prusia, Olanda, An-

---

[1] Holban Maria, *Introducere*, în Cantemir D., *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 8–12; Sluşanschi D., *Introducere*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. IX, partea I, p. 18.

[2] Ермуратский В.Н., *Дмитрий Кантемир – мыслитель и государственный деятель*, Кишинев, 1973, с. 381; Рымбу Н. Л., *Позабытый отечественный географ – Дмитрий Кантемир*, в „Известия Всесоюзного географического общества”, Москва, 1961, том 93, № 1, с.85–87; Vâlsan G., *Opera geografică a lui D. Cantemir*, Cluj, 1926; Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958 (în continuare: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*).

[3] „…дабы мне не есть хлеба празну” (*Российский Государственный Архив Древних Актов*, Москва), фонд 58, 17, 112, д. 4).

glia, Franța), unde acumulase cunoștințe în cele mai diverse domenii ale științei și tehnicii, a devenit clar că, pentru înaintarea Rusiei pe calea progresului, este nevoie de a pune și a folosi pe larg în reformele sale cele mai noi realizări ale științei europene. Pășind pe această cale, nu numai că va putea avea o flotă și o armată modernă, bine înzestrată, ci și va putea ridica imperiul său la nivelul celor mai înaintate state din Europa. Lărgirea directă a legăturilor culturale și științifice ale Rusiei cu țările apusene se efectua prin trimiterea la studii în străinătate a tinerilor nobili ruși, precum și prin invitarea din Occident a multor oameni de cultură și știință (arhitecți, ingineri, constructori de nave maritime, ofițeri străini), care erau angajați în slujba de stat a țarului, prin stabilirea și întreținerea de legături permanente cu importanți savanți și diverse centre științifice de peste hotare.

Dimitrie Cantemir.
După un portret contemporan în ulei

La rândul lor, oamenii de știință, personalitățile politice din străinătate urmăreau cu o sporită atenție transformările de proporții din Rusia, evoluția ei politică și economică, având scopul de a stabili și amplifica legăturile economice, politice, științifice și culturale cu personalități marcante din această țară. Însuși Gotfried Wilchelm Leibniz, fondatorul și primul președinte al Academiei de Științe din Berlin, manifesta interes față de literatura din Rusia, față de oamenii de știință care activau pe acele timpuri în această parte a Europei [4]. Prin intermediul acestor legături reciproce a și devenit cunoscut Dimitrie Cantemir, ca remarcabil savant orientalist, în cercurile științifice din Europa și, în special, la Academia de Științe din Berlin.

În rândurile oamenilor de știință germani creația lui D. Cantemir, preocupările sale științifice au trezit un interes deosebit aproape imediat după refugiul său în Rusia, căci pe la sfârșitul anului 1713–începutul anului 1714 (datarea este aproximativă) savantul moldovean, într-o scrisoare de răspuns la rugămintea unui corespondent al său din

[4] Радовский М.И., *Из истории англо-русских связей*, Москва–Ленинград, 1961, с. 53; Încercările de a demonstra că G.W. Leibniz a contribuit într-un fel sau altul la alegerea lui Dimitrie Cantemir în înalta societate științifică berlineză nu au suport real. Leibniz a fost informat despre cooptarea lui Cantemir post-factum (Bahner W., *Cantemir și Academia din Berlin*, în „Secolul 20. Revistă de literatură universală", București, 1973, nr. 11–12, p. 93–95).

Germania (probabil, din Berlin), expunea rezultatele şi proiectele sale ştiinţifice de viitor[5]. Aceasta ar însemna, credem noi, că relaţiile au fost stabilite ceva mai înainte, deşi ele se reduceau deocamdată la sondaje şi tatonări reciproce referitor la lucrările şi preocupările din acea vreme ale lui D. Cantemir, pe de o parte, şi interesele oamenilor de ştiinţă germani, pe de altă parte.

La 14 iulie 1714, după o perioadă de negocieri corespunzătoare dintre reprezentanţii Academiei de Ştiinţe din Berlin şi savanţii din Rusia, D. Cantemir a fost cooptat în calitate de membru titular al Academiei din Berlin. La această dată, Academia berlineză se afla încă într-o fază de debut şi de căutări timide. Nu-i mai puţin adevărat că pentru a se afirma în plan naţional şi european, ea ţinea să-şi asigure concursul unor învăţaţi aparţinând domeniilor celor mai diverse ale ştiinţei. Şi este neîndoielnic faptul că D. Cantemir a ocupat unul dintre fotoliile Societăţii Brandenburgice în calitatea sa recunoscută de orientalist. Pe acele timpuri, Orientul era întruchipat, în primul rând, de Imperiul Otoman, care cucerise imense teritorii atât în Europa de Sud-Est, în regiunile din preajma Mării Negre şi Mării Caspice, cât şi în Orientul Apropiat şi în Nordul Africii. Opinia publică germană era mai cu seamă interesată de situaţia din Imperiul Otoman, deoarece mai bine de un secol acesta exercita o presiune constantă, cu inepuizabilele sale forţe armate asupra restului continentului european, şi în primul rând asupra ţărilor ce făceau parte din conglomeratul german. Numele principelui moldovean era în atenţia tuturor nu numai fiindcă se manifestase în legătură cu istoria împărăţiei otomane, dar şi ca om politic şi militar, prin faptul că asistase, aflându-se în tabăra otomană, la cruntele bătălii de la Petrovaradin şi de la Zenta, Stănileşti ş.a. şi fiindcă, în cele din urmă, domnise într-o ţară supusă Ţarigradului, intrase în alianţă cu Rusia şi alăturase contingentele sale de moldoveni polcurilor lui Petru I, care luptaseră eroic la Stănileşti contra osmanilor.

Crescut şi educat la Constantinopol, în cercuri apropiate de aşa-numita „Sublima Poartă" şi fiind un atent observator al evenimentelor şi atmosferei politice din jurul său, D. Cantemir era considerat la Petersburg un important expert în problemele turceşti, specialist şi savant în tot ce privea organizarea militară a Imperiului Otoman, rânduielile lui politice şi administrative, religia, moravurile şi cultura.

Explicaţia făcută va fi, desigur, incompletă, vorbind de relaţiile lui D. Cantemir cu Academia din Berlin, deoarece pe corespondenţii săi din această înaltă instituţie ştiinţifică îi interesa în egală măsură nu numai provinciile otomane şi Orientul Apropiat, ci şi istoria, geografia, într-un cuvânt, tot ce le poate comunica principele moldovean despre Principatele Dunărene şi ţările învecinate cu ele. Cu toate acestea, ar fi incorect totuşi să credem că întreaga energie creatoare a lui D. Cantemir a fost trezită la viaţă dato-

[5] Un fragment din această scrisoare, *Extract eines Schreibens* a fost inserat în publicaţia germană „Neuer Bucher-Saal der Gelehrten Welt", Leipzig, 1714, t. IV, S. 377. Datarea aparţine lui Dan Bădărău (Bădărău D., *Dimitrie Cantemir – academician*, în „Revista de filozofie", 1966, nr. 8, p. 1001–1009). Mai mult timp în istoriografie s-a menţinut părerea lui O. Densusianu, conform căreia scrisoarea în cauză a fost expediată de D. Cantemir după alegerea sa ca membru al Academiei din Berlin (Densusianu O., *Notiţe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară", Iaşi, 1894, An. II, nr. 2, p. 65–68).

rită contactelor cu Academia din Berlin. Dimpotrivă, credem noi, vasta cultură, orizontul ştiinţific, potenţialul spiritual foarte valoros, ce-l poseda după ani şi ani de muncă asiduă, au determinat autorităţile înaltei instituţii berlineze să accepte personalitatea lui D. Cantemir în calitate de membru al ei.

Nu trebuie să uităm, de asemenea, că nici Petru I nu era indiferent faţă de activitatea ştiinţifică a lui D. Cantemir. Interesul ţarului era dictat, în bună parte, de confruntarea directă cu Imperiul Otoman în lupta pentru ieşirea la Marea Neagră şi pentru dominaţie în bazinele Mării Negre şi Mării Caspice. De altfel, chiar împăratul Petru cel Mare a fost acela care i-a cerut mai târziu lui D. Cantemir să scrie unele studii (spre exemplu, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, editată în limba rusă la Petersburg în 1722) de mare interes politic şi ştiinţific pentru Rusia de atunci în plină transformare înnoitoare. De aceea realitatea rusă, cu toate reformele lui Petru I, de asemenea a înrâurit benefic creaţia ştiinţifică a lui D. Cantemir. Precum arată pe bună dreptate P.P. Panaitescu, „Dimitrie Cantemir, elaborând *Descrierea Moldovei*, *Hronicul* nu se adresează numai şi în special învăţaţilor din Europa apuseană, ci, în primul rând, publicului învăţat din Rusia, care se interesa de o asemenea lucrare”[6].

Ilustraţie la ediţia rusă a *Sistemei religiei mahomedane*

O ultimă împrejurare care a contribuit efectiv la stimularea creaţiei lui D. Cantemir au fost şi interesele sale ştiinţifice personale, care erau permanent legate prin mii de fire invizibile de istoria, cultura, realităţile şi situaţia ţării şi poporului său, care la acea vreme se aflau la grea încercare şi cărora autorul le-a închinat întreaga sa viaţă şi activitate. Fără îndoială că aici şi-a mai spus cuvântul şi bogata experienţă de viaţă, vasta cultură orientală, asimilată de D. Cantemir[7] în anii şederii sale la Constantinopol.

În aşa fel, omul de ştiinţă D. Cantemir a trezit curiozitatea firească a Academiei din Berlin, a atras atenţia oamenilor de ştiinţă de aici datorită vastei şi laborioasei sale acti-

---

[6] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 152 (în continuare: Panaitescu P.P. *Dimitrie Cantemir*).

[7] Куроглы Х., *Дмитрий Кантемир и культура Востока*, в кн. *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 107–114.

vităţi, desfăşurate de el atât până la stabilirea sa în Rusia, la Constantinopol, cât şi în timpul aflării sale în această ţară.

Dar să urmărim cum s-au derulat evenimentele în vederea cooptării lui D. Cantemir ca membru al Societăţii Literare Brandenburgice, profitând de cele mai recente cercetări ştiinţifice şi descoperiri arhivistice. Ceea ce corespunde adevărului referitor la primirea lui D. Cantemir în calitate de membru al Academiei din Berlin este faptul că lui Gotfried Wilchelm Leibniz îi aparţin merite deosebite în stabilirea contactelor culturale şi ştiinţifice dintre cercurile savante din Germania şi cele din Rusia, cu Petru cel Mare personal. Leibniz îndeplineşte un timp funcţia de consultant al ţarului pentru problemele de ştiinţă şi, întreţinând, astfel, legături din cele mai strânse cu cercurile ştiinţifice ruse, l-a sfătuit pe Petru I să întemeieze la Petersburg o academie de ştiinţe[8]. În această ordine de idei trebuie menţionat, de asemenea, faptul că la 20 octombrie 1711, deci imediat după campania de la Prut şi stabilirea lui D. Cantemir în Rusia, la Torgau, în apropriere de Leipzig[9], prin intermediul lui Heinrich von Huyssen[10], ţarul Rusiei are o întrevedere cu G.W. Leibniz. Această întâlnire avea drept scop dezbaterea chestiunii organizării unei academii de ştiinţe la Petersburg. Se admite că, probabil, cu această ocazie, Petru I i-ar fi putut vorbi filosofului german despre învăţatul moldovean. Însă la acea dată Leibniz, fiind grav bolnav, nu mai avea aproape nicio influenţă la Academia din Berlin. Totuşi aceste legături dintre Leibniz şi Petru I au contribuit în mod esenţial la alegerea în Academia din Berlin a unui număr relativ mare de oameni de ştiinţă, care activau în Rusia în primele decenii ale sec. al XVIII-lea. Astfel, la 1710, devine membru al Academiei din Berlin H. Huyssen, la 1714 – D. Cantemir, la 1724 – T. Konset, în 1726 – Michael Schendo van der Beck, iar în 1730 – Gotfried Siegfried Bayer[11], care activau în Rusia. Toţi aceşti oameni de ştiinţă şi cultură îl cunoşteau direct sau indirect, îl admirau pe marele nostru compatriot. În acelaşi timp, un loc important în raporturile ştiinţifice şi culturale dintre Rusia şi Academia din Berlin l-a jucat H. Huyssen (1668–1739), savant şi diplomat de origine germană, ce trecuse în serviciul lui Petru I.

H. Huyssen a fost consilier de război, juridic şi ştiinţific la curtea lui Petru cel Mare şi a urmaşilor acestuia, îndeplinind diferite misiuni diplomatice, iar un timp chiar şi func-

---

[8] Vezi mai amănunţit: Чучмаров В.*И.*, *Г.В. Лейбниц и русская культура. Из истории международных и культурных связей*, Москва, 1968.

[9] Mai multă vreme s-a vehiculat părerea precum că Dimitrie Cantemir a fost acceptat în Academia din Berlin la propunerea personală a lui G.W. Leibniz. Cele mai recente cercetări au confirmat în cel mai bun caz doar unele tangenţe de idei între cei doi mari oameni de ştiinţă şi cultură (Boboc A., *Leibniz şi Dimitrie Cantemir despre receptarea lui Leibniz în România*, în *330 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir, personalitate marcantă a culturii europene*, vol. I. Comunicări prezentate la cea de-a XII-a Sesiune Ştiinţifică a Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir", 23–25 mai 2003, Bucureşti, 2004, p. 30–33).

[10] Heinrich von Huyssen (1668–1739), născut la Essen, a studiat la Strasbourg, a obţinut titlul de doctor în dreptul canonic şi laic. Din 1702 se afla în serviciul lui Petru, propagandist şi diplomat al Rusiei lui Petru I. A întreţinut legături cu savanţi europeni cunoscuţi, inclusiv şi cu cei din Berlin, pe care i-a informat despre activitatea lui Cantemir (Bahner W., *Cantemir şi Academia din Berlin*, p. 94–95).

[11] Amburger E., *Die Mitgleider der Deutschen Academik der Wissenschaften zu Berlin 1700–1750. Die abwesenden Mitgleider 1700–1743*, Berlin, 1950.

ția de ministru de război al Rusiei. El a fost o perioadă institutorul țareviciului Aleksei și a jucat un rol activ în viața culturală a Rusiei în primele decenii ale sec. al XVIII-lea. H. Huyssen întreținea corespondență permanentă cu savanții germani, mijlocea relațiile dintre oamenii de știință din Rusia atât cu Academia din Berlin, cât și cu învățați din alte centre științifice din Europa, asigura schimbul de cărți și manuscrise de interes științific, cultural și politic. Anume lui i-a revenit misiunea de a recomanda, pentru a fi aleși membri ai Academiei din Berlin, pe colegii săi din Rusia, printre care și pe D. Cantemir. Documentele și materialele arhivistice, descoperite în ultima vreme la Berlin, demonstrează cu prisosință acest fapt[12].

Activitatea științifică propriu-zisă a Academiei din Berlin începe, de fapt, abia din 1710, odată cu editarea periodicului științific „Miscelanea Berolinensia". Societatea Științifică (Academia) din Berlin fusese diferențiată de la bun început în patru secții: 1) fizică, medicină, chimie; 2) matematică, astronomie, mecanică; 3) limba germană; 4) literar-orientalistică. Directorii secțiilor, președintele și secretarul Academiei împreună cu avocatul fiscului alcătuiau Consiliul Academiei.

Prima informație directă referitor la alegerea lui D. Cantemir în calitate de membru titular al acestei Academii datează din 31 mai 1714 și reprezintă partea finală din procesul-verbal al ședinței secției literar-orientalistice, prezidată de Daniel Ernst Jablonsky. „Secretarul relatează – se spune în procesul-verbal –, dintr-o scrisoare a d-lui baron von Huyssen, că hospodarul exilat al Valahiei[13] ar dori să fie primit în Societate și se oferă să pună la îndemână știri orientale, pe care le posedă. El ar avea o istorie completă a împăraților turci cu portretele lor, pe care, tradusă în latinește, vrea să o editeze cu observații scurte"[14].

Frații Jablonsky au ocupat posturi de seamă în Academia din Berlin încă de la înființarea ei. Primul dintre ei, Johann Theodor, a fost secretar permanent al Academiei și în această calitate purta corespondență cu membrii ei din străinătate, iar cel de al doilea, Daniel Ernst, a fost, începând din 1713, secretarul secției („clasei") literar-orientalistice și timp de mulți ani vicepreședinte al Academiei berlineze. Este, de asemenea, important de menționat faptul că frații Jablonsky au fost nepoții marelui pedagog și filosof ceh Jan Amos Komenský (Comenius). De fapt, toată corespondența (numărul destul de mare de scrisori) în ce privește alegerea lui D. Cantemir ca membru al Academiei din Berlin, precum și primirea la Berlin a unor manuscrise ale operelor sale se datorează relațiilor întreținute de frații Jablonsky cu H. Huyssen din Rusia[15]. Deocamdată cercetătorii întâmpină greutăți în privința identificării concrete a autorilor acestor scrisori: care dintre ele aparțin lui Daniel Ernst și care lui Johann Theodor[16].

---

12 Pop E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii. Revistă de istorie", București, 1969, nr. 5, p. 827.

13 În acest document, ca, de altfel, în toate actele Academiei din Berlin, D. Cantemir este numit domnitor al Valahiei.

14 Pop E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, p. 827.

15 Truțer T., *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum", București, 1971, nr. 10, p. 75–76 (în continuare: Truțer T., *Aspecte inedite*).

16 Winter E., *Die Bruder Daniel Ernst und Johann Theodor Jablonsky und Russland*, în „Acta Comeniana", t. XXIII, Praga, 1965, S. 122–175 (în continuare: Winter E., *Die Bruder Daniel Ernst*).

După câte se pare, Dimitrie Cantemir nu a rămas indiferent față de interesul pe care îl manifesta forul științific berlinez pentru persoana și opera sa. Afirmăm aceasta deoarece, la un moment dat, cărturarul nostru, dorind să se recomande Academiei din Berlin, își prezintă drept o primă operă *Divanul* și se oferă s-o trimită la Berlin[17].

La aceeași ședință din 31 mai 1714 se ia hotărârea să se accepte oferta și să fie rugat H. Huyssen să dea o mână de ajutor pentru a putea face primirea în modul cel mai cuvincios; în schimb i se cere lui D. Cantemir „să comunice o informație demnă de încredere cu privire la adevărata situație și cu privire la granițele principatelor Valahia și Moldova, în privința cărora geografii sunt atât de deosebiți [în păreri – *n.n.*]"[18]. Pe marginea acestui proces-verbal este făcută nota următoare: „Hospodarul din Valahia este recomandat ca membru". E necesar a sublinia solicitarea secției literar-orientalistice, adresată lui D. Cantemir, de a trimite societății berlineze date geografice exacte despre Principatele Dunărene. Savantul român E. Pop, căruia îi aparține meritul descoperii documentului în cauză, analizând datele prețioase, crede „că este vorba de prima și, poate, decisiva sugestie adresată de Academie lui D. Cantemir, pentru a scrie și trimite *Descriptio Moldaviae*"[19]. Astfel, în vara aceluiași an (1714), datorită consultărilor dintre H. Huyssen cu Daniel Ernst Jablonsky și Johann Theodor Jablonsky, precum și a acestora din urmă cu protectorul Academiei M.L. Printzen, candidatura lui D. Cantemir a fost acceptată unanim.

În scrisoarea de răspuns (din 4 iunie 1714) J.T. Jablonsky comunică lui H. Huyssen următoarele: „Propunerea pe care ați făcut-o cu privire la Hospodar… despre care s-a vorbit atâta, a fost acceptată cu foarte multă plăcere. Este o mare favoare pentru societate, aceea de a avea cinstea să primească în rândurile ei o persoană de un atare rang și sunteți rugat, Domnule, din partea Domnilor directori, să binevoiți a desăvârși ceea ce ați început atât de bine și de a ne sugera calea de a face aceasta în chipul cel mai potrivit sau, cel puțin, de a ne comunica numele, titlurile și calitatea Alteței Sale pentru a putea respecta în modul cuvenit aceste formalități, trimițându-i brevetul de recepție și de a ne informa, totodată, cu privire la modul cel mai comod de a i le transmite.

Îngăduiți-ne să profităm de oferta ce ne-o faceți, pentru a vă ruga să binevoiți a ne procura informații precise și clare referitor la adevărata situație a celor două provincii – Moldova și Valahia – și granițele ce le despart una de alta, precum și de țările înconjurătoare, și, de asemenea, privind capitalele lor și celelalte orașe pe care le cuprind. Este cât se poate de trist să vezi cum hărțile și alte lucrări de geografie le consemnează în mod diferit, unele punând Moldova spre Nistru și Valahia spre Dunăre, iar altele cu totul in-

[17] Densusianu O., *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică-literară", 2,1894, p. 65–66; vezi și Cândea V., *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. I, București, 1974, p. 38.

[18] Pop E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, p. 827–828.

[19] Pop E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, p. 827–828. Cercetările recente privind cartografia Moldovei până la Dimitrie Cantemir au arătat că geografii vest-europeni aveau reprezentări deosebit de vagi despre Țara Românească și Moldova, acestea fiind deseori confundate. De multe ori grave erori apăreau și în hărțile de până la Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir (Băican V., *Geografia Moldovei reflectată în documentele cartografice din secolul al XVIII-lea*, București, 1996, p. 14).

vers. Astfel, veți îndatora publicul și pe noi, în special, procurându-ne lămuriri în această privință.

Publicul ar fi deosebit de îndatorat Alteței Sale, dacă ar binevoi să-și ia asupra osteneala de a-i aduce la cunoștință istoria sultanilor pe care o deține, ilustrată cu portretele lor și însoțită de observațiile pe care le-ar putea adăuga pe baza propriilor cunoștințe”[20].

Discutarea chestiunii cu privire la primirea lui D. Cantemir în Academia din Berlin a fost reluată la ședințele Consiliului Academiei din 11 iulie 1714, unde secretarul J.T. Jablonsky relata despre scrisorile primite de la H. Huyssen din Rusia, prin care D. Cantemir își exprima rugămintea să fie admis în societate. La aceeași ședință s-a dat citire unei scrisori adresate de D. Cantemir lui Huyssen [21].

La 14 iulie 1714, J.T. Jablonsky trimite o scrisoare lui H. Huyssen, în care menționează: „Propunerea Alteței Sale, Suveranul Valahiei, a fost primită cu toată cinstea pe care o merită și Alteța Sa Suveranul va fi satisfăcut cât mai curând. Pentru a-i trimite diploma direct la Moscova [D. Cantemir locuia pe atunci la Moscova – *n.n.*], nu văd altă cale mai bună decât a o recomanda trimisului Majestății Sale Țarița cu reședință aici, dar doresc să aflu mai întâi părerea Dumneavoastră”[22].

Deși nu a existat nicio rezervă față de candidatura savantului moldovean, s-a considerat oportun să i se ceară și părerea protectorului de atunci al Academiei, baronul L. Printzen, în competența căruia intra și avizarea hotărârilor Consiliului în legătură cu primirea de noi membri. În cele din urmă, la ședința Consiliului din 1 august 1714, prin consimțământul protectorului, se confirmă alegerea lui D. Cantemir ca membru titular al Academiei din Berlin. Cu aceasta, după cum constată cercetătorul Tiberiu Trușer, se întrerup știrile cu privire la D. Cantemir. Fie că a fost întreruptă corespondența pentru un timp, fie că alte documente încă nu au fost descoperite sau pierdute chiar. Celelalte scrisori, care conțin date referitor la D. Cantemir datează din 1724–1728, adică după moartea lui (1723).

Prin urmare, din mostrele documentare, aduse mai sus, reiese că meritul de a-l fi propus pe D. Cantemir să fie ales drept membru al Academiei din Berlin îi aparține lui H. Huyssen.

După cât se pare, din cauze necunoscute, lui D. Cantemir nu i-a fost înmânată sau expediată Diploma de membru titular al Academiei berlineze[23].

Mărturii despre îndemnul Academiei din Berlin de a scrie o lucrare despre Moldova găsim în *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*: „Împinși și poftiți fiind de la unii priiatini streini și mai cu de-adins de la însoțirea noastră carea iaste Academia Științelor din Berlin, nu numai o dată sau de doaă ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fi-

---

[20] Winter E., *Die Bruder Daniel Ernst*, S. 127.

[21] Grasschoff H., *Antioch Dimitrievici Kantemir und Westeuropa*, Berlin, 1966, S. 6–7.

[22] Winter E., *Die Bruder Daniel Ernst*, S. 133.

[23] Vezi textul Diplomei: Sever Z., *Despre neamul Cantemireștilor*, în IN, Buletinul Muzeului Municipal Iași, fasc. IX, 1931, p. 36–37.

ind, pentru ca de începătura, neamul şi vechimea moldovenilor, pre cât adevărul poftește, măcar cât de pre scurt să-i înștiințăm”[24]. În continuare, autorul indică şi alte aspecte cerute de aceeaşi instituție despre Țara Moldovei: „de starea şi pusul locului ei, de aşezdzământul aerului, bivşugul pământului, ocolitul hotarălor... obiceele, legea, țerămoniilor politiceşti şi besericeşti… pre cât în putința slabei noastre ştiință va fi, să-i adeverim”[25].

Actualmente în istoriografie coexistă diferite păreri referitor la lucrarea scrisă de D. Cantemir la sugestia ori rugămintea Academiei din Berlin. După unii cercetători, în aceste evocări din *Hronic* ar fi vorba despre *Descrierea Moldovei* şi *Historia Moldo-Vlachica* [Istoria moldo-vlahică][26], după alții – *Dacia vetus et nova* [Dacia antică şi nouă], ba poate chiar *Hronicul*. Credem că oamenii de ştiință nu trebuie să fie prea categorici în afirmația că *Descrierea Moldovei* ori o oarecare altă lucrare a fost acea operă pe care D. Cantemir a scris-o din îndemnul Academiei din Berlin. Mai curând, *Descrierea* a fost una dintre ele. Căci din informațiile proceselor-verbale ale şedințelor Academiei din Berlin şi chiar din cele ale lui D. Cantemir reiese că, în afară de *Descriere,* autorul a elaborat şi lucrările menționate mai sus, care, în fond, reflectau starea de lucruri referitoare la istoria, cultura şi civilizația românilor, a Principatului Moldovei, în special, cu multiplele lor aspecte istorice, geografice, etnografice ş.a.

Probabil că nici D. Cantemir personal la acea dată nu ştia concret cu ce va răspunde la propunerea Academiei din Berlin, însă el era pe deplin conştient că va putea face față acestor sarcini, deoarece către această perioadă avea acumulat un bogat material referitor la Moldova şi la întreg spațiul românesc. Bineînțeles, în faza inițială, munca de acumulare a izvoarelor şi informației despre patria sa părăsită D. Cantemir o făcea cu un scop prea puțin determinat. Abia mai târziu au început să se profileze configurațiile viitoarelor lucrări concrete. Ar fi mai potrivit, probabil, să afirmăm că *Descrierea Moldovei* a fost una dintre lucrările întocmite la cererea Academiei din Berlin, mai ales că propunerile instituției berlineze coincideau întru totul cu preocupările şi interesele ştiințifice ale lui D. Cantemir. Prin urmare, *Descrierea Moldovei* trebuie privită, în primul rând, nu ca o lucrare ce a fost scrisă direct la sugestia Academiei din Berlin, dar că Academia a fost instituția, care, prin interesul ei față de preocupările ştiințifice ale lui D. Cantemir, a stimulat şi a orientat şi mai mult energiile lui creatoare în această direcție.

Mai mult ca atât, în perioada când se pregătea alegerea lui D. Cantemir la Academia din Berlin şi, în legătură cu aceasta, instituția ştiințifică germană îi cerea cărturarului nostru anumite scrieri despre țara şi poporul său şi el era gata pe atunci să pună la dispoziția Societății Brandenburgice, a oamenilor de ştiință germani un tratat „despre origi-

[24] Tot în *Hronic* Cantemir adaugă: „căutatu-ni-am a plini pravila şi învățătura lui Platon, carea poroncește: «*Non solum nobis, sed et Patriae et amicis vivendum*» – Adecă: «Nu numai pentru folosul nostru, ci şi pentru a patrii ceva să slujim şi pofta priiatinilor gios a lăsa să nu ne arătăm…»” (Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 156); (în continuare: Cantemir D., *Hronicul*).

[25] *Ibidem*, p. 156.

[26] Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, București, 1999, p.VI.

nea poporului nostru, adică despre coloniile aşezate în Dacia de Traian, împăratul romanilor, în limba țării", şi „care, o dată tradus, la timpul potrivit, în limba latină", va fi oferit lor spre consultare[27]. Se afirmă că acesta putea fi *De neamul moldovenilor* de Miron Costin sau o scriere proprie, necunoscută sau neidentificată până în prezent, care a avut drept model şi, în acelaşi timp, sursă de inspirație, această operă costiniană.

Către mijlocul anului 1716, *Descrierea Moldovei* era finisată şi, cu o primă ocazie, putea fi expediată la Berlin, unde era aşteptată cu interes deosebit. Principele moldovean promisese conducerii Academiei că îndată ce va termina lucrarea despre Moldova (nu era indicat vreun titlu concret), o va expedia la Berlin. Însă, din anumite motive (neclarificate până azi), n-a făcut-o, deşi reprezentanții Societății Brandenburgice s-au adresat în repetate rânduri cu asemenea rugăminți către Cantemir. Mai mult decât atât, principele moldovean, după cât se pare, în timpul vieții n-a trimis Academiei din Berlin nicio scriere proprie, cu toate că unele între timp, precum se ştie, fuseseră finisate. E greu de explicat acest fapt, cel puțin deocamdată: ori că la mijloc e perioada de depresie şi greutățile care au survenit în activitatea Academiei din Berlin după stingerea din viață a lui Leibniz, ceea ce l-a determinat pe D. Cantemir să nu mai manifeste încrederea de altă dată față de instituția berlineză, ori poate învățatul moldovean spera să-şi publice întâi lucrarea şi numai după aceea s-o expedieze Academiei din Berlin. În acelaşi timp, se prea poate că, lucrând concomitent la mai multe tratate, în special la *Hronicul*, D. Cantemir considera că trebuie să revină cu anumite precizări în *Descriere* şi numai după aceasta s-o expedieze la Berlin. Însă din scrisorile sale către corespondenții berlinezi nu aflăm cauza tăcerii lui D. Cantemir în raporturile sale cu înaltul for din Berlin.

După stingerea din viață a lui D. Cantemir, Academia încă mai spera să obțină vreun manuscris al lucrărilor sale, adresându-se, de astă dată, celor ce intraseră în posesia moştenirii sale cărturăreşti – fiilor săi şi, mai ales, lui Antioh. De această dată, speranțele, după cum arată unele izvoare documentare, par să nu fi fost zadarnice, deşi moştenitorii săi manifestau o extremă precauție, ba chiar tratau cu destulă răceală pe corespondenții lor berlinezi care solicitau operele tatălui lor. Cercetând corespondența dintre J.T. Jablonsky şi H. Huyssen, istoricul german Werner Bahner sesizează eforturi mari depuse din partea Societății Brandenburgice pentru a obține de la urmaşii ex-domnitorului moldovean manuscrisele lui D. Cantemir cu privire la Imperiul Otoman şi cel cu privire la istoria şi situația actuală a Moldovei[28].

Din corespondența purtată de reprezentanții Academiei din Berlin, prin intermediul lui H. Huyssen, rezultă că, după moartea lui D. Cantemir, prin anii 1724–1728, lucrarea sa *Dacia vetus et nova*, care apare în corespondență şi sub denumirea prescurtată *De Dacia* sau *Dacia*, era aşteptată cu nerăbdare. La 4 mai 1725, se pare, la Berlin este primită,

[27] Slușanschi Dan, *Introducere*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. IX, partea I, p. 18. Textul latin original al scrisorii a fost publicat în „Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt", IV, 1714, p. 377–378, tradusă de Ovid Densusianu şi publicată în „Revista critică literară", Iaşi, II, 1894, 2, p. 66.

[28] Bahner W., *Cantemir și Academia din Berlin*, p. 95.

în sfârşit, o primă lucrare a lui D. Cantemir, fiind vorba de *Mica hartă a Daciei şi Moesiei* [La petite carte Dacyarum et Moesyarum], care a fost înalt apreciată de Societatea Brandenburgică. Cu toată insistenţa şi eforturile depuse de H. Huyssen şi de Michael Schendo van der Beck, din corespondenţa depistată în arhivele din Sankt-Petersburg şi publicată de cercetătorul ceh B. Winter se poate presupune că o altă lucrare a lui D. Cantemir nu a ajuns la Berlin în aceşti ani[29], cu excepţia unuia din manifestele întocmite şi tipărite de D. Cantemir la Astrahan, 15 iulie 1722, în cadrul campaniei persane. Varianta în limba turcă a acestui manifest a fost descoperită de George Cioranesco[30].

De asemenea, în scopul obţinerii unor manuscrise cantemiriene, la propunerea lui H. Huyssen este cooptat în Academia din Berlin Michael Schendo van der Beck, care cunoştea realităţile din ţările române, fiind anterior medicul de curte al lui Nicolai Mavrocordat şi care, prin 1726, era medic în familia Cantemireştilor.

În această ordine de idei, ţinem să arătăm că cercetătorul român P.P[opescu]-Gogan, într-un articol al său, vine cu ipoteza conform căreia anumite informaţii din notele despre Dacia din *Dicţionarul enciclopedic*, editat de I. Hübner în 1727, în Germania, nu pot să-şi tragă originea decât din informaţiile cuprinse în *Descrierea Moldovei*[31]. Această ipoteză este respinsă de D. Bădărău, din cauză că, precum considera el, „la acea epocă, cartea rămasă în manuscris [*Descrierea – n.n.*] zăcea în arhiva lui Antioh Cantemir", ba chiar îi aminteşte lui P. P[opescu]-Gogan, că *Descrierea* nu a fost publicată înainte de 1727 şi nici în manuscris nu putea să se afle la acea dată la Biblioteca Academiei din Berlin[32]. Ipoteza este respinsă şi de Maria Holban, prin temeiul „lipsei oricărei evidenţe în scriptele Academiei, în sensul primirii unui asemenea manuscris, precum şi de faptul că Antioh Cantemir, la plecarea sa la Londra, în 1732, a luat cu sine atât manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman*, cât şi pe cel al *Descrierii Moldovei*"[33].

Opinia exprimată de P.P[opescu]-Gogan pare veridică. În primul rând, la acea dată, *Descrierea* şi alte manuscrise ale lui D. Cantemir nu zăceau uitate în arhiva lui Antioh Cantemir, ci erau citite şi studiate cu mare curiozitate de savanţi ruşi şi străini (în special germani aflaţi în diferite funcţii de stat în Rusia), ceea ce este deosebit de important pentru stabilirea originii informaţiei din dicţionarul lui Hübner. Şi, chiar dacă la acea dată manuscrisul *Descrierii…* a putut să nu ajungă integral în Germania, apoi informaţiile necesare au putut fi, probabil, expediate prin intermediul corespondenţei dintre Academia din Berlin şi oamenii de ştiinţă şi cultură din Rusia. Precum am arătat mai

---

29 Truţer T., *Aspecte inedite*, p. 78–81.

30 Cioranesco G., *L'activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique", Paris, XXIX (2), avril–juin 1988, p. 258.

31 După cum arată cercetătorul, la prima sa ediţie din 1704, dicţionarul lui I. Hübner nu conţine acele date pe care le oferă la cea de-a doua ediţie, după ce eventual îl consultase pe Cantemir (Gogan P.P., *Societate literară română (Origini)*, în „Contemporanul", Bucureşti, 1966, nr. 39, p. 9.

32 Bădărău D., *Componenta geografică în enciclopedismul lui D. Cantemir*, în vol. Bădărău D., *Scrieri alese*, Bucureşti, 1979, p. 223, nota.

33 Holban Maria, *Introducere*, în Cantemir D., *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 12.

sus, Academia din Berlin primise în 1725 o hartă a Daciei și Moesiei întocmită de Dimitrie Cantemir. Cu atât mai mult că la Berlin putea fi expediată o copie a *Descrierii*[34]. În favoarea acestei păreri ne vorbesc următoarele fapte: într-o variantă a biografiei lui D. Cantemir, scrisă în limba latină, în Rusia, și expediată Academiei din Berlin prin 1726, este amintită și *Descrierea* cu mențiunea că va fi trimisă în curând la Berlin. Pe când într-o altă redacție a biografiei lui Cantemir, păstrată în Rusia și datată din 1730[35], se spune că lucrarea deja fusese expediată într-acolo[36]. Aceste informații ne dau posibilitatea să presupunem că în intervalul de timp 1726–1730 *Descrierea*, mai curând o copie, a fost expediată la Berlin.

În legăturile Academiei din Berlin cu diferiți oameni de știință și de cultură din Europa stabiliți la Petersburg s-a inclus, cu începere din 1724 (data sosirii în Rusia), și Michael Schendo van der Beck. După cum au arătat cercetările, acesta din urmă, în afară de alte funcții în serviciul Imperiului, deveni în scurtă vreme și medic de familie al prinților Cantemir. În această calitate el a avut acces, prin intermediul prințului Antioh, și la unele din operele lui Dimitrie Cantemir. În virtutea faptului că M. Schendo van der Beck dorea să apară într-o lumină cât mai favorabilă în fața celor de la Academia din Berlin, râvnind la unul din fotoliile acestei instituții, se obligase să obțină, să copieze și să expedieze în Germania, prin intermediul baronului Huyssen, lucrări cantemiriene. Din izvoarele timpului reiese că M. Schendo van der Beck era gata să completeze lucrarea neterminată a lui D. Cantemir, făgăduită de acesta Academiei, numită *Dacia vetus et nova* și chiar să trimită manuscrisul original fără permisiunea moștenitorilor împreună cu propriile sale adnotări, întrucât putea avea acces la el, fiind medicul tinerilor principi. H. Huyssen îl îndemna pe M. Schendo van der Beck să intre în posesia originalului, ceea ce s-ar fi și întâmplat. Ulterior, în decembrie 1726, H. Huyssen comunică Academiei că M. Schendo van der Beck copiază în taină acel manuscris, păzit cu vigilență de moștenitori[37]. Conform aceleiași surse, M. Schendo van der Beck nu a reușit să trimită nimic din cele făgăduite, cu excepția unui discurs intitulat *Obscura exilii Ovidiani sedes*, având la bază informații din manuscrisul *Daciei*, pus la dispoziție de Antioh Cantemir, după cum reiese dintr-o scrisoare de la 25 septembrie 1726[38].

Așadar, cu toate că, în perioada cooptării lui Dimitrie Cantemir în Societatea Literară Brandenburgică, promisese că va pune la dispoziția acesteia unele din lucrările sale, inclusiv una despre Țara Moldovei, materiale documentare cunoscute până astăzi arată că principele moldovean nu și-a onorat promisiunea până la sfârșitul vieții sale. După 1723, societatea berlineză mai spera să obțină de la urmașii principelui scrierile tatălui

---

[34] Chiar dacă la Berlin a fost expediat originalul lucrării după 1726, dar mai devreme de 1730, mai rămânea destul timp pentru a fi înapoiat lui Antioh Cantemir, până la plecarea acestuia în străinătate (1732).

[35] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 152.

[36] Pop E., *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, p. 835.

[37] *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, 1997, p. 80.

[38] *Ibidem*.

lor, întreprinzând în această direcție mai multe acțiuni. Din cele arătate mai sus rezultă că doar foarte puține dintre materialele așteptate au fost primite la Berlin, între 1723 și 1732. Doar unele informații indirecte par să confirme că *Descrierea*, fie integral, fie parțial, a fost cunoscută la Berlin. Desigur, numai noi cercetări și descoperiri documentare vor face posibilă rezolvarea definitivă a acestei probleme.

În continuare, pe parcursul sec. al XVIII-lea, cercurile politice și intelectuale din lumea germană au continuat să manifeste același interes sporit față de scrierile principelui moldovean. În mare parte, acestea au fost satisfăcute prin edițiile germane ale *Istoriei Imperiului Otoman* (Hamburg, 1745, două tiraje) și ale *Descrierii Moldovei* – una în varianta de revistă, iar alta în volum aparte (Frankfurt și Leipzig, 1771) –, ediții care au fost cunoscute și citite nu numai în statele de limbă germană, dar și în întreaga Europă.

2. DIMITRIE CANTEMIR – ISTORIC

În știința istorică, putem lesne desprinde ideea că geniul lui Dimitrie Cantemir s-a manifestat cu cea mai mare forță în domeniul științei istorice, domeniu în care el a lăsat o serie de opere fundamentale. Cunoașterea limbilor clasice antice și moderne europene, precum și cele ale popoarelor orientale (turcă, persană și arabă), i-au deschis lui D. Cantemir accesul spre bogata zestre spirituală și cărturărească națională, europeană și orientală. El a manifestat un mare interes atât față de istoria românilor, cât și față de istoria universală. În lucrările sale, istoria națională este strâns legată de cea universală, cele două istorii deseori făcând corp comun. În linii mari, concepția lui D. Cantemir ca istoric consta în respectul și prețuirea față de noblețea și vechimea strămoșilor, față de lupta lor pentru păstrarea ființei naționale, iar prin aceasta se profila înțelesul pe care el îl atribuia științei istorice, care trebuia să ofere contemporanilor săi pildă și îndemn în lupta pentru „moșie", adică pentru patrie[39].

Încă din adolescență Dimitrie Cantemir manifesta un mare interes față de istoria, cultura și civilizația poporului român, în special față de tot ce ținea de trecutul și prezentul Țării Moldovei. Pornind de la cunoașterea limbii materne, precum și a limbilor greacă, latină și slavonă, Dimitrie Cantemir a studiat un vast material documentar și istorico-narativ (istorii, descrieri, cronici ș.a.) al autorilor antici și medievali, izvoare arheologice, numismatice, etnografice, geografice, cartografice ș.a. cu privire la istoria și cultura românească.

[39] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 157 (în continuare: Cantemir D., *Hronicul*).

Probleme de istorie națională

Munca îndelungată de acumulare și studiere a izvoarelor i-au permis lui Dimitrie Cantemir elaborarea, în perioadele de aflare la Constantinopol, și mai ales în Rusia, a unei întregi serii de opere monumentale dedicate trecutului poporului român din Antichitate până către începutul sec. al XVIII-lea. Dintre acestea cele mai importante sunt: *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, *Istoria moldo-vlahică*, *Descrierea Moldovei*, *Viața lui Constantin Cantemir* ș.a. Importante note și comentarii privind istoria românilor sunt incluse într-o altă celebră operă, ce ține de istoria universală, *Creșterea și descreșterea Curții Otomane.* Toate aceste scrieri, în totalitatea lor numără câteva mii de pagini și au fost scrise în limba latină. D. Cantemir este considerat, pe bună dreptate, un continuator al școlii cronicarilor[40], dar a ridicat cunoașterea și cercetarea istoriei la un nivel mult mai înalt, elaborându-și lucrările de pe principiile științei istorice moderne, care nu diferă mult de cele de astăzi. Totodată, interesul istoriografic al lui D. Cantemir este dictat în mare parte de „interesul politic" al patriei sale și drept urmare scrierea istoriei, spre deosebire de marii boieri cronicari, nu mai este la el „accesorie…, ci dobândește o mult mai largă autonomie" și „se străvede nu numai în continuitatea efortului ori în volumul creației, dar și în rigoarea programului său de lucru, care demonstrează pasiunea omului de știință"[41]. Astfel, datorită lui D. Cantemir, discursul istoriografic se transformă din simplă carte de învățătură și „dulce zăbavă" în unul ideologic, urmărind anumite scopuri politice.

Dintre lucrările dedicate istoriei naționale – cea mai importantă și mai de proporții este *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Lucrarea, precum mărturisește autorul, a fost elaborată în limba latină și tălmăcită ulterior în limba maternă; această din urmă variantă a ajuns până în zilele noastre. Varianta latină a *Hronicului* a fost finisată prin anul 1717, iar traducerea acesteia a fost încheiată prin 1722/1723.

Precum mărturisește însuși Dimitrie Cantemir în *Hronic*, își punea scopul să lupte „împotriva tiraniii uitării lucrurilor" propunându-și „pre cele cu vechimea vremilor îngropare a vechilor istorii comoare – la lumină a le scoate și la triaba de obște a le arăta"[42], iar prin aceasta să cultive la consângenii săi mândria națională ca oameni ce aparțin unui neam nobil. Încercând să scruteze întreg conținutul *Hronicului*, Stela Toma arată, pe bună dreptate, că, pe de o parte – autorul încearcă să examineze trecutul poporului său „detașat, rece… întru folosul inițierii alor săi", iar pe de alta, ca pe unul „de suflet, de participare afectivă" și că acest din urmă principiu „devine mobilul întregii pledoarii" și drept urmare pe parcursul lucrării de zeci de ori își subliniază apartenența la acest neam, contopindu-și năzuințele și idealurile de libertate cu tot ce-i legat de rădăcinile sale:

---

40 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și oprea*, București, 1958, p. 238 (în continuare: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*).

41 Berza M., *Dimitrie Cantemir – omul politic și istoricul*, în Idem, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 140 (în continuare: Berza M., *Dimitrie Cantemir*).

42 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 7.

„Moldova noastră", „Dacia noastră", „românii noştri", „neamul nostru", „limba noastră românească", „ţara noastră"[43].

În *Hronic*, D. Cantemir a avut intenţia să cuprindă istoria poporului său din Antichitate până în perioada contemporană lui, împărţindu-şi lucrarea în două tomuri mari: *primul* trebuia să cuprindă „cursul istoriii" „de la descălecatul Dachii cu romani, adică de la Traian – marele împărat – şi de la anul …107 până după prada lui Batie – hanul tătărăsc – şi… până la înturnarea lui Dragoş-Vodă în Ţara Moldovii şi lui Radul-Vodă Negrul în Ţara Munteniască – …pre anul …1274"; *al doilea* tom, conform intenţiilor autorului, trebuia „să înceapă de când curăţindu-să locurile acestea de tătari şi de toate năpădzile altor varvari [ultimele decenii ale sec. al XIV-lea – *n.n.*] şi, …pomeniţii domni …şi să tragă …povestea domnilor până la vremile noastre"[44], adică până în primele decenii ale sec. al XVIII-lea. Dacă primul tom D. Cantemir a reuşit să-l aducă la bun sfârşit, reuşind chiar să-l tălmăcească în limba română, apoi din cauza „câtorva împiedecături", între care şi „slujba sinatoriii", dar până la urmă şi a morţii care a survenit în scurtă vreme, l-au împiedicat să ajungă la „doritul săvârşit"[45].

Prin 1723, către data morţii lui D. Cantemir, precum arăta autorul, lucra la cel de al doilea tom, probabil în limba latină, nereuşind să-l finiseze. Se presupune că textul latin al primului tom a fost pierdut în timpul unui naufragiu pe Marea Caspică în timpul campaniei persane a lui Petru cel Mare. De asemenea, se admite că această variantă cuprindea o perioadă mai mare, dar autorul a reuşit să traducă doar o parte a acestei scrieri, care ajunge cu expunerea evenimentelor până la sfârşitul sec. al XIII-lea, adică până la formarea statelor medievale româneşti.

Varianta în limba română a *Hronicului* s-a păstrat în original şi se află astăzi în fondurile Arhivei Centrale de acte vechi a Rusiei[46] cu titlul *„Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Întâi pre limba lătiniască izvodit, iară acmu pre limba româniască scos cu truda şi ostenința lui Dimitrie Cantemir Voievodul şi de moşie domn a Moldovii şi a svintei rossieştii împărăţii cniadz. În Sankt-Petersburg. Annul (7225) 1717"[47], având în

[43] Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, p. IX.

[44] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 35–36 şi în vol. II, Bucureşti, 2000, p. 184.

[45] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 36.

[46] Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва, фонд 181, Рукописный отдел библиотеки Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел, рукопись № 1420.

[47] Anul 1717 din acest titlu arată când a fost întocmită varianta latină, căci precum arată însuşi autorul, dar şi mai multe informaţii din varianta tălmăcită, aceasta din urmă a fost finisată prin 1722/1723 (Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. VII–VIII). O copie a *Hronicului*, care se admite că ar fi fost făcută de D. Cantemir, a ajuns în capitala Imperiului Habsburgic – Viena, iar de acolo prin 1730 – în Transilvania, precipitându-se în Biblioteca din or. Blaj (Comşa N., *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, nr. 87, p. 89, azi păstrat în BAR, Filiala Cluj-Napoca, ms. rom. 83). Acest manuscris a fost cunoscut ulterior de câteva generaţii de cărturari transilvăneni, care la rândul lor ne-au lăsat câteva cópii (din 1730, nr. 87, şi din 1757, nr. 49), până la reprezentanţii Şcolii Ardelene, de la hotarul sec. al XVIII-lea – începp. sec. al XIX-lea, încheind cu ediţia de la Iaşi din 1835–1836, stimulând puternic interesul acestora faţă de istoria naţională (vezi: Duţu A., *Cultura română în civilizaţia europeană modernă*, Bucureşti, 1978, p. 127–129; Mazilu D.H., *Recitind literatura română veche. Compendiu*, Bucureşti, 2004, p. 320–326).

original 686 de pagini, fiind scris cu litere chirilice moldovenești[48]. În secolele XIX–XX *Hronicul* a cunoscut o largă răspândire prin câteva ediții, integrându-se în circuitul de valori al culturii naționale[49].

Hronicul este rezultatul unor acumulări îndelungate în materie de istorie națională atât până, cât și după stabilirea lui D. Cantemir în Rusia. S-a constatat că un imbold direct la elaborarea acestei ample lucrări a fost intrarea principelui moldovean în legătură cu mediul savant al Academiei din Berlin din partea căruia i-a parvenit o scrisoare, solicitându-i-se informații despre obârșia și istoria poporului său[50]. Dintru început D. Cantemir a găsit de cuviință că poate răspunde prin traducerea în limba latină a cunoscutei lucrări *De neamul moldovenilor* de Miron Costin. Treptat această activitate s-a revărsat într-o serie de mai multe lucrări cu caracter istoric, una dintre ele fiind *Hronicul*[51]. O variantă intermediară în elaborarea *Hronicului* s-a dovedit a fi, precum s-a văzut mai târziu, scrierea *Historia moldo-vlahica* [Istoria moldo-vlahică][52]. Aprofunzându-se în cercetări, autorul a constatat că prin această formulă a omis o parte din romanitatea orientală, ajungând treptat la noțiunea finală de romano-moldo-vlahi. Noțiunea de „hronic" trebuia să arate în spiritul vremii că e vorba de un letopiseț/cronică, care ar conține expunerea an de an a istoriei românilor în vatra vechii Dacii de la împăratul Traian până în timpul vieții autorului. Prin aceeași formulă de hronic D. Cantemir se vedea strâns legat sau un continuator direct al predecesorilor săi în materie de istorie națională – Grigore Ureche și Miron Costin, dar de astă dată pe temeiuri istoriografice, izvoristice și metodologice mult mai largi. Această perspectivă de investigare i s-a deschis autorului atât datorită calităților sale personale și pregătirii sale intelectuale fundamentale, cât și cunoașterii limbilor clasice antice și a celor moderne europene.

Hronicul[53] are o structură destul de complexă. El se deschide printr-o serie de patru prefețe succesive. Prima dintre acestea e o adresare „Lui Dumnădzău" (p. 3), a doua

---

48 Vezi: „Despre literele Moldovenilor" și forma lor grafică cu echivalentele lor latinești, grecești și slavonești în Demertrii Cantemirii Principis Moldaviae, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*/Dimitrie Cantemir Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ediție critică de Dan Slușanschi, București, 2006, p. 357–367 (în continuare: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006) și ilustrația respectivă cu acest alfabet de la sfârșitul volumului.

49 Pentru prima dată *Hronicul* a fost editat în capitala Moldovei (Iași, 1835–1836 cu litere chirilice, în 2 volume de Gh. Săulescu, având la bază o copie după ms. original din Moscova), apoi la București, în 1901, prima imprimare cu alfabet latin de Gr. Tocilescu, și în 1999–2000, în 2 volume de Stela Toma. Această din urmă este cea mai riguroasă ediție științifică și are la bază un microfilm (păstrat azi în Biblioteca Academiei Române la cota mm nr. 52) după originalul cantemiresc din Moscova. Întreaga filiație a *Hronicului* pe parcursul sec. XVIII–XX, vezi: Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. LIII.

50 Vezi compartimentul *Dimitrie Cantemir și Academia de Științe din Berlin* din lucrarea de față.

51 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 227–243; Demény L., *Tradiție și continuitate în „Hronicul" lui Dimitrie Cantemir. Contribuții*, în „Studii. Revistă de Istorie", tom. 26, București, 1973, nr. 5, p. 947–956; Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. VI–IX.

52 Cantemir D., *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antique et hodiernis Moldoviae nominibus* și *Historia moldo-vlahica*, ed. Virgil Cândea, Dan Slușanschi, București, 1983, p. 125–427.

53 Aici și în continuare ne vom referi la cea mai riguroasă ediție științifică a acestei lucrări: Cantemir D., *Hronicul*, ed. Stela Toma, vol. I și II, București, 1999–2000.

„Pridoslovie/Praefatio" în limba română (p. 5–20) și latină (p. 21–34); a treia reprezintă o adresare a autorului „Tuturor iubiților, …frați, romano-moldo-vlahilor…" (p. 35–37), în cea de a patra prefață „Catastiful…" este trecut în revistă întreg spectru de izvoare și autori pe care i-a consultat în elaborarea *Hronicului*, între care cele ale „istoricilor, geografilor, filosofilor, poeticilor și a altor oameni învățați, elini, latini, și de alte neamuri…", în total 155 de izvoare (p. 38–42). După acestea urmează un mare compartiment alcătuit din trei „cărți" numite și „Prolegomene", adică preliminarii, care conform concepției lui D. Cantemir constituie partea introductivă a lucrării sale și, care la rândul lor sunt structurate în „capete" (capitole). Titlul fiecăreia dintre aceste cărți redă în același timp chintesența materiei expuse.

ПРѢДОСЛОВІЄ

PRÆFATIO

Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor. Prefața în limbile română și latină, din manuscrisul autograf

În prima dintre aceste trei cărți, structurată în 6 capitole (p. 43–68), autorul încearcă să prezinte o descriere istorico-geografică „a toată Țara Românească (carea apoi s-au împărțit în Moldova, Munteanească și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian[54], împăratul Râmului", vechile nume ale acestor țări, și „romanii carii de atunci aședzându-să" locuiesc pe aceste meleaguri până în timpul vieții autorului.

[54] Potlog Vl., *Marcus Ulpius Traianus – optimus princeps (53–117)*, în „Cugetul", Chișinău, 2006, 4, p. 35–41.

În cea de a doua „carte", împărțită în 12 capitole (p. 69–90), este abordată problema obârșiei romanilor, care se trag, precum consideră D. Cantemir, din „ellinii troadeni [de la vechiul oraș Troia – *n.n.*]", iar „începătura împărățiii lor" vine de la „Remul și Romulus" și că „românii din Dachia, …astăzi moldovenii, muntenii și ardelenii, sint …romani de la Italia, de Traian împărat pre aceste locuri aduși", iar istoria acestora din urmă, conform viziunii lui D. Cantemir, este o continuare firească a istoriei romanilor, adică a Imperiului Roman.

Cartea a treia, divizată în 18 capitole (p. 91–146) „arată mărturiile scriitorilor [istoricilor – *n.n.*]" despre „niamul românilor în Dachia lăcuitori", prin care se demonstrează că „românii cești de astădzi în Dachia sint tot aceiia romani pre carii Ulpie Traian i-au adus atunce", însoțite de aprecieri critice ale autorului. Deosebit de critic sunt văzute spusele lui „Misail [călugărul –*n.n.*] și a unui Simion [dascălul – *n.n.*]", interpolatorii la cronica lui Grigore Ureche, cu privire la „izvodirea [obârșia – *n.n.*] moldovenilor[55].

Următorul mare compartiment al lucrării având la început o „Precuvântare" (p. 147–157) este intitulat *Hronicon Daco-Romaniii, adică a Țărâlor Românești*. Acesta din urmă este structurat în zece „cărți" divizate la rândul lor în „capete". În linii mari, în aceste zece „cărți" este expusă istoria sau, după D. Cantemir, hronicul/cronica romano-moldo-vlahilor, adică a „românilor" (noțiune pe care el o identifică cu cea de romani) de la „descălecatul romanilor în Dachia de la Traian împărat…", în prima „carte"[56] până în perioada de după „prada lui Batie hanul [anii 1241–1242 – *n.n.*], până la înturnarea lui Dragoș-Vodă în Moldova și a Radului-Vodă în Țara Munteniască…" [sf. sec. al XIII-lea – *n.n.*], în cea de a zecea „carte"[57]. Revenind la prima „carte", autorul expune aici istoria poporului său de la începutul colonizării romane a Daciei de către împăratul Traian până la „Avrelie Avrelian împărat" [Aurelian, 270–275 – *n.n.*], când acesta sub presiunea barbarilor îi retrage pe romani în provinciile romane sud-dunărene. În cea de-a doua „carte", precedată de o „Prevorovire" este expusă în continuare istoria acelorași romani/români din Dacia traiană, care după o perioadă de locuire în Misia [Moesia – *n.n.*] „s-au înturnat… în Dachia", până la „Constantin Marele"[58](306/7–337), fiind vorba de împăratul roman Constantin, fondatorul celei de-a doua Rome – Constantinopol. Dacă în primele două „cărți", istoria romanilor/românilor din Dacia este expusă de principele istoric în strânsă legătură, sau chiar ca parte componentă a istoriei Imperiului Roman, apoi în următoarele opt „cărți", materia *Hronicului* este prezentată în raport direct cu istoria bizantină, iar periodizarea și, respectiv, împărțirea materiei în „cărți" este realizată după domniile celor mai importanți împărați bizantini. Astfel, în „cartea" a treia, autorul aduce descrierea evenimentelor până la împăratul „Theodosie cel Bătrân și Bun" (370–395), în „cartea" a patra până la „Anastasie-împărat" (491–518),

---

[55] Este vorba de scandaloasă „basnă" despre obârșia moldovenior din tâlharii romani (Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 60, 62).

[56] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I p. 164–215.

[57] *Ibidem*, vol. II, p.150–172.

[58] *Ibidem*, vol. I, p. 191–205.

când, precum admite D. Cantemir, „s-au schimbat numele Dachiii în Volohia şi romanii dintr-însa s-au numit volohi”[59], subiect continuat şi în „cartea” a cincea, care se încheie cu un alt important episod din istoria de astă dată a „volohilor”, care „precum acest nume cum moldovénilor, aşé munténilor şi ardélenilor, prin multă vréme au fost unul şi de obşte, iar mai pre urmă s-au despărţit”[60].

Cu începere de la „cartea” a şasea, în care sunt cuprinse evenimentele din aceeaşi vatră istorică a Daciei „de la Anastasie (491–518) până la Roman, ficiorul lui Constantin împărat”, istoria romanilor/românilor este plasată pe un plan de istorie universală mult mai larg în legătură cu marile transformări de pe acele timpuri, soldate cu invazia semiţiilor migratoare şi formarea statelor medievale ale popoarelor vecine „Volohiei/Valahiei” – a bulgarilor, a „crăiii leşeşti”, „a ungurilor” ş.a.

În cea de-a şapte „carte”, D. Cantemir, pe lângă faptul că întregeşte fondalul apariţiei statului la popoarele vecine, prin „începătura împărăţiii ruseşti din cetatea Chiovului”[61] şi „suppunerea bulgarilor supt împărăţiia răszăritului” [Bizanţului – *n.n.*] acordă o mare atenţie problemei continuităţii „romanilor în Volohia …până la Isachia Anghel [împărat bizantin, 1185–1195, 1203–1204]”, ruperii acestora „de supt împărăţiia Ţarigradului”, criticându-i aspru pe „buiguitori, carii pentru începătura neamului moldovenesc, cu basne au muruit hârtiia”[62].

Aceeaşi largă panoramă de cuprindere a evenimentelor până la alt împărat bizantin „Ionnis Duca”(1222–1254) este păstrată de autor şi în cea de a opta carte a *Hronicului*. Spre deosebire însă de cele anterioare două cărţi (a şasea şi a şaptea), în centrul atenţiei se află din nou „romano-vlahii”, pe care îi vede locuind într-un vast spaţiu balcanic atât la nord, cât şi la sud de Dunăre („Vlahia…, Misia, Thrachia, Machedonia până la Greţia”), aceştia fiind implicaţi activ în evenimentele din Imperiul Bizantin ca protagonişti de prim rang. O atenţie sporită este acordată apariţiei mongolo-tătarilor în spaţiul est-european, înscrierii „aliotmanilor” pe orbita istoriei, luării Ţarigradului de latini în urma cruciadei a IV-a, implicării „vlahilor” în numeroasele războaie şi ciocniri din această perioadă contra împăraţilor bizantini şi ulterior a acelor din Imperiul Latin, culminând cu „începătura domniii monarhiceşti a lui Ioan, domnul a tuturor românilor”[63] ş.a.

În cartea a noua, D. Cantemir se opreşte la o nouă perioadă istorică în care arată „traiul romanilor de la începătura hanilor tătăreşti şi a împăraţilor turceşti” până la invazia mongolo-tătarilor în estul Europei şi în spaţiul nord-dunărean în 1241–1242, în urma căreia, precum consideră autorul, „s-au tras românii iarăşi spre Ardeal”[64].

---

[59] *Ibidem*, vol. I, p. 227.

[60] *Ibidem*, vol. I, p. 263–274.

[61] Prezenţa evenimentelor legate de apariţia Rusiei Kievene în *Hronic* este văzută de istorici ca o urmare directă a şederii lui D. Cantemir în Rusia (1711–1723).

[62] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 55.

[63] *Ibidem*, vol. II, p. 88–124. Este vorba de unul dintre cei trei ţari cu numele de Ioan Asan din sec. al XIII-lea ai ţaratului româno-bulgar.

[64] *Ibidem*, vol. II, p. 125–149.

În cea de a zecea carte, istoricul abordează un larg spectru de probleme privind istoria românilor într-o perioadă extrem de complicată legată de stăpânirea mongolo-tătarilor în spațiile extracarpatice și acomodarea populației autohtone la transformările care au avut loc în perioada de la „prada lui Batie hanu până la înturnarea lui Dragoș-Vodă în Moldova și a Radului-Vodă în Țara Muntenească" (1242–sf. sec. al XIII-lea). De rând cu alte aspecte, în aceeași carte D. Cantemir insistă asupra continuității populației romanizate în vastul spațiu nord-dunărean, subliniind că în această perioadă „o samă de români s-au tras spre țara Ardealului, iar o samă au rămas tot pre locurile și moșiile sale, neclătiți [neclintit – *n.n.*]", după care trecere în revistă „cetățile, târgurile și provințiile carile au ținut în Ardeal românii carii au trecut acolo" și ale celor „românii carii au rămas pe loc" în spațiile extracarpatice[65]. Printr-o spiță genealogică fantezistă, D. Cantemir consideră că Dragoș și Radul Negru ar fi fost frați și totodată fii ai unui voievod al românilor din Ardeal pe nume Bogdan, care la rândul său ar fi urmașul țarului Ioan Asan. Această obârșie a voievozilor moldoveni și munteni trebuia să demonstreze nu numai continuitatea puterii domnești, dar și originea lor nobilă, împărătească.

Spre deosebire de predecesorii săi în materie de istorie națională, pentru prima dată D. Cantemir vine în ajutorul cititorilor săi cu o *Tablă hronologhicească* în care sunt inserate pe ani principalele evenimente și persoane de la „Iulie Cezar" (100–44 î.Hr.) până la „înturnarea lui Dragoș… în Moldova și a Radului-Vodă Negrul în Țara Muntenească", care, el consideră, că ar fi avut loc pe la 1274[66] și o *Scară a lucrurilor și cuvintelor…*, adică a unor nume proprii, noțiuni ș.a. folosite în *Hronic* și pe care le tâlcuiește[67].

Din întreg cuprinsul *Hronicului* se desprind câteva idei centrale, pe care autorul a încercat să le demonstreze și să le promoveze, dintre acestea ar fi:

– dacii au fost nimiciți în urma războaielor daco-romane;

– românii sunt aceiași romani și totodată urmașii direcți ai romanilor, care au fost colonizați în Dacia de către Traian împăratul Romei;

– romanii/românii, ulterior numiți și „volohi", „valahi" sau „vlahi", au continuat neîntrerupt să locuiască în spațiul vechii Dacii până în timpurile sale, subliniind ideea continuității și unității lor etnice, pe care el o definește prin noțiunea „neîntrerupta trăire" în spațiul balcano-dunărean;

– limba pe care o vorbesc romano-moldo-vlahii este aceeași limbă latină, pe care au vorbit-o romanii colonișți și care pe parcursul secolelor a suferit anumite schimbări;

– invaziile numeroaselor seminții i-au determinat pe o parte dintre romani/români să se retragă în Ardeal, de unde vor reveni spre sf. sec. al XIII-lea la vetrele și moșiile lor de odinioară, întemeind Țara Moldovei și Țara Muntenească, iar cealaltă parte, deși în condiții vitrege, a rămas să viețuiască la vechile așezări din spațiile extracarpati-

[65] *Ibidem*, vol. II, p. 150–172.

[66] *Ibidem*, vol. II, p.173–184.

[67] *Ibidem*, vol. II, p. 185–223.

ce[68]. Nu toate din aceste idei au fost confirmate prin cercetări ulterioare, dar, indiscutabil, în *Hronic* problema originii și continuității romanității orientale a fost ridicată la un nivel fără precedent cu adevărat științific și a servit drept temelie pentru investigațiile declanșate de generațiile ulterioare de istorici, și în primul rând de reprezentanții Școlii Ardelene.

Indiscutabil *Hronicul* rămâne o lucrare complexă și valoroasă pentru timpul în care s-a conceput, un bogat izvor istoric și de idei.

De *Hronic* ca lucrare istorică este strâns legată *Descrierea Moldovei*, lucrări care au fost elaborate aproape concomitent într-o unitate fundamentală. Unii istorici chiar consideră *Descrierea* drept o continuare a *Hronicului*, scrieri în care sunt constatate interesante tangențe. La fel ca și *Hronicul*, *Descrierea Moldovei* făcea parte din ciclul de lucrări prin care D. Cantemir îndeplinea rugămintea unor „priiatini streini și mai cu deadins de la… Academia științelor de Berlin… ", care doreau să fie informați „de începătura, neamul și vechimea moldovenilor… cât de pre scurt"[69], pe care o elaborează în latină între 1714 și 1716, la care a intervenit cu precizări până prin 1718, intitulând-o *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* [Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei][70].

La elaborarea *Descrierii*, mai ales în ceea ce privește aspectele și unele detalii istorice, D. Cantemir recurge la numeroase surse interne cronicărești și documentare, desemnate de autor prin noțiunea de „diplomele vechilor Principi" și cele „ale vechilor spițe"[71] boierești interne și externe, făcând referință la cronicarii unguri, poloni, bizantini și sud-slavi. Totodată însăși *Descrierea* prezintă un valoros izvor istoric pentru numeroase laturi ale evoluției istorice a Țării Moldovei pe parcurs de câteva secole.

Deși D. Cantemir încearcă în *Descriere* să contureze o privire de ansamblu a țării sale sub cele mai diferite aspecte, în mai multe rânduri el își îndreaptă privirile spre trecutul îndepărtat și de odinioară al meleagurilor est-carpatice, unde la o anumită etapă istorică s-a constituit Țara Moldovei. Cu toate că *Descrierea* nu este o lucrare istorică, autorul abordează problemele țării sale dintr-o interesantă retrospectivă istorică, încercând să prezinte diversele fenomene și realități de la origini în evoluția lor de-a lungul secolelor până în zilele când autorul își desfășura activitatea. De aceea tratatul în cauză ne atrage și astăzi prin „spiritul istoric care îl animă, prin larga perspectivă istorică, în care este examinată societatea moldovenească"[72] de la hotarul sec. XVII–XVIII. Temele istorice abordate în *Descriere* sunt în linii mari aceleași ca și în alte scrieri istorice ale

---

68 Toma Stela, *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. X–XII.

69 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 156.

70 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006; Dimitrie Cantemir Principele Moldovei, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae/Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, vol. II. Studiul introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Trad. din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, 2007 (în continuare Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007).

71 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p.273.

72 Berza M., *Dimitrie*, p. 147.

principelui, între care: originea nobilă romană a poporului său ca „formă a unei libertăți originare și a apartenenței la cea mai mare civilizație" a lumii antice; libertatea deplină de la întemeiere a Țării Moldovei; vasalitatea față de Poarta Otomană „prin închinare, și nu prin supunere"; domnia ca fenomen istoric în devenire și afirmare cu depline drepturi asupra țării[73]. Pornind de la aceste deziderate, D. Cantemir își împarte lucrarea în trei părți distincte: „Geografică", „Politică" și a treia „Cuprinzând alcătuirea bisericii și a culturii scrise a moldovenilor", care la rândul lor se împart în 31 de capitole.

În partea I „Geografică" autorul întreprinde un șir de interesante incursiuni istorice. Astfel, în capitolul I al acestei părți „Despre numele vechi și de astăzi a Moldovei" autorul arată că în Antichitate meleagurile Moldovei erau parte componentă a vechii Dacii și era locuită de geți și daci, care au fost „nimiciți, în parte împrăștiați… prin bărbăția lui Nerva Traian", iar în locul lor au fost aduși colonișt romani. Ulterior aceștia în timpul incursiunilor „barbarilor… au fost siliți să treacă munții… în Maramoris". După câteva veacuri aceștia, locuind „acolo, cu legile și regii lor" și crescând numeric, au trecut în frunte cu Dragoș la est de Carpați, în continuare fiind expusă cunoscuta legendă despre descălecat ca o acțiune de vânătoare a voievodului, de unde apare și imaginea de bour în stema țării[74].

Încercând să stabilească obârșia numelui Moldova, Cantemir dă crezare cunoscutei legende despre cățeluța Molda. În continuare autorul arată că prin aceeași acțiune Dragoș devine primul principe al țării și cu toate că „provincia" a fost înapoiată „vechilor ei stăpânitori", aceștia și-au „pierdut numele de «Roman» și «Dac» și după râul Moldova, a fost și ea numită «Moldavia», atât de către străini, cât și de înșiși locuitorii săi". În același compartiment, autorul încearcă să stabilească de unde provine numele dat moldovenilor de către otomani „Bogdanly", iar de poloni și ruși – „volohi", adică „italieni", spre deosebire de „valahi", numiți de pe aceleași timpuri – „munteni"[75].

În capitolul al II-lea al aceleiași părți, autorul încearcă să prezinte în plan istoric constituirea hotarelor „vechi și de astăzi" ale țării. Astfel, „Moldova n-a cunoscut întotdeauna aceleași hotare, ci ba mai largi, ba mai strâmte, după felul creșterii și descreșterii Statului". Așa de exemplu, dacă hotarele de sud-est ieșeau la Pontul Euxin, apoi în „timpurile următoare, Basarabia și Benderul" fiind luate de către turci, „ea a fost strâmtată"; dacă la început hotarul cu Țara Leșească trecea pe râul Ceremuș, apoi prin „bărbăția lui Ștefan cel Mare, provincia alăturată… a fost adăugată puterii Moldovei"[76]. În același mod, D. Cantemir arată cum s-au profilat treptat limitele Moldovei cu Transilvania și Valahia[77].

În următoarele capitole autorul, descriind „apele" și „cetățile Moldovei", caută să le găsească după sursele antice vechile lor nume, iar cetăților – așezarea de odinioară.

---

[73] *Ibidem*.

[74] Aceleași subiecte sunt reluate cu anumite nuanțări în *Hronic* și în *Istoria Imperiului Otoman*.

[75] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 131–132; vezi și notele de la cap. I, p. 132–139.

[76] Este vorba de Pocuția (Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 141).

[77] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 141–142; vezi și notele 8–30 de la finele cap. al II-lea, p. 143–145.

Astfel, Dunărea în Antichitate era numită „Danubius", Nistrul – „Tyras", „Dinastris" sau „Turla" ş.a., iar pe locul cunoscutelor cetăţi ale Moldovei, după D. Cantemir, erau situate vechi centre fortificate geto-dacice şi romane. Aşa de exemplu, în zona Tighinei fusese situată, conform lui D. Cantemir „Zargidava", a Orheiului – „Petrodava", a Sorocii – „Carsidava" sau „Olchionia", în cea a Sucevei – „Sandava din vechea Dacie", iar pe meleagurile natale ale părintelui autorului în ţinutul Fălciului este localizat un „însemnat oraş, antic" „Piroboridava" ş.a.[78]

O atenţie deosebită se acordă în *Descriere* trecutului diferitor ţinuturi, oraşe şi altor monumente istorice importante. Aşa de exemplu, precum întrevede D. Cantemir, oraşul Cetatea Albă, contemporan lui, este o continuare a străvechii urbe numită de greci „Mavrokastron", de romani „Alba-Iulia", iar de băştinaşi „Cetatea Albă", iar în urma cuceririi de către otomani în 1484 – „Akkerman". Spre deosebire de acesta din urmă, Iaşiul este de dată mult mai recentă, fiind până la Ştefan cel Mare o mică aşezare rurală, dar odată cu stabilirea aici a capitalei Ţării Moldovei de către marele voievod[79], acesta devine oraş.

Nu rămâne în afara atenţiei autorului asemenea monumente ca Movila Răbâei de lângă Huşi[80], Valul lui Traian, cărora autorul încearcă să le distingă trecutul, deşi uneori destul de vag şi inexact. Astfel, el crede că Valul lui Traian, construcţie de apărare de proporţii impunătoare, care începe „de la Petrivaradin…" şi se termină „la râul Tanais" (Don), este atribuit însuşi împăratului Traian[81]. În altă ordine de idei, D. Cantemir consideră că în apropiere de Cetatea Albă, la „lacul Ovidului", în Antichitate a fost surghiunit poetul roman Ovidiu[82] – date în privinţa cărora se discută în ştiinţa istorică până în prezent. Dacă despre unele monumente istorice şi naturale el a cules informaţii din surse antice sau medievale, apoi despre altele a efectuat investigaţii la faţa locului, dintre acestea din urmă fac parte cetăţile Gherghina[83] şi Soroca[84], ruinele vechi de la mănăstirea Mira[85], lacul Orheiului[86], Cheiele Bâcului din preajma Chişinăului[87] ş.a. În toate cazurile Cantemir procedează ca un adevărat istoric modern, comparând şi apreciind critic informaţiile parvenite din sursele avute la dispoziţie, încercând să discearnă adevărul. Nu rareori el, văzând că nu poate desluşi cu claritate cărui dintre autori să-i dea crezare, lasă loc şi altor cercetători să mediteze şi să ajungă la adevăr.

În capitolul I al părţii a II-a, deşi îşi propune să prezinte felul în care este alcătuit statul moldovean, D. Cantemir atinge câteva aspecte istorice ale acestei importante struc-

78 *Ibidem*, p. 154–164.

79 În realitate capitala a fost strămutată la Iaşi de Alexandru Lăpuşneanu (1552–1561; 1563–1568).

80 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, II , p. 157.

81 *Ibidem*, p.165–166.

82 *Ibidem*, p. 149; vezi şi nota 3, p. 163–164.

83 *Ibidem*, p. 156.

84 *Ibidem*, p. 159.

85 *Ibidem*, p. 156.

86 *Ibidem*, p. 149; vezi şi nota 2.

87 *Ibidem*, p. 158.

turi. Astfel, autorul prin prisma izvoarelor avute la dispoziție consideră că întreg spațiu geografic al viitoarei Țări a Moldovei era parte componentă a Imperiului Roman și că dominația acestuia în provincia Dacia, inclusiv și în spațiul est-carpatic, a încetat în urma căderii Imperiului Roman. În aceste condiții, „coloniile italice [romane – *n.n.*]" din Dacia de pe aceste meleaguri și în perioada invaziilor barbare „îndemnate de pildele neamurilor învecinate par a-i fi încredințat unuia dintre ai lor puterea asupra lor" și au avut în zonele în care s-au retras (munții Carpați și Maramureș), sub presiunea invadatorilor, „regii sau principii lor"[88]. Întemeierea Țării Moldovei după mai multe secole de stăpânire străină este prezentată de principele învățat ca o revenire în patrie (adică la est de Carpați) a coloniștilor romani. Încercând să distingă procesul de constituire a domniei în Moldova ca formă de administrare și orânduire politică, autorul arată că deținătorii acestei demnități au obținut-o „în parte prin drept ereditar, în parte prin alegerea de către cei de frunte" și că autoritatea lor nu era mai prejos „decât cei mai mulți dintre principii creștinilor", exercitându-și puterea cu autoritatea deplină asupra întregii țări.

Autorul fie din necunoaștere, fie din sentiment patriotic scrie că domnii moldoveni „nu erau legați niciunui Principe străin sub nume ori de «feudă», ori de «fidelitate»", ba chiar aceștia, în persoana lui Alexandru cel Bun, au primit „diadema regească" și numele de „Despot" de la împăratul Bizanțului, ceea ce nu corespunde adevărului. În alt capitol, D. Cantemir reia acest subiect, lăsând să se înțeleagă că el cunoaște (dar nu o împărtășește) opinia istoricilor străini, fiind vorba de cronicarii unguri și poloni, conform căreia Țara Moldovei s-a aflat un timp sub suzeranitatea polonă și ungară[89].

Sub sceptrul domnilor săi, Moldova a fost apărată contra „răutăților Polonilor și Transylvanilor [regatul Ungariei – *n.n.*] ….și împotriva turcilor…", și mai ales „…sub porunca lui Ștefan cel M(are), învingându-și vrăjmașii cei de peste tot", țara a ajuns la cea mai mare întindere[90]. Drept dovadă în această privință, autorul aduce întregi pasaje din cunoscutele cronici leșești ale lui Jan Dlugosz și Orichovius, în care Ștefan cel Mare este arătat într-o lumină deosebit de favorabilă[91]. „După culmea cea mai înaltă" în domnia strălucitului voievod, sub urmașul său, Bogdan al III-lea, țara Moldovei „a început treptat să scadă, până când a ajuns la sărăcia în care se zbate acum" [primele decenii ale sec. al XVIII-lea – *n.n.*]. D. Cantemir îi atribuie lui Bogdan al III-lea (1504–1516) (de fapt pe nedrept, căci Moldova devine țară tributară Imperiului Otoman încă din 1456) „legarea credinței de Turci, și, drept recunoaștere ca feudă [țară vasală Curții Otomane – *n.n.*] i-a făgăduit Sultanului ca plată patru mii de galbeni în fiece an"[92], de unde își ia începuturile dispariția „puterii absolute a Principelui" și lipsirea acestuia de „drepturile războiului și ale păcii, …de a intra într-o alianță, de a trimite soli la Principii vecini în

---

88 *Ibidem*, p. 189.

89 *Ibidem*, p. 231; vezi și nota 5, p. 237.

90 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 190.

91 *Ibidem*, p. 190; vezi și notele 17, 18, p. 194.

92 *Ibidem*, p. 190–191, 226–227.

legătură cu treburile Statului", păstrându-le totuşi largi drepturi în treburile interne ale ţării, între care „de a statornici legi, de a pedepsi pe locuitori, de a înălţa boieri, ori de-a mazili, de a pune biruri, de a aşeza episcopi ş.a". Ce-i drept, constată principele învăţat, un timp scurt ţara şi-a păstrat o umbră de suveranitate şi „părea că li se dăduse Turcilor mai degrabă sub ocrotire, decât că li s-ar fi supus, poate şi pentru că Turcii nu vroiau să le întărâte noilor concetăţeni sufletele încă neplecate, şi că se sfiiau ca nu cumva, dorindu-i drept robi, să aibă parte de duşmani şi răzvrătiţi"[93]. Deja sub urmaşii lui Petru Rareş, stingându-se stirpea lui Dragoş, turcii, profitând de rivalităţile interne pentru tron, au cerut Moldovei „biruri tot mai mari" şi au despuiat-o treptat de „libertatea pe care o mai păstrase" [94], ceea ce în linii mari corespunde realităţilor istorice. Drept urmare, sultanul i-a lipsit pe moldoveni de a-şi alege domnii, trimiţând în Moldova, principi străini „şi le-au învălmăşit pân-ntr-atât pe toate, încât drepturile lor de odinioară, au devenit ale Porţii Otomane". Mai cu seamă principii străini, dorindu-şi scaunul domnesc, le-au permis turcilor majorarea birurilor şi a dărilor, încât Moldova a trebuit să suporte atât jugul turcilor, cât şi al principilor străini.

Interesante incursiuni istorice conţine şi cel de-al II-lea capitol al părţii a II-a, dedicat alegerii principilor Moldovei. Încercând să reconstituie obârşia instituţiei voievodale şi principiile de succesiune la tronul Moldovei, autorul întâmpină mari dificultăţi, mai ales din cauză că „strămoşilor le sta mai mult la suflet să împlinească strălucite fapte, decât să le aştearnă în scris". Drept urmare, învăţatul nostru este conştient că poate să-şi permită doar unele ipoteze în această privinţă, conform cărora „vechea domnie a Moldovei a fost ereditară" şi că alegerea principilor a început în Moldova doar după încetarea stirpei domneşti, fapt care s-a produs după D. Cantemir pe la mijlocul sec. al XVI-lea[95].

În acelaşi capitol, este prezentat, de altfel cu destulă exactitate, şirul voievozilor Moldovei, cu începere de la Dragoş, fiul lui Bogdan, venit din „Maramoris", până în cea de-a doua domnie a lui „Mihai al II-lea Racoviţă" (1715), lista fiind reconstituită după vechile cronici ale Moldovei[96]. Este interesant că numele unor domni, între care „Alexandru Întâiul", supranumit „cel Bun"(1399–1432)[97], Ştefan al V-lea[98] [Ştefan al III-lea – *n.n.*], supranumit „cel Mare" (1457–1504), Petru al V-lea, poreclit „Rareş" (1527–1538; 1541–1546), Ioan-Vodă Armeanul[99] (1572–1574), Petru Şchiopu (1574–1577; 1577–1578; 1582–1591), Myron Barnowski (1626–1629; 1633), Vasile Lupu (1634–1635) ş.a., sunt însoţite de interesante reflecţii, aprecieri şi înşiruiri de evenimente, prin care autorul încearcă să scoată în evidenţă nu numai anumite caracteristici ale domnii-

93 *Ibidem*, p. 190–191.

94 *Ibidem*, p. 191.

95 Subiectul moştenirii tronului şi al alegerii domnilor moldoveni este reluat cu anumite nuanţări în capitolul al III-lea al părţii a II-a a *Descrierii* (Cantemir D., *Descrierea Moldovei,* 2007, II , p. 209–212).

96 *Ibidem*, p. 196–203.

97 *Ibidem*, p. 197.

98 *Ibidem*, p. 198.

99 *Ibidem*, p. 199.

lor acestora, dar și importante fapte, prin care s-au făcut remarcați. Astfel, vorbind despre Alexandru cel Bun, principele nu ezită să-i aducă elogii între care se disting faptele prin care acesta „le-a făcut cunoștință străinilor cu prea puțin cunoscutul nume al «Moldovenilor» …la Conciliul de la Florența"; pe Ștefan cel Mare îl apreciază drept „un principe mai presus de orice laudă și mult vajnicul apărător al patriei sale împotriva nedreptăților din partea tuturor vrăjmașilor de pretutindeni", iar în ceea ce privește Ioan-Vodă Armeanul, deși nelipsit de anumite cusururi, zicea că era „un om prea bine învățat grecește și latinește… și nutrea gânduri de libertate, a fost prins de turci prin viclesug și rupt în două bucăți de cămile". Cât privește Constantin Cantemir, tatăl savantului, care este de asemenea inclus în șirul domnilor moldoveni, poate datorită faptului că i-a dedicat un întreg tratat, găsește de cuviință să evoce doar câteva date mai relevante ce țin de înscăunarea și detronarea sa în primăvara anului 1693 și perindarea ulterior a altor figuri în scaunul domnesc al Moldovei. Dintre aceste relatări pare a fi interesant faptul precum că el a fost „suit în scaun și uns, la Iași de către doi Patriarhi [detaliul pare să fie unic, căci nu se mai întâlnește în alte izvoare – *n.n.*]" [100]. Un alt detaliu autobiografic apare când principele își înscrie numele său pentru „a doua oară" ca domn, ținând să sublinieze că la 1711 el „lăsând la o parte toate onorurile și foloasele…", a trecut „de partea Creștinilor". Înscriind în listă pe domnul aflat în scaun pe când el a elaborat *Descrierea*, în finalul capitolului încearcă de a veni cu câteva concluzii privind constituirea și evoluția domniei de la reîntemeierea țării și „până în vremurile de astăzi", adică până în primele decenii ale sec. al XVIII-lea.

Instituția domniei este în atenția autorului și în următorul capitol, în care sunt consemnate tradițiile istorice ale transmiterii puterii de stat din tată în fiu, când, de regulă, se respecta vrerea părintelui prin testament, iar în caz dacă acesta lipsea, conform tradiției constituite, noul domn se alegea dintre fiii acestuia de către marii boieri, dregători ai țării. La o anumită etapă istorică, acest obicei, după D. Cantemir, ar fi apărut în urma căderii răzvrătitului domn Ioan poreclit „Armeanul" (1572–1574), turcii au rupt „vechile privilegii… și au început să strângă Moldova în lanțuri mai tari și să ceară ca Principele… să-și primească domnia de la Poarta Othmană"[101] . Astfel, odată cu creșterea dependenței față de imperiu a crescut și amestecul sultanului în chestiunea succesiunii la scaunul domnesc al Moldovei, considerată până atunci a fi o prerogativă a boierilor moldoveni. De aici încolo, împăratul, prin oamenii săi, căuta candidaturile potrivite, fie la Țarigrad, fie în Moldova, și dăruia domnia Moldovei celor care acceptau o nouă creștere a haraciului și contra unor sume fabuloase, numite „Pișkieș", în folosul sultanului și înalților săi demnitari, pe care, arată autorul, „le storc Principelui, după nesătula lor lăcomie", încât către ultimele decenii ale sec. al XVII-lea și începutul secolului următor, fenomenul devenise lege nescrisă[102].

---

[100] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 202.

[101] *Ibidem*, p. 227.

[102] *Ibidem*, p. 213, 228–229.

De rând cu problema genezei și evoluției ulterioare a instituției domniei, Cantemir încearcă să desluşească și obârşia boierimii moldave, etimologia noțiunii de boier și a înaltelor ranguri boiereşti ale țării, apelând mai ales la sursele istorice ale popoarelor slave vecine. Deși „treptele demnităților", adică rangurile înaltelor dregătorii boiereşti au început să se profileze după D. Cantemir, încă până la constituirea statului moldovenesc, acestea s-au cristalizat definitiv în domnia lui Alexandru cel Bun, după „pildele neamurilor învecinate ale sârbilor, … bulgarilor", precum și ale bizantinilor[103] (marelogofăt, vornic, hatman, mare-postelnic, mare-spătar ș.a.).

Concomitent cu geneza diverselor forme de proprietate și a rangurilor boiereşti, în partea a II-a a *Descrierii* învățatul principe încearcă să distingă și obârşia nobilimii moldave, care își coboară rădăcinile în străvechile neamuri, din coloniile romane, de pe teritoriul Țării Moldovei. În această chestiune, autorul respinge opinia lui Aeneas Sylvius Piccolominius[104], conform căreia „Moldova a fost sălaşul unor Romani în surghiun"[105]. Cât privește obârşia directă a stirpelor de nobili, care s-au afirmat în Țara Moldovei cu începere de la întemeierea ei, același D. Cantemir nu consideră că „tot aceleași spițe de căpetenie ale nobililor, care înfloresc astăzi în Moldova, s-au distins odinioară și printre Romani, prin vrednicia între tovarăşii lor", căci fiind „schimbătoare lucrurile omeneşti", îi este cunoscut că „Dragoş, reîntemeietorul Moldovei, le-a acordat treptele mai de sus ale onorurilor și le-a împărțit slujbele civile și militare nu celor care erau în stare să înşiruie mai multe titluri ale străbunilor, ci acelora care îi întreceau pe ceilalți prin virtute și credință"[106]. Această nobilime s-a manifestat atât în structurile administrative și militare ale țării, cât și în activitatea economică prin întemeierea de sate noi și prim măsurile de colonizare cu țărani aduși din țările vecine. Ulterior, dacă unele stirpe nobiliare cunoscute în primele decenii de existență a Țării Moldovei au continuat să se afirme prin descendenții lor, apoi altele – au decăzut ori chiar s-au stins. În schimb, apar și se înalță noi spițe de nobili, care s-au făcut remarcați sub mai multe generații de domni, în cazul când sunt încadrați mai ales în înalte dregătorii de stat. Alături de nobilimea de obârşie locală, în anumite împrejurări istorice, se evidențiază treptat și nobilimea de origine străină (greacă, polonă, tătară ș.a.), printre aceştia fiind și Cantemireştii[107], care „prin credința lor, au dobândit dreptul de împământenire și onoarea boieriei"[108]. Pentru ca cititorul să-și facă o reprezentare despre stirpele nobiliare cu o mai mare vechime și importanță din Țara Moldovei, în același compartiment autorul întocmește o listă a acestora[109]. Cercetările ulterioare au demonstrat că aceasta este evident incompletă și

[103] *Ibidem*, p. 239.

[104] Numele latinizat al lui Enea Silvio Piccolomini (1405–1464), Papa Pius al II-lea (1458–1464).

[105] *Ibidem*, p. 283.

[106] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 284.

[107] Pentru a-și demonstra vechimea obârşiei nobiliare tătărești, autorul arată, de altfel, neîntemeiat, că străbunii săi „ar fi de fel din Chersonesul Tauric" (*Ibidem*, p. 285).

[108] *Ibidem*, p. 284.

[109] *Ibidem*, p. 285–287.

nici pe departe perfectă, situație pe deplin explicabilă dacă ținem cont de faptul că autorului i-au lipsit multe din sursele documentare necesare. De asemenea, se poate susține că în mai multe cazuri au fost incluse în această listă și neamuri minore, fără pondere deosebită în viața politico-administrativă, militară și economică a țării, dar care au susținut într-un fel sau altul pe Cantemirești în timpul aflării acestora în scaunul Țării Moldovei. De altfel, Cantemir intenționa să elaboreze un studiu aparte dedicat genealogiei principalelor spițe nobiliare moldovene, proiect rămas nerealizat.

În alt capitol, autorul prezintă evoluția istorică a oastei moldovenești, distingând două etape: una de ascensiune, când înainte și în domnia lui Ștefan cel Mare Moldova dispunea de un important potențial militar, încât pe timpul războaielor purtate cu „atâția puternici vecini" (turcii, polonii, cazacii, ungurii ș.a.) ajungea la 70–100 mii de oșteni[110]; și alta de scădere cu începere din domnia lui Bogdan al III-lea, încât, la hotarul sec. XVII–XVIII, țara putea aduna în caz de primejdie 6–8 mii de oșteni. Slăbirea capacității de apărare a țării este pusă în seama turcilor, care își asumaseră această misiune, ceea ce i-a determinat pe moldoveni să socoată „fără de folos să mai hrănească, fără nevoie, atâția oameni". Ba prin înșelăciune, ba „prin sfâșieri lăuntrice" printre pretendenții la scaun, străduindu-se „să despoaie diadema Moldovei de orice strălucire", turcii, în final, obțin scăderea nu numai a bărbăției, ci și ca număr a oastei moldovenești[111] și prin aceasta au făcut ca puterea „acestui neam întru totul închinat armelor" să se prăbușească[112].

În alte compartimente, descriind anumite obiceiuri și tradiții de la curtea domnească, între care cele de vânătoare, de înmormântare ale domnilor țării, Dimitrie Cantemir consideră că acestea își au rădăcinile în epocile anterioare, așa de exemplu, vânătorile domnești vin de pe timpurile căutării și redobândirii patriei[113], făcând aluzie la vânătoarea de zimbri a lui Dragoș voievod.

Deosebit de interesant sub aspect istoric este și capitolul al XIII-lea al părții a II-a în care autorul încearcă să distingă geneza marilor domenii funciare, precum și a altor proprietăți și venituri de odinioară ale țării, dimensiunile vărsămintelor în haznaua Moldovei[114]. Astfel, pentru a ilustra mai convingător cât de bogate erau resursele patriei sale pe timpurile când era înfloritoare și independentă, autorul recurge la un exemplu deosebit de grăitor în această privință arătând că ele „au fost de ajuns pentru lefurile a patruzeci de mii de oșteni moldoveni și ale celorlalte paisprezece mii de străini strânși"[115]. Comparând aceste venituri cu cele din timpurile sale, Cantemir constată cu amărăciune că „Moldova a ajuns la o asemenea sărăcie și nefericire, încât de abia da-

[110] În realitate, oastea mare adunată pe timpul lui Bogdan al II-lea, Ștefan cel Mare, Ion-Vodă cel Cumplit era estimată la 40 mii de oameni.

[111] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 251.

[112] *Ibidem*, p. 251

[113] *Ibidem*, p. 261.

[114] *Ibidem*, p. 274; vezi și notele 1–3, p. 275–276.

[115] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 274.

că mai oferă a şasea parte din veniturile ei de odinioară”[116]. Din acelaşi compartiment se desprinde clar ideea că pauperizarea cumplită a ţării vine din „nesătula lăcomie a Curţii Othmanne” şi că, pe timp de pace sau de război, la schimbarea domnilor sau fără nicio pricină, „sunt stoarse şi răşluite de la bieţii supuşi” sume considerabile de bani[117]. Acestea sub diverse forme (haraci, peşcheşuri şi diverse daruri) erau plătite Curţii şi marilor demnitari otomani. După cum prezintă starea de lucruri în această privinţă, autorul tratatului analizat arată că şi în timpul domniei lui Ştefan cel Mare, când „Moldovenii şi-au apărat cu străşnicie libertatea”, chiar dacă „Annalele străbune spun că Principii Moldovei le-ar fi dat ceva bani turcilor, însă un tribut neîncetat şi statornic …nu li s-a putut impune…”; această situaţie din nefericire a început să se schimbe din domnia lui Bogdan al III-lea, care, după Cantemir, primul dintre voievozii Moldovei a plătit bir turcilor, tribut care decenii la rând a crescut neîncetat, aducând ţara la o stare jalnică la hotarul sec. XVII–XVIII. Mai cu seamă tributul a sporit după înfrângerea lui Ioan „Armeanul” (1572–1574), după care „turcii au găsit atâtea prilejuri de a spori tributul, încât el a urcat de la douăsprezece mii de galbeni la şaizeci şi cinci de mii de taleri împărăteşti, care trebuie astăzi plătite la tezaurul Statului Othman”[118], la care se adaugă numeroase daruri, mite în bani şi obiecte scumpe sultanului, rudelor sale apropiate şi altor înalţi demnitari de la Curtea Otomană, care însumează alte 40 mii de taleri[119]. Prin toate aceste date şi informaţii istorice, care în mai mare sau mai mică măsură s-au confirmat prin investigaţii speciale în istoriografia contemporană[120], autorul a urmărit scopul să demonstreze cititorului că starea economică deplorabilă la care a ajuns ţara este o urmare directă a exploatării îndelungate a Moldovei în timpul stăpânirii otomane.

O serie de interesante aspecte istorice sunt tratate şi în partea a III-a a *Descrierii*, „Cuprinzând alcătuirea Bisericii şi a Culturii scrise a Moldovenilor”. Încercând să distingă începuturile afirmării credinţei creştine pe meleagurile moldave, Cantemir îşi dă silinţa să pătrundă cu spiritul său de cercetător în adâncurile istoriei dacilor, căutând să stabilească care au fost credinţele şi eresurile acestora prin analogie cu informaţiile culese din diverse surse despre străvechea religie a sciţilor şi a slavilor de răsărit. El considera că strămunii noştri dacii trebuiau să fi avut aceeaşi religie politeistă, cu aceleaşi zeităţi păgâne (Volos, Perun, Kupalo, Lado ş.a.) ca şi cei dintâi. Potrivit lui Cantemir, „cultul public al religiei creştine în Dacia” a fost introdus „în domnia lui Constantin cel Mare” (306–337). Drept dovadă în această privinţă pot servi şi „actele Sinodu-

[116] *Ibidem*, p. 274.

[117] *Ibidem*, p. 274–275.

[118] *Ibidem*, p. 279.

[119] *Ibidem*, p. 278–281; vezi şi notele 1–17, p. 281–282.

[120] Vezi, de exemplu: Maxim M., *Haraciul moldovenesc în opera lui D. Cantemir*, în „Analele Universităţii Bucureşti”. Filosofie, Istorie, Drept, An. XXII, 1974, p. 69–78; Idem, *Recherches sur les circonstances de la majorations du kharadj de la Moldavie entre les années 1538 et 1574*, dans Maxim M., *L`Empire ottoman au Nord du Danube et l`autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Etudes et documents*, Istanbul, 1999, p. 185–214; Berza M., *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec. XV–XIX*, în SMIM, Bucureşti, 1957, II, p. 7– 45.

lui de la Sardica" [convocat în 343 – *n.n.*], care „dau mărturie că amândouă Daciile şi-au avut Episcopul lor, deşi mai mulți, mişcați de însângeratele propovăduiri ale martirilor, porniseră să urmeze, cu mult înainte steagurile lui Hristos"[121]. Din conținutul aceluiași compartiment se desprinde uşor ideea că dintru început creştinii din Dacia, inclusiv cei de la est de Carpați, care s-au retras din calea invadatorilor în Maramureş şi Transilvania, se subordonau Scaunului de la Roma. Cu timpul, odată cu îndepărtarea creştinilor de rit romano-catolic de dogmele originare ortodoxe aprobate la primele sinoade ecumenice, românii din Dacia au rămas fideli credinței creştine trecând în subordonarea Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol. După revenirea lor la est de Carpați, unde au întemeiat Țara Moldovei aceştia au păstrat fidelitatea față de ortodoxie, rămânând astfel „parte a Bisericii Răsăritene" până în zilele întocmirii de către principe a tratatului său[122]. Treptat s-au constituit şi structurile ecleziastice locale. Dacă la începuturi în Țara Moldovei era un singur episcop/mitropolit, apoi ulterior au fost instituite alte trei episcopate, cărora le erau subordonate mănăstirile[123], bisericile cu tot clerul, iar toți aceştia erau numiți şi recunoşteau supremația domnului țării[124]. Deşi moldovenii urmează neabătut credința creştină răsăriteană, totuşi „gloata cea mai de rând …din Moldova" mai este „aplecată… înspre eresuri" , între care Dzâna, Drăgaica, Doina, Ursitele, Colinda, Descântecul ş.a., care vin din străvechile tradiții şi credințe ale băştinaşilor[125].

Un capitol aparte D. Cantemir dedică problemei „obârşiei limbii moldoveneşti", abordând-o de pe pozițiile unui veritabil savant modern. În special, autorul arată că în această chestiune se disting două păreri diferite. Conform unor istorici, care pornesc de la asemănarea izbitoare dintre limba italiană şi cea „moldovenească", aceasta din urmă se trage din limba vorbită de italieni. Conform celei de-a doua – „limba moldovenilor" îşi are originea în vechea limbă latină, pe care o vorbeau „coloniile romane… strămutate în Dacia". Comparând cele două limbi prin exemplificări concrete, autorul constată că „limba moldovenească" este mai aproape de limba romanilor, adică de limba latină, decât de cea italiană. Şi că în fond limba poporului său a rămas aceeaşi, pe care o vorbeau coloniştii romani din Dacia, fiind, prin urmare, mai veche decât cea italiană, care s-a format mai târziu din amestecul limbii latine cu cea a barbarilor, care au invadat Italia. În lexicul „limbii moldovenilor" el constată prezența unor elemente din vechea limbă a dacilor, precum şi a popoarelor vecine ca urmare a conviețuirii şi relațiilor îndelungate cu acestea. Principele moldovean mai considera că numele dat de polonezi şi unguri moldovenilor „vloch" ar veni prin asemănarea limbii nu de la numele dat de aceste

---

121 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 318.

122 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 318–324.

123 Numărul acestora a crescut treptat şi, conform lui D. Cantemir, numărau la hotarul sec. XVII–XVIII peste 200 de mănăstiri şi tot atâtea „metocuri" (*Ibidem*, p. 331–332).

124 *Ibidem*, p. 325–330.

125 *Ibidem*, p. 320–323.

popoare italienilor, ci invers, adică de la moldoveni, care erau mai cunoscuți lor, fiindule moldovenii vecini, același nume a fost trecut și asupra italienilor.

În același compartiment principele susține că în urma unei anumite evoluții istorice „ca și aproape toate celelalte limbi, la fel și cea moldovenească îngăduie diferite graiuri. Vorbirea cea mai curată își are vlaga în mijlocul Moldovei, primprejurul Iașilor", ca urmare a prezenței curții domnești[126]. Deși se oprește în mare parte la „limba moldovenilor", D. Cantemir ține să sublinieze că „locuitorii Valahiei și a Transylvaniei au aceeași limbă cu moldovenii", dar cei dintâi „urmează pas cu pas și limba și ortografia moldovenilor și… recunosc… că moldovenească e mai curată decât a lor"[127], ideea din care se întrevede lesne patriotismul de moldovean al lui Dimitrie Cantemir.

Elucidând problema obârșiei limbii în finalul părții a III-a, autorul ține să aducă cititorului lămuriri în privința „literelor" (alfabetului) utilizat de moldoveni. Pornind de la faptul că mai multe secole la rând moldovenii foloseau scrisul și limba slavonă, principele încearcă să stabilească în care circumstanțe istorice s-a produs în Moldova trecerea de la literele și scrisul latin la cel slavon. Moldovenii, fiind un popor latin, în mod firesc au folosit mult timp, inclusiv în cancelaria domnească și corespondența privată, literele și scrisul latin și că schimbarea s-a produs, precum întrevedea pe atunci, de altfel, în mod eronat, D. Cantemir, pe timpul lui Alexandru cel Bun, când la „Conciliul de la Florența", la care „Mitropolitul Moldovei… trecuse în tabăra latinilor", semnând actul de unire a celor două biserici romano-catolică și ortodoxă, urmașul său în scaunul mitropolitan al Moldovei, Theoctist, bulgar de neam, „spre a stârpi din biserica moldovenească" influențele „latinești", l-a convins pe voievodul țării „să deie poruncă ca nu numai oamenii cu alte păreri despre cele sfinte, ci și literele latine să fie surghiunite din Principatul său" [128] și în locul lor „să le pună în loc pe cele slavonești"[129]. Această schimbare D. Cantemir o găsește „nelalocul ei", căci prin intermediul limbii slavone tinerii moldoveni puteau să studieze doar cărțile religioase și această stare de lucruri a dus la „barbaria" de care „este acum stăpână în Moldova"[130]. Autorul *Descrierii* consideră că în Moldova situația a început să se schimbe spre mai bine din domnia lui Vasile Lupu

[126] *Ibidem*, p. 335.

[127] *Ibidem*, p. 335–336.

[128] În timpul Conciliului de la Ferrara/Florența din 1439, domnii Moldovei erau fiii lui Alexandru cel Bun – Iliaș și Ștefan, iar mitropolitul Teoctist a fost în scaunul păstoresc al Moldovei între anii 1453 și 1477 (Ciurea Al.I., *Șirul mitropoliților Bisericii Ortodoxe din Moldova. Elemente esențiale biografice și bibliografice*, în vol. *Credință și cultură în Moldova. II. Credință ortodoxă și unitate bisericească*, Iași, 1995, p. 53–56), încât voievodul și mitropolitul arătați de D. Cantemir nu au avut nicio implicare în afirmarea limbii și a scrisului slavon în mediul românesc. Cât privește limba și caracterele latine, care de asemenea au fost utilizate în Evul Mediu în țările române, se datorește nu atât perpetuării lor din Antichitate până la Conciliul de la Florența, precum consideră D. Cantemir, ci receptării lor în plin Ev Mediu din țările catolice vecine (Eșanu A., *Cultură și civilizație medievală românească,* Chișinău, 1996, p. 84–87). În această privință, vezi și Ghețiе I., *Trei locuri controversate din Descrierea Moldovei a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii și cercetări lingvistice", București, 5, 1976, p. 519–521.

[129] În realitate, scrisul slavon a început să pătrundă în spațiul nord-dunărean din sec. al X-lea, odată cu formarea structurilor bisericești locale, fiind preluat prin intermediul bisericii și de cancelariile domnești ale țărilor române (Bogdan D.P., *Paleografia româno-slavă*, București, 1978, p. 175–176).

[130] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 337.

(1634–1653), care a întemeiat „o școală grecească" și a „pus la cale o tipografie grecească și moldovenească". Exemplul a fost urmat de mai mulți boieri și domni, care au început să-și trimită copiii la studii în Polonia ori să invite în familie dascăli învățați, pentru ca odraslele lor „să-și îndrepte străduința asupra scrierilor grecești, italienești și latinești" [131].

Privită în ansamblu, constatăm că *Descrierea* ca tratat științific, pe lângă importante aspecte geografice, politice și cultural-bisericești evidențiate în titlurile celor trei părți, conține și importante pasaje istorice în care D. Cantemir vine fie cu întregiri, fie cu viziuni și interpretări proprii la numeroase probleme de istorie a Moldovei. Văzute prin prisma rezultatelor din ultimele decenii în știința istorică, putem afirma că, deși D. Cantemir nu totdeauna a reușit să deslușească niște adevăruri, totuși cele prezentate de el constituie o etapă importantă în dezvoltarea științei istorice, în deschiderea de noi orizonturi, în cunoașterea trecutului poporului nostru. În ansamblul ei, *Descrierea* prin diversitatea și bogăția de informații reprezintă o importantă sursă de cercetare în numeroase domenii ale cunoașterii istoriei, culturii și tradițiilor populare, a realităților din Țara Moldovei de la hotarul sec. XVII–XVIII.

Tot în acești ani, Dimitrie Cantemir finisează o altă operă de proporții *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento, senis, Moldaviae principis* [Viața lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrân, Domnul Moldovei][132], de astă dată dedicată chiar tatălui său. Prin această lucrare Dimitrie Cantemir încearcă mai ales să argumenteze cât mai temeinic originea nobilă a neamului Cantemireștilor (deși își trăgeau obârșia din țărani) și drepturile lor legitime de a deține tronul Țării Moldovei. Descriind activitatea până la domnie, cât și în timpul acesteia, principele caută să realizeze un portret cât mai favorabil al tatălui său, caracterizându-l drept o mare personalitate politică și istorică, un bun oștean și viteaz apărător al țării, dregător și diplomat iscusit, un mare domnitor al Moldovei, un grijuliu părinte. Într-un fel, această scriere este o continuare a *Letopisețului Țării Moldovei* al lui Miron Costin, care ajunge cu descrierea evenimentelor doar până în 1661, iar Dimitrie Cantemir duce povestirea până la moartea tatălui său în 1693.

Tratatul în cauză reprezintă o lucrare unică în felul ei prin faptul că poartă un caracter biografic, în care vine cu descrierea de situații, cazuri și detalii, momente de cotidian, de relații interstatale și umane în general unice în felul lor, neîntâlnite în literatura cronicărească de până la el. O pagină aparte în lucrare ocupă relațiile lui Constantin Cantemir

---

[131] *Ibidem*, p. 340.

[132] Lucrarea s-a păstrat în cópii latine posterioare, fiind editată pentru prima dată la Moscova în 1783 (*История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная С[анкт] Петербургской Академии наук, покойным профессором Бейером [Г.З] с российским переводом и с приложением Родословия князей Кантемиров*, Университетская типография у Н. Новикова, 261 с.), ediție bilingvă latină și rusă. A fost inclusă și în edițiile: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. VII: *Vita Constantini Cantemyrii Cognomento Senis, Moldoaviae Principis; Collectanea orientalia*. Publicate după manuscrisele din Biblioteca Muzeului Asiatic din S[ank]t-Petersburg, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 88+22 p.; Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, tom. I; *Vita Constantini Cantemirii, cognomento, senis, Moldaviae principis*, ed. Virgil Cândea, Andrei Pippidi, Dan Slușanschi ș.a., București, 1996, 330 p.

cu familia boierească a Costineștilor (Miron și Velicico Costin, Nicolae Costin, fiul celui dintâi ș.a), cu alți boieri, precum și cu mitropolitul Dosoftei. În special autorul caută să găsească o îndreptățire rezonabilă a gestului necugetat al tatălui său, prin care în împrejurări în mare parte elucidate în știința istorică au fost omorâți frații Costin.

Deși această lucrare este considerată drept una minoră, ea ocupă un loc aparte în întreaga creație a lui D. Cantemir în ciclul său de lucrări în domeniul istoriei naționale. Fiind apreciată critic de cercetători, *Viața* este frecvent utilizată ca sursă istorică pentru cea de-a doua jumătate a sec. al XVII-lea.

De asemenea, lui Dimitrie Cantemir îi aparține meritul scrierii primului roman din întreaga istorie a literaturii române – *Istoria ieroglifică*[133] (1705)[134] –, în care, într-o formă alegorică, acesta reflecta rivalitatea caselor domnești a Cantemireștilor din Țara Moldovei, pe de o parte, și cea a lui Constantin Brâncoveanu din Țara Românească, pe de altă parte. Deși este o lucrare artistică, această „istorie" este văzută și ca un veritabil tratat de actualitate politică, de istorie contemporană, în care sunt descrise evenimente de dată recentă, cu participarea a numeroși protagoniști atât din principate, cât și de la Curtea Otomană, fiecare cu calitățile lor, toți aceștia surprinși într-o veșnică mișcare de rivalități și interese politice, în care frații Dimitrie și Antioh Cantemir își urmăreau scopurile lor. De aceea, nu rareori, tratatul în cauză este citat și în lucrări istorice, referitoare la evenimentele de la hotarul sec. XVII–XVIII, căci „sub veșmântul ei de roman alegoric și dincolo de procedeele sale literare, cartea ține, într-un sens mai larg, și de istorie, prin evocarea unui moment concret de viață istorică cu antecedentele sale, prevestind astfel vocația de istoric, dezvăluită mai târziu", cuprinzând, „în paginile ei, rezultatele unei ascuți-

Ilustrație din manuscrisul autograf al *Istoriei ieroglifice*

[133] Cantemir D., *Opere complete*, vol. IV, *Istoria ieroglifică*, ed. Virgil Cândea, Stela Toma, Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei Române, 1973, 447 p.

[134] Romanul a rămas în manuscris până în 1883, când a fost editat pentru prima dată la București în *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. VI: *Istoria ieroglifică*. Operă originală inedită, scrisă în limba română la 1704. *Compendiolum universae logices institutionis. Enconium in I.B. Van-Helmont et virtutem physices universalis doctrinae eius*, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 492 p.

te observații a societății românești și otomane din acea vreme, împreună cu revelatoare elemente de cugetare politică”[135].

Deși poartă amprenta unei anumite tendențiozități, romanul conține idei social-politice deosebit de avansate pentru acele timpuri. În totalitatea sa lucrarea este un document istoric, prin care autorul, adept al monarhiei absolute, „condamnă vehement boierimea complotistă, biciuiește degradarea morală…, miopia politică, perfidia, lăcomia, corupția și samavolnicia” boierimii din Moldova și Muntenia, care, urmărindu-și scopurile meschine, egoiste, acționau în detrimentul patriei lor. În viziunea lui D. Cantemir, una din cauzele stării grave la care au ajuns cele două țări nord-dunărene este ignoranța și lipsa de patriotism a boierimii, care stăruia să obțină cele mai înalte ranguri de stat, folosind în acest scop originea lor aristocratică, relațiile de rubedenie și cele de la Curtea Otomană, fără să aibă abilitățile și cultura necesară, pentru îndeplinirea unor funcții de răspundere. Aruncând o privire retrospectivă asupra istoriei țării sale, autorul vede cauza instaurării stăpânirii străine în intrigile dintre diferite fracțiuni și grupări boierești, care rivalizau pentru putere[136].

O altă lucrare, de astă dată de mici proporții, care reflectă evenimentele din primele decenii ale sec. al XVIII-lea este *Краткое сказание об искоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилий* [Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor][137], scrisă prin 1718–1719, în care sunt reflectate evenimentele din Țara Românească, în special, rivalitatea ce a urmat, după moartea lui Șerban Cantacuzino, între noul domn Brâncoveanu și familia Cantacuzinilor. Lucrarea are trei părți, purtând titlurile: 1. *Uimitoarele revoluții ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu asupra familiei lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor, vestiți în Valahia*; 2. *Ponturi de învinuiri împotriva lui Brâncoveanu, trimise de Cantacuzini la Poarta Otomană*; 3. *Starea nefericită a domniei preanefericitului Ștefan Cantacuzino și jalnicul sfârșit al Cantacuzinilor*, care cuprind: o scurtă relatare a împrejurărilor venirii la domnia Țării Românești a lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714); descrierea rivalității acerbe care l-a opus pe acest domn rudelor sale apropiate din familia Cantacuzinilor; dezvăluirea rolului „per-

---

135 Berza M., *Dimitrie Cantemir*, p. 142.

136 Potlog V., *Dimitrie Cantemir – istoricul*, în „Pergament”. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova, V–VI, 2002–2003, Chișinău, 2004, p. 114.

137 Numele lui D. Cantemir ca autor al acestei lucrări nu era indicat, dar a fost dedus în urma investigațiilor efectuate ulterior. *Краткое сказание об искоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилий*, в кн. *Журнал или Поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира*. Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленых собственною рукою Его Императорского Величества, часть II, СПб, 1772, с. 291–313. Lucrarea a cunoscut o largă circulație prin ediții în limbile germană și greacă (*Wunderbare Fügungen der göttlichen Rache an der Familie der in der Wallachey berühmten Kantakuzenen, wie auch der Brankowanischen Familie*, in H.L.C. Bachmeister, *Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Russland*, Riga, St. Petersburg, Leipzig, VIII, 1783, 147–184; Δημητρίου Καντεμιήρ ήγεμόνος της Μολδαυίας, Συμβεβηκότα των έν τη Βλαχία Καντακουζηνων καίέ Βραγκοβάνων. Μεταγλωττσθέντα μεν έκ της Γερμανικης γλώσσης, είς την ήμετέραυ άπλην διάλεκτου, παρά του λογιωτάτου κυρίου Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα του έκ Σιατίστης [Ἐν Βιέννη], 1795 άψχέ). Cea mai perfectă ediție, vezi: Cantemir D., *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a* Cantacuzinilor, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, tom. II, ed. Virgil Cândea, Paul Cernovodeanu ș.a., București, 1996, p. 76–167 (în continuare: Cantemir D., *Scurtă povestire*).

fid" jucat de același domn, cât și de sfetnicii săi Cantacuzini în timpul campaniei de la Prut (1711), când C. Brâncoveanu l-ar fi „trădat" pe țarul Petru I, după care au urmat intrigile Cantacuzinilor la Poarta Otomană contra voievodului muntean, din cauza cărora acesta și-a pierdut nu numai tronul și averea, ci și viața, împreună cu cei patru fii ai săi. În ultima parte a lucrării este descrisă scurta domnie a lui Ștefan Cantacuzino (1714–1716) și dramaticul său sfârșit alături de tatăl său stolnicul Constantin Cantacuzino și de alte rude în iunie 1716[138]. În final, D. Cantemir arată că din această tragedie a reușit să se salveze doar Păuna, doamna lui Ștefan Cantacuzino, și fiii lor – Radu și Constantin, care, după lungi peregrinări prin mai multe capitale europene[139] ajung la Sankt-Petersburg, „unde din milostivirea țarului își petrec viața"[140]. Aici doamna Păuna s-a adresat țarului cu rugămintea de a o sprijini în acțiunea de redobândire a scaunului Valahiei pentru fiii săi. Pentru a se înfățișa cât mai favorabil lui Petru I, îi aduce țarului cartea lui Anton Maria Del Chiaro[141], fost secretar la curtea domnească din București, în domniile lui C. Brâncoveanu, Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat. În lucrare Del Chiaro arată într-o lumină favorabilă pe domnii amintiți mai sus, și în condițiile când D. Cantemir era frustrat de „eșecul repetatelor intervenții pe plan politic făcute pe lângă țar în perioada războiului austro-turc din 1716–1718 în favoarea țărilor române" și cunoscând „veleitățile și ambițiile" doamnei Păuna și ale fiilor ei, principele moldovean, temându-se că aceștia îi „vor stânjeni propriile planuri" de dobândire a tronului în țările române, ca reflex de apărare a scris *Scurta povestire*, în care a căutat să minimalizeze rolul lui Brâncoveanu și al Cantacuzinilor în fața țarului[142].

Sursă principală de inspirație în elaborarea *Scurtei povestiri* a fost lucrarea lui Anton Maria Del Chiaro, ale cărui informații sunt prezentate de fostul principe moldovean prin prisma propriilor viziuni și interese politice.

Așadar, în materie de istorie națională, Dimitrie Cantemir a elaborat un șir de lucrări fundamentale în care și-a expus propria viziune asupra evoluției istorice a poporului său, care au constituit o nouă etapă a gândirii istorice românești, punând totodată temeliile cercetării moderne.

Probleme de istorie universală

Un spațiu important în opera lui D. Cantemir ocupă și istoria universală. Dacă Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino, Radu Popescu ș.a. au

[138] Cernovodeanu P., *Studiu introductiv*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, tom. II, p. 11–13.

[139] *Ibidem*, p. 157–158, nota 167

[140] Cantemir D., *Scurtă povestire*, p. 103.

[141] Del Chiaro A.M., *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718.

[142] Cernovodeanu P., *Studiu introductiv*, p. 25.

elaborat în temei cronici ale Țării Moldovei sau ale Valahiei și au inclus în lucrările lor și aspecte din istoria popoarelor vecine, acestea jucând doar un rol de fundal istoric, în care era plasată înșiruirea evenimentelor din țările lor, apoi D. Cantemir a căutat și a reușit în mare parte să lege mult mai strâns istoria propriului său popor de istoria universală. De-a lungul anilor, D. Cantemir prin studii și vaste lecturi și-a format o largă viziune asupra procesului istoric mondial. Fiind în pas cu istoriografia umanistă europeană din vremea sa, el a renunțat la viziunea biblică a trecutului, dar a rămas să împărtășească cu anumite nuanțări proprii conceptul de istorie universală, conform căruia aceasta din urmă reprezintă o succesiune a patru monarhii, fiecare având aceleași destine logice, conform cărora ele au avut un început, o anumită perioadă de dezvoltare și înflorire, după care a urmat inevitabil procesul ireversibil de decădere și dispariție. Această concepție a fost expusă în lucrarea sa *Monarchiarum phisica examinatio* [Studiu asupra naturii monarhiilor][143].

„După ce o monarhie a îmbătrânit …apoi s-a descompus – arată autorul în aceeași operă, pe ruinele ei apare o altă monarhie".[144] Dintru început, conform lui D. Cantemir, s-a manifestat pe arena istorică *monarhia orientală*, din care făceau parte străvechile civilizații și „împărății" ale indienilor, asirienilor, perșilor ș.a., după care a urmat *monarhia sudică* cu „împărății" ale egiptenilor, africanilor, ciprioților ș.a. Cea de-a treia a fost *monarhia apusului* din care făceau parte latinii, care ulterior au întemeiat Roma, de la care a pornit Imperiul Roman. A patra monarhie în această succesiune este cea *nordică*, înainte de care, în aceste spații, „au înflorit alte mari împărății"; niciuneia nu i-a fost dat să „domine de una singură asupra întregului ținut" nordic[145]. Această succesiune istorică a popoarelor și monarhiilor D. Cantemir o consideră absolut firească.

Din conținutul aceleiași lucrări se desprinde clar ideea că împărăția nordică este Rusia și că împăratul sub care are loc ascensiunea acesteia este Petru I, sub diriguirea căruia întrevede o mare perspectivă istorică, pentru această monarhie. Pe când monarhia precedentă a ajuns la „bătrânețe", a început să se manifeste monarhia Rusiei, care își extinde dominația asupra altor seminții și în conformitate cu natura firească a lucrurilor, care nu poate fi zdruncinată cu nimic, va continua să se lărgească și să se dezvolte[146].

Totodată, arată D. Cantemir, în natură au loc fenomene care se abat din calea dezvoltării firești a lucrurilor. Asemenea devieri, contrare legilor naturii, au loc și în istorie. Drept exemplu concret în această privință, autorul aduce Imperiul Otoman, care nu se înscrie în succesiunea celor patru monarhii, arătate mai sus și ca urmare, acesta „a frânat într-o anumită măsură dezvoltarea ca monarhie firească, ca urmaș natural și legitim …monarhia nordului". Pornind de la axioma potrivit căreia „lucrurile rămân

---

[143] Кантемир Д., *Естественное толкование монархий*, в кн.: Кантемир Д., *Избранные философские произведения*, (în continuare: Кантемир Д., *Естественное* толкование). Г. Бобынэ, Кишинев, 2003, с. 334–343, 357–358.

[144] *Ibidem*, с. 338.

[145] *Ibidem*, с. 337.

[146] *Ibidem*, с. 339.

aşa, precum au fost create la început", autorul ajunge la concluzia „că ceea ce nu a apărut conform legilor naturii, este sortit la o existenţă efemeră" şi de aceea în curând va dispare „şi prin urmare totul va trebui să revină la locul său propriu firesc"[147], adică la cele patru monarhii universale care s-au succedat de-a lungul mileniilor. În final, exprimându-şi marea sa dorinţă în privinţa dispariţiei cât mai grabnice a Imperiului Otoman, exclamă: „O, Dumnezeule drept şi tu grijulie natură, faceţi în sfârşit aceasta !"[148]

Ba mai mult, spre deosebire de predecesorii săi, învăţatul principe a elaborat lucrări speciale dedicate istoriei universale. În căutările, investigaţiile sale privind obârşia poporului său, autorul aruncă o largă privire asupra vechii civilizaţii mediteraneene greco-romane, încercând să facă o eşalonare a evenimentelor şi proceselor istorice, care au avut loc cu milenii în urmă. După D. Cantemir, poporul roman îşi are originea în strămoşii vechii Elade, iar românii – descind direct din romanii aduşi de împăratul Traian în Dacia, făcând pe această cale legătura organică dintre cele trei popoare. În acelaşi timp, atât în *Hronicul*, *Istoria moldo-vlahică* şi în *Despre numele antice şi de astăzi ale Moldovei* D. Cantemir face vaste incursiuni în istoria Bizanţului, dând dovadă de o bună cunoaştere a acesteia din numeroasele cronici şi cronografe bizantine după ediţii occidentale. După numeroasele sale referinţe directe sau indirecte s-a stabilit că istoricul moldovean a cunoscut şi a utilizat pe larg operele istoricilor bizantini Procopius din Cezareea, Ioannes Zonaras, Georgios Cedrenos, Nicetas Choniates, Ioan Cantacuzino, iar pentru istoria raporturilor bizantino-otomane foloseşte pe larg cronica lui Laonic Chalcocondylas şi lucrările altor autori[149]. Cărturarul nostru nu preia informaţia fără a o trece prin filtrul propriei gândiri şi apelează la traduceri numai în cazul când nu are acces la originalele greceşti ale istoricilor bizantini. Pentru D. Cantemir istoria Bizanţului este axa întregului Ev Mediu plasat de el între mutarea scaunului imperial de la Roma la Constantinopol (330 d.Hr.) şi cucerirea acestuia de către turcii otomani (1453)[150]. Atât în *Hronicul*, cât şi în *Istoria moldo-vlahică*, D. Cantemir începe istoria Bizanţului cu acea transferare de către Constantin cel Mare a capitalei Romane în orăşelul Bizanţ de pe ţărmul Bosforului, expunând evenimentele după Eusebius, Zosimos ş.a. În continuare, D. Cantemir expune succint situaţia Imperiului Roman de Răsărit sub împăraţii Constans (a. 337–340) şi Iulian Apostatul la Theodosius (a. 370–395) şi agravarea situaţiei la hotarul de nord de-a lungul Dunării al imperiului în legătură cu invazia slavilor din vremea Iustinian (a. 527–565). În continuare, în câteva zeci de pagini, într-o formă apropiată de cea a cronicilor, istoricul trece prin faţa cititorului domnie după domnie, împărat după împărat, totul construind pentru a pregăti momentul culminant, răscoala vlahilor din Imperiul Bizantin, făcând prin aceasta legătură directă cu istoria po-

147 Кантемир Д., *Естественное толкование*, Кишинев, с. 340.

148 *Ibidem*, с. 340.

149 Rados L., *Prezenţa Bizanţului în scrierile istorice ale veacului al XVIII-lea din Principatele Române*, în AŞUI, seria nouă, Istorie, tom. XLVI–XLVII, 2000–2001, p. 14–22 (în continuare: Rados L., *Prezenţa Bizanţului*).

150 *Ibidem*, p.16.

porului său. În general, D. Cantemir expune istoria Bizanțului în măsura în care aceasta îi ajută să povestească istoria moldo-vlahilor și în măsura în care vlahii din dreapta și stânga Dunării sunt angrenați în această istorie comună. Cu toate acestea, în *Istoria moldo-vlahică* autorul reușește să prezinte o evoluție destul de coerentă a Bizanțului de la începuturi, incluzând asemenea perioade complicate cum ar fi iconoclasmul, răscoala vlahilor și cucerirea latină de la 1204, până în ultimii ani ai unei împărății în agonie și căderea Constantinopolului sub stăpânirea otomană. Aceste din urmă evenimente tragice pentru întreaga creștinătate Cantemir le expune cu durere în inimă și cu rușine pentru cei de o credință cu el, căutând în același timp să expună veridic cele întâmplate. Prin prisma interesului față de istoria națională, în cadrul aceleiași istorii bizantine, Cantemir acordă o mare atenție vlahilor și rolului jucat de ei în evenimentele din Bizanț. Ultimele două secole de existență a Bizanțului este examinată de același autor în *Istoria Imperiului Otoman*, utilizând în acest scop autorii bizantini târzii, Georgios Sphrantzes, Ducas și Laonicos Chalcocondylas, precum și cronicele otomane vechi. În centrul atenției cărturarului nostru se află de astă dată „figuri de seamă" ale istoriei otomane și bizantine, care într-un fel sau altul au făcut să cadă Bizanțul. Astfel, Cantemir consideră că vinovat de realizarea primelor cuceriri ale otomanilor în Europa este Ioan Cantacuzino, care „i-a chemat în ajutor pe necredincioși, dușmanii predestinați ai împărăției grecilor". În continuare, descrie pe larg episodul asedierii Constantinopolului de către Baiazid I (1389–1402), intervenția lui Timurlenk în conflictul bizantino-otoman de la hotarul sec. XIV–XV, precum și cele ale sultanilor otomani Murad I (1360–1389), Mahomed I (1413–1421), Murad al II-lea (1421–1444) în teritoriile balcanice ale Imperiului Bizantin. O atenție deosebită acordă autorul „celui mai norocos și ilustru principe" al otomanilor – Mehmed al II-lea (1451–1481), cuceritorul ultimului bastion al Bizanțului – Constantinopol. După cum se admite, mai curând în baza unor surse otomane, cărora le acordă încredere în comparație cu cele bizantine și creștine, el descrie asediul capitalei bizantine, arătând că deși cetatea era „fortificată de natură și de arte" și de o armată mai numeroasă decât a inamicului, a fost totuși cucerită și transformată de către Mehmed al II-lea Fatih în capitala imperiului său, eveniment care a însemnat după Cantemir „dispariția vechiului imperiu oriental". În legătură cu cucerirea Constantinopolului, Cantemir, dând crezare istoricilor turci mai vechi și mai noi, arată că după intrarea otomanilor în oraș, în unele cartiere s-au dat lupte grele, iar altele au capitulat, reușind prin aceasta să-și păstreze bisericile și averile sub stăpânirea lui Mehmed al II-lea și Baiazid al II-lea (1481–1512). După căderea capitalei, în mâinile cuceritorilor au trecut fie pașnic, fie prin sabie, și alte posesiuni bizantine (Morea, ins. Corfu ș.a.)[151].

În concluzie se poate afirma că Dimitrie Cantemir a reușit să-și facă o reprezentare destul de clară despre evoluția istorică milenară a Bizanțului, ca una dintre marile puteri politice, militare și culturale ale Evului Mediu, care a exercitat timp îndelungat o puternică influență asupra Orientului și întregii Europe. Viziunile lui D. Cantemir asu-

[151] Rados L., *Prezența Bizanțului*, p. 20.

pra istoriei Imperiului Bizantin se înscriu perfect în concepțiile sale moderne cu privire la istoria universală şi ca înveliș al istoriei „romano-moldo-vlahilor".

Cea mai de seamă operă de istorie universală a lui D. Cantemir este *Incrementorum et decrementorum Aulae Othomannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*[152] [Creşterea şi descreşterea Curții Otomane, adică istoria aliotmanică…][153], intrată în uzul științei istorice moderne sub denumirea de *Istoria Imperiului Otoman*. Lucrarea a fost elaborată timp de mai mulți ani atât la Istanbul, cât şi în Rusia în limba latină, fiind definitivată prin 1714–1717[154]. Ideea elaborării unui asemenea tratat a apărut în sfera de interese ale tânărului Cantemir sub influența profesorilor săi din capitala otomană cu studii în universitățile occidentale şi de la care a aflat de marele interes manifestat de Europa creştină față de Imperiul Otoman, interes provocat de războaiele turco-austriece şi turco-polone din a doua jumătate a sec. al XVII-lea, de năzuințele eliberatoare ale Ligii Creştine, iar ceva mai târziu şi de interesul sporit manifestat de Rusia lui Petru cel Mare față de spațiul Mării Negre şi cel al sud-estului european. Originalul în varianta finală a acestei lucrări în volum de 1 064 de pagini, format mare, a fost descoperit în 1984 într-o bibliotecă din Statele Unite ale Americii de către academicianul Virgil Cândea[155].

Istoria este structurată de autor în două părți, precedate de o „Prefață" (p. 13–35).

Prima parte intitulată *Incrementa Aulae Othmanicae* este împărțită în două cărți, care la rândul lor cuprind 9 şi, respectiv, 12 capitole, fiecare capitol fiind dedicat domniei unui sultan. Cartea I (p. 37–75) se deschide prin capitolul dedicat lui Suleiman Szah şi stirpea sa din care se trage fondatorul imperiului Othman I (1284–1326), urmați de domnia altor sultani şi două perioade de interregn până la Murad al II-lea (1421–1451), inclusiv. Cartea a II-a (p. 76–156) se deschide cu perioada de domnie a sultanului Mehmed al II-lea (1451–1481), cuceritorul Constantinopolului şi se încheie prin capitolul al XII-lea dedicat lui Mehmed al IV-lea (1648–1687). Căderea Bizanțului, probabil, a fost

[152] Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, ed. Dan Sluşanschi, Timişoara, 2002, 550 p.

[153] *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. III. *Istoria Imperiului Ottomanu. Creşterea şi scăderea lui*. [În 2 părți]. Partea I. A Istoriei Osmane, care coprinde crescerea Imperiului Osmanu de la domnia lui Osmanu fondatorulu aceluia până la domnia lui Muhamedu IV: adica de la anului 1300 până la obsidiunea Vienei în anulu 1683/cu note forte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe de Moldavia. Traducere română de dr. Iosif Hodosiu, București, 1876, 41+3+410 p., *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. IV. *Istoria Imperiului Ottomanu. Creşterea şi scăderea lui.* [În 2 părți]. Partea II. A Istoriei Osmane, care coprinde scăderea Imperiului Osmanu de la domnia lui Muhamedu IV până la domnia lui Achmedu III: adica de la anului 1683 până la anulu 1712: fapte istorice, petrecute pe câtu se aflase însuşi auctorele în viață/ cu note forte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe Moldaviei. Traducere de dr. Iosif Hodosiu, București, 1878, p. 411–807, CXXXVI p.

[154] Se admite că o primă versiune a părții I a fost finisată către 1714, fiind propusă de D. Cantemir Academiei de Ştiințe din Berlin şi avea „o istorie a sultanilor cu portretele lor şi cu note scurte" (Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M., *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman*, în „Studii. Revistă de istorie", București, tom. 26, 1973, nr. 5, p. 982).

[155] *Cantemir D., Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului lat[in]-124 din Biblioteca Houghton Harvard University, ed. Cândea Virgil, Cambridge, Mass[achusets], București, 1999, 1064 p.

luat de D. Cantemir drept jalon de bază în divizarea părții I în două cărți.

Partea a II-a intitulată *Decrementa Aulae Othmanicae* coincide cu cea de-a III-a carte a tratatului (p. 157–292) și cuprinde 5 capitole dedicate, respectiv, perioadelor de domnie a 5 sultani, de la cea de a doua perioadă de domnie a aceluiași sultan Mehmed al IV-lea până la Ahmed al III-lea (1703–1730), ducând descrierea evenimentelor până în 1711. Drept reper pentru divizarea cronologică dintre partea I și partea a II-a și, respectiv, dintre cartea a II-a și a III-a a *Istoriei* lui D. Cantemir i-a servit perioada imediat următoare după luarea de către otomani a Cameniței în 1672 și asediul Vienei în 1683, sub zidurile căreia oastea otomană a suferit o înfrângere zdrobitoare, după care au urmat altele înfrângeri, care l-au făcut pe autor să considere că după această din urmă dată a început declinul evident al puterii otomane și al dominației acesteia în Europa de Sud-Est.

Geſchichte
des
osmaniſchen Reichs
nach ſeinem
Anwachſe und Abnehmen,
beſchrieben von
Demetrie Kantemir,
Fürſten in Moldau.
Nebſt den Bildern der türkiſchen Kaiſer,
die insgemein
von den Gemälden in dem Serai durch des Sultans Hofmaler
ſind abgenommen worden.
Aus dem Engliſchen überſetzt.
Hamburg, bey Chriſtian Heuß. 1745.

Foaia de titlu la *Istoria Imperiului otoman*, ediție germană

La fiecare dintre cele trei părți D. Cantemir vine, respectiv, cu alte trei compartimente intitulate *Annatationes* [Adnotări] (circa 45% din volumul tratatului), în care aduce note, referințe și comentarii (p. 293–524), ce îmbogățesc și întregesc substanțial lucrarea. Ba mai mult, „adnotările" sunt considerate a fi mai valoroase decât textul propriu-zis al celor trei cărți arătate mai sus.

Se pare că varianta finală a *Istoriei Imperiului Otoman* D. Cantemir a înzestrat-o cu cel puțin două anexe: prima cuprinde portretele a 22 de sultani (reproduse de pictorul de la Curtea Otomană Leuni Celebi la rugămintea lui D. Cantemir), lipsind cele ale lui Suleiman Szah și Ahmed al III-lea, contemporanul lui D. Cantemir. Portretele aduse împreună cu textul *Istoriei* în Occident, au fost incluse doar în ediția germană din 1745, fiind repartizate la capitolele respective, precum și în ediția londoneză din 1756. A doua anexă, pare să fie cunoscutul „Plan al Constantinopolei" întocmit de D. Cantemir înainte de 1711, care este inclus în edițiile germană (1745) și engleză (1756), document cartografic deosebit de prețios pentru cunoașterea realităților din capitala otomană de la începutul sec. al XVIII-lea.

Una dintre problemele centrale care au trezit discuții aprinse în mediile academice a fost cea legată de sursele care le-a utilizat autorul în elaborarea *Istoriei* sale. Contribuții

valoroase la identificarea acestor izvoare au avut istoricii Franț Babinger[156], Gemil Tahsin[157], M. Guboglu[158], M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru[159] ș.a., care prin efortul lor comun au clarificat în mare parte lucrurile făcându-se și unele sistematizări și concluzii revelatorii. În prefață la *Istoria Imperiului Otoman*, D. Cantemir menționează că a apelat în mod critic la cronicile anonime turcești[160]. Nu s-a reușit totuși să fie identificat exact codicele care l-a avut la dispoziție D. Cantemir, cel care descrie evenimentele până la 1494, cel până la 1550 sau cel care ajunge în sec. al XVII-lea, în limba turcă sau traduse în limbile latină, germană și editate la Frankfurt în a doua jumătate a sec. al XVI-lea. De rând cu acestea, mai folosește, mai ales pentru perioadele timpurii ale istoriei otomane, o cronică universală turcească de Mehmed Neșri; compilația de cronici *Cele opt paradisuri* ale autorului persan Mevlana Idris, care a fost luată drept model de vestitul cronicar turc Sa'd ed-Din în lucrarea sa *Coroana Istoriilor*, pe care, precum se admite, a cunoscut-o și a utilizat-o D. Cantemir. Un alt izvor important de care s-a folosit principele moldovean a fost *Istoria universală* a lui Husein Hezarfenn din Kos, care, la rândul ei, se întemeiază pe cronicile lui Mustafa Genabi și Mustafa Ali, ajungând cu povestirea până la cucerirea Cameniței în 1672. Se admite, în special, că istoricul moldovean a utilizat informațiile din cronica lui Hezarfenn la prezentarea victoriilor lui Ștefan cel Mare asupra turcilor și ocuparea Sucevei de către Suleiman Magnificul în urma campaniei sale în Moldova din 1538, precum și la prezentarea altor evenimente, cum ar fi căderea Constantinopolului în 1453. S-a mai constatat că pentru elaborarea părții I a *Istoriei* Cantemir a folosit ca bază o prelucrare de cronici turcești întrunite sub genericul *Synopsis istoric*, al cărui autor ar putea fi Sa'di-Efendi din Larissa[161], prin 1696, și dedicată sultanului Mustafa al II-lea (1695–1703). Se admite, de asemenea, că pentru perioada sultanilor de la Mehmed al II-lea până la Mehmed al IV-lea a fost folosită de Cantemir o cronică turcească, întocmită pe la mijlocul secolului al XVI-lea, al cărei autor ar fi Ali-Efendi din Filipopoli. Mari dificultăți sunt întâmpinate de cercetători în identificarea unor altor cronici, citate de Cantemir din memorie[162].

În afară de sursele otomane, Cantemir a utilizat de asemenea critic un șir de cronici și memorii bizantine, între care cele ale împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzenul, mai ales în reflectarea evenimentelor, inclusiv cele ce țin de relațiile osmano-bizantine,

---

156 Babinger Fr., *Die osmanischen Quellen D. Cantemir's*, în *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, 1941. Extras, p. 3–12.

157 Tahsin G., *Considerations consernant l'Histoire Ottomane de Démètre Cantemir*, dans „Dacoromania", Jahrbuch für östliche Latinität, München, 1974, nr. 2, p. 155–166.

158 Cuboglu M., *Dimitrie – orientalist*, în „Studia et acta orientalia", București, 1961, nr. III, p. 129–160; Idem, *Dimitrie Cantemir și „Istoria Imperiului Otoman"*, în SAI, 1957, nr. II, p. 179–208.

159 Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M., *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman*, în „Studii. Revistă de istorie", București, tom. 26, 1973, nr. 5, p. 971–990 (în continuare: Alexandrescu-Dersca Bulgarz M.M. *Dimitrie Cantemir, istoric*).

160 *Ibidem*, p. 976.

161 Discuția în privința paternității acestei prelucrări continuă până în prezent (*Ibidem*, p. 979).

162 *Ibidem*, p. 976–979.

petrecute în timpul sultanilor Orkhan şi Umur beg de Ayudin; cronica lui Nicephoros Gregoras, care reflectă istoria Bizanţului între 1204 şi 1359 şi care cuprinde evenimente premergătoare întemeierii Imperiului Otoman din sec. al XIII-lea.

Dintre istoricii bizantini, D. Cantemir cel mai înalt îl apreciază pe Laonikos Chalkokondylas, autor al unei *Cronici a creşterii puterii turceşti şi căderii Împărăţiei Bizantine*[163] până în 1478. Deşi lucrarea acestuia conţine informaţii demne de încredere privind organizarea financiară şi militară a turcilor otomani, apoi în ceea ce priveşte originea dinastiei otomane, aceasta este plină de inexactităţi şi pasaje fanteziste, cărora istoricul moldovean le dă crezare, venind totodată cu explicaţii proprii în note bazate pe un cerc mai larg de izvoare, prezentate în adnotări. Pe cât de lejer a preluat D. Cantemir informaţiile de la Laonicos Chalcocondylas, pe atât de critic a selectat şi a inserat informaţia în istoria sa din cronica altui istoric bizantin Georgios Sphrantzes[164].

De rând cu numeroasele cronici turceşti şi bizantine, D. Cantemir a folosit şi o istorie a Persiei, „analele moldovene", fiind vorba evident de *Letopiseţul* lui Grigore Ureche, pe care îl citează din memorie, „analele muntene", care, precum se admite, reprezintă o formă amplificată a cronicii Ţării Româneşti şi chiar „analele rutene".

La examinarea textului *Istoria Imperiului Otoman* s-a constatat că D. Cantemir a recurs şi la lucrările unor autori occidentali. Dintre aceştia au fost remarcaţi G.A. Menavino[165], care a fost rob mai mulţi ani în seraiul lui Baiazid al II-lea; F. Lonicerus, profesorul de la Madrid, care a reeditat în *Chronicon Turcicorum* lucrarea lui B. Giorgievitz[166] şi ale altor creştini despre turci; O. Busdecq[167], solul lui Ferdinand I de Habsburg la Poartă, iar dintre contemporani pe Delacroix, P. Garzoni etc. Nu a putut însă folosi decât în foarte mică măsură documente de arhivă, de a căror valoare era pe deplin conştient. Toate aceste izvoare menţionate mai sus au fost completate mai ales pentru perioada de după 1661 cu informaţii orale obţinute de la contemporanii iniţiaţi în secretele Curţii Otomane, între care Panagiot Nicusios Mamona şi Emerik Thököly, precum şi cu propriile amintiri referitoare la evenimentele la care a participat, cum ar fi luptele de la Zenta (1697) şi Stănileşti (1711) ş.a.[168].

Aruncându-se o privire de ansamblu asupra conţinutului *Istoriei Imperiului Otoman*, s-a constatat că partea I a lucrării *Incrementa* [Creşterea] reprezintă o compilaţie bine închegată şi structurată după cronicile turceşti, fiind expusă istoria otomană începând cu obârşia dinastiei Aliotmăneşti, urmată de perioadele de domnie ale fiecărui sultan de la Suleiman Szah până la mijlocul domniei lui Mehmed al IV-lea (sec. XI-II–1672/1683). În centrul atenţiei autorului se află evoluţia politico-militară a Imperiu-

---

163 Chalcocondilas L., *Expuneri istorice*, traducere de V. Grecu, Bucureşti, 1958, p. 25.

164 Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M., *Dimitrie Cantemir*, p. 979–981.

165 Menavino G.A., *Tratatto de costumi e vita de Turchi*, Florenţa, 1548.

166 Giorgievitz B., *De origo imperii Turcorum eorumque administratio et disciplina*, Wittemberg, 1560; ed. a 2-a, 1562.

167 Busdecq O.-Gh.de, *Epistolae Turcicae*, Amsterdam, 1660.

168 Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M., *Dimitrie Cantemir*, p. 981.

lui Otoman şi este centrată pe biografiile sultanilor, luând atitudine faţă de informaţiile înşiruite în notele sale. Aspectul economic lipseşte total, iar informaţiile cu privire la cel social se reduce la menţiunea unor mişcări şi răscoale. În general istoricii apreciază valoarea ştiinţifică a acestei părţi ca depăşită şi nu mai poate fi sursă demnă de încredere în cercetarea istoriei Evului Mediu otoman.

În partea a II-a a lucrării *Decrementa* [Descreşterea] autorul expune evenimentele politice din ultima perioadă a domniei sultanului Mehmed al IV-lea până la bătălia şi încheierea păcii de la Stănileşti (1711). În special, o atenţie sporită istoricul acordă situaţiei interne a statului otoman, tulburat pe atunci de răscoalele ienicerilor şi paşalelor din Anatolia şi Rumelia, de mişcările ţărăneşti şi de nemulţumirile ulemalelor şi gebegiilor, iar în plan extern – campaniilor militare otomane, în special luptelor de asediere şi despresurare a Vienei, luptelor de la Zenta şi Petrovaradin, Stănileşti. Prezentând starea de lucruri care s-a creat în imperiu în ultimul sfert al sec. al XVII-lea şi începutul sec. al XVIII-lea, autorul arată că acesta este cuprins de intrigi, vrajbă, corupţie şi degradare morală atât în înaltele sfere ale puterii de la Curtea Otomană, cât şi în cele ale armatei, de unde reiese că Imperiul Otoman este în declin politic şi economic evident şi prin urmare „a sosit timpul ca diriguitorii marilor puteri creştine să-şi unească forţele şi să pornească război contra «Zmeului cu şapte capete»”[169].

În reflectarea evenimentelor autorul se sprijină pe observaţiile orale obţinute de la mai mulţi demnitari otomani, pe cronicile turceşti recente, inclusiv ale contemporanului său Husein Hezarfenn, precum şi pe amintirile personale de martor ocular. Partea a II-a cuprinde domniile a 5 sultani şi este aproape egală ca volum cu partea I, purtând un caracter preponderent memorialistic, mult mai bogată în material veridic şi de aceea este considerată mult mai valoroasă.

Compartimentele cele mai preţioase şi mai bogate în informaţii veridice ale *Istoriei* sunt considerate *Annatationes* [Adnotările] la cele trei cărţi ale lucrării, care cuprind comentarii întinse în formă de schiţe biografice a circa 150 de califi, şahi, sultani, hani şi dregători otomani, dintre care pe unii D. Cantemir i-a cunoscut personal. Alte note cuprind informaţii despre unele instituţii de stat, monumente istorice şi arhitectonice otomane, atât din capitală (trecute şi în planul topografic al Constantinopolului), cât şi din întreg imperiu, însemnări asupra vieţii culturale, religioase şi artistice, descrieri de obiceiuri şi tradiţii, ale modului de viaţă al turcilor şi al popoarelor din imperiu sau vasale acestuia, între care şi ţările române. În unele adnotări autorul aduce informaţii privind numismatica orientală şi diplomaţia turcă, arabă şi persană şi prezintă etimologii, unele fiind apreciate drept discutabile, privind toponimia orientală. În totalitatea lor, adnotările constituie un material informativ foarte preţios pentru cunoaşterea istoriei otomane în ultimele decenii ale sec. al XVII-lea şi primul deceniu al celui următor.

Istoria Imperiului Otoman poartă un caracter nu numai cognitiv, dar şi politic, prin care demască politica agresivă a cercurilor guvernatoare otomane. La temelia acestei

[169] Potlog V., *Dimitrie Cantemir – istoricul*, p. 118–119.

lucrări este pusă concepția evoluției ciclice a statelor, conform căreia împărăția otomană cunoaște o fază de creștere, urmată în chip necesar de una de decădere. Deși „nu aducea analiza cauzelor creșterii și declinului împărăției turcești…, oferea cititorului imaginea întreagă a expansiunii otomane și apoi a vicisitudinilor întâmpinate în cursul ultimelor decenii, care au decis importante reduceri ale teritoriului său european”[170], după asediul Vienei (1683). Anume aceste aspecte ale lărgirii în prima fază și ale retragerii în a doua fază sunt considerate drept criteriu pentru periodizarea istoriei imperiului.

Istoria a cunoscut o largă răspândire în toată Europa prin traducerile engleză, franceză, germană, iar mai târziu românească și turcească. Fiind editată în mai multe limbi vest-europene în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, *Istoria* a trezit un mare interes în cercurile savante și politice din întreaga Europă[171] și a constituit o importantă sursă de informare timp de aproape un secol.

Caracteristica sumară a principalelor opere istorice ale lui D. Cantemir, întreprinsă de noi, arată cu prisosință că principele moldovean a fost un istoric modern cu vaste și profunde viziuni asupra istoriei naționale și universale. Prin tratatele sale istorice el a constituit o întreagă epocă, depășind cu mult orizonturile cunoașterii trecutului în comparație cu predecesorii săi, deschizând totodată noi direcții în știința istorică modernă și contemporană.

3. DIMITRIE CANTEMIR – GEOGRAF

În urma cercetărilor efectuate în materie de tratate științifice și lucrări cartografice ale lui Dimitrie Cantemir, numeroși savanți care s-au aplecat asupra aprecierii valorii lor au ajuns la concluzia că el a avut o bună pregătire și în domeniul științei geografice. Încă din copilărie pe Dimitrie, fire cu un deosebit spirit de observație și curiozitate față de tot ce-l înconjura, se vede, l-a atras mediul plaiului natal cu toată bogăția și diversitatea sa.

Nu se știe cu certitudine dacă în casa părintelui său ori în Academia domnească i s-au predat și anumite cunoștințe ce țin de geografie în sensul de atunci al noțiunii, dar mai târziu în perioadele de ședere la Constantinopol, după cum s-a constatat, i-a avut

---

[170] Berza M., *Dimitrie Cantemir*, p. 146–147.

[171] Eșanu A., *D. Cantemir în biblioteca lui M.V. Lomonosov*, în „Tinerimea Moldovei”, Chișinău, 1986, 28 mai; Ploeșteanu Gr., *Receptarea „Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir în lumea germană (secolul XVIII–începutul sec. al XIX-lea)* în „Anuarul Institutului de Cercetări Socioumane «Gh. Șincai»”, II, Târgu-Mureș, 1999, p. 43–68; Idem, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir în Franța*, în „Studia Universitates Petru Maior”, Historia, I, Târgu-Mureș, 2001, p. 49–66; Idem, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir la maghiari*, în „Librăria”, I, Târgu-Mureș, 2002, p. 433–443.

în calitate de profesori la Academia Patriarhicească din partea locului pe celebrii cărturari greci Meletie de Arta şi Hrisant Notara, care aveau un vast orizont ştiinţific modern în diverse domenii, inclusiv în cel al ştiinţei geografice[172]. Ulterior aceştia au publicat importante tratate geografice în Europa, în primul caz fiind vorba de *Geografia veche şi nouă*[173], iar în al doilea de *Introducere în geografie şi astronomie*[174]. Comparând lucrările cu conţinut geografic şi hărţile lui Dimitrie Cantemir cu aceste tratate, istoricii au constatat interesante similitudini, dar şi deosebiri de metodă şi expunere a materiei, ceea ce i-au determinat să considere că învăţatul moldovean a ştiut să profite din plin de prelegerile acestor doi distinşi profesori. Se consideră, pe bună dreptate, că studiile la Academia menţionată mai sus au contribuit la adâncirea orientării lui ştiinţifice, realiste[175].

Pe lângă aceasta, Dimitrie Cantemir prin intermediul cărţii a ştiut să acumuleze vaste cunoştinţe de geografie istorică, dar şi de geografie modernă, contemporană lui din scrierile marilor gânditori antici, greci şi romani, care îi menţionează sau îi citează direct sau din memorie în scrierile sale; de la numeroşi autori occidentali, între care cei olandezi, germani, polonezi ş.a., precum şi de la cărturarii otomani, care ştiuse să înveţe mult de la marii geografi şi cartografi arabi. Nu este mai puţin adevărat că Dimitrie Cantemir a ştiut să înveţe, să acumuleze cunoştinţe geografice şi în timpul călătoriilor sale prin ţinuturile Ţării Moldovei, din numeroasele sale călătorii de la Iaşi la Istanbul şi împrejurimile acestuia, din participarea la campaniile militare ale Imperiului Otoman şi chiar din plimbările sale în lung şi în lat prin gigantica capitală a imperiului şi zonele maritime adiacente. O bogată experienţă de viaţă, dar şi de cunoaştere a mediului, o adevărată lecţie i-a oferit principelui moldovean refugiul său în Rusia (1711), unde i s-a deschis o nouă panoramă geografică în imperiul nordic cu marele sale deosebiri de relief, climă, ape, biodiversitate, de geografie umană (tradiţii, moravuri, habitat, îndeletniciri), structuri de stat, de proprietate, jurisprudenţă ş.a. Cu totul aparte se înscrie în această suită de acumulări în domeniul geografiei participarea sa la campania persană (1722–1723) la care principele moldovean a participat în calitate de consilier intim al ţarului în probleme de orientalistică, campania care i-a adus pe lângă altele vaste cunoştinţe în domeniul geografiei unui întins areal al Europei de Est ce ţine de bazinul marelui fluviu Volga, de Marea Caspică şi zona munţilor Caucaz. Aceste studii, experienţe şi acumulări de durată în domeniul ştiinţei geografice au fost reflectate într-un şir de scrieri şi lucrări cartografice.

[172] Panaitescu P.P., *Contribuţii la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în AAR MSI, Bucureşti, s. III, tom. VIII, mem. 7, Bucureşti, 1928, p. 176–181.

[173] Meletie de Arta, (?–1714) cel mai important geograf al vremii, profesor de geografie al lui Dimitrie Cantemir Γεωγραφία παλαια καὶ νέα, συελχθεῖσα έκ διαφόρων συγγραφέων παλαιῶντε καὶ νέων, Veneţia, 1728.

[174] Notara Hrisant (?–1731), astronom şi ecleziast român de origine greacă, ulterior patriarh al Ierusalimului (1707–1731). Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ γεωγραφικὰ καὶ σφαιρικά, Paris, 1716.

[175] Şandru I., *Dimitrie Cantemir – geograf şi cartograf*, în *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1973, p. 3–4 (în continuare: Şandru I., *Dimitrie Cantemir – geograf*).

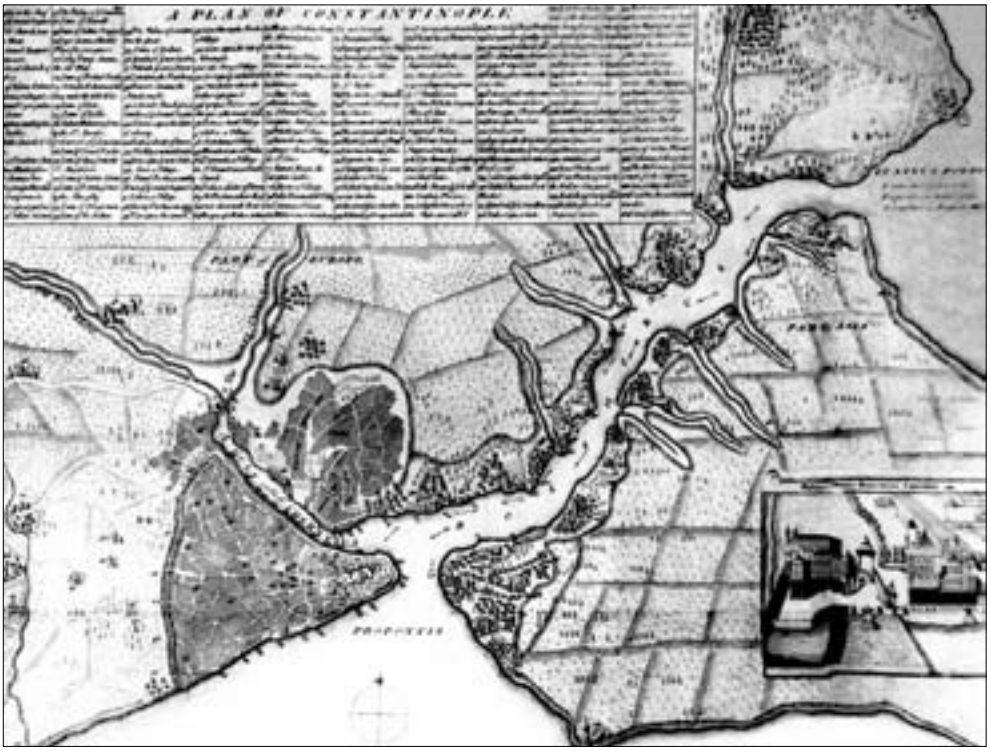

Planul orașului Constantinopol, desenat de D. Cantemir

O primă lucrare geografică și cartografică a lui D. Cantemir este considerată *Planul Constantinopolei*"[176], conceput sau poate și început după unii istorici la Istanbul și definitivat în Rusia, paralel cu încheierea lucrului asupra *Istoriei Imperiului Otoman*. Acest plan topografic se distinge prin exactitate și minuțiozitate științifică, prin mulțimea de detalii și elemente pe care le conține. Dintre acestea din urmă fac parte o sută șaizeci și unu de diverse instituții, monumente și alte elemente, inclusiv: trama stradală, piețe cu târguri, căi de acces în oraș, zone interne funcționale etc.; în exteriorul zidurilor orașului sunt incluse sate, moșii și culmi dominante. Dintre elementele principale fixate fac parte: saraiul sultanilor, haremul imperial, Eski Saray (Omphalos), palatul Eyub (fosta

[176] *План Константинополя или Царя града, иже прежде нарекасеся Византия, древле же Вигос. Завоеван Мухаммедом вторым лета господня 1453 месяца майа в 29 день. Нарисованный князем Димитрием Кантемиром. Грав[ер]. Алексей Зубов. 1720.* Originalul în l. latină pierdut sau nedescoperit. Matriță de aramă a hărții în l. rusă, azi în Colecția Muzeului Ermitaj din Sankt-Petersburg. Cópii: Biblioteca *Academiei de Științe a Rusiei*, Sankt-Petersburg, astăzi sub cota: БАН V P K/47, fără semne de apartenență; БАН V P K /46, exemplar din Biblioteca Tipografiei Sinodale. Hartă gravată rusă 59,5 x 82,5, 2 coli de hârtie încleiate împreună, exemplare păstrate în Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg și au făcut parte din colecția personală a lui Petru I.

mănăstire Blacherne), Saray Burnu, fostul Acropole, Sfânta Sofia, Hipodromul sau At-Meydani, palatul viziresc, cel al lui Yeniceri-Agasi, palatul amiralității (kapudania), reşedinţele de la țară ale sultanilor (Daud-Paşa şi Kara Agac Saray), propriul său palat de la Ortaköy ş.a.[177]

Planul este întocmit în conformitate cu rigorile științei de atunci, în special prin măsurări pe teren, sunt respectate proporțiile şi redarea principalelor elemente topografice. Astfel, relieful este redat prin haşuri, prin căsuțe – aglomerațiile locuite, prin copăcei sunt localizate pădurile ş.a. În strâmtoarea Bosfor, autorul fixează zonele de pescuit şi direcțiile curenților marini[178]. Fiind anexat la edițiile engleze (1734–1735; 1756) şi cele germane (1745) ale *Istoriei Imperiului Otoman*, acest plan al Constantinopolului a servit drept sursă de informare pentru multe generații de oameni de știință, de geografi în special, iar în zilele noastre drept o valoroasă sursă istorică.

Demetrii Kantemirs

historisch geographisch und politische

Beschreibung

der

Moldau,

nebst

dem Leben des Verfassers

und

einer Landcharte.

Frankfurt und Leipzig,

1771.

Descrierea Moldovei. Frankfurt şi Leipzig, 1771

Din întreaga operă cantemiriană cea mai importantă lucrare, cu conținut descriptiv geografic, este considerată unanim *Descrierea Moldovei*, care conține o întreagă parte dedicată geografiei Țării Moldovei. Spre deosebire de mulți geografi ai timpurilor noi, care tind să prezinte lucrări de geografie generală, Cantemir preferă să aprofundeze într-o lucrare cunoştințele despre o țară aparte, în cazul dat despre patria sa[179], în care de rând cu numeroase elemente ale „stării de odinioară", adică de geografie istorică se oprește mai cu seamă la prezentarea „stării de astăzi" pe multiple planuri ale acesteia, scoțând în evidență specificul geografic al Țării Moldovei.

Prin *Descriere* Cantemir nu numai că umplea un gol în procesul de cunoaştere a continentului european, dar şi atrăgea atenția Occidentului (din care cauză lucrarea a fost întocmită într-o limbă de largă circulație – latină) asupra unei țări cu mare potențial economic şi spiritual, ale cărei forțe erau puternic înlănțuite de stăpânirea multiseculară otomană.

[177] Cernovodeanu P., *Le Plan du Constantinople par Démètre Cantemir*, dans RESEE, Bucureşti, t. XXVII, 1989, nr. 1–2, p. 35–47.

[178] Şandru I., *Dimitrie Cantemir – geograf*, p. 5.

[179] *Ibidem*, p. 4.

Prin această lucrare autorul depășește caracterul descriptiv și tinde să explice și să compare originea, evoluția și manifestarea fenomenelor geografice și este considerat, în această privință, un precursor al gândirii științifice moderne. Prezentând pe multiple planuri realitățile Țării Moldovei, prin conținut și metodologie depășește în multe privințe lucrările similare precedente. Elaborarea acestei lucrări răspundea cerințelor vremii, aspirațiilor politice de libertate, făcând cunoscute colegilor săi de la Academia din Berlin, iar prin aceasta și marilor puteri europene, realitățile pământului și poporului moldav.

Așa cum o prezintă Cantemir în *Descriere*, Moldova era o țară de o relativă întindere cu hotare distincte între munții Carpați, Nistru, Dunăre și Marea Neagră, cu munți faimoși, câmpii, stepe, păduri, ape curgătoare și lacuri, cu bogate zăcăminte minerale de aur, sare, păcură, fier, selitră, cu soluri roditoare, pășuni întinse, cu o faună și floră de mare diversitate, cu orașe, târguri, sate, cetăți, mănăstiri; o țară cu oameni viteji, harnici, ospitalieri și buni creștini, cu un trecut istoric glorios, cu tradiții culturale, coborâtoare din vechea stirpe latină.

În partea I, numită „Geografică" a *Descrierii* Cantemir se oprește la câteva importante aspecte. Astfel în capitolul I, autorul caută să reconstituie și să explice nu numai obârșia țării sale, dar și încearcă să distingă din noianul veacurilor „numele vechi", iar prin aceasta și cele „de astăzi ale Moldovei", utilizând pe larg atât cunoștințele sale în domeniul istoriei și geografiei istorice, precum și cele de geografie contemporană lui. Printr-un scurt discurs istoric, autorul încearcă să întrevadă, prin negura de vremi, procesul de individualizare a spațiului geografic, de la est de Carpați cu hotare distincte dinspre Transilvania, Valahia la vest și sud-vest și câmpiile barbare la est, spațiu în care secole la rând au avut loc confruntări cu numeroase seminții nomade până la constituirea unui stat independent – Țara Moldovei. Pe parcursul acestor evenimente ea s-a impus treptat în conglomeratul de țări și popoare ale continentului, deși poporul ei nu se deosebea ca obârșie și tradiții de vasta arie de cultură postromană din nordul Dunării. Cu toate că prezintă o viziune preponderent legendară a genezei țării sale, autorul încearcă să explice fenomenul rezistenței neamului său „Roman" în fața vitregiilor istoriei, precum și obârșia numelui țării – Moldova (Moldavia)[180].

În cel de-al doilea capitol al aceleiași părți este arătată așezarea țării în spațiul geografic al Europei, recurgând la experiența și uneltele de măsurare ale științei geografice europene, plasând Țara Moldovei la latitudinea 44 de grade și 54 de minute până la 48 de grade și 51 de minute[181], iar longitudinea – de la 45 de grade și 39 de minute până la 53 de grade și 22 de minute de la meridianul Ferro. În continuare, Cantemir prezintă hotarele țării, arătând că în evoluția istorică „Moldova n-a cunoscut întotdeauna aceleași hotare, ci ba mai largi, ba mai strâmte, după felul creșterii și descreșterii Statului", după care descrie în evoluția lor

[180] Dimitrie Cantemir Pricipele Moldovei, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ed. Valentina și Andrei Eșanu, traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, 2007, p.131–132 (în continuare: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007).

[181] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2007, p. 140–141. Eroarea delimitării latitudinii este proprie întregii științe europene de atunci și se datorează imperfecțiunii instrumentelor de măsurare.

istorică hotarele Țării Moldovei dinspre sud – la Dunărea de Jos și Marea Neagră, dinspre nord – la râul Ceremuș, dinspre vest fiind atinse treptat culmile munților Carpați, iar dinspre est – la râul Nistru, arătând totodată țările și popoarele cu care se învecinează Moldova și lungimea hotarelor în „ceasuri de drum și mile italiene”[182]. Un spațiu larg acordă autorul în același capitol climei Moldovei, care în viziunea autorului influențează asupra stării sănătății, longevității și maladiilor care-și fac apariția periodic în acest spațiu. Cea mai prielnică climă pentru populație o consideră cea din zona premontană și colinară a țării[183].

În cel de-al treilea capitol sunt prezentate apele curgătoare și stătătoare, considerându-le ca una dintre marele bogății ale Moldovei. Cu neprefăcută mândrie, Cantemir scrie că „abia de mai găsi ape mai multe împodobite prin jocuri ale firii în vreun alt ținut la fel de strâmt, precum este Moldova”[184]. În primul rând, sunt descrise râurile cele mai mari care străbat sau fac hotar țării. Dintre cele dintâi sunt arătate râurile Siret, Prut, Moldova, Răut, Botna, precum și o mulțime de alte râulețe și pâraie, iar cele de hotar – Dunărea și Nistru. Navigabile sunt râurile Dunărea, Nistru, Prut și Siretul, evidențiindu-l în această privință pe cel dintâi, care, deși este controlat de domnii Moldovei pe o porțiune destul de limitată, totuși este de mare folos țării, deoarece în porturile sale „pe lângă corăbii de negoț ale feluritelor neamuri… și le oferă moldovenilor prilejul de a-și strămuta mărfurile, prin Hierasus [Prut – *n.n.*], la Constantinopole și către alte orașe învecinate cu Pontul”[185]. Atât fluviile, cât și mulțimea de râuri și râulețe sunt deosebit de bogate în ape curate și pești „deosebit de buni”, între care păstrăvul, lipanul și lostrița. De exemplu, Prutul „are cea mai ușoară și cea mai sănătoasă apă dintre toate cele pe care le cunosc…” , care „are leac împotriva tuturor bolilor”.

Din mulțimea de lacuri naturale și heleșteie pe care le are Moldova, merită să fie arătate, spune Cantemir: lacul Brateș, lacul Orheiului, lacul Dorohoiului, lacul Colacin și lacul Ovidului.

Într-un capitol distinct, al patrulea, autorul se oprește la provinciile și cetățile țării, arătând că Moldova este constituită din trei provincii istorice: Țara de Sus, Țara de Jos și Basarabia, provincii care la rândul lor sunt împărțite în ținuturi și ocoale în jurul unor orașe. Țara de Sus are în componența ei șapte ținuturi, inclusiv: Dorohoi, Hotin, Hârlău, Cernăuți, Suceava, Neamț și Bacău. Țara de Jos include 12 ținuturi: Iași, Cârligătura, Roman, Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Cohurlui, Fălciu, Lăpușna, Orhei și Soroca. Și Basarabia care are în componență ținuturile: Chilia, Ismail și Cetatea Albă. Atât hotarele țării, cât și limitele ținuturilor sunt marcate pe Harta Moldovei, ca anexă la *Descriere*.

Fără a intra în detalii, autorul caută să găsească și să prezinte pentru fiecare ținut, oraș, târg sau cetate anumite elemente caracteristice mai importante. Așa de exemplu, în ținutul Iașilor Cantemir acordă o atenție sporită orașului Iași. După ce îi prezin-

[182] *Ibidem*, p.142.
[183] *Ibidem*, p.140–142.
[184] *Ibidem*, p.146.
[185] *Ibidem*, p.146.

tă poziția geografică și obârșia numelui, arată că vechea urbe de pe Bahlui este reședință domnească și de aceea aici fiind situate palatul domnesc „care strânge într-acolo bogățiile întregii Țări", 40 de biserici, inclusiv cea cu hramul „Sf. Nicolae", parte din piatră, parte din lemn, cele mai multe destul de ales durate", reședință mitropolitană, „palate" boierești și că odinioară orașul număra 12 mii de case, dar care ajunsese pe timpul autorului la mare scădere, „încât de abia dacă a treia parte a lor va mai fi rămas întreagă" din cauza numeroaselor invazii străine[186].

În ținutul Fălciului autorul evidențiază „Fălciii, un târg nelepsit de eleganță", precum și „urmele unui străvechi oraș", la sigur legendar, considerat că în Antichitate ar fi fost reședința căpeteniei Taifalilor[187]. Prezentând ținutul Lăpușnei, autorul găsește de cuviință să informeze cititorul că pe timpuri „de acesta a ținut și Tighina, la Turci «Bender», un oraș și odinioară foarte întărit, și acum adăugit de către Turci cu multe lucrări, pe Tyras, pe vremurile noastre adăpostul Regelui Suediei, fugar din lupta de la Poltava". Despre ținutul Orheiului se arată că acesta își trage „numele de la orașul Orhei, de pe râul Răut, nu prea mare, dar ales, și îmbelșugat de toate cele necesare traiului omenesc". Deosebit de interesante descrieri face D. Cantemir ținuturilor și orașelor (Cetatea Albă; Smil, rebotezat de turci Ismail; Reni și Chilia), aflate sub puterea otomană pe când întocmea *Descrierea*, „a căror creștere le-a hărăzit-o libertatea, dar le-a luat-o tirania, nedreapta dușmancă a Statelor înfloritoare"[188].

Cel de-al cincilea capitol din prima parte a *Descrierii* este dedicat munților și minelor Moldovei[189]. La hotar cu Transilvania și Valahia „Moldova este aproape de peste tot încinsă de munți foarte înalți", de unde a „primit de la romani numele de „Dacia Muntoasă". Dintre cele mai înalte și mai frumoase piscuri carpatine, autorul evidențiază „Ceahlăul" situat în ținutul Neamțului, care „de le-ar fi fost cunoscut poveștilor celor vechi, ar fi fost nu mai puțin vestit decât Olympul…". Dintre alte zone montane este evidențiat muntele „Inău" în partea de nord-vest a Moldovei, care deși cedează ca altitudine celui dintâi, „dar nu mai prejos printr-un joc aparte, și nemaiobservat…" pe alte meleaguri, distingându-se prin pășuni deosebite. Pe lângă faptul că în munții Moldovei își au izvorul numeroase ape curgătoare, „Alpii noștri, subliniază D. Cantemir, nu sânt lipsiți nici de bogăția obișnuită munților, …de mine de minereuri", dar valorificarea lor „în vremurile noastre [pe timpul lui D. Cantemir – *n.n.*] … le-au stat piedică Moldovenilot lăcomia Turcilor…"[190].

Dintre alte mari avuții ale Țării Moldovei descrise în ultimele două capitole ale părții I sunt evidențiate câmpiile, vestite prin rodnicia cerealelor și viilor, precum și pădurile „minunate atât pentru lemnele lor de tăiat, …pomii fructiferi…", cât și „stejarul de la Moldova,

[186] *Ibidem*, p.154.

[187] *Ibidem*, p.157.

[188] *Ibidem*, p.163–164.

[189] *Ibidem*, p. 177–180.

[190] *Ibidem*, p. 178.

potrivit decât orice alt lemn pentru construirea corăbiilor”[191]. Pe toate meleagurile țării sunt întâlnite numeroase animale și păsări sălbatice. „Pădurile noastre, scrie autorul, sânt pline de râși, jderi, vulpi”, iar câmpiile de oi și cai sălbatici. O caracteristică aparte este rezervată zimbrului, care se întâlnește în munți, al cărui cap a vrut Dragoș, întâiul principe al Moldovei, „…să fie simbolul Provinciei lui”. De rând cu acestea, moldovenii se ocupă de creșterea animalelor domestice, care le aduc mari venituri, precum sunt oile „de munte și de Soroca”, la șes „turme întinse de boi… mari și frumoși”, bivoli, cai și porci[192].

Partea a doua a lucrării, deși este intitulată *Politică*, este apreciată de mulți cercetători preponderent ca una de geografie umană, în care sunt prezentate și caracterizate structurile socială și etnică ale populației, însoțite, fiecare dintre ele, de ample descrieri și caracteristici, de ordin istoric. De exemplu, în afară de moldoveni, care alcătuiesc marea majoritate a populației și sunt considerați de Cantemir, „născuți din sământă romană și ținuți, deopotrivă drept nobili”, autorul arată că țara este locuită și „de greci, albanezi, sârbi, bulgari, poloni, cazaci, ruși, unguri, germani, armeni, iudei și țigani puioși” [193]. După D. Cantemir, populația autohtonă e alcătuită din boieri, mazili și țărani, fiecare cu obârșia sa, drepturile, îndatoririle lor. Cât privește țăranii moldoveni, Cantemir spune „… sânt cei mai necăjiți din toți lucrătorii pământului, câți se află pe lume, dacă belșugul gliei și al roadelor nu i-ar mai scoate din sărăcie… ”[194]

Astfel, întreg conținutul *Descrierii* arată că autorul ei era legat de pământul pe care s-a născut și pe care a dorit să-l facă cunoscut întregii lumi[195]. În prezentarea istorică și socială „el a dat dovadă de o înaltă competență, care-l situează în poziția de deschizător de noi orizonturi în interpretarea complexelor teritoriale de țări sau ținuturi”[196].

Precum se subliniază pe bună dreptate, D. Cantemir „a fost geograf în măsura în care această știință putea sprijini lucrările sale istoriografice”[197]. Drept exemplu în această privință poate servi *Istoria Imperiului Otoman*, care a fost concepută ca o lucrare istorică, privind expansiunea teritorială a puterii turcești cu începere de la Othman I la sf. sec. al XIII-lea, care a pornit dintr-un ținut în preajma Mării Caspice, pentru dobândirea „noii patrii” în Asia Mică, și continuând până la și după Soliman Magnificul, care prin războaie de cucerire au înglobat în Imperiul Otoman vaste teritorii și numeroase popoare din Asia, Europa și Africa. Expunând istoria otomană în ordinea cronologică a domniilor sultanilor până în primele decenii ale sec. al XVIII-lea, autorul arată pe această cale cu multe detalii și exactitate, „numirile de țări, popoare și cetăți cucerite, încât cineva care ar nota toate aceste repere ar putea construi o hartă a expansiunii Im-

191 *Ibidem*, p. 181–183.

192 *Ibidem*, p. 185–188.

193 *Ibidem*, p. 298.

194 *Ibidem*, p. 299.

195 Șandru I., *Dimitrie Cantemir – geograf*, p. 8.

196 *Ibidem*, p. 8.

197 Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir – geograf*, în RMM, București, 1988, nr.10, p. 64.

periului Otoman”[198]. Pe lângă acestea, sunt făcute descrieri ale unor spații geografice, provincii otomane, munți, șesuri, deșerturi, râuri, mări, precum și numeroase elemente specifice unor spații limitate, orașe, cetăți, dar și oameni, inclusiv pe care i-a cunoscut personal, care demonstrează cu prisosință că D. Cantemir este un foarte bun cunoscător al geografiei fizice și umane, uimindu-ne până astăzi prin bogăția de materiale geografice, țesute în această lucrare.

Prin urmare, *Istoria Imperiului Otoman* de factură istorică este totodată și una de geografie istorică. Nu trebuie însă să ne închipuim că autorul s-a gândit să întocmească o geografie a statului othman, putem însă afirma că el a pus geografia în serviciul istoriei, lucru obișnuit pe atunci în întreaga istoriografie europeană.

Drept o etapă calitativ nouă în activitatea științifică de geograf a lui D. Cantemir poate fi considerată cea legată de participarea sa în campania persană (1722–1723), în urma căreia el a acumulat material de pe teren în formă de note și însemnări de călătorie, dar și de fin observator; a făcut desene și schițe de hărți[199], care trebuiau să servească ulterior la elaborarea unei ample lucrări de geografie a zonei Mării Caspice și munților Caucaz. Primul cercetător care a folosit aceste materiale a fost T.S. Bayer, care în 1726 a întocmit lucrarea *De muro Caucaseo*[200].

Materialele descoperite până în prezent, care provin din această campanie, trebuiau să servească autorului la întocmirea hărții zonei, analizându-le în funcție de nivelul Mării Caspice. Descriind bazinul hidrografic și culmile muntoase, el implantează în schițele sale de teren fortificațiile atribuite lui Alexandru Macedon din această arie geografică. În special, „după ce desenează ansamblul coloanelor unui obiectiv” ale acestor ziduri, „indicând grosimea și înălțimea lor, ca și înfățișarea ansamblului văzut frontal, Cantemir adaugă drumul de acces prin munți și, în partea de jos a desenului, profilul dantelat al culmilor” munților Caucaz. Este necesar să arătăm că învățatul principe face observațiile proprii pentru studiul său atât de pe mare, cât și de pe uscat, pentru a prinde cât mai multe detalii ale reliefului, ale rețelei hidrografice și ale altor elemente de factură umană, încât să-și facă o reprezentare cât mai adecvată despre cele studiate. În urma investigațiilor de pe teren, datorită materialelor rămase de la D. Cantemir, s-a constatat că el pentru prima dată în istoria științei geografice a întocmit schițele necesare de pe o navă maritimă, reușind să noteze „limita zăpezilor eterne” ale Caucazului și „adâncimea cursurilor de apă”. Totodată, el compară altitudinile montane între ele și le raportează la nivelul mării, vorbește despre reperele mai vechi sau mai noi care puteau interesa, despre furtunile specifice Caspicii toamna, despre iarba nouă de septembrie ș.a. Aceste detalii erau în concordanță cu parametrii pe care-i atinsese știința geografică de atunci, iar în unele privințe depășeau standardul epocii. Văzute de la nivelul științei de astăzi, schițele lăsate de D. Cantemir, fără în-

---

198 Mihăilescu V., *Geografie și etnografie în opera lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, p. 86–87.

199 Multe din aceste materiale au fost incluse în vol. VII al ediției de *Opere*.

200 Publicat în 1726 în „Comentarii Academiae Petropolitanae”, prima revistă a Academiei Imperiale de Științe a Rusiei.

doială, au şi un anumit grad de eroare (de exemplu, zonele muntoase sunt simţitor mai dilatate, conform măsurărilor moderne) şi sunt proprii metodelor de investigare şi de măsurare a distanţelor din acele vremuri, căci acestea se făceau în paşi sau în ceasuri, echivalate apoi cu milele sau verstele, or, zonele de munte diferă de cele de şes (se merge mai greu)[201].

Din păcate, moartea care a survenit la scurtă vreme de la întoarcerea din campania persană, nu i-au dat posibilitate lui D. Cantemir să ducă la bun sfârşit această interesantă lucrare geografică. Cu toate acestea, atât notele, desenele şi schiţele întocmite în zona Mării Caspice şi a Caucazului, cât şi lucrările prezentate mai sus arată că principele moldovean a fost un savant geograf de o vastă cultură ştiinţifică, cu profunde cunoştinţe moderne în acest domeniu. Întreaga sa operă geografică şi investigaţiile sale în acest domeniu a avut la temelie sistemul de întocmire a hărţilor elaborat de Gerardus Mercator (1512–1594), pe care l-a cunoscut prin intermediul marilor săi profesori de la Academia Patriarhicească din Constantinopol, Meletie de Arta şi Hrisant Notara, autori de tratate fundamentale de geografie, care au studiat în Italia şi care au cunoscut operele celebrului geograf flamand *Tabulae geographicae ad mentem Ptolemaei* şi *Atlas Minor.*

4. ACTIVITATEA CARTOGRAFICĂ A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Dimitrie Cantemir avea o temeinică pregătire în domeniul ştiinţei geografice şi, în special, în cel al cartografiei. Cercetările au arătat că el nu a fost un cartograf amator, cum se credea un timp, după editarea *Hărţii Moldovei* ca supliment la ediţiile germane ale *Descrierii Moldovei* (1769–1770, 1771), ci un cartograf talentat, ale cărui merite sunt recunoscute într-un şir de tratate de istorie a cartografiei europene, având o contribuţie importantă la dezvoltarea ştiinţei geografice şi a cartografiei.

Cunoscutul istoric al cartografiei Leo Bagrow înscrie numele domnului moldovean printre cei mai merituoşi 1435 de cartografi din întreaga lume, consacrându-i o notă bibliografică[202]. D. Cantemir mai figurează şi în alte tratate de istorie a cartografiei[203],

[201] Ţarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir – geograf*p. 63.

[202] Bagrow L., *Geschichte der Kartographie, mit 228 Wiedergaben und Karten auf 8 Farbtafeln, 112 Kunstdrucktafeln und im Text 1465 Namen und Daten von Kartografen*, Berlin, 1951, S. 336. Mai târziu această lucrare a fost tradusă în limba engleză: Bagrow Leo, *History of Cartography*. Revised and enlarged by R.A. Skelton, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1964, p. 236.

[203] Bagrow L., Skelton R.A., *Meister der Kartographie*, Berlin, 1963, S. 475; Leithäser I.G., *Mapae mundi. Die geistige Eroberung der Welt*, Berlin, 1958, S. 342; Lister R., *How to identify old maps and globes: a list of cartographers, engravers, publishers and printers concorded with printed maps and globes from c. 1500 to 1850*, London, 1965, p. 138.

precum și în marea listă a cartografilor din toate țările și din toate timpurile, editată de W. Bonacker[204].

Dimitrie Cantemir considera harta (ori, cum o mai numea, „mappa" sau „tabula") drept sursă importantă de informare. El a definit-o în felul următor: „...mappa altă nu iaste, fără numai istorie în șiruiri însămnată, carea decât istoriia în slove spusă, mai chiar [clar – *n.n.*] și mai aiavea arată părțile locului și ținuturile țărâi"[205].

Harta Zidului Caucazului lângă Derbent, desenată de D. Cantemir în 1722

Principele moldovean este cunoscut ca autor al unui *Plan topografic al Constantinopolei*[206], capitala Imperiului Otoman, pe care majoritatea cercetătorilor îl datează din perioada de până la 1711 și este, probabil, prima lui lucrare cartografică, care a trezit un mare interes atât în Rusia, cât și în Europa Occidentală. Astfel, în 1717, planul a fost gravat de meșterul rus A. Zubov[207], iar în 1720 – editat la Petersburg[208]. Mai târziu, *Planul topografic al Constantinopolei* a fost reprodus în edițiile engleză (1734), franceză (1743) și germană (1745) ale lucrării lui D. Cantemir *Istoria Imperiului Otoman*. Planul a fost făcut cu mare precizie și acuratețe, incluzând un important număr de locuri memorabile și monumente din capitala Imperiului Otoman, trezind până astăzi un interes deosebit din partea istoricilor și, bine-

---

[204] Bonacker W., *Kartenmacher aller Länder und Zeiten*, Stuttgart, 1966, S. 62.

[205] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. II, București, 2000, p. 161.

[206] *План Константинополя или Царя града, иже прежде нарекасеся Византия, древле же Вигос. Завоеван Мухаммедом вторым лета господня 1453 месяца майа в 29 день. Нарисованный князем Димитрием Кантемиром. Грав[ер] Алексей Зубов. 1720*. Hartă gravată rusă 59,5 x 82,5, 2 coli de hârtie încleiate împreună, exemplare păstrate în Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg și au făcut parte din colecția personală a lui Petru I, astăzi sub cota: БАН V P K/47, fără semne de apartenență; БАН V P K /46, exemplar din Biblioteca Tipografiei Sinodale (*Исторический очерк и обзор фондов и рукописного отдела Библиотеки Академии Наук. Карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры собрания Петра 1*, Москва–Ленинград, 1961, с. 42, № 636; с.184, № 395; Râpă-Buicliu D., *Bibliografia românească veche. Additamenta*, vol. I. 1536–1830, Galați, 2000, p. 72); vezi și Cernovodeanu P., *Le plan de Constantinople par Démètre Cantemir*, dans RESEE, București, t. XXVII, 1989, nr. 1–2, p. 35–47.

[207] Gravura se păstrează în Ermitajul din Sankt-Petersburg (Пекарский П.П., *Наука и литература при Петре Великом. Введение в историю просвещения в России XVIII столетия*, Санкт-Петербург, 1862, том 1, с. 252).Vezi mai detaliat despre gravorul Alexei Zubov: Алексеева М.А., *Братья Иван и Алексей Зубовы и гравюра Петровского времени*, в кн.: *Россия в период реформы Петра 1*, Москва, 1973.

[208] O copie a acestui plan-hartă, făcută de A. Zubov (în 1720), precum și o copie a harții „Zidului Caucazian" au fost atestate în colecțiile personale ale lui Petru I. Vezi: *Реестры карт, планов, атласов, чертежей, рисунков и гравюр собрания Петра I*, в кн.: *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии Наук: карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры собрания Петра I*, Москва–Ленинград, 1961. с. 42, 57. Alte două cópii (dintre care una aparținuse Bibliotecii Tipografiei Sinodale din Petersburg) se păstrează azi în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Federației Ruse (secția din Sankt-Petersburg).

înțeles, poate fi consultat cu real folos, cum a făcut-o relativ recent istoricul german R. Mayer[209].

Dimitrie Cantemir este şi autorul unei hărți (plan) a aşa-numitului „Zid Caucazian", intitulat *De Muro Caucaseo*, întocmită în timpul campaniei persane a lui Petru I din 1721–1722, la care luase parte şi cărturarul nostru, în calitate de consilier al acestuia. După unii martori oculari, Dimitrie Cantemir, din cauza operațiilor militare, nu a reuşit să se afle în preajma acestui monument istoric decât o singură zi. Cu toate acestea, el a reuşit să facă cunoştință şi să descrie amănunțit această construcție atât de pe mare, cât şi de pe uscat[210]. Faptul că Dimitrie Cantemir a reuşit să întocmească şi un plan destul de exact al monumentului ne vorbeşte despre aceea că el era un desenator şi cartograf înzestrat. Acest plan, împreună cu un studiu în limba latină, a fost publicat în 1726 de Gottlieb S. Bayer[211]. Aceleaşi materiale au fost traduse în limba rusă de Ivan Ilinski şi editate în 1728[212]. După cum arată unele informații, acest plan al Zidului Caucazian a trezit interes, în perioada imediat următoare după elaborare, din partea autorităților de stat, a lui Petru I personal[213], precum şi a unor oameni de ştiință din Rusia. Aşa, de exemplu, în 1728, un cartograf anonim din Departamentul geografic al Academiei de Ştiințe din Petersburg a întocmit o copie a acestei lucrări, cu dimensiunile 21x16,5 cm, din care aflăm şi titlul ei deplin: *Tractus Orientalis Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a Celsissimo Principe Demetrio Cantemiro*[214].

Dimitrie Cantemir a elaborat o serie de alte hărți, nedescoperite până azi, printre care o *Hartă a Daciei*, despre care el aminteşte frecvent în *Hronic*, o *Mică hartă a Da-*

---

[209] Mayer R., *Bizantion–Konstantinopolis–Istambul, eine genetische Staadtgeographie*, Wien und Leipzig, 1943, S. 62.

[210] *История Отечественного Востоковедения до середины XIX века*, Москва, 1990, с. 46; Cioranesco G., *L'activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)*, dans *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XXIX (2), avril–juin 1988, Paris, p. 264.

[211] *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, tom. I, 1726, p. 462; *История Академии Наук СССР*, том 1 (1724–1803), Москва–Ленинград, 1958, с. 125–126; Cernovodeanu P., *Les oeuvres de Démètre Cantémir présentées par „Acta eruditiorum" de Leipzig (1714–1738)*, dans RESEE, 1974, nr. 4, p. 537–550.

[212] *О Стене Кавказской (Перевод И. Ильинский)*, в кн.: *Краткое описание Комментариев Академии Наук,* СПб, 1728, часть 1, с. 167–207. Apud: *История Отечественного Востоковедения до середины XIX века*, Москва, 1990, с. 46.

[213] O variantă a acestei lucrări topografico-cartografice a făcut parte din colecția lui Petru I purtând titlul: *Карта местности на Кавказе с изображением стены и дороги от Пирдочинской (Пирдемиской) до Шемахи (Кимахи), близ г. Дербента*. Scara în stânjeni, 63 x 65 cm. În notele explicative ale editorilor catalogului se arată că harta a fost întocmită în primul pătrar al sec. al XVIII-lea, fiind executată cu pana şi pensula în tuş. Harta este fără titlu. Notele convenționale în limba latină, plasate pe versoul hărții, sunt întocmite în al doilea pătrar al sec. al XVIII-lea. Pe hartă colinele sunt însemnate prin mușuroaie, localitățile prin căsuțe. Harta este desenată pe câteva foi încleiate una de alta. În catalogul biroului geografic, întocmit în 1735, harta este intitulată: *Стена близ Дербента чрез Князя Кантемира*. Planul se păstrează în depozitul de hărți al Bibliotecii Academiei de Ştiințe din Sankt-Petersburg, № 738 (Александров Б.В., *Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии Наук СССР*, в кн.: Гнучев В. Ф., *Географический департамент Академии Наук XVIII века*. Под ред. А.И. Андреева. Труды Архива АН СССР, вып. 6, Москва–Ленинград, 1946, № 340; *Исторический очерк и обзор фондов и рукописного Отдела Библиотеки Академии Наук. Карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры собрания Петра I*, Москва–Ленинград, 1961, с. 192, № 429).

[214] *Труды Архива Академии Наук СССР*, вып. 6. Географический департамент Академии Наук XVIII века, Москва, 1946, № 165, с. 253.

ciei şi Moesiei, hărţi care diferă una de alta, probabil nu numai prin denumirile lor, dar şi prin dimensiunile şi conţinutul lor. Dacă prima dintre ele era un supliment la *Hronic*, cea de-a doua putea fi, după cum reiese din corespondenţa din anii 1724–1728 dintre Johann T. Jablonsky (reprezentant al Academiei din Berlin) şi Heinrich von Huyssen (reprezentant al curţii imperiale şi al cercurilor savante ruse), un supliment la o altă lucrare a sa *Dacia vetus et nova* [Dacia veche şi nouă]. Astfel, după ce, în câteva scrisori, J.T. Jablonsky îl roagă pe H. Huyssen să-i trimită lucrarea lui D. Cantemir *Dacia veche şi nouă*, la 4 mai 1725, „confirmând primirea din partea lui H. Huyssen din Rusia a unor noi colete de cărţi, anunţă că printre altele se află şi *Mica hartă a Daciei şi Moesiei* [La petite carte Dacyarum et Moesyarum], care s-a găsit în primul din pachetele expediate. Se doreşte ca ea să fie cât mai curând urmată de manuscrisul întregii istorii a acestor provincii”[215].

În temeiul ştirilor avute la dispoziţie, Tiberiu Truţer încearcă să răspundă la întrebarea, despre ce fel de hartă este vorba? Pornind de la scrisoarea lui J.T. Jablonsky şi de la datele documentare citate în monografia lui P.P. Panaitescu despre Dimitrie Cantemir, savantul îşi pune întrebarea dacă nu cumva, în toate aceste cazuri, este vorba de una şi aceeaşi *Hartă a Moldovei*[216]. P.P. Panaitescu arată că geograful francez Joseph-Nicolas Delisle (1688–1768) a luat cunoştinţă în 1726, adică chiar în anul sosirii sale la Sankt-Petersburg, de manuscrisul unei scrieri numite *Dacia vetus et nova*, prin intermediul lui Antioh Cantemir[217]. Manuscrisul, după cum afirmă J.-N. Delisle, era însoţit de o hartă de format mare, desenată de mână. Din anumite cauze [probabil, pentru că trebuia, conform promisiunii, să fie expediată la Berlin – *n.n.*] J.-N. Delisle n-a reuşit să copieze nici harta, nici manuscrisul, lucru pe care doar îl începuse. Mai târziu, prin 1737, el obţine din Olanda, după cum ne mărturiseşte el însuşi, un exemplar al hărţii gravate a Moldovei, dar de proporţii mai reduse. P.P. Panaitescu considera că aceasta nu putea fi alta decât *Harta Moldovei* – supliment la *Descriere* – singura dintre hărţile lui Dimitrie Cantemir cunoscută azi [după cópii posterioare – *n.n.*]. Mai târziu s-a dovedit că J.- N. Delisle primise din Olanda harta gravată a Moldovei[218], care a avut la bază harta autografă a lui D. Cantemir. În scrisoarea lui J. T. Jablonsky se menţionează că la Berlin a fost expediată o hartă de format mic, iar geograful J.-N. Delisle a avut la dispoziţie la Sankt-Petersburg o hartă de format mare aparţinând lui D. Cantemir. Prin urmare, este vorba de două hărţi diferite: în primul caz – o hartă-supliment la lucrarea *Dacia veche şi nouă*, iar în al doilea – a putut fi chiar acea *Hartă a Moldovei*, supliment la *Descrierea Mol-*

---

215 Truţer T., *Aspecte inedite privind relaţiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum”, 1971, nr. 10, p. 79 (în continuare: Truţer T., *Aspecte inedite*); Winter E., *Die Brüder Daniel Ernst und Johann Jablonsky und Russland*, in „Acta Comeniana”, vol. XXIII, Praga, 1965, S. 137, doc. nr. 12.

216 Truţer T., *Aspecte inedite*, p. 81.

217 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 224–225.

218 Acest exemplar al hărţii gravate a lui D. Cantemir a fost descoperit în colecţia de hărţi şi manuscrise a savantului francez J.N. Delisle, pe care a primit-o în timpul aflării sale în Rusia. Mai amănunţit despre activitatea ştiinţifică a lui J.N. Delisle în Rusia, vezi: Невская Н.И., *Петербургская астрономическая школа XVIII в.*, Ленинград, 1984.

dovei. Problema identificării acestor hărți ale lui Dimitrie Cantemir mai rămâne deschisă, până când, în urma cercetărilor în arhivele Federației Ruse sau în cele vest-europene, vor fi scoase în evidență noi documente, inclusiv cartografice, care ar clarifica definitiv problema.

Cea mai de seamă operă cartografică a lui Dimitrie Cantemir din cele cunoscute până astăzi este *Harta Moldovei*, parte componentă a *Descrierii*. Multă vreme s-a crezut că *Harta Moldovei* anexată la ediţiile germane din 1769–1770, 1771 era *Harta* originală a lui D. Cantemir, formându-se astfel o părere greşită, precum că autorul ei este un cartograf mediocru. Harta Moldovei din ediţiile germane, după cum am constatat mai târziu, a fost întocmită de Rolfsen, un cartograf minor din sec. al XVIII-lea, dar meritul lui constă în informarea publicului savant european că D. Cantemir desenase şi o *Hartă a Moldovei*[219], stimulând, astfel, căutările în vederea identificării hărţii autentice cantemiriene.

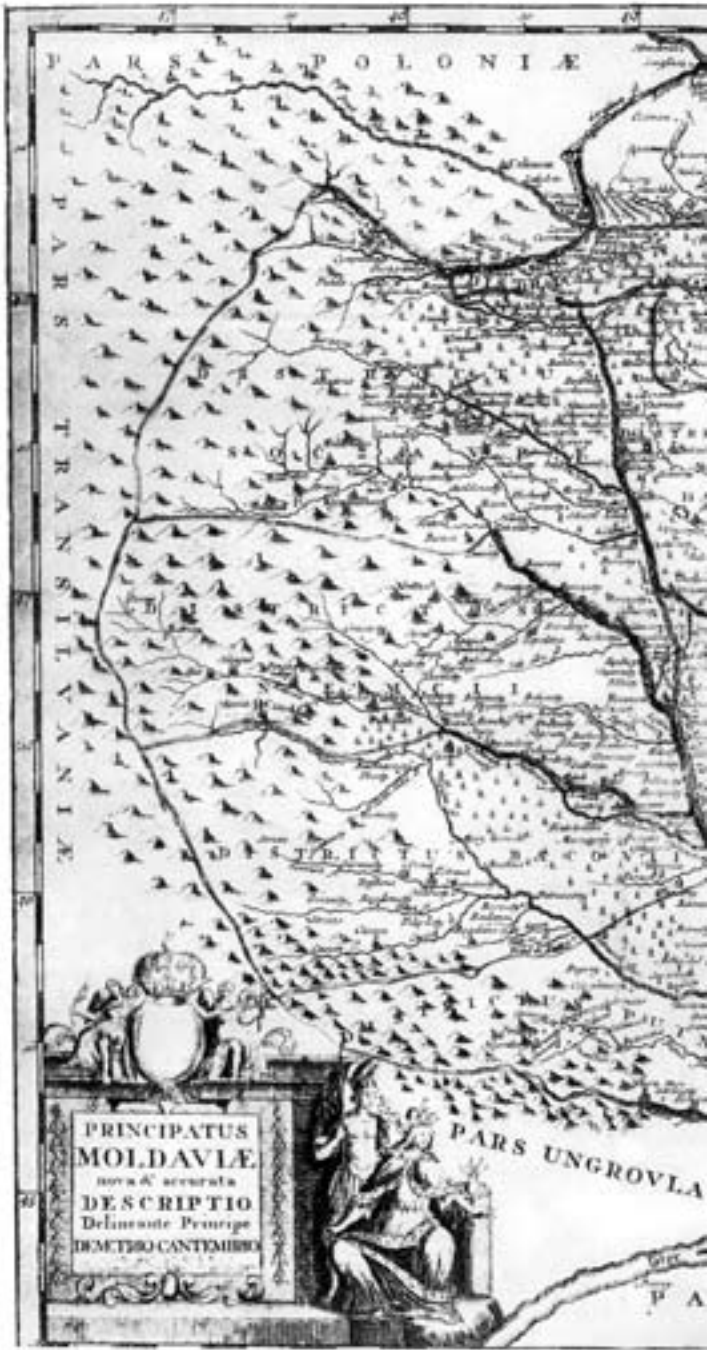

[219] Vezi: Прока В.Е., *Географическая карта Молдавии Дмитрия Кантемира*, в „Вопросы географии". Кишинев, 1975, вып. 10, p. 161–171.

Hartă din „Descrierea Moldovei”

Când a fost întocmită *Harta Moldovei*? După unii istorici, Dimitrie Cantemir a elaborat *Harta* sa pe când se afla în scaunul țării, prin 1710–1711[220], iar după alții – în timpul aflării la Moscova, prin 1714–1716, concomitent cu textul *Descrierii.* După cât se pare, în timpul domniei, ba poate și mai înainte, D. Cantemir a reușit să efectueze doar un anumit lucru pregătitor în vederea acelei munci de mai departe, care a avut drept rezultat *Harta Moldovei*, prima dintre hărțile Moldovei, realizată de un român.

Dacă admitem că lucrarea *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* [Despre numele de odinioară și de astăzi a Moldovei] este o variantă preparatorie și premergătoare capitolului respectiv din partea întâi a *Descrierii*, în care este deja menționată harta[221], atunci ar trebui să credem că elaborarea *Hărții Moldovei* a fost încheiată, cel puțin în linii mari, până la definitivarea textului *Descrierii*. După cum admite Dan Sluşanschi[222], D. Cantemir a scris *De antiquis* în timpul aflării sale la Moscova, poate chiar, am adăuga noi, în prima perioadă după stabilirea sa în vechea capitală a Rusiei, lucrare pe care spera să o îmbogățească ulterior. Am putea presupune că savantul român avea o variantă a hărții până la evenimentele din vara anului 1711. Paralel cu elaborarea textului *Descrierii*, prin 1714–1716, D. Cantemir revine la *Harta Moldovei*, efectuând anumite precizări în conținutul ei. Astfel încât, odată cu încheierea lucrului asupra textului *Descrierii*, D. Cantemir finisează și *Harta.*

Un imbold (nu unicul și poate nici cel mai important) pentru definitivarea *Hărții* trebuie considerat momentul alegerii lui D. Cantemir (în 1714) în calitate de membru titular al Academiei din Berlin. Către această perioadă, D. Cantemir izbutise să-și informeze corespondenții săi din Berlin despre lucrările sale publicate și cele în manuscris, despre diverse materiale editate, precum și despre proiectele sale de viitor. Totuși din aceste informații nu reiese că D. Cantemir ar fi avut deja pregătită o hartă a Moldovei. Cu toate acestea, el a reușit pe deplin să trezească interesul față de investigațiile sale științifice la Academia din Berlin. Bineînțeles, informațiile despre D. Cantemir nu se reduceau numai la eforturile sale personale. După stabilirea sa în Rusia, cărturarul român reuși să câștige autoritatea și stima în mediul științific din această țară, printre care și oameni de știință germani, aflați în serviciul țarului (Johann Daniel Schumacher[223], Heinrich Huyssen, L.L. Blumentrost, frații Gross ș.a.). După ce

---

220 Vâlsan G., *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în AAR MSI, s. III, tom. VI, mem. 9, București, 1924. În istoriografia din ultimii ani această părere este susținută de cercetătorul Mihăescu V.., *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în Cantemir D.. *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, București, 1973 , p. 377–386.

221 Sluşanschi D., *Introducere*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. IX, partea I, București, 1983, p. 16.

222 *Ibidem*.

223 Schumacher J.D. (1690–1761), german de origine, activează în Rusia din 1714 în calitate de secretar și bibliotecar al leib-medicului R.C. Areskin. A jucat un rol important în stabilirea aici a oamenilor de știință din străinătate. Avea, de asemenea, o anumită calificare și în domeniul cartografiei, căci ulterior devine consilier al cancelariei academice, unul din principalii conducători ai Academiei Imperiale de Științe a Rusiei, responsabil de pregătirea și editarea, în 1745, la Petersburg, a *Marelui Atlas a Rusiei* (Пекарский П.П., *История императорской Академии Наук*, том 1, СПб., 1870, с. 15–65).

la Academia din Berlin a devenit cunoscută vasta arie de interese a lui D. Cantemir, în scrisorile lor de răspuns, reprezentanții acestei instituții științifice i-au comunicat „principelui valah" care informații și lucrări concrete ale sale sunt așteptate cu deosebit interes la Berlin.

Despre faptul precum că *Harta Moldovei* a fost finisată după stabilirea sa în Rusia ne vorbesc unele date convingătoare. În primul rând, pe la sfârșitul anului 1713–prima jumătate a anului 1714, când aveau loc negocierile în privința alegerii lui D. Cantemir ca membru al Academiei din Berlin, la rugămintea reprezentanților acestei instituții de a indica exact așezarea geografică a celor două principate valahe (Moldova și Valahia), hotarele și capitalele lor, precum și alte date, atât fostul domn moldovean, cât și alți corespondenți din Rusia, ce-l recomandau Academiei din Berlin, nu puteau deocamdată oferi nimic concret la aceste solicitări de ordin geografic[224], ceea ce ar însemna, după opinia noastră, că D. Cantemir nu începuse lucrul direct asupra *Hărții Moldovei*. Ba mai mult, despre o asemenea lucrare principele moldovean nu pomenește nici atunci când le scrie corespondenților săi berlinezi despre proiectele sale de viitor[225].

În acest fel constatăm că, deși D. Cantemir concepuse *Harta Moldovei*, poate, încă în perioada de domnie, când reușise deja să acumuleze un anumit material, totuși realizarea acestui proiect a avut loc după alegerea sa ca membru titular al Societății Literare Brandenburgice. Și dacă însuși textul *Descrierii Moldovei* a început să fie elaborat aproximativ din a doua jumătate a anului 1714, lucrul asupra *Hărții* este efectuat concomitent, desăvârșindu-se treptat, deoarece deja în varianta finală a lucrării cititorului i se propune, destul de frecvent, pentru verificarea celor afirmate, să consulte *Harta*. În *Istoria Imperiului Otoman*, începută înainte de *Descrierea Moldovei* și terminată mai târziu, D. Cantemir se plângea că toate hărțile Moldovei [226] au limitele teritoriale greșite și sunt desenate „absurd și eronat"[227], fără a arăta precum că el însuși a elaborat o hartă mai exactă, cum ar fi fost cazul s-o facă, dacă ar fi avut-o pe atunci. Acest fapt, după părerea noastră, vine din nou să demonstreze că până prin 1714 Dimitrie Cantemir nu încheiase lucrul asupra *Hărții Moldovei*. În *Hronic*, a cărui elaborare a fost încheiată

---

[224] Winter E., *Die Brüder Daniel Ernst und Johann Jablonsky und Russland*, in „Acta Comeniana", vol. XXIII. Praga, 1965, S. 122–175.

[225] Mihăescu V., deși înclinat, evident, să creadă că *Harta* a fost desenată până la stabilirea în Rusia, totuși nu poate ocoli faptul observat și de G. Vâlsan, în 1924, precum că la titlul hărții lui D. Cantemir se adaugă următoarea imagine: doi îngeri susținând o coroană cu cruce, sub care se află un ecuson oval și gol, ceea ce în limbaj heraldic înseamnă un principe ce și-a pierdut tronul, deci ar însemna, din nou, că *Harta* ar fi fost lucrată după refugierea în Rusia (Cantemir D., *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, p. 377–378).

[226] Toate hărțile, care cuprindeau și Moldova (până la D. Cantemir), au fost făcute de cartografi străini. D. Cantemir a cunoscut mai multe lucrări cartografice anterioare, printre care harta publicată în 1625 de Giacomo Conteli da Vignola și Giacomo Rossi și cea alcătuită de Johannes Baptistus Jornando la aceeași epocă și pe care savantul moldovean le-a considerat că sunt desenate „absurd și eronat", ceea ce mai înseamnă că el n-a ținut să copieze în mod servil elemente pe care le-a avut de-a gata din aceste hărți, apreciindu-le critic (Bădărău D., *Componenta geografică în enciclopedismul lui D. Cantemir*, în Bădărău D., *Scrieri alese*, București, 1979, p. 225).

[227] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman. Creșterea și scăderea lui*, traducere de dr. I. Hodosiu, partea I, București, 1876, p. 177.

prin 1717, adică mai târziu decât *Descrierea*, autorul vorbește despre *Harta Moldovei* ca despre o lucrare finisată și asupra căreia s-a muncit foarte mult: „Cu doi ani mai denainte, toată Hotărârea țărâi Moldovii cu tablă gheografică [harta – *n. n.*], cu câtă osirdie și trudă s-au putut, deplin, precum ni se pare s-au șiruit”[228]. Aceasta ar însemna că prin 1715 fusese încheiată întocmirea *Hărții*.

Luată în ansamblu, această *Hartă* reprezintă, în comparație cu lucrările similare de până atunci, un apreciabil progres în materie de cartografie a spațiului geografic de la est de Carpați, atât în privința formei, cât și a conținutului. Or, se știe că hărțile de până la D. Cantemir erau sărace în informații despre Moldova și teritoriul ei, care era exagerat alungit de la nord spre sud și de la vest spre est. *Harta* a fost întocmită în baza tehnicilor și aparatelor științifice de atunci utilizate în cartografia europeană și avea rețeaua de meridiane și paralele (cu anumite erori proprii cartografiei europene de atunci), din care cauză Țara Moldovei era plasată pe glob ceva mai la est decât în realitate.

Astfel, dacă materialele necesare pentru *Hartă*, inclusiv schițe, desene, au fost acumulate până la 1711, elaborarea propriu-zisă a avut loc prin anii 1714–1715.

Modele și izvoare ale *Hărții Moldovei*. Unii cercetători consideră că D. Cantemir a cunoscut și a avut pentru *Harta Moldovei* drept model *Harta Țării Românești* a stolnicului Constantin Cantacuzino, publicată la Padova în 1700. Pornind de la cunoștințele sale temeinice în materie de geografie și cartografie, D. Cantemir a utilizat cu pricepere izvoarele cartografice, în special hărțile Moldovei întocmite pînă la el, precum și cunoștințele sale referitoare la Țara Moldovei (inclusiv, poate, și unele schițe cartografice întocmite de el), acumulate înainte de 1711, apoi informațiile oferite de boierii moldoveni refugiați cu el în Rusia.

Dintre izvoarele cartografice consultate și utilizate de D. Cantemir și din care a preluat unele informații face parte și cea mai veche *Hartă a Moldovei*, cunoscută până azi, a austriacului Georg Reichersdörffer. Ea înfățișează Moldova pe timpul domniei lui Petru Rareș și poartă titlul *Moldaviae finitimarumque regionum typus*, însoțind a doua ediție a lucrării sale *Moldaviae quae olim Daciae pars chorografia*, Wien, 1550. După aprecierea specialiștilor, această din urmă hartă este mai săracă și greșită în comparație, să zicem, cu cea a geografului și cartografului transilvănean Johannes Honterus (1498–1549). Aceste erori au dat naștere unei serii întregi de inexactități, care s-au repetat în numeroase lucrări cartografice vest-europene, până la apariția hărților bazate pe informațiile din *Harta* lui Cantemir.

În a doua jumătate a sec. al XVI-lea și pe întreg parcursul sec. al XVII-lea au fost întocmite o întreagă serie de reprezentări cartografice ale diferitor regiuni din centrul și estul Europei, cuprinzând și Moldova[229], dintre care unele au fost de asemenea cunos-

[228] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 157.

[229] Giurescu C.C., *Principatele române la începutul secolului XIX: Constatări istorice, economice, geografice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835* (în continuare: Giurescu C.C., *Principatele române la începutul secolului XIX*, București, 1957, p. 5–7; *Atlas Istoric*, București, 1971. Documente cartografice, nr. 11.

cute și utilizate cu real folos de Dimitrie Cantemir. Se pare că acesta a cunoscut, fie până la 1711, fie după această dată, o serie de hărți poloneze, care includeau fie integral, fie parțial și spațiul Țării Moldovei, de unde a preluat mai multe informații. Astfel, examinând mai multe hărți franceze din secolele XVII–XVIII, Alexandru Ungureanu constată că harta *Cours du Danube* (Paris, 1716), întocmită de Coronelli Vincenzo Maria[230] și Tillemon, include și teritoriul Țării Moldovei, cuprinzând mai multe informații din acest spațiu geografic. Este interesant faptul, arată în continuare cercetătorul, că în această hartă [întocmită în aceeași perioadă cu harta lui Cantemir – *n.n.*], care cuprinde și Moldova, apar și unele similitudini cu informațiile din harta lui Cantemir, deși, evident, autorii nu și-au cunoscut reciproc operele. Trebuie să admitem, în acest caz, existența unor surse comune de inspirație. Sursele de informare ale acestei hărți pentru Moldova, precum admite, pe bună dreptate, același cercetător, trebuie să fie cele poloneze: argumentul principal este modul de redare a toponimiei. De asemenea, este deosebit de concludent, în această privință, și faptul că sunt menționate luptele duse de polonezi la Hotin în 1621, densitatea mai mare de denumiri de localități și râuri în lungul marelui drum al Prutului, frecvent folosit de călătorii polonezi[231]. Între hărțile poloneze consultate de Dimitrie Cantemir a putut fi și *Delineatio generalis camporum desertorum vulgo Ucraina* de Guillaume le Vasseur de Beauplan[232], tipărită în Polonia în 1648[233], hartă orientată cum se obișnuia pe atunci cu nordul în jos, având scara de circa 1:2.000.000 mm. O altă particularitate a acestei hărți constă în denumirile date Moldovei, de *Walachia*, și, respectiv, Țării Românești: de *Moldaviae Pars*. Hidrografia cuprinde râurile Prut, Siret, cu afluentul său Moldova; delta Dunării ș.a., orașele (lat. *oppida*): *Iasis, Kotnar, Herlow, Sosawa, Sctepanosce* (Ștefănești ?), *Sckcya, Seret, Boliczane* (Botoșani), *Czczora* (Țuțora) ș.a., ultimele în lungul aceluiași drum principal din Polonia spre gurile Dunării. *Kilia Stary* (Chilia Veche) este menționată sub formă de ruine[234], detaliu, care pare, am spune noi, să ne vorbească despre faptul că autorul hărții cunoștea spațiul cartografiat din călătoriile și investigațiile proprii ale situației la zi. În legătură cu aceasta, ar fi foarte interesant de a aprofunda cercetările în materie de cartografie medievală poloneză din perspectiva stabilirii cunoașterii de către Cantemir a acestor surse, în vederea elaborării hărții sale.

---

[230] Coronelli Vincenzo Maria, geograf și cartograf venețian (1650–1718). A fondat societatea geografică „Argonauții", a făcut câteva globuri terestre și celeste de diferite dimensiuni (1683–1704). Numeroasele sale lucrări geografice au fost întrunite în opera sa *Atlante Veneto*, în 12 volume, Veneția, 1697–1701. A lucrat o bună perioadă de timp la Paris (Bagrow L., *History of Cartography*, p. 239).

[231] Ungureanu A., *Hărți referitoare la țările române în arhivele și bibliotecile pariziene*, în RA, *București,* An. L, 1973, vol. XXXV, nr. 4, p. 644 (în continuare: Ungureanu A., *Hărți referitoare la țările române*).

[232] Le Vasseur de Beauplan, Guillaume (?–1685), inginer normandian în slujba regelui polon. A construit fortificații în Ucraina și a întocmit două hărți ale Ucrainei (1648 și 1650). Reîntors în patrie, a desenat o mare hartă a Normandiei (1660), alta a Britaniei (1667). Lucrează ca hidrograf, întocmind hărți ale unor căi de navigație maritimă (Bagrow L., *History of Cartography*, p. 257).

[233] Ungureanu Alexandru, *Hărți referitoare la Țările Române*, p. 640.

[234] *Ibidem*.

Printre izvoarele cartografice, la care face referință cărturarul moldovean este și o „tabulă, în Descrierea Vechii Mysii”[235], sursă, pe care nu am reușit să o identificăm, dar care ar putea fi una dintre cele 70 de hărți ale cartografului flamand Abraham Oertel (1527–1598), inclusă în lucrarea sa *Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum*, Anvers, 1574; ediție facsimilă în 1964, ediții care nu ne-au fost accesibile. De altfel, probabil la această din urmă lucrare cartografică a lui Ortelius se referă Dimitrie Cantemir în *Descriere* prin formulele „ex veteri Daciae descriptione/din vechea descriere a Daciei”[236], „in antiquae Daciae descriptione/în descrierea vechii Dacii”[237] ș.a.

Nu excludem faptul că principele moldovean a utilizat și alte izvoare cartografice de până la el, care au cuprins și Moldova, dar acestea nu au fost stabilite deocamdată. De exemplu, prin formula „în tablele geografice mai precise”[238] am putea admite că geograful nostru a putut să se refere la hărțile vest-europene ale lui Nicolaus Cusanus (1490)[239] și Nicolaus Germanus (1507;1513); harta anonimă *Tabula nova Poloniae, Ungariae & Russiae* de la sfârșitul sec. al XV-lea și din primii ani ai sec. al XVI-lea; *Cartographia Transilvaniae* întocmită de Johannes Honterus la 1532[240]; *Harta țărilor dunărene* alcătuită de Giacomo Gastaldi și gravată în lemn de Matteo Pagano, 1546[241]; harta lui G. le Vasseur de Beauplan *Typus generalis Ucrainae sive palatinatum Podoliae, Kiovensis Braczlaviensis* publicată de Johann Hoffmann la Nürnberg, pe la sfârșitul sec. al XVII-lea[242]. Bineînțeles, numai cercetări aprofundate suplimentare ar putea arăta dacă Dimitrie Cantemir a recurs și la aceste din urmă surse la întocmirea *Hărții Moldovei*.

Dispariția manuscrisului original al *Hărții*. După plecarea lui Antioh Cantemir în misiunea sa diplomatică la Londra (1732), *Harta Moldovei* reapare în câmpul vizual al oamenilor de știință în 1734. Astfel, odată cu apariția primei ediții engleze a *Istoriei Imperiului Otoman* la Londra, la sfârșitul volumului este anexată o scurtă biografie a lui D. Cantemir, cu o listă a lucrărilor sale[243]. La poziția a cincea, în această listă, găsim

---

235 În cele mai vechi manuscrise latine ale *Descrierii*, din Arhiva Institutului de Orientalistică al Academiei de Științe a Federației Ruse, secția din Petersburg (фонд 25, д. 7), din 1716 (în continuare: mss. A) la p. 22 și, respectiv, din 1727 (фонд 25, д. 8) (în continuare: mss. B), la p. 36, nota (†); Cantemir D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae/ Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ediție critică de Dan Slușanschi, București, 2006, p. 75.

236 În mss. A 12, nota 1; 13, nota 1; 14, nota 1; 15, nota 1; 18, nota 1; A 22/ B 36, nota (†).

237 În mss. A 5, nota 1.

238 În mss. A 16, nota 3.

239 Nicolaus Cusanus (1401–1464), cardinal și umanist german, a întocmit o hartă a Europei Centrale, al cărei original a fost pierdut.

240 Ungureanu Al., *Hărți referitoare la țările*, nr. 4, p. 638–639.

241 Bagrow L., *History of Cartography*. Plate LXVII.

242 Ungureanu Al., *Hărți referitoare la țările române*, p. 638–640.

243 Cercetările au constatat că biografia, împreună cu nota bibliografică, îi aparține lui A. Cantemir, fiind editată în 1734 și ulterior, cu prescurtări esențiale. Originalul acestei biografii se păstrează azi în SUA, împreună cu manuscrisul original autograf al *Istoriei Imperiului Otoman* (Михэеску В.Ф., *Манускрипт-оригинал «История возвышения и упадка Оттоманской империи» Димитрия Кантемира*, в „Румыния”, Бухарест, 1985, №.3, с. 22–24).

următorul titlu: 5. *Present State of Moldavia, in Latin, with a large map of the country. It is now printing in Holland in Quatro* [Starea actuală a Moldovei în [limba] latină cu o *mare hartă a țării* [*subl. n.*]. În prezent [adică în 1734 – *n.n.*] se află sub tipar în Olanda, într-o pătrime de coală][244]. Comunicarea a migrat automat în ediția franceză a aceleiași lucrări, apărută la Paris în 1743[245], deși la acea vreme informația era evident învechită.

Pentru ultima dată apar știri demne de încredere despre *Harta Moldovei*, desenată de D. Cantemir, în 1737, când cunoscutul cartograf francez J.B.B. d'Anville a obținut-o, pentru un timp, de la A. Cantemir, ca să-și facă o copie. Care a fost soarta ei de mai departe nu se știe nici până astăzi. În orice caz, când la Paris se stingea din viață Antioh Cantemir și manuscrisele tatălui său erau vândute la licitație, nu se pomenește nimic despre hărțile lui D. Cantemir. Mai mult decât atât, niciun om de știință, care se referă la opera lui D. Cantemir, nu amintește de manuscrisul original autograf al *Hărții*, desenate „cu atâta trudă". Spre exemplu, în 1764, când G.F. Müller scrie *Introducerea* sa la *Descrierea Moldovei*, nu ne comunică nimic despre *Harta Moldovei*, deși trebuia s-o facă, dacă ar fi avut-o la dispoziție. Prin urmare, G.F. Müller și alți savanți ruși și străini, care întrețineau legături cu el, nu știau nimic despre această hartă. Pe la sfârșitul anilor '60 ai sec. al XVIII-lea, când Anton F. Büsching pregătea ediția germană a *Descrierii Moldovei*, găsind de cuviință să anexeze și o hartă la lucrare, el folosește în scopul amintit copia hărții, menționată deja, făcută de J.B.B. d'Anville. Anume această hartă (mai bine zis schemă) făcută la comanda lui Anton F. Büsching, de altfel, în mare grabă, și anexată la prima ediție germană, multă vreme a fost luată drept *Harta* originală a Moldovei a lui D. Cantemir. Aceasta, precum și alte cópii, mai mult sau mai puțin reușite, din prima jumătate a sec. al XVIII-lea au fost date uitării, dispărând treptat din câmpul vizual al oamenilor de știință. Ulterior, cu toate că au urmat ani de căutări, *Harta* autografă a lui D. Cantemir nu a fost descoperită. Dacă astăzi avem o anumită reprezentare despre *Harta* autentică a lui Dimitrie Cantemir, acest lucru este datorită descoperirii a câtorva exemplare ale ediției olandeze din 1737, precum și a copiei făcute de francezul J.B.B. d'Anville.

Ediția de la Amsterdam a *Hărții Moldovei* (1737). După ce mai multă vreme s-a crezut că harta editată de Anton F. Büsching este harta adevărată a lui D. Cantemir, în ultimele decenii ale sec. al XIX-lea oamenii de știință ajung la concluzia că aceasta nu era decât o slabă imitație a originalului cantemirian. Descoperirea unor exemplare ale *Hărții Moldovei* apărute în Olanda, precum și copia lui J.B.B. d'Anville au confirmat pe deplin această presupunere. În continuare, ne vom opri mai detaliat la descrierea *Hărții* editate în 1737, la Amsterdam.

---

[244] Cantemir D., *Historian of south east European and oriental civilizations. Extracts from „The History of the Ottoman Empire"*, ed. Alexandru Duțu, Paul Cernovodeanu, Halil Inalcik, Bucharest, 1973, p. 298.

[245] *5. État présent de la Moldavie en Latin, avec une grande Carte du pays. Il est à présent sous la presse en Hollande, in quarto* (Cantemir D., *Histoire de l'Empire Otthoman où se voient les causes de son Agrandissement et de sa Décadence*, Paris, 1743, t. II, p. 324).

Titlul deplin al acestei hărți reprodus după exemplarul păstrat astăzi la British Library (Londra) este: *Principatus Moldaviae nova et accurata. Descriptio Delineante Principe Demetrio Cantemirio, Amsterdam, chez François Changuion, 1737*[246]. Dimensiunile hărții: 51 x 38,5 cm. O linie subțire galbenă însoțește granițele țării, precum și cele ale ținuturilor, iar harta în întregime este gravată în negru. Valul lui Traian este marcat cu o linie roșu-deschis[247]. Aceeași nuanță colorează un singur punct în cuprinsul hărții: o cruce, în semn de cetate, pe malul Prutului, lângă Stănilești și în dreptul pârâului Lăpușna. Sub semn este scris: „Hic Russi pugnarunt cum Turcis. A. 1711" [Aici rușii au luptat cu turcii. La anul 1711]. Semnul de pe hartă mai reprezintă și o mică dovadă de paternitate a lucrării. Chenarul hărții este împărțit în meridiane și paralele, ceea ce lipsește în harta din ediția lui Anton F. Büsching. Geograful George Vâlsan semnalează, în această privință, un dezacord între hartă și textul *Descrierii Moldovei*, care arată că la ultima redactare a textului (prin 1716), până la publicarea hărții (1737), D. Cantemir a schimbat cadrul astronomic al hărții, prin urmare și forma ei cartografică. Astfel, textul *Descrierii* dă pentru coordonatele latitudinii 44° 54'–48° 5', iar pentru longitudine D. Cantemir menționează nesiguranța determinărilor în știința geografică de atunci, însă rămâne la părerea celor mai mulți geografi din vremea sa „plerorumque geographorum sententia", precum că Moldova ar fi cuprinsă între 45° 39' și 53° 22' de la Ferro, care era considerat pe atunci meridianul zero, admis de toți geografii europeni din epoca lui Dimitrie Cantemir. De unde a luat învățatul principe aceste determinări întâlnite în textul lucrării *Descrierii*, nu se știe, dar el nu se limitează numai la acestea. În hartă a recurs la schimbări, corectând-o desigur. Ar fi corectat și textul, dacă și-ar fi publicat opera în timpul vieții. Rectificarea, în comparație cu textul lucrării, a fost importantă: latitudinea a rămas neschimbată, longitudinea însă a fost modificată: 46°52' – 52° 45'. Aceasta înseamnă, explică G. Vâlsan, că lui D. Cantemir i s-a părut că geografii din acel timp exagerau prea mult lărgimea de la est la vest a Moldovei (≈ 700 km) și de aceea o reduce în hartă cu 1,5° (cu 106 km). Chiar cu această modificare importantă, care schimbă cu mult conturul și conținutul hărții (forma granițelor țării și ținuturilor ei, a rețelei hidrografice etc.), încât este greu de admis că și-ar fi îngăduit-o altcineva decât autorul, Moldova apare exagerat de întinsă în direcțiile de la vest spre est și de la nord spre sud.

---

246 Giurescu C.C., *Principatele române la începutul secolului XIX*, p. 7, 77; Cioranesco G., *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genèse et son destin*, dans RER, Paris, 1974, nr. 13–14, p. 114; Cândea V., *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, vol. II, București, 1998, p. 349, nr. 251 (în continuare: Cândea V., *Mărturii românești*). Acest exemplar al hărții este inclus și în *The British Museum Catalogue of the Maps, Charts and Plans*, 10, London, 1967, p. 2, Map. Roum. K. 113.73–CXIII, 164.

247 După cum arată, pe bună dreptate, Vasile Băican, aceasta este o primă reprezentare a Valului lui Traian pe vreo hartă. Dimitrie Cantemir a redat acest val pe care îl denumește *Valul lui Traian* și în textul *Descrierii*, ca fiind unul singur, fără a ști de fapt că a redat fragmentele unite a două valuri principale. Căci, după cum se știe, aceste două valuri au fost construite la începutul mileniului I, de-a curmezișul regiunii dintre Prut și Nistru, pe direcția Vest-Est și la o distanță între ele de circa 90 km. (Băican V.e, *Geografia Moldovei reflectată în documentele cartografice din secolul al XVIII-lea*, București, 1996, p. 35; în continuare: Băican V., *Geografia Moldovei*.) Alte interesante reflecții privind Valul lui Traian în *Descriptio Moldaviae*, vezi: Руссев Н., *Два пассажа из «Описания Молдавии» Димитрия Кантемира: Перспективы археологической интерпретации*, в RIM, 1994, №. 2, с. 24–28.

Luate în ansamblu, în harta și textul lui D. Cantemir, Moldova apare greșit situată pe glob, cu mult spre răsărit. Pe o hartă modernă, Moldova lui Dimitrie Cantemir, cu coordonatele ei geografice, ar fi așezată în întregime la răsărit de Nistru, granița carpatică ar trece în direcția Chișinăului spre răsărit. Aceste erori însă nu trebuie puse în seama lui D. Cantemir. Ele sunt proprii științei geografice europene din vremea cărturarului nostru și apar, fără excepție, în toate hărțile europene din sec. al XVIII-lea.

Judecând după harta gravată de la Amsterdam, D. Cantemir a acordat o mare atenție reliefului Moldovei, masivelor forestiere și rețelei hidrografice, pe care le-a fixat cu mare precizie și minuțiozitate. Pentru prima dată în istoria cartografiei, savantul nostru prezintă împărțirea administrativă a Moldovei pe ținuturi.

Importanța deosebită a hărții lui D. Cantemir constă și în numărul însemnat de elemente geografice pe care le prezintă: munți, râuri, orașe, târguri, mănăstiri, sate, în total după calculele lui G. Vâlsan, ea cuprinde 987 de denumiri, inclusiv 710 așezări, dintre care: 35 de așezări urbane, 622 de sate și cătune și 53 de mănăstiri și schituri – reprezentând peste 1/3 din totalul așezărilor rurale de atunci. După calculele lui V. Băican, *Harta* lui Dimitrie Cantemir mai cuprinde 183 de hidronime (118 în textul *Descrierii*), care reprezintă denumirile principalelor râuri din Moldova, păstrate nealterate până astăzi[248]. O astfel de bogăție de informații nu întâlnim decât în hărțile de la sfârșitul sec. al XVIII-lea. Încă un plus al *Hărții* lui D. Cantemir: pe nicio hartă a Moldovei din același secol nu găsim denumiri scrise atât de corect și clar. Cu toate acestea, dacă examinăm atent aceeași hartă, observăm că autorul ei cunoaște destul de slab cea de a treia parte (după Țara de Sus și Țara de Jos), componentă a Țării Moldovei – Basarabia, adică partea de sud a spațiului dintre Prut și Nistru, aflat sub administrarea directă otomană, încât lipsesc chiar și cele mai importante bazine acvatice, cum ar fi lacurile Ialpug (numit și Cuhurlui), Cahul, Catlabug, Chitai, Sasâc (Cunduc), Șagan, Alibei, Budachi, precum și Limanul Nistrului.

După cum am arătat, un exemplar al acestei ediții a fost descoperit în 1924 în Biblioteca Națională din Paris, făcând parte din colecția de hărți a vestitului geograf francez Joseph-Nicolas Delisle, care a trăit și a lucrat un timp îndelungat în Rusia (1726–1747), timp în care a adunat un bogat material geografic și cartografic referitor la această țară. De asemenea, la Petersburg cartograful francez a făcut cunoștință, prin intermediul lui A. Cantemir, și cu *Harta Moldovei* întocmită de tatăl acestuia. Când J.-N. Delisle a primit un exemplar al hărții gravate la Amsterdam, el a constatat că este vorba de o „reducție gravată" a *Hărții Moldovei*, pe care el o văzuse în 1726 la Petersburg[249].

În această ordine de idei, se poate presupune că Antioh Cantemir, din inițiativa căruia a fost efectuată ediția de la Amsterdam, trebuia să aibă și el în posesie cel puțin un

---

248 Băican V., *Geografia Moldovei*, p. 39.

249 Insard A., *Jean Nicolas Delisle, sa biographie et sa collection de cartes geographiques à la Bibliotheque Nationale: (Extrait du Bulletin de la Section de Geographie)*, Paris, 1915.

exemplar al ediției. De aceea nu-i exclus ca vreunul din ele să fi nimerit, împreună cu alte materiale de ale lui D. Cantemir şi A. Cantemir, în colecții din Occident sau din Rusia.

Ținem să atragem atenția asupra unui alt eveniment editorial din Amsterdam. În 1783, F.G. Bawr publică originalul *Hărții* lui D. Cantemir, posibil o copie a acestuia, ori chiar reproduce ediția din 1737 a *Hărții Moldovei* de D. Cantemir[250]. Un răspuns mai exact la această întrebare ar putea da un studiu special, având drept obiect de cercetare compararea detaliată a acestor hărți.

Ediția de la Amsterdam a lui D. Cantemir a avut o destul de largă circulație în întreaga Europă. Un exemplar al ediției a fost în posesia orientalistului francez Jules Klaproth, fiind procurat în 1832 de Biblioteca Națională din Paris, în colecțiile căreia se păstrează până în prezent[251]; iar o altă hartă a acestei ediții se află în posesia Library of Trinity College din Dublin[252]. Se pare că un alt exemplar al acestei ediții a ajuns până la 1771 în Rusia, deoarece harta Principatului Moldovei (*Carte speciale de la Principauté de la Moldavie divisée en ses districts*), întocmită şi publicată de C.M. Roth, la Petersburg, a avut drept izvor de inspirație varianta gravată în 1737, la Amsterdam[253]. Exemplarele din aceste biblioteci arată că deşi este reprodusă aceeaşi *Hartă a Moldovei*, totuşi titlul ei diferă parțial de cel reprodus mai sus şi păstrat în British Library din Londra: *Principatus Moldaviae nova et accurata Descriptio. Delineante Principe Demetrio Cantemirio*, ceea ce demonstrează că la Amsterdam au fost tipărite cel puțin două tiraje. Nu este exclus că cercetările viitoare să scoată în evidență şi alte exemplare ale acestor ediții.

Ediția de la Amsterdam a arătat că *Harta Moldovei* de D. Cantemir, prin bogăția conținutului şi conformitatea ei cu realitatea, este cea mai importantă hartă asupra Moldovei din primele şapte decenii ale secolului al XVIII-lea[254] şi că autorul ei era un bun şi înzestrat cartograf.

---

[250] *Carte de la Moldavie pour servir à l'histoire de la guerre entre les Russes et les Turcs lévée par l'Etat Major, sous la direction de F.G. Bawr, marechal géneral des logis, Lieutenant géneral des Armées de S.M. Imp. de toutes les Russies*, Amsterdam, 1783.

[251] Cândea V., *Mărturii românești*, vol. I, 1991, nr. 789, p. 319 (în continuare: Cândea V., *Mărturii românești*).

[252] Tappe E.D., *Another specimen of Dimitrie Cantemir's Map of Moldavia*, in RER, Paris, 1957, nr. 3–4, p. 220; Cândea V., *Mărturii românești*, vol. II, 1998, nr. 2, p. 136.

[253] Băican V., *Geografia Moldovei*, 1996, p. 22.

[254] *Ibidem*, p. 20. Despre D. Cantemir – cartograful; vezi şi: Sficlea V., *Dimitrie Cantemir cartograf*, în AŞUI (seria nouă), s. II b, Geologie–Geografie, tom. XXV, 1979, p. 71–83.

5. SCRIERILE FILOSOFICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Despre opera literară, ştiinţifică, muzicologică a lui Dimitrie Cantemir se poate susţine fără nicio exagerare că echivalează cu aceea a unei întregi societăţi literare şi ştiinţifice. O sută cincizeci de ani înainte de întemeierea Academiei Române, Dimitrie Cantemir prefigurează, prin opera şi activitatea sa, această academie constituindu-se oarecum în întâiul ei reprezentant simbolic.

Lucian Blaga

Personalitate enciclopedică, om politic, scriitor, istoric, filosof, orientalist, etnograf, geograf, Dimitrie Cantemir (1673–1723) s-a bucurat încă din timpul vieții de popularitate în mediile răsăritene și apusene. Opera sa care cuprinde scrieri de factură filosofică, literară, morală, istorică și etnografică reprezintă momentul de apogeu al mișcării umaniste românești. Gânditor luminat, cu preocupări intelectuale vaste, principele moldovean este interesat deopotrivă de disputele strict religioase și de noile curente și idei politice, sociale, morale. Drept mărturie sunt scrierile sale filosofice.

În 1698, pe când avea douăzeci și cinci de ani, Dimitrie Cantemir a publicat la Iași prima sa lucrare, în limbile română și greacă, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*[255]. Unitatea de structură surprinzătoare, stilul și problematica ne lasă să bănuim că nu e vorba despre prima încercare literară a autorului. Este totuși prima lucrare cunoscută și publicată a lui Dimitrie Cantemir. Cartea abordează o temă tradițională a literaturii medievale, aceea a disputei dintre suflet și trup. Tema a cunoscut multiple variante atât în literatura europeană occidentală, cât și în cea orientală-ortodoxă, unde cea mai renumită tratare a ei o reprezintă *Dioptra* lui Filip Solitarul (sec. al XI-lea)[256]. *Divanul* lui Dimitrie Cantemir este împărțit în trei cărți. Cartea I reprezintă un dialog între două personaje, dintre care unul, Lumea, înfățișează tendințele egoiste și josnice ale sufletului omenesc, pe când celălalt, Înțeleptul, întrupează cerințele superioare ale omului creștin care se eliberează, renunțând la plăcerile și la desfătările vieții, pentru a se ridica până la adevărata fericire. Înțeleptul se descătușează de tot ce e temporar, de tot ce este pieritor și amăgitor, pentru a cunoaște lumina eternă a adevăratelor virtuți. În timpul acestui dialog, Lumea, care semnifică trupul, se laudă pe sine, iar Înțeleptul care semnifică sufletul, îi explică cu încetul câtă deșertăciune se ascunde în tot ce iubește și în tot ce propune omul.

---

[255] *Divanul* s-a bucurat de o răspândire relativ mare, circulând și în cópii manuscrise, inclusiv în traducere arabă. Manuscrisul original al *Divanului* nu s-a găsit. Multă vreme ediția cea mai cunoscută a *Divanului* a fost aceea din 1878, în transcriere cu alfabet latin în grafia dificilă impusă de Societatea Academică Română. Este vorba despre volumul al V-lea al ediției *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Ultimele ediții științifice de care beneficiem sunt trei: una din 1969, apărută la Editura pentru Literatură, întocmită de Virgil Cândea, una apărută în 1974, la Editura Minerva, ca prim volum al ediției de *Opere complete*, ediție îngrijită tot de Virgil Cândea, și cea din 1990, apărută tot la Editura Minerva în îngrijirea lui Virgil Cândea, cu o postfață și bibliografie de Alexandru Duțu.

[256] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1956, p. 48.

Cartea a II-a, păstrând forma dialogului, reprezintă o revenire, punct cu punct, la cele expuse în cartea I, cu citate din *Vechiul* şi *Noul Testament*, menite să le vină în sprijin. S-ar putea spune că în cartea a II-a găsim notele explicative pentru fiecare dintre tezele expuse în cartea I. Aceasta se vădeşte şi din titlul cărţii a II-a, care anunţă că aici se aduc dovezi şi mărturii pentru cele mincinoase „grăite" de Lume şi pentru cele adevărate rostite de Înţelept.

Cartea a III-a a *Divanului* reprezintă, în concepţia lui Dimitrie Cantemir, o completare la primele două. Ea tratează despre pacea stabilită între Trup şi Suflet, după cum rezultă din titlul cărţii: *Pentru a preafericitei între Lume şi între Înţelept, sau între Trup şi între Suflet pace, şi pentru vremelnica şi vecinica pace legământ şi aşezare...*[257] Atitudinea pe care o adoptă Dimitrie Cantemir, căutând să stabilească pacea între Suflet şi Trup pentru a dejuca planurile „necuratului", se întemeiază pe teza socratică şi platonicianâ după care păcatul vine din neştiinţă. „Neştiinţa şi necunoştinţa a lucrurilor, carile pre lesne sânt a să cunoaşte – scrie cărturarul – sau nesămăluirea şi oamenilor negândirea, a multe răutăţi pricină iaste, adecă în părăsirile bunătăţilor şi în agonisirea răutăţilor sau a păcatelor"[258]. Morala se căpătă prin învăţătură, ea este chiar prima ştiinţă pe care trebuie s-o dobândim şi care trebuie să ne ducă la cunoaşterea lui Dumnezeu. Dimitrie Cantemir reia preceptul socratic, considerând că prima noastră îndatorire este de a ne cunoaşte pe noi înşine.

Cartea a III-a a *Divanului* lui Dimitrie Cantemir expune învăţăturile moralei creştine în 77 de „ponturi", primul fiind consacrat cunoaşterii de sine, iar al doilea cunoaşterii lui Dumnezeu. După aceste 77 de puncte urmează *Ale stoicilor porunci zece* – o selecţie de precepte stoice, expusă în spiritul creştinesc al epocii. Prima poruncă sună: „Lui Dumnezeu şi firii urmează şi lor supus să fii"[259]. Cărturarul moldovean ne indică el însuşi sursa celor 77 de puncte pe care le expune în cartea a II-a a *Divanului*. Autorul lor este renumitul cărturar şi teolog unitarian Andreas Wissowatius, „pre carile *Strămutarea bunătăţilor şi frâul păcatelor* le numeşte, adecă îndemnarea spre bunătăţi şi oprirea spre păcate" [260]. Scrierea postumă a lui Wissowatius *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* [Strămutarea bunătăţilor şi frâul păcatelor] a fost tipărită la Amsterdam, în 1682. Unitarienii au formulat principiul unei religii „raţionale" din care urma să fie eliminat tot ce contrazicea „raţiunea omenească sănătoasă"[261].

Una din trăsăturile fundamentale ale unitarianismului a fost aceea de a muta accentul de pe speculaţiile teologice despre esenţa lui Dumnezeu pe problemele morale. Anume datorită faptului că cartea lui Wissowatius *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* se pre-

[257] Cantemir D., *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. I. Studiu introductiv de Virgil Cândea, Bucureşti, 1974, p. 279.

[258] *Ibidem*, p. 299.

[259] *Ibidem*, p. 399.

[260] *Ibidem*.

[261] *Ibidem*, p. 193.

zenta la prima vedere ca o carte de morală creştină, Dimitrie Cantemir o traduce şi o include în *Divanul* său. Gânditorul moldovean este departe de a împărtăşi concepţia unitariană a lui Wissowatius. De fapt, în *Divanul* Cantemir se inspiră din surse diferite. Ca umanist, el face apel la învăţăturile filosofilor antici, în primul rând la stoici, de la care împrumută preceptele morale finale, preţuindu-1 înalt pe Seneca „măcar că păgân era"[262]. Pe lângă Seneca, îi citează pe Thales, Pitagora, Socrate, Platon, Epictet şi pe Cicero. Apare în *Divanul* şi numele lui Erasmus din Rotterdam, unul dintre exponenţii de vază ai umanismului în Ţările de Jos[263]. Această primă lucrare a lui Cantemir afirmă o concepţie umanistă despre om. Omul se defineşte în *Divanul* lui Dimitrie Cantemir prin raţiune: „Fieticine carile adevărat om iaste, adecă carile cu întreagă minte că să slujeşte iaste vrednic a să chema..."[264] Omul, ca fiinţă raţională, „cu mintea şi cu învăţătura din dobitoace să alege"[265]. Pentru cărturarul moldovean omul nu „rob, ce stăpân lumii" este[266]. Înzestrat cu raţiune şi cu cunoştinţă, omul „nu numai îngerilor, duhurilor cereşti, ce şi singur lui Dumnădzău să asamănă"[267]. Aşadar, *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea*, prima scriere a lui Dimitrie Cantemir, demonstrează un vădit caracter umanist şi este cea dintâi încercare în domeniul eticii făcută de un cugetător român în limba română.

În perioada care urmează editării *Divanului*, Dimitrie Cantemir este atras de opera şi personalitatea filosofului flamand Jean Baptiste van Helmont (1577–1644). Teologul, chimistul şi fizicianul flamand este popular în Orient, pentru că ideile sale armonizau cu tendinţele educativ-religioase ale ortodoxiei greceşti. J.B. van Helmont este receptat de Cantemir mai ales graţie unei sinteze specifice efectuată de acest învăţat între principiile fizice ale ştiinţelor naturii şi cele filosofice ale scolasticii medievale. La 1700, Dimitrie Cantemir compune un *Index tractatum ex operibus van Helmontii excerptorum, solummodo adphisica pertinentium* [Catalog de scrieri din operele lui van Helmont, numai spre interesul ştiinţelor naturii]. În acelaşi an, Cantemir realizează un conspect al fizicii şi filosofiei lui van Helmont cuprinzând 820 de file care poartă ca titlu *Ioannis Baptiste van Helmont... Phisices Universalis Doctrinae et Christianae fidei congrua et necessaria philosophia* [Doctrina fizicii universale şi filosofia subînţeleasă şi necesară a credinţei creştine a lui Jean Baptiste van Helmont]. Acest conspect este precedat de o introducere în limbile latină şi română. Versiunea română *Laudă către izvoditoriu şi către virtutea învăţăturii lui* este un elogiu adus operei lui van Helmont. Gânditorul moldovean îl apreciază pe filosoful flamand pentru faptul de a fi curăţat şcoala de izvoarele păgâneşti ale cugetătorilor din Antichitate. Dimitrie Cantemir cunoştea opera lui van Helmont încă din timpul studiilor la Academia Patriarhiei din Constantinopol, în anii 1698–1700.

---

262 *Ibidem*.

263 *Ibidem*.

264 *Ibidem*, p. 297.

265 *Ibidem*, p. 277.

266 *Ibidem*, p. 251.

267 *Ibidem*, p. 315.

Opera acestuia îl atrăgea pe cărturar nu atât prin principiile fizice expuse în ea, cât prin teoriile asupra nemuririi sufletului, conforme cu dogmele creştine.

Pe teoriile filosofice ale fizicii lui van Helmont se bazează şi scrierea filosofică a lui Cantemir realizată în acelaşi an, 1700, în limba latină *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* [Imaginea de nedescris a ştiinţei sacre][268]. Această lucrare originală aparţine în întregime lui Dimitrie Cantemir şi tratează despre facerea lumii şi istoria ei, despre fenomenele naturale şi despre puterea noastră de a cunoaşte. Lucrarea a fost concepută de autorul ei în trei tomuri. Cel dintâi fiind scris, Dimitrie Cantemir 1-a trimis la Iaşi, după cum trimisese mai înainte *Divanul* şi tot cu o dedicaţie către Ieremia Cacavela, dar scrierea nu a mai ajuns să fie tipărită, probabil din cauza mazilirii, la 1 septembrie 1700, a fratelui său, principele Antioh Cantemir[269]. Opera are un caracter alegoric, reprezentând un dialog, după tipul celor platoniciene, dintre doi vorbitori cu opinii contrare. Unul, având un rol secundar, este însuşi autorul, iar celălalt, pe care îl ghicim a fi chiar făuritorul lumii, este un Înţelept. Scopul convorbirii apare ca o iniţiere în tainele lumii. Bătrânul poartă pe piept o oglindă care simbolizează cunoştinţa prin revelaţia divină, adică ştiinţa sacră (*sacrosancta scientia*). Pentru Cantemir cunoaşterea nu poate proveni nici din raţiune, cum au susţinut în genere filosofii raţionalişti, nici din simţuri, cum pretind „învăţaţii secolului acestuia care proclamă în gura mare că toată ştiinţa omenească porneşte de la simţuri”[270]. Singurul izvor al adevărului este „lumina imaterială” pe care omul nu o poate avea decât în cazuri rare, dar care îl pune în le-

Ilustraţie la *Fizica universală* a lui van Helmont

[268] Acest manuscris, ca şi precedentul, amintit mai sus, a fost descoperit de Gr. Tocilescu la Biblioteca Academiei Teologale din Moscova. Textul lucrării *Sacrosanctae* a fost tradus o singură dată în limba română de N. Locusteanu şi editat, cu o introducere de Em. Grigoraş, la Editura Angora, Bucureşti, 1928, cu titlul inadevcat *Metafizica* şi fără respectarea criteriilor unor ediţii ştiinţifice. Copia executată de Gr. Tocilescu se află la Biblioteca Academiei Române (ms. lat.76). Manuscrisul original autograf se află la Biblioteca se Stat a Rusiei (fosta „V.I. Lenin”), fond. 173,1, nr. 256.

[269] Lucrarea este precedată de o scrisoare adresată dascălului Cacavela, scrisoare cu valoare de explicare a întregului demers, gândită de autor ca prefaţă a cărţii. Scrisoarea către Cacavela n-a fost inclusă în ediţia din 1928.

[270] Cantemir D., *Metafizica*, tTraducere din latineşte de N. Locusteanu. Introducere de Em. Grigoraş, Bucureşti, 1928, p. 49.

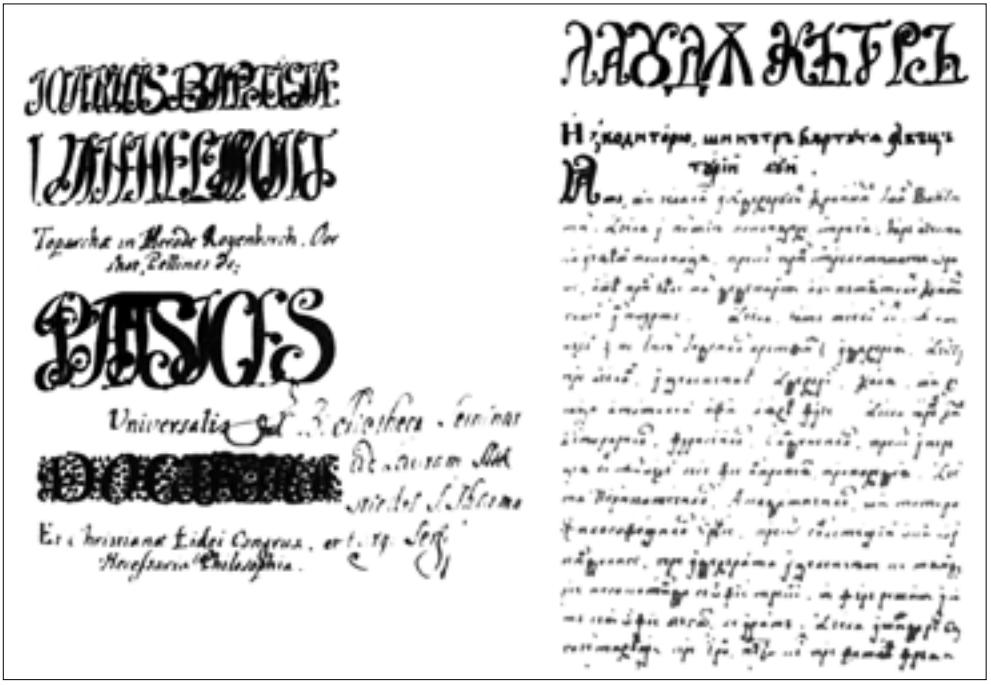

Filă din manuscrisul autograf în limba latină *Ioannis Baptistae van Helmont physices universalis*

gătură directă cu creatorul, dincolo de tot ce învață de obicei în realitate. Revelația divină, hărăzită în trecut unor oameni aleși, o avem în *Biblie*.

Scrierea lui Dimitrie Cantemir *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* se situează cel mai aproape de învățăturile lui van Helmont printre lucrările care constituie opera cantemiriană în această perioadă. Ea nu reprezintă însă o traducere a unor lucrări ale filosofului flamand, ci se înfățișează ca o construcție unitară de vaste proporții, ca un sistem bine închegat. După cum au demonstrat cercetătorii, chiar și interesele pe care le urmăresc cei doi autori sunt total diferite. Pe când van Helmont urmărește o descătușare față de scolastică și față de știința în forma ei aristotelică deductivă, în vederea promovării unor interpretări științifice de tip nou, bazate pe experiment și intuiție, Cantemir se străduiește, cu ajutorul aceleiași științe de tip nou a veacului său, să consolideze credința religioasă și s-o sustragă influenței scolasticii sterile.

Imaginea de nedescris a științei sacre marchează din multe puncte de vedere o abatere de la concepțiile promovate în *Divanul*. Rațiunea este respinsă ca un izvor de eroare și păcat, opunându-i-se „intelectul" ca facultate a intuiției mistice. Definiția aristotelică a omului ca animal rațional este combătută cu vehemență, ca de altfel și tot ce ține de cultura și filosofia antică. Tratatul ilustrează căutarea mijloacelor și punctelor de sprijin pentru desăvârșirea de sine, pentru elaborarea unei linii de conduită etică pe baza preceptelor religioase.

Foarte curând însă, Dimitrie Cantemir va apela la tradițiile filosofice antice și contemporane care vor duce la ruptura sa cu moștenirea lui Van Helmont, la o depășire a iraționalismului religios. Acest lucru se manifestă din plin în următoarea operă *Compendiolum universae logices institutionis* [Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii][271]. Redactat între anii 1700 și 1705[272] în limba latină, tratatul este o scurtă prezentare a logicii formale clasice. Dimitrie Cantemir nutrea speranța să traducă această scriere în limba română. Din romanul *Istoria ieroglifică*, terminat în 1705, aflăm că autorul spera „ca toată învățătura loghicăi pre limba noastră în curând să videm”[273]. Intenția a rămas însă nerealizată.

Imaginea științei sacre. Filă din manuscrisul autograf în limba latină.

În tratatul de logică preocuparea autorului este să pună la îndemâna tineretului studios un mic îndreptar care să integreze și unele date de filosofie generală. Filosoful moldovean nu se mulțumește însă să accepte în mod pasiv logica tradițională, ci îi caută o justificare gnoseologică. Această justificare pe care o dă Cantemir și care afirmă dreptul rațiunii la cunoaștere se află în contradicție directă cu cele afirmate mai înainte în *Imaginea de nedescris a științei sacre*. În *Compendiolum* știința omenească nu mai este considerată un „viciu” ca în *Sacrosanctae*, și mai ales logica nu mai este „o născocire a diavolului”, ci o „comoară a disciplinelor minții”, „cheia porților celor mai bine ferecate ale filosofiei”, „lumina naturală” prin care omul ajunge la adevărata înțe-

[271] Manuscrisul *Compendiolum universae logices institutionis* se află în prezent în Arhiva Centrală de Acte Vechi din Moscova (РГАДА, фонд 181, д. 1329). În 1883 a fost publicat textul latinesc în volumul VI de *Opere* editate de Societatea Academică Română. În 1995,6 *Micul compendiu asupra întregii învățături a logicii* apare la Editura Științifică din București în traducerea din limba latină a lui Dan Slușanschi, cu un studiu introductiv, note și indice de Alexandru Surdu. În 1988, cercetătorii medievişti din Lvov M. Kașuba, I. Zahara și I. Paslavski realizează o traducere în limba rusă, tipărită în ediția Кантемир Д., *Избранные философские произведения*. Составитель, вступительная статья, комментарии и примечания Георгия Бобынэ, Кишинев, 2003.

[272] Alexandru Surdu consideră că nu poate fi stabilită o dată precisă pentru elaborarea lucrării *Compendiolum universae logices institutionis*. Cantemir posedă și aplică cunoștințe serioase de logică încă în perioada de elaborare a *Divanului*, având atunci chiar o atitudine filosofică favorabilă logicii. (Cantemir D., *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*. Studiu introductiv de Alexandru Surdu, București, 1995, p. 66; în continuare. Cantemir D., *Mic compendiu*).

[273] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, vol. 1–2. Ediție îngrijită și studiu introductiv de P.P. Panaitescu, București, 1965.

lepciune[274]. *Compendiolum* cuprinde trei cărți, împărțite în tratate și capitole. Lucrarea începe cu o scurtă introducere în care este vorba de căderea în păcat a lui Adam și a Evei și de faptul că oamenilor le-a fost dăruită de către Dumnezeu posibilitatea de a reveni din păcatul originar prin cunoașterea adevăratei înțelepciuni, metoda obținerii acesteia este logica. În cuvântul către „preabunul cititor", autorul face elogiul clarității necesare oricărui compendiu. Conținutul lucrării *Compendiolum* este o compilație de texte scolastice eterogene de tip neoaristotelic. Recent s-a afirmat că ea este un scurt rezumat la lucrarea lui Ieremia Cacavela, intitulată *Institutio logices et philosophiae instrumentali arte habitus*[275]. Lucrarea lui Cantemir diferă însă în multe privințe de *Logica* lui Cacavela, în primul rând, prin tratarea în mod consecvent a categoriilor, prin transformarea definiției logicii, din care exclude suportul nominalist al regulilor logice, la care apelase Cacavela, precum și prin excluderea din definiția logicii dată de Cacavela a referinței la filosofie în genere. Lui Dimitrie Cantemir îi aparține meritul de a fi primul filosof român care a scris un tratat de logică.

În anul 1705, Dimitrie Cantemir elaborează monumentala sa operă literară și filosofică *Istoria ieroglifică.* Ea a fost scrisă în limba română la Constantinopol în perioada când fratele lui Dimitrie Cantemir, Antioh, devenise pentru a doua oară domn al Moldovei. Acest fapt s-a produs în urma unei lupte înverșunate pe care cei doi frați Cantemir o duseseră împotriva Brâncovenilor și Cantacuzinilor. Lucrarea cunoscută cu numele de *Istoria ieroglifică* este considerată azi un roman, pentru Cantemir ea era o alegorie politică expusă cu mijloace artistice. El voia să lase un document asupra evenimentelor istorice, să-și justifice demersul și să explice motivele pentru care nu se putea pronunța mai clar fără primejdia de a fi persecutat.

Titlul operei se poate ușor înțelege dacă ne referim la definiția termenului „ieroglifia" dată de Dimitrie Cantemir în *Scara numirilor și cuvintelor străine tălcuitoare* de la începutul cărții. „Ieroglifia", explică Cantemir, este un cuvânt elin pentru „chipuri de păsări, de dobitoace și de alte jigănii și lighioi, cu carile vechii în loc de slove să slujia"[276]. Sub chipuri diferite de păsări și animale sunt prezentate anumite personaje din viața politică a Moldovei și Țării Românești, patrupedele înfățișându-i pe boierii moldoveni, iar păsările pe cei munteni, în fruntea acestora din urmă fiind corbii, domnii Țării Românești. Autorul se prezintă cifrat și pe sine și fratele său Antioh, respectiv Inorogul și Elefantul, și chiar pe dascălul Cacavela sub înfățișarea măgulitoare a Privighetorii.

Dimitrie Cantemir povestește în roman despre drama pe care o trăise părăsit de toți, chiar și de fratele său, căzut pradă lăcomiei viclene, despre cum lupta singur pentru a apăra onoarea familiei. Toți cei din jurul său, dintre care unii foarte apropiați, meritau să fie puși la stâlpul infamiei pentru faptele lor rușinoase.

---

[274] Cantemir D.,. *Mic compendiu,* p. 94; *Dicționarul operelor filosofice românești*, București, 1997, p. 19.

[275] *Dicționarul operelor filosofice românești*, p. 19.

[276] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, vol.1, p. 5.

În ultimă analiză, *Istoria ieroglifică* ne înfățișează ideile politice ale lui Dimitrie Cantemir. Constantă în ce privește idealul său politic este monarhia centralizată și absolută care i-ar permite să sustragă puterea din mâinile oligarhiei boierești și să curme astfel abuzurile unor clici care aduc nenorocire țării. Scrierea ne prezintă multe relații istorice asupra unor fapte petrecute între anii 1693 și 1705, despre unele instituții sociale din acea vreme, despre moravurile, obiceiurile și viața cotidiană a epocii. Descrierea faptelor este împestrițată cu zicători, pilde, cu precepte și cugetări, unele veritabile eseuri literare și filosofice ce se desprind din textul propriu-zis al romanului.

În *Istoria ieroglifică* Dimitrie Cantemir abordează un șir de teze de nuanță filosofică. Există, susține gânditorul moldovean, o filosofie fizică deosebită de cea „obiceinică". Dacă cea dintâi se îndreaptă spre materie și spre legile acesteia, dacă, după expresia sa, „toată filosofia fizicească asupra trupului firesc și în știința lucrurilor ființești se sprijinește"[277], apoi filosofia „ithicească" are ca obiect tot ce depășește corporalul. Ea controlează viața socială cu legitatea sa proprie, căci toate mișcările din univers și toate schimbările sunt subordonate unor legi fixe.

În spiritul umanismului renascentist, Dimitrie Cantemir promovează în *Istoria ieroglifică* principiul etic al „folosului de obște" sau al „folosului publicăi" (al statului). „Dintre muritori, mai cinteșă și mai adevărată laudă a agonisi nu poate – scrie gânditorul umanist – decât carea cu folosul a toată publica s-au câștigat."[278] Adept al umanismului civic, cărturarul proclamă: „Pentru slobodzenie și moșie [adică patrie] cu cinste a muri, decât prin mulți veci cu necinste a trăi, mai de folos și mai lăudat ieste"[279]. Principiul „folosului publicăi" a apărut la Cantemir pe terenul luptei pentru independență și al luptei împotriva oligarhiei boierești.

Unul dintre conceptele caracteristice umanismului a fost conceptul de glorie, proclamarea năzuinței spre glorie ca mobil central al activității omenești. În *Istoria ieroglifică* concepția lui Dimitrie Cantemir despre glorie se leagă de principiul patriotismului, al „folosului de obște". Adevărata glorie este aceea care îndeamnă spre acțiuni în folosul patriei: „Toată slava și lauda numelui cea mai de frunte ieste când cineva cu ostenințele pentru moșia sa [adică patrie] sudorile și-au vărsat și pentru neamul său toate primejdiile în samă n-au băgat"[280]. În legătură cu conceptul de glorie, apare în această scriere a lui Dimitrie Cantemir definirea tipic umanistă a rolului istoriografiei. Istoricii, spune cărturarul, au menirea de a asigura gloria, numele nepieritor al eroilor, nemurirea lor terestră: „Istoricul adevărat – adecă carile istoria adevărat precum s-au avut istorisește - lauda împreună cu făcătoriul împărtășește, căci cela au ostenit lucrul a săvârși, iară

[277] *Ibidem*, vol. I, p. 91.
[278] *Ibidem*, vol. II, p. 162.
[279] *Ibidem*, vol. I, p. 219.
[280] *Ibidem*, vol. II, p. 61.

cesta au nevoit în veci a să pomeni”[281]. *Istoria ieroglifică* nu a fost publicată, asemeni *Divanului*, în timpul vieții autorului. O parte din cei vizați, inclusiv fratele autorului, Antioh-Vodă, s-au opus publicării și lucrarea a rămas în manuscris până la sfârșitul secolului al XIX-lea[282].

Prima lucrare elaborată de Dimitrie Cantemir în timpul exodului în Rusia este un text scris în limba greacă, care reprezintă un elogiu lui Petru I și a fost rostit de către fiul Șerban în vârsta de 7 ani în fața țarului cu ocazia vizitei întreprinse de Cantemir la Petersburg. Tradus în latină și rusă, panegiricul lui Petru I, „superserenisimul, virtuosul, învingătorul și preaîndurătorul împărat...”, este tipărit în 1714[283]. Într-o formă de *captatio benevolentiae*, domnul moldovean își exprimă dorința de a vorbi curții Marelui Țar în

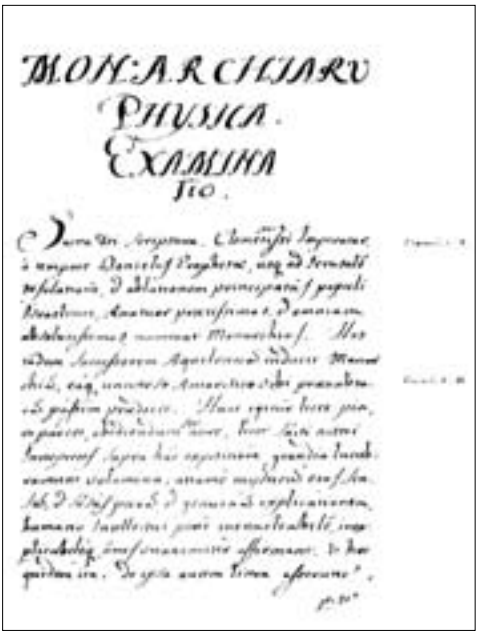
MON:ARCHIARU
PHYSICA.
EXAMINA
Tio.

Cercetarea monarhilor pe baza filozofiei fizice. Filă din manuscrisul autograf în limba latină

[281] *Ibidem*, vol. I, p. 91.

[282] Manuscrisul *Istoriei ieroglifice* a rămas necunoscut până în 1878, când în timpul misiunii lui Gr.Tocilescu în Rusia acesta 1-a descoperit la Biblioteca Arhivelor Principale din Moscova (actualmente Arhivele Centrale de Stat pentru Acte Vechi, Центральный Государственный Архив Древних Актов, фонд 181, № 1419, 1, фонд 1-333). (Vezi: Моисеева Г.Н., *Судьба рукописного наследия Дмитрия Кантемира*, в кн.: *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 142.) Textul copiat de Tocilescu a fost publicat în ediția de *Opere* a Societății Academice Române, vol. VI, 1883. După faximilele făcute ulterior, s-a publicat la Editura pentru Literatură, ediția din 1965 a lui P.P. Panaitescu și I. Verdeș. În 1973, romanul *Istoria ierogrlifică* apare în *Opere complete*, vol. IV. Text stabilit și glosar de Stela Toma. Prefață de Virgil Cândea. Studiu introductiv, comentarii, note, bibliorgafie și indici de Nicolae Stoicescu. Este ultima ediție științifică de care beneficiem. La Chișinău apare prima ediție cu litere chirilice: *История иероглификэ*. Едиције ынгрижитэ ку ун артикол интродуктив ши глосар де И.К. Вартичан, 1957.

[283] Textul în limba rusă poartă următorul titlu: *Петру Первому, Императору, Государю и Покровителю своему панегирическое Всесожжение смиренейше творит и приносит... священнешиаго Российского государства Князь и Волошский господаревичь... Сербан Кантемир в Санктпетербурхе, в лето рождения девы 1714, Марта... на еллинском диалекте реченное. Textul în limba latină are titlul: Petro Primo Hiperserenissimo et Potentissimo, Pio, Victori et Clementissimo Imperatori Domino et Protectori Suo Panegyricum holocaustum humillimè litat et offert, Inclytae et Theophruritae Phalangis Sanctae Metamorphoseos miles necnon Sacri Ross[iaci] Imperii Princeps et Moldav[i]ae Hospodarowicz, servus deditus, Serbanus Cantemyr, in Burgo S. Petri anno à Portu Virg[inis] 1714 Mart[ii] in eunte septimo aetatis suae anno hellenica dialecto peroratum* [Panegiric lui Petru I, superserenisimul, virtuosul, învingătorul și preaîndurătorul împărat, jertfă, în chip prea umil îi face și îi oferă oșteanul renumitei și închinatei armate a sfintei prefaceri și de asemenea Principe al Sfântului Imperiu Rus și Prințul Moldovei, sclav devotat Șerban Cantemir, în Sankt-Petersburg, în anul părții Fecioarei 1714, martie, în această vârstă a sa de șapte ani, rostit în limba grecească]. Textul grecesc al panegiricului a rămas inedit până la publicarea lui în 1981 de către E. Lozovan, alături de versiunea latină în RIDS, nr. 92. Manuscrisul autograf se află la Biblioteca Academiei de Științe din Sankt-Petersburg, secția manuscrise, fond. I.5.78.

limbajul unei culturi superioare, menită să-l impună pe Dimitrie Cantemir cel format în Bizanț noii capitale europene, a cărei glorie era în formare. Panegiricul are și o semnificație politică, fiind un apel către țarul rus, considerat un mântuitor al creștinismului, în favoarea eliberării popoarelor din Balcani subjugate de turci.

A doua lucrare dedicată țarului, alături de panegiric, este tratatul *Monarchiarum physica examinatio* [Cercetarea fizică a monarhiilor], scris în același an în limba latină[284]. Această operă reprezintă prima încercare a lui Dimitrie Cantemir de a-și formula concepția asupra filosofiei istoriei. Ca și panegiricul, *Cercetarea fizică a monarhiilor* se întemeiază pe texte biblice; la fel ca și în panegiric, autorul urmărește scopuri politice. În *Cercetarea fizică a monarhiilor* autorul evocă profeția lui Daniel după care omenirea va fi stăpânită rând pe rând de patru monarhii universale succesive, ridicându-se fiecare pe ruinele aceleia care a precedat-o. Pe baza acestei profeții, Cantemir prevestește că a patra monarhie, aceea care este sortită să domine în cel de-al patrulea ciclu al istoriei universale, nu poate fi decât împărăția nordului, adică Imperiul Rus. Acest imperiu pornește acum la cucerirea lumii și prima etapă va fi zdrobirea puterii otomane și eliberarea popoarelor creștine. Schema medievală a celor patru monarhii e supusă de Cantemir unei interpretări raționaliste. El își propune să arate „modul natural al nașterii, creșterii, decăderii și, în sfârșit, al pieririi acestor monarhii"[285]. Consacrată demonstrării pe plan teoretic a ideii succesiunii naturale a monarhiilor într-o ordine anumită, această lucrare a lui Dimitrie Cantemir poate fi considerată una dintre primele încercări de filosofie a istoriei din Europa modernă[286]. Formula „creșterii și descreșterii" ca lege istorică universală îl apropie pe cărturarul român de iluminism, scrierea sa precedând cu aproape două decenii lucrarea lui Montesqueu *Consideration sur les causes de la grandeur des Romans et de leur decadence* [Considerații asupra cauzelor grandorii romanilor și a decăderii lor]. Cante-

[284] Textul latin și rus se află în manuscrisul menționat mai sus, la Biblioteca Academiei de Științe din Sankt-Petersburg, secția manuscrise. După textul panegiricului care se termină la p.10 verso, urmează pagina 11 cu desenul unui glob și explicația în limba rusă. La pagina 12 începe textul latin al lucrării *Monarchiarum phisica examinatio*. De la pagina 20 începe versiunea rusă a lucrării cu titlul *Монархий фисическое разсуждение*. Gr. Tocilescu n-a găsit manuscrisul original și nici cópii ale lui. A emis ipoteza că ar trebui să figureze în Biblioteca Academiei Teologale din Moscova și a susținut, fără a cunoaște textul, că este vorba despre volumul al II-lea, anunțat de autor, al lucrării *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*. Ambele afirmații s-au dovedit a fi eronate. Traducerea românească a acestei lucrări făcută de I. Șulea-Firu s-a publicat în revista „Studii", V, nr. 1,1951. Versiunea latină a publicat-o tot el în „Studii și cercetări de bibliografie", Editura Academiei Române, An. V, 1963. Editorul nu indică nicăieri sursa după care traduce și nici nu vorbește despre manuscrisul ori tipăritura care i-au permis editarea și traducerea. Notele marginale ale textului latin, cu trimiterile bibliografice ale autorului n-au fost menționate. Ștefan Ciobanu menționa, în 1924, că „în bibliotecile rusești, s-ar mai păstra în manuscript încă o lucrare a lui Dimitrie Cantemir, un tratat politico-social asupra Monarhiei intitulat *Monarchiarum physica examinatio* (vezi: Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 2000, p. 72). În 1956, V. Ermuratschi citează tratatul *Monarchiarum phisica examinatio*, după manuscrisul aflat la Biblioteca Academiei de Științe din Sankt-Petersburg, fond. 1.5.78 (vezi: Ермуратский В., *Общественно-политические взгляды Димитрия Кантемира*, Кишинев, 1956, с. 70).

[285] Șulea-Firu I., *O scriere inedită a lui D. Cantemir „Monarchiarum phisica examinatio"*, în „Studii și cercetări de bibliologie", 1963, p. 274.

[286] *Istoria filosofiei moderne și contemporane*, vol. 1, București, 1984, p. 566.

mir a aplicat concepţia sa despre evoluţia imperiilor în mai multe lucrări, îndeosebi în cartea consacrată istoriei Imperiului Otoman.

În ultima perioadă a vieţii, Dimitrie Cantemir a intervenit în discuţiile epocii cu privire la problemele educaţiei şi ale religiei. El polemizează cu Înaltul Prelat Teofan Prokopovici, care redactează o scriere cu caracter religios şi didactic *Prima învăţătură a copiilor*, tipărită la Sankt-Petersburg în 1720. Format în Italia, acesta propune preluarea unei metodologii educative pe baza unor principii formulate de catolici. Cantemir atacă lucrarea lui Teofan Prokopovici, fără a numi autorul ei în scrierea *Loca obscura in Catechisi quae ab Anonymo Authore sloveno idiomata edita et «Первое учение отроком» intitulata est, deluicidata authore Principe Demetro Cantemirio* [Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul „Prima învăţătură pentru copii", iar acum clarificat de Principele Dimitrie Cantemir][287]. Concepţia lui Prokopovici era că omul se naşte rău şi vicios. Or, Cantemir pretinde că la naştere omul nu e moralicește nici bun, nici rău, că el însă e coruptibil şi că educaţia trebuie să-l sustragă corupţiei. Teza naturii bune a omului se leagă la cărturarul moldovean de convingerea umanistă în educabilitatea omului. Dacă unii, scrie Cantemir, s-ar fi născut prin alegere buni, atunci „convorbirile rele n-ar fi putut niciodată corupe moravurile bune, şi invers, dacă unii s-ar fi născut răi, în zadar ar fi fost ei supuşi învăţăturilor evlavioase, bune şi cinstite, căci cele naturale, potrivit unei axiome, rămân cum au început"[288].

Scrierea lui Dimitrie Cantemir nu a văzut lumina tiparului, dar tradusă în limba rusă, ea a circulat în manuscris încă din 1720. Teofan Prokopovici s-a simţit dator să-i răspundă printr-o scurtă lucrare care a circulat şi ea în manuscris, dar în care el nu tratează chestiunea în fond, ci se mulţumeşte să arate pe un ton aspru că criticul său, pe care nu-l numeşte, nu a înţeles adevăratul sens al cărţii pe care o combate[289].

O reluare a ideilor din *Loca obscura* descoperim într-o altă scriere cu caracter moral filosofic a lui Dimitrie Cantemir *Scrisoare către contele Golovkin*[290]. Această mică lucrare trebuie datată cu anul 1721 sau 1722, când s-au stabilit relaţii de prietenie între principele Dimitrie Cantemir şi cancelarul Imperiului Rus, contele Gavriil Golovkin, acesta din urmă fiind, ca şi Cantemir, membru al Senatului imperial. Scrisoarea a

---

[287] Manuscrisul se păstrează în fondurile Bibliotecii Naţionale din Rusia (fosta Bibliotecă „V.I. Lenin), 129/б/л. 20,0x15,5, fond 173/МДА фонд /№ 277, (vezi: Мадан И., *Дмитрий Кантемир (1673–1723). Указатель литературы*, под ред. В.Н. Ермуратского, Кишинев, 1973**,** с. 25). Textul latin al lucrării *Loca obscura* nu s-a publicat niciodată. Singura traducere în limba română datează din 1973, aparţine prof. Teodor Bodogae şi este publicată în „Biserica ortodoxă română", nr. 9–10, 1973. În acelaşi manuscris se află şi textul în limba rusă cu titlul *Места примрачная в катихисисе, иже от безымянного автора издан и «Первое учение отроком» имяновaн есть*.

[288] Teofan Prokopovici, care nu-şi semnase lucrarea, nu va uita totuşi acest afront al lui Dimitrie Cantemir. În calitatea sa de primat al Sf. Sinod Rus se va opune apariţiei *Sistemului religiei muhammedane* şi numai intervenţia expresă a ţarului, care avea nevoie de informaţia cuprinsă în text pentru expediţia la Marea Caspică, a făcut ca lucrarea să se publice în 1722.

[289] Scrisoarea este publicată pentru prima dată de A.D. Titov în *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 1909, № 3 (Смесь, с. 23–27). În traducere românească a fost publicată pentru prima oară de Nicolae Gogoneaţă în „Revista de filozofie", tom. 17, 1, 1970.

[290] „Revista de filozofie", tom. 17,1. 1970, p. 109.

fost redactată în urma unei discuții între cei doi, în cursul căreia Golovkin l-a întrebat pe Cantemir, dacă ar putea să-i explice ce este conștiința. Conștiința, zice filosoful moldovean, are două forme și două înțelesuri. În primul rând, ea este „cunoștința lucrurilor", iar într-al doilea înțeles, ea este cântărirea faptelor, „conștiința inimii". Convingerea despre bunătatea „naturală" a omului reapare și aici. Cantemir leagă conștiința de memoria faptelor bune sau rele: „Conștiința... este o acțiune simplă a cunoștinței, adică atunci când omul își aduce în memorie... fapte săvârșite de el, fie bune și cinstite, fie rele și necinstite"[291]. Corespunzător cu aceasta, conștiința poate fi bună sau rea, cea bună se manifestă atunci când omul își aduce aminte că a gândit și a făcut numai ceea ce i-a cerut „dreapta rațiune".

Dimitrie Cantemir se înscrie, prin lucrările sale filosofice, în coordonatele umanismului renascentist de nivel european și reprezintă totodată o deschidere spre ideile filosofiei moderne.

6. STAT ȘI DREPT ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Eforturile depuse în investigarea trecutului Țării Moldovei i-au permis lui Dimitrie Cantemir nu numai să evidențieze și să conștientizeze legitățile generale ale constituirii și dezvoltării statalității și jurisprudenței popoarelor lumii, dar și să depisteze lacunele, „petele albe", unele denaturări în tratarea procesului de formare și de evoluție a statalității și dreptului populației autohtone din arealul carpato-danubiano-nistrean. Opera lui științifică și literar-artistică, valoroasă din toate punctele de vedere, deschide o nouă etapă în istoria studierii statalității și a dreptului poporului român. El a fost primul autor care, în măsura posibilităților modeste vis-à-vis de sursele documentare existente la începutul secolului al XVIII-lea, s-a străduit pe baze științifice moderne să reflecte fenomenul constituirii statului și a formării dreptului Moldovei, să elucideze statutul juridic al principatului după instaurarea dependenței politico-juridice față de Imperiul Otoman, să caracterizeze sistemele organelor de stat, administrative și judecătorești ale țării, să formuleze criteriile și principiile politico-juridice, în baza cărora urma să reformeze sistemul de guvernare a Statului Moldova, după eliberarea lui de sub suzeranitatea sultanilor turci.

Creația eminentului gânditor reprezintă o mare valoare pentru diverse domenii ale culturii Moldovei și, îndeosebi, pentru știința statului și dreptului țării noastre. De un interes deosebit pentru cultura juridică a Moldovei sunt următoarele lucrări cantemi-

[291] *Loca obscura in Catechisi*, ms. lat. nr. 76 al Academiei Române, f. 102 v.

riene: *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* [Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei], *Incrementorum et decrementorum Aulae Othomannicae* [Istoria creșterii și descreșterii Curții Otomane], *De Vita Constantini Cantemyri* [Despre viața lui Constantin Cantemir], *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor, Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul, Istoria ieroglifică, Logica* și altele.

Marele nostru înaintaș a fost nu numai un bun patriot, dar și un adept consecvent al tratării obiective a fenomenelor sociale, inclusiv a istoriei statalității plaiului natal. El milita ca cele scrise să reflecte cât mai adecvat evenimentele vieții social-politice, economice și culturale. Maxima elenă „priiatenu-i Platon, priiatenu-i Socrat, însă mai priiatenu-i adevărul”[292] i-a fost ghid și călăuză în timpul elaborării lucrărilor științifice. În paginile *Hronicului*, expunând modalitățile folosirii informațiilor din operele premergătorilor săi, Dimitrie Cantemir scria: „Cu curată inimă giuruim (aducând față și mărturiile de unde ni-am împrumutat), precum li-am aflat, așe fără adaos și fără scădere în pravila și giudecata, nu numai a lor noștri, ce și a streinilor, să le scoatem; iară giudețul în mâna și socotiala cititorului lăsind, orice sentență ar da, cu un suflet și cu o voie a o primi și a o sufferi, gata sintem”[293].

Constituirea și evoluția statului

Către începutul secolului al XVIII-lea în Țara Moldovei nu existau careva lucrări științifice privitor la caracterizarea istoriei constituirii și evoluției ulterioare a statalității în arealul carpato-danubiano-nistrean. Doar unele aspecte ale acestei structuri politico-juridice deosebit de importante a societății erau abordate tangențial în paginile cronicilor lui Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin ș.a. Deși în lucrările autorilor antici și medievali – eleni, romani, bizantini, bulgari, sârbi, maghiari, polonezi, ruși, germani, turci, italieni etc. – se conțineau informații destul de prețioase referitor la evoluția statalității în spațiul menționat, totuși, din cauză că erau risipite în sute de tratate, cărți, cronici, diplome, acte legislative, manuscrise, nu erau accesibile cărturarilor din principat. Nu întâmplător Dimitrie Cantemir, referindu-se la gradul de studiere a istoriei neamului, inclusiv a istoriei statalității, în paginile *Hronicului* scria că „această istorie în amestecătura sa ca într-un întuneric fără zared dzăcând, nedeșchisă și neivită” nu trebuia să fie lăsată în starea ei de până atunci[294].

Conștient de obligația fiecărui om de a activa nu numai în folosul personal, dar și de a exercita unele acțiuni pentru interesele Patriei și ale neamului său, Dimitrie Cantemir din

---

[292] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 8 (în continuare: Cantemir D., *Hronicul*, vol. I).

[293] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 157.

[294] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 61.

tinereţe s-a implicat cu multă dăruire în investigarea trecutului şi prezentului statalităţii poporului său. Explicând scopul urmărit în cadrul efectuării investigaţiilor istorico-ştiinţifice, autorul *Hronicului* menţiona: „Noi <...> pre cele cu vechimea vremilor îngropate a vechilor istorii comoare la lumină a le scoate şi la triaba de obşte a le arăta ne vom sili, şi cele româneşti precum romanilor să cuvin vom dovedi”[295]. El sincer dorea „ca numele şi niamul” său „cari de demult” descălicase şi locuia „necurmat <...> în Dachia (adecă în Moldova, în Ţara Munteniască şi în Ardial), din tirănniia vechii uitări” să-l scoată şi să-l dezvolte, „precum adevăraţi romani” au fost cetăţenii Romei în trecut[296].

Analiza moştenirii ştiinţifice a savantului-enciclopedist ne permite să evidenţiem atitudinea lui creatoare faţă de problemele complicate ale istoriei constituirii şi dezvoltării statalităţii în arealul carpato-danubiano-nistrean. În situaţia unei insuficienţe acute de documente şi de surse istorice concrete, sigure, bazându-se doar pe crâmpeie răzleţe din lucrările istoricilor şi cronicarilor premergători, D. Cantemir în paginile tratatului *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* (publicat ulterior sub titlul *Descrierea Moldovei*) a conturat în ansamblu etapele cruciale şi a caracterizat evenimentele cele mai importante din evoluţia statalităţii din zona menţionată, remarcând, de exemplu, doar sumar despre existenţa poporului geto-dacilor[297].

ХРОНИКЪ
РОМАНО-МОЛДО-ВЛАХИЛОР.
САКЪТЕНИТ
Де Домнъ Молдавіей
ДИМИТРІЕ КАНТЕМИР
Ла анїй 1710.
Ши акъм дупъ оригиналъ манускрипт
дипозитат де фирицитъ Автор
пе патрата Бъхнъ а Москвей скоасъ,
Кь дисоперитъ преа-ласцатъ Ал Ностръ Домн
МИХАЛЪ ГРИГОРІЕ СТЪРЗА Б.Вд.
Ши дин ординяле Домніеї сале сфинцитъ Архіепископ ал Ухрей ши Митрополит Молдавіей
Дд: ВЕНІАМИН КОСТАКЕ
Сав тупъритъ.
ТОМЪЛ І.
ЯШІ.
Ла Тупографіа Ф: Митрополіей.
1835.

„Hronicul româno-moldo-vlahilor”, Iaşi, 1835 (foaia de titlu)

1. Statalitatea Daciei. O caracterizare relativ mai amplă a modalităţii de convieţuire a geto-dacilor D. Cantemir a realizat-o în paginile *Hronicului*, în care el prezintă date nu numai despre existenţa poporului geto-dac, dar şi examinează formele şi modalităţile social-politice de

[295] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p.7.

[296] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 36.

[297] Cantemir D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae/Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Ediţie critică de Dan Sluşanschi, Bucureşti, 2006, p. 29 (în continuare: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006).

convieţuire ale acestuia. El menţionează că geto-dacii dispuneau de o formaţiune politică proprie, pe care uneori o numeşte „ţara Dachiii”[298], iar alteori – „crăia dachilor”[299] sau a „dachilor stăpânire”[300]. Dar în caracterizările diverse ale evenimentelor din viaţa geto-dacilor D. Cantemir niciodată nu a recurs la noţiunea de *stat*.

Acelaşi lucru îl observăm şi în situaţiile când Dimitrie Cantemir examinează anumite evenimente derulate în diferite state antice şi medievale. În *Hronic* savantul descrie diverse evenimente care au avut loc în Ţara Laţium, Împărăţia Râmului, Crăiea Ungurească, Împărăţia Moscului, Împărăţia Turcească ş.a. fără să folosească termenul *stat.*

Constatăm, aşadar, că D. Cantemir prin utilizarea sintagmelor „ţara Dachiii”, „crăia dachilor”, „a dachilor stăpânire” realmente caracteriza *statul Dacia*, deoarece formulările menţionate reprezintă subcategorii ce fac parte din categoria filosofico-juridică mai generală *statul*. Prin urmare, sintagmele „ţara Dachiii”, „crăia dachilor”, „a dachilor stăpânire” sunt sinonime ale cuvântului *stat*.

La o examinare atentă a conţinutului din unele capitole din cartea I a părţii introductive *Prolegomene* (adică preliminarii, aşa sunt numite primele trei cărţi) ale *Hronicului* observăm că autorul în caracterizarea „ţării Dachiii”, deşi nu întrebuinţează termenul *stat*, totuşi constată existenţa, la formaţiunea geto-dacilor, a celor trei elemente constitutive, specifice, conform preceptelor ştiinţei dreptului, oricărui stat din lume, inclusiv celui sclavagist: 1) *teritoriul*, 2) *populaţia*, 3) *guvernul (puterea politică)*[301].

Teritoriul. D. Cantemir a fost unul dintre primii autori autohtoni[302], care, în baza studierii lucrărilor scrise de mai mulţi istorici antici şi medievali, a reuşit să contureze, cu o exactitate relativă, menţionăm acest lucru din capul locului, limitele teritoriale ale Daciei. Autorul *Hronicului* în capitolul al II-lea – *Pentru cele vechi ale Dachiii hotare* – din cartea I menţionează: „Din pomeniţii dară scriitori, curat Dachia toată hotărându-să, cele ale ei de demult hotară să cunosc, precum au fost: de la începuturile Tisei şi din ţara Maramorăşului până unde dă Tisa în Dunăre, şi din gura Tisei pe Dunăre spre răsărit, până în gura Nistrului, şi de acolo luând pe apa Buhului [Bugul de Sud – *n.n.*] spre miadzănoapte să întoarcea spre apus până în apa Axiacului şi până în munţii Carpatici, carii despart hotarul leşesc de cel al Ardialului”[303]. În capitolul al III-lea – *Pentru vechi*

---

298 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 48.

299 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 60, 62.

300 *Ibidem*.

301 Deleanu I., *Drept constituţional şi instituţii politice*, vol. II, Iaşi, 1993, p. 11–35; Popa N., *Teoria generală a dreptului*, Bucureşti, 1998, p. 99–100; Avornic Gh., *Teoria generală a dreptului*, Chişinău, 2004, p. 69–73; Baltaga D., Guţu A., *Teoria generală a dreptului* (curs teoretic), Chişinău, 2002, p. 105–107; Miga-Beşteliu R., *Drept internaţional. Introducere în dreptul internaţional public*, Bucureşti, 1997, p. 91–93, 147–148, 205–206; Popescu Dumitra, Năstase A., Coman F., *Drept internaţional public*, Bucureşti, 1994, p. 58–59, 104, 144; Balan O., Serbenco E., *Drept internaţional public*, vol. I, Chişinău, 2001, p. 135, 187–193, 212–213; *Теория государства и права*, под ред. К.А. Мокирёва, Москва, 1970, с. 61–62; Лазарев В.В., Липень С.В., *Теория государства и права*, Москва, 2000, p. 43–49.

302 Până la Dimitrie Cantemir hotarele Daciei la general au fost conturate de cronicarul Nicolae Costin. Mai detaliat vezi: Costin N.e, *Scrieri în două volume*, vol. I, Chişinău, 1990, p. 54.

303 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 51.

numerele ţărilor, carile de demult în Dachia să cuprinde – din cartea I a *Hronicului* savantul nostru remarca că teritoriul Daciei în unele perioade la sud se întindea „peste Dunăre până la Munţii Cenghii [în prezent munţii Balcani – *n.n.*]", la sud-vest „peste Dunăre până la Illiriia", iar la vest „peste Tisa, pe Dunăre în sus până la Buda"[304].

Investigaţiile istoricilor contemporani confirmă caracterizarea realizată de D. Cantemir cu privire la extinderea teritorială a Daciei. Savanţii juriști Emil Cernea şi Emil Molcuţ, de exemplu, constată: „Statul dac s-a constituit pe un teritoriu cuprins între Dunărea mijlocie la vest, Carpaţii Păduroşi la nord zona de dincolo de Nistru la est şi lanţul Balcanilor la sud. În hotarele statului lui Burebista erau cuprinse inclusiv cetăţile greceşti de pe malul Mării Negre, de la Olbia, aflată la gurile Bugului, până la Appolonia, în sudul munţilor Balcani"[305]. Profesorul român Vladimir Hanga de asemenea menţiona: „Limitele statului dac, în vremea lui Burebista, atingeau, spre apus cadrilaterul boem, Dunărea de mijloc şi Morava, spre nord Carpaţii Păduroşi, spre răsărit Bugul şi Marea Neagră, iar spre miazăzi lanţul Balcanilor"[306].

Caracterizarea comparativă a aprecierilor lui D. Cantemir din Hronic vis-à-vis de hotarele Daciei cu cele expuse în lucrările cercetătorilor contemporani ne permite să stabilim că eminentul savant enciclopedist a reuşit deja la începutul sec. al XVIII-lea să determine, în ansamblu, corect, extinderea teritorială a acestei ţări şi astfel a evidenţiat existenţa primului element constitutiv al statalităţii geto-dacilor – *teritoriul*.

Populaţia. D. Cantemir în capitolul al IV-lea – *Pentru numele dachilor şi de începătura lor* – din cartea I a lucrării, în baza informaţiilor din operele autorilor antici, a reflectat, în măsură posibilităţilor, aspecte importante din istoria constituirii comunităţii etnice a geto-dacilor, adică a poporului cu eforturile căruia a fost creată „ţara Dachiii". El menţiona că geograful şi istoricul grec Strabon (c. 63 î. Hr. – 19 d.Hr.) în tratatul *Geografia* pe locuitorii dinspre Marea Neagră şi din estul arealului carpato-danubiano-nistrean îi numea geţi, iar pe cei din partea de vest – daci[307].

Autorul Hronicului nu s-a limitat doar la expunerea viziunilor lui Strabon, ci a reflectat şi concepţiile (poziţiile) altor autori. Prezintă interes reproducerea explicaţiilor făcute de istoricul antic Plinie (Caius Plinius) referitor la evoluţia etnonimului locuitorilor Daciei, redate în opera cantemiriană: „De la Dunăre şi spre câmpi, toate niamurile Ghetilor lăcuiesc, carile măcar că în deosăbite locuri şi hotară lăcuia între sine despărţite, însă tot o semînţie şi tot un nume să fi avut". Dezvoltând viziunea istoricului antic, D. Cantemir menţiona „Iară după ce gheţii <...> au cuprins toată Dachiia, de ciia de pe numele locului, ş-au schimbat şi ei numele, adecă carii gheţi au început în Dachiia a lăcui, aciia s-au numit şi dachi"[308].

---

304 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 52.

305 Cernea Em., Molcuţ Em., *Istoria statului şi dreptului românesc*, Bucureşti, 1992, p. 12 (în continuare: Cernea Em., Molcuţ Em., *Istoria statului*).

306 *Istoria dreptului românesc*, vol. I, Bucureşti, 1980, p. 73.

307 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 48.

308 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 56.

Istoricul grec Dion Chrisostomul (c. 30– c.120), referindu-se la etnonimul locuitorilor Daciei, la rândul lui, scria: „Dachi <...> eu număsc pre aciia carii şi ei pre sine singuri să număsc, şi romanii aşe-i chiamă măcar că ştiu că unii din greci, ghetii le zic”[309].

Caracterizând populația Daciei, D. Cantemir, la fel ca și alți istorici antici și medievali, evidenția vitejia și curajul geto-dacilor manifestate în diverse războaie, explicându-le prin spiritul confesiunii lor religioase. „Dachii sunt mai viteji decât toți varvarii, şi aceasta nu numai căci şi cu sufletul şi trupul sint oameni pre vârtoşi, ce încă pentru căci ei nu cred precum moartea să fie sfârşitul vieții, ce socotesc ca cum ar fi o trecere la alte lăcaşuri noaă.”[310]

Din examinarea conținutului capitolului al IV-lea al cărții I avem posibilitatea să stabilim că D. Cantemir, în baza informațiilor de care a dispus la începutul sec. al XVIII-lea, a reușit să caracterizeze populația de bază a Daciei și a reflectat disputele existente în lucrările autorilor predecesori referitor la etnonimul locuitorilor țării. Astfel, Dimitrie Cantemir a elucidat cel de-al doilea element constitutiv al statalității geto-dacilor – *populația*.

Guvernul (*puterea politică*)**.** D. Cantemir n-a trecut cu vederea nici examinarea celui de al treilea element constitutiv al statalității – *guvernul*. În capitolul al V-lea – *Pentru crăiia dachilor, cum s-au început şi cum au fost mai denainte decât a o supune romanii* – din cartea I, autorul în stil metaforic informa cititorii despre problemele și greutățile cu care s-a lovit în procesul investigării modalităților de guvernare a Daciei de către regii țării. „Vrând ca pentru cea dinceput a *dachilor stăpânire* [*subl. n.*] să scriem şi grămădzi de cărți a mai vechi şi mai noi istorici întorcând şi răsturnând, nu altă, ce ca cum într-un lavirinth (căruia nici întratul nici eşitul i se poate afla) să fim întrat ni se pare”[311].

În pofida problemelor și greutăților inerente în ceea ce privește volumul și calitatea informației, limitate în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, pe care trebuia să le depășească autorul *Hronicului*, el a reușit să caracterizeze etapele cele mai importante ale istoriei statului Dacia. Referitor la forma de guvernare, D. Cantemir menționa că Dacia era *o crăie*[312], adică un regat, ceea ce înseamnă că după principiile științei dreptului era o monarhie.

În *Hronic* se precizează că Dacia în calitate de crăie a existat o perioadă relativ îndelungată, fiind guvernată de cinci crai[313]. Modalitățile de exercitare a puterii politice în Dacia de către craii ei, din cauza insuficienței informației necesare, n-au fost reflectate în măsură egală. Guvernarea unor crai este expusă succint, iar a altora nu este caracterizată deloc. Doar cârmuirea regatului de către Decebal, ultimul monarh al Daciei, a fost elucidată în paginile *Hronicului* mai amplu.

---

309 *Ibidem*.

310 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 64.

311 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 60.

312 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 60, 62.

313 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 62–65.

D. Cantemir amintește de guvernarea lui *Barabista* [Burebista – *n.n.*], considerându-l în capitolul al IV-lea drept primul domn al geto-dacilor[314], iar în capitolul al V-lea îl prezintă în calitate de crai[315], alias rege al Daciei. Dintre ceilalți crai ai Daciei este evidențiat *Corrilus* [Scorilo – *n.n.*], menționându-se că a guvernat țara 40 de ani[316].

Despre domnia craiului *Ghestiblind* autorul *Hronicului* constata cu amărăciune că la istoricii premergători „lucruri cevaşi vrednic de pomenire" n-a putut afla [317].

Succint este caracterizată domnia craiului *Derleneu* (Duras-Diurpaneus), afirmându-se că sub conducerea lui geto-dacii ar fi zdrobit „oştile lui Domițian şi pe *Oppie Sabin* (Oppius Sabinus), şi pe *Cornelie* (Cornelius Fuscus)" [318]. Realmente, regele Derleneu, numele căruia, potrivit informațiilor istoricilor secolului al XX-lea, era Duras-Diurpaneus, doar domnea în Dacia, iar victoriile asupra legiunilor romane la sud de Dunăre în iarna anului 85/86 ale guvernatorului Moesiei Oppius Sabinus şi în vara anului 87 la nord de Dunăre asupra armatei de 5-6 legiuni romane, secondată de numeroase unități auxiliare şi comandată de prefectul Cornelius Fuscus, au fost obținute sub conducerea lui Decebal, care era fiu al fostului rege Scorilo şi nepot al monarhului aflat atunci pe tronul țării. În acele lupte au căzut mulți romani, inclusiv ambii comandanți militari – Oppius Sabinus şi Cornelius Fuscus. Grație celor două victorii strălucite, geto-dacii, sub conducerea lui Decebal, au reuşit să ia în captivitate mulți ostaşi romani, trofeie bogate şi stindardul legiunii a V-a *Alaude*[319]. Victoriile menționate asupra romanilor au contribuit considerabil la reunificarea geto-dacilor de la nord de Dunăre în cadrul unui stat unitar centralizat şi la creşterea influenței politice a Daciei printre popoarele lumii antice.

Evident, simpatiile lui D. Cantemir erau de partea romanilor, dar el totuşi n-a putut să nu remarce talentul militar şi spiritul întreprinzător ale craiului „Decheval". În una din paginile *Hronicului* se menționează că, deşi în lupta de la Tapae (localitate în sud-vestul Daciei, la Porțile de Fier) legiunile romane sub conducerea experimentatului general Tettius Iulianus, trimise de împăratul Domițian (Titus Flavius Domitianus [51–96], împărat roman [81–96]), au reuşit să obțină victorie asupra dacilor, totuşi, grație istețimei lui Decebal, înfrângerea totală a armatei geto-dacilor a fost evitată. Referitor la acel eveniment, autorul tratatului istoric menționa: „Domitiian au trimis cu oştile asupra lui Decheval <...> pre un Iulian; ce vicleşugul şi meşteşugurile lui Decheval au făcut că măcar că romanii să videa biruitori, însă deplin biruința nu li-au dat, căci tăind copacii unii păduri şi lăsind numai trupinile, le îmbrăcasă cu port şi cu arme oşteneşti, carii romanii, oaste proaspătă părându-li-să, s-au părăsit a-i goni şi s-au întorsu la tabăra sa"

[314] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 56.
[315] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 63.
[316] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 63.
[317] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 64.
[318] *Ibidem*.
[319] Matei H.C., *Lumea antică: Mic dicționar biografic*, Chişinău, 1993, p. 89 (în continuare: Matei H.C., *Lumea antică*).

[320]. Revenind la acest subiect în capitolul al XVIII-lea din cartea a III-a a *Prolegomenei*, D. Cantemir socotea că acea eroare ar fi fost determinată de înserarea ce se lăsaseră în momentul când romanii din legiunile generalului Tettius Iulianus se apropiaseră de pădurea ale cărei trunchiuri de copaci fuseseră din timp mascați drept ostași geto-daci înarmați[321].

D. Cantemir constata: „<...> Cel mai de pre urmă a dachilor craiu au fost Decheval <...> om nu numai în lucrurile oștenești [militare – *n.n.*] pre vârtos, ce încă și la minte prea ascuțit și plin de meșterșuguri" [322]. Examinând condițiile păcii încheiate între regatul Dacia și Imperiul Roman după terminarea războaielor din anii 87–88, autorul *Hronicului* amintește că Decebal a reușit să includă în tratatul cu împăratul Domițian clauze destul de favorabile statului pe care îl guverna. Domnitorul-savant constata că „după tocmala ce făcuse cu Domitian" Decebal în toți anii de după încheierea păcii în '89 primea „de la cămara împărățiii <...> o sumă de bani în chip de dajde, și de dar"[323] – mijloace financiare solide pe care regele dac le-a folosit nu atât pentru îmbogățirea personală, cât pentru întărirea economico-militară a statului său. „Aşe romanii – scria D. Cantemir –, vrând, nevrând, cu banii săi pre Decheval din dzi în dzi îmbogățindu-l, el, în putere mărindu-să, alte războae încă mai grele și încă mai groznice asupra Romanilor găta" [324].

Traian după urcarea pe tron a încetat să trimită bani și meșteri Daciei, ordonând concomitent începerea pregătirii legiunilor romane pentru cucerirea *statului clientelar* cârmuit de Decebal. D. Cantemir, abordând schimbarea atitudinii noului împărat față de Dacia, în capitolul al II-lea din cartea I a *Hronicului* scria că „Ulpie Traian" considera o mare „rușine și ocară" perioada când Imperiul Roman a plătit „sume de bani în chip de dajde și de dar" Daciei[325]. Autorul *Hronicului* menționa că noul monarh roman „în locul ce era să le numere bani și să le trimită darea" geto-dacilor, „carea de la alți împărați era orânduită; *li-au arătat arme și oaste* (*subl. n.*)" [326].

După 3 ani de pregătiri intense, armata romană, formată din 13-14 legiuni și suplimentată de numeroase trupe auxiliare cu un contingent total de circa 150 000 de ostași, sub comanda nemijlocită a împăratului Ulpia Traian a atacat în anul 101 statul clientelar Dacia[327]. Abordând ostilitățile războiului daco-roman din anii 101–102, Dimitrie Cantemir reflecta caracterul crâncen al luptelor și numărul mare de morți și răniți din ambele armate. El consemna victoria armatei lui Traian asupra dacilor, evidențiind concomitent și pierderile grele ale romanilor, inclusiv numărul enorm de răniți: „Ma-

[320] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 64.

[321] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 145–146.

[322] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 65.

[323] *Ibidem*.

[324] *Ibidem*.

[325] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 65, 163.

[326] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 163.

[327] Matei H.C., *Lumea antică*, p. 90.

car că romanii biruitori au ieşit şi mulţime de dachi au omorât; însă şi în oastea romanilor, atâta de mulţi au fost răniţi cât nici pândzături au mai rămas (la ţerulici) cu carele să le lege ranile; ce Traian, scoţind năfrămile, servetele şi altă pândză ce era pentru slujba mesii şi a casii, li-au dat să fie pentru aceia trebă"[328].

Cu toate că romanii reuşiseră să obţină victorii în luptele din războiul anilor 101–102, totuşi eroismul şi rezistenţa dârză a dacilor l-au determinat pe împăratul Traian să accepte în toamna anului 102 cererea de pace a lui Decebal, impunându-i însă prin tratatul încheiat condiţii umilitoare pentru regatul Dacia. Comentând factorii care au determinat încheierea păcii dintre daci şi romani şi stipulaţiile ei mai importante, D. Cantemir scria: „Traian încă, nu puţin ostenit fiind, şi pace au priimit, şi legătură cu Decheval într-acesta chip au făcut, ca dachii de acmu înainte priiatinilor romanilor priiatini, iară nepriiatinilor nepriiatini să fie; şi cetăţile carile era pre la hotarăle Dachiii să le răsipească [*subl. n.*]"[329].

Comentând în continuare pacea încheiată între regele Decebal şi împăratul Traian, D. Cantemir în *Hronic* sublinia că dacii n-au îndrăznit a „călca <…> hotarăle romanilor", dar au întreprins atacuri împotriva unor popoare vecine care se aflau „în prieteşug cu împărăţiia"[330]. Conform opiniei savantului nostru, acţiunile militare ale dacilor împotriva popoarelor clientelare Imperiului Roman au fost considerate de împăratul Traian drept încălcare a „legăturilor păcii" şi cauză pentru declanşarea războiului romano-dac din 105–106, prin invadarea Daciei de către legiunile romane sub conducerea nemijlocită a împăratului[331].

Simpatizant fervent al romanilor, D. Cantemir a tins însă să caracterizeze obiectiv ostilităţile militare dintre legiunile imperiale şi armata dacilor, arătând că Decebal, prin organizarea cu multă isteţime a operaţiilor de apărare a ţării, a reuşit să impună inamicului un „războiu <…> groznic şi straşnic"[332]. Reflectând caracterul extrem de tensionat, violent, feroce şi imprevizibil al luptelor dintre oştirile inamice, în paginile *Hronicului* se constată: „Ciudată moarte şi măcelarie s-au lucrat şi multă vreme norocul cării părţi biruinţa să dea în cumpănă stând, până mai pre urmă romanii izbânditori şi dachii biruiţi fură"[333]. D. Cantemir revocă în paginile tratatului său bărbăţia şi curajul celui din urmă rege al Daciei în ultimele lui clipe de viaţă: „Iară Decheval, domnul dachilor, văzind acmu că războiul de tot au pierdut, oaste până la cel mai de pre urmă i s-au concenit şi toată ţara şi scaunul pre mâna romanilor au venit, de toată nădejdea scăpat şi fără liac rămas, pentru ca nu cumva viu în mâna nepriiatinului să cadză, singur şie samă facându-şi, s-au omorât"[334].

---

328 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 163.
329 *Ibidem*.
330 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 164.
331 *Ibidem*.
332 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 165.
333 *Ibidem*.
334 *Ibidem*.

Examinând modalitatea de convieţuire a populaţiei Daciei, reflectată în paginile *Hronicului*, observăm că D. Cantemir constata existenţa în cadrul ţării a unor structuri politice în frunte cu demnitari speciali, prezentaţi de autor prin termenul politico-juridic *crai*[335], care, bineînţeles, administrau ţara prin intermediul unui sistem de organe centrale şi locale, cu ajutorul cărora percepeau impozitele, organizau şi dirijau activitatea locuitorilor în diverse domenii, îndeosebi în cele ale dezvoltării şi fortificării potenţialului economic şi militar, în apărarea teritoriului ţării, declarau război şi semnau pacea cu vecinii, duceau tratative şi încheiau convenţii şi alianţe cu cârmuitorii statelor vecine sau ale popoarelor migratoare. Deşi autorul *Hronicului* n-a reflectat în mod complex exercitarea de către craii ţării a tuturor atribuţiilor (legislative, administrative, judecătoreşti), prin intermediul cărora ei cârmuiau ţara, totuşi în baza celor descrise în paginile precedente avem posibilitatea să notăm că în *crăia Dacia* a existat şi cel de al treilea element constitutiv al statalităţii – *guvernul* (*puterea politică*).

Prin urmare, reieşind din faptul că în paginile *Hronicului* sunt elucidate toate cele trei elemente constitutive ale statalităţii *Ţării Dacia – teritoriul, populaţia şi guvernul* (*puterea politică*) –, noi considerăm că astfel D. Cantemir, fără a utiliza în mod special cuvântul *stat*, *realmente a constatat existenţa îndelungată, în epoca antică, a statalităţii la populaţia geto-dacă* din arealul carpato-danubiano-nistrean, considerând-o drept început, *adică piatra de temelie*, în evoluţia istorică *a statalităţii noastre naţionale*.

Din cele examinate în paginile anterioare avem posibilitatea să constatăm că *D. Cantemir este primul istoric, savant autohton* care, în măsura posibilităţilor existente în cel de al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, relativ fundamental în cele circa 30 de pagini ale *Hronicului* a reflectat aspecte importante ale istoriei geto-dacilor, *îndeosebi a organizării lor politice în cadrul crăiei Dacia*, *care crăie a reprezentat de jure şi de facto prima statalitate din istoria populaţiei arealului carpato-danubiano-nistrean*.

2. Extinderea structurilor romane de stat în Dacia. Lichidarea statului Dacia în anul 106, în urma înfrângerii geto-dacilor, conduşi de craiul Decebal, în războiul daco-roman din 105–106, n-a însemnat dispariţia statalităţii ca modalitate de organizare şi de dirijare a vieţii sociale a populaţiei din arealul carpato-danubiano-nistrean. În cadrul teritoriului Daciei, inclus în componenţa Imperiului Roman, instituţiile de stat ale geto-dacilor au fost înlocuite cu cele romane. În locul statului sclavagist timpuriu Dacia a fost constituită – în calitate de parte componentă a Imperiului Roman – provincia Dacia. Menţionăm că integrarea geto-dacilor în sistemul de organizare statală romană a început odată cu derularea procesului de anexare a teritoriilor Daciei dintre Dunăre şi lanţul munţilor Balcani în anii 29–28 î.Hr. şi constituirea ulterioară în baza lor a provinciei Moesia[336].

---

[335] Termenul *crai* în lexicul limbii române din epoca medievală reprezenta echivalentul termenului *rege* existent în lexicul limbilor altor popoare din lume.

[336] Bolşacov-Ghimpu Al.A., *Moldova din vechime până la voievodat*, Bucureşti, 1999, p. 50–51; Matei H.C., *O istorie a lumii antice*, Bucureşti, p. 142.

Reflectând evenimentele anului 106, D. Cantemir în *Descrierea Moldovei* menționa că după înfrângerea suferită de regele Decebal, în războiul cu romanii conduși de împăratul Nerva Traian, „tot acel ținut pe care îl stăpâniseră ei a fost prefăcut în Provincie Romană, împărțit unor cetățeni Romani”[337]. În paginile *Hronicului* el, de asemenea, scria că împăratul roman ,,deşertând Dachiia de toate puterile şi aşeşi de tot istovind-o, au făcut-o provinție”[338].

Domnitorul savant, prin formulări succinte, a reușit să reflecte un moment crucial din istoria arealului carpato-danubiano-nistrean – trecerea de la un tip de statalitate la altul, adică lichidarea prin forță a statului „crăia Dachilor” (regatul Dacia), ce reprezenta spiritualitatea, cultura și interesele poporului autohton geto-dac și constituirea de către împăratul Ulpia Traian, în locul lui, a instituțiilor provinciale administrative, militare, fiscale și judecătorești ale celui mai dezvoltat stat al lumii antice – *a Imperiului Roman* – scopul căruia era de a realiza interesele politice, economice și culturale ale cercurilor guvernante ale *populus romanus*.

Caracterizând modalitățile de guvernare a provinciei Dacia, D. Cantemir scria că ea „a fost ocârmuită de magistrații romani”[339].

Privitor la soarta de mai târziu a dacilor din teritoriile incluse în Imperiul Roman, autorul *Hronicului*, în capitolul al VI-lea al cărții I, în baza informațiilor din operele istoricilor antici și ai celor din epoca medievală timpurie, scria că din ordinul lui Traian ,,rămăşița dachilor câți scăpasă din oşteni şi altă prostime, pre toți până la unul, precum să-i fie trecut mai spre fundurile țărâi ungureşti”[340], adică i-au deportat peste hotarele teritoriului geto-dac anexat de romani. Concretizând în capitolul al IV-lea al cărții I a *Hronicului* cauzele deportării dacilor, D. Cantemir afirma că ,,patimile[341] romanilor cu Dacii” deveniseră atât de crâncene, încât monarhul roman nu-i mai putea ,,răbda să-i lasă a lăcui pre la locurile lor” și a poruncit armatei ca pe toți dacii, câți „vor fi și mai rămas să-i triacă peste munți și să-i depărtedze despre părțile tătarilor, ca nu cumva cu dânșii agiungându-se iarăşi răutați noaă să scornească”[342].

În locul populației autohtone deportate, potrivit opiniei lui D. Cantemir, din porunca împăratului Traian în teritoriul Daciei incluse în imperiu au fost transferați cu traiul oameni ,,din toate stepenele şi cinurile romanilor, adecă din boiari, din orăşeni şi din toate cetele slujitoreşti, mulțime de oameni alegând, cu case, cu femei, cu copii cu tot, în Dachia i-au mutat; şi prin toate locurile ei i-au aşedzat şi cu dânşii locurile, cetățile şi trecătorile cele despre parte tătarilor mai deşchisă au întărit şi l-au străjuit”[343]. Autorul

[337] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 29.

[338] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 68.

[339] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 107.

[340] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 68.

[341] Cuvântul „patimă” în contextul citatului din *Hronic* înseamnă *dușmănie, ură*.

[342] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 166.

[343] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 88.

Hronicului mai concretiza că noua provincie a fost populată cu mulți *cetățeni romani* și cu *ostași veterani* și de asemenea a fost întărită prin edificarea unor orașe și cetăți noi[344].

Investigațiile științifice efectuate ulterior de savanți confirmă aceste constatări ale lui D. Cantemir[345].

3. Geneza românilor – etnia constitutivă a statelor medievale pe teritoriul Daciei. Dimitrie Cantemir este primul printre savanții Țării Moldovei care nu doar a înțeles rolul etniei constitutive în formarea și dezvoltarea unui stat, ci a și depus eforturi multiple pentru ca prin investigarea celor peste 150 de surse istorice, folosite la elaborarea *Hronicului*, să determine pe bază de analiză științifică procesul genezei etniei, membrii căreia au constituit statele medievale în teritoriul Daciei antice. Cu toate că în paginile *Hronicului* privitor la perioada de după anul 106 sunt examinate multiple evenimente și informații din activitatea de stat a monarhilor, care s-au succedat pe tronurile Imperiilor Roman și Bizantin, ale regatelor Bulgariei, Serbiei, Ungariei, Poloniei, al Rusiei Kievene, al Hoardei de Aur și, de asemenea, sunt studiate informațiile referitoare la unii conducători de uniuni tribale ale popoarelor migratoare, războaiele purtate de aceștia, anexiunile teritoriale realizate de ei, moravurile de la curțile lor, totuși subiectul principal al tratatului, în opinia noastră, pe care D. Cantemir s-a străduit din răsputeri să-l investigheze și să-l elucideze cât mai profund și mai argumentat, a fost procesul istoric al evoluției soartei coloniștilor romani, strămutați în Dacia prin ordinul împăratului Ulpie Traian.

El considera că românii sunt urmașii direcți ai coloniștilor romani din Dacia. În partea introductivă a *Hronicului*, abordând începutul colonizării Daciei, el arată importanța și rolul determinant, pe care l-au avut cetățenii romani aduși de împăratul Traian pe acest teritoriu, în constituirea în arealul carpato-danubiano-nistrean a noii comunități etnice – poporul român. „De aicea dară și dintr-aceștea romani s-au început neamul nostru a românilor”[346] și că „romanii sint buciumii viii Dachiii noastre și noi vlăstarile lor.”[347]

Cu deosebit patos este elogiat împăratul Ulpia Traian care, în opinia lui D. Cantemir, prin strămutarea romanilor în provincia Dacia, a pus bazele constituirii poporului român, pe care îl prezintă drept „săditoriul și răsăditoriul nostru”[348], „părintele moșilor strămoșilor noștri românilor în Dachia”[349].

Examinând operele istoricilor antici și ale celor din epoca medievală timpurie, autorul *Hronicului* face o sinteză a evoluției dezvoltării populației în Dacia după anul 106 și fundamentează o doctrină ce reflectă viziunea savantului vis-à-vis de fenomenul istoric al constituirii noii comunități etnice – poporul român. D. Cantemir, în spiritul epo-

---

344 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 68.

345 Georgescu Vl., *Istoria Românilor de la origini până în zilele noastre*, ed. a III-a, București, 1992, p. 20; Cernea Em., Molcuț Em., *Istoria statului*, București, 1992, p. 21.

346 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 89.

347 *Ibidem*.

348 *Ibidem*.

349 Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 171.

cii medievale, meritul constituirii poporului român, cu multă evlavie şi discernământ, îl atribuie împăratului Ulpie Traian, menţionând: „Ce precum el [pe romani – *n.n.*] cu mâna lui ca pe un sad ales într-o livadă i-au împlântat şi i-au sădit aşe neclătiţi şi în veci nemutaţi i-au lăsat, carii şi până astădzi toată lumea îi vede şi-i cunoaşte tot acel vechi neam românesc a fi în Moldova şi în Ţara Muntinească şi Ardealul, tot acel vechiu şi a mai marilor săi nume de romani ţiind”[350].

4. Formaţiuni politico-statale la Est de Carpaţi. Savantul-enciclopedist remarca faptul că declinul Imperiului Roman şi invaziile popoarelor barbare au determinat lichidarea structurilor de stat romane la nord de Dunăre. Reflectând soarta de mai departe a populaţiei Daciei romane, el menţiona că numeroasele pustiiri efectuate de sarmaţi, huni şi de goţi i-au silit pe coloniştii romani să „treacă Munţii şi să-şi caute adăpost în ţinutul muntos Maramoris împotriva nebunului iureş al Barbarilor”[351].

Caracterizând modalităţile de trai ale membrilor noii comunităţi etnice a romanicilor de est în condiţiile invaziilor distrugătoare ale popoarelor migratoare din secolele IV–XIII, gânditorul român în *Hronic* scria: „Şi măcar că pre vremile năpăzilor vărvăreşti <...> mult s-au clătit şi s-au strunciunat, însă de pe hotarăle Dachiii de tot afară n-au ieşit, ce numai de la câmp spre munţi, adecă despre Dunăre şi despre Prut şi Nistru spre părţile Ardealului să trage. Iară după ce trecea fortuna acelor prădzi vărvăreşti, iarăşi la locurile sale ieşiia <...>; şi cu toţii supt o stăpânire fiind, toate locurile şi cetăţile, unde acmu Ardialul, Moldova şi Muntenia iaste, ţinea”[352].

Deşi din cauza invaziilor popoarelor migratoare ce s-au perindat permanent pe parcursul secolelor IV–XIII lipseau careva informaţii referitoare la modul de viaţă al strămoşilor noştri, totuşi D. Cantemir, în baza unor fragmente lapidare din operele istoricilor romani şi bizantini, a reconstituit unele aspecte ale vieţii politico-statale a autohtonilor din teritoriile de la nord de Dunăre. El scria că urmaşii coloniştilor romani „aceia care-şi căutaseră adăpost prin <ţinuturile de> munte împotriva năvălirilor Sciţilor şi ale altor Barbari, şi-au avut întotdeauna Regii, sau Principii lor”[353]. Ideea existenţei unor formaţiuni politico-statale ale autohtonilor în teritoriul fostei Dacii, după plecarea legiunilor şi administraţiei romane, Cantemir o dezvolta în mai multe capitole ale *Hronicului.*

Era şi natural ca coloniştii romani şi urmaşii lor, deprinşi pe parcursul secolelor să trăiască în sânul unor societăţi statale, să tindă, ca şi în situaţiile noi, anevoioase şi pline de incertitudini, determinate de invaziile frecvente ale popoarelor migratoare, să se constituie în cadrul unor formaţiuni politice în scopul de a se proteja de invazii şi de a-şi organiza, pe cât era posibil, convieţuirea social-politică, economică, religioasă şi culturală.

---

[350] *Ibidem*.

[351] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 29.

[352] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Stela Toma, vol. II, Bucureşti, 2000, p. 152 (în continuare: Cantemir D., *Hronicul*, vol. II).

[353] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 107.

D. Cantemir a reușit să elucideze, cel puțin tangențial, unele aspecte din istoria anumitor formațiuni politico-statale, care au existat în anumite perioade din secolul al IV-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea. În capitolul I al cărții a VI-a a *Hronicului* este atestată existența formațiunii politice a „lui Mundon, domnul ghetilor" ce dispunea de un potențial militar destul de mare, care cu armata sa în anul 505 pătrunsese-ră în teritoriul Imperiului Roman de Est „până la Machedonia și Thessalia"[354]. Împăratul roman Anastasie I (Anastasios I) nu a fost în stare pe cale militară să salveze imperiul de armata lui Mundon și a fost nevoit să-i plătească „Domnului Ghetilor" sume mari de bani. D. Cantemir, examinând cazul, constata: „Deci <...>, văzdând că cu fierul nu-i va putea spori, i-au domolit cu argintul și cu dare de multă sumă de bani", au reușit să-i scoată „dintr-acele părți"[355], adică din provinciile romane Macedonia și Tesalia.

Autorul *Hronicului* a elucidat și alte tentative ale romanicilor de est de constituire a formațiunilor politico-statale. În capitolul al XII-lea din cartea a VI-a el reflectă tendința lor, în perioada migrării protobulgarilor prin Dacia, de a forma împreună cu dânșii o republică comună: „Stând dară bulgărimea pe acestea țări, poate să cunoaște că și romanii din Dachia de agiutorul împărătesc părăsiți și neapărați rămâind, le va fi căutat într-un chip a-ș tocmi lucrurile cu varvarii și cu deosebită respublică cu dânșii și cu alți vecini de penprejur a să chivernisi"[356].

Un alt caz al constituirii de către comunitatea romanicilor de est a unei formațiuni politico-statale proprii în arealul carpato-danubiano-nistrean D. Cantemir îl elucidează în paginile capitolului al XVIII-lea din cartea a VI-a a *Hronicului.*

Examinând modificarea vizibilă a coraportului de forțe dintre statele europene de la sfârșitul secolului al VIII-lea, determinată de victoriile obținute de franci sub conducerea regelui Carol (Carolus) cel Mare[357] în războaiele cu saxonii, bavarezii, longobarzii, arabii, avarii, slavii etc. și de slăbirea potențialului economic și militar al Imperiului Roman de Est (Bizantin), gânditorul român constata o reorientare a unor popoare din Europa de Sud-Est către monarhul statului francilor, care în anul 800 fuseseră încoronat în calitate de împărat de către papa Leon al III-lea. Cugetătorul afirma în paginile *Hronicului* că în acei ani ar fi mers la „Carolus Marele <...> solii locuitorilor din Dachia, înpreună cu a altor crăii despre Dunăre" pentru a reglementa relațiile „cu împărăția apusului"[358]. Savantul menționa că unii „istorici greci <...> foarte luminat" au scris că „romanii din Dachia <...> să-și fie aședzat deosăbită publică [respublică – *n.n.*]" și ar fi trimis „solii săi la Carolus" pentru a ruga ca să fie și ei luați sub „protecția împărăției apusului"[359].

---

354 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 8.

355 *Ibidem*.

356 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 34.

357 Carolus cel Mare (lat. *Carolus Magnus*), născut în 742, rege al francilor din 768, împărat din 800 până la 814.

358 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 45.

359 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 46.

Conceptul existenței unor formațiuni politico-statale ale membrilor comunității etnice a romanicilor de est din arealul carpato-danubiano-nistrean D. Cantemir îl expune și în alte compartimente ale *Hronicului*. De exemplu, în capitolul al III-lea din cartea a VII-a, generalizând tendințele lor de conviețuire în cadrul unor structuri teritoriale, organizate în aspect politico-juridic, el scria: „Țările acestea, carele românii și astădzi le țin, niciodată de dânșii, de tot părăsite și pustiite să nu fie rămas, ce încă cu întemeiate stăpâniri, totdeauna să fie trăit”[360]. Având în vedere că termenul *stăpânire* la D. Cantemir însemna *stat*, considerăm că autorul *Hronicului* prin sintagma *întemeiate stăpâniri* a constatat, în baza informațiilor parvenite de la unii istorici premergători, existența unor state sau, cel puțin, a unor formațiuni politico-statale la romanicii de est din teritoriile de la nord de Dunăre.

5. Constituirea Țării Moldovei. Investigând lucrările lui D. Cantemir, constatăm că savantul, referitor la constituirea statalității Moldovei, a expus două concepții: *succintă* și *desfășurată*. 1. *Concepția influențată de legenda descălecării*. 2. *Concepția bazată pe informațiile istoricilor predecesori*. Deși după profunzimea tratării subiectului examinat ele se deosebesc vizibil, totuși în linii generale ambele caracterizează formarea statalității Moldovei ca un proces de continuitate, de evoluție istorică a statalității în arealul carpato-danubiano-nistrean din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIV-lea. Căci savantul-enciclopedist, elucidând etapele mai importante ale vieții colonișt ilor romani strămutați de Traian la nord de Dunăre, concomitent a reflectat și sistemele de organizare social-politică și juridică, în cadrul cărora ei au activat pe parcursul secolelor: de la statul geto-dacilor, prin cadrul sistemului instituțiilor de stat și juridice ale provinciei romane Dacia, și cel al formațiunilor politico-statale ale romanicilor de est la statul Moldova.

Concepția influențată de legenda descălecării a fost expusă în paginile tratatului *Descrierea Moldovei*, unde savantul menționa că din cauza atrocităților comise în timpul invaziilor popoarelor migratoare urmașii colonișt ilor romani aduși de Traian au fost nevoiți să se refugieze în munți și în alte regiuni, protejate de natură, ale arealului carpato-danubiano-nistrean. Odată cu trecerea secolelor, creșterea și numărul populației, și acest lucru potrivit opiniei autorului, l-au determinat pe „Dragoș, fiul Regelui lor [al urmașilor colonișt ilor romani – *n.n.*] Bogdan” să plece cu „doar trei sute de oameni”, chipurile la vânătoare[361], dar în realitate de a căuta noi teritorii pentru a viețui.

D. Cantemir parcă ar reproduce, cu deosebiri minore, fabula legendei cu vânarea zimbrului de către Dragoș, expusă anterior în letopisețele cronicarilor Grigore Ureche[362] și Nicolae Costin[363]. „Pe calea asta a lui, a dat, din întâmplare, peste un bou sălbatic, numit de Moldoveni «Dzimbr<u>», și, câtă vreme îl urmărește, ajunge să coboare

[360] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 63.

[361] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 31.

[362] Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 27–29.

[363] Costin N., *Scrieri*, vol. I, Chișinău, 1990, p. 95, 97–99.

până la poalele munților. Apoi, cum o capaucă de vânătoare – la care ținea mai presus de ceilalți <câini> – pe nume «Molda», se ațînea mai aprig după fiară, aceasta, înfierbântată, se aruncă într-un râu și este ucisă acolo cu sulițele: dar cățeaua, / care se ținuse după cea care fugea, chiar și în ape, este înghițită de repezile unde ale râușorului. În amintirea ei, Dragoș a dat, prima dată, râului numele de «Moldova», locului unde / se petrecuseră acestea i-a dat numele neamului său, «Roman», iar capul boului sălbatic a vroit să fie însemnul noului său Principat. După aceea, cercetând vecinătățile, când a aflat câmpuri roditoare, udate de râuri, cetăți și cetățui întărite, dar lipsite de locuitori, el le dă de știre alor săi despre cele ce le-a aflat și-i poftește să ocupe un pământ atât de roditor. Tinerimea romană își urmează, nu fără de voie, Principele, pătrunde, în mari cete călări, prin strâmtorile munților, apoi, pune bine piciorul în locurile dezvăluite sub o atât de minunată piază, și-l salută pe Dragoș, descoperitorul lor, drept primul «Principe» al noilor sălașuri."[364]

La o examinare mai atentă constatăm și deosebiri vizibile între varianta legendei expuse de D. Cantemir și cele ale cronicarilor. Dacă în letopisețul lui Gr. Ureche se afirmă că un oarecare grup de păstori ce se aflau în munți cu dobitoacele, printre care „fost-au și Dragoș <…> mai de cinste și mai de folos", și au pornit vânarea unui „buor"[365], în *Descrierea Moldovei* este vorba nemijlocit de un grup de 300 de oameni în frunte cu Dragoș, fiul voievodului Bogdan din Maramureș, pornit formal la vânătoare, dar de facto în cercetarea teritoriilor de la est de Carpați pentru stabilirea posibilității revenirii urmașilor coloniștilor romani în acele zone. Gr. Ureche, N. Costin și, îndeosebi, S. Dascălul scriau că teritoriile descoperite de vânători ar fi fost, chipurile, pustii de mult timp[366]. D. Cantemir afirma că ele erau doar părăsite de locuitori în trecut și o dată cu sosirea cetelor de urmași ai coloniștilor, conduși de Dragoș, țara a fost „în cele din urmă, înapoiată vechilor ei stăpânitori"[367]. Dacă Gr. Ureche și N. Costin scriau despre al doilea descălecat al țării[368], savantul-enciclopedist nici nu utilizează termenul „descălecare"[369], ci trata despre reîntoarcerea foștilor stăpâni la baștina lor[370]. Deși autorul *Descrierii Moldovei* n-a afirmat direct că prin revenirea din Maramureș a urmașilor coloniștilor romani la est de Carpați s-a realizat și reconstituirea fostelor structuri ale formațiunilor politico-statale existente anterior, totuși această idee se subînțelege, într-o anumită măsură, dacă luăm în considerație caracterizarea în capitolul al XVI-lea a republicilor *Câmpulung*, *Vrancea* și *Tigheci*[371].

---

364 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 31.

365 Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 25, 28.

366 Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 25, 27, 28; Costin N., *Scrieri*, vol. I, p. 95.

367 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 31.

368 Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 24, 27; Costin N., *Scrieri*, vol. I, p. 97–99.

369 Descălecarea – termen utilizat de cronicari pentru reflectarea așezării membrilor unei etnii într-un teritoriu în scopul întemeierii unui stat propriu.

370 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 31.

371 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 293, 295.

Concepția bazată pe informațiile istoricilor predecesori. Ea a fost elaborată de D. Cantemir după finalizarea tratatului *Descrierea Moldovei* prin efectuarea unor investigații științifice suplimentare, ceea ce i-a permis, pe de o parte, să depisteze lacunele în versiunea legendei descălecării lui Dragoș, expuse în letopisețele cronicarilor, iar pe de altă parte – să formuleze în paginile *Hronicului* viziuni noi referitor la evoluția statalității romanicilor de est în arealul carpato-danubiano-nistrean.

Savantul, prin noua concepție, contesta afirmațiile promovate de adepții legendei descălecării privitor la aceea că de la cătеaua Molda ar fi provenit toponimul râului Moldova, iar de la acesta din urmă – și denumirea țării. În paginile *Hronicului* el afirma că încă înainte „*de Traian, când trăiia pe acestea locuri dachii, o parte din Dachia s-au fost chemând Molisdavia, adecă Davia moale* (*subl. n.*)”[372].

Autorul *Hronicului* infirma și versiunea presupusei înființări a unui stat la est de Carpați prin descălecarea lui Dragoș, promovată de cronicarii Grigore Ureche[373] și Nicolae Costin[374]. El menționa că Dragoș-Vodă cu cetele sale sosite din Maramureș n-a întemeiat „ca cum de iznoavă” statul Moldova, „ce ca cum din bejenii întorcându-să și pre la locurile și moșiile sale așezându-să, în curândă vreme ș-au înnoit și ș-au tocmit toate lucrurile”[375], adică au restatornicit structurile politico-statale ale uneia din formațiunile existente anterior la est de Carpați. D. Cantemir scria că în trecut „românii <...> de grije lui Batie, atuncea s-au tras la munți, trecând la Ardeal, unde câtăva vreme <...> acolo s-au și aședzat, până când vreme aflând, Dragoș-Vodă [de plecarea tătarilor – *n.n.*] cu o samă în Moldova <...> s-au întors”[376].

Argumentând continuitatea existenței statalității romanicilor de est, D. Cantemir afirma că „românii <...> au trecut în țara Ardealului, nu ca niște oameni proști și fără capete sau nebăgați în samă să fie fost, ce cu domnii și nemeșii[377] lor să fie lăcuit pre acele locuri”, iar mai târziu, „vădzând mai pre urmă iarăși acei români precum locurile lor cele dintăi s-au curățit de poiadea tătarilor <...>, iarăși cu domnii săi, iară nu cu strânsură din păstori, precum măzacii pomenesc, s-au înturnat la locurile sale cele de moșie”[378]. Prin expunerea modalității de refugiere a populației autohtone „cu domnii și nemeșii lor”, autorul *Hronicului*, după părerea noastră, tindea să demonstreze cititorilor continuitatea existenței și a dezvoltării statalității băștinașților chiar și în timpul invaziilor popoarelor migratoare, afirmând că românii s-ar fi adăpostit în Ardeal împreună cu demnitarii structurilor de conducere a formațiunilor politico-statale existente la est de Carpați până la invazia lui Batu, iar după retragerea forțelor principale ale tătaro-mon-

[372] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 160.
[373] Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 25–28.
[374] Costin N., *Scrieri*, vol. I, p. 94–95, 97–99.
[375] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 170.
[376] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 154.
[377] Nemeș – denumire dată în Moldova medievală stăpânilor de pământ fără titluri nobiliare.
[378] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 163.

golilor s-ar fi înapoit tot împreună cu dânşii în teritoriile abandonate temporar la începutul invaziei.

Dimitrie Cantemir, examinând în ansamblu modalitatea de convieţuire în cadrul formaţiunilor politico-statale proprii a membrilor noii comunităţi etnice din arealul carpato-danubiano-nistrean în perioada invaziilor popoarelor migratoare, concluzionа: „Precum au început romanii din descălicătura lor, de la Traian împărat, prin toată Dachia, aşe au şi ţinut. Şi macar că pre vremile năpăzilor vărvăreşti, <...> mult s-au clătit şi s-au strunciunat, însă de pe hotarăle Dachiii de tot afară n-au ieşit, ce numai de la câmp spre munţi, adecă despre Dunăre şi despre Prut şi Nistru, spre părţile Ardealului să trăgea. Iară după ce trecea fortuna acelor prădzi vărvăreşti, iarăşi la locurile sale ieşiia, <...> *şi cu toţii supt o stăpânire fiind* [*subl. n.*], toate locurile şi cetăţile, unde acmu Ardealul, Moldova şi Muntenia iaste, ţinea”[379].

Utilizarea termenului *stăpânire*, care, pe lângă alte sensuri, îl are şi pe cel de *putere, autoritate de stat*, ne permite să afirmăm că savantul şi prin pasajul citat a tins să demonstreze existenţa şi continuitatea dezvoltării statalităţii urmaşilor coloniştilor romani în sec. IV–XIII.

Potrivit opiniei lui D. Cantemir, nu toţi urmaşii coloniştilor romani s-ar fi refugiat în spaţiul intracarpatic, salvându-şi viaţa în adăposturile protejate de natură din împrejurimile localităţilor natale. Bazându-se pe informaţiile istoricului italian Antonio Bonfini, savantul afirma „că pe acele vremi au fost nişte lăcuitori români precum în Ţara Muntenească, pe Dunăre în sus, până la Severin, aşe pe Dunăre în jios până la Marea Neagră <...> fără prepus se poate înţălege, că Cetatea Albă au fost scaunul stăpânitorilor acelor români carii şi mai denainte şi pe vreme prădzii lui Batie prin cetăţile de pre marginile Dunării neclătiţi au rămas, adecă de la Marea Neagră până la Severin”[380].

D. Cantemir a contestat afirmaţiile din versiunile legendelor expuse în letopiseţele cronicarilor referitoare atât la momentul, cât şi la scopul descălecării realizate de Dragoş. El considera că descălecarea dată ar fi avut loc în 1274, dar nu în 1313, cum scria vornicul Gr. Ureche, şi nici în 1299 sau 1362, cum afirma logofătul N. Costin[381].

Referitor la scopul şi consecinţele descălecării, savantul-enciclopedist, după cum am menţionat deja considera că Dragoş, prin revenirea cu grupurile de români din Maramureş, n-a constituit un stat nou la est de Carpaţi, cum afirmau cronicarii, ci a restabilit şi a dezvoltat una dintre formaţiunile politico-statale existente anterior în zona menţionată.

D. Cantemir s-a străduit să reflecte în lucrările sale vieţuirea urmaşilor coloniştilor romani, care pe parcursul secolelor au întemeiat şi au dezvoltat mai multe formaţiuni politico-statale în arealul carpato-danubiano-nistrean. El este primul savant, care în paginile tratatului *Descrierea Moldovei* semnala existenţa în spaţiul dintre Carpaţii

[379] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 152.

[380] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 156, 157–158.

[381] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 171.

răsăriteni și râul Nistru a trei republici – *Câmpulung*, *Vrancea* și *Tigheci*. Formațiunile pe care le menționa erau republici, fiindcă populația lor nu se afla în stare de servitute față de niciun boier și în mod colectiv participa atât la examinarea, precum și la discutarea diverselor probleme social-economice, politice și culturale ale comunităților, cât și la rezolvarea litigiilor și a conflictelor apărute.

Formațiunea politico-statală *Țara Câmpulung* era compusă din 15 sate așezate într-o zonă a Carpaților răsăriteni, împresurată de piscurile unor munți foarte înalți. Locuitorii ei sunt prezentați în calitate de persoane care și la începutul secolului al XVIII-lea dispuneau de obiceiuri juridice și de instanțe de judecată proprii. Ei benevol se subordonau celor doi vornici, trimiși de domnitorii Moldovei doar în situațiile când poruncile și impozitele erau moderate. Dacă vornicii, prin comportamentul lor, incitau într-un fel sau altul spiritele locuitorilor, populația îi alunga pe dregători din ținut. Reflectând asupra relațiilor dintre câmpulungeni și monarhii Moldovei, D. Cantemir scria: „Iar dacă Principele ar vroi să se poarte mai aspru cu ei și să le pună în spate noi poveri, ei nu zăbovesc la lungi tocmeli, ci, refuzând cu totul birul, se trag în <părțile> mai greu de pătruns ale munților”[382]. În continuare savantul-enciclopedist concluziona: „De aceea Principii nu le-au cerut niciodată mai mult decât se cade”[383].

Cea de a doua țară caracterizată de Cantemir în calitate de republică, a fost *Vrancea* cu cele 12 sate ale sale, însumând două mii de case, era „înconjurată de peste tot de munți foarte aspri”[384]. Comunitatea din zonă de asemenea se ghida de propriile legi, plătind anual dajdia convenită cu monarhii Moldovei, nesupunându-se în rest dregătorilor domnești[385].

Țara Tigheciului era așezată la est de râul Prut[386], într-o zonă cu păduri seculare, încât puteau fi străbătute doar de către băștinași. Grație codrului de netrecut și vitejiei locuitorilor ei, republica Tigheci, cu oastea ei de circa 8 000 de oameni, era caracterizată de D. Cantemir ca „meterezul cel mai tare al întregii Moldove care se întinde între undele lui Hierasus și Basarabia”[387] împotriva invaziilor hoardelor tătare. El reflecta curajul și vitejia tighecenilor prin zicala: „Cinci Crâmleni bat zece Bugeceni – cinci Moldoveni întrec zece Crâmleni, dar cinci «Codreni» («Pădureni» – căci acesta-i numele care li se dă îndeobște în Moldova Tighecenilor) fac praf zece Moldoveni”[388].

382 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 293, 295.
383 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.
384 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.
385 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.
386 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.
387 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.
388 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 295.

Drept și justiție în Țara Moldovei după D. Cantemir

1. D. Cantemir despre izvoarele dreptului Țării Moldovei. Lui Dimitrie Cantemir îi aparține pionieratul în privința elucidării succinte a evoluției istorice a dreptului în Moldova. În capitolul al IX-lea *Despre legile Țării Moldovei* din volumul *Descrierea Moldovei* el intuiește corect existența în Dacia a unor legi proprii, care se asemănau cu obiceiurile altor popoare, presupunând că la daci „vrerea Principilor și drepturile firii au avut puterea și autoritatea Legii scrise”[389]. Însă din lipsă de surse informative, cugetătorul nu și-a asumat riscul de a le caracteriza mai pe larg.

Lipsa documentelor autentice și a informațiilor mai desfășurate în tratatele istoricilor romani, bizantini și din alte state despre dezvoltarea dreptului în arealul carpato-danubiano-nistrean l-au determinat pe D. Cantemir să țină cont doar de legitățile generale ale evoluției dreptului la popoarele din Europa de Sud-Est în epoca antică și în cea medievală. Cunoscând din surse istorice practica romanilor de a introduce cetățenii și legile proprii în teritoriile popoarelor cotropite, gânditorul român scria: „Dar, după ce, <…> Dacia a fost prefăcută sub chip de Provincie romană, și presărată cu sământă de Romani, / ea a primit și legile romane de la noii ei coloni. Acestea au rămas în vigoare în acea Provincie, atâta vreme, cât ea a ascultat de poruncile Împăraților de la Roma și de la Constantinopole”[390]. Generalizând caracteristica izvoarelor dreptului, care au reglementat relațiile populației din teritoriile geto-dacilor anexate în 106 de împăratul Traian, savantul afirma că „toată Dacia după ce a fost prefăcută în provincie romană, a fost ocârmuită de magistrați și sub legile romane”[391].

În condițiile insuficienței de surse documentare, Cantemir n-a avut posibilitate să menționeze că, paralel cu legile romane, în provincia Dacia au continuat să se aplice și obiceiurile juridice ale dacilor, „în măsura în care nu veneau în contradicție cu principiile generale ale dreptului roman”[392]. Examinând procesul de utilizare paralelă de către geto-daci a normelor dreptului cutumiar local, pe de o parte, și a celor ale izvoarelor dreptului scris de către cetățenii romani, pe de altă parte, în cadrul conviețuirii lor comune în provincia Dacia, le-a permis savanților istorici să constate că „datorită acestui fapt, la început, cele două rânduieli juridice, dacă și romană, s-au aplicat paralel, pentru ca apoi, în cadrul unui proces de interpătrundere și de influențare reciprocă, să ia naștere un sistem de drept nou, daco-roman, în cadrul căruia conceptele și instituțiile juridice au dobândit noi funcții și noi finalități”[393].

Privitor la evoluția dreptului în secolele IV–XIII, când, din cauza distrugerilor produse de popoarele migratoare, a degradat enorm economia și cultura autohtonilor din fosta Dacie, D. Cantemir evidențiа un regres vizibil în cultura juridică a băștinașilor,

---

389 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.

390 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.

391 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 107.

392 Cernea Em., Molcuț Em., *Istoria statului*, p. 24.

393 *Ibidem*.

comparativ cu perioada de până la evacuarea legiunilor şi a administraţiei romane în anii 271–275. „Dar, după ce năvălirile neamurilor barbare o despuiaseră de locuitori şi îi siliseră pe Domnitorii Constantinopolei să părăsească Provincia/ şi să ia aminte la propriile ziduri, şi legile romane au început să se strice şi să se schimbe întratât printre locuitorii Daciei, încât, atunci când, prin fericita cutezanţă a lui Dragoş, Moldova a fost reîntemeiată, juzii de-abia dacă puteau deosebi ce trebuiau să mai pronunţe."[394]

Document cu semnătura lui Dimitrie Cantemir

Caracterizând izvoarele dreptului ţării după obţinerea independenţei de stat de către Moldova în 1359, gânditorul scria că relaţiile populaţiei erau reglementate prin normele juridice a două sisteme de drept: *legea nescrisă* şi *legea scrisă*.

Legea nescrisă (dreptul cutumiar) mai era numită de savant „obiceiul neamului", explicând că în limba noastră se mai numea „cu un cuvânt slavon *обычай, obâceai*, care arată *datina*, sau *obişnuinţa*[395]. Elucidând originea legii nescrise la locuitorii Ţării Moldovei, D. Cantemir menţiona că „feluritele obiceiuri" pe care strămoşii noştri „şi le însuşiseră în decursul rătăcirilor şi al surghiunului lor, n-au putut fi stârpite de la acel neam – cum mai toate naţiile de pe lume le au aparte pe cele asupra moştenirii, a testamentelor, a împărţirii moştenirii, a hotarelor moşiilor şi a îndatoririlor robiei"[396].

Viziunile savantului-enciclopedist referitor la modalitatea constituirii *legii nescrise* a Ţării Moldovei în linii generale au fost susţinute în lucrările ştiinţifice ale savanţilor

[394] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.
[395] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 245.
[396] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.

din epoca contemporană. De exemplu, S.G. Longinescu, pornind de la ideea lui D. Cantemir, „admite la români un atavism juridic sub forma unei moșteniri de la strămoși, din generație în generație, a obiceiurilor dace, înrâurite de regulile dreptului roman”[397].

Legea scrisă (dreptul scris), potrivit opiniei lui D. Cantemir, își are începutul în istoria Țării Moldovei în calitate de izvor în reglementarea relațiilor populației din perioada domniei lui Alexandru cel Bun, care a realizat receptarea unor colecții de legi romano-bizantine în scopul ameliorării situației dezastruoase din domeniul izvoarelor dreptului țării ce exista la începutul secolului al XV-lea. „Alexandru Întâiul, Despotul Moldovei, pe care ai noștri, pentru deosebitele-i virtuți, l-au numit «cel Bun», când a primit diadema regească de la Împăratul Constantinopolei, a luat și legile Grecilor, care se cuprindeau în Cărțile <…> Basilicalelor, și, extrăgându-l din acele largi volume, a propus dreptul de care se folosește acum Moldova.”[398]

Receptarea *Bazilicalelor* în anii domniei lui Alexandru cel Bun deocamdată nu și-a găsit confirmare veridică. Totuși evoluția de ansamblu a surselor legislative în Moldova a fost caracterizată corect de D. Cantemir, ca etapă de receptare a unor acte legislative romano-bizantine.

Un moment de vârf în dezvoltarea izvoarelor dreptului Moldovei în perioada de până la începutul secolului al XVIII-lea era considerat de D. Cantemir activitatea legislativă din anii domniei lui V. Lupu, când a fost elaborat cel mai important monument al dreptului medieval scris al principatului. „Vasile Albanezul, Principele Moldovei, a poruncit, în veacul dinainte, să fie strânse laolaltă toate canoanele, scrise și nescrise, de către bărbați buni și cunoscători ai legilor Țării, iar din acestea a alcătuit un Codice aparte.”[399] Acel cod de legi era caracterizat de savantul nostru, la început de secol XVIII, drept „norma de a da o dreaptă pronunțare” de către „judzii Moldovei”[400].

Aprecierea atât de înaltă dată Codului de legi al domnitorului Vasile Lupu, editat în 1646 cu titlu: *Carte românească de învățătură de la Pravilele împărăteşti şi de la alte giudeațe cu dzisa şi cu toată cheltuiala lui Vasilie Voivodul şi domnul Țării Moldovei di în multe scripturi tălmăcită di în limba ilenească pre limba românească*, a fost determinată de rolul și de importanța normelor juridice din cele 1 254 de articole ce le revenea în reglementarea relațiilor locuitorilor principatului în viața social-politică, economică, culturală și, îndeosebi, în examinarea diverselor litigii și în sancționarea infractorilor și a criminalilor.

Caracterizând în ansamblu locul și rolul normelor juridice ale celor două sisteme de drept – cutumiar și scris – în viața societății și, îndeosebi, în efectuarea justiției, savantul a evidențiat latura vulnerabilă a obiceiurilor juridice, care, din cauză că nu erau scrise și se transmiteau doar pe cale orală, „erau, prea adesea, abătute de la înțelesul lor cel

---

397 Apud: Cernea Em., Molcuț Em., *Istoria statului*, p. 44.

398 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.

399 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 245.

400 *Ibidem*.

adevărat de către niște juzi corupți și erau târâte către nedreptate”[401]. Legile scrise, în opinia lui D. Cantemir, erau recomandabile în calitate de suport mai sigur pentru realizarea în instanțele judecătorești a dreptății[402].

Din cele expuse în rândurile de mai sus constatăm că deși D. Cantemir a examinat istoria izvoarelor dreptului Moldovei într-un cadru restrâns, totuși el a reușit să elucideze cele mai importante aspecte și tendințe ale constituirii și evoluției lor din cele mai vechi timpuri până la începutul secolului al XVIII-lea.

2. Principii de efectuare a actului de justiție. D. Cantemir, la fel ca și alți gânditori progresiști ai Epocii Luminilor, paralel cu elucidarea aspectelor primordiale ale evoluției istorice a statalității și a izvoarelor dreptului, o atenție sporită a acordat examinării problemelor stringente ce existau în timpul său în activitatea instituțiilor de stat, care se ocupau cu efectuarea justiției în Țara Moldovei. În paginile lucrărilor sale, tratând diferite doctrine politico-juridice, a tins să-i familiarizeze pe cititori cu modalitățile și căile mai eficiente de examinare a proceselor judiciare în baza principiilor elaborate de cei mai valoroși juriști și filosofi din țările europene.

În romanul alegoric *Istoria ieroglifică*, demascând ororile regimului despotic al oligarhiei boierești și ale domnitorilor tirani, D. Cantemir transfigura satiric realitatea acelor timpuri pentru a reliefa corupția și nedreptățile care dominau în organele de stat și în cele judiciare ale Moldovei în perioada dependenței principatului de Imperiul Otoman. Pentru a contracara și pentru a limita abuzurile și fărădelegile din activitatea instanțelor menționate, cugetătorul promova în paginile romanului idei iluministe – despre necesitatea guvernării statului și a efectuării justiției în baza *principiului dreptății*: „Unde pravila în silă și tărie, iar nu în bună socoteală și direptate se sprijină, acolo nicio ascultare a supușilor trebuitoare nu este”[403], menționa el.

Mai detaliat principiul dreptății a fost examinat în capitolul al XII-lea *Despre scaunul de judecată al Principelui și al Boierilor* din monografia *Descrierea Moldovei*, elaborată, după cum se știe, la propunerea Academiei din Berlin. Caracterizând justiția efectuată de *monarhii* principatului, el scria că „niciodată, fie și din zvon, nu s-a auzit ca judecata Principelui să fi fost cumpărată, sau să se fi abătut de la drept de hatârul vreunuia din doi”[404]. Însă în același timp, principiul dreptății a fost de multe ori încălcat de către boieri, sublinia el. Fenomenul dat savantul îl explica prin trufia boierilor, chiar și printre cei din rangul cel mai înalt, căci „vei vedea mai des <…> oameni fuduli, îngâmfați, trufași, nu numai fără de pricepere în administrarea Statului, ci și lipsiți de disciplină în purtări, la care nu vei afla nimic de laudă, decât vreo însușire pe care firea, lipsită de ajutorul și de cultivarea dinafară, i-o dăruiește unuia sau altuia <din ei>”[405].

---

401 *Ibidem*.

402 *Ibidem*.

403 Apud: *Литература ши Арта Молдовей*. Enciclopedie, vol.1, Chișinău, 1985, p. 281.

404 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 253.

405 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 281.

Cele elucidate de Cantemir în acest pasaj reprezintă o constatare a aplicării principiului dreptății în Moldova în epoca medievală. Dar principiul dreptății nu era violat doar în procesele judiciare examinate de către boieri, ci și în cele pe care nu arareori le examinau domnitorii pPrincipatului. Asemenea monarhi ca Alexandru Lăpușneanu, Aron Tiranul, Despot-Vodă, Gheorghe Duca, Ștefan Tomșa al II-lea și alții de multe ori intenționat au violat principiul dreptății, comițând diverse abuzuri și fărădelegi.

Nu este trecut cu vederea de către cugetător *principiul legitimității*. Din *Descrierea Moldovei* reiese că monarhii principatului, în timpul efectuării justiției, s-ar fi ghidat frecvent de principiul legitimității. După cercetarea unei pricini, după stabilirea vinovatului și după audierea părerilor membrilor Divanului de judecată privitor la cele constatate în proces, domnitorul, conform mențiunii lui Cantemir, îl întreba pe mitropolitul țării ce pedeapsă i se cuvine vinovatului „potrivit cu legile civile şi cu cele sfinte”[406]. Abia după ce mitropolitul citea dispoziția legii, domnitorul, ascultând propunerile celorlalți membri ai Divanului, adopta decizia judiciară sau sentința necesară.

Tot Cantemir ne informează că în procesele judecate de boieri se întâmplau situații de nerespectare a principiului legitimității. În acele cazuri, partea lezată în drepturi avea posibilitatea să apeleze la Divanul de judecată al țării. Cantemir menționa că dacă în Divan se demonstra că „Boierul e dovedit că, atras de plocoanele adversarilor, sau împins de părtinirea față de ei, sau chiar și neștiutor fiind al legilor, a dat o sentință nedreaptă, el este mustrat cu o severă pedeapsă”[407].

Referindu-se, în ansamblu, la rolul dreptului în stat, inclusiv la respectarea principiului legitimității, Dimitrie Cantemir, la începutul secolului al XVIII-lea, menționa: „Legile sânt matca și mama noastră”[408].

D. Cantemir a examinat aplicarea tradițională, în epoca medievală, pe teritoriul principatului a *principiului toleranței*. Deși religia creștină ortodoxă era dominantă în țară, totuși în Evul Mediu, concomitent cu ea, locuitorii Moldovei aveau posibilitate să urmeze liber alte confesiuni. Cantemir scria că ungurii, nemții, cehii, polonezii, așezați cu traiul în principat, își construiau fără probleme biserici catolice, la fel de mărețe și frumoase ca și cele ale credincioșilor ortodocși. De drepturi similare beneficiau și evreii, la edificarea sinagogilor, și armenii, la construirea bisericilor proprii[409].

Lui Dimitrie Cantemir îi aparține primatul în promovarea ideilor doctrinei dreptului natural în Moldova, formulate în lucrarea *Monarchiarum phisica examinatio* [Studiu asupra naturii monarhilor], unde el utiliza asemenea termeni ca: „lex naturae”, „ordo naturalis et necesarius”, „juxta propriam naturae normam”. Conform opiniei unor cercetători, Cantemir considera că „ordinea neîntreruptă a naturii” se înfăptuia după „legea proprie a naturii”. În tratatele sale domnitorul ajungea la ideea existenței unui

406 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 249.

407 *Ibidem*.

408 Apud: Popa N., *Teoria generală a dreptului*, București, 1998, p. 50.

409 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 119.

drept natural, a unui ansamblu de drepturi de care se bucură oamenii şi care nu poate fi încălcat[410]. În *Descrierea Moldovei* autorul concluziona: „Vrerea Principilor şi drepturile firii au avut puterea şi autoritatea Legii scrise”[411].

Evoluția statutului juridic al Țării Moldovei

Dimitrie Cantemir distingea două categorii de state: *independente* şi *dependente.*

În *Hronic* savantul constata că după victoria obținută de romani în războiul cu dacii din 101–102, împăratul Traian, la rugămintea regelui Decebal de a încheia pacea, a condiționat ca Dacia să devină stat clientelar, adică stat dependent față de imperiu. Decebal a fost impus să-şi asume angajamentul ca pe viitor dacii să devină „priiatinilor romanilor priiaieni; iară nepriiatinilor nepriiatini să fie”[412].

D. Cantemir în *Hronic* a urmărit şi elucidarea conviețuirii permanente a coloniştilor romani şi a urmaşilor lor în arealul carpato-danubiano-nistrean pe parcursul secolelor IV–XIII. El a descris traiul lor, pe care uneori îi numea romani, iar alteori – români. În unele cazuri gânditorul a caracterizat şi unele structuri politico-statale ce au existat la nord de Dunăre după plecarea legiunilor şi a administrației romane în anii 271–275.

D. Cantemir scria că în anumite perioade unele formațiuni politice ale urmaşilor coloniştilor romani s-au bucurat de protecția Imperiului Roman de Est (Bizantin). Dar când această protecție devenea ineficientă, formațiunile respective tindeau să încheie alianțe cu alte state europene sau cu unele uniuni tribale ale popoarelor migratoare. Astfel, în capitolul al XII-lea din cartea a VI-a a *Hronicului* savantul menționa tendința lor de a constitui o „deosăbită respublică” cu bulgarii în perioada când triburile lor migrau prin teritoriul Daciei spre peninsula Balcanică[413]. Un interes aparte, după părerea noastră, reprezintă reflectarea în *Hronic* a tratativelor duse în jurul anului 800 între „Solii locuitorilor din Dachia <...> cu împărăția apusului”, realmente între fruntaşii unei formațiuni politico-statale a urmaşilor coloniştilor romani, considerată de către D. Cantemir *republică*, şi demnitari ai împăratului Carol cel Mare, pentru obținerea protecției din partea monarhului Imperiului Franc[414].

Gânditorul român, în baza diplomei din 1222 a regelui maghiar Andrias (Andrassy) al II-lea [1205–1235], studiată după varianta reprodusă în *Aşezământurile Pravilelor lui Coloman*, considera că teritoriul „Valahiei din Marea Neagră până în Tisa”, adi-

[410] Bădărău D., *Filosofia lui D. Cantemir*, Bucureşti, 1964, p. 293; Georgescu Vl., *Ideile politice şi luminismul în Principatele Române. 1750–1831*, Bucureşti, 1972, p. 82; Teodor P., *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 49–71.

[411] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 243.

[412] Cantemir D., *Hronicul*, vol. I, p. 163.

[413] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 34.

[414] Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 45–46.

că arealul carpato-danubiano-nistrean, s-ar fi aflat sub protecția Ungariei[415]. O concluzie similară el a tras și în baza studierii textului Diplomei din 1270 a regelui Bela al IV-lea [1235–1270][416].

În paginile *Hronicului* este reflectat faptul că în anii invaziei tătaro-mongolilor o parte considerabilă a populației românești din formațiunile politico-statale din spațiul extracarpatic nu s-a refugiat în Ardeal, ci și-a continuat conviețuirea în formațiunile lor politico-statale sub supremația hanilor Hoardei de Aur. Autorul scria că „o samă de Români și mai denainte și mai pre urmă de prada lui Batie să fie fost rămas neclătiți pre locurile sale, și ales prin cetățile, de la Cetatea Albă <...> până la Severin"[417]. El menționa continuitatea existenței unei „țări a Vlahiii", adică a unei formațiuni politico-statale românești în Basarabia (Bugeac) sub supremația tătaro-mongolilor[418]. Bazându-se pe informațiile lui Laonicos Chalcocondylas, D. Cantemir considera că Cetatea Albă a fost „scaunul stăpânitorilor acelor români, carii și mai denainte și pe vreme prădzii lui Batie prin cetățile de pre marginile Dunării neclătiți au rămas"[419]. Prin urmare, marele nostru înaintaș nu a tins numai să reflecte continuitatea dezvoltării strămoșilor noștri în spațiul carpato-danubiano-nistrean, dar și continuitatea existenței și a dezvoltării formațiunilor politico-statale românești în sec. IV–XIII, care deși s-au aflat sub supremație, adică au fost dependente de statele vecine mai puternice, totuși ele au creat fundamentul în baza căruia ulterior s-au constituit statele independente Valahia și Moldova.

Evocând legenda descălecării unor cete de români din Maramureș pe teritoriile strămoșești de la răsărit de Carpați, D. Cantemir consemna că cei veniți, benevol, au constituit o comunitate politică – un stat, în fruntea căruia în funcția de principe l-au numit pe Dragoș.

Din cauza plecării premature din viață, renumitul cugetător n-a reușit, după cum își programase în finalul vol. I al *Hronicului*, să caracterizeze detaliat procesul descălecărilor lui Dragoș-Vodă în Moldova și a lui Radu-Vodă în Muntenia și evoluția ulterioară a formațiunilor politico-statale reconstituite de dânșii[420]. Considerăm că savantul-enciclopedist ar fi expus noi idei importante pentru începutul secolului al XVIII-lea, care ar fi contribuit substanțial la reflectatea mai corectă a evoluției statului și dreptului țărilor românești. Căci în paginile *Hronicului*, el de multe ori n-a fost de acord cu tratările unor aspecte ale istoriei Moldovei, reflectate în letopisețele cronicarilor noștri și în lucrările unor autori din țările europene.

În *Descrierea Moldovei* cărturarul a reflectat starea de jure și de facto a principatului pe parcursul celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea și al secolului al XV-lea,

---

415 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 136.

416 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p.141–142.

417 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p.158.

418 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 156.

419 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 157–158.

420 Cantemir D., *Hronicul*, vol. II, p. 171–172.

afirmând că Țara Moldovei în perioada menționată a fost un stat suveran și independent pe arena politică a Europei. Domnitorilor Țării Moldovei, conform opiniei cugetătorului, nu le-a lipsit „nicio prerogativă a puterii supreme – care-i fala celor mai mari Principi”[421]. Afirmația dată o demonstrează prin faptul că domnitorii principatului dispuneau de competența și de atributele necesare unui monarh suveran și independent: „În afară de Dumnezeu și de sabia lor, ei nu recunoșteau pe nimeni drept mai presus de sine, înlăuntrul stăpânirii lor. Nu erau legați niciunui Principe străin sub nume ori de «feudă», ori de «fidelitate», războiul, pacea, viața, moartea, ca și bunurile tuturor locuitorilor depindeau de vrerea lor, și puteau hotărî despre toate acestea după bunul lor plac, fie pe drept, ori pe nedrept”[422].

Cazurile când unii domnitori ai Moldovei au fost nevoiți să se declare vasali ai regilor Ungariei sau Poloniei, D. Cantemir nu le considera acte de limitare a suveranității de stat a principatului, deoarece nici unuia dintre monarhii statelor vecine nu li s-a îngăduit „nimănuia… dreptul asupra puterii și asupra [supușilor – *n.n.*] alor lor”[423]. Analizate prin spectrul competenței și atribuțiilor de care au continuat să dispună organele de stat ale Moldovei, ținând cont de activitatea lor reală exercitată în viața social-politică a țării în anii când domnitorii se declarau vasali față de monarhii statelor vecine, constatăm că suveranitatea și independența principatului în acele perioade rămâneau intacte. De facto, declarațiile respective de vasalitate aveau doar trăsăturile specifice tratatelor de alianță încheiate de statele mici cu cele mari în epoca medievală.

Concepțiile lui Cantemir despre evoluția suveranității de stat a Moldovei în secolele XVI–XVIII, mai cu seamă caracterizarea etapelor și modalităților de instaurare a dependenței principatului față de Imperiul Otoman, au suscitat discuții controversate în literatura istorico-juridică de mai târziu. În lucrarea *Istoria Imperiului Ottomanu: creșterea și scăderea lui* D. Cantemir scria că domnitorul Bogdan, urmând voința părintelui său Ștefan cel Mare, a trimis în al șaptelea an de domnie soli la sultanul turcilor, „și elu cellu mai întâiu i-a supusu Moldova sub titlu unui tributu”[424]. Mai amplu opinia lui despre momentul instaurării dependenței principatului față de Imperiul Otoman a fost expusă în *Descrierea Moldovei*, în care se menționează că sub Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, a dispărut „raza cea strălucitoare a slavei moldovene, puterea absolută a Principelui, precum și drepturile războiului și ale păcii, legate de ea, după ce Principele și-a legat credința de Turci, și, drept recunoaștere ca feudă, îi făgăduise Sultanului ca plată patru mii de galbeni în fiece an”[425].

Din acel moment, după opinia lui Cantemir, statutul juridic al principatului se manifestă la prima etapă mai mult printr-o dependență formală față de Imperiul Otoman.

---

[421] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p.109.

[422] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p.109.

[423] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p.109.

[424] Cantemir D., *Istoria Imperiului Ottomanu: creșterea și scăderea lui*, București, 1876, p. 272.

[425] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 111.

„Când Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan Mare, și-a supus, cel dintâi, patria față de Împărăția Othmannă, nu i-a fost tăgăduită nicio cinstire, au fost întărite legile cetățenești și sacre ale Țării, i-au fost îngăduite însemnele vredniciei sale, iar Othmannizii s-au mulțumit, ca, în schimbul recunoașterii «feudei», cum i se spune, să i se plătească Porții, în fiecare an, patru mii de galbeni."[426] Caracterizând situația juridică a independenței principatului după închinarea țării de către Bogdan, D. Cantemir menționa: „A mai rămas totuși, pentru nu scurtă vreme, un fel de umbră a ei, și Statul părea că li se dăduse Turcilor mai degrabă sub ocrotire, decât că li s-ar fi supus, poate și pentru că Turcii nu vroiau să le întărâte noilor concetățeni sufletele încă neplecate, și că se sfiiau ca nu cumva, dorindu-i drept robi, să aibă parte de dușmani și răzvrătiți"[427].

D. Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* menționa că Moldova nu și-a pierdut suveranitatea statală, deoarece „chiar nici turcii înșiși nu cuteza a nega, că Moldova s-a supusu numai ca tributaria"[428]. Tot el, caracterizând statutul juridic al Moldovei în perioada dominației otomane, considera că principatul a continuat să existe în calitate de stat distinct față de Imperiul Otoman, aflându-se doar sub protecția sultanilor turci.

Fiind un bun analist, Cantemir urmărea evoluția ulterioară a suveranității statale a Țării Moldovei, constatând limitarea oficială a competenței și atribuțiilor organelor de stat ale principatului în domeniul relațiilor externe. Vis-à-vis de acest subiect, el nota: „Domnilor Moldovei le-a fost tăgăduit dreptul de a declara război, de a încheia pace, de a intra în vreo alianță, de a trimite soli la Principii vecini"[429].

Privitor la statutul juridic intern al Moldovei, D. Cantemir specifica că acesta n-a suportat modificări esențiale după instaurarea dependenței țării față de Imperiul Otoman. În *Descrierea Moldovei* el constata că domnitorilor principatului „în schimb, le-a fost lăsată întreaga libertate, precum și aproape aceeași putere, pe care o avuseseră cândva, de a statornici legi, de a-i pedepsi pe locuitori, de a înălța Boieri, ori de a-i mazili, de a pune biruri, ba chiar și de a așeza Episcopi, precum și altele care sânt de același fel". Puterea domnitorilor, opina fostul voievod, se întindea nu numai asupra boierilor și a poporului din Moldova, ci și asupra negustorilor turci sau a altora, de orice rang ar fi, cât timp se aflau pe pământul țării. Pe bună dreptate, autorul cărții sus-amintite accentua „că viața și moartea lor" se află în mâna domnului țării[430].

Astfel, Dimitrie Cantemir a fost primul savant, care a realizat o examinare de ansamblu a istoriei statului și dreptului Moldovei. El a arătat continuitatea orânduirii de stat, a sistemelor politice, economice, juridice, administrative, fiscale, funciare, religioase etc. ale principatului, argumentând în acest mod existența suveranității de la mijlocul se-

---

426 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 169.

427 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 111.

428 Cantemir D., *Istoria Imperiului Ottomanu: creșterea și scăderea lui*, București, 1876, p. 275.

429 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 113.

430 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 2006, p. 113.

colului al XIV-lea până în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea, adică până în anii când el a elaborat tratatele sale ştiinţifice fundamentale: *Descrierea Moldovei, Creşterea şi descreşterea Curţii Otomane, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

7. DIMITRIE CANTEMIR – ETNOLOG

În compartimentul de faţă ne oprim atenţia asupra constituentului *etnologic* în scrierile lui Dimitrie Cantemir, care a lăsat rânduri pline de mândrie şi admiraţie, în primul rând, pentru scumpa şi frumoasa ţară, din care a fost nevoit să plece, scriind cu „dragostea [...ce o avea, cum singur mărturiseşte] pentru patria noastră”[431]. Cu drag şi nostalgie avea să remarce: „Pe când şedeam în Moldova [...]”, „la noi în Moldova”, atenţionând asupra veridicităţii descrierilor sale: „vreau să povestesc [...] ceva ce-am văzut eu însumi în [...] patrie”, „cum am văzut cu ochii mei”, „am văzut [...] când părintele meu Constantin Cantemir era domnul Moldovei”, „cercetările pe care le-am făcut adeseori, cu băgare de seamă”[432].

Foaia de titlu („Descrierea Moldovei”)

Pe lângă bogatul volum de informaţii preţioase din *Descrierea Moldovei*, impresionează declaraţia autorului ei privind felul său de rezolvare a ecuaţiei *scriere de bun patriot* şi *scriere de cercetător obiectiv*: „iubirea de ţară mă îndeamnă şi-mi porunceşte să laud neamul în care m-am născut şi să pun în bună lumină pe locuitorii acestui pământ de unde mă trag; pe de altă parte, iubirea de adevăr se opune şi mă împiedică a lăuda lucruri

[431] Cantemir D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*, traducere de Gh. Guţu, Bucureşti, 1973, p. 124 (în continuare: Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 1973).

[432] *Ibidem*, p. 17, 27, 36, 53–54.

pe care dreapta judecată mă îndeamnă să le critic”[433], aceste critici nelipsind, bineînțeles pe parcurs (Prutul având „apa cea mai ușoară și mai sănătoasă, cu toate că este cam tulbure”[434], Nistrul „are o apă foarte limpede, dar [...] foarte vătămătoare sănătății omului”[435], moldovenii au fire nestatornică, nu iubesc învățătura ș.a.).

Așadar, diversele aspecte etnologice, pe care le expunea marele învățat, nu erau improvizații de moment, ci consecința unei temeinice documentări bibliografice, a unor cercetări anume, inclusiv de laborator, completate cu informații orale, de la nobilime și oamenii de rând, privind complexul de date, necesare cunoașterii conglomeratului etnic al unui popor: avuție, merite naturale și morale, spiritualitate și religie. Dintr-o biografie a sa aflăm că în deceniul 1700–1710 tânărul Dimitrie Cantemir, aflându-se în Turcia, la Constantinopol, *a studiat* obiceiurile și datinile țării, ale patriei sale[436]; concomitent cerceta îndeaproape cultura popoarelor musulmane (din acel răstimp fiindu-i un important op, de pionierat, asupra muzicii turcești), mai apoi, a celor slave ș.a.

Dimitrie Cantemir se referă la civilizația și cultura popoarelor în bază de mituri, credințe, eresuri, medicină empirică, practici magice, descântece, vrăji, blesteme; în bază de datini, obiceiuri, structuri naționale, canoane etice, artă populară, folclor coregrafic, muzical și literar; creația folclorică literară vizând în preocupările sale povestirea populară, legenda, basmul, snoava, anecdota, strigătura, cântecul, bocetul, ghicitoarea, proverbul, zicătoarea, locuțiunea idiomatică, jocul de cuvinte, frământarea de limbă.

Referințe la materiale de caracter etnologic întâlnim în aproape toate lucrările prolificului cărturar[437]. În multe cazuri elementele etnologice (de rând cu cele de altă natură) sunt expuse conform topicii limbii latine (limba savantă a Evului Mediu); unele creații folclorice literare însă, mai cu seamă dintre cele gnomice, apar în haina lor populară, așa cum circulau din om în om, din oameni vechi și bătrâni (vorba lui Neculce), în epoca elaborărilor cantemiriene.

---

433 Conform originalului latin: „amor patriae instat jubetque eam gentem laudibus efferre, in qua nati sumus, eiusque terrae colonos commendare, quae nobis originem dedit: at obsistit vicissim veritatis studium, prohibetque ea praedicare, quae reprehendenta recta ratio suaderet” (*Ibidem*, p. 308, 309).

434 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, traducere din l. germană de Petre Pandrea, Chișinău, 1992, p. 17.

435 Idem.

436 Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman, creșterea și scăderea lui* [incluzând și *Viața lui Dimitrie Cantemir, fost domn al Moldaviei* de N. Tindal], traducere de I. Hodoș, București, 1876, p. 797.

437 Enumerăm în acest sens operele lui Dimitrie Cantemir, pe care le-am consultat și din care am extras numeroase exemple: *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul*. Text stabilit, traducerea versiunii grecești, comentarii și glosar de Virgil Cândea, București, 1990; *Istoria ieroglifică*, ediție îngrijită, studiu introductiv de P.P. Panaitescu, I. Verdeș, București, 1965; și ediția lui I.C. Vartician, Chișinău, 1973; *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei și Istoria moldo-vlahică*, în Cantemir D., *Opere complete*, IX/I, ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Cândea, București, 1983 (în continuare: Cantemir D., *Despre numele antice*).; *Istoria Imperiului Otoman, creșterea și scăderea*; *Viața lui Constantin Cantemir*. Text stabilit și tradus de Radu Albala, București, 1973; *Descrierea Moldovei*, ed. cit., 1973; ed. N. Costenco, Chișinău, 1975; ed. Dan Slușanschi, București, 2006; precum și din germană, de Petre Pandrea, Chișinău, 1992; *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Cândea, București, 1987; *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, București, 1901 (în continuare: Cantemir D., *Hronicul*) și ediția aceluiași *Hronic*, în două volume, îngrijire, studiu introductiv, glosar și indici, de Stela Toma, București, 1999–2000.

Datini, obiceiuri și creații populare

La parcurgerea lucrării *Descrierea Moldovei*, cititorul contemporan sesizează că datinile, obiceiurile și credințele românilor de la începutul mileniului al III-lea sunt în fond aceleași care au fost și trei sute de ani în urmă, aproximativ aceleași la nuntă și înmormântare, la petrecerile ritualice de vară și de iarnă; aceleași datini, obiceiuri și credințe-eresuri dăinuind peste secole cu fireștile amprente ale timpului.

Din aceeași lucrare aflăm diferite legende – ale movilei Răbâia, Cheilor Bâcului, Ieșilor; despre Dumbrăvile Roșii, oile cu o coastă mai mult ca celelalte (în ținutul Soroca), porcii cu copita nedespicată, ca la cai (în ținutul Orhei); anecdota întrecerii la băut vin, a unui moldovean cu un muntean, pe podul de pe râul Milcov, în Focșani; despre lecuirea ocultă de mușcătură de șarpe a unui cal și de râie, a unui „grajd întreg de cai"[438]; tot acolo sunt oferite cititorilor prețioase informații etnologice referitoare la un mare număr de actanți mitologici în diverse medii de viață: Ursitele, Frumoasele, Joimărițele, Dzâna, Stahia, Striga, Zburătorul, Tricoliciul, Călușarii, Doina, Turca, Miazănoaptea, Drăgaica, Păpăluga etc.

Descrierea spectacolului magic al *Călușarilor*, de exemplu, „cu încărcătura sa de mesaj mitic arhaic"[439], este una amplă, amănunțită și rarisimă-unicală în istoria consemnării fenomenelor străvechi ale culturii populare, spectacolul reprezentând un dans „plin de eres – observa Cantemir –, care trebuie alcătuit dintr-un număr fără soț de dansatori – șapte, nouă [...,] unsprezece. Aceștia se cheamă «Călușeri» [sau «Căluceni»] și se adună o dată pe an, îmbrăcați în veșminte femeiești: capul și-l încing cu o cunună împletită din frunze de pelin [...] cu alte flori, glasul și-l prefac ca de femeie și, ca să nu poată fi recunoscuți, își acoperă fața cu o pânză albă.

Cu toții, ei poartă în mâini săbii goale, cu care [...dacă un] poporan ar cuteza să le înlăture acoperământul de pe față, ar fi străpuns pe dată. Căci acesta-i privilegiul pe care li l-a îngăduit obiceiul din vechi, astfel că nici la judecată ei n-ar putea, din această pricină, să fie învinuiți de omor.

Căpetenia cetei se numește [...«Stareța»[440]], al doilea – «Primicer[ul]» [sau «Muta»], a cărui treabă e să afle ce fel de joc vrea [...«Stareța»] să se facă și să li-l arate soților, pe ascuns, astfel ca poporul să nu audă numele jocului, mai înainte de a-l vedea cu ochii. Căci ei au mai mult de o sută de felurite [...motive coregrafice] și de jocuri alcătuite după ele; nu puține atât de meșteșugite, încât cei care joacă [par...] de-abia [...] a atinge pământul, ci doar a zbura prin aer.

Astfel, vreme de [...] zece zile care se află la mijloc între sărbătorile [Înălțarea] lui Iisus Hristos și a Cincizecimii [Rusaliilor], ei se străduie și trudesc neîncetat, și străbat toate târgurile și satele jucând și alergând. În tot timpul acela ei nu dorm niciodată decât

[438] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, 1992, p. 141.

[439] Kernbach V., *Dicționar de mitologie generală. Mituri, divinități, religii*, București, 1995, p. 109.

[440] În original e forma populară orală: Staricza.

sub acoperământul unei biserici, și cred că, de-ar fi să se culce în altă parte, ar fi năpădiți, pe dată, de Iele, pe care le numesc «Frumoasele».

Apoi, dacă vreo ceată de «Călușari» dă, pe drum, peste o alta, au, amândouă, a se lupta: cei înfrânți le fac cale biruitorilor, și, când la învoieli de pace, trebuie să [...] se mărturisească [recunoască] celeilalte cete mai prejos, vreme de nouă ani. Dacă, într-o atare luptă, cade cineva ucis, nu-i loc pentru nicio judecată, nici măcar judele nu cercetează cine a fost acela.

Cine a fost, o dată, primit într-o atare ceată, trebuie, vreme de nouă ani, să umble cu ea, în fiecare an: de se va lăsa să facă așa, se spune că va fi bântuit de duhul rău și muncit de «Frumoase».

Norodul cel superstițios le atribuie lor puterea de a alunga bolile cronice. Iar tămăduirea se face astfel: După ce bolnavul s-a așternut la pământ, ei își încep jocul, și, la un anume loc al descântecului, îl calcă, pe rând, pe cel ce zace, din cap și până la călcâie, iar, la urmă, îi șoptesc anumite vorbe, cu grijă ticluite, la ureche, și poruncesc să-i iasă boala. Odată ce vor fi repetat asta de trei ori, vreme de trei zile, cel mai adesea, reușita împlinește nădejdea, iar bolile cele mai grele, care-și bătuseră joc de meșteșugul celor mai iscusiți medici, vor fi astfel alungate fără mare trudă. Atât de multe poate credința, chiar și în eres”[441].

Astfel, șapte, nouă sau unsprezece bărbați tineri, mascați femeiește: fețele, îmbrăcămintea, numele și vorbirea, având însă acțiuni deloc feminine, cu săbii gata pentru apărare; o astfel de ceată, o dată constituită, execută anual jocuri cultuale misterioase, cu figuri de mare virtuozitate, timp de nouă ani la rând, în decurs de câte zece zile premergătoare sărbătorii de origine precreștină (păgână) a Rusaliilor, mai având și posibilitatea lecuirii, poate mai mult sugestiv, a unor maladii.

De mare importanță este presupunerea lui D. Cantemir că șirul actanților mitologici, enumerați în *Descrierea Moldovei*, evocă urme ale credinței religioase a dacilor („antiquum Daciae cultum”) ca vechi strămoși, de până la romani, ai românilor – ale credinței în caracterul divin păgân al unor figuri obscure ca Doina[442], Drăgaica, Turca, Păpăluga/Paparuda etc.

În *Viața lui Constantin Cantemir* este descrisă emoționant, pe un mare spațiu, legendara poveste a faimosului haiduc Burlă; tot acolo – două schițe comice în stilul burlescului folcloric: spaima trasă de un comandant militar turc din cauza unui iepure-de-

---

441 Confruntă cu ediția Cantemir Dimitrie, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu, traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, 2007, p. 308–309.

442 Referitor la semantica precreștină a Doinei, vezi: Cirimpei V., *Doina din perspectivă Hasdeu*, în „Literatura și arta”, Chișinău, 1988, 11 febr., p. 4; Idem, *Aportul „Mioriței” la elucidarea marilor zei balcano-carpatici Lel/Ler și Daina/Doina/Doinul* (*Schemă factologică*), în *Mioriță*… Simpozion, Câmpulung Moldovenesc, 1993, p. 60–68; Idem, *Doina/Daina – zeitate precreștină la români, bulgari, lituanieni*, în „Țara”, Chișinău, 1998, 30 oct., p. 4; Idem, *Болгарские народные песни, подтверждающие высказывание Димитрия Кантемира о Дойне как имени фракийского божества*, în *Relațiile moldo-bulgare în epoca medie și modernă*, Chișinău, 1998, p. 167–179; Idem, *Vechi realități etnologice românești în atenția lui Dimitrie Cantemir și Bogdan Petriceicu Hasdeu, aspecte ale examinărilor ulterioare*, în „Literatura și arta”, Chișinău, 2008, 1 mai, p. 4.

câmp (1) şi lecuirea de dizenterie a unui musulman, comandant al armatei turceşti, de un călugăr creştin (2); de asemenea, povestea şi textul unei strigături satirice despre Constantin-Vodă Cantemir, la 1691, alcătuită şi zisă defectuos româneşte, la o petrecere de campanie, de către oştenii regelui polon Jan Sobieski: „Constantine,/ fugi bine –/ nici ai casă,/ nici masă,/ nici dragă jupânească”[443].

Din erudita lucrare *Hronicul vechimei* deducem că pe vremea scrierii ei se cântau în popor colinde cu arhaica zicere *Ler*: „în colindele Anului Nou, şi astădzi – scria Cantemir – [...] pomenesc: Ler Aler Domnul”; adresare cultuală cu acelaşi Ler, incert ca origine[444], cântat în ziua de Crăciun, la începutul noului an solar (dar şi peste două săptămâni, „pe vechi”), auzim în multe localităţi româneşti şi în secolul XXI.

Din aceeaşi lucrare desprindem o preţioasă informaţie despre posibila existenţă a unui cântec popular, poate a unei balade, pare-se de coloratură istorică, de până la 1530, cu primul vers: „La vad la Obluciţa”: „din pomenirea moşilor-strămoşilor – scrie Cantemir – audzim, precum unde acmu iaste Obluciţa (căriia turcii îi dzic Isaccea) să să fie chemat *Vadul Dunării*, [...] căci acolo pod fiind, să chema vad, de unde şi acmu «La vad la Obluciţa» a dzice s-au obicinuit din bătrâni; încă şi în cântecele prosteşti [simple, ale ţăranilor], pe la domnia lui Petru-Vodă [Rareş], vadul Obluciţii să pomenéşte”[445].

Nelipsite sunt în această lucrare, dar şi în alte opere cantemiriene, parimiile folclorice româneşti, despre care vom trata mai jos; avem în *Hronic* informaţii cu privire la specificul etnic al aromânilor, inclusiv originea poreclei de coţovlahi/cuţovlahi ai celor din Grecia şi Macedonia. Din *Istoria moldo-vlahică*, o lucrare de până la *Hronic*, unde vine vorba într-un loc despre tradiţiile aromânilor, Cantemir remarcă un semnificativ detaliu etnosociologic: ei „îşi ţin foarte strâns cununiile, fără să-şi dea fiicele după soţi de alt neam şi fără să ia pentru fiii lor soţii străine, şi păzesc cu grijă obiceiurile cele de obşte la români încă din vechi, precum şi celelalte datini ale neamului”[446].

În stil de blestem creionează Cantemir, în repetate rânduri, pentru *Hronicul vechimei [...]*, stigmatizarea falsificatorilor de adevăr istoric, acestora (un singur exemplu) „după ce le va pieri numele cu sunet, [...] nici locul să nu li se mai afle”[447]; sau, pentru *Istoria ieroglifică*, anumite acţiuni şi situaţii ale personajelor acestui pamflet istorico-literar (doar un crâmpei dintr-o îndelungă prezentare, în stil de blestem şi descântec răuvoitor

[443] Putea fi vorba de o compunere în felul: „Constantine, Constantine,/ bine-ar fi să fugi mai bine –/n-ai nici casă,/ n-ai nici masă,/nici pe draga jupânească” (aceasta murise „din voia sorţii, de mult”, va explica autorul (Cantemir D., *Viaţa lui Constantin Cantemir*. Text stabilit şi tradus de Radu Albala, Bucureşti, 1973, p. 121 (în continuare: Cantemir D., *Viaţa*, 1973).

[444] O ipoteză în acest sens expus în articolul Cirimpei V., *Lel/Ler ca posibilă zeitate indo-europeană traco-iliro-celtă*, în *Perenitatea creaţiei populare şi contemporaneitatea (IV)*, Simpozion, Chişinău, 2006, p. 51–56; confirmându-ne ipoteza din microstudiul citat mai sus (nota 11, mai 2008); Idem, *Vechi realităţi etnologice româneşti în atenţia lui Dimitrie Cantemir şi Bogdan Petriceicu Hasdeu, aspecte ale examinărilor ulterioare*, în „Literatura şi arta”, Chişinău, 2008, 1 mai, p. 4.

[445] Cantemir D., *Hronicul*, ed. Gr. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 240.

[446] Cantemir D., *Despre numele*, p. 427.

[447] Cantemir D., *Hronicul*, ed. Gr. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p 447.

pentru circumstanțele complicate în care urma să se afle Inorogul): „Lăcaşele Inorogului, păşunele, grădinile – cernească-să, pălească-să, veştejască-să; nu înflorească, nu înverdzască, nici să odrăslească, şi pre domnul lor cu jele, pre stăpânul lor, negrele, suspinând, tânguind, nencetat să pomenească ochiuri de cucuoară; voi, limpezi izvoară, a izvorî vă părăsiți şi-n amar vă primeniți! Gliganul sălbatec – vieriu şi în livezile lui, ursul – uşieriu să să facă. În grădini – târveleşte, în pomăt – bătăleşte să să prefacă. Clătească-să ceriul, tremure pământul, aerul – trăsnet, nuârii – plesnet; potop de holbură, întunerec de negură vântul să aducă. Soarele zimții să-şi răteze; luna, siindu-să, să să ruşinedze; stelele nu scânteedze, nici Galacteea să luminedze [...]”[448].

Substanța etnologică orientală a lucrărilor *Istoria Imperiului Otoman [...]* şi *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* rezidă în descrieri de credințe şi canoane privind căsătoria, viața conjugală, omul decedat şi înmormântarea, portul popular şi de ceremonial; informații despre cultul sultanilor (se crede în sacralitatea lor), despre marea credință a musulmanilor în vise şi în spusele muribunzilor; obiceiul poreclirii străinilor, diverse pătăranii cu „Nasradin Hogea sau mai bine [zis] Esopul turc”[449], legende populare; trei dintre acestea – a Luceafărului, a petelor de pe lună şi a cutremurelor de pământ, deşi prezente ca tematică şi în cultura populară a românilor, sunt cu totul altele decât cele româneşti.

În ceea ce priveşte obiceiul cu tentă politică de poreclire a străinilor, din *Istoria Imperiului Otoman*, aflăm că turcii aveau deprinderea să numească, mai mult sau mai puțin injurios, oamenii mari şi popoarele cu care veneau în contact. Un general persan a fost supranumit Tokmak-chan (Han-măciucă), regele August al Poloniei – Nal-Kiran (Frânge-Potcoave). Pe reprezentanții altor popoare îi numeau persiflant: „capete-roşii” (persanii), „pescari” (venețienii), „scripcari” (românii valahi), „cerşetori” (o castă a indienilor), „cei-de-sub-garduri” (dobrogenii), „vând-pănură” (englezii), „vând-caş” (olandezii); la adresa altor etnii, porecle batjocoritoare de: „leneşi”, „îngâmfați”, „stricători”, „tâlhari”, „faraoni”, „înşelători”, „fățarnici”, „perverşi”, „amăgitori”, „calomniatori neruşinați”, „nebuni”, „oi fără coarne”, „boi”, „câini”; şi, cu totul insultător: „mănâncă-hoituri”, „mănâncă-păduchi”, „mănâncă excremente”[450].

Paremiologie şi expresii idiomatice, jocul de cuvinte, frământarea de limbă

Multe sunt proverbele, zicătorile şi frazeologismele folclorice româneşti, incluse de Cantemir în scrierile sale; preponderent, cu devieri de la structura şi textul zicerii popu-

[448] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, Chişinău, 1973, p. 295.

[449] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman, creşterea şi scăderea*, traducere de I. Hodoş, București, 1876, p. 72.

[450] *Ibidem*, p. 370.

lare, în mai puține cazuri, forme neschimbate, așa cum circulau în graiul viu al poporului. Și unele, și altele nuanțând estetic mesajul operei, sunt pilde ce ilustrează dăinuirea pe parcurs de cel puțin trei secole a frumoaselor vorbe din moși-strămoși.

Din *Istoria ieroglifică*, desprindem expresii pe care le putem auzi și în secolul XXI: „de-a fir-a-păr", „cu o falcă-n ceriu și cu alta în pământ", „De oi grăi – oi muri, de oi tăcea – oi plesni", „Unii seamănă și alții seceră", „Cine face, face-i-să", „Rar mincinos nelăudăros", „Lăcomia își vinde neamul și moșia" (conform ediției: Chișinău, 1973). De origine folclorică, deși mai puțin caracteristice mediului oral contemporan, prezente în aceeași operă, sunt expresiile: „Scânteia amnariului, până a nu să stinge, iască aprinde", „Lacomul și sătul flămând este", „Clevetele rele strică obiceele bune", „Pre cela ce-l muşcă şarpele, și de șopârlă se ferește", „Pentru găina de mâne oul de astădzi lasă", „Cine nu va să frământe, toată dzua cerne". Parimiei de la urmă (cu frământatul și cernutul), asemănătoare ca idee, dar evoluată ca orizont cultural, îi aflăm varianta: „Cine nu vrea să scrie cu condeiul, să scrie cu furcoiul"[451]; pentru proverbul „Leneșul mai mult aleargă și scumpul [zgârcitul] mai mult păgubește" din *Istoria ieroglifică*, aflăm: „Scumpul mai mult păgubește și leneșul mai mult aleargă"[452]. Rar întâlnită astăzi, folosită în *Istoria ieroglifică*, este zicala: „De multe ori ce nu biruiește omul, biruiește pomul".

Nerefăcute structural în *Istorie* sunt proverbe pe care nu le mai auzim: 1) „Sara ghigariu, dimineața – spătăriu", din anturaj medieval boieresc, de curte, cu inexistenta astăzi funcție de spătar și 2) „Nevinovăția unuia oțapoc stă în ochiul altuia" (cu arhaicul, pare-se un regionalism, „oțapoc" – mustață aspră-rugoasă a spicului cerealier).

Tot acolo, parimii folclorice cu anumite schimbări ale zicerii originare: „Ce au sămănat, aceea să secere" (este forma ușor schimbată a unui proverb care începe cu „Cine samănă..."[453]); „Ce ș-au așternut, pre aceia să se culce" (este adaptarea bine cunoscutului proverb „Cum îți vei așterne, așa vei dormi"), „În groapa căreia singur au săpat, într-acéiași singuri au cădzut" (corespunde popularului: „Cine sapă groapa altuia, cade el într-însa"[454]).

Alte parimii cu forma originară puțin schimbată: „Nicio piatră neclătită n-am lăsat [a nu lăsa piatră pe piatră]", „Ca peștele pe uscat mă izbiiam", „Capul în poale luându-și", „Îndesară, când dzua cu noaptea să îngână", „Teie de curmeie lega", „Cuvinte de miere amestecate cu fiiere" și „În gură miere zămintește [mestecă] iară în piept otravă dospește", „Soarele cu degetul a astupa nevoindu-mă", „Picătura cea mai de pre urmă vasul înecă", „Mare scrâșnetul roatelor astupă voroava cărăușilor", „Acelui vrăjitoriu bobii nu-i prea îmblă", „Neghina din grâu și bobul din madzire să aleagă", „Capul minciunii deasupra tingirii vicleșugului", „Nu toată pasirea zburătoare să mănâncă", „Lupul părul după vremi își schimbă, iară din firea lui nu iese" etc.

---

451 Zanne I.A., *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia. Proverbe, zicători, povățuiri, cuvinte adevărate, asemănări, idiotisme și cimilituri*, vol. V, București, 1900, p. 584 (în continuare: Zanne I.A., *Proverbele românilor*).

452 *Ibidem*, vol. VII, 1901, p. 712.

453 *Ibidem*, vol. IX, 1901, p. 527.

454 *Ibidem*, vol. I, 1895, p. 191.

La una și aceeași parimie populară D. Cantemir apelează, pe parcursul *Istoriei ieroglifice*, de două și chiar trei ori.

Astfel, în locuri diferite, variat expusă, este parimia cu țânțarul și armăsarul: „Țânțariul să face armăsariu" și „pe armăsariu îl întoarsă în țânțariu", cea cu ac de cojoc: „Voi afla ac de cojocul lui" și „Avem noi ac de cojocul lor"; cea despre nebunul care, fie că prăvale o piatră pe pantă (un caz), fie că aruncă „o pietricea în fundul mării" (alt caz), este opus posibilităților a „o mie de înțe(ă)lepți": „Piatra din deal răsturnată, pre carea un nebun cu piciorul poate a o prăvăli și o mie de înțelepți a o opri nu o pot" și „Un nebun o pietricea în fundul mării aruncă, pre care o mie de înțălepți să o scoată vrédnici nu sînt".

Pentru situații contextuale diferite, în trei locuri – parimia folclorică despre luarea/apucarea cu mâna a șarpelui, semnificând expunerea cuiva primejdiei la îndeplinirea unei misiuni: 1) „Cu mâna altuia șérpele din bortă să scoți ai vrut", 2) „Cu mâna altuia șérpele din bortă gândi să scoată" și 3) „Cu mâna altuia șearpele din bortă să scoață". Mai departe, peste vreo 20 de pagini, autorul *Istoriei* revine la parimia dată, unde are a zice că personajul Corbul „cu mâna altuia șérpele din bortă a scoate siliia". Pentru a colora poetic ideea că ce e minuscul și puțin crescut neapărat se face mare (dezvoltat, considerabil), autorul apelează la parimiile: „Aluatul mic într-o covată mare toată frământătura dospéște", „Bucățeaoa aluatului la toată covata destul ieste și din scântéia mică, mare pojar a să aținea poate".

Printre numeroasele parimii ale *Istoriei ieroglifice* întâlnim și ziceri populare despre mitologicul Noroc[455], ale cărui servicii, mai mult sau mai puțin bune, sunt absolut imprevizibile pentru oricine: „Norocul și pre porcariu, și pre olariu tot cu o orbime caută", „Celea ce Norocul face, nici mintea, nici socoteala a desface poate", „Norocul nu împarte cu oborocul, ce unora varsă, iar altora nici pică"; uneori însă „darul Norocului în para focului" poate fi aruncat[456] [în exemplele citate inițiala majusculă pentru „Noroc" ne aparține – *n.n.*[457]].

Parimii autentice incluse neschimbat în *Hronicul vechimei [...]*: „Gura care singură pre sine să laudă, pute", „Plata păcatului – ca despletitura ciorapului", „Câtu-i negrul supt unghe", „Le-au eșit pe nas", „Să leagă ca orbul de gard", „Minciună cu coarne"; și cu forma schimbată: „Ce ție a-ți fi nu voiești, altuia să nu faci", „Grâul din neghină să aliagă", „Pentru grâu – neghina să amestece", „Cu măsura carea au măsurat, măsurându-(i)-se", „I s-au făcut și lui ce i-au plăcut altuia să facă", „Atocma cu pământul făcându-le"; în *Sistemul [...] religiei muhammedane*, formulat latinește, un proverb românesc, propriu și altor popoare balcanice: „Corb la corb niciodată nu-și scoate ochii".

---

[455] Iar într-o adresare a Inorogului către Corb (spre sfârșitul „părții a dzecea" a *Istoriei*) este inclusă imaginea populară, astăzi necunoscută folclorului mitologic, a personajului Noroc: „o, Coarbe, [...] precum din bătrâni am audzit, [Norocul] numai aripi să fie având dzic, iară nu și picioare, și pe de asupra capului zburând, după cel norocit urmadză, iar de tot pe dânsul a să pune nici va, nici de ar vrea, în ce să să sprijinească [nu] are" (Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, Chișinău, 1973, p. 340).

[456] Mai pe larg despre tratarea cantemiriană a Norocului în Cirimpei V., *Dimitrie Cantemir: Norocul ca divinitate*, în „Timpul", Chișinău, 2003, 24 oct., p. 15.

[457] De altfel, și celelalte personaje ale romanului (Lup, Corb, Șoim etc.), așa cum ne-am deprins a le vedea ortografiate de editori, nu apar în manuscrisul acestei opere cantemiriene cu inițiale majuscule.

În prima lucrare cantemiriană (scrisă în limba greacă) – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lLumea [...]* –, personajul Înțeleptul, dialogând cu Lumea (alt personaj), la un moment dat zice acesteia că raționamentul ei despre treptele de vârstă ale omului „să potrivește cu un cuvânt ce să dzice că *peștele în baltă fiind, îl vinzi*"; este folosit un proverb românesc puțin cunoscut în zilele noastre, însă echivalent parimiilor: „Vinde pe murgul în târg și el e în crâng"[458], „Vinde pielea lupului, și lupu în pădure"[459]. În epistola-dedicație către fratele său Antioh, atunci domnitor al Moldovei, citim (în aceeași lucrare) un proverb folcloric în formă refăcută, ca „de un filosof oarecarele": „Gura carea singură pre sine să laudă să fie puțind" (ca formă autentic-populară este în *Hronicul vechimei [...]*, vezi mai sus).

Din romanul vieții tatălui său, scris de Dimitrie Cantemir în latină, transpare într-un loc proverbul românesc: „Cine vrea să ucidă doi iepuri dintr-o lovitură, nu prinde niciunul", tradus latinește drept: „Qui unico ictu duos occidere vult lepores, ambobus privari"[460]; tot acolo, pe alte pagini – expresiile idiomatice: „spre pieirea sa, acela *a golit paharul plin de mânia dumnezeiască*" („quousque poculum divinae irae impletum in suam perniciem ebibit") și „dacă i s-ar ivi prilejul, nu va sta pe gânduri *să-i înece pe toți într-o picătură de apă*" („si illis occasio daretur, omnes illos in aquae guttula submergendos non dubitaturum")[461].

Nu cunoaștem astăzi expresia populară idiomatică „a-și arde opaițul în zadar", însă nu excludem existența acesteia în vremea lui Cantemir; în manuscrisele savantului, de prin 1714, *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei*, folosind asemenea expresie în latină, autorul blamează presupusa origine italiană a limbii române: „unii [...] susțin că limba românească nu s-ar fi tras din maica latină, ci din fiica ei, italiana [...]. Dar ei *își ard opaițul în van* (*in cassum oleum perdere*)".

În afară de mostrele etnologice semnalate, Dimitrie Cantemir, pentru profilarea multiaspectuală a personajelor romanului-pamflet *Istoria ieroglifică*, recurge la diverse forme de calambur – jocul de cuvinte paronimic și frământarea de limbă, procedee poetice proprii, în primul rând, creației populare orale.

Relatarea despre o promisiune pentru personajul Râsul și caracteristica preocupărilor acestuia sunt puse în relație cu expresia „de râs", având în vedere ceva fără de valoare: „Iară Râsului adevărat lucru de râs îi giuruiră" și, ridicol: „Râsul de râs sfaturi [...] varsă", „Dulăul-cel-Bătrân [...] răspunsă: – Bine ne dzici, o Râs de râs".

O anumită manifestare a personajului Vidra este corelată cu numirea paronimică a recipientului pentru lichide, ca de vreo 10 litri, „vadra": „Vidra nu cu picătura, ce cu vadra în vasul înțelepciunii veninul nebuniei ș-au vărsat".

Autorul procedează la apropierea substantivelor „dare" (datorie) și „dar" (plocon), scriind: a da „nu supt numele dăriii, ce supt chipul darului". Alt joc de cuvinte observăm

[458] Zanne I.A., *Proverbele românilor*, vol. IX, p. 636.

[459] Idem.

[460] Cantemir D., *Viața*, 1973, p. 83.

[461] *Ibidem*, p. 115, 117 și 136, 137.

în apropierea adjectivului *duhnicesc* (o creație de autor, probabil) și substantivul *duh*: „Cu acest feliu [...] de duhnicească putere, Vulturul – leu și Leul – vultur, duhul vulturelui în Leu și al leului în Vultur, fără de nicio deosebire cele din afară mădulare"; de la substantivul „șoarece" a format verbul „a șorecăi" cu înțeles de a vâna șoareci: „o mâță sălbatecă [...] prin spini șorecăind, sunetul îmbletului șoarecelui la urechi îi vini".

Cu scopul ironizării cât mai distructive a partidei Corbilor, permanent atacată în *Istorie*, autorul pamfletului literar a recurs și la o probă de calambur livresc elevat, ca: „și așa din *Corbi* scoțind καππα [litera inițială] rămân hirișî [de facto] *orbi*", de parcă însuși numele *Corb* ar predispune la rele pe întuneric.

În stilul frământării de limbă (de cuvinte) și aforistic este expusă o situație puțin obișnuită: „Având de nu va avea, neavând de va avea". Prin frământări de cuvinte sunt caracterizate personajele cu porecle animaliere Delfinul/Dulful și Hameleonul. Cel cu nume de mamifer marin – Delfinul este „porc peștit și pește porcit": „Corăbiieriul dzisă: – Bre, hei, porc peștit și péște porcit, Dulfe"; cel cu nume de reptilă arboricolă și insectivoră – Cameleonul, în rol de personaj literar, e „jiganie dobitocită și dobitoc jigăniit", astfel fiind numit de Inorog: „De unde te luași, jiganie dobitocită și dobitoc jigăniit?"

Două perechi de frământări de cuvinte în o singură frază retoric-interogativă: „unde Leul vulturéște și Vulturul leuește, Prepelița ce va epuri și Epurele ce va prepeliți?"; și un colier de asemenea bijuterii verbale (cu „dormire fără dormire să dormitedze", „somn fără somn să somnedze", „batgiocură de batgiocurit" ș.a.) într-un mic pasaj: „Hameleonul, de la Șoim eșind, dormire fără dormire să dormitedze și somn fără somn să somnedze, la stratul culcușului său să dușă. (O, mai bine în veci să fie murit, decât dormire ca aceasta să fie dormit! O, mai bine mort să să fie sculat, decât somn ca acesta să fie somnat! [...] O, batgiocură de batgiocurit și ocară de ocărîî!)" [31]

Un joc de cuvinte avem și în *Hronicul vechimei*, unde este folosit, satiric, pentru cuvântul „hronicarii", zicerea ilariantă „hloricarii", autorul operei explicând: „cuvânt schimosit spre bătaie de joc pentru *cronicar mincinos*".[462]

Originea etnică a popoarelor est-romanice

Dimitrie Cantemir nu diviza Moldova (cum avea să se întâmple mai târziu) în două părți ale aceleiași etnii, cu râul Prut ca hotar între aceste părți, aceeași *rumâni* locuind secole în șir de o parte și de alta a râului. Pentru dânsul Moldova era cea moștenită de la Ștefan cel Mare – „voievodul *Ștefan*, zis *cel Mare*, a pus [...Moldova] în hotarele pe care le avem astăzi"[463] – țara dinspre Polonia și Dunărea de Jos cu o parte a Mării Negre (pe verticala nord-sud), țara dintre Carpații Orientali și râul Nistru (pe orizontala vest-est);

---

462 Exemplele calamburistice le-am extras din ediția Chișinău, 1973, a *Istoriei ieroglifice*.

463 Cantemir D., *Hronicul*, ed. Gr. Tocilescu, București, 1901, p. 150 și 874.

conform aşezării popoarelor de atunci, Moldova era ţara dinspre ardeleni la apus, polonezi la nord, turcime (inclusiv tătari) – la răsărit şi miazăzi, munteni la sud. Dintre aceşti vecini, etnologic, muntenii şi ardelenii sunt de aceeaşi seminţie cu moldovenii – lucru explicat şi de Cantemir-savantul: „niamul moldovenilor, muntenilor, ardelenilor […] cu toţii cu un nume de obşte români să chiamă”[464].

De ce români? Pentru că împăratul roman Traian, „cu hărnicia şi vrednicia lui, supus-au viteaz neamul dachilor, carii ţiné locurile […], unde acmu iaste ţara noastră a Moldovei, a muntenilor şi Ardealul”[465], oamenii acestor locuri deprinzând a vorbi o limbă asemănătoare cu a romanilor, după limbă – şi ei numindu-se romani/români/rumâni. Aşadar, „întregul nostru neam românesc […] păstrează [...] cu tărie vechiul nume al romanilor […]; chiar dacă tot acest [neam] a fost împărţit în trei ţinuturi de căpetenie […], totuşi toţi se cheamă cu acelaşi nume de *români*, […] dând de-o parte numele de *valahi*, care le-a fost dat de popoarele barbare [străine]. [...] Noi, moldovenii, la fel ne spunem *români*, iar limbii noastre – nu dacică, nici moldovenească […], ci *românească*; astfel că, dacă vrem să-l întrebăm pe un străin dacă ştie limba noastră, nu-l întrebăm […] «Ştii moldoveneşte?», ci – «Ştii româneşte?»”[466].

Despre oricare aspect – istoric, geografic, folcloric etc. – nu ar veni vorba în lucrările cantemiriene vizavi de românofoni, acestea apar ca elemente constitutive ale aceluiaşi etnos; fie că autorul se referă la aromânii din Albania, Macedonia, Grecia, fie că şi aminteşte de munteanul Preda Stambol, care îi povestea, în Rusia aflându-se, de Lerul colindelor de-acasă, fie numeroasele rememorări ale moldovenilor dintre Nistru şi Carpaţi[467].

Cu dragoste şi mândrie pentru plaiul moldovenesc

Dorind să-şi prezinte patria cititorilor de alte etnii, Cantemir o descrie obiectiv şi bine documentat, afirmând cu mândrie că: „Nu se poate afla nicăieri în vreo altă ţară, cât Moldova de mică, atâtea ape şi natura împodobită cu asemenea locuri minunate ca aici”[468]. Prin urmare, pe un spaţiu geografic restrâns – mulţime de râuri, lacuri, minunate podoabe naturale şi alte structuri proprii, native, cum nu are aşa ceva vreo ţară „cât Moldova de mică”.

---

464 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chişinău, 1992, p. 15.

465 Cantemir D., *Hronicul*, ed. Stela Toma, Bucureşti, 2000, p. 87.

466 Idem.

467 Cantemir D., *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus şi Historia Moldo-Vlachica*. Ediţie critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, în Cantemir D., *Opere complete*, IX/I, Bucureşti, 1983, p. 63, 65.

468 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Guţu, Bucureşti, 1973, p. 50–79, 150; *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat [...] de Gr.G. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 153, 157, 414; *Opere complete*, IX/I [...], p. 427.

Cu gându-i la munții, codrii și oștenii Moldovei, remarca: „Cel mai înalt dintre munți este Ceahlăul, [...] așezat în părțile *Neamțului*, nu departe de izvorul *Tazlăului*, [...] mijlocul lui e acoperit de zăpezi veșnice; pe vârful lui însă nu se zărește pic de nea, fiindcă pare să fie deasupra norilor de zăpadă [la înălțimea de 1907 metri – *n.n.* ...și] pe timp senin [...] poate fi zărit de la Cetatea Albă"[469], la distanță de circa 350 de kilometri. În ceea ce privește codrii: „Cu *păduri* Moldova este dăruită din belșug, atât cu lemn de lucru, cât și cu lemn de foc și pomi cu roadă. Lucrătorii de corăbii caută mai cu seamă stejarul moldovenesc și-l laudă ca fiind cel mai bun pentru nave și cel mai tare împotriva carilor. [...] Doi codri de stejar mai [...] vestiți în Moldova: codrul Cotnarilor și al Tigheciului. [... Acesta din urmă] a fost cea mai puternică pavăză împotriva [... celor] care au atacat deseori [Moldova], dar n-au putut-o lua niciodată. Copacii sunt foarte înalți și atât de deși, încât un drumeț nu-l poate străbate cu piciorul decât pe poteci cunoscute numai de locuitorii țării. Înainte vreme se numărau aici peste douăsprezece mii de locuitori, care erau cei mai viteji oșteni din toată Moldova"[470].

Dintre fortărețele, apărătoare de invazii dușmane, cetatea *Neamțul* este „așezată pe râul cu același nume, [...] zidită pe un munte foarte înalt și e atât de întărit din fire, încât pare să înfrunte orice atac vrăjmaș"[471]; „*Hotin*, o cetate pe Nistru [...]. Se numără printre cele mai vechi cetăți ale Moldovei. [...] cea mai frumoasă și cea mai tare dintre cetățile Moldovei"[472], „pe timpul meu – atenționează Cantemir – cu fortificațiuni făcute după sistema modernă"[473]; „pe Nistru" e și cetatea *Soroca*, „mică, dar foarte întărită [..., înălțată pe loc] pietros [...,] numai stâncă [, ...] și cu neputință de săpat [pentru atacatori,] cu pereți de piatră arsă [...]. Are un zid în patru colțuri, foarte tare, apărat de turnuri înalte și este clădit din piatră de cremene ce se găsește din belșug pe colinele dimprejur"[474].

A scris Cantemir și despre „zidurile părăginite ale unei cetăți foarte vechi de pe malul Nistrului, numită azi [în vremea învățatului – *n.n.*] *Tatar Punar*[475] [...]. Aceasta se află pe o stâncă înaltă, la poalele căreia țâșnește un izvor cu apă foarte limpede"[476]; „cetatea *Orhei*, așezată pe râul *Răut* [...] nu e prea mare, dar cu toate acestea e frumoasă și are cu prisosință tot ce este trebuitor vieții omului". [Tot acolo „pe malul dinspre apus al lacului [Orheiului], în mijlocul codrilor deși, se văd urmele unei cetăți vechi, numită de locuitori *Orheiul Vechi*. Judecând după așezarea ei, pare să fie [...] din vechea Dacie"[477].

---

469 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 16.

470 *Ibidem*, p. 33–34.

471 *Ibidem*, p. 37–38.

472 *Ibidem*, p. 28.

473 *Ibidem*, p. 26.

474 Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de I. Hodoș, București, 1876, p. 362.

475 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 26; vezi și: Idem, *Viața*, 1973, p. 211; Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de I. Hodoș, București, 1876, p. 274, 654.

476 Nu ar trebui confundată cu localitatea actuală Tatarbunar, care, deși asemănătoare la nume, nu e situată „pe malul Nistrului", ci pe la mijlocul distanței dintre gura Prutului și cea a Nistrului, aproape de țărmul Mării Negre.

477 Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 30.

Îşi va aminti Cantemir cum în vara anului 1692, la vârsta-i de 19 ani, împreună cu tatăl său, Constantin-Vodă, s-a aflat pe meleagurile Moldovei din stânga Prutului, poposind la Orhei, urmărind apoi, la Soroca, timp de 30 de zile, o luptă a turcilor cu leşii pentru cetatea de acolo[478].

Dintre *podoabele* acvatice: „Prutul [...] are apa cea mai uşoară şi mai sănătoasă [..., a Nistrului –], grea şi vătămătoare sănătăţii omului. [...] Pe când şedeam în Moldova, am făcut o încercare [experienţă] şi am găsit că o cantitate de o sută de dramuri [323 g, de apă din Prut] este mai uşoară cu treizeci de dramuri [96,9 g] decât aceeaşi cantitate de apă luată din alte râuri. [...Totodată] se crede că în apele Prutului sunt destule leacuri împotriva tuturor bolilor"[479]. „Răutul [...] face o baltă la Orhei [... –] *Lacul Orheiului* [...] şi, în mijlocul acesteia [al bălţii], un ostróv foarte plăcut [...], ostróvul minunat din acest lac, [...] unde s-a sădit viţă-de-vie, de soi foarte bun şi pomi cu roadă de tot felul"[480]; „*Băcăul*, un târguşor aşezat pe un ostróv din râul Bistriţa, vestit pentru belşugul în mere şi alte poame"[481]; „Lacul Dorohoiului [...] trebuie să fie pomenit pentru belşugul de peşte"[482].

„Cel [...] mai vestit dintre toate [lacurile Moldovei] este *Lacul lui Ovidiu*, aşezat lângă Akerman [Cetatea Albă...] în Basarabia, cunoscut mai cu seamă din pricina numelui său, fiindcă se zice că acolo a fost surghiunit [...] vestitul poet roman Ovidius"[483], acest fapt constituind în opinia lui Cantemir un deosebit motiv de mândrie naţională pentru moldoveni ca descendenţi ai viţei romane.

Dimitrie Cantemir, „inamic de moarte al beţiei"[484], aprecia calităţile înalte ale unui vin moldovenesc din vremea sa, dedicându-i următoarele fraze: „Vinul cel mai ales este cel de Cotnari, un târguşor în părţile Hârlăului [...], târguşor vestit [...] prin viile lui neîntrecute, ce stau în fruntea celorlalte. Cârmuirea [târguşorului...] este dată în seama *marelui paharnic*, care toarnă în pahar domnului. [...] Vinul de Cotnari are o culoare cu totul deosebită, pe care n-o găseşti la alte vinuri [...], este verzui şi, cu cât îmbătrâneşte, cu atât culoarea lui se face mai verde. [...Vinul dat] este mai ales şi mai bun decât alte vinuri evropeneşti"[485].

În continuare, Cantemir enumeră în ordinea descrescândă a calităţii şi celelalte vinuri bune, de laudă, ale Moldovei, cinci la număr: vinul de Huşi, de Odobeşti, cel de Nicoreşti, Grecești şi „cel pe care îl dau viile Costeştilor"; deşi, adaugă el, „vii destul de bu-

[478] *Ibidem*, p. 25–26.

[479] Cantemir D., *Viaţa*, 1973, p. 209–211; Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de I. Hodoş, Bucureşti, 1876, p. 653–654, 796–797; Ciobanu Şt., *Istoria literaturii române vechi*, Chişinău, 1992, p. 543.

[480] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chişinău, 1992, p. 17, 20.

[481] *Ibidem*, p. 18, 19, 26.

[482] *Ibidem*, p. 28.

[483] *Ibidem*, p. 19.

[484] Idem.

[485] Vezi biografia „Fostului domn al Moldovei" Dimitrie Cantemir de N. Tindal în ediţia de la 1876 a *Istoriei Imperiului Otoman*, p. 806.

ne" au și „creștinii care locuiesc în părțile Chiliei și Ismailului" printre ne-creștinii turci, „care [după legea religiei lor] se scârbesc de vin"[486].

Cu drag și nostalgie își amintește Cantemir de multe alte locuri ale dragii sale patrii. Scrie și despre cetățile Tighina/Bender, Smil/Ismail, Reni, Chilia; îi apare în minte „ținutul Cernăuților, care se întinde de-a lungul hotarului dinspre Polonia. Cel mai de seamă târg din acest ținut, remarcă autorul, este Cernăuți, așezat pe malul de miazănoapte al Prutului"[487]; nu-i scăpă din memorie nici „Chișinăul, un târgușor de mai mică însemnătate" în vremea sa, „așezat pe râul Bâcul"[488].

Pomenit fiind râul Bâc (un râuleț de fapt), Cantemir-etnologul găsește potrivit să se refere la o interesantă legendă mitologică, pe care o cunoștea din popor, despre cheile de încuiere a Bâcului; eruditul autor stăruind arheologic asupra unui aliniament curios de pietroaie, ale căror lanț „se întinde peste Nistru până în Crimeia": „La mică depărtare [de Chișinău] se zărește un șir de pietre foarte mari, așezat în linie dreaptă în așa chip, de parcă ar fi fost puse înadins acolo de mâna omului; numai că atât mărimea însăși a pietrelor, cât și lungimea șirului lor, nu ne îngăduie să credem așa ceva. Căci unele dintre ele sunt în patru colțuri, lungi de trei până la patru coți [între 1,911 m și 2,548 m], iar șirul lor se întinde peste Nistru până în Crimeia. În graiul țării, acestea poartă numele de *Cheile Bâcului*."[489]

Valori naționale în memoria, practica și tradiția poporului

Dimitrie Cantemir asculta atent și cu luare-aminte opiniile oamenilor de rând privitor la diverse fenomene greu de explicat, nu putea împărtăși întru totul considerentele populare, dar nici nu se grăbea să le nege, fiindcă el, ca om învățat, socotea că „cercetătorii de azi ai naturii ar trebui să caute a afla care este părerea cea mai apropiată de adevăr"[490]. Observăm această poziție și în cazul estimării valorilor naționale ca memorie, practici și tradiții ale poporului.

Exemplul atitudinii neutre a învățatului față de practica vrăjirii și descântatului: „Vreau să povestesc [...] ceva ce-*am văzut eu însumi* [*subl. n.*] în patrie. Cămărașul cel mare al răposatului meu tată avea un cal de mare preț, care fusese mușcat pe câmp de un șarpe și i se umflase într-atât trupul, că nimeni nu mai trăgea nădejde să scape. [Cămărașul] a chemat o vrăjitoare bătrână, [... aceea] a poruncit stăpânului calului să caute un izvor și [anume el] să aducă din apa aceea, neîncepută, cât o putea mai degrabă. [...Ace-

[486] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 27, 37.
[487] *Ibidem*, p. 37.
[488] *Ibidem*, p. 27.
[489] *Ibidem*, p. 25.
[490] Idem.

la] i-a dat ascultare şi a adus babei un ulcior mare cu apă. [...Baba a descântat apa] cu un descântec neînţeles şi i-a dat [...cămăraşului] să bea [toată apa adusă]. După ce a băut-o, îndată a văzut cum calul său, care zăcea la pământ aproape mort, nu departe de el, îşi venea în fire [...], însă el se umfla şi îl apucase nişte dureri de nesuferit. După ce baba a mai descântat o dată, într-un sfert de ceas s-a însănătoşit [...] calul, iar [...cămăraşul] a vărsat apa, fără să-i lase vreo urmă de durere sau de boală.

Altă babă a vindecat pe de-a-ntregul în câteva zile un grajd întreg de cai, care se umpluse de râie – cu toate că se afla la o depărtare de trei zile de drum – prin descântece pe care le-a rostit deasupra unui smoc de păr de cal"[491].

Astfel a descris Cantemir, fără a comenta în vreun fel, două cazuri de descântare de către babe; rezultatele pozitive în ambele situaţii vădind acceptarea tacită de învăţat a practicării descântatului cu efecte benefice; mai puţin rezervat era faţă de tratamentul mitic-ocultist al Căluşarilor (am văzut mai sus), aplicat „fără mare trudă" la lecuirea unor boli dintre „cele mai grele", pe care nu le-au putut vindeca nici chiar cei „mai iscusiţi medici"[492].

Alt exemplu – obţinerea untului din stropi de rouă: „[...] spre miazănoapte de apa Ceremuşului, în colţul unde se întâlnesc hotarele Moldovei, Lehiei şi Transilvaniei [..., în munţii Ineului] locuitorii adună roua ce cade de pe frunzele ierburilor înainte de răsăritul soarelui şi, după ce-au strâns-o într-o oală, ei găsesc plutind deasupra apei un unt foarte bun, cu nimic deosebit de untul obişnuit, nici la miros, nici la culoare, nici la gust. Lucrul acesta [...] se petrece [...] numai în [...] martie, aprilie şi mai [...]. În untul acesta se află atâta putere de hrană, încât dacă turmele de oi sunt duse la păscut la munte în această vreme a anului, după puţine zile se sufocă de prea multă grăsime; de aceea ciobanii, care ştiu aceasta din faptă, îşi lasă turmele în acele luni la poalele muntelui"[493]. Nici despre această minune (dacă e) a naturii nu se pronunţă în vreun fel culegătorul de povestiri populare Dimitrie Cantemir; sursa informaţiei fiind probabil din mediul păstorilor transhumanţi, reală ca posibilitate de îngrăşare a oilor după iernarea de ocol şi, dezvoltată imaginar, practica populară de obţinere a untului din roua ierburilor.

Fără comentariu critic reproduce Cantemir şi convingerea populară fabuloasă despre vânarea ieruncilor: „Se [...] află în Moldova [...] o pasăre căreia locuitorii ţării îi zic ieruncă; [...] mică, [...] proastă şi surdă din firea ei. Dacă un vânător găseşte o sută [de ierunci] într-un singur copac, poate să le împuşte pe toate rând pe rând, iar celelalte se uită cum se prăbuşesc una după alta"[494] – plăsmuire vânătorească hazlie, cu suta de ierunci proaste într-un copac, pentru copii şi alţi neiniţiaţi în meseria vânatului.

[491] *Ibidem*, p. 34.

[492] *Ibidem*, p. 141.

[493] Cantemir D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae/Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*, ediţie critică de Dan Sluşanschi, Bucureşti, 2006, p. 307.

[494] Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chişinău, 1992, p. 34.

De altă natură este exemplul de expunere cantemiriană a conlucrării unei vechi, de neuitat, realități istorice, cu memoria colectivă a poporului – relatarea despre dumbrăvile de stejar, folcloric localizate, și în Bucovina, și la Botoșani, și la Cotnari, și „mai gios de Roman" (cum aflase cronicarul Neculce[495]); oriunde însă numite *roșii*, pentru sângele cu care, tot folcloric vorbind, au fost udate brazdele răsturnate de pluguri-le, trase nu de boi, ci de invadatorii pământului moldav: „[Codrul Cotnarilor], de lângă târgul cu același nume – scrie Cantemir – nu l-a înălțat firea, ci hărnicia locuitorilor țării.

Pe vremea lui Ștefan cel Mare acolo se afla un câmp larg deschis. Când leșii au tăbărât aici cu multă oaste, au fost loviți și bătuți de Ștefan cel Mare, care le-a luat tabăra, i-a pus pe fugă, a ucis pe cei mai mulți dintre ei și a luat peste douăzeci de mii de ostatici, în cea mai mare parte nobili. [Până aici – prezentare a datelor istoriei; în continuare – îngemănarea istoriei cu povestirile folclorice:]

După aceea, când craiul Lehiei a vrut să-i dea bani mulți în schimbul slobozeniei lor, Ștefan n-a primit, fiindcă nu era lacom de bani, ci vroia să-și înalțe o astfel de mărturie a izbânzii care s-o vestească și în veacurile viitoare.

La sfârșit a înjugat la plug pe toți leșii și i-a pus să are tot câmpul unde s-a dat bătălia, lung de două mile și lat de una, și a sădit stejari anume orânduiți, care acum au ajuns o pădure frumoasă și destul de întinsă. Moldovenii îi zic azi *Dumbrăvile Roșii*, adică codri de stejari roșii, fiindcă au fost udate cu sânge leșesc; leșii îi zic *Bucovina* și nu pomenesc niciodată locul acesta fără să verse lacrimi"[496].

* * *

Constituentul etnologic al activității și operelor lui Dimitrie Cantemir este unul de pondere deosebită, marcându-l pe ilustrul savant ca prim autor etnolog român care a descris și a apreciat atât numeroasele valori etnice ale poporului din care provenea, cât și pe ale diferitor popoare, mai mult sau mai puțin învecinate cu românii, ca slavii, grecii, musulmanii ș.a.

Trăind mulți ani în mediu turcesc, precum și relațiile strânse, veacuri în șir, pe care le-au avut „romano-moldo-vlahii" cu turcii, l-au făcut pe Cantemir să releve natura acestui popor de credință diferită de a neamului său, natura musulmanilor în genere. Cu temeinice argumente și procedee de convingere, inclusiv cel de contrast față de esența etnică a popoarelor musulmane, Dimitrie Cantemir, ca mare patriot al etniei din sânul căreia s-a ridicat și căreia îi aparținea, și-a adus meritoriu contribuția la reliefarea naturii etnice *romanice* a românilor. Dovada supremă în acest sens, considera la 1723 Cantemir-istoricul, filologul, etnologul, este limba strămoșească de origine latină în care comunică întreaga etnie românească. Spre această concluzie converg argumentele eruditului învățat în diversele sale scrieri, concluzie pe care o aflăm pronunțat expu-

---

495 *Ibidem*, p. 42.

496 Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, București, 1960, p. 12.

să şi în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, unde susține că este în firea lucrurilor ca romanii, după învingerea în câteva războaie grele a dacilor, să fie „strămoşii românilor, carii şi astăzi în părțile Dachiii [de odinioară] lăcuitori să află, adecă moldovénii, munténii, maramorășénii, românii de peste Dunăre". Şi pentru ca „toate acéste năroade, dintr-aceiaşi romani [...] să fie, [...] limba şi graiul [...] mărturisesc"[497] – își încheia deducția Dimitrie Cantemir, testamentar am zice, 285 de ani în urmă, când revenise, înainte de clipa morții, asupra *Hronicului*.

Cu această opinie cantemiriană, de ordin preponderent etnologic, despre însemnătatea limbii şi graiului în definirea esenței unui popor, încheiem relatarea subiectului propus atenției publice contemporane, aceeaşi români fiind, aşadar, moldovenii, muntenii, transilvănenii, aromânii – contrar încercărilor aberant-politice de teoretizare a etnicului neromânesc a vreunuia dintre aceste neamuri-noroade.

[497] Cantemir D., *Hronicul*, p. 153.

CAPITOLUL VI

DIMITRIE CANTEMIR – OM DE CULTURĂ

„Dimitrie Cantemir a fost unul dintre oameni[i] creatori, de cultură completă."
(P.P. Panaitescu)

1. DIMITRIE CANTEMIR – SCRIITOR

Ca spirit şi formaţiune cultural-artistică, Dimitrie Cantemir ilustrează, într-un grad de înaltă reprezentativitate, fenomenul sincretismului – ştiinţific, filosofic şi intelectual – al coexistenţei, convergenţei şi divergenţei dintre Evul Mediu şi Renaştere, dintre orientalism şi occidentalism, dintre cele mai diverse domenii ale simţirii şi cunoaşterii, cum ar fi istoria, geografia, arheologia, arhitectura, muzica, arta plastică, etnografia, literatura, lingvistica etc. De aici şi particularităţile limbajului operelor sale în ansamblu, nu numai al celor literar-artistice, marcat şi el masiv de influenţa culturii cărturăreşti, dar şi de tipurile tradiţionale ale culturii populare. Stilul acesta baroc, contaminat de multe şi diverse substanţe nutritive, imprimă scrisului umanistului nostru de talie europeană un farmec aparte, dar totodată şi complică, în bună măsură, plasarea lui univocă într-un sistem sau altul, într-o formulă lingvo-semantică sau estetico-stilistică imuabilă şi ireproşabilă.

Temeliile acestei formaţiuni sincretico-sintetice au fost puse în timpul aflării lui D. Cantemir, timp de aproape două decenii la Constantinopol. Luxosul palat Ortaköy de pe malul Bosforului, cumpărat în 1692 pentru 25 000 de taleri, devine în curând un centru de rarităţi muzeistice şi un loc de comunicare între reprezentanţii elitelor diferitor popoare şi culturi. Concomitent palatul de pe malul stâng al golfului mic, cunoscut cu numele *Cornul de Aur*, devine şi un punct de discordie, căci prin frumuseţea şi perfecţiunea sa el provoca invidia celor din jur, mai cu seamă a marilor dregători musulmani[1]. „Palatul – arată cercetătorul Constantin Măciucă – era renumit nu numai prin arhitectura lui elegantă şi impunătoare, dar şi pentru bunul- gust cu care era aranjat interiorul, şi prin colecţiile de mare valoare artistică strânse aici. Se găseau colecţii de manuscrise şi cărţi rare privind istoria şi datinile turcilor, cópii preţioase făcute după portretele sultanilor, valoroase obiecte de artă. Beizadeaua preţuia obiectele vechi şi făcea totul pen-

[1] Ţvircun V., *Vitralii/Витражи*, Chişinău, 2006, p. 161–162.

tru a intra în posesia lor. În locuința sa avea colecții de monezi, vestigii arheologice, cărora căuta să le smulgă tainele trecutului."[2]

Ulterior, Cantemir tânjea și suferea nespus de mult pierderea acestui palat. „Palatul meu – relata el nostalgic și cu multă mahnă în *Istoria Imperiului Otoman* – zidit într-o mahala din Constantinopol pe țărmul Bosforului, era locul cel mai plăcut ce-și poate cineva închipui. Precum am auzit, după plecarea mea din Constantinopol, palatul mieu cu toate raritățile ce strânsesem acolo, au ajuns în mâinile fiicei sultanului Ahmet, însă mai multe colecții ale mele despre trebile și datinile turcilor au căzut în mâinile lui Ioan Mavrocordat, acuma interpret la curtea otomană."[3]

Palatul Ortaköy, după cum vedem, reflectă același sincretism cultural, spiritual și istoric despre care vorbesc toți cercetătorii operei cantemiriene, fără excepție. Cum ar fi de exemplu, Șerban Cioculescu: „Cantemir era un poliglot, iar savantul gândea ca un umanist de tip mixt, la răscrucea civilizațiilor. Simțirea lui însă era a unui moldovean, însuflețit de cel mai fierbinte patriotism, în care se reflectau zările și amintirile fericite ale adolescenței moldovenești, hotărâtoare în formarea sensibilității"[4]. Sau Virgil Cândea: „Prin Cantemir islamul a avut pentru prima oară în epoca modernă un cercetător și un judecător european și creștin din lăuntrul lui"[5].

Din acest amalgam de epoci, culturi și civilizații este imposibil, practic, să separi și să pui într-o ordine bine structurată toate evenimentele constituente ale întregului. Căci e vorba de un întreg nou, într-o cu totul altă formulă existențială. Inclusiv separarea, în cazul marelui nostru umanist, a fondului științific propriu-zis de cel filosofic, istoric, politic, cultural-artistic și spiritual-estetic, fiecare lucrare în parte și toată opera în ansamblu purtând, într-un grad mai mare sau mai mic, pecetea distinctă a acestei simbioze. Marele scriitor francez François Rabelais, unul din cei mai străluciți reprezentanți ai Renașterii europene timpurii, exprima acest adevăr printr-o metaforă de o rară simplitate și profunzime în același timp: „Dacă în această butelcă – se întreabă și își întreabă cititorii autorul romanului *Gargantua și Pantagruel* –, turnând două măsuri de vin și una de apă, le-aș amesteca bine laolaltă, ați mai putea să le despărțiți? Cum ați face să le alegeți și să-mi turnați din nou, într-un pahar apă fără vin, iar într-alt pahar vinul fără apă, în aceeași măsură cum le-am turnat în butelcă?" Cu atât mai greu e de găsit răspunsul satisfăcător raportat la opera lui D. Cantemir, constituită din atâtea elemente eterogene, dar atât de convergente între ele!

Academicianul Perpessicius considera drept lucrări literare propriu-zise, „abia trei, dacă punem la socoteală... și *Descrierea Moldovei*, scrisă în latinește"[6]. De fapt, lucrări

---

2 Măciucă C., *Dimitrie Cantemir*, București, 1962, p. 133–134.

3 Pascu G., *Viața și opera lui D. Cantemir: 26 octombrie 1673– 21 august 1723*, București, 1924, p. 15.

4 Cioculescu Ș., *Varietăți critice*, București, 1966, p. 56.

5 Cândea V., *Studiu* introductiv, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. I, *Divanul*, București, 1974, p. XL.

6 Perpessicius, *Mențiuni de istoriografie literară și folclor (1948–1956)*, București, 1957, p. 289 (în continuare: Perpessicius, *Mențiuni de istoriografie*).

literare propriu-zise sunt două: *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* (1698) și *Istoria iIeroglifică* (1705)[7]; imixtiuni folclorice-literare se întâlnesc în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (1717), toate trei fiind scrise în limba maternă.

„*Hronicul* – remarcă Stela Toma – nu este o lucrare beletristică, dar nu este niciun tratat de istorie impersonal, sobru, lipsit cu totul de ornamente expresive; retorica, pe care și-o propusese Cantemir drept exercițiu în *Istoria ieroglifică*, se dovedește a fi devenit cutumiară în ultima sa scriere. Așa se face că *Hronicul*, complex «dotat» cu informație, beneficiază complementar de participarea afectivă a autorului, precum și de atractivitatea «conferită» de *ars bene dicendi*, însușiri ce-l destinează, aproape în egală măsură specialiștilor istorici, dar și literaților"[8].

Cât privește *Descrierea Moldovei*, care, de fapt, e un eseu sau un studiu științific despre istoria, cultura, tradițiile populare, arta și spiritualitatea moldovenilor, împreună cu toate celelalte lucrări de filosofie, istorie, etnologie, sociologie, psihologie etc., scrise și tipărite (în majoritatea lor absolută post-mortem) în limbile greacă și latină, formează un cu totul alt compartiment al moștenirii spirituale cantemiriene – acela al gânditorului și savantului de dimensiuni intercontinentale și intercultural-civilizaționale. De reținut și faptul că chiar autorul indică destinatarul ostenelilor sale: „în slava și folosința moldovenescului niam" sau – ce-i, în fond, același lucru – „ a pravoslavnicului moldovenescului nărod".

*

Istoricul literar Mircea Muthu numește, și pe drept cuvânt, timpul istoric în care a trăit Dimitrie Cantemir – *timp de răscruce*. Aflat la răspântie de culturi și epoci, această *figură de Renaștere*, remarcă cercetătorul, D. Cantemir a trăit o adevărată *dramă intelectuală*, „fiind stânjenit de dogmatismul ortodoxismului de tradiție bizantină, ca și de atmosfera prăfuită a sferei greco-slave, din care provenea și unde se formase"[9].

Umanistul enciclopedist moldovean, continuă autorul, „întrunește, îmbinate, caracterele a două tipuri de civilizație" – Orientală și Occidentală, în timp ce omul politic și domnul Moldovei, „vrând să dovedească latinitatea noastră (cf. *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul*), neagă tradiția slavo-bizantină în [...] practica domnească a ideologului. Orientarea finală este hotărât apuseană; drumul său, din Stambulul diplomatului până în Rusia occidentalizatului Petru cel Mare, reprezintă liniamentul biografic al evoluției sale de gândire"[10]. *Istoria ieroglifică* se sprijină și reflectă acest timp de răscruce și această dramă intelectuală, de care e marcat atunci spiritul și mentalitatea balcanică, proiectate pe două planuri diametral opuse: cel deschis și orientat spre progres, cultură

---

[7] Titlu integral: „*Istoria ieroglifică* în douăsprezece părți împărțită, așijderea cu 760 sentențiі frumos împodobită, la începuturi cu scară a numerelor dezvălăitoare, iară la sfârșit cu a numerelor străine tâlcuitoare, alcătuită de Dimitrie Cantemir". Romanul lui D. Cantemir urmează în fond, modelul *Istoriei etiopicești* de Eliodor.

[8] Cantemir Dimitrie, *Opere*, I, București, 2003, p. 838.

[9] Muthu M., *Balcanismul literar românesc*, I, Etapele istorice ale conceptului, Cluj-Napoca, 2002, p. 44.

[10] *Ibidem*, p. 49.

şi civilizaţie, şi cel duplicitar şi cufundat în întunericul începuturilor rudimentare. *Feericul* alternează, în această lume, cu *grotescul*. „Portretele acide – concluzionează autorul studiului citat – declanşează procesul de convertire în farsă, ce nu poate ascunde însă nota amară, predominantă. Drumul animalelor spre cetatea Epithimiei este inevitabil, aceasta exercitând o atracţie magică. Atmosfera halucinantă subliniază fantasticul simbolic şi de viziune. Sensul general al acestuia este unul *centripetal*: lighioanele procedează ritualic, Epithimia coagulând cercul fatal. Din interiorul său vizibilitatea este extremă, condeiul aglomerează trăsături psihico-fizice alcătuindu-se astfel imagini compozite, polimorfe."[11]

Desigur, există şi alte opinii, care consideră, de exemplu, nu Occidentul drept orientare principală sau bază formativă a lui Dimitrie Cantemir, ci Orientul. Este interesant de observat, notează în această ordine de idei cercetătoarea Ecaterina Ţarălungă, că „punctul de privelişte a fost mereu Moldova, niciodată Constantinopolul care-l formase ori Rusia unde îşi scrisese majoritatea lucrărilor. Din acest punct de vedere, privea deopotrivă spre Orient şi spre Occident. *Dar nu putem să nu înregistrăm, din întreaga sa operă, faptul că mesajul Orientului a fost mai puternic decât al Occidentului*" [*subl. n.*][12].

Deja prima scriere tipărită a lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea* poartă amprenta vizibilă a interferenţelor şi contactelor interculturale la frontiera Orient–Occident. „Din această operă – scria academicianul Virgil Cândea – aflăm care era atunci primul inventar al cunoştinţelor sale: limbi străine, lecturi persane, greceşti, moldoveneşti şi latine, religioase şi laice. Aici ne dezvăluie modul său de a vedea lumea, omul, raportul dintre macro- şi microcosmos, oroarea sa pentru arivismul social al feudalilor hrăpăreţi, atitudinea sa rezervată faţă de asceză şi favorabilă vieţii laice. Din paginile *Divanului* desprindem preocupările literare ale tânărului învăţat, care păstra pe masă *Golestanul* lui Saadi alături de bătrânele manuscrise de acasă, care împletea înţelepciunea lui Miron Costin cu cumînţenia lui Seneca, rigoarea lui August cu morala reformată a lui Wissowatius"[13]. Concluzia generală e una clară şi univocă: „Scris într-un centru important de cultură sud-est-europeană [la Constantinopol – *n.n.*], asociind elemente de gândire din răsăritul şi apusul continentului, publicat şi în limba greacă, *Divanul* aparţine prin temă, geneză şi destinaţie tezaurului comun al literaturii europene"[14]. Conform statisticii lui Virgil Cândea, în această scriere de debut sunt citaţi 154 de autori greci, bizantini, bulgari, ruşi, poloni, sârbi, latini, orientali, francezi, germani, iar pe parcursul întregii opere – conform calculelor Ecaterinei Ţarălungă – peste 250, fapt care vorbeşte de la sine de excepţionala erudiţie pentru acele vremi a Inorogului.

---

[11] *Ibidem*, p. 68.

[12] Ţarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret*, Bucureşti–Chişinău, 2004, p. 201.

[13] Cândea V., *Studiu introductiv*, p. IX.

[14] Cândea V., *Studiu introductiv*, p. IX.

O adevărată comoară de înțelepciune, *Divanul*, ca să nu mai pomenim de scrierile ulterioare din perioada maturității, rămâne și astăzi un izvor nesecat estetico-artistic și etico-moral în istoria spiritualității noastre. Ne vom referi doar la câteva zicale, apologuri și parimii, care prin substanța lor morală și resorturile lor artistice ar putea servi și astăzi drept model și sprijin în munca de creație. Cum ar fi, de exemplu, acela referitor la *linguşitori*: „Ferește-te de linguşitori. Ferește-te cu prudență de linguşitori, care laudă și cele ce nu sânt de lăudat, găsesc justificări pentru cele ce nu sânt de justificat și acoperă rănile nevindecate ale acelor pe care îi linguşesc. Nu te lăsa amăgit de aceştia, pentru că de cele mai multe ori ei una rostesc din gură și altceva ascund în inimă”[15]. Sau câteva din proverbele și aforismele de care abundă *Divanul*, ca și întreaga operă cantemireană: „Iată, scurții anii trec și pe cărările carile nu mă voiu întoarce umblu”; „Golan ieșit din pântecele maicii mele, și gol mă voi întoarce”, „Rădăcina tuturor răutăților este po[h]ta avuției”; „...într-acesta chip bogatul, prin tâmplări îmbogățindu-să cinstea și scaunul cel mai de sus sui, cu atâta încă mai sus a să urca poftește și nice la o stepenă de cel mai gios a să popri ari vrea. Pentru carii să dzice s-ar putea: Rădică-să înaltul, ca cu mai mare cădzătură să să cadză”; dragostea dintre frați (aluzie la fratele Antioh, domn al Țării Moldovei la acel moment), dintre două inimi, e ca „Funea întreită, anevoie să va rumpe”. O avalanșă întreagă de sentințe morale, împrumutate din diferite surse se perindă în alineatul imediat următor:

Ilustrația executată de D. Cantemir la *Divanul* sau *Gâlceava înțeleptului cu lumea*

„Adevereşte împăratul Solomon dzicând: «Fratele carile să agiutorește de frate, ca o cetate vârtoasă». Aşijderea, precum izvorul mic în apa mare a da năzuiaşte, asé eu către Mării-Ta și către a Mării-Tale cinste alergând, cinstea să mi să măriască; precum frumos grăiaşte Esthir: «Izvorul mic în apa mare se măreşte». Şi măcar că de un filosof oarecarele s-au grăit: «Gura care pre sine să laudă, să fie puțind...», «însă precum adevărul pre toate biruiaşte și preste toate stăpânéşte, adeverit și știut îm iaste».”

[15] Cândea V., *Studiu introductiv*, p. 384.

Utilizând diverse izvoare de inspirație și surse de informație, D. Cantemir în *Divanul* citează numele unor autori și opere de primă mărime în cultura Orientală și Occidentală, cum ar fi: *Golestanul* [Grădina cu trandafiri] de delicatul poet persan Saadi, *Alexandria*, *Biblia*, *Viața lumii* de Miron Costin, Van Helmont, umanistul italian Pietro Bizzari, Andrea Wissowatius; favoriții umaniștilor: Aristotel, Augustin, Bernard, Boethius, Cato, Cicero, Epictet, Erasm, Hesiod, Lactanțiu, Platon, Plutarh, Seneca etc. Conform unor rigurozități moderne, caracterul compilativ al lucrării ar putea să dea naștere unor comentarii nefavorabile privind originalitatea operei și autoratul autentic al scriitorului moldovean. Ne alăturăm din această perspectivă la opinia echilibrată și plină de sens a savantului medievist, la care ne-am mai referit deja, Virgil Cândea:

„În general, scrierea lui D. Cantemir vădește libertatea sa față de izvoare. Este atitudinea obișnuită a gânditorului umanist, bucuros că ideile sale găsiseră la alți autori o exprimare fericită, pe care o adoptă fără rezerve. Ceea ce împrumută un asemenea autor reprezintă deci propria gândire. Aceasta ne permite să afirmăm că, indiferent cât de mare este aportul străin în *Divanul*, opera însăși reprezintă în forma sa ultimă o creație exclusivă a lui Cantemir, înfățișând un studiu propriu de formație filosofică, etică și literară”[16].

Chiar în cuvânt *Către cetitoriu* – în cunoscuta-i manieră metaforico-sublimizatoare – autorul îi întinde viitorului oaspete al scrierii sale „trei mescioare spre a sufletului dulce gustare”, adică trei secvențe (compartimente) ale narațiunii privind trei ipostaze fundamentale ale relației trup–suflet, pe care are a le parcurge și asupra cărora va trebui să mediteze cu binecuvântare și blagoslovire creștinească. „La acéste trei dară mese, iată, și doaă ți s-au dat păhară și dintru carile, carile îți va fi voia, acela vii lua. Însă unul pre denafară cu frumoasă și plăcută poleială, iară pe dinlontru de aramă, cu cotlită și cumplit otrăvită băutură; iară altul nearătos și nedrăgostos pre denafară, însă de aur pre dinlontru și de a vieții apă și plină de dulceață băutură plin iaste. Adecă păharul frumos, arătos, lumea sau împărățiia ei, păharul nearătos și cu smerit chip ceriul sau împărăție lui iaste.” Unul reprezintă paharul vieții, paharul mântuirii, celălalt – paharul morții, paharul păcatelor, osândelor și al urgiilor pământești.

Întrebarea melancolică a Înțeleptului – unde ne sunt împărații Romei, în fața cărora *toate părțile s-au închinat*, unde ne sunt moșii și strămoșii noștri de altă dată, unde au dispărut mulți dintre contemporanii noștri și ce au luat cu ei plecând pe alte tărâmuri? și răspunsul tânguitor al Lumei: „Să știi că numai cu o felegă de pânză înveliți ca cum ar fi cămeșa cea de mătasă învăscuți, și într-un săcriu așezați ca în haina cea de purpură mohorâtă, îmbrăcați, și în gropniță aruncați, ca în saraiurile și palaturile cele mari și desfătate așezați, s-au dusu-să! Iară altă nemică, nici în sân, nici în spate n-au rădicat cu sine...” savantului Perpessicius îi aminteau de versurile lui Eminescu din postuma *Copii eram noi amândoi* cu ecouri din cântecele de lume: „Ah! Îmi îmblă ades prin gând/ O cântare veche./ Parcă-mi țiuie aiurind/ Dulce în ureche: Lume, lume și iar lume!” Spiri-

[16] Cantemir D., I, *Opere*, București3, p. 38–39.

tul de creație și nivelul de inspirație la Cantemir constituie, într-un fel, un model și pentru Marele Succesor, indiferent de faptul dacă unul s-a sprijinit pe experiența altuia sau ambii s-au alimentat din aceleași surse: tradițiile populare.

Rațiunea îl ferește pe om de primejdia de a fi victima pasiunilor și minciunilor convenționale ale societății. Lumea în contextul *Divanului* prezintă pe profanii din filosofia stoicismului, care se învoiesc să trăiască în sclavia prejudecăților. Drept motive principale în *Divan* apar celebrele ziceri – *ube sunt* [unde sunt] și *fortuna labilis* [norocul nestatornic], autorul fiind „părtașul omului activ – *homo fabere*, căruia îi e sortit de natură să muncească și să agonisească"[17]. Sprijinindu-se pe o caracterizare globală a lui Virgil Cândea: „Sensul pe care Cantemir îl dă *Divanului* ca gen literar, face din opera sa un document al schimburilor culturale Orient–Occident. Apelul la autorități, din gândirea clasică sau medievală – păgâne, catolice, unitariene –, într-o carte de etică ortodoxă, este plin de semnificație pentru lărgirea orizontului cultural sud-est-european în pragul epocii moderne". Vasile Coroban opinează întemeiat: „*Divanul* lui Cantemir se prezintă ca o operă unică în felul ei în literatura moldovenească. E o lucrare îndrăzneață de tratare a temelor morale în plan teoretic, lucru nemaiîntâlnit până la dânsul nu numai în Moldova, ci și în țările din această parte a lumii"[18].

Istoria ieroglifică cuprinde, în timp, 17 ani din istoria Țării Moldovei și a Țării Muntenești, începând cu anul 1688 – anul înscăunării la domnie a lui Constantin Brâncoveanu – și terminând cu anul 1705 – cea de a doua domnie a lui Antioh, fratele mai mare a lui D. Cantemir. Întreaga fabulație a scrierii însă e una de roman satiric social, și nu de relatare cronologică și documentară a faptelor reale istorice propriu-zise. Anumite date istorice servesc doar ca punct de plecare și cadru temporar aproximativ, personajele identificate ca chipuri concrete din realitatea curentă reprezintă – prin lentila satiricului și grotescului – caractere umane, cu veșnicele păcate și apucături negative, de care omenirea nu a fost, nu este și nu va fi scutită niciodată integral.

Un portret de o rară gingășie și suplețe e acela al tinerei *aristocrate* pe nume Ana (Helge), fiica viitorului domn Mihail Racoviță: „cu suleget (subțirel) trupul, cu alba peliță, cu negri și mângăioși ochii, cu subțire degețelele, cu roșioare unghișoarele, cu molceluțe vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rotungior grumăgiorul helgiei". Toate componentele înfățișării fizice ale personajului sunt exprimate în duioase și mângâietoare diminutive și caracterizări subtile, capabile să pună în mișcare sentimente participative de adevărată simpatie, prețuire și admirație. Adie în această avalanșă de epitete un miros aromatic de primăvară, conjugat cu valurile tinereții, revărsate cu dărnicie pe meleagurile vieții. Drept preeminescianism caracterizează Perpessicius versul lui D. Cantemir: „Ochiuri de cucoană, voi limpezi izvoară", ca și cel al mitropolitului Dosoftei: „Preste luciu de genune/ Trec corăbii cu minune". Aceste bijuterii poetico-stilistice sunt urmate de un adevărat ocean de anateme-blesteme, venite din partea Inorogului,

[17] Coroban V., *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*, Chișinău, 2003, p.164.

[18] *Ibidem*, p. 165–166.

aflat la mare şi grea cumpănă a vieţii. La întrebarea rapsodului – ce mângâiere i-au mai rămas? – răspunsul e unul singur şi fără niciun dubiu – niciuna: nici tu mângâiere, nici tu sprijin, nici tu prieteni. Drama, durerea şi blestemul se revarsă în forma unui poem tragic de dimensiuni apocaliptice:

„Ce mângâiare i-au rămas? se întreabă rapsodul. Niciuna; ce sprijineală i-au rămas? Niciuna; ce prieteni i s-arată? Niciunul! Munţi, crăpaţi! Copaci, vă despicaţi! Pietre, vă fărâmaţi! Asupra lucrului ce s-au făcut, plângă piatra cu izvoară, munţii puhoaie pogoară. Lăcaşurile Inorogului, păşunile cernească-se, pălească-se, vestejească-se, nu înflorească, nu înverzească, nici să odrăslească şi pre domnul lor cu jale, pre stăpânul lor negrele suspinând, tânguind neîncetat să pomenească! Ochiuri de cucoară, voi limpezi izvoară, a izvorî vă părăsiţi şi-n amar vă pomeniţi! Glianul sălbatec viiariu, şi în livezile ursul uşior să se facă. În grădini târveleşte, în pomet bateleşte să se prefacă! Clătească-se ceriul! Tremure pământul, cerul trăsneaz', norii plesnez'; potop de holbură, întuneric de negură vântul să aducă. Soarele zimţii să-şi răteze; luna, siindu-se, să se ruşineze; stelele nu scânteieze, nici Galatheea să lumineze, tot dobitocul ceresc glasul să-ţi sloboază, fapta neauzită, plecându-se vază. Cloşca puii răsipească, lebăda lira să-şi zdrobească. Leul răcnească, Taurul mugească, Aretele fruntea să-şi slăbească. Racul în coaja neagră să se primenească, Capricornul coarnele să-şi plece. Peştii fără apă să se înece, Gemenii să se desfrăţească, Fecioara frumuseţea să-şi grozăvească, cusiţa galbenă în negru să-şi văpsească. Scor ascuţit acul să-şi tâmpească. Streleţul arcul frângând, ţinta nu lovească; Cumpăna dreptate nu mai arate, Apariul topească-se-n sete; Mars vârtutea în slăbiciune să-şi primenească, Mercurie între planete numai crainicească, Zefs monarhia în veci să-şi robească. Vinerea, floarea frumuseţii să-şi vestejească, Cronos scaunul de sus în jos să-şi coboară, Finicul în foc de aromate moară; Oltariul jertfe nu primească; Paharul băutura să nu mai mestească; pletele Veremicăi să se pleşuvească; coroana frumoasă nu le împodobească; Pegasos de Andromeda să se depărteze; Perseos de Casiope să se înstrăineze; Zmăul capul cu coada să-şi împleticească, Chivotul lui Noe în liman să primejduiască; Porumbul frunza măslinului cercând rătăcească; în drept a se întoarce nu mai nimerească.

Istoria ieroglifică. Filă din manuscrisul autograf în limba română

Aceste dară toate jelind, tânguiască, vâlfa Inorogului cu arsuri dorească; singur numai Corbul (Brâncoveanul) vesel să crăgăiască, tuturor în lume spre chezi răi (piezi rele) menească... mute-se arcticul, strămută-se antarcticul; osia sferească în două se frângă, toată însorimea în chentru să-mpingă. Stihiile toate tocmirea să-şi piarză, orânduiala bună în veci nu mai vază; toate în drept şi în stânga să se învârtejească, de jele să se uluiască, de ciudă să se amurţească şi dreptatea Inorogului în veci povestească"[19].

Pentru prima dată metafora *lumea ca teatru* D. Cantemir o foloseşte în *Divanul*, unde Înţeleptul învinuieşte Lumea pentru tentativele pizmaşe de a-l ademeni în mrejele sale. În proporţii cu mult mai evidenţiate conceptul *theatrum mundi* apare în romanul *Istoria ieroglifică*. Şoimul (Toma Cantacuzino) îi spune Corbului (Constantin Brâncoveanu) că Hameleonul (Scarlat Ruset) şi prietenii săi uneltesc pentru Struţocămilă (domnitorul Mihail Racoviţă): „În teatrul a toată lumea, cu tobe şi surle să-l scoaţă"[20] .

Comicul, râsul şi grotescul constituie elemente definitorii ale substanţei etico-morale şi estetico-artistice ale *Istoriei ieroglifice*, toate acestea fiind văzute de V. Coroban prin prisma teoretică a cunoscutului investigator german al problemei Carl Pictzeker:

„Grotescului, în egală măsură, îi aparţin râsul şi groaza, râsul fiindcă eul se eliberează, în discrepanţa dintre aşteptare şi ceea ce i se opune ei, de sensul care este dat cu aşteptarea. El îl atacă şi se descătuşează, după ce îi aduce o înfrângere, într-o bucurie anarhică, de o autoritate, pe care până atunci, cel puţin în parte, o recunoştea încă. El demască pretinsul sens ca aparenţă şi se eliberează odată cu asta de cerinţele morale legate de el. Râsul naşte din bucuria legată de distrugerea reprezentărilor urâtului; e suficient numai ca râsul să nu fie zgomotos şi el va fi înecat de groază şi dezgust. Prin râs se deosebeşte grotescul de absurd, care nu asigură eului nicio posibilitate de eliberare."

În *Prefaţă* (autorul zice în „pragul" *Istoriei ieroglifice*), D. Cantemir ţine să explice cititorului pricinile care l-au determinat să apeleze la acest gen de literatură – la *romanul alegoric*, însoţind lucrarea cu două scări tâlcuitoare: „una – a numerelor şi cuvintelor străine tâlcuitoare, cea de-a doua – a numerelor şi cuvintelor ieroglifice tâlcuitoare", la care izvoditorul mai adaugă, ca argument decisiv: „A triia şi cea cu mai de adins pricină (e) că nu atât cursul istorii în minte mi-au fost precât spre deprinderea ritoricească, nevoindu-mă, la sâmcea (lamă) groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă şi îndelungată ascuţitură să-i fie trebuit am socotit". Autorul, comentează cunoscutul istoric literar Perpessicius citatul de mai sus, „exprimă, cu o metaforă apropiată, natura travaliului artistic, ca şi conştiinţa dificultăţilor ce i se opuneau şi pe care trebuia să le învingă"[21].

Drept exemplu poate fi invocat, a câta oară, portretul Hameleonului [Scarlat Ruset – *n.n.*] cu toate măştile vicleniei sale în timpul unei scurte ceremonii de *bună dimineaţa*, avută cu Şoimul: „Cătră carile darea *bunii dimineţi* de gimătate curmând şi căzuta închinăciune încă bine nesfârşind, cu capul viperii să închina, cu ochii vulpei cău-

[19] Perpessicius, *Menţiuni de istoriografie,* p. 298–299.

[20] Coroban V., *Dimitrie Cantemir scriitor umanist*, p. 134.

[21] Perpessicius, *Menţiuni de istoriografie*, p. 292.

ta, cu trupul dulăului se clătina și, ca cum de duh rău tulburat ar fi fost, cu fălcile căscate, cu budzele lăsate și cu balele aspumate cuvinte cu stropi și stropi cu cuvinte amestecate într-acest chip a împăștia începu...” Fiziologicul cu moralul se îmbină într-o singură imagine a burlescului. Citatul parcurs parcă ar fi o descifrare a zicerii populare „a alerga cu balele la gură”, descoperind în continuare, fața lui adevărată: „din nări pufnind, pieptul izbind, din cap tremurând, din mâini aruncând, cu picioarele ca dulăii turbați țărâna împrăștiind, din gură aspumând și toată icoana vrăjmășiei de la inimă în față-și zugrăvind”[22]. Iată și portretul Hameleonului făcut de Șoim în stilul blestemelor populare: „O, Hameleon, Hameleon, jigodie spurcată, Hameleon, o, puterile cerești, câte vâpsele ai pe piele! O, pricaz de năcaz și pacoste pricaznică, Hameleon, balaur mic și zmău în venin, Hameleoane, fundul răutăților și vârful vicleșugurilor”. Toate fețele acestui monstru grotesc divulgă căzătura lui umană la cotele imposibile de imaginat ale adevăratei demnități omenești.

Istoria ieroglifică, ca și întreg scrisul lui D. Cantemir, e marcată de cultura și tradițiile Orientului și Occidentului, dar fără a fi neglijate cele ale propriului popor, chiar dacă circa două decenii din anii adolescenței și tinereții sale s-a văzut obligat să-i petreacă în capitala Imperiului Otoman. Cercetătorii operei domnitorului și cărturarului moldovean consideră că *Istoria Ieroglifică* urmează drept model *Istoria etiopicească* a lui Eliodor și izvoarele celor mai renumiți dascăli de retorică, „dar și pe celea autentic populare”. Și asta indiferent de faptul dacă e vorba de incrustarea unor sentimente deosebite sau „de grindina monorimă a verbelor, de inversiuni, de interogații, apostrofe și alte arme ale panopliei retoricii, epitete ornate și serii de imagini, variațiuni în fond ale acelui homerism, care stă la obârșia poeziei însăși”[23]. Ca de pildă, în următoarea imprecație, în care se fac auzite atât de viu ecourile blestemului și bocetului popular: „...O, Hameleon ticăloase! Ce floare în chip îmi vei schimba, ca cumva în chip să nu te cunoască când nu te-ar întreba? De acum înainte umbrele iadului să te învestească, întunericul veacului să te căptușească... unde ți-i ascunde, sărăcie, unde ți-i supune, blăstămate, unde ți-i mistui, pedepsite, unde ți-i ivi, urgisite? Iată munții strigă, văile răsună, iată pietrele vorovesc – acestea dară toate sub numele tău se pun măcar că de bunăvoie părtaș vicleșugului nu te-ar fi aflat, măcar că prin neștiință organ răutății te-ar fi arătat, măcar că de lucrul ce s-au lucrat inima ca nuca ți s-a despicat, măcar că în viață ceața jelii acestia de pre suflet nu ți se va mai ridica!”[24]

Câteva spicuiri de ziceri aforistice-înțelepțești, din scrierile realizate în limba maternă:

„Unde tirania stăpânește, acolo dreptatea se izgonește; așea unde dreptatea împărățește, toată strâmbătatea nici să numește”; „Sula de aur zidurile pătrunde și lăcomia își vindea neamul și moșia”; „Gura desfrânată mai tare aleargă decât piatra din deal răstur-

[22] Coroban V., *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*, p. 217–220.

[23] *Ibidem*, p. 296.

[24] Perpessicius, *Mențiuni de istoriografie*, p. 292.

nată, pre care un nebun cu piciorul poate a o prăvăli şi o mie de înţelepţi a o opri nu pot"; „Răul rău pate"; „Voi afla ac de cojocul lui"; „Precum să dzice dzicătoarea, că de oi grăi, oi muri, de oi tăcea, oi plesni, şi din douî răutăţi care de mai bună să aleg mintea nu-mi poate nimeri"; „Un nebun o petricea în fundul mării aruncă, pre care o mie de înţelepţi să o scoată vrednici nu pot"; „Cum dzice cuvântul; cu o falcă în ceriu şi cu alta în pământ"; De multe ori unde cuvântul a isprăvi nu poate, isprăveşte bătul"; „Socoteala de acasă cu cea din târg netocmindu-i-să"; „Pe cela ce-l muşcă şarpele, şi de şopârlă se fereşte"; „Leneşul mai mult aleargă şi scumpul mai mult plăteşte"; „Apă în piuă bătută"; „Toţi viclenii în răutate grijlivi, iară în bunătate trândavi sânt"; „Minciuna dese grăită şi adevărul grăit în minciună îl preface"; „Lumina mare pre cea mică întunecă"; „Porc peştit şi peşte porcit"; „În casa mare nu numai de aur şi de argint, dar şi de lemn şi de lut trebuiesc vase"; „Ştiinţa este făclia adevărului"; „Precât lumina soarelui a lucra poate în organele vădzătoare, pre atâta agiutoreşte mai dinainte ştiinţă în mintea adulmecătoare"; „ Precum ştiinţa lucrurilor iaste lumina minţii, aşa neştiinţa lor este întunecarea cunoştinţei"; „Când s-a întâmplat vreodată, întreabă unul din personajele romanului *Istoria ieroglifică* – ca cineva de bunăvoie să accepte sclavia sau cine, sub lumina soarelui, ar întinde mâinile fără a fi silit ca să i se pună cătuşele?" Deoarece se ştie: instinctul libertăţii o face pe furnică să intre în luptă cu şoarecele, şoarecele cu pisica, pisica cu dulăul, iar dulăul cu leul, chiar dacă corelaţia de forţe dintre unii şi alţii e nespus de mult de disproporţionată [expunere liberă a textului – *n.n.*].

Din *Hronic*: „Lup în piele de oaie"; „Lupul puţină carte învaţă şi în locul slovelor vede cum mieii întră în pădure"; „Cum dară să prinde sula în sac, şi măciuca în pungă"; „ Cu mâna altuia şarpele din bortă să scoţi ai vrut şi pre mine cleşte împotriva jeraticului m-ai făcut"; „Din pricinile mici mari gâlceve se scornesc şi ţânţariul se face armăsariu"; „De multe ori ce nu biruieşte omul, biruieşte pomul".

Finalizând cele câteva reflecţii privind corelaţia dintre real şi ficţiune, dintre istorie şi imaginaţie artistică din opera lui D. Cantemir în general, şi în special, din romanul *Istoria ieroglifică*, am dori să apelăm la observaţiile subtile şi axate pe esenţa problemei ale P.P. Panaitescu, formulate acum jumătate de secol în urmă. *Istoria ieroglifică*, notează autorul, „este o carte în gustul artei barocului cu umflarea ornamentelor care acopăr şi ascund linia arhitectonică a subiectului, aşa cum se obişnuia în aria vremii, dar în spatele acestei luxuriante ornamentaţii se pot găsi o mulţime de fapte istorice şi idei politico-sociale şi filosofice de cel mai mare preţ"[25]. În roman, revine autorul, există o *atmosferă istorică*, dar, în acelaşi timp, „este vorba de viaţa intimă, nu numai a claselor de sus, cu palatele, moşiile şi supuşii lor, ci de tot neamul, cu suferinţele sale, cu amănunte despre vorbirea, viaţa casnică a multora şi în special a autorului. Toate acestea nu se găsesc în cronici, sau se găsesc prea puţin. Convorbirile, chiar poetizate, dintre personaje, legăturile zilnice cu turcii, raporturile dintre slugi, agenţi la Poartă şi stăpânii lor, superstiţii, ca visurile amăgitoare şi prevestitoare (ale Hameleonului), împletite cu basme şi

[25] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 79.

anecdote, dau acestei scrieri o savoare specială, care constituie nu numai o latură literară, dar este prețioasă și pentru istoria moravurilor și a vieții populare”[26].

2. DIMITRIE CANTEMIR ȘI ARTA MUZICALĂ (TEORETICIAN, COMPOZITOR, INSTRUMENTIST ȘI PEDAGOG)

Remarcabila personalitate a lui Dimitrie Cantemir necesită a fi evaluată atât prin anvergura enciclopedismului său, cât și prin efortul investit în domeniul artistic. Savantul a fost nu doar versat în curentele de idei, care se întâlnesc la confluența umanismului renascentist și a iluminismului, ci a și participat activ la mișcarea spiritual-artistică a timpului. Principiile umanistice ale epocii, asimilate organic de către el, au constituit unul dintre factorii cu rol stimulator, ce a marcat activitatea de creație a lui Cantemir. Fiind un reprezentant de vază al umanismului renascentist, el a întrunit în formația sa intelectuală o pronunțată vocație artistică. Dotat cu potența intelectuală proprie geniului, Cantemir s-a manifestat cu brio în majoritatea ramurilor culturii muzicale a epocii: componistică, muzicologie, estetică muzicală, interpretare instrumentală, acustică muzicală, organologie, etnografie muzicală și pedagogie muzicală.

Multiplele sensuri pe care le comportă mesajele sale muzical-artistice reprezintă nu doar o sursă de documentare autorizată, ci și un model impecabil de abordare temeinică, cu semnificații practice, în măsură să înlesnească cunoașterea universului spiritual al civilizației islamice. În acest sens, contribuția teoretico-practică a lui Dimitrie Cantemir în domeniul muzicii clasice turcești poate servi drept un util și valoros suport referențial pentru cercetările actuale de muzicologie. Vom urmări, în cele ce urmează, traseele muzicale ale savantului, în măsura în care acestea rezultă din opera sa. De fapt, afirmarea sa în domeniul artei sonore a fost determinată, în bună parte, de ambianța spirituală în care a fost educat în familie.

Muzica în familia Cantemireștilor

Artele liberale, muzica în special, au ocupat un loc de cinste în familia Cantemir. Tradițiile artistice ale acestei dinastii pot fi urmărite pe parcursul a câtorva (cel puțin a trei) generații. Contribuția deosebită a neamului cantemiresc la răspândirea și promo-

[26] *Ibidem*, p. 87.

varea valorilor cultural-artistice, la emularea lor pe plan național și internațional a stimulat procesul de maturizare și emancipare a vieții artistice de la noi nu doar pe plan intern, ci și pe plan extern. Familia Cantemir a consumat, dar, totodată, a și creat frumosul sub diferite forme, evidențiindu-se, în primul rând, predilecția pentru muzică și artele plastice.

Primele date elocvente asupra înclinațiilor artistice pot fi atestate încă de la Constantin Cantemir, domn al Țării Moldovei (1685–1693). „Constantin voevoda" nu era un om învățat, ci unul cu o cultură modestă. Totuși, chiar dacă „carte nu știia, ce numai iscălitura învățas<ă> de iscăliia"[27], a fost un adept al cunoașterii și științei, având, în același timp, toată considerația pentru arte.

O prețioasă informație în problema ce ne interesează este furnizată de lucrarea lui Franz Joseph Sulzer *Geschichte des transalpinischen Daciens...* [Istoria Daciei transalpine..., 1781]. Extrăgând un pasaj din lucrarea menționată (cu referire la viața și orânduielile curții domnești din Țara Moldovei), citim despre Constantin Cantemir precum că acesta *doinea* cu multă măiestrie din *caval* și – domnitor fiind –, scârbit de uneltirile boierilor puși pe pricopseală, punea cavalul la gură și își cânta aleanul, tânjind după tinerețea pe care și-a petrecut-o în sânul naturii, liber și fericit[28]. Această relatare este prețioasă din câteva puncte de vedere. Bineînțeles, meșteșugul interpretării la caval C. Cantemir trebuie să-l fi însușit nu în perioada când deținea sceptrul domnesc, ci mult mai înainte. Cel mai probabil în timpul când se afla în contact direct cu mediul tradițional al țării. După cum ne arată mai multe surse, el se trăgea dintr-o familie de țărani răzeși. Informația de mai sus a lui Fr.J. Sulzer, cu privire la atestarea și funcționarea cavalului, coincide cu aprecierile cercetătorilor organologi conform cărora acest străvechi aerofon produce sunete „melancolice", având răspândire largă, inclusiv „în partea de sud a Moldovei", iar repertoriul lui se compune din melodii „cu caracter lent: doine, cântece rubato (...)"[29]. În baza informației sulzeriene, putem consimți că C. Cantemir avea un talent muzical vădit, întrucât doina, ca specie muzicală a genului liric, solicită aptitudini și măiestrie interpretativă deosebită. Ea solicită atât inspirația de moment a executantului, cât și imaginația lui în timpul actului interpretativ. Prin urmare, aptitudinile muzicale ale lui C. Cantemir apar ca fiind (prezumtiv) evidente, el prezentându-se în dubla ipostază de interpret și creator. Spre regret, acestea sunt unicele date docu-

[27] Neculce I., *Cronica copiată de Ioasaf Luca*. Ediție îngrijită, studiu introductiv de Zamfira și Paul Mihail, Chișinău, 1993, p. 80.

[28] Sulzer Fr. J., *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens*, in *Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte,* vol. I; Wien, Rudolf Gräffer, 1781, S. 395–399; apud: *Dimitrie Cantemir și muzica orientală*, în Tiberiu Al., *Folcloristică. Organologie. Muzicologie*. Studii, București, 1980, p. 236; Idem, în „Revista de etnografie și folclor", tom.18, nr. 5, București, 1973, p. 336.

[29] Cf. Burada T.T., *Cercetări asupra danțurilor și instrumentelor de muzică ale românilor*, în *Opere*, vol. I, partea 1. București, 1974, p.104 (în continuare: Burada T. *Cercetări asupra danțurilor*); Tiberiu Al., *Instrumentele muzicale ale poporului român*, București, 1956, p. 61–62; Bărbuceanu V., *Dicționar de instrumente muzicale*, București, 1999, p. 45–46; Stoica Georgeta, Petrescu P., *Dicționar de artă populară*, București, 1997, p. 229.

mentare pe care le deținem asupra harului său muzical și a gradului de filiație cu stratul muzical sonor neaoș din perioada respectivă – a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu siguranță că talentul și predilecțiile sale muzicale, atmosfera artistică din familia sa au avut reflexe benefice asupra copiilor.

Continuitatea artistică a neamului cantemiresc este întreținută de alți membri ai familiei – Ana Bantâș, soția lui Constantin Cantemir, și Antioh, fiul său cel mare –, care acceptă și concep valorile culturale drept resort de îmbogățire a cugetului. O asemenea mentalitate era încurajată și de atmosfera generală din principate din a II-a jumătate a secolului al XVII-lea, dominată de „o remarcabilă și complexă activitate culturală, datorită diversificării domeniilor de creație și numărului în creștere a beneficiarilor acesteia”[30], cu achiziții importante pe acest segment. Perioada de timp menționată este marcată de procesul laicizării culturii și de cel al instituționalizării ei ascendente. Influențele străine (în primul rând, cele grecești și poloneze) se fac tot mai simțite, fapt ce a însemnat noi conexiuni cu cultura clasică și cu civilizația vest-europeană.

Climatul spiritual, în care este educat Dimitrie Cantemir, a fost unul benefic pentru afirmarea-i ulterioară, inclusiv pe segmentul artei sonore. Instruit într-un mediu ales, D. Cantemir continuă tradiția neamului, pentru că și în propria familie educația și instruirea vor constitui „o necesitate și un element indispensabil al vieții cotidiene”[31].

Atmosfera muzical-artistică din casa părintească este întreținută de studierea culturii greco-latine. La Iași, prin grija părintelui său, tânărul prinț Dimitrie va lua cunoștințe pe parcursul a doi ani de muzică bizantină și gregoriană sub îndrumarea dascălului spiritual al familiei Cantemir, ieromonahul Ieremia Cacavela, care supraveghează îndeaproape, timp de doi ani (1691–1693) formarea muzicală a lui D. Cantemir. Mai apoi, cunoștințele muzicale viitorul domn al Țării Moldovei și le aprofundează în capitala Porții Otomane, frecventând cursurile Academiei Patriarhiei ortodoxe grecești din Fanar, cu Kîemani Ahmed (grec renegat) și Tanburi Angeli (grec ortodox) – ambii reputați interpreți la kemânče și, respectiv, tanbur, distinși profesori de muzică instrumentală ai seraiului. În materie de muzică antică grecească și filosofie îi are ca îndrumători pe Iacomi și Meletie de Arta, adepții doctrinei naturaliste a lui Jan Baptisa van Helmont, și pe Antonie și Spandoniu, susținătorii peripateticismului aristotelic. Tot la Constantinopol se inițiază în științele islamice (limbile turcă, arabă, persană și teologia musulmană) cu exponenții civilizației orientale – matematicianul Saadi, îndoctrinat al teoriei atomiste a lui Democrit, și cărturarul-lingvist Nefi-oghlu. Cunoștințele, experiența culturală și materialul factologic acumulat de către D. Cantemir își vor găsi reflectare în opera sa.

---

[30] Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K., Papacostea Ș., Pompiliu T., *Istoria României*, București, 1998, p. 275.

[31] Bobână Gh., *Antioh Cantemir*, Chișinău, 2006, p. 33.

Sistemul teoretic al muzicii clasice turceşti în concepţia lui Dimitrie Cantemir

Începute în anii tinereţii la Iaşi, continuate şi aprofundate la Istanbul în timpul aflării ca ostatic al sultanului, preocupările muzicale ale lui Dimitrie Cantemir s-au desfăşurat pe parcursul a circa 22 de ani. Activitatea sa de muzician la Istanbul „se înscrie în circumstanţele prielnice pentru dezvoltarea muzicii clasice turceşti, marcate de eforturile muzicienilor de a deschide un drum creaţiei originale”[32]. Perioada de până la aproximativ 1700 este marcată de o febrilă muncă de documentare şi acumulări factologice în acest domeniu. În efortul intelectual de redactare a operei sale originale şi sintetizatoare, Cantemir a putut să-şi fundamenteze demersul pe tradiţiile muzicale din întreaga lume a Islamului, acestea fiind concretizate în elaborate teoretice medievale.

Peisajul culturii muzicale musulmane din sec al XVI-lea era dominat de practicieni: compozitori (*bestekiar*), interpreţi vocalişti (*khânende*) şi instrumentişti (*sâzende*), în timp ce latura teoretică stagna. Starea de lucruri nu se va schimba simţitor nici în secolul al XVII-lea, practicienii continuând să predomine învăţătura muzicii otomane. Nu este cunoscută nicio scriere teoretică din această perioadă. A doua jumătate a secolului în discuţie va produce o serie de culegeri de melodii şi poeme cântate, descrise literar[33]. Renegatul polonez Albert Bobovsky, cunoscut în literatura istoriografică turcească sub numele Ali Ufki, elaborează în 1650 o *Culegere de muzică vocală şi instrumentală* în care, în transcriere europeană, sunt notate melodii (vocale şi instrumentale), însoţite de versurile cântecelor şi poemelor în stil clasic[34], urmată mai apoi de lucrări similare ale altor autori.

Perseverenţa de modernizare şi sistematizare a elementelor artei muzicale turceşti de către Dimitrie Cantemir va fi materializată la hotarul secolului al XVIII-lea, astfel încât „începe să fie recunoscut printre marile personalităţi muzicale, căci el fixează puncte de reper ale muzicii clasice turceşti, lucrările sale devenind unitatea de măsură a ceea ce se numea atunci civilizaţia otomană”[35].

O altă motivaţie ce i-a călăuzit demersul teoretic al lui Cantemir se explică prin faptul că principiile necesare decodificării, înţelegerii şi cunoaşterii fenomenului muzical, elaborate odinioară de marile spirite ale culturii muzicale clasice orientale (al-Kindi, al-Fărăbi, Safi al-Din ş.a.) îşi epuizaseră resursele şi nu mai rezistau la confruntarea directă cu realitatea faptelor din acea vreme. Mai mult decât atât, ideile, tezele şi principiile de bază ale vechilor teorii trecuseră şi ele în neant, fiind date uitării. Mai exista şi un alt sens profund sub aspectul avut în vedere, şi anume: moştenirea sonoră, experienţa muzicală a turcilor secole în şir era acumulată şi se transmitea din generaţie în generaţie doar pe

[32] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir. Cartea ştiinţei muzicii*, Bucureşti, 1973, p. 35 (în continuare: Popescu -Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*).

[33] Idem, p. 63.

[34] *Ibidem*.

[35] Brâncuşi P., *Muzica românească şi marile ei primeniri*, vol. I, Chişinău, 1993, p. 205.

calea oralității, *recte*: nu exista un sistem propriu de reprezentare și comunicare a muzicii prin filiera semiografiei. Astfel că era evidentă elaborarea unui sistem modern de reprezentare grafică a creației muzical-artistice, avându-se în vedere un mijloc eficient de comunicare a ideilor muzicale de la creator la interpret, care, în ultimă instanță, ar putea să asigure permanența și continuitatea operelor artistice în cadrul valorilor spirituale ale civilizației (musulmane).

Eforturile creatoare ale lui D. Cantemir, inclusiv pe planul sistematicii (teoriei) muzicale, vor da roade. El concepe o lucrare teoretică despre arta muzicii turcești, de care, ne mărturisește autorul în *Incrementa atque decrementa Aulae Otomannicae* [Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman], „...amatorii de muzică se servesc până în ziua de azi”[36]. Alte detalii le aflăm din lucrarea *Sistema religiei muhammedane*, scrisă și editată (în limba rusă) în 1722 la Sankt-Petersburg: „Când eram la Constantinopol am dedicat sultanului actual Ahmed [al III-lea; 1703–1730 – *n.n.*], care era mare iubitor de muzică, o carte în limba turcă, în care se află teoria și toate regulile muzicii, carte pe care turcii o apreciază mai mult ca (pe) cele vechi, găsind-o mai clară” [37]. Așa cum descoperise tainele muzicii turco-persane și, devenit maestru (*usta*) al acestei arte, Cantemir își valorifică în mod practic capacitatea de asociere și talentul în domeniul muzicii orientale. În această acțiune el este încurajat de doi mari demnitari ai imperiului – Davul Ismail-Effendi, marele-vistier al curții și capuchehaie a hanului tătar, și Latif Célebi , haznedarul marelui-vistier. Lipsa unui tratat teoretic despre muzica turcească în perioada respectivă de timp era evidentă. Afirmarea politică a Imperiului Otoman urma să fie susținută concomitent de făurirea propriei culturi materiale și spirituale cu tendința vizibilă de a ieși de sub tutela celei persane.

Opera teoretică a lui Cantemir vine să dea un suflu nou muzicii turcești după câteva secole de stagnare în condițiile în care ea se emancipează față de muzica persană. Rămânând fidel sieși, „Cantemir – după cum observă cercetătoarea Eugenia Popescu-Judetz – manifestă și în teoria muzicii un spirit științific cu o gândire superioară despre adevăr, metodic și profund, inovator și îndrăzneț în concepție”[38]. Elaborând această lucrare cu caracter special, Cantemir este preocupat de o expunere sistematică, coerentă a câtorva laturi fundamentale ale muzicii otomane. Obiectivul major al metodei științifice cantemiriene „în explicarea muzicii este de a stabili o ordine logică în lumea ideilor teoretice, cu perfectă concordanță în practică”[39].

Printre problemele abordate și soluționate de el figurează notația muzicală, organizarea acustico-muzicală a materialului sonor, structura sistemului modal (teoria modurilor), configurația ritmică a muzicii și analiza formelor muzicale. Aceste obiective

---

[36] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman. Creșterea și scăderea lui cu note foarte instructive de Demetriu Cantemiru Principe de Moldavia*, în *Operele Principelui*, tom. III–IV, București, 1876, p. 218 (în continuare: Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*).

[37] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 218.

[38] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 81.

[39] Idem, p. 82.

sunt realizate în celebra lucrare *Kitâb-ü 'ilm-il mûsikî' alâ vedjh-il hurûfât* [Cartea științei muzicii după felul literelor, 1695–1700?]. În istoriografia turcă lucrarea figurează sub titlul *Edvâr-i Kantemir-oghlu* [Tratatul lui Cantemir-oglu], conținutul ei cuprinzând două părți. Prima include latura muzical-teoretică expusă pe 141 de pagini, compartimentate în opt capitole. Cea de-a doua, în 211 pagini, este alcătuită dintr-o culegere de 354 de melodii[40], notate prin sistemul creat de Cantemir.

Fiecare capitol dezbate și teoretizează o anumită problemă, care în ordinea respectivă sunt: *Semnele sunetelor muzicale*; *Prefața științei muzicii*; *Modurile muzicale. Numărul și numele modurilor după teoria mea*; *Analiza modurilor în tonurile acute*; *Analiza modului închipuit*; *Analiza structurilor uzitate*; *Simțul înrudirii și potrivnica nepotrivire*; *Modurile muzicale după teoria veche*.

Rigurozitățile de ordin estetic, artistic și utilitar îl fac pe Cantemir să elaboreze un sistem de grafologie muzicală pe bază de *ebdjedî ve'adedî* (litere și cifre arabe), cu ajutorul căruia muzica clasică va putea fi notată, definindu-l în *Istoria Imperiului Otoman* drept „... métod nou inventat de mine pentru a exprima cântecele și doinele prin note, invenţiune necunoscută mai nainte turcilor"[41].

Nu intră în intenția noastră să întreprindem o analiză desfășurată a sistemului de notație a ideilor muzicale propus de Cantemir, deoarece această metodă semiografică este în mod amănunțit explicată și interpretată de Teodor T. Burada în lucrarea *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, Domnitorul Moldovei* (1911) și de Eugenia Popescu-Judetz în volumul *Dimitrie Cantemir. Cartea științei muzicii* (1973). Vom avea în vedere doar relevarea momentelor esențile ale semiografiei în discuție. Intenția autorului era de a elabora și a propune un sistem unitar, un instrumentar eficient cu ajutorul căruia expresia muzicală, concepția creatorului să poată fi fixată și exprimată, în definitiv, cât mai exact, un mijloc logic și suficient ce ar putea să asigure participarea nestânjenită, creatoare a interpretului la transmiterea mesajului muzical-artistic. Prin urmare, pornirea lui Cantemir era una rațională, el având în vedere nu doar factorul sistematic (teoretic), ci, în egală măsură, și pe cel pragmatic, întrucât cultura muzicală turcească, după cum s-a relatat anterior, nu a avut până în secolul al XVII-lea propriul alfabet de scriere muzicală. Această absență era suplinită prin sistemul de lucru utilizat de arabi.

Metoda de notație a muzicii propusă de Cantemir preconiza utilizarea de coduri (semne) speciale pentru două din cele patru calități organice ale sunetului – *înălțimea* și *durata*, acestea identificându-se, respectiv, cu *intonația* și *ritmul*. Gradul de noutate a metodei rezultă poate nu atât din concept, cât mai degrabă din soluțiile propuse. Fără să retracteze contribuțiile înaintașilor săi, Cantemir, în același timp, nu le preia în chip mecanic, preferând itinerarul logicului. El se servește de principiile de lucru agreate de al-Fărăbi, Safi al-Din și nu numai, îmbrățișând ideea însemnării sunetelor muzicale prin semne alfabetice, fără însă să solicite sau să evoce somitatea acestora. Valorificând

[40] Idem, p. 74.

[41] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 217–218.

posibilitățile versiunilor notografice elaborate anterior, Cantemir urmăreşte îmbunătățirea lor, făcându-le compatibile posibilităților tehnice şi de expresie ale *tanburului*, relativ mai avansate comparativ cu cele ale *al'ud*-ului.

Această notație muzicală se bazează pe 33 de litere ale alfabetului arab, simple şi reunite, fiecare reprezentând câte un sunet al scării muzicale orientale, cromatice şi infracromatice. Succesiunea graduală a semnelor nu corespunde cu orânduirea literelor din alfabet, ci cu denumirile treptelor muzicale sau tonurilor scării muzicale orientale[42].

Nr. crt.	Nota	Litera	Sunetul
1.	$Re^1(d^1)$	ye	yegiah
2.	$Mi^1(e^1)$	ayn-he	ašîrân
3.	$Fa^1(f^1)$	ayn-he	'adjem ašîrânî
4.	Fa^1 diez (fis^1) de patru komme* mai sus	kaf	'irak
5.	Fa^1 diez (fis^1) de cinci komme mai sus	ra	rehavî
6.	$Sol^1(g^1)$	ra	rast
7.	Sol^1 diez (gis^1) de patru komme mai sus	nun	zirgüle
8.	$La^1(a^1)$	dal	dügiah
9.	Si^1 bemol (b^1) de cinci komme mai jos	he-ye	nihâvend
10.	Si^1 bemol (b^1) de o kommă mai jos	sin	segiah
11.	$Si^1(h^1)$	be	bûselik
12.	$Do^2(c^2)$	cim-elif	cargiah
13.	Re^2 bemol (des^2) de cinci komme mai jos	sad	sabâ
14.	Re^2 bemol (des^2) de patru komme mai jos	lam	'uzzal
15.	$Re^2(d^2)$	he	nevâ
16.	Mi^2 bemol (es^2) de cinci komme mai jos	be-ye-elif	bâyatî
17.	Mi^2 bemol (es^2) de patru komme mai jos	ha	hisar
18.	Mi^2 (e^2)	ha-he	hüseynî
19.	Fa^2 (f^2)	ayn	'adjem
20.	Fa^2 diez (fis^2) de patru komme mai sus	elif	evč
21.	Fa^2 diez (fis^2) de cinci komme mai sus	mim-elif	mâhûr
22.	Sol^2 (g^2)	kef	gerdaniye
23.	La^2 bemol (as^2) de patru komme mai jos	šin-he	šehnaz
24.	$La^2(a^2)$	mim	mukhayyer
25.	Si^2 bemol (b^2) de cinci komme mai jos	lam-he	sünbüle
26.	Si^2 bemol (b^2) de o kommă mai jos	sin	tiz segiah
27.	Si^2 (h^2)	be-he	tiz bûselik
28.	Do^3 (c^3)	cim	tiz cargiah
29.	Re^3 bemol (des^3) de cinci komme mai jos	sad-he	tiz sabâ
30.	Re^3 bemol (des^3) de patru komme mai jos	lam-he	tiz'uzzal
31.	$Re^3(d^3)$	he	tiz nevâ
32.	Mi^3 bemol (es^3) de cinci komme mai jos	be-ye-he	tiz bâyatî
33.	Mi^3 (e^3)	ha-he	tiz hüseynî

* *Komma* – microintervalul propriu sistemelor sonore netemperate de intonație (naturale), care are o mărime variată în funcție de sistemul căruia îi aparține.

[42] A se vedea: Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 84–87.

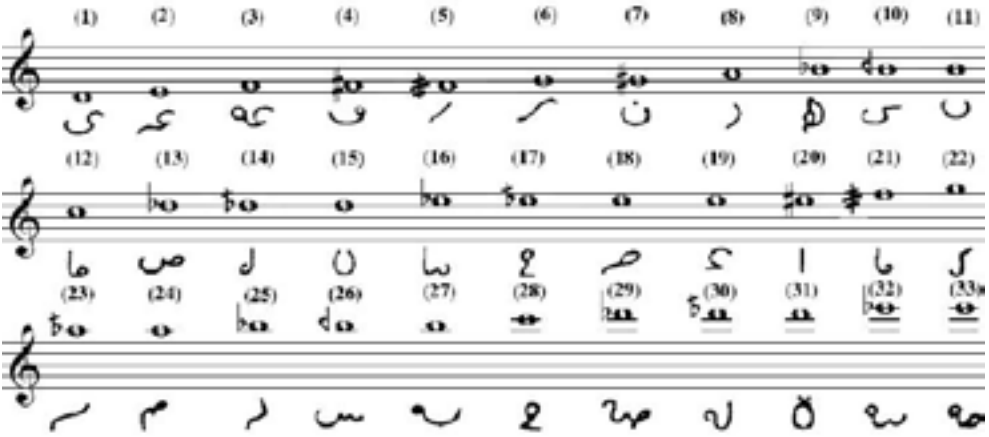

diez de o kommă mai sus
bemol de o kommă mai jos
komma (fazliye) = 24 cenți

diez de patru komme mai sus
bemol de patru komme mai jos
lymma (bakkiye) = 90 de cenți

diez de cinci komme mai sus
bemol de cinci komme mai jos
apotom (küçük müdjenneb) = 114 cenți

diez de opt komme mai sus
bemol de opt komme mai jos
ton minor (büyük müdjenneb) = 180 cenți

Doar două semne grafice corespund cu alteraţia utilizată în notaţia muzicii occidentale:

× ♭♭ pentru tonul major - nouă komme *(tanîni)* = 204 cenți

Cea de-a doua dimensiune muzicală – durata sunetelor şi, respectiv, îmbinarea duratelor în configurarea ritmului este reprezentată la Cantemir prin valorile de note. Între duratele ce alcătuiesc ritmica muzicală se stabilesc relaţii matematice exacte, exprimate prin valori sonore binare şi ternare, ele divizându-se şi subdivizându-se în formule normale şi excepţionale.

Valorile notelor sunt redate de un sistem de cifre arabe (*'adelî*) puse dedesubtul literelor. Pentru a marca durata sunetelor, este folosit şirul numerelor naturale de la 1 la 8, cu excepţia cifrelor 5 şi 7. Excluderea acestora din urmă din uzul de stabilire a duratelor denotă corespondenţa cu posibilităţile de divizare a valorilor sonore din muzica europeană, care, în mod identic, au o ritmică proporţională, exprimată prin multiplu de doi sau trei. Astfel, D = 1, C = 2, C . = 3, B = 4, B . = 6, A = 8. Valoarea duratei se micşorează la jumătate în cazul când cifra este plasată între două *ebdjed*-uri. La fiecare piesă se indică modul şi ritmul. Lipsesc semnele grafice care ar indica pauzele, nuanţele, ornamentele, frazele, repetările. Unele dintre acestea se notează prin cuvinte, altele erau presupuse sau intuite.

După cum remarcă Cantemir, „dacă vrei să înveţi practica acestei arte cum trebuie, e nevoie să asculţi pe muzicanţii buni şi să fii capabil ca şi ei, altfel, citind numai acestea, e cu neputinţă să găseşti perfecţiunea acestei arte"[43].

Punând în valoare metrica muzicală, Cantemir teoretizează asupra măsurii – una din componentele acesteia –, sesizând-o din punct de vedere funcţional drept canava care scoate în relief desenul ritmic. Face unele considerări asupra „cauzelor cursului măsurii", calităţii ei „statornice", „schimbătoare", „însuşirii cifrelor măsurii" ş.a., din care mesajul artistic capătă comunicativitate, sens şi forţă emoţională pregnantă. Pentru a-şi argumenta tezele, iniţiază sistemul tridimensional al măsurii, descifrabil prin *vezn-i kebâr* (măsura mare), *vezn-i saghir* (măsura mică) şi *vezn-i asghar-üs-saghir* (măsura foarte mică). În ierarhia propusă, "cele trei trepte (*mertebe*) sunt formele unui ritm care indică valoarea unităţii de timp, raportată la numărul timpilor ce formează modul ritmic"[44]. Dorind să aducă un spor de claritate la ideea lansată, Cantemir elaborează un tabel cu treptele măsurii, în care indică numărul timpilor ce alcătuiesc ritmul, raportaţi la unitatea de timp stabilită prin gradul respectiv[45]. Treapta măsurii prevăzută piesei muzicale respective este indicată pe margine prin cifrele corespunzătoare.

Cantemir analizează principalele componente acustico-muzicale de sistematizare a materialului sonor primar – scara muzicală, sistemul de octave, intervalele (tonurile „perfecte" şi „imperfecte"), microintervalele acustice, care, finalmente, constituie axul practicii muzicale bazate pe sistemul de intonaţie netemperat. În acest scop, el efectuează prima operaţie de ordonare a cadrului fonic în forma elementară de coerenţă sonoră, cu distribuirea succesivă a sunetelor scării muzicale după criteriul frecvenţei.

Scara muzicală este explicată şi fundamentată din punct de vedere conceptual pe tanbur. E, de fapt, o continuare a tradiţiei muzicale orientale, deoarece Ibn Misiah, al-Kindi, al-Fărăbi, Safi al-Din îşi redijează teoriile în legătură cu posibilităţile tehnico-expresive ale *al'ud*-ului.

---

[43] Burada T.T., *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei*. Extras din AAR MSI, s. II, vol. 32, Bucureşti, 1911, p. 98; apud: Tiberiu Al., *Folcloristică. Organologie. Muzicologie*. Studii, Bucureşti, 1980, p. 243.

[44] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 87.

[45] Idem, p. 88.

Analizând, din punct de vedere acustico-muzical, materialul sonor pe care îl avea acum la dispoziție, Cantemir, ca și în cazul altor teoreticieni ai muzicii orientale, adoptă forma cea mai eficientă de sistematizare a spațiului muzical după criteriul octavei. Structurarea și aranjarea materialului sonor în cadrul octaviant prezintă mai multe avantaje, permițând, în primul rând, un spectru real de sinteze și evaluări ale actului muzical-artistic. Constituind criteriul organizării marii majorități a sistemelor de intonație utilizate în creația muzical-artistică – de la cele vechi până la cele contemporane –, dispunerea și ordonarea sunetelor în octavă limitează analizele acustico-matematice într-un spațiu restrâns, oferind posibilitatea de a pătrunde pe calea judecății logice în subtilitățile sunetului muzical, determină un cadru funcțional concret, în care își dau întâlnire domeniul muzical cu cel acustic și matematic.

Este adevărat însă că la această fază a cercetării Cantemir urmează un traseu puțin diferit de cel al precursorilor săi. Sistemul octavelor, după codificarea muzicală cantemiriană, diferă după structura sa internă și include, respectiv, 14 și 18 intervale. În componența acestora sunt stabilite „16 tonuri perfecte" (jumătăți de ton) care corespund sistemului perfect imuabil dat de al-Fārābi și rezultă din orânduirea pe cadrul a două octave a celor 15 sunete naturale. Alte 16 tonuri intermediare, surprinse între cele perfecte, sunt considerate „imperfecte", rezultând din alterare, motiv pentru care sunt incluse în categoria celor „muabile și schimbătoare". Pe plan expresiv, „tonurile imperfecte" determină dimensiunea microintervalică a muzicii turcești, valoarea lor putând să „varieze între 1/8 și 8/8 de ton". Cât privește tonul întreg de 9 komme, acesta se împărțea într-un semiton de 4 și în unul de 5 komme. Sunt două intervale distincte, cu o diferență de o kommă, rezultând un mic interval numit în teoria vest-europeană sfertul de ton major[46].

În linii mari, concepția lui Cantemir privitor la organizarea acustico-muzicală a materialului sonor reflectă și răspunde imperativelor teoriei aplicative înaintate de epoca sa. Pentru practica artistică, sistemul sonor de intonație netemperată (naturală) avea, după unele estimări, avantaje față de sistemul sonor de intonație temperată (artificială) prin faptul că gama microintervalică creează efecte senzoriale de fuziune și simpatie sonoră mutuală superioare (*recte*: produce consonanțe mai pure) față de gama tonală clasică.

Studiul modurilor este, de rând cu latura ritmico-cinetică, partea cea mai desfășurată a tratatului *Cartea științei muzicii după felul literelor*. Cantemir continuă munca de teoretizare pe filiera muzicii cromatice, în baza limbajului tonal.

Pornind de la practica muzicală a timpului, Cantemir stabilește 49 de moduri, le ordonează și reduce atât terminologia lexematică, cât și numărul lor, impunând, totodată, o nouă clasificare a acestora. Noul sistem modal elaborat va sta la temelia muzicii practicate în Imperiul Otoman, conferindu-i identitate adăugătoare pe fondul sonor în care ea și-a forjat principiile teoretico-estetice și virtuțile artistice.

[46] Yetka R., *Türk Musikisi Nazariyati*, Istanbul, 1924, p. 125–126; apud: Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 103.

Muzicianul Cantemir efectuează o analiză sintetică de profunzime a sistemului de constituire a modurilor, care impresionează nu doar prin amploarea (cantitatea, volumul) informației, ci și prin meticulozitatea detaliilor și raționamentelor puse în discuție. În sistematica (teoria) modurilor se pune accent pe doi indici principali de ordonare și tratare:

a) indicele prim, de ordin general, pune în valoare *latura cantitativă*, adică cea *acustico-muzicală*;
b) indicele secund, de ordin special, pune în valoare *latura calitativă*, adică cea *pur muzicală*.

Desfășurând primul indice, Cantemir are în vedere ordonarea și tratarea modurilor ca structuri sonore de dimensionare a spațiului muzical, calificându-le în *simple* și *compuse*. Forma completă, sub care se prezintă modurile simple ca mărimi și determinări cantitative ale acestui spațiu, este raportată la octavă (pe toate treptele), precum și la clauza (dispoziția) pe care sunetele și intervalele o au în cadrul acesteia. Modurile compuse, considerate tot din punctul de vedere al întinderii lor și al conținutului intervalic intern, depășesc cadrul octaviant și „se formează din două, trei sau patru moduri”[47].

Reperând de la al doilea indice, hotărâtoare în determinarea modurilor (structurilor modale) sunt elementele și factorii de ordin exclusiv muzical: poziția pe scara acustică a sunetului („tonului”) de pornire a modului (tonuri grave, acute), calitatea acestui sunet (perfect, imperfect sau jumătate de ton), posibilitățile emisive ale tanburului.

Enunțând principalele momente ale teoriei modurilor, Eugenia Popescu-Judetz relevă că Dimitrie Cantemir se referă la toate aspectele conceptului *makam*. O accepție a makamului ca principiu teoretic, reprezentat prin scara modală, este expusă în clasificare. O a doua accepție a acestuia (a makamului) are semnificație de linie melodică și schemă de compoziție, fiind dezvăluită în analiza modurilor. În perspectiva cantemiriană, modul melodic (makam) exprimă o organizare tonal-spațială, subordonată canonului fix, în cadrul căruia interpretul poate improviza o configurație melodică originală în desfășurarea evolutivă a modului. În cazul de față, conceptul modal este sinonimic cu cel de model (plan) compozițional, muzicianul manifestându-se în dubla sa calitate de interpret și creator[48].

Succinta prezentare a conceptului modal promovat de Cantemir permite să sesizăm bogăția și trăsăturile caracteristice ale muzicii turcești. Particularitățile ei s-au manifestat vizibil în sistemul teoretic și în compozițiile luminatului principe moldovean.

Ritmurile specifice ce conferă originalitate fondului muzical-sonor turcesc se consideră a fi printre caracteristicile esențiale ale acestuia. În arealul cultural-geografic al Imperiului Otoman ele se manifestă printr-o bogăție de excepție. De aceea conceptul

---

[47] Cantemir, D., *Cartea științei muzicii după felul literelor* (traducere în limba română de Eugenia Popescu-Judetz), partea I, cap. II, *Prefața științei muzicii*. Biblioteca Institutului de Turcologie, Istanbul, cota Y.2768, p. 17–20 (în continuare: Cantemir D., *Cartea științei muzicii*); apud: Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 20.

[48] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 106.

de ritm – ca element al limbajului muzical – se impune în gândirea teoretică a lui Cantemir, acest atribut fiind considerat drept unul dintre componentele-cheie în măsură să dezvăluie esența artei pe care muzicianul nostru a practicat-o. În această privință, Cantemir manifestă un spirit inovator, formulând și punând în valoare un sistem teoretic închegat al unei culturi muzicale străine Europei. Aceasta se produce tocmai în condițiile când nici principiile teoretice, nici ortografia muzicii, concepute în arta islamică de teoreticienii ei de vază cu trei-patru secole mai înainte, nu mai corespundeau realităților. Ideea de ritm și cea de metrică muzicală în lumina gândirii teoretice vechi nu avea în vedere unele aspecte fundamentale pe care le descoperă practica muzical-artistică în noile condiții. Acceptarea și aplicarea simplistă a acestor concepții, în condițiile când cultura muzicală turcească se afla pe drumul afirmării și emancipării sale, se preta ca ceva alogic.

Ritmica muzicală este pe larg abordată în lucrările lui al-Fārābi, Ibn Sina și ale altora cu formularea teoretică a conceptului de ritm (*ikha*) în accepția sa generală. Bunăoară, teoria lui al-Fārābi se bazează pe pulsație, accentuare (intensitate, jocul de accente), fără ca să prevadă succesiunea de durate (cadrul metricii muzicale). Ritmul însă nu se manifestă separat, ci integrat organic, conform unei regularități, în cadrul unităților structurale de bază (celulă, motiv, frază, perioadă), precum și al formulelor melodice sau ritmice. Factura și calitatea acestora este stabilită de gradul de manifestare a melodicității și/sau ritmicității în realizarea lor.

În problema abordată, Cantemir vădește un alt tip de gândire. El caută, găsește și propune soluții pragmatice, având în vedere momente ca: definirea și analiza terminologiei, simbolurilor ritmului și a lexicului de specialitate, stabilirea elementelor metricii muzicale, interferența fenomenului ritmic cu cel metric, calcularea valorică (cifrică) a măsurii ritmurilor muzicii, justificarea estetică a ritmului. Prezentarea și analiza în tratat a principalelor teze asupra ritmului muzical este susținută prin includerea în partea a II-a a tratatului a unei culegeri de melodii ilustrative, extrase din practica muzicală turcească.

Referindu-se la importanța și rolul afectiv al ritmului pentru teoria și practica artistică muzicală, sugestivă este următoarea afirmație a muzicianului: „Se știe că știința muzicii își găsește perfecțiunea prin *măsură* și *ritm* [*subl. n.*], așa încât mulți s-au ostenit și s-au străduit cu scopul acestei științe, pentru a însemna ce ritm trece în melodie și ce melodie în ritm, sau ce rămâne, sau să pună sub semnele sunetelor în melodie și în ritm, cu puterea *cifrelor măsurii* [*subl. n.*] (...). Nu încape îndoială că mulți oameni au fost desăvârșiți în știința muzicii, însă cu literele se poate înscrie și reda, numărat și fără lipsă, glasul tonurilor și cu cifrele se pot reproduce, aidoma și fără cusur, dulceața și farmecul melodiei, după regulile muzicii. Grecii de asemenea au scris muzica cu litere, însă ei nu au cunoscut măsura și ritmul, de aceea la ei muzica este chioară și șchioapă. Europenii și rușii au luat de la greci și cântă după note, însă ei nu au cunoscut alte ritmuri în afară de semâ'î [ritm simplu de factură ternară pe cadrul măsurii de 3 timpi – *n.n.*] și sofyan [ritm simplu de factură binară cu metrica muzicală de 2 și 4 timpi – *n.n.*], de aceea

ei nu pot cânta în măsură peşrevurile şi beste-lele care sânt compuse în alte ritmuri; aşadar şi la ei muzica este imperfectă. Din această pricină ne-am dat multă osteneală a aduce spre îndreptare greşelile, care s-au îndeplinit prea multe, şi îndemnăm pe cei care vor veni după noi să ducă la desăvârşire cele rămase de la noi"[49].

Citatul de mai sus vine să sublinieze faptul că structurarea ritmică în cadrul muzicii turceşti îşi are particularităţile sale. Ca principiu de construcţie, ea constă din cicluri repetitive. Pornind de la această logică, Cantemir redă grafic felul de organizare a ritmicii muzicale turceşti prin cadre circulare. Aşezarea fenomenului în cadran (cerc) este nu doar semnificativă, dar şi plină de simboluri. În general, ritmul ca proces include în sine majoritatea manifestărilor din viaţa cotidiană şi, prin urmare, poartă un caracter universal. La baza ideii de ritm se află mişcarea organizată. Principala ei caracteristică, în plan structural, se rezumă la ciclicitatea elementelor sale formative, producerea cărora la intervale egale de timp semnifică izocronia, adică se desfăşoară sub incidenţa legii periodicităţii.

În artă mişcarea organizată trebuie însă să poarte un caracter determinat – să condiţioneze atitudini şi efecte pe coordonate superioare: să producă stări afective, să impresioneze omul, să-l sensibilizeze etc.

Surse competente consemnează faptul că „metoda de a scrie ritmurile în cercuri era consacrată în literatura muzicii islamice şi pornea de la conceptul mişcării în cerc a modurilor melodice şi ritmice"[50]. Din aceleaşi izvoare mai aflăm că ciclul unui ritm era analog mişcării în cerc, pornind dintr-un punct şi revenind, pe parcurs, mereu în acelaşi punct pentru reiterare, formând o perioadă ritmică completă (*devr*). Pe circumferinţa figurii se înscriu bătăile după numele lor (cu citire contra sensului ácelor de ceasornic), iar sub ele sunt însemnate cifrele care reprezintă numărul timpilor după fiecare bătaie[51].

În componentele sale, sistemul grafic acceptat de Cantemir era unitar şi presupunea: denumirea ritmului, notată în centrul cercului, iar pe suprafeţele a trei cercuri concentrice de la centru spre marginea exterioară – cifrele corespunzătoare numărului timpilor, notaţia silabică a bătăilor şi însemnele (simbolurile) grafice ale pulsaţiei ritmice.

După organizarea lor internă – dispunerea şi succesiunea valorilor mai lungi sau mai scurte, accentuate sau neaccentuate – ritmurile muzicii turceşti pot fi *simple* şi *compuse*. Prin repetarea, augmentarea, adiţionarea şi cumularea valorilor ritmurilor simple se obţin formule complexe mai extinse. Deşi menţin intactă organizarea (structurarea) internă a duratelor, ele totuşi nu exclud unele variaţii pe anumite fragmente ale ritmului. În baza structurilor comentate, Cantemir întocmeşte un tabel sintetic al cifrelor măsurii ritmurilor muzicale, în care însă sunt incluse doar cele simple. Din câte se poate constata, analizând partea a II-a a tratatului, Cantemir a compus lucrări instrumentale – *peş-*

---

[49] Cantemir D., *Cartea ştiinţei muzicii*, p. 6.

[50] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p.109.

[51] *Ibidem*.

revuri (*nazîre*), *semâ-îsi*-uri – atât în ritmurile simple, cât şi în ritmurile compuse. Deşi poartă aceeaşi denumire, ritmurile totuşi pot să se prezinte în trei ipostaze.

Ipostazele măsurii cifrice a ritmurilor muzicii turceşti (după teoria lui D. Cantemir)

Nr. crt.	**Denumirea ritmului**	**Măsura mare** (*vezn-i kebîr*)	**Măsura mică** (*vezn-i saghir*)	**Măsura foarte mică** (*vezn-i asghar üs saghir*)
1.	Darb-i fetih	88	176	352
2.	Havi	32	64	128
3.	Sakil	48	96	192
4.	Čenber	24	48	96
5.	Remel	28	56	112
6.	Hafîf	16	32	64
7.	Nim sakil	24	48	96
8.	Muhammes	16	32	64
9.	Fer'muhammes	16	32	64
10.	Berefšan	16	32	64
11.	Devr-i kebîr	14	28	56
12.	Nim devri	9	18	36
13.	Evsat	–	36	52
14.	Devr-i revân*	7	14	28
15.	Fakhte	10	20	40
16.	Düyek	8	16	32
17.	Frenkčin	16	32	64
18.	Evfer	9	20	40
19.	Semâî-i rakks	–	10	20
20.	Semâî-i harbî	–	12	24
21.	Hezedj	22	44	88

Stabilind postulatele teoretice ale unui fenomen complex cum este ritmul cu legile lui cinetice, principiile de organizare şi evoluare în timp a altor mijloace de expresie, Cantemir impune culturii muzicale otomane noi şi argumentate repere, care vor servi această civilizaţie pe parcursul a două secole. Trebuie precizat faptul că sisteme de notare a muzicii orientale au existat şi până atunci, toate însă nu au rezistat timpului. Cel inventat de principele moldovean, deşi nu era nici el unul perfect, are meritul de a fi transmis posterităţii documente sonore exacte asupra epocii renascentiste, păstrate prin tradiţie orală.

Un alt tratat muzical-teoretic pe care Cantemir îl realizează „după sistema şi opinia lumii orientale" este *Introductionem in musica turcica, idiomati moldavi* [Introducere în muzica turcească (scrisă) în limba moldovenească], elaborat în Rusia în perioada anilor 1711–1720 (?). O lucrare, din păcate, neidentificată până în prezent cu toate strădaniile cercetătorilor. Drept plauzibilă pare a fi supoziţia pierderii ei alături de lucrurile şi notele lui Cantemir în naufragiul suferit în Marea Caspică la 1722. Conform unor prezumţii, tratatul ar fi conţinut consideraţii şi teoretizări importante asupra principiilor

* Notă: La notarea prin sistemul grafic circular, ritmul *devr'i revân* este prezentat ca având nu şapte, ci şase bătăi. Numărul timpilor (14) rămâne neschimbat.

conceptuale de bază ale artei sonore otomane, a laturii ei morfologice, ar fi argumentat şi clarificat de pe poziţii ştiinţifice, supunând dezbaterii unele probleme teoretice despre raportul structural dintre versul şi melodia muzicii turceşti, dintre metru şi parcursul melodic etc. Tot în această lucrare, autorul şi-a propus, de asemenea, să întreprindă o sinteză între muzica orientală şi cea europeană, în tentativa de a face o paralelă între sistemul sonor temperat, utilizat în practica muzicală occidentală şi sistemul de intonaţie nontemperat, propriu artei sonore orientale. Lucrarea îşi va afla adevărata valoare doar după identificarea şi analiza ei profundă.

Consemnări, relatări, informaţii asupra laturii teoretice a muzicii turceşti atestăm în mai multe lucrări cantemiriene. Analiza sumară a operelor lui Cantemir denotă concepţia sa asupra muzicii turceşti şi gradul de integrare cu această artă.

Conţinutul muzicologic al lucrării *Istoria Imperiului Otoman* este impunător, furnizând numeroase informaţii de ordin muzical, estetic, organologic şi istoriografic. Preţuirea pentru muzica turcească şi supremaţia acesteia faţă de cea europeană rezultă din faptul că cea turcească este una complexă care s-a civilizat şi cultivă „artele păcii", fiind, totodată, mult mai perfectă „prin ritm şi proporţiunea cuvintelor"[52]. La aceste elogii poate fi alăturată şi bogăţia modală a muzicii clasice turceşti (circa 94 de moduri diatonice, cromatice, infracromatice cu octava divizată în 17, apoi în 24 de trepte inegale), precum şi cea ritmică, la care se mai adaugă complexitatea de forme muzicale culte.

Tot din relatările lui D. Cantemir ne putem documenta la modul general asupra armoniei practicate în muzica de concert şi în cea militară turcească, aceasta din urmă nefiind neapărat una de victorie, ci mai degrabă avea menirea să întreţină ritmul, pasul cadenţat al armatei aflată în marş. Astfel, muzica militară în cazul *tobulhanelei* (formaţie instrumentală turcească) apare, din relatările lui Cantemir, corespunzătoare şi altei funcţii importante. Graţie calităţii sonorităţii instrumentelor folosite (aerofone, percuţie, membranofone şi idiofone), ea avea un efect stimulativ, o influenţă mobilizatoare deosebită pe câmpul de luptă asupra psihicului soldaţilor din infanteria turcească: „Această muzică, trebuie ca în cursul bătăliei să fie totdeauna aproape de Vizir şi să joace [cânte – *n.n.*] necurmată, pentru a inspira şi susţine curajul în soldaţii combatanţi. Când se întâmplă de a înceta a suna, Ienicerii o consideră drept semn de pierderea luptei şi cu greu îi mai poţi apoi reţine de la fugă"[53].

Importante consideraţii face Cantemir referitor la muzica vocală turcească, preţioase, în special, fiind cele ce relatează despre muzica de cult şi categoriile ei: *ilahi* – cântec ritual practicat de dervişi (călugării musulmani) împreună cu dansul – simbol al baletului plantelor – , ce durează câte două-trei ore[54]; *ezan* – cântec religios cu caracter solemn, imn „ce conţine profesiunea credinţei mahomedanilor"[55]; *naat* – cântec religi-

[52] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 217–218.

[53] *Ibidem*, p. 647.

[54] *Ibidem*, p.51–52.

[55] *Ibidem*, p. 140.

os de glorificare a profetului și întemeietorului islamului; mai apoi *fase*-ul și *semaia*[56] – cânturi monodice vocale asemănătoare *psalmodierii simple* din cultul creștin.

În lucrarea *Sistema religiei muhammedane*, Cantemir revine asupra ideii preeminenței muzicii turcești asupra celei europene, raportându-le prin prisma măsurii muzicale și a proporției discursului sonor. „Muzica orientală – afirmă autorul în cartea a VI-a, cap. 36 – întrece cu mult pe cea apuseană, având 60 de măsuri (metri), denumite *ussul*, și 24 de tacte cu care se măsoară mersul și pauzele"[57]. Sintetizând particularitățile generale ale muzicii turcești, el relevă prezența a trei categorii stilistice distincte: „muzica vocală (care se cântă cu vocea), muzica instrumentală, care se cântă cu un instrument oarecare, sau este urmată de cea din voce, care este proprie autorilor de versuri și cetirii din Coran"[58]. În descrierea structurii muzicii turcești la nivel morfologic, Cantemir menționează substratul magic oriental pentru cazul acesteia. Ea se împarte în 7 glasuri, moduri principale (după zilele săptămânii), care se împart în 12 makamuri (case sau șederi) corespunzând celor 12 zodiace. Makamurile, la rândul lor, se divizează în 365 de unități subdivizionare (*terkîb*) conform numărului zilelor anului, iar din acestea iau naștere 4 sobe, adică sisteme, ce coincid celor 4 anotimpuri. Următoarea precizare se referă la locul unde se produce muzica, ea fiind proprie orașelor și târgurilor din Imperiul Otoman. După subiectul pe care îl transpune, arta sonoră este atât laică, cât și religioasă. Cât privește imaginea artistică, ea este concepută și realizată în muzica clasică turcească în structuri monodice modale (monodie cu sau fără acompaniament instrumental), proprii întregii muzici islamice.

Stabilind coordonatele axiologice ale muzicii turcești în raport cu muzica europeană, opinia lui Cantemir produce unele discuții ce solicită anumite precizări. Odată cu lansarea ideii superiorității artei sonore otomane, aprioric este sugerată conjectura a două fațete ale problemei – una rațională și alta emoțională.

Or, fiece operație de comparare, abstractizare și generalizare are ca punct de referință cunoașterea la fel de bine sau, cel puțin, în măsură suficientă a practicilor artistice de creare, interpretare și receptare a operelor de artă din ambele stiluri colaționate. Comparația pe planul diversității modale, ritmice, ornamentale ș.a. pare a fi favorabilă artei pe care Cantemir a cunoscut-o și a practicat-o, dar totuși nu și destul de suficientă. Este subestimată și latura calitativă a problemei. Mai exact, cum latura calitativă își găsește expresie în gândirea artistică, în modelele estetice proprii artei muzicale turcești; cum mijloacele de lucru ale muzicii orientale valorifică avantajele oferite de potențialul amintit; cum acesta se reflectă asupra vieții afective; cum se manifestă el asupra relației intime dintre lumea sunetelor și cea a emoțiilor; precum și care este rezonanța fenomenului artistico-muzical asupra spiritului uman, voinței, formațiunii intelectuale. Toate acestea nu sunt dezvăluite.

---

[56] Кантемир Д., *Книга систима или состояние мухаммеданския религии*, СПб., 1722 (traducere românească, ms. de prof. Nichita Smochină), cap. 36. Ceremoniile adunării.

[57] *Ibidem*, p. 354.

[58] *Ibidem*.

Muzica europeană în timpul vieții și activității lui Cantemir cunoaște o perioadă de profunde transformări, marcată de creșterea rolului cântecului în ritualul religios, condiționând apariția oratoriului în Italia, a cantatei în Țările Germane, a motetului în Franța. Prin contribuția lui C. Monteverdi, la începutul secolului al XVII-lea apare un nou gen de compoziție – opera care, în scurt timp, câștigă teren și se afirmă prin J.- F. Rameau și J.-B. Lully în Franța, H. Purcell în Anglia. Se modifică concertul instrumental odată cu afirmarea viorii și a clavecinului. Muzica devine apanajul profesioniștilor. Nu sunt cunoscute până în prezent informații ce ar servi drept surse doveditoare asupra contactului lui Cantemir cu creația muzicală reprezentativă a lui A. Corelli și A. Vivaldi, A. Scarlatti și Fr. Couperin, H. Scühtz și J.S. Bach, fapt ce atrage după sine prezumpția „că în realitate contactul său cu muzica europeană a fost neînsemnat”[59]. Incongruența confruntării celor două domenii – muzica turcească și cea europeană –, atât de diametral opuse, este evidentă, astfel încât nu suportă termenii comuni pentru stabilirea analogiilor și diferențierilor[60].

Privind retrospectiv asupra contribuției lui D. Cantemir în domeniul teoriei muzicii clasice turcești, constatăm că personalitatea sa științifică s-a conturat pe deplin în timp, impunându-se ca un demers de valoare incontestabilă în istoria culturii muzicale. Din acest punct de vedere, el a fost și rămâne un model pilduitor. Opera muzicologică a lui Dimitrie Cantemir ne obligă să o cunoaștem integral și să o facem cunoscută.

Componistica muzicală în preocupările lui Dimitrie Cantemir

Domeniul componisticii muzicale i-a prilejuit lui D. Cantemir un teren propice de manifestare a fanteziei și a imaginației artistice. Experiența de viață și de cultură, acumulată în anii aflării în ex-capitala Bizanțului, influența creației precursorilor și a contemporanilor, dar și tezaurul sonor de tradiție orală al civilizației musulmane fuzionează și îi alimentează puterea de creație. Chiar dacă nu s-a bucurat de un studiu teoretico-practic de factură componistică, în accepția curentă a pragmaticii muzicale, sub îndrumarea metodică a unui pedagog consacrat, Cantemir, conștient de misiunea nobilă a muzicii, raporturile ei cu realitatea, adună melodii folclorice, studiază, experimentează, însușește tehnica componisticii întru utilizarea cu măiestrie a mijloacelor de expresie sonoră în procesul creației. Arta muzicală – cum mărturisește însuși muzicianul – este cuprinsă în sunete, dorind a exprima dulceața melodiilor și farmecul cântării muzicii[61].

Creația muzicală a lui Dimitrie Cantemir ilustrează demersul unui muzician-gânditor atașat de tradiția artei orientale. O privire succintă asupra creației sale componistice

---

59 Cosma O.L., *Muzica orientală și Dimitrie Cantemir*, în *Hronicul muzicii românești*, vol. I, București, 1973, p. 391 (în continuare: Cosma O.L., *Muzica orientală*).

60 *Ibidem*.

61 A se vedea: Cantemir D., *Cartea științei muzicii*, p. 5.

vădeşte faptul că a manifestat un ataşament deosebit faţă de genurile şi formele muzicii instrumentale. Este interesant de observat că o asemenea simpatie se produce în conjunctura spirituală a civilizaţiei islamice care aprioric solicită într-o măsură mai mare muzica vocală decât pe cea instrumentală. Muzician înzestrat, completat de un profund gânditor şi om de cultură, Cantemir pledează în concepţiile sale artistice în favoarea esenţializării frumosului pe scara valorilor dictate de realităţile epocii, dar, totodată, supunându-l unui proces de sinteză personală. Caracteristic pentru gândirea muzicală a compozitorului a fost, dintotdeauna, nu simplul joc sau înlănţuirea de sunete, ci un anume sincretism, liantul puternic dintre sunet şi cuget în accepţia consacrată a noţiunii – trăsătură evidentă atât în arta tradiţională, cât şi în spiritualitatea artiştilor de aleasă cultură.

Elaborarea tratatului teoretic asupra muzicii turceşti – *Edvâr-i Kantemir-oghlu* –, în care propune soluţii privind notarea ideilor sonore, îi permite lui Cantemir-compozitorul să redea componentele limbajului muzical, să valorifice prin activităţi raţional-intelectuale relaţiile care se intercondiţionează în cadrul creaţiei artistice muzicale.

Cantemir valorifică aceste avantaje, concentrând în tratatul său un vast, valoros şi reprezentativ material factologic muzical-sonor, creat până în secolul al XVIII-lea, inclus în corpusul de melodii instrumentale.

Pe fundalul puţinelor culegeri de melodii redactate în cultura otomană până atunci, cea datorată lui Dimitrie Cantemir adună şi transmite doar muzică instrumentală, fixată prin propriul său sistem de notaţie. Corpusul, elaborat după criterii genuistice, va fi unul de referinţă în literatura turcească de specialitate până în secolul al XIX-lea, iar în unele privinţe el poartă un caracter antologic. Spiritul analitico-creativ al lui Cantemir se manifestă atât în alcătuirea culegerii de melodii, cât în compoziţiile sale originale.

Până în prezent au fost identificate şi omologate drept creaţii cantemiriene originale: 28 de *peşrevuri*, 10 *semâ-îsi*-uri, 2 *beste*, 2 *'adjem tarab*-uri şi 3 *arii* (*Air de Cantemir*, *Melodie de Cantemir*, *Aria Dervişilor din Pera*). Unii cercetători însă consideră că în realitate numărul lor este mult mai mare. Operaţia de identificare a moştenirii sonore cantemiriene rămâne până în prezent a fi una de actualitate. Această acţiune însă comportă concursul unor exegeţi ai domeniului care, prin metode de comparare a opurilor recunoscute, de analiză a particularităţilor stilistice ale tuturor lucrărilor muzicale incluse în partea a doua a tratatului, ar aduce o rază de lumină în această chestiune spinoasă, cu scoaterea din anonimat a celorlalte compoziţii muzicale ale lui Cantemir.

Viziunea filosofică unitară a compozitorului asupra discursului muzical-sonor s-a relevat în tendinţa de a conştientiza relaţia intimă dintre lumea sunetelor şi cea a emoţiilor, rezonanţa fenomenului manifestându-se, după părerea artistului Cantemir, asupra sentimentului de bucurie şi tristeţe („vers de jale" sau „cântec dulce").

Materia sonoră primă de la care porneşte Cantemir este cea care circula pe calea oralităţii, ea imprimându-i muzicianului o gândire modală în spiritul tradiţiei locale, o labilitate ritmică debordantă, o interdependenţă covârşitoare a mijloacelor de expresie. Fără a face abuz de folclor, Cantemir îl sublimă într-o varietate de modalităţi de ex-

primare până la etosul cu specific oriental, atestând în el bogate resurse de fantezie, inspirație, frumos. Tehnica, în arta sa componistică, este decretată ca instrument de lucru pentru a reda etosul, emoțiile, pasiunile, alte stări de natură afectivă și, finalmente, de a sensibiliza intelectual pe planul imperativelor de esență etică. Și în această privință Cantemir procedează de pe pozițiile continuității. Or, tradițional, muzica orientală, aidoma altor culturi muzicale (spre exemplu, muzica elină sau muzica hindusă), acorda un interes sporit etosului modal. În abordarea melodiei se insista pe conceptul că actul muzical și construcția lui modală se constituie într-o replică cât mai fidelă a anumitor dispoziții ale spiritului, sisteme de valori, dorințe etc. Această precizare are menirea să sublinieze o dată în plus că muzica turcească, în genere cea musulmană, este o artă de comunicare specifică cu o mare forță de acțiune asupra conștiinței ființei umane, este o artă care elaborează idei, imagini artistice convingătoare, analizând stări psihoemoționale cu o semnificație precisă. Implicația profund psihologică a modurilor muzicale în viața social-spirituală a turcilor figurează și la Cantemir. Astfel, la analiza modurilor, în capitolul al treilea și al patrulea al *Edvâr-i Kantemir-oghlu*, sunt făcute unele precizări asupra caracterului expresiv al acestora, cu implicații semantico-etologice: *hüseynî* este „dătător de încântare, împodobit cu splendoare, înălțător și deschis ca cerul, glorios, subtil și ușor", *dügiah* are „glas dulce subtil", *adjem* poartă un caracter „uimitor" etc. Dorind să evidențieze mai convingător sinceritatea exprimării – conformitatea dintre atitudinile emoționale personale și stările afective sugerate de conținutul melodic –, Cantemir consideră oportune unele decodificări ale mesajului cu evocări complementare atunci când precizează titlul lucrării. Atestăm moduri care consemnează:

a) fenomene naturale, cum este cazul *peşrev*ului în modul *rast* (Mevdj-i deria = Valurile mării), recte modul stihiei primordiale, al dinamicii și agitației veșnice a vieții;
b) evoluția ciclică a orelor din zi și noapte – *peşrev* în modul *hüseynî* (Subh-i sahar = Zori de ziuă), adică modul răsăritului (aurorei) de soare;
c) starea afectivă determinată – *peşrev* în modul *bâyatî* (Ghamfersa = Alungând tristețea), prin urmare modul dispoziției;
d) categoria sublimului – *peşrev* în modul *penčgiah* (Hûri = Zâna zânelor), un mod al perfecțiunii și frumuseții feminine.

În alți termeni, o construcție modală sau alta, o succesiune ritmică sau alta concentrată, prin mijloacele lor artistice, sensul afectiv (emotiv) și plastic-expresiv pe care acestea le inspiră în discursul muzical-sonor.

Genurile muzicale pe care Cantemir le valorifică în creația sa componistică se încadrează în doctrina artistică a timpului, deși, cum arătam anterior, a lucrat în cea mai mare parte cu genul de stil instrumental. Printre categoriile muzicii instrumentale aflate la modă, începând deja cu secolul al XVI-lea, era *peşrevul*. Numele propriu-zis de peşrev făcea referință directă la partea melodică destinată a constitui introducerea pentru compozițiile muzicale de anvergură, precum era suita orientală – lucrare care reunește un ciclu de piese provenind din dans și muzica vocală, variate ca mișcare și caracter, pentru a se realiza, pe plan estetico-emoțional, conceptul artistic al contrastului sonor.

În termenii muzicii academice europene, peşrevul turcesc are similitudini cu preludiul. Suita de concert alcătuia trei stiluri distincte – vocal, instrumental şi vocal-instrumental, dar peşrevul era parte componentă doar a ultimelor două stiluri. Făcând explicaţii necesare, Cantemir specifică forma arhitectonică a suitei şi locul (ordinea) de interpretare a peşrevului în cadrul acesteia. La interpretarea suitei instrumentale de concert, „muzicantul mai întâi face taksi-ul [un preludiu cu caracter aleatoric, bazat pe inventivitate improvizatorică, fiind apanajul interpretului solist – *n.n.*], după aceea cântă peşrevul, după peşrev cântă semâ'î-ul şi termină" [62].

În cazul suitei vocal-instrumentale de concert, „cântăreţul cântă deasupra, sub acesta şade cântăreţul din ney, sub cântăreţul din ney, cel din tanbur, sub cântăreţul din tanbur sânt locurile celorlalţi muzicanţi, fără aşezare. La început muzicantul începe cu taksimul; după ce au cântat, după taksim, unul sau două peşrevuri, fac linişte, apoi cântăreţul începe taksimul, după taksim cântă o beste, un nakiş, un kiar şi un semâ'î; după ce le-a cântat, face linişte; muzicanţii încep semâ'î-ul; după ce au sfârşit semâ'î-ul fac linişte, ţin numai tonurile de armonie ale instrumentelor, cântăreţul zice încă un taksim şi ei încheie suita" [63].

Peşrevurile compuse de Cantemir poartă amprentă modală, ritmică şi arhitectonică variată.

Un tablou eterogen prezintă şi structura ritmurilor pe care muzicianul şi-a construit compoziţiile sale. Invenţiile melodice se desfăşoară în cadrul ritmurilor simple atât cu metri mici, cât şi cu metri mari. Un fenomen obişnuit îl reprezintă procesul modulatoriu, rezultat din transpoziţia funcţiilor modale cu transferul gravitaţional de pe o axă sonoră pe alta. Inflexiunile modulatorii se constituie în peşrevurile lui Cantemir într-un principiu activ, de dinamizare a discursului sonor, atrăgând după sine varietate de culoare, schimbare de caractere şi atmosferă. Permutări micromodale, adică transpoziţii modulatorii limitate, sunt posibile şi în partea I, însă adevăratele deplasări funcţionale cu orientarea sensului melodic spre o altă formaţiune modală se produc în următoarele părţi – a II-a şi a III-a.

Arhitectonica peşrevurilor se prezintă sub următoarele aspecte: „unul cu trei părţi şi cu refren, unul cu trei părţi şi fără refren, unul cu patru părţi şi, de asemenea, cu zeyl [codă – *n.n.*]"[64]. Prin urmare, potrivit referinţelor mai sus schiţate, peşrevul în muzica turcească a secolului al XVII-lea se prezenta sub patru forme.

În creaţia componistică a lui Cantemir această formă instrumentală arată în felul următor:

a) peşrev conceput în două părţi – o piesă;
b) peşrev conceput în trei părţi – patru piese;
c) peşrev conceput în trei părţi cu refren – treisprezece piese;
d) peşrev conceput în patru părţi – şapte piese;
e) peşrev conceput în patru părţi cu refren – două piese.

---

[62] Cantemir D., *Cartea ştiinţei muzicii*, p.103.

[63] *Ibidem*.

[64] Popescu-Judetz Eugenia, *Dimitrie Cantemir*, p. 102.

Din câte se poate lesne de constatat, lucrările muzicale, la care ne-am referit au formă arhitectonică diferită. Elementul comun însă care le unește se referă la faptul că toate sunt pasibile unei astfel de organizări a mijloacelor de expresie, care ar fi în măsură să asigure unitatea dintre conținutul emoțional, sensul ideilor și sentimentelor, pe care acestea le exprimă, cu forma muzicală.

Semâ'î-ul instrumental „este, ca și peșrevurile, cel compus de muzicanții turci: are trei părți și un refren; cel al muzicanților persani are numai trei părți, prima parte se cântă în loc de refren; unele au și zeyl și numai celui în modul hüseynî i se spune mare semâ'i; după ce se sfârșește, i se mai adaugă o parte melodică; aceasta se numește legătură de beste" [65]. În fond, semâ-îsi-ul reprezintă varianta instrumentală provenită din forma vocală omonimă. Analiza muzicală a celor zece semâ-îsi-uri, identificate cu paternitate cantemiriană, vădește veracitatea că sub raport modal, metro-ritmic și arhitectonic, ele, în linii mari, se situează pe aceleași coordonate ca și peșrevul. Deși materialul pe care îl etalează această formă muzicală instrumentală la încheierea ciclului suitei de concert prezintă o dezvoltare tematică a peșrevului de început. Totodată, semâ-îsi-urile sunt mai unitare din punct de vedere ritmic și metric, ele fiind organizate pe un singur ritm – aksak semâ'î – și cadru metric de $^{10}/_{8}$.

Peșrev, compoziție muzicală de D. Cantemir, scrisă cu notele inventate de el

Beste-lea – piesă vocală cu destinație aristocratică la origine – se include în calapodul (tiparul) formei de bază a ciclului (suitei) vocal de concert [66]. Se execută pe versurile formei poetice *gazel*. Detalierile date de Cantemir relevă cadrul fix, adică strofa melodică de patru rânduri, cu sau fără refren.

---

[65] Cantemir, D., *Cartea științei muzicii*, p. 103.

[66] Idem, p. 97.

Cele două beste care îi aparţin au corespondenţă arhitectonică exactă cu modelul schiţat, forma lor luând aspectul A-B-C-B şi A-B-C-B_c.

Următoarele două lucrări din creaţia muzicală a lui Dimitrie Cantemir poartă denumirea *Adjem Tarab*, despre care Teodor T. Burada precizează că: „Aceste două bucăţi de muzică: Adjem Tarab (distracţii muzicale arabe), care se mai cântă încă câte o dată de către unii lăutari bătrâni din Constantinopol, se atribuie că sânt şi acestea compuse de Principele Dimitrie Cantemir”[67]. Aşadar, piese de divertisment. Chiar dacă în tratat nu găsim oarecare note edificatoare asupra acestora, materialul muzical vizat scoate în relief matricea stilistică cu specific oriental-turcesc, lucru care, de altfel, îl confirmă atât profilul melodic, cât şi aspectul metro-ritmic al lucrărilor. Discursul muzical al ambelor piese se organizează ca arhitectură în forma cvadripartită.

Lucrarea *Air de Cantemir* „a fost pusă pe note pe Ch. Fonton înainte de anul 1751 la Constantinopol şi se află în manuscrisul intitulat *Essai sur la musique orientale*, ce se găseşte în biblioteca naţională din Paris trecut la nr. 4023 (…)” [68]. Conturul de desfăşurare a discursului sonor ia aspectul unei piese cu caracter cantabil, de efuziune melodică, cu o mişcare uniformă, mişcare care pare să tindă spre o apropiere a ascultătorului de intenţiile artistice ale compozitorului. *Melodie de Cantemir* a fost descoperită ca aparţinând înaintaşului nostru într-un „manuscris grec nr. 784 de B.A.R. (...) la care este trecut, ca autor, «Pegzade Dēmētrake» – adică Beizadea Dimitrake” [69], identificat de către Gheorghe Ciobanu cu Dimitrie Cantemir. De dimensiuni reduse şi compusă după principiul makam, piesa se remarcă prin cantabilitate şi colorit oriental vădit, cu un ambitus sonor de duodecimă. Modală ca structură şi funcţionalitate, factura melodiei denotă sistemul cromatic oriental, în care apare terţa micşorată (terţa arabă – $fis^1 – as^1$), iar profilul sonor este unul cupolat. Despre lucrarea *Aria Dervişilor din Pera*, asupra paternităţii căreia mai persistă unele semne de întrebare, am tratat cu altă ocazie [70]. Inspirată din ritualul religios al călugărilor musulmani, piesa este publicată iniţial la Paris (1714) în albumul diplomatului francez Mr. de Ferriol, intitulat *Recueil de cent estampes*, transcrierea în notaţie europeană aparţinându-i lui Sieur Chabert. Apare mai apoi în alte publicaţii, esenţial rămânând două lucruri. Primul dintre ele relevă în melodie trăsături stilistice generale, principii modale, construcţie melodică, grad de viteză etc. specifice muzicii de cult musulman. Cel de-al doilea se referă la puternica rezonanţă pe care a avut-o această creaţie în literatura artistică şi istorică a timpului, dar mai ales în muzica europeană cultă a secolelor XVIII–XIX. Or, elementul de construcţie muzicală (figura melodică) cu care operează Ch.W. Gluck în opera *Peregrinii de la Mecca* şi W.A.

[67] Cf. Burada T.T., *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, domnitorul Moldovei*, în *Opere*, vol. II, Bucureşti, 1975, p.135.

[68] *Ibidem*.

[69] Ciobanu Gh., *Circulaţia în ţară a unor creaţii muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Studii de etnomuzicologie şi bizantinologie*, vol. 3, Bucureşti, 1992, p. 208.

[70] A se vedea: Ghilaş V., *Dimitrie Cantemir în istoria culturii universale*, Chişinău, 2004, p. 75–79; Idem, *De la Aria Dervişilor din Pera la Răpirea din Serai*, în „Artă şi educaţie artistică”. Revistă de cultură, ştiinţă şi practică educaţională, nr. 1 (4), Bălţi, 2007, p. 24–39.

Mozart în opera *Răpirea din Serai* (1782) este semnalat (într-o formă asemănătoare) în *Aria Dervişilor din Pera* de D. Cantemir.

Unele incertitudini referitor la creaţia muzicală a lui Dimitrie Cantemir mai persistă şi până în prezent. Una deja am enunţat-o anterior – cea a stabilirii mai complete, pe cât posibil, a listei tuturor lucrărilor muzicianului. Alta, ce continuă să dăinuie în rândurile profesioniştilor, se referă la circumspecţia cu care trebuie abordată chestiunea omologării autenticităţii compoziţiilor cantemiriene în genere [71]. În termeni reali, întrebarea care continuă să trezească interes şi face obiectul preocupărilor unor clasificări definitive constă în aceea, dacă nu cumva Cantemir deţine paternitatea numai asupra notaţiilor muzicale, iar melodiile propriu-zise să fie doar nişte simple imitaţii ale altor autori sau preluări din fondul sonor tradiţional turcesc. Provoacă unele controverse şi faptul că printre peşrevurile notate şi incluse în corpusul de melodii a părţii a II-a a tratatului figurează şi unele variaţiuni particulare ale unor melodii care se numesc *nazâre*, termen care indică o melodie compusă în stilul unui autor sau imitată după altă piesă, o replică a celei originale [72]. Acestea sunt de ordinul zecilor. Culegerea cu note consemnează douăsprezece astfel de melodii, autorul cărora este Cantemir. La momentul actual de cunoaştere a problemei, este anevoioasă şi prematură formularea unui răspuns definitiv. Ceea ce este mai sigur rezultă din expunerea imediat următoare. Cantemir a cunoscut şi, este de presupus, a valorificat în creaţia sa muzica otomană de tradiţie orală. Asemenea evoluţiei artei culte din alte culturi muzicale şi în muzica turcească pot fi consemnate trei modalităţi de valorificare a melosului folcloric, constând din *citat, prelucrare* şi *creaţie în stil folcloric*.

Modalităţile compoziţionale menţionate pot fi întâlnite în creaţia autorilor turci de altă dată, dar şi a celor din zilele noastre[73]. Valoarea specifică a lor reprezintă un indiciu al diversităţii de mijloace ce stau la îndemâna creatorilor da artă. Cunoscând tenacitatea cu care Cantemir a abordat şi a asimilat fenomenul muzical, asocierea sa cu artele otomane, analizând materialul sonor ce constituie esenţa compoziţiilor sale, nu poate fi negat faptul că muzicianul a pornit în creaţia sa originală de la sursa comună a întregii culturi muzicale turceşti – fondul sonor tradiţional. Aceasta, bineînţeles, nu comportă doar o preluare ad-litteram a creaţiei orale. Mai degrabă poate fi vorba despre o orientare şi stimulare a procesului de creaţie într-o anumită direcţie, despre utilizarea folclorului ca pe o sursă tipologică. Faptul că multe dintre compoziţiile lui Cantemir, inspirate din fondul muzicii tradiţionale turceşti, au continuat să circule prin filiera oralităţii, confirmă cel puţin două lucruri: în primul rând, recunoaşterea valorii lucrărilor şi corespunderea lor cu gustul artistic al otomanilor, prin care colectivitatea dată le identifică, le acceptă ca un bun cultural ce îi aparţine; în al doilea rând, circulaţia intensă şi îndelungată pe cale nonliterată a muzicii duce, în ultimă instanţă, la pierderea numelui

---

[71] Cosma O.L., *Muzica orientală*, p. 394.

[72] Cantemir D., *Cartea ştiinţei muzicii*, , p. 128, 267–280.

[73] A se vedea: Виноградов В., *На фестивале в Стамбуле*, в „Музыка", 6, Москва, 1975, с. 114–120.

autorului şi încheie circuitul prin „căderea în folclor", revendicându-se astfel în *terminus a quo.* În acest context, opinează Octavian Lazăr Cosma, „dacă Dimitrie Cantemir nu s-ar fi identificat cu fondul muzical oriental şi nu s-ar fi supus legilor sale, nu ar fi devenit un compozitor acreditat drept o personalitate reprezentativă, rezistând cu succes până în zilele noastre, inclusiv în tradiția orală, populară. Deasupra acestora, Cantemir şi-a etalat facultățile inventive şi măiestria, dând la iveală compoziții inedite, înzestrate cu o pregnantă individualitate. Cuantumul originalității pare să fie copleşitor în raport cu procedeele preluate. Compozițiile sale se disting din rândul celor autentic orientale printr-o sensibilitate mai europeană, prin muzicalitate, prin luminozitatea imaginii şi rafinamentul expresiei" [74].

Investigațiile aprofundate din ultimele cinci decenii asupra creației lui Cantemir vin să demonstreze că unele din compozițiile sale muzicale au circulat şi la el în patrie. Se estimează ca verosimilă posibilitatea „migrației" celulei muzicale a lui Cantemir din mediul cultural otoman în cel carpato-dunărean (sau poate în sens opus?) ca una destul de răspândită. Până azi sunt cunoscute două lucrări muzicale ale compatriotului nostru care au circulat în spațiul românesc fără ca paternitatea să le fie (re-)cunoscută. Pe lângă faimoasa *Arie a Dervişilor*, Gheorghe Ciobanu cu probe concludente stabileşte că melodia *Vai ce ceas, ce zi, ce jale!* îi aparține lui Cantemir şi a circulat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea printre lăutarii bucureşteni [75].

Timp de aproximativ un secol, opera artistico-sonoră a lui Cantemir s-a păstrat grație propriului sistem de notație muzicală. Postumele au fost semnalate comunității artistice europene în secolul al XIX-lea. O parte din compoziții au fost transcrise în semiografia armenească de către Baba Hamparsum şi Mandoli, ulterior Kiltzanidis imprimă melodiile lui Cantemir în notație grecească. În secolul al XX-lea, activitatea de transcriere în notație europeană, inițiată de Rauf Yekta Bey (1907), este continuată de muzicienii turci Suphi Ezgi, Talaat Bey, Halil Can şi de muzicianul român Iacob Ciortea. În vederea valorificării moştenirii sonore turceşti la scară națională, în 1926 la Istanbul a fost inițiată acțiunea de promovare a publicațiilor de muzică clasică, melodiile semnate de Cantemir figurând pe loc de cinste ca lucrări reprezentative pentru cultura turcească.

În perspectiva timpului, reflexia semnificației valorice a activității componistice a lui Dimitrie Cantemir este în ascensiune prin faptul că creația sa continuă să fie interpretată în zilele noastre şi nu doar în spațiul geocultural în care el a creat şi s-a manifestat. Creşterea interesului pentru muzica sa se înscrie în logica evocată. Unul dintre argumente îl reprezintă constituirea recentă, în 1996, a formației instrumentale *Bezmârâ* ce-şi propune drept obiectiv major revenirea la origini cu revigorarea muzicii clasice turceşti. Muzica lui Cantemir, care reprezintă o perspicace sinteză sonoră a spiritualității şi rafinamentului poporului turc, serveşte drept o veritabilă sursă de completare

[74] Cosma O.L., *Muzica orientală*, p. 394.

[75] A se vedea: Ciobanu Gh., *Un cântec al lui Dimitrie Cantemir în colecția lui Anton Pann*, în „Revista de Folclor", An. II, nr. 3, Bucureşti, 1957, p. 81–95.

a repertoriului acestui ansamblu. Deși are o biografie artistică juvenilă, grație unei replici fidele a instrumentelor tradiționale (çeng, șehrud, kopuz, miskal, kanun, ud, kemânç [rebab], tanbur, santur, ney, nakkare [kudüm], dâire), formația și-a câștigat o înaltă apreciere în Turcia, producându-se cu succes și la Paris, în Chapelle Royale du Château de Versailles (1999) cu lucrări ale prințului moldovean.

Încă o dovadă a viabilității operei artistice cantemiriene este oferită de valorificarea ei în alte genuri de creație muzicală. Astfel, în programul de concert al ansamblului de jazz oriental *FisFuz* (Germania) figurează piesa *Kantemir's Drag*, unde ca autor este indicat compatriotul nostru. În șirul altor mărturii, ultimele vin să sublinieze o dată în plus că, din punct de vedere conceptual și artistic, creația muzicală a lui Dimitrie Cantemir demonstrează (chiar și în condițiile supunerii ei coerciției survenite în urma canoanelor tradiției) o fantezie bogată a autorului, construcție inteligentă, imagini artistice de mare convingere, arsenal imens de mijloace expresive, ce evidențiază sinceritatea exprimării, demne de atenția ascultătorului contemporan.

Trasând câteva repere ale creației muzicale cantemiriene, avem convingerea că aceasta poartă însemnul unei valori culturale. Acumulând în conștiința sa creatoare imagini muzicale din sinteza tradiției orientale și a spiritului umanist, Dimitrie Cantemir a făurit pentru poporul turc o artă cultă de o înaltă responsabilitate etică și socială. Familiarizându-se cu potențialul organofonic al culturii islamice, descoperă și pune în valoare calitățile sonore și însușirile tehnico-expresive ale artei instrumentale întru exprimarea stărilor emotive și afective ale ființei umane. Pe aceste temeiuri, subliniem faptul că, prin concept și substanță, creația muzicală a lui Cantemir reprezintă un important filon spiritual de frumusețe artistică, depozitată în patrimoniul culturii universale, viabilă pe plan valoric până în prezent prin coordonatele ei organice.

Dimitrie Cantemir – instrumentist și pedagog

Predilecția lui D. Cantemir pentru alte două ramuri ale fenomenului muzical – interpretarea instrumentală și pedagogia muzicală – vine, probabil, atât pe cale nativă, cât și din concepția iluministă consacrată despre actul de cultură. După cum afirmă însuși cărturarul, el nu a întâlnit niciun savant din epoca luminilor care să nu fi posedat vreun instrument muzical sau să nu cunoască principiile necesare comprehensiunii și explicării fenomenului artistico-sonor, știut fiind și faptul că efectul hedonistic al muzicii în viața persanilor și a turcilor era unul de primă importanță.

Timpul aflării lui Cantemir în capitala Porții Otomane coincide cu epoca în care esența acestei arte, legile generale și raporturile ei cu realitatea, criteriile estetice de orientare în evaluarea valorilor artistice sunt formulate, au o semnificație precisă în exprimare, muzicienii bazându-se în actul interpretativ pe improvizația creatoare în vederea sensibilizării și/sau creării la receptorii operelor de artă a stării de emoție, de pasiune, de afect, de încântare – *tarab.*

Tradiția sistemului clasic de învățământ musulman, având finalitatea socioumanistică de educație și de pregătire a unei noi generații, avea ca principii normele didactice de clasificare a cunoștințelor, abilităților și a științelor într-o perspectivă enciclopedică, muzica figurând alături de logică, matematică, fizică, limbă ș.a. printre domeniile principale ale cunoașterii. Procesul instructiv-didactic putea fi unul oficializat (cunoștințele predate și asimilate în așezămintele de învățământ superior instituționalizate) și altul neoficializat (transmiterea cunoștințelor din generație în generație pe cale verbală, în mod public sau în mod privat). Și dacă inițial procesul de studii se desfășura în localurile moscheilor, treptat rețeaua de învățământ își diversifică structura, acestea putând fi bibliotecile, spitalele, observatoarele astronomice, iar către secolul al XVI-lea în lumea musulmană, inclusiv în Imperiul Otoman, se fondează o nouă instituție de învățământ *madrasa* (în limba turcă *medrese* = loc de învățământ, universitate), unde discipolii (studenți, elevi, ucenici, ciraci) – bursieri sau protejați de școala respectivă –, în situația în care realizează performanțe într-o materie anume, obțin, la decizia maestrului, așazisa *ijaza*, adică licența de a profesa conform studiilor făcute. Pe aceste temeiuri avea să se desfășoare activitatea lui Dimitrie Cantemir în cele două domenii distincte din cadrul artei muzicale turcești.

Apariția literaturii componistice în cultura turcească a secolului al XVII-lea a determinat, pentru practica muzicală, o emulație paralelă a creșterii nivelului tehnico-interpretativ. Operei componistice a lui Cantemir i se alătură prestația sa în domeniul artei interpretative. Concepția estetică orientală, specifică practicii de interpretare a operei muzicale de artă, avea particularitățile sale. Având în vedere că actul sonor prinde viață în conștiința ascultătorului (receptorului) în rezultatul dialogului (contactului) acestuia cu interpretul, ultimului îi revine un rol aparte. De aici, situațiile care decurg pentru interpret țin, în bună parte, de domeniul psihologic, presupunând o bună stăpânire și pătrunderea în profunzime a conținutului artistic ce urmează a fi exteriorizat, exprimarea subtilă prin mijloace artistico-sonore a mesajului muzical cu sensibilizarea lumii interioare a ascultătorului, implicația activă în transpunerea muzicală a operei de artă etc. Conjunctura cultural-artistică favoriza o activitate creatoare, în mod obiectiv fiind solicitat artistul de formațiune multilaterală, care ar cumula calitatea în domeniul special al compunerii și interpretării muzicale. Tot condițiile specifice ale epocii determinau realizarea actului artistic într-un cadru restrâns de audiență, iar diversele manifestări de artă se desfășurau, de regulă, la curtea protipendadei otomane, salonul găzduind cea mai mare parte a reprezentărilor muzical-artistice. Aflarea lui Cantemir la Constantinopol a coincis cu perioada când anume muzica de cameră a salonului era genul proxim ce determina majoritatea manifestărilor de artă muzicală din Imperiul Otoman.

Încă din secolul al XVII-lea, eruditul și talentatul moldovean obține faima de virtuoz al instrumentelor orientale în mediul aristocratic constantinopolian, posedând un vast repertoriu de muzică instrumentală. Datorită talentului său nativ și cu contribuția decisivă a profesorilor săi, atinge perfecțiunea tehnică în posedarea a două instrumente consacrate dificile din cultura muzicală turcească – *tanburul* și *neyul.*

Tanbur – instrument clasic al muzicii turcești

Instrument tradițional, caracteristic în Turcia secolelor XVII–XVIII și derivat al *al'ud*-ului arab, tanburul era considerat „pianofortele artei muzicale clasice turcești". Ca tip organologic, instrumentul este dotat cu două coarde duble și una simplă, prinse în cuie de lemn, dintre care două lateral și a treia în partea posterioară a gâtului. Sunetele se realizează prin tehnica mano-digitală de ciupire a coardelor cu un plectru. Gradul ridicat de extincție sonoră produce un efect timbral sec, metalic. La emisiunea sunetelor lungi, interpretul utilizează procedee ca *tremolo* sau *vibrato* (prin scuturarea instrumentului), lăsând astfel ca energia vibratorie să se consume treptat. Tanburistului îi este solicitată o structură aparte a mâinii – degete lungi și agile.

În *Edvâr-i Kantemir-oghlu*, tanburul este prezentat drept „cel mai desăvârșit și complet dintre toate instrumentele, (…) pentru că el redă în întregime și fără cusur sunetul și cântecul care iese din răsuflarea omului" [76]. Aceeași sursă relatează că întinderea tanburului acoperă intervalul ayn-he (e^1) – ha-he (e^3), la care se adaugă tonul de bază ye (d^1 – coarda deschisă). Astfel, scara sonoră, de la care Cantemir pornește întemeierea sistemului său, număra 30 de trepte. Prin contribuția muzicianului nostru, instrumentul câștigă încă trei trepte, extinzându-i diapazonul prin introducerea de frete suplimentare și obținerea sunetelor *lam* (d^2), *ha* (e^2) și *lam-he* (d^3). După completările introduse, treptele scării muzicale în versiunea tanburului erau în număr de 33, care și constituia substanța fonică cu care Cantemir lucra.

Documentele de epocă, de asemenea, semnalează: „Cantemir din instrumente cânta cu Neiul"[77] – aerofon care o vreme a circulat și în mediul tradițional de la noi. Aprecierea dată acestuia în *Istoria Imperiului Otoman* (produce „un sunet dulce" incomparabil cu cel al altor instrumente) este confirmată și de alți cercetători: „Instrumentul cel mai plăcut din specia fluierelor, mai dulce și mai simpatic în privința sunetelor, era după cum ne spun bătrânii, neiul"[78]. La musulmani, neyul era instrumentul favorit al călugărilor musulmani din care executau doar bărbații unele cântece sacre în cadrul ceremonialului religios.

Știrile despre arta interpretativă a lui Cantemir ne parvin de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Abatele Toderini notează: „De la anul 1691 al erei creștine, eruditul principe Cantemir s-a dedat la învățătura muzicii turcești pe instrumente (…)" [79]. La noi, primii

---

[76] Cantemir D., *Cartea științei muzicii*, , p. 1.

[77] Pann A., *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești sau Gramatica melodică*, în Buescu C., *Scrieri și adnotări despre muzica românească veche*, vol. X, București, 1985, p.119.

[78] Burada T.T., *Cercetări asupra danțurilor* p. 114.

[79] Idem, p. 48.

care remarcă pasiunea viitorului domnitor al Moldovei pentru arta instrumentală sunt cronicarii. Ion Neculce scrie: „Atuncea era un turcu ce-l chema preanume Ismail-Efendi şi era om de casa împăratului, credincios di cei dinlăuntru şi era şi capuchehaie hanului şi avea bun prieteşug acel turcu cu Dumitraşco Cantemir beizade, fiul lui Cantemir-Vodă. Că mergea de multe ori acel turcu la gazda lui Dumitraşco beizade şi-l cinstiia beizade că poate fi bea acel turcu/ şi vin, şi-i dzicea beizade în *tambură* [*subl. n.*, sic!], că aşe ştiia dzice de bine, cât niciun ţarigrădean nu putea dzice bine ca dânsul, şi-i era drag beizade acelui turcu" [80]. Calitatea de interpret a mult înzestratului cărturar este relevată şi de Nicolae Costin, arătând că „fiind el om isteţ, ştiind şi carte turcească bine, se vestise acmu în tot Ţarigradul numele lui, de îl chema Agii la ospeţile lor cele turceşti pentru prieteşug ce avea cu dânşii. Alţii zic, ştiind bine în tambur, îl chemau Agii la ospeţe pentru zicături" [81].

Aşadar, este greu de imaginat un instrumentist virtuoz, învestit pe deasupra cu titlu

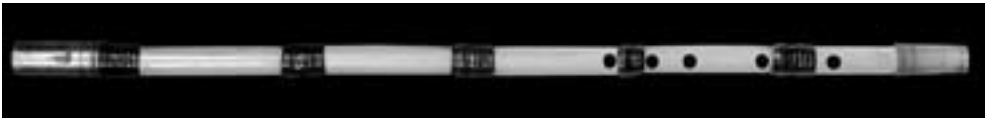

Ney – instrument muzical tradiţional turcesc

de maestru (*usta*) şi care era solicitat la diverse întruniri, fără un repertoriu adecvat. Ce interpreta Cantemir în cadrul acestor reuniuni? Din păcate, nu dispunem de prea multe date care ar putea să ne edifice exhaustiv în această chestiune. Putem admite însă că, în virtutea naturii sale artistice de excepţie, muzicianul nostru acumulase şi poseda un bogat şi variat material sonor din aria artistică turco-orientală, pe care putea să-l etaleze cu măiestrie. Condiţiile în care Cantemir s-a format îi permitea acest lucru – ucenicia îndelungată pe lângă dascăli consacraţi ai artei instrumentale, care presupunea, pe de o parte, însuşirea („absorbirea") unei vechi şi valoroase tradiţii de interpretare instrumentală, iar pe de alta, spirit proaspăt, inovator, conform cu viaţa cultural-artistică a prezentului. Se ştie că luminatul principe moldovean era un maestru al peşrevurilor pe care, parţial, le asimilase din creaţia orientală, inclusiv din tradiţia orală, iar altele erau creaţia lui proprie. Mai poate fi amintit şi faptul că la îinvestirea sa în postura de domn al Moldovei, onorând protocolul stabilit de Divanul sultanului şi prezentându-se în faţa acestuia, a interpretat, cu o rară dexteritate, la tanbur propria compoziţie – celebrul *Sâz semâ-îsi* în modul *nevâ* (ritmul *aksak semâ'î*). Emoţionat fiind, sultanul i-a adresat cele mai distinse mulţumiri, oferindu-i daruri scumpe, împreună cu un caftan clasa *Fakiré* – echivalentul titlului de paşa cu trei tuiuri, adică peste rangul de paşa cu două tuiuri (caftan clasa *Chilat*), acordat domnitorilor principatelor şi reprezentanţilor europeni cu rang diplomatic la Poartă.

[80] Neculce I., *Cronica copiată de Ioasaf Luca*, p. 159.

[81] Costin N., *Letopiseţul Ţerei Moldovei de la Ştefan sin Vasile-Vodă*, în Kogălniceanu M., *Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, tom. II, Bucureşti, 1872, p. 89.

Perioada aflării lui Cantemir la Constantinopol (1688–1710) l-a consacrat şi în domeniul didacticii muzicale. Cărturarul se implică în activitatea de educaţie muzicală, conştientizând rolul, locul şi finalităţile acesteia.

În lumea turcească, primele „şcoli muzicale" apar în secolul al XVI-lea cu statut de instituţii regionale. Muzica era una din principalele componente ale procesului de educaţie. La otomani ea făcea obiectul unor studii aprofundate în şcoli, având în vedere virtuţile ei deosebite în formarea moral-civică a individului, a culturii spirituale, contribuţia acestei arte la „clădirea", edificarea unei stări de spirit armonioase, menită să promoveze idealurile sociale ale epocii. Muzica, prin urmare, era tratată drept artă prin excelenţă educativă. După cum rezultă din scrierile lui Cantemir, didactica muzicală este tratată sub raportul continuităţii. Excursul panoramic, la care recurge muzicianul, este unul încărcat de sugestii: „În cea instrumentală [muzica – *n.n.*] au excelat doi greci, Kâemani Ahmed, un renegat, şi Angeli, ortodox (amândoi mi-au fost instructori cincisprezece ani) , apoi un evreu cu numele de Celebico; între turci, mai renumiţi au fost (...) Sinik Mehmed şi Bardakci Mehmed Célebi, aceşti doi din urmă au avut de instructor pe unul anume Camboso Mehmed Aga şi după aceea dimpreună cu Ralaki Eypragiote, nobil grec din Constantinopole i-am instruit eu în unele părţi ale muzicii, mai ales teoretice. (...) Amu am mai avut, afară de aceştia, şcolari pe care i-am învăţat muzica teoretică şi practică pe Davoul Ismail-Effendi, mare tesaurariu al imperiului, şi pe Latif Célebi, casierul său"[82].

Cariera didactică a lui D. Cantemir se desfăşoară în condiţiile când criteriile estetice şi bazele teoretice ale muzicii turceşti luaseră contururi precise. Pe acest temei, principiile pedagogice muzicale promovate presupuneau două laturi unitare ale unuia şi aceluiaşi proces instructiv-didactic – cel teoretico-didactic (formarea culturii muzicale la nivel teoretic) şi cel aplicativ (atitudinea axiologică faţă de arta sunetelor cu capacitatea de a interpreta opere de artă muzicală). Altfel spus, interpretul-muzician trebuia să aibă o pregătire complexă. Din *Descrierea Moldovei*, dar şi din alte lucrări se poate deduce că marele nostru înaintaş pleda pentru afirmarea în ţara sa a ştiinţelor şi a artelor, pentru funcţionarea unui sistem instituţional de învăţământ laic ce ar fi capabil să realizeze activităţile instructiv-educative în cadrul triadei socioumanistice: a) formarea *homo cogitans* (a omului care gândeşte); b) formarea *homo faber* (a omului care creează) şi c) formarea *homo estimans* (a omului care apreciază şi valorizează).

O altă convingere care decurge din opera lui Cantemir, având în vedere *Divanul*, *Imaginea ştiinţei sacre sau Metafizica* [Sacro-sanctae scientiae indepingilis imago], *Mic compendiu de logică generală sau Logica* [Compendiolum universal logices institutionis] se rezumă la următoarele: deprinderile bune, sănătoase trebuie cultivate la om din copilărie şi adolescenţă. Pragmatismul lui Dimitrie Cantemir este justificat şi explicabil, el vizând direct şi ocupaţiile muzicale, autorul acestei opinii educându-şi dexterităţile artistice de la vârsta tinereţii. Conceptul metodologic Cantemir îl formulează la-

[82] Cantemir D., *Istoria Imperiului Otoman*, p. 217.

conic în *Sistema religiei muhammedane*, insistând, în special, pe necesitatea ca practicantul de muzică să pătrundă în taina glasurilor, structura ritmurilor şi metricii artei orientale, formaţiunilor modale (numite *Usul*) şi genuistica în care se încadrează melodia. Darămite că microtoniile, ornamentica, fastul, virtuozitatea, subtilităţile procedeelor tehnice de execuţie a melosului oriental-turcesc sunt, practic, imposibil de redat integral prin notaţie. La acestea se mai adaugă şi faptul că interpretarea muzicii turceşti se bazează pe improvizaţie – procedeu de creaţie fundamental al artei sonore, prin care se atinge performanţa inventivităţii modale, ritmice etc. Cu titlu de sugestie metodică vine şi următoarea precizare: cel ce va cunoaşte perfect aşa-numitul *Usul*, poate să execute o piesă, fără nicio greşeală şi fără ajutorul acelor note, dacă o va auzi de două sau de trei ori de la autorul sau dascălul său.

Unul din factorii de maximă importanţă în conceperea, proiectarea, organizarea şi desfăşurarea procesului de instruire şi educaţie îl reprezintă *personalitatea pedagogului*, căreia, în paginile romanului *Istoria ieroglifică*, luminatul principe îi acordă o atenţie deosebită în pregătirea profesională şi morală a discipolilor. Cantemir ajunge la această concluzie inteligibilă şi datorită faptului că el însuşi a avut parte de pedagogi merituoşi: Ieremia Cacavela la Iaşi, Kîemani Ahmed, Angeli, Meletie de Arta la Constantinopol, lucru care s-a făcut simţit pe parcursul întregii sale activităţi artistice.

Potenţialul creativ al *familiei* este un alt factor eficient de realizare a unor obiective educaţionale. Cantemir concepe mediul educogen familial ca instrument de influenţă cu efect benefic asupra formării personalităţii juvenile, a comportamentului acesteia în procesul de materializare a tuturor dimensiunilor educaţiei.

Educaţiei prin intermediul filierei estetice îi revine nobila misiune de a-l forma pe „homo aestheticos". Cantemir-pedagogul vede în componenta muzicală una din sursele şi mijloacele de prim ordin ale educaţiei ce contribuie la însuşirea valorilor estetice, a capacităţilor şi deprinderilor de promovare a esteticului. Pornind de la acest credo, Cantemir a apelat la resursele educative ale muzicii, în mediul familiei sale, pe parcursul întregii vieţi, lucru asupra căruia am relatat anterior.

În urma celor expuse, dar şi în rezultatul parcurgerii operei cantemiriene, fără a concluziona, pot fi totuşi extrase şi sistematizate unele concepte pedagogice, care se exprimă în metode, principii, forme de organizare a educaţiei muzicale.

Între metodele de instruire preconizate sau utilizate de Cantemir în didactica muzicală se relevă expunerea, explicaţia, demonstraţia, exerciţiul, lucrul cu cartea ş.a. Acestea se demarcă în formă directă, indirectă sau prin deducţie din lucrările cu caracter istoric, etnografic, filosofic şi artistic ale autorului, privind rolul muzicii ca artă complexă, funcţia ei educativ-estetică, de cultivare a unor înalte stări, sentimente sau trăiri sufleteşti.

Stabilind locul şi finalităţile artei muzicale, ca parte indispensabilă a întregului ce contribuie la realizarea educaţiei plenare a individului (morale, civice, estetice etc.), Cantemir formulează şi unele elemente de metodologie, exprimate în studii teoretice cu destinaţie muzical-didactică.

Principiile privind procesul de desfăşurare a instruirii artistice (sistemic, al unităţii dintre teorie şi practică, însuşirii conştiente a ocupaţiilor şi formării deprinderilor conştiente ş.a.) de asemenea sunt promovate cu consecvenţă şi convingere de către Cantemir.

Ca forme de organizare a educaţiei muzicale, paralel cu activităţile independente, se întrevăd alte două activităţi educaţionale eficiente abordate de muzician: cea a mediului şi cea instituţionalizată sub îndrumarea pedagogului. Ele se completează reciproc, în aşa fel stabilindu-se o trainică coeziune între aceste filiere de instruire muzical-artistică.

Trăind peste două decenii în ambianţa civilizaţiei musulmane, Cantemir se angajează, cu toată seriozitatea care îl caracterizează, în edificarea unui sistem de educaţie muzicală în spiritul specificului cultural oriental, sistem care a dat rezultate remarcabile în timp, sesizabile până în zilele noastre. Fără a fi consumat subiectul, considerăm că, dacă ţinem seamă de aportul real al muzicianului în domeniul artei instrumentale interpretative şi în cel al didacticii muzicale, adiţionate celorlalte contribuţii ale sale, profilul acestui *homo academicus* se configurează într-o mai vizibilă plenitudine. Actul cultural-artistic de tip complex, ce constă în facultatea de a armoniza consistenţa cunoştinţelor şi abilităţilor cu personalitatea didactului, pare a fi algoritmul inteligibil pe care ni-l propune Cantemir.

Muzica şi alte arte în familia lui Dimitrie Cantemir

Alături de studiile fundamentale, înclinaţiile muzicale de excepţie şi realizările remarcabile în domeniile Euterpei, principele moldovean a avut şi o activitate importantă de plastician. În perioada frecventării cursurilor la Academia Patriarhiei ortodoxe din Constantinopol, concomitent cu alte discipline, D. Cantemir studiază, cu dascăli turci şi greci, artele – arhitectura, sculptura şi plastica. Asupra ocupaţiilor sale cu imaginea vizuală eruditul învăţat ne relatează în propria lucrare *Sacrosanctae indepingibilis imago* [Imaginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte, 1700, postum], publicată în traducerea românească a lui N. Locusteanu, sub titlul *Metafizica*. Gama tematică a subiectelor transpuse în picturile cantemiriene era una variată, constând din redarea plastică a portretelor diferitor divinităţi, cneji, sultani, împăraţi, a imaginii părţilor Terrei, a unor fortificaţii militare, a unor figuri zoomorfe; alte lucrări reproduc picturi murale, figuri hieroglifice, totemice, peisaje montane, campestre, marine, insulare etc.[83] Până în zilele noastre s-au păstrat mai multe desene de semnificaţie pur simbolică sau doar artistică, precum şi o serie de înluminuri întreprinse de imaginaţia şi fantezia creatoare a lui D. Cantemir pentru ilustrarea cărţilor sau hărţilor din *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul* (1698, antum), *Ioannis Baptistae van Helmont Physices universalis doctrina* [Fizica universală a lui Ioan Baptista van Helmo-

[83] Cf. Cantemir D., *Metafizica*, traducere de N. Locusteanu, cu o prefaţă de E. Grigoraş, Bucureşti, 1928, p. 46–67.

nt, 1701, postum], *Compendiolum universae logices institutiones* [Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii, 1701?, postum], *Istoria ieroglifică* (1705, postum), *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae* [Creşterea şi descreşterea Imperiului Otoman, 1714–1716, postum], *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* [Descrierea stării antice şi prezente a Moldovei, 1715–1716, postum], *Книга систима или состояние мухаммеданския религии* [Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane, 1722, antum]. Conform unor surse istorico-documentare, în timpul ultimelor două sale şederi la Constantinopol, savantul şi domnul de mai târziu al Țării Moldovei şi-a pus în aplicare înclinațiile şi cunoştințele sale de arhitect, el fiind autorul proiectelor ambelor sale palate de reşedință din capitala Porții[84].

Despre consoarta lui D. Cantemir, Casandra (1682–1713), până în zilele noastre au ajuns doar unele informații lapidare. Din puținele date păstrate (scrise şi pictate) se poate trage concluzia că, pe lângă fizicul atrăgător care o caracteriza, ea era o principesă de un intelect remarcabil, care prefera lecturile[85]. La toate acestea se mai adăuga şi gustul ei estetic deosebit în cultura vestimentației. Se îmbrăca cu multă finețe în haine naționale cu specific moldovenesc şi grecesc. De asemenea, purta diferite podoabe scumpe (salbe, brățări, medalioane). Nu cunoaştem oarecare date ce ar confirma gradul de afiliere cu arta sunetelor. Deşi nu excludem că muzica nu-i era ceva străin. Nu era înstrăinată de muzică.

Copiii lui Dimitrie Cantemir au avut parte de o educație selectă, completă şi complexă, fiind avantajați de mediul educogen familial propice formării şi cultivării pe plan artistic. La declanşarea, dezvoltarea şi manifestarea înclinațiilor artistice, factorul ereditar a avut, cu siguranță, un rol hotărâtor.

Maria, fiica cea mai mare a lui D. Cantemir, era o mare pasionată de carte, motiv pentru care era considerată ca fiind una dintre cele mai culte femei din epoca țarului reformator Petru I. În plus, ea a manifestat un interes aparte pentru artele plastice, arhitectură, giuvaiergerie, citind în original tratatele italianului Leon Battista Alberti (1404–1472) – teoreticianul artei Renaşterii, precum şi memoriile scriitorului şi sculptorului Benvenuto Cellini (1500–1571), recunoscut, de asemenea, şi pentru măiestria cizelării bijuteriilor şi a pieselor de orfevrărie. Maria Cantemir a practicat chiar pictura, executând destul de reuşit, în 1733, portretul fratelui Antioh. Acesta, la rându-i, deopotrivă cu alte ocupații artistice, avea şi el darul transfigurării în imagini plastice, lucru confirmat de biograful său, abatele Bernoulli, precum că pânzele lucrate de Antioh „erau apreciate de cunoscătorii de pictură”[86]. Mai mult, în timpul exercitării misiunii diplomatice ruse la Londra şi Paris în calitate de trimis plenipotențiar, el este susținut, în pre-

[84] Cf. Popescu-Judetz Eugenia, *Cartea științei muzicii*, p. 21–23.

[85] Cf. *Димитрія Кантемира, бывшаго князя въ Молдавіи, историческое, географическое и политическое описаніе Молдавіи съ жизнію сочинителя*. Съ Нъмецкаго предоженія переведъ Василій Левшинъ, Москва, въ Университетской Типографіи у Н. Новикова, 1789, с. XVIII–XIX, XXIX.

[86] *Satyres de M-r le prince Cantémir. Avec l'histoire de sa vie. Traduites en Français*, À Londres, chez Jean Nourse, 1749, p. 65; apud: Фомин, С.В., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинев, 1988, с. 63.

ocuprile sale, de adevărați maeștri ai pensulei. Giacomo Amiconi (1675–1752), pictorul scenograf al scenei teatrale londoneze, s-a ocupat serios „de desăvârşirea talentului de desenator al prințului Cantemir, precum și de colecționarea de tablouri pentru prințesa Maria. Antioh a trimis surorii sale 13 studii italiene de pictură și pânze”[87] . Ecaterina, fiica lui D. Cantemir din a doua căsătorie, era o admiratoare convinsă a artelor frumoase, ea preferând, în special, colectarea tablourilor. Fiind o femeie cu calități fizice notabile, portretul ei a fost pictat sau reprodus de mai mulți pictori: Louis-Michel Vanloo (1707–1771), Robert Gaillard (1722–1785), Jacque-Firmin Beauvarlet (1731–1797), James Macpherson (1736–1796), Jean-Charles Roettiers (?–?), Carlo Gregori (Gregorio, 1719–1759) ș.a. Se mai știe de legătura de prietenie pe care Ecaterina o stabilise cu tragediana franceză Clairon (pseud.; numele adevărat – Claire-Josèphe-Hippolyte Léris de la Tude, 1723–1803) după sosirea-i la Paris în 1757. Și în cazul altor descendenți cantemirieni filiația cu arta picturală poate fi urmărită pe parcursul a zeci de ani.

Această succintă incursiune istorico-culturală denotă spiritul cultivat și preocupările artistico-plastice constante și consistente ale celebrei dinastii, iar suita de activități și date prezentată probează continuitate și fidelitate pentru cultură și pentru estetic.

Pictura însă nu a constituit singurul interes artistic al familiei Cantemir.

Cu siguranță că talentul și predilecțiile sale muzicale ale lui D. Cantemir, atmosfera artistică din familia sa au avut reflexe benefice asupra copiilor. Arta sonoră s-a aflat în atenția lui D. Cantemir și a descendenților săi și după 1711, când ei se refugiază forțat în Rusia. Despre aceasta ne putem convinge parcurgând lucrările sale, spre exemplu, *Descrierea Moldovei*, *Istoria Imperiului Otoman* sau *Sistema religiei muhammedane* și, desigur, cercetând alte izvoare documentare.

Ambianța artistică în mediul familial era întreținută permanent (sistematic) prin diferite forme de educație muzicalăx, astfel încât acestea permiteau ca și aptitudinile, și pasiunile, și gusturile muzicale să fie stimulate și dezvoltate încă din fragedă copilărie. În anii ’20 ai secolului al XVIII-lea, în apartamentele Cantemirilor din capitala rusă deseori erau organizate reuniuni (serate) muzicale, în cadrul cărora se produceau muzicienii de la curtea lui Petru I, erau interpretate dansuri „la modă”, răsunau melodiile unui cazac orb, care se acompania la bandură. La aceste manifestări a participat în repetate rânduri și țarul rus[88]. Cât privește urmașii lui D. Cantemir, muzica în viața lor s-a situat nici pe departe pe ultimul loc, ba dimpotrivă, a însemnat o preocupare constantă și o opțiune conștientă a intereselor lor artistice și culturale.

Maria Cantemir (1700–1754) a savurat expresia și esența artei sonore de timpuriu. Conform unor surse documentare, ea a practicat la un bun nivel arta vocală și cea instrumentală. Poseda clavicordul și avea abilitățile necesare pentru a putea interpreta

---

[87] Cârstea Cornelia, *Antioh Cantemir*, Craiova, 1984, p. 28.

[88] Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века в ее связях с литературой, театром и бытом. Исследования и материалы*, том 1, Москва, 1952, с. 392 (în continuare: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века)*.

concerte complicate, acompania din primă lectură muzicală melodii cu suport armonic de bas general, cânta arii vocale foarte dificile. Interesul ei pentru muzică reiese din corespondența cu Antioh. În una din scrisori, datată cu septembrie 1736, adică în timpul când acesta exercita funcția de ambasador al Rusiei în Anglia, Maria solicită fratelui ca să-i procure din occident „un clavicord cu ton bun", motivându-şi cererea prin faptul că „ acum percepe mai bine decât înainte muzica"[89]. Într-un alt mesaj către fratele său, ea își exprimă regretul că pentru moment nu are cunoștințe printre muzicienii care ar putea pune versurile lui pe muzică, dar speră că, în curând, această chestiune va fi soluționată; mai apoi mulțumește pentru salutările transmise de la Caffarelli – strălucit reprezentant al școlii italiene de belcanto. Sunt niște informații succinte, dar suficient de edificatoare din diferite puncte de vedere. Maria Cantemir poseda abilități și o bună cultură muzicală, nutrea anumite preferințe pentru arta sunetelor, avea cunoștințe din (și de) lumea muzicii vest-europene, putea să discearnă, să selecteze și, totodată, să se ralieze la valorile occidentale, era exigentă și deschisă pentru nou în ale muzicii – prin toate acestea confirmând apartenența ei la o dinastie cultă, cu vechi tradiții artistico-muzicale incontestabile.

În rândul urmașilor lui D. Cantemir, activitatea cea mai prolifică în perimetrul artelor, inclusiv al muzicii, a avut-o fiul mai mic al savantului – Antioh. Despre spectrul larg al preocupărilor acestuia ne putem documenta din surse diverse, apărute fie în patria lui adoptivă, fie peste hotarele ei. La cinci ani după dispariția sa prematură, la Londra sunt editate *Satire de prințul Antioh Cantemir* [Satires de M-r le prince Cantémir. Avec l'histoire de sa vie, 1749), prefațate de un studiu introductiv intitlulat *Viața principelui Cantemir*, semnat de Ottavio Guasco, primul biograf al autorului. Acesta remarca faptul că afecțiunea pe care o nutrea A. Cantemir față de muzică era una mult mai adâncă decât simplul ataşament față de această artă, el profesând muzica, după toate probabilitățile, și la nivel practic – pe planul componisticii creând chiar „des pièse de sa façon" („piese în stilul său").

Desfăşurând întrucâtva subiectul, trebuie să subliniem că acest lucru era întru totul posibil, dacă vom invoca argumentele de rigoare. Atmosfera muzicală i-a fost, bineînțeles, alimentată, lui A. Cantemir, în primul rând, de educația aleasă obținută în sânul familiei, dar nu numai de aceasta, ci și de climatul spiritual general al epocii de la începutul secolului luminilor, perioadă de timp marcată de activitatea reformatoare a lui Petru I, inclusiv în domeniul culturii. Mişcarea iluministă avea drept obiectiv implantarea muzicii în mediul aristocratic rus chiar prin constrângeri legiferate prin decretele țarului. Arta sonoră era prezentă la curtea suveranului, în saloanele protipendadei, producându-se în cadrul diferitor concerte, recitaluri, spectacole, serate şi (sau) adunări muzicale (aşa-numitele „ассамблеи"). Funcțiile de bază ale muzicii mondene se reduceau

[89] Cf. Штелин Я., *Известия о музыке в России*, в кн.: *Музыкальное наследство*, вВып. 1, Москва, 1935, с. 12; apud: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, с. 392, 394; Фомин С., *Кантемир, сын Кантемира*, в„Музыкальная жизнь", Москва, № 10, 1984, с. 17.

la aspectul formativ şi la cel concertistic. La baluri, alături de muzica compozitorilor locali, se făceau auzite melodii lirice de *kant* (specie a cântecului plurivocal rus, cu conținut patriotic, prozaic, de dragoste etc.), se executau dansuri străine precum *menuetul*, *gavota*, *allemanda*, se interpreta muzică instrumentală italiană, semnată de Antonio Vivaldi (1678–1741), Arcangello Corelli (1653–1713) ş.a. Alături de muzicienii curții, îşi dădeau concursul şi artiştii invitați din străinătate. Treptat, muzica pătrunde în viața cotidiană a nobilimii ruse ca o modalitate de petrecere a timpului liber, concertele desfăşurându-se deseori şi în cadrul restrâns al familiei. Toate acestea reprezentau noile forme de manifestare a muzicii moderne. Aşa, în linii mari, se prezenta fațeta vieții cultural-artistice ruse în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. În asemenea condiții propice, tânărul principe a crescut şi s-a format în peisajul unui climat cu o pronunțată deschidere către muzică în general, către muzica Occidentului în special.

Pe parcursul vieții, relația cu muzica a lui Antioh Cantemir (1708?–1744) continuă pe mai multe itinerare. Mintea lucidă şi discretă, spiritul său inteligent şi elevat, cunoaşterea limbilor clasice (greaca şi latina) şi a celor moderne (europene – franceza, engleza, italiana, rusa) au făcut din el, aşijderi tatălui său şi surorii mai mari, Maria, una dintre cele mai docte personalități din Rusia petroviană. Om de înaltă cultură ştiințifică şi literară, deschiderea iluministă şi gândirea europeană profundă l-au determinat pe Antioh Cantemir să traducă din franceză în rusă tratatul *Considerații asupra pluralității lumilor* (1686) al filosofului Bernar le Bovier de Fontenelle (1657–1757). Semnificațiile de esență ale acestui act de cultură sunt multiple. Prezentând cititorilor conținutul volumului şi pe autorul lui, traducătorul şi îngrijitorul A. Cantemir dă mai multe explicații pertinente asupra textului întru întregirea studiului şi, totodată, pentru a-i spori gradul de comprehensiune. Pe această cale, în lexicul limbii ruse sunt introduse vocabule, noțiuni, definiții şi alte elemente lingvistice noi şi utile. De rând cu terminologia filosofică (*contradicție*, *filosofie*, *logică*, *materie*, *metafizică*, *morală* ş.a.) şi categoriile ştiințifice (*idee*, *intrigă*, *sistem*), A. Cantemir include unele elemente ale vocabularului culturii spirituale, completându-le cu adnotările de rigoare, inclusiv pe cele cu conotație artistică: *decor*, *elegie*, *faeton*, *operă*, *parter*, *poem*, *teatru*, străine la acea vreme limbii ruse. Astfel, în nota 26 el precizează: „Opera este reprezentarea vie a unei acțiuni importante care se deosebeşte de comedie prin aceea că în comedie actanții pur şi simplu vorbesc, în timp ce în operă vorbesc cântând” [90]. În nota 28 se insistă asupra semnificației cuvântului *decor*: „*Decoruri/Înfrumusețări*. Cuvântul străin *decor* semnifică tot ceea ce în operă şi în comedie serveşte pentru înfrumusețarea [împodobirea – *n.n.*] teatrului prin care spectatorilor locul le este prezentat aşa cum cere povestea, adică uneori câmpie, uneori oraş, mare etc.” [91].

[90] *Разговоры о множестве миров господина Фонтенелла*. С французского перевел и с потребными примечаниями изъяснил князь Антиох Кантемир в Москве 1730 году, СПб, 1761, с. 10; apud: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, с .394.

[91] *Ibidem*.

Următoarea notă, 30, vine să decodifice sensul vocabulei *parter*: „Sala în care are loc reprezentarea operei este împărțită în trei părți. După uşile care dau spre peretele din față este construit teatrul sau locul unde actorii prezintă acțiunile. Lângă ceilalți trei pereți sunt construite, în câteva rânduri, camere mai mici, din care privesc opera persoanele de viță nobilă (iar nobilii la operă sunt cei care au plătit bani mai mulți). Locul gol, dintre teatru și camere se numește parter și tocmai acolo tot poporul [toți spectatorii – *n.n.*] se adună”[92].

Acțiunea umanistă a lui A. Cantemir este mai mult decât evidentă dacă ținem seama de faptul că explicațiile sale sunt anterioare apariției operei naționale în Rusia, eveniment care avea să se producă mult mai târziu, în ultimul sfert de veac XVIII. Dezideratul umanist, lingvistic și cultural al tânărului principe se prezintă, în cazul de față, drept un aport civilizator important și novator pentru spiritualitatea rusă. Pe lângă pionieratul acestui demers, el pregătește, într-un fel, amatorii de frumos din Rusia, publicul meloman pentru receptarea operei, trezind interes pentru acest nou și complex gen de compoziție. Din perioada misiunilor sale diplomatice în Anglia (1732–1738) și Franța (1738–1744) există destule considerații pline de încărcătură informațională realistă, care consemnează culoarea epocii și atmosfera cultural-artistică din Europa apuseană, în special din aceste două țări. Cunoștința cu lumea teatrală și cea muzicală din capitala engleză îi este facilitată de pictorul italian G. Amiconi (am amintit mai sus despre el), care îl introduce în viața artistică londoneză. Simpatia lui A. Cantemir pentru muzica italiană, în special pentru cea a lui Nicolo Pórpora (1686–1768), Giovanni Battista Pescetti (1704–1766) nu l-a împiedicat să savureze și să prețuiască creația altor compozitori, spre exemplu, pe cea a germanului Georg Friedrich Händel (1685–1759), naturalizat în Anglia. În repetate rânduri, tânărul diplomat și poet se adresează prin scrisori cunoștințelor sale mai vechi Amiconi, Zamboni, Ossorio, cu rugămintea de a-i trimite notele muzicale ale lucrărilor lui G.Fr. Händel – uverturile în șapte părți, noile concerte pentru orgă, mai apoi solicitându-le acestora și un bun profesor de muzică pentru a lua lecții[93]. În corespondența cu sora sa Maria, A. Cantemir este destul de rezervat în ceea ce privește creația componistică și arta interpretativă a englezilor: „Opere nu sunt, ci doar unele oratorii și concerte și unele, și altele de cel mai prost gust”[94].

În schimb, el admiră la superlativ măiestria interpretativă a cântăreților italieni pe care chiar i-ar fi cunoscut – Francesca Cuzzoni Sandoni (1700–1770), Caffarelli (pseud., numele adevărat – Gaetano Majorano, 1710–1783), Farinelli (pseud., numele adevărat – Carlo Broschi,; 1705–1782), Senesino (pseud., numele adevărat – Francesco Bernardi, 1680?–1750). Înalta prețuire pentru muzică, arta italiană, în general, se manifestă și prin faptul că reprezentantul plenipotențiar al Rusiei întreprinde demer-

92 *Ibidem*.

93 Cf. Cârstea Cornelia, *Antioh Cantemir*, Craiova, p. 28; Майкова Л.Н., *Материалы для биографии князя А.Д. Кантемира*, СПб, 1903, p. 209–210 (în continuare: ; Майкова Л.Н., *Материалы для биографии*); apud: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, c. 395.

94 Cârstea Cornelia, *Antioh Cantemir*, Craiova, p. 29.

suri pe căi diplomatice pentru a organiza un turneu al acestor solişti în capitala Imperiului Rus, la Petersburg. Cu altă ocazie (scrisoarea din 20 februarie 1738, adresată lui Zamboni), Antioh îşi exprimă regretul că, pentru „mintea mea puţin muzicală", compoziţiile lui G.Fr. Händel sunt mult prea complicate, comparându-le cu „matematica superioară"[95]. De reţinut sunt şi solicitările către Cantemir ale unor reprezentanţi ai nobilimii ruse, referitor la procurarea din occident a inventarului cu destinaţie organologică. De exemplu, în corespondenţa ambasadorului, datând din perioada misiunii la Londra, există două demersuri-adresări ale contelui M.G. Golovkin (1705–1775), întreprinse în 1733 şi în 1735 către Antioh Cantemir, prin care acestuia i se solicită achiziţionarea din Anglia a „şase ancii", „două oboaie", „două flaute" ş.a. [96].

Cu multă elocvenţă apare formaţiunea de muzician a lui A. Cantemir în substanţa *Satirelor* sale. Elementul muzical apare aici fie ca obiect de comparaţie, fie pentru a semnala sensurile adânci ale muzicii şi rolul ei formativ-cognitiv, fie ca element retoric sau ca fenomen social întru modelarea spiritului uman.

În *Satira I. Minţii mele. Asupra hulitorilor învăţăturii* (1729) lexicul muzical, utilizat în substanţa satirei, este folosit ca un procedeu de ironizare a moravurilor şi caracterelor şi are menirea de a sublinia opţiunea autorului în favoarea înaintării pe calea culturii. Versurile care urmează ilustrează aceste raţionamente ale sale: „Acela care ştie a fluiera în flaut/ Trei, patru cântecele şi a danţa uşor, / Care cunoaşte soiul de orice fel de vin, / Se-mbracă după modă şi mestecă cărţi bine,/ De-i şi cu dinţi de lapte, oricare treaptă naltă/ Îi pare foarte mică la vrednicia lui...". [97]

Urmărind ideea *Satirei a IV-a*, putem deduce interesante date biografice despre activităţile poetului[98], inclusiv cele referitoare la ocupaţiile sale muzicale: că ar fi compus în tinereţe cântece pe care le-ar fi distrus mai apoi şi chiar găseşte de cuviinţă să le condamne de pe poziţii raţionaliste: „Cântările-amoroase sunt numai pentru-aceea,/ Ce au o minte crudă şi trupul slab de fire./ Când văd pe rumeni buze un suflet scânteind,/ Când sânul alb îmi cere un dulce dezmerdat,/ Şi ochii cu văpaie privirea mea aşteaptă,/ Nu pot a nu le-aduce şi eu închinăciune./ Destule cântecele făcui eu mai demult/ Ce fetele le cântă, şi junii când simţesc...

În *Satira a V-a. Satyr şi Perierg. Asupra relelor moravuri omeneşti îndeobşte* (1731), pentru a se distra, zeul Pan (conform mitului, acesta ar fi inventat naiul) îl deleghează pe Satyr printre oameni, pentru ca acesta să adune lucruri amuzante şi fapte histrionice. Trimisul divinităţii îi mărturiseşte cu dezolare curiosului Perierg despre bizareriile pământeşti: „Orice-a vrea Pan să-mi facă, măcar să mă omoare,/ Cu oamenii prin târguri nu-i chip de veţuire! / Năravurile-n lume prea mult s-au felurit..."

---

[95] Майкова Л.Н., *Материалы для биографии*, с. 209–210; apud: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, том 1, Москва, 1952, с. 395.

[96] Idem, p. 397.

[97] Antioh Cantemir. Traducere de Alexandru Donici şi Constantin Negruzzi, în Donici Al., *Opere*, Chişinău, 1975, p. 99. În continuare fragmentele reproduse se vor cita după această ediţie.

[98] Орлов О.В., Федоров В.И., *Русская литература XVIII века*, Москва, 1973, с. 50–51.

Descriind portretul idolului său „Pan, fiul Penelopei ce codrii stăpânește", care „pe păstori în fluier a învățat să cânte", Satyr își exprimă nedumerirea față de cele ce se întâmplă ca rezultat al înfrățirii cu Bacchus, adică al „băuturii de prisos": „Cântările cu chiot, strigările și zgomot,/ Pân-și pe surd îl face să-i țiuie urechea. / În scurt această larmă și vuiet în norod/ Mă îndemna a crede că toți au nebunit..."

Întregul conținut al *Satirei a V-a* este înțesat cu diferite sintagme muzicale, precum „cântec minunat", „cântări lui Dumnezeu", „dascălul ce cântă" și multe altele. Nu are rost să continuăm reproducerea altor motive caustice-zeflemitoare de mare forță, prezente în discursul satiric cantemirian în care terminologia muzicală este prezentă. Menționăm doar că lexicul în discuție este utilizat și în alte satire.

Consecvența lui A. Cantemir pe plan muzical se relevă și în traducerile sale. Este cunoscut faptul că din vechea greacă el a tradus în versiune rusă *Cântece de Anacreont* [Анакреонтовых песен, 1736], în care sunt glosate cuvinte extrase din textul versurilor poetului elin precum *guslă*[99], *lăută* [100].

Continuitatea opțiunilor în favoarea muzicii este întreținută și de preocupările Ecaterinei Cantemir-Golițân (1720–1761). Dragostea față de muzică și cunoaștere i-au fost altoite de tatăl ei, D. Cantemir, iar de la mama sa, Anastasia Trubețkaia (1700–1755), care era o femeie învățată, nu străină artelor (cunoștea limbile suedeză, germană, franceză, călătorea mult în țările apusene, știa să execute mișcările grațioase, elegante ale dansului de salon *menuet*), moștenește gusturile, cultura și eleganța vestimentației, finețea manierelor. Ca și Maria, sora ei pe linie paternă, Ecaterina poseda clavicordul. O imagine grăitoare în acest sens a fost surprinsă și redată de gravorul și portretistul francez Louis-Michel Vanloo. Din câte se pare, muzica a însoțit-o pe parcursul întregii vieți. Ulterior, ea își va oficia căsătoria religioasă cu Dmitri Mihailovici Golițân (1721–1793), căpitan din regimentul Ismail, care va deține funcția de trimis plenipotențiar al Rusiei la Viena. Pasionat de muzică și mare admirator al talentului lui W.A. Mozart (1756–1791), acesta asistă în 1762 la concertul tânărului muzician, sosit pentru prima oară (împreună cu familia) în capitala austriacă. Întâlnirile lui D.M. Golițân cu Mozart au continuat și mai târziu, inclusiv în sediul de reședință al ambasadorului, lucru semnalat de Maestrul din Salzburg în repetate adresări către tatăl său, Leopold Mozart (scrisorile din 17 și 24 martie 1781, 21 decembrie 1782, 3 și 20 martie 1784). Tot în casa lui D.M. Golițân, Mozart junior, în prezența moștenitorului coroanei Imperiului Rus, Pavel Petrovici, și a suitei sale, dă o reprezentație în arta improvizației, împreună cu pianistul italian Muzio Clementi (1752–1832)[101]. Din păcate, la data desfășurării acestor concerte Ecaterina Cantemir-Golițân nu mai era în viață.

[99] A se vedea studiul introductiv al lui V.I. Stoiunin la volumul: Кантемиръ, князъ Антіохъ Дмитріевичъ. *Сочиненія, письма и избранные переводы*. С портретомъ автора, со статьею о Кантемире и съ примечаніями В.Я. Стоюнина (ред. П.А. Ефимова). [Т.] 1 (CXIV + 560 + 50 с. + 1 портр.). СПб, 1867, с. 343; apud: Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, с. 401.

[100] Idem, p. 402.

[101] Cf. Штейнпресс Б., *Новое о русских связях Моцарта*, в „Советская музыка", № 12, Москва, 1956, p. 41–42.

Pledoaria pentru savurarea frumuseții artei sonore, dar și practica muzicală (sub diferitele ei forme) au avut continuitate pe parcursul a zeci de ani în familia Cantemir. Cu toate acestea, chiar dacă muzica a rămas o prezență constantă în viața dinastiei respective, rămâne totuși de presupus că nu toate preocupările artistice ale urmașilor familiei la care ne referim au fost consemnate în documente, s-au perpetuat în timp sau au fost descoperite și studiate de cercetători. Admitem că o parte dintre acestea ar putea să se sustragă înregistrării faptice. În limitele permise de sursele care ne-au stat la dispoziție, putem constata că artele frumoase în familia Cantemir erau la ele acasă, iar statutul de onoare al muzicii pentru nobilul neam poate fi confirmat suplimentar și de actele inventarierii averii acestuia. După moartea lui Constantin, fiul lui D. Cantemir, printre bunurile materiale inventariate se numărau „organe vechi cu corp de lemn [posibil, clavecine – *n.n.*]", „gusle vechi", „două banduri de lemn [probabil, tanbure – *n.n.*]"[102], iar în sufrageria lui Antioh, fiul lui D. Cantemir, s-a păstrat o guslă de producție englezească – instrument de mare popularitate la mijlocul secolului al XVIII-lea și apropiat ca sonoritate timbrală clavecinului, chiar dacă gusla nu dispune de claviatură și, prin urmare, coardele sunt puse în vibrație după un alt principiu [103].

Îmbrățișată complex, arta, în general, muzica, în particular, a făcut parte organică din hrana spirituală a familiei Cantemir, fiind altoită și mai apoi absorbită, în diferitele ei forme de manifestare, pe parcursul vieții a câtorva generații. Ca mijloc puternic de educație estetică și (sau) de formare culturală, această disciplină a fost abordată pe potriva timpului, adică în spiritul iluminismului european, ei (muzicii) revenindu-i obligația majoră de a întreține cugetul pe plan estetic, moral și axiologic.

Genurile muzicale practicate sau consumate de dinastia Cantemir au fost dintre cele mai diverse – începând cu muzica de tradiție orală și terminând cu muzica academică orientală și cea europeană. Tot pe plan general pot fi subsumate activitățile muzicale ale acestei familii în cuprinsul celor două mari laturi de preocupări, specifice artei sonore: la nivelul pragmaticii, muzica s-a manifestat (mai mult sau mai puțin pronunțat) în toate ipostazele posibile – creația, interpretarea, perceperea și receptarea, iar la nivelul sistematicii ea și-a găsit exprimare în actele intelectual-raționale de analiză și sinteză a fenomenului muzical-artistic, realizate de către Dimitrie Cantemir.

Urmărind filonul artistic în viața neamului cantemiresc pe parcursul secolelor XVII–XVIII, în primul rând cel muzical, putem constata importanța socioculturală a laturii afective atât pentru cunoașterea artistică, cât și în plămădirea sufletească a făpturii umane, care a dat rezultate remarcabile pentru „habitatul" spiritual complex al familiei de care ne-am ocupat. Descoperind esențele artei sunetelor, descendenții acesteia și-au propus prioritar cultivarea afectivității prin descoperirea/cunoașterea celor mai înalte sentimente – cele estetice, muzica fiind apreciată drept expresia supremă de existență a sensibilității umane. Muzica este introdusă în agenda cotidiană a căminului

---

[102] Фомин С., *Кантемир, сын Кантемира*, с. 17.

[103] Ливанова Т., *Русская музыкальная культура XVIII века*, с. 402.

familial ca parte a educației cu destinație umanistă, dinastia Cantemir reprezentând, în cazul dat, un exemplu edificator de orientare spre modernitatea occidentală.

Majoritatea materialelor documentare analizate pe parcurs certifică rădăcinile și tradițiile muzicale consistente vechi ale unei dinastii celebre de înaintași, care a strălucit (fie și într-o măsură diferită) pe firmamentul culturii și civilizației, înscriind o pagină remarcabilă în panteonul spiritualității universale. Acestea reflectă doar o parte din preocupările muzicale ale Cantemirilor atât în patrie, cât și în străinătate. O studiere mai amplă a materialelor de arhivă, care se sustrag, deocamdată (din varii motive), atenției cercetătorilor, ar suplimenta baza informațională, precum și argumentele privind diversificarea și aprofundarea subiectului luat în dezbatere și ar permite, credem, dezvăluirea altor fațete ale tematicii investigate.

Istoria a ținut cont de meritele incontestabile ale familiei Cantemir la crearea și promovarea în țară și peste hotarele ei a valorilor spirituale, muzica manifestându-se drept un imperativ al educației umaniste a generațiilor cantemiriene, care s-au succedat în timp. În fapt, educația muzicală a fost concepută în formatul racordării ei la deziderate unei societăți în care valorile culturale trebuie să guverneze activitatea didactico-educațională. Modelul acestei dinastii rămâne viabil și astăzi ca mod de asimilare a frumosului la joncțiunea dintre filonul muzical cu componentele educației artistice, umaniste, civice, morale și cu cele de cultură generală.

4. POLIFONISM CULTURAL ȘI CIVILIZAȚIONAL LA DIMITRIE CANTEMIR

1. Noțiuni, definiții, controverse. Delimitarea noțiunilor de *cultură* și *civilizație* constituie o problemă extrem de controversată în istoria filosofiei și culturii. Sociologul francez Abraham Moles găsea, de pildă, numai pentru noțiunea *cultură*, peste 250 de definiții[104]. În formula cea mai generală însă prin termenul *cultură* se subînțelege *cultura spirituală*, pe când prin *civilizație — cultura materială.*

Toynbee, remarcă Gérar Leclerc, distinge de-a lungul istoriei succesiunea a aproximativ douăzeci de „societăți" sau „civilizații", în timp ce Braudel – la vreo treisprezece[105]. Cu referire la Jaspers (1954) același Gérar Leclerc oferă o definiție proprie a civilizației, care în opinia sa, „este o unitate formată pornind de la juxtapunerea popoa-

[104] *Писатели Франции о литературе.* Сборник статей, Москва, 1978, с. 35, 47, 83.

[105] Leclerc G., *Mondializarea culturală. Civilizațiile puse la încercare*, Chișinău, 2003, p. 22 (în continuare: Leclerc G., *Mondializarea culturală*).

relor, religiilor, statelor, în relații reciproce și instabile: lupte sau alianțe de state, misiuni și dezbateri religioase etc. Toate aceste unități culturale, religioase, politice care alcătuiesc o mare civilizație se intersectează, se suprapun, eventual intră în conflict"[106].

Vom cita în continuare o definiție desfășurată aparținând unui specialist remarcabil în materie Aurelian Bondrea. „Termenul de civilizație – notează cercetătorul – demonstrează o latură a culturii, care, în esența sa delimitează valorile materiale ce au scop practic utilitar. Civilizația este o parte componentă a culturii, terenul pe care se constituie și pe care se ierarhizează componente ale culturii spirituale. Ea reprezintă temelia culturii și a tuturor domeniilor vieții sociale, în care eficiența practică a valorilor dovedește rolul sistemului funcțional al culturii și sensul proceselor culturale, ca elemente ale sistemului social global. Iată de ce progresul social este de neconceput fără progresul culturii, după cum procesul culturii nu poate avea loc în afara progresului civilizației, pentru că în interiorul civilizației are loc schimbul de valori culturale, materiale și spirituale și, deopotrivă, adecvarea lor la necesitățile sociale ale unei etape de dezvoltare social-istorică. Realizarea valorilor are loc în același ritm cu progresul tehnic-material al societății. Nefiind decât *cultură în acțiune*, civilizația, care cuprinde totalitatea momentelor în care valorile spirituale autentice devin reale – căpătând viață –, este considerată în dezvoltările acestea ca bază a *culturii* și *cadrul ei dinamic.*"[107] E vorba, după cum vedem, de două fațete ale unui proces unic care se interferează și se condiționează reciproc.

E nevoie de conștientizat că o cultură adevărată, de dimensiuni transnaționale, are nevoie de sprijinul masiv al puterii. „Distribuția culturilor în lume – indică Samuel P. Huntington – reflectă distribuția puterii. Comerțul poate sau nu urma steagul, însă cultura urmează puterea. De-a lungul istoriei, expansiunea puterii unei civilizații s-a produs de obicei simultan cu înflorirea culturii ei și aproape întotdeauna a implicat puterea sa de a-și extinde valorile, practicile și instituțiile la alte societăți. O civilizație universală are nevoie de putere universală."[108]

Dată fiind relația dintotdeauna existentă între cultură și putere, continuă sociologul cu renume, diferența de civilizații, deci de tradiții și mentalitate, poate deveni decisivă în raporturile dintre state, națiuni și popoare. „Problema fundamentală a Occidentului – arată el – nu este fundamentalismul islamic, ci Islamul, o civilizație diferită ai cărei membri sunt convinși de superioritatea culturii lor și sunt obsedați de inferioritatea puterii lor. Problema pentru Islam nu este C.I.A. sau Departamentul apărare al Statelor Unite, ci Occidentul, o civilizație diferită ai cărei membri sunt convinși de universalitatea culturii lor și cred că puterea lor superioară, chiar aflată în declin, le impune obligația de a-și extinde această cultură pretutindeni în lume. Acestea sunt ingredien-

---

[106] *Ibidem*, p. 49

[107] Bondrea A., *Sociologia culturii*, București, 1993, p. 130.

[108] Huntington P.S., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, 1998, p. 130–131.

tele de bază care alimentează conflictul între Islam şi Occident."[109] Foarte importantă soluție și actuală azi, dar și în timpul lui Cantemir, propune savantul la care ne referim: „Într-o lume multicivilizațională, o direcție constructivă constă în a renunța la universalism, a accepta diversitatea și a căuta puncte comune"[110].

Împotriva tezei *ciocnirii dintre civilizații* protestează reprezentanții științelor sociopolitice și socioumane din lumea musulmană. „Nu, categoric nu sunt de acord cu cei care susțin teza *Ciocnirii dintre civilizații* teoretizată de Samuel Huntington, – declară, de pildă, Edward Said, scriitor, docent în literatură la Columbia University din New York. – Nu sunt de acord cu acei care presupun că civilizația și cultura sunt lucruri fixe, neschimbate, ca niște vestoane vechi închise în dulapuri. Este un fel rău de a face istoria, o filosofie rea, o politică rea. Pentru că toate culturile și toate civilizațiile sunt dinamice, toate într-o stare de dezvoltare destinată devenirii, dezvoltării, toate străbătute și adesea sfâșiate de polemici interne despre însăși definiția identității lor profunde." La acestea se mai adaugă, consideră autorul, „că hotarele dintre culturi nu sunt niciodată clare. Este imposibil de definit unde începe Occidentul și unde Orientul. Cei care încearcă s-o facă se conduc de considerații politice și ideologice, și nu culturale sau istorice". Drept exemplu edificator în acest sens poate servi și Europa însăși, în special Italia, în civilizația căreia sunt inserate influențe ale culturilor arabă, africană, și chiar indiană și chineză. Până și Grecia clasică, zice autorul, nu s-a aflat, cum se afirmă, la originea culturii occidentale „albe". Azi e lucru stabilit, „că învățăturile lui Socrate și Platon se bazează pe moștenirea influențelor orientale, semitice și africane. […] Cugetătorii fenicieni, egipteni și sirieni, astrologii mesopotamici și persani au avut o influență directă asupra colegilor de la Atena, suficientă pentru a reduce la zero orice idee totalizantă de cultură unică, autarhică și autohtonă"[111].

Un punct de vedere propriu formulează sociologul iranian Daryush Shayegan în eseul *Modernitatea este viitorul nostru, al tuturor*, pentru care nu există decât o singură istorie a civilizației umane, chiar dacă mondializarea a creat un mozaic de „triburi" regresive. Și acest autor pune sub semnul întrebării punctul de vedere al lui Samuel P. Huntington – aici tradus *Șocul civilizațiilor* – asupra noțiunii *civilizație*, pe care autorul se întemeiază. În contextul mondializării și deci al occidentalizării actuale, consideră autorul, civilizațiile chineză, japoneză și islamică „nu mai constituie niște lumi autosuficiente centrate pe istoriile lor singulare. O civilizație este creatoare în măsura în care este considerată un centru de răspândire în materie de artă, știință, mod de viață. Or, revoluția industrială în sfera occidentală a răsturnat cu fundul în sus ansamblul celorlalte civilizații". În acest sens, zice autorul, exagerând evident, nu există azi nimic „care să poată fi calificat drept istorie indiană, chineză, japoneză sau iraniană. Vreau să spun, o istorie distinctă și independentă de rețeaua mondială. După revoluția franceză și epo-

[109] *Ibidem*, p. 321.

[110] *Ibidem*, p. 475.

[111] Said E., *Hotare incerte*, în „Săptămâna", 2003, 26 septembrie, p. 13 (reluare din „Corriere della sera"), p. 13.

peea napoleoniană, nu mai există decât o istorie a lumii". În acest sens, pe glob, actualmente, „nu mai există decât poluri economice ale planetei – ca New York, Londra şi Tokio. Evocarea civilizaţiilor non-occidentale în felul în care o face Huntington necesită includerea lor în această vastă schemă a modernităţii. O reţea căreia, din câte ştim, nu i-a scăpat niciun colţ de lume, cu excepţia câtorva zone din Amazonia. Noi trăim definitiv într-un mediu plural, în zone eclectice"[112].

Raportând cele invocate mai sus la epoca lui Dimitrie Cantemir şi la Cantemir însuşi se poate afirma că savantul şi omul de cultură moldovean a activat în condiţiile începutului industrializării europene şi a influenţei civilizaţionale masive a Occidentului asupra tuturor celorlalte culturi şi civilizaţii din lume, fără însă a le afecta sau a le elimina din circuitul valorilor mondiale. O convieţuire, ce „are ca rezultat dialogul obligatoriu între diferite culturi care trăiesc cot la cot într-un mozaic", aceasta e condiţia fundamentală a mondializării prin industrializare. Or, ce înseamnă mozaicismul şi eclectismul cultural-civilizaţional al lui Daryush Shayegan, dacă nu acelaşi *baroc* aplicat şi atribuit de cercetătorii contemporani operei lui Dimitrie Cantemir?

Interdependenţa dintre stat (putere) şi cultură era conştientizată drept un adevăr general recunoscut şi indubitabil de către vârfuri ale filosofiei şi gândirii naţionale şi universale. „Istoria – remarca, de exemplu, Emil Cioran – nu cunoaşte un popor cu armată glorioasă şi repetat verificată care să nu fi creat şi o cultură. Forţa sau se realizează pe toate planurile sau nu este nimic." Pe de altă parte, „Atâtea războaie s-au gândit iniţial în biblioteci"[113].

Vorbind de *natura dublă a puterii,* văzută ca motor primordial al progresului istoric şi civilizaţional, cunoscutul istoric american William H. McNeill avea să sublinieze: „Toate marile invenţii i-au eliberat pe oameni de vechile slăbiciuni, pe de o parte, şi i-au făcut sclavii unui nou regim, pe de altă parte. Vânătorul i-a disprețuit desigur pe primii agricultori, ce munceau câmpurile din greu, de-a lungul secolelor, barbarii liberi au disprețuit şi ei obiceiurile servile ale agricultorilor. Însă toate aceste sentimente n-au putut sta în calea răspândirii agriculturii şi civilizaţiei. Istoria civilizată, de asemenea, aşa cum a încercat să arate această carte, poate fi înţeleasă ca o serie de deschideri spre o putere tot mai mare – incluzând aici şi puterea atât de delicată, dar reală a frumosului în artă şi gândire, precum şi puterea brutală, crudă"[114].

2. Schiţă de portret. Referinţele contemporanilor la imaginea vie a lui Dimitrie Cantemir sunt destul de reduse, de aceea valoarea lor documentară creşte în proporţii deosebite. Brigadierul francez Moreau de Brassey, care s-a aflat în armata lui Petru cel Mare, nota în memoriile sale următoarele: „Domnitorul a rămas Maiestatea Sa. El era de statură mijlocie, minunat de bine făcut, foarte frumos, grav şi cu cea mai fericită fi-

---

[112] Shayegan D., *Modernitatea este viitorul nostru, al tuturor*, în „Săptămâna", 2003, 26 septembrie, p. 13 (reluare din „Goft-o Gu", Iran), p. 13

[113] Cioran E., *Schimbarea la faţă a României*, Bucureşti, 1990, p. 132.

[114] William H. McNeill, *Ascensiunea Occidentului: o istorie a comunităţii umane şi un eseu retrospectiv*, Chişinău, 2000, p. 791.

Dimitrie Cantemir. După un portret anonim din secolul al XVIII-lea, aflat la muzeul din Rouen

zionomie. El era amabil şi politicos; vorba lui era prietenoasă şi liberă. El vorbea foarte bine limba latină, ceea ce era foarte plăcut pentru acei, ce-l înţelegeau"[115].*

Un portret din tinereţe ni-l arată pe acest tânăr slăbuţ, cu ochi pătrunzători, în portul obişnuit al lumii înalte orientale creştine. „Portretul de la Rouen îl arată cu ochii vii în faţa fină, isprăvită cu o bărbie de voinţă. Are haina de brocart de aur a situaţiei sale şi sabia feciorului domnesc. Cravata înfoiată de la gât spune de legături preţioase cu saloanele ambasadei şi coloniei franceze, care a impus cultura Parisului în casele vechiului italienism bizantin. De pe buclele creţe ale perucei, sistem Ludovic al XIV-lea, turbanul alb şi albastru arată contactul cu cealaltă cultură: a Stambulului turc."[116] Amintim că portretul cu pricina aparţinea pictorului francez Jean-Baptiste van Mour.

Un succint portret spiritual, axat pe temeinice repere biografice şi de creaţie, conturează – cu o pană de răscolitoare valori – George Călinescu. Capitolul despre Dimitrie Cantemir în a sa *Istorie*[117], îl finisa într-o manieră absolut proprie şi irepetabilă. „Cronicarii – remarcă distinsul istoric literar – au farmec lingvistic şi dar de povestire. Cantemir e scriitor, creator, aducând idei şi combinaţii. Figura lui umbrită până azi e a unui superior. Voievod luminat, ambiţios şi blazat, om de lume şi ascet de bibliotecă, intrigant şi solitar, mânuitor de oameni şi mizantrop, iubitor de Moldova lui după care tânguieşte şi aventurier, cântăreţ în tambură, ţarigrădean, academician berlinez, prinţ rus, cronicar român, cunoscător al tuturor plăcerilor pe care le poate da lumea, Dimitrie Cantemir este Lorenzo de Medici al nostru."[118]

Elevul lui Ieremia Cacavela şi fiu de domnitor moldovean, Dimitrie Cantemir foloseşte aflarea sa la Constantinopol pe parcursul celor două decenii de exil în manieră

[115] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Chişinău, 1924, p. 5.
* Această schiţă de portret o reproduce, puţin trunchiată, Dan Bădărău în studiul său *Filosofia lui Dimitrie Cantemir* (Bucureşti, 1964), cu trimitere la sursa: Moreau de Brassey, *Memoires politiques*, vol. I, Amsterdam, 1716, p-. 47.

[116] Minea I., *Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul*, Iaşi, 1926, p. 11 (în continuare: Minea I., *Despre Dimitrie Cantemir*).

[117] Călinescu G., *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent*, Bucureşti, 1941 (în continuare: Minea I., Călinescu G., *Istorie a literaturii române*).

[118] Călinescu G., *Istoria literaturii române*, p. 42.

benevolă pentru a-şi completa temeinic pregătirea. Aprofundează cunoştinţele sale de limbă greacă, îşi perfecţionează ştiinţa de limbă latină, învaţă turceşte, fapt ce-i deschidea larg accesul spre culturile orientală şi occidentală, dar şi uşile saloanelor diplomatice.

Pentru a produce o operă de mari dimensiuni şi în condiţiile unei extenuante activităţi politice şi interminabile intrigi de palat, trebuia să te afli în posesia unei uriaşe capacităţi şi forţă de muncă. Şi Cantemir s-a aflat din plin în posesia acestor calităţi personale excepţionale. Cantemir, relatează Giorge Pascu, „se scula la 5 dimineaţa, lua o cafea neagră şi fuma un ciubuc după obiceiul turcesc şi apoi se punea la lucru păn la 12, când lua masa de amiază. După masă făcea o siestă şi apoi relua lucrul păn la 7, când îl suspenda şi petrecea cu familia păn la 10, când lua masa de sară, iar la 12 se culca (Tindal)" [119].

Referindu-se la comentariile prilejuite de portretul lui D. Cantemir de pe frontispiciul mănăstirii Sainte-Genevieve din Paris, cercetătorul Dragoş Moldovanu, într-un studiu destul de recent, menţiona: „Este greu de imaginat un mod mai sugestiv de a oferi un subiect de studiu ca acest ingenios exerciţiu psihologic. Cantemir, ca sinteză între Orient şi Occident, tentează, în primul rând, prin ideea simbiozei culturilor care par că constituie coordonatele lui spirituale"[120]. Autorul revine: „Judecată sub raport stilistic, opera lui Dimitrie Cantemir nu este o sinteză paradoxală a unor culturi antinomice, orientală şi occidentală, ci expresia firească a deplinei lor convergenţe sub semnul sincretic al barocului"[121].

În iulie 1714, Dimitrie Cantemir devine membru al Academiei din Berlin, fapt ce vorbea de la sine despre cunoaşterea şi recunoaşterea principelui moldovean de către înalte foruri ştiinţifice europene. În diplomă se menţionează ca un merit deosebit faptul că savantul şi omul de cultură Dimitrie Cantemir s-a consacrat studiului în vremuri tulburi, marcate de zângănitul armelor şi când monarhii căutau gloria numai pe câmpul de luptă. Spre marea sa laudă, după cuvântul lui Platon, Cantemir se dovedi nu numai „filosof între regi, dar şi rege între filosofi. Dar acest lucru, mai mult dorit decât nădăjduit pe vremea când Marte era mai puternic decât Muzele – se spune în Diplomă –, iată-l împlinit, de când preafericitul şi preaînălţatul Dimitrie Cantemir, principe al Imperiului Rusesc şi domn moştenitor al Ţării Moldovei, printr-o pildă pre cât de rară, pe atât de lăudabilă, şi-a legat numele de cel al cercetărilor ştiinţelor, şi prin alăturarea sa la societatea noastră, i-a adus acesteia cea mai aleasă podoabă şi strălucire. Ne bucurăm pe drept cuvânt pentru noul nostru succes şi recunoaştem cu veneraţie înclinarea demnă de cea mai mare laudă a principelui faţă de noi şi de cercetările noastre"[122].

Mitropolitul Eugenie, informează Ştefan Ciobanu, în *Dicţionarul scriitorilor laici ruşi* afirmă, desigur în cunoştinţă de cauză, că Dimitrie Cantemir cunoştea şi vorbea

---

[119] *Ibidem*, p. 23–24.

[120] Moldovanu D., *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident. Studiu de stilistică comparată*, Bucureşti, 1997, p. 5.

[121] *Ibidem*, p. 100.

[122] Măciucă C., *Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1962, p. 216–217.

persana, araba, greaca, latina, rusa, româna; destul de bine poseda limba slavă şi franceza[123].

Printre formulele sintetice în ce priveşte personalitatea şi creaţia lui D. Cantemir am vrea s-o remarcăm pe cea a lui Şerban Cioculescu, care arăta că „D. Cantemir – remarcă autorul – era un poliglot, iar savantul gândea ca un umanist de tip mixt, la răscrucea civilizaţiilor. Simţirea lui era însă a unui moldovean, însufleţit de cel mai fierbinte patriotism, în care se reflectau zările şi amintirile fericite ale adolescenţei moldoveneşti, hotărâtoare în formarea sensibilităţii"[124].

„Prin Cantemir – remarcă Virgil Cândea – Islamul a avut pentru prima oară în epoca modernă un cercetător şi un judecător european şi creştin din lăuntru lui."[125]

Cu toate că Dimitrie Cantemir poseda o experienţă lingvistică maternă mai limitată în timp decât cronicarii, marele cărturar „a folosit – vorba lui Perpessicius – însuşi sucul limbii şi înţelepciunii populare, trecute prin alambicul eruditei lui fantasii"[126].

3. Sinteze şi răspântii. Deja prima scriere tipărită a lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea* (1698) poartă amprenta vizibilă a interferenţelor şi contactelor interculturale la frontiera dintre Orient şi Occident. „Din această operă – scrie academicianul Virgil Cândea, unul dintre cei mai profunzi cercetători şi editori ai moştenirii ştiinţifice şi culturale cantemiriene – aflăm care era atunci primul inventar al cunoştinţelor sale: limbi străine, lecturi persane, greceşti, moldoveneşti şi latine, religioase şi laice. Aici ne dezvăluie modul său de a vedea lumea, omul, raportul dintre macro- şi microcosmos, oroarea sa pentru arivismul social al feudalilor hrăpăreţi, atitudinea sa rezervată faţă de asceză şi favorabilă vieţii laice. Din paginile *Divanului* desprindem preocupările literare ale tânărului învăţat, care păstra pe masă *Golestanul* lui Saadi alături de bătrânele manuscrise de-acasă, care împletea înţelepciunea lui Miron Costin cu cumînţenia lui Seneca, rigoarea lui Augustin cu morala reformată a lui Wissowaitus"[127]. Concluzia generală e una clară şi univocă: „Scris într-un centru important de cultură sud-est-europeană [la Constantinopol – *n.n.*], asociind elemente de gândire din răsăritul şi apusul continentului, publicat şi în limba greacă, *Divanul* aparţine prin temă, geneză şi destinaţie tezaurului comun al literaturii europene" [128]. Sunt citate în această scriere 154 de autori greci, bizantini, bulgari, ruşi, poloni, sârbi, latini, orientali, francezi, germani.

Cercetătoarea Ecaterina Ţarălungă menţionează că lista surselor documentare în opera lui D. Cantemir urcă la cca 250[129].

---

123 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 51.

124 Cioculescu Ş., *Varietăţi critice*, Bucureşti, 1966, p. 56.

125 Cantemir D., *Opere complete*, vol. VIII, tom. II, Bucureşti, 1987, p. XXXV.

126 Perpessicius, *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor (1948–1956)*, Bucureşti, 1957, p. 302.

127 Cantemir D., *Opere complete*, vol. I, *Divanul*, Bucureşti, 1974, p. IX.

128 *Ibidem*, p. XCIX.

129 Ţarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret,* Bucureşti, 1989, p. 322–334.

„Substanța bogată și nuanțată a acestei scrieri – remarcă, în altă ordine de idei Virgil Cândea –, în care sunt întrețesute, într-un interesant efort de sinteză, ideile raționalismului încă tânăr cu urzeala gândirii medievale în curs de prefacere, fac din prima lucrare a lui Cantemir cartea reprezentativă a unei epoci și a unei mari lupte de idei care avea să separe religiosul de laic și să aducă apoi triumful celui din urmă în cultura română și neogreacească."[130]

O formulă de sinteză în ce privește personalitatea complexă a lui Dimitrie Cantemir desprindem dintr-un studiu de proporții: „Modelul cultural al lui Dimitrie Cantemir – notează autoarea – cel după care se formase era unul bazat pe Antichitatea greco-latină și pe cultura orientală. Locul tradiției românești, apartenența sa la cultura universală erau ferm încadrate în tot acest ansamblu. Pe parcursul activității sale, citim în continuare, Cantemir i-a adăugat informații provenite din diverse modele ale umanismului occidental, îndeosebi italian și francez. Trebuie precizată în chip explicit aspirația spre Occident a acestui specialist în Orient. Intuia că, așa cum trecutul aparținuse Orientului, viitorul aparținea Europei" [131].

Asupra simbiozei spiritual-culturale Orient–Occident reflectate în opera lui Cantemir autoarea revine în repetate rânduri, întregindu-și și adâncindu-și formula inițială. Ca, de exemplu, în cazul de față. Meditând asupra rolului civilizator sau barbar al turcilor, aflați la frontiera Orient–Occident, D. Cantemir se dovedește în egală măsură receptiv pentru ambele tipuri sau modele de cultură și mentalitate. „În funcție de această dublă poziție se definesc ceilalți parametri ai geografiei lui Cantemir, iar încercarea de armonizare a informațiilor parvenite din surse orientale și occidentale definește mesajul său în totalitate." Constatând că *punctul de privelişte* însă, în toate cazurile, *a fost Moldova*, și *nu Constantinopolul*, Ecaterina Țarălungă consideră necesar să sublinieze, a câta oară, că D. Cantemir, din acest punct de vedere, „privea deopotrivă spre Orient și spre Occident". Cu toate acestea, remarcă autoarea, „nu putem să nu înregistrăm, din întreaga sa operă, faptul că mesajul Orientului a fost mai puternic decât cel al Occidentului" [132].

Alături de alți istorici literari, Ilie Minea vedea în marele cărturar moldovean o sinteză a influențelor străine cu viguroase tradiții autohtone. „Nu există zone culturale univoce în Moldova acestui veac (XVII) și deci Dimitrie Cantemir cu personalitatea sa nu aparține unei singure influențe culturale venite din afară. El apare tocmai ca realizarea cea mai fericită a concurenței curentelor culturale streine, care s-au exercitat asupra civilizației moldovenești în sec. XVII; toată activitatea lui nu reprezintă un anume curent strein, ci cultura moldovenească frământată de influențele streine, dar rămasă cu firea sa moldovenească." Tocmai de aceea, concluzionează același istoric, „n-a fost la noi conflict între civilizațiile care se concurau să câștige Moldova acelei vremi"[133]. În

[130] *Ibidem*, p. 93 (în continuare: Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir*).

[131] Țarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir*, p. 66.

[132] *Ibidem*, p. 137.

[133] Minea I., *Despre Dimitrie Cantemir*, p. 306.

această ordine de idei I. Minea amintește, și pe drept cuvânt, de cuvintele rostite de Nicolae Milescu Spătarul în fața unei frumoase panorame de primăvară de pe râul Enisei: „E așa de frumos, ca și când ar fi în Moldova", sau de cele ale lui Dimitrie Cantemir, chinuit de „dulcea dragoste de moșie"[134].

4. Marea Mediterană și problemele mondialismului cultural. Marea Mediterană, remarca Hegel, a fost și rămâne *un centru* cultural-economic-politic de coagulare nu numai a unei anumite zone politico-geografice, dar și o evidență reală și cu esențială pondere în structura civilizației mondiale. „America – nota el – este într-adevăr divizată în două părți legate între ele într-un sistem, care constituie însă o legătură cu totul exterioară. Dimpotrivă, lumea veche, aflată în partea opusă a Americii și despărțită de aceasta prin Oceanul Atlantic, este străpunsă de un golf adânc: Marea Mediterană. Cele trei continente ale lumii vechi sunt legate între ele printr-o legătură esențială, constituind o totalitate. Caracteristica lor stă în aceea că sunt așezate în jurul Mediteranei, dispunând astfel de un mijloc ușor de comunicare. *Căci fluviile și mările nu trebuie privite ca despărțind, ci unind. Anglia și Britania, Norvegia și Danemarca, Suedia și Letonia au fost legate între ele. Pentru cele trei continente, Marea Mediterană este deci elementul unificator și centrul istoriei universale* [*subl. n.*]. Grecia, forul luminos al istoriei, se află aici. Apoi, în Siria se află Ierusalimul, centrul iudaismului și creștinismului, iar spre sud-est de Ierusalim se află Mecca și Medina, leagănul inițial al credinței musulmane; spre apus se găsește Delfi, Atena și încă spre mai apus, Roma; în sfârșit, tot spre țărmurile Mediteranei se afla Alexandria și Cartagina. Marea Mediterană este astfel inima lumii vechi, deoarece ea o determină și-i insuflă viață. Fără Marea Mediterană nici nu s-ar putea închipui o istorie universală; ea s-ar asemăna vechii Rome sau Atenei, lipsite însă de forumul către care convergea totul. Întinsa Asie răsăriteană se află departe de desfășurarea istoriei universale și nu intervine în aceasta; la fel Europa nordică, care a intrat abia mai târziu în istoria universală și care n-a participat la ea în Antichitate; într-adevăr, istoria antică se limita în întregime la țările din jurul Mării Mediterane. Trecerea Alpilor de către Julius Cezar, cucerirea Galiei și legăturile stabilite prin aceasta între Germani și Imperiul Roman fac epocă în istoria universală, deoarece, prin acest eveniment, se pășește dincolo de Alpi. Asia răsăriteană și teritoriul transalpin constituie limitele extreme ale acelui agitat spațiu de mijloc din jurul Mării Mediterane – *începutul și sfârșitul istoriei universale, creșterea și declinul ei*[135].

Reflecțiile lui Hegel cu privire la rolul Mării Mediterane ca mediator și centru de coagulare a diferitor culturi și civilizații și-au găsit continuare în numeroase studii și cercetări apărute pe parcursul anilor. „Se știe bine – menționează filosoful și politologul francez contemporan Gérar Leclerc – că Europa este moștenitoarea mai multor tradiții culturale. Roma, elenismul, iudaismul, încă mai departe în timp, vechi civilizații ale Orientului Apropiat. Este una din urmașele civilizațiilor care au înflorit în jurul Mediteranei; Roma, Bizanț, Islam"[136]. Analizând evoluțiile ulterioare, autorul constată:

[134] *Ibidem*.

[135] Hegel F., *Prelegeri de filosofie a istoriei*, București, 1968, p. 87–88.

[136] Leclerc G., *Mondializarea culturală*, p. 48.

„Deplasarea drumurilor comerciale din Mediterană spre Atlantic însemna că întreaga Europă se elibera de poziția de marginalitate și periferie pentru a deveni o civilizație centrală și hegemonică. În secolul XVII, reorganizarea economiei mondiale va avea drept consecință sfârșitul complet al hegemoniei musulmane și nașterea dominației europene, atât pe plan economic, cât și politic și cultural. Începând din 1550, caracterul globalizant al Islamului a primit lovituri extrem de puternice"[137].

În altă ordine de idei autorul revine și își fundamentează și mai profund ideile principale pe care se axează mesajul cercetării. „Lucrările scrise în Occident – remarcă el – au început să privească Islamul cu oarecare respect începând din secolul XII, pe când Imperiul Bizantin traversa un moment de slăbiciune, atât în raport cu Islamul însuși, cât și cu Occidentul latin. Al doilea val de interes și curiozitate, mai mult de natură politică decât «științifică», s-a produs după înaintarea otomană în Europa de răsărit. În 1529, armatele lui Suleiman Magnificul atacă Viena. Amenințarea turcă asupra Europei va dura mai mult de două secole și jumătate. În 1683 are loc ultimul atac contra Vienei. Începe declinul Imperiului Otoman, declin determinat de inerția de care dă dovadă imperiul în domeniul tehnologic, dar și de sporul de putere adus Europei de descoperirea și exploatarea Americei și stăpânirea căii maritime spre India."[138]

Dimitrie Cantemir venea să reprezinte, ca savant și în multe privințe ca martor ocular al evenimentelor istorice observate și descrise, spiritul în proces de transformare și devenire a unei întregi epoci, oglindind și contopind – unde mai reușit, unde mai puțin reușit – un întreg ansamblu de culturi și civilizații riverane întinsului și diversului, din punct de vedere cultural și civilizațional, bazin al Mării Mediterane.

5. Dimitrie Cantemir și Renașterea. Dimitrie Cantemir își desfășoară activitatea în condițiile afirmării valorilor noii clase în ascensiune – *burghezia* –, în lupta ei crâncenă împotriva oligarhiei feudale în scopul de a întemeia valoarea umană nu pe naștere, ci pe merit, umanismul fiind „o reacție împotriva superiorității sociale a nobilimii feudale și împotriva misticismului medieval" [139]. Noțiunea de *umanism* în opinia lui Andrei Oțetea, din care am citat, „are două înțelesuri distincte: pe de o parte cuprinde ideea unei educații care-și propune să realizeze idealul de om desăvârșit, iar pe de altă parte înseamnă orientarea studiilor într-o anumită direcție, spre Antichitatea clasică, în care tipul omului ideal s-a realizat mai complet. Ideea de *humanitas*, care stă la baza acestei concepții, se completează deci prin credința că idealul despre om s-a realizat o singură dată deplin și, prin urmare, Antichitatea e singurul izvor din care trebuie să se inspire orice sistem de educație rațională. Umanism și clasicism sunt sinonime. Arta, literatura, știința și limbile greco-latine sunt expresia integrală, clasică (desăvârșită), a culturii umane" [140].

---

[137] *Ibidem*, p. 64.

[138] *Ibidem*, p. 73.

[139] Oțetea A., *Renașterea*, București, 1964, p. 237.

[140] *Ibidem*, p. 238.

Originea şi latinitatea neamului, lupta împotriva oligarhiei feudale pentru instaurarea unei monarhii ereditare, preţuirea şi valoarea inestimabilă a omului ca individ în opera lui Dimitrie Cantemir din teoriile şi practicile umanismului se trag.

Referindu-se la acest subiect, istoricul literar Ilie Minea ţinea să remarce că scopul pe care îl urmărea Dimitrie Cantemir în *Viaţa lui Constantin Cantemir*, de pildă, „era acelaşi cu intenţiile nutrite de autor în legătură cu *Hronicul* şi *Descriptio Moldaviae.* Dimitrie Cantemir voia să arate lumii ruseşti şi celeilalte Europe creştine că neamul românesc, că Moldovenii sunt un popor «foarte vechiu», cu un trecut bogat de glorie, că neamurile boiereşti din Moldova sunt înrudite cu familii mari europene, cu case împărăteşti şi princiare. Era aceasta o propagandă, care putea fi pusă alături de aceleia a humaniştilor din secolul XV. Aceştia voiseră să deştepte şi să întreţie viu interesul european şi să-l convergeze întru mântuirea Bizanţului politic şi cultural. Dimitrie Cantemir a arătat şi a dovedit lumii creştine că poporul românesc, că Moldovenii merită să fie ajutaţi să se refacă şi să se păstreze politiceşte, fiindcă astfel se izbăvea şi un colţ de civilizaţie” [141].

În opinia altui specialist în domeniu, Petru Vaida, „Umanismul a reprezentat în esenţă o cultură laică opusă culturii predominant bisericeşti a clasei feudale. Aceasta este trăsătura lui caracteristică cea mai generală: de aceea analiza umanismului unui autor înseamnă neapărat şi înainte de toate examinarea operei lui prin prisma laicizării culturii şi a conţinutului ideologic al acesteia, adică prin prisma laicizării culturii. Ca formă de reînviere sau renaştere a tradiţiilor culturii clasice greco-romane, umanismul Renaşterii a manifestat un vădit interes pentru imitarea operelor literare şi filosofice antice[142], însemnând în felul acestat cultul Antichităţii.

Renaşterea apare în felul ei ca o fază de tranziţie de la o perioadă istorică la alta. „Din însuşi faptul că umanismul este ideologia unei perioade de tranziţie, a tranziţiei de la economia orăşenească la cea capitalistă, decurge împletirea elementelor laice despre lume cu elemente ale ideologiei medievale. Chiar la unii umanişti italieni ideile laice se îmbină cu rămăşiţele gândirii teologice şi, pe de altă parte, nici umaniştii înaintaţi nu au atacat direct dogmele religiei. Cu atât mai contradictorii sunt concepţiile umaniştilor din ţările mai puţin avansate…”[143] De aici şi acel tip de cultură mozaicală, barocă, care domină în această perioadă istorică, când structurile şi mentalitatea feudală nu dispăruse, iar cea burgheză încă nu se instaurase. Opera lui Dimitrie Cantemir ilustrează pe deplin acest tip de civilizaţie tranzitorie.

Revenind, cercetătorul precizează: „În felul acesta, Cantemir trăind la confluenţa a două civilizaţii, cea europeană şi cea orientală-musulmană, format sub influenţa clasicismului latin şi elin, dar şi adânc cunoscător al culturii orientale, a ajuns la concepţia umanistă despre universalitatea sau unicitatea civilizaţiei umane”. Or: „Civilizaţia trece

[141] Minea I., *Despre Dimitrie Cantemir*, p. 269.

[142] Vaida P., *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, Bucureşti, 1972, p. 31–32.

[143] *Ibidem*, p. 35.

peste barierele etnice, dar şi peste cele confesionale şi religioase: şi un sultan turc poate fi un «elen», un om civilizat, dacă dă dovadă de sentimente nobile, de moravuri alese" [144].

Cât priveşte „trăsătura fundamentală specifică a umanismului românesc, nucleul însuşi în jurul căruia s-a cristalizat acest curent a fost teoria originii romane a poporului român, cu corolarul ei", unitatea de origine şi de limbă a lui [145].

Scrierile istorice şi filosofice ale lui D. Cantemir şi, în primul rând, lucrările sale din perioada maturităţii: *Descrierea Moldovei* şi *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* stau drept exemple elocvente şi în acest sens.

Întreaga operă a lui Dimitrie Cantemir este străbătută de spirit umanist. Nu numai faptul că scrie cărţi întregi în latineşte şi în greceşte, că subliniază originea romană a poporului îl aşază în rândul umaniştilor. Multiplicitatea preocupărilor ştiinţifice şi artistice pe care le reflectă opera lui, legătura organică între toate strădaniile creatoare ale omului, care se vede în activitatea lui, este caracteristică pentru umanism. În special, conceptul de civilizaţie este în opera lui Cantemir cel umanist. Pe când cronicarii dinaintea lui se minunau de cuceririle romanilor, de întinderea pământurilor stăpânite de dânşii, şi se mândreau de faptul că românii sunt urmaşii *stăpânilor* lumii, Cantemir, care păstrează acelaşi sentiment de mândrie, introduce în valorificarea originilor noastre conceptul de civilizaţie. *Putem să ne fălim cu strămoşii noştri, nu pentru că au fost cuceritori de state şi de popoare, ci pentru că sunt creatorii civilizaţiei clasice.* Cantemir avea un sentiment de înţelegere pentru arte; în palatul său de pe Bosfor adunase, după cum am mai menţionat, ca un principe al Renaşterii, marmore antice şi alte obiecte de artă. Când, în *Istoria Imperiului Otoman*, ajunge la bombardarea de către veneţieni a Panteonului din Atena, el exclamă: „Tocmai neamul cel mai civilizat al Italiei, veneţienii, au nimicit monumentele pe care barbarii le-au păstrat întregi, la Constantinopol şi la Atena". Prin urmare, monumentele de artă sunt mai de preţ decât biruinţa în războaie, ele trebuie respectate de oamenii civilizaţi[146].

Adept al *monarhiei luminate*, Dimitrie Cantemir luptă pentru un stăpânitor luminat şi înţelegător. Dacă *robul drept este mai tare ca tiranul strâmb*, fireşte că stăpânitorul drept are toată admiraţia lui. Domnul nu este de drept divin, el trebuie să ţină seamă de *gurile noroadelor* şi de *şoaptele gloatelor*, el nu trebuie să exploateze ţara şi pe supuşi, pentru *că pungile de bani sunt sudorile săracilor*"[147].

Nu în zadar, în ochii iluminiştilor francezi D. Cantemir apare drept un mare cugetător social, numele lui fiind înscris, alături de numele altor personalităţi celebre, pe frontispiciul mănăstirii Sainte-Geneviéve, transformată în timpul Marii Revoluţii Franceze din 1789–1794 în bibliotecă.

---

144 *Ibidem*, p. 132–133.

145 *Ibidem*, p. 46.

146 *Istoria literaturii române*, vol. II, Bucureşti, 1964, p. 638–639.

147 Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 84 (în continuare: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*).

6. Dimitrie Cantemir în viziunea unor celebrități. Unul din primii apreciatori ai lui Cantemir în occident a fost Voltaire. Marele filosof apreciază *relatările lui Cantemir cu privire la faptele trăite chiar de el* cel mai mult în toată *Istoria Imperiului Otoman.* „Socot – scrie el – că Demetrius Cantemir s-a făcut ecoul multor poveşti învechite, dar el nu a putut greşi vorbind de momente moderne pe care le-a văzut cu ochii şi de Academia în care a fost crescut."[148] Tot lui Voltaire îi aparţine caracterizarea: „El [Cantemir – *n.n.*] unea talentele grecilor antici, ştiinţa literelor şi acea a armelor"[149].[150*]

„Byron –, remarcă Giorge Pascu – a citit pe Cantemir, îl citează în Canto V şi VI din *Don Juan*, alăturea de Knolles şi de De Tott, ale cărui *Memorii* au apărut în englezeşte în 1786, îndată după publicarea lor în franţuzeşte…"[151]

După Voltaire şi Byron, Victor Hugo e a treia personalitate de atare nivel în cultura şi literatura europeană, care şi-a exprimat admiraţia şi preţuirea faţă de cărturarul moldovean, în special în legătură cu *Istoria Imperiului Otoman.* În plin secol al XIX-lea, marele scriitor francez scria că „barbaria mahomedană iese în relief de la Cantemir, pe marginea entuziasmului istoriografului turc, aşa cum este expusă în primele pagini la Zim-Zizimi şi la sultanul Murad."[152*] Acest scurt comentariu al lui Hugo atestă că marele scriitor francez, care la un timp a privit cu deosebit interes mişcarea de eliberare a grecilor de sub jugul turcesc la începutul secolului trecut (XIX), a căutat să se informeze asupra sensului evenimentelor, cunoscând opera lui Dimitrie Cantemir şi că a ştiut să deslueşască ceea ce nu apare superficial, „anume că, cel puţin, în partea întâi a *Istoriei Imperiului Otoman*, textul nu este al lui Cantemir, ci numai notele explicative, şi că autorul moldovean a tradus o compilaţie a lui Saadi Efendi din Larissa, supunând criticii sale paginile entuziaste ale turcului" [153].

Dimitrie Cantemir reprezintă în istoria noastră imaginea unui creator de cultură completă, a omului de ştiinţă medieval total. Pentru aceste calităţi deosebite el a fost şi rămâne apreciat drept una din personalităţile fondatoare ale neamului şi spiritualităţii lui. Însă adevărul nu ar fi complet dacă nu am menţiona faptul că marele cărturar moldovean, unele lucrări ale sale au fost receptate de anumiţi cercetători în anumite perioade de timp în contradictoriu. Cum a fost, de exemplu, cazul *Istoriei Imperiului Otoman*, care a devenit obiectul unei critici destul de dure, şi, s-o recunoaştem, destul de întemeiate, din partea istoricului german J. Hammer, el însuşi autor al unei *Istorii a Imperiului Otoman.* Criticile au apărut în *Journal Asiatique*, Paris, 1824. „Sunt puţine cărţi – notează recenzentul în termeni inconciliabili – care s-au bucurat de o reputaţie mai puţin meritată ca *Istoria Otomană* a principelui Cantemir. Ea a ocupat primul rang în-

148 *Ibidem*, p. 174.

149 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 541.

150 * Voltaire, *Oeuvres complètes*, t. III, ed. Didot, Paris, 1805, p. 421.

151 Pascu G., *Viaţa şi operele lui D. Cantemir: 26 octombrie 1673– 21 august 1723*, Bucureşti, 1924, p. 25.

152 * Hugo V., *La lègende des siècles*, 1859, Prefaţă.

153 Bădărău D., *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1972, p. 173–174.

tre lucrările care au întrupat până acum în Europa numele de istorie otomană şi a fost o autoritate în tot ce priveşte evenimentele istorice, moravurile şi limba turcilor. Nu numai în Rusia, unde a scris autorul, cartea aceasta a trecut drept un oracol, dar şi în Germania, în Franţa şi chiar în Anglia." Reproşul principal constă în faptul că *Istoria Imperiului Otoman* a lui D. Cantemir n-ar fi decât o compilaţie din Saadi Efendi, un cronicar din secolul al XVII-lea. Concluzia generală: „Această istorie s-a bucurat greşit de o reputaţie uzurpată".

Recunoscând că „erorile istorice, în special cele de cronologie", abundă în *Istoria Imperiului Otoman*, istoricul P.P. Panaitescu, în concordanţă cu mulţi alţi cercetători, ţine să sublinieze, şi pe deplin întemeiat, că în cazul de faţă importă nu atât istoria propriuzisă a *Imperiului Otoman*, cât comentariile şi notele lui Cantemir la această istorie, martor ocular şi participant al cărora a fost. Or aceste comentarii şi note reprezintă în sinea lor o valoare istorică şi cognitivă aparte şi deosebită[154].

Mai bine de un sfert de mileniu distinşi cărturari şi oameni de ştiinţă urcă pas cu pas treptele spre edificiul Dimitrie Cantemir în temerara tentativă de a-i pătrunde tainele şi a-i contura dimensiunile. Au fost elaborate zeci şi sute de studii şi cercetări competente; au apărut numeroase ediţii ale scrierilor cantemiriene, însoţite de comentarii şi analize erudite şi profesionale, printre care serialul de *Opere* ale principelui-domnitor mai întâi în 8 volume (1888–1901), efectuat de un colectiv de colaboratori în frunte cu acad. Gr. Tocilescu (1850–1909), iar apoi în 9 volume cu tomuri şi subtomuri (ediţia continuă), iniţiat de Virgil Cândea şi colegii săi de la Academia Română, în anul 1974.

Cu toate acestea, complexul şi multidimensionalul Dimitrie Cantemir continuă să rămână un miracol în cultura noastră, în multe privinţe nedesţelenit şi neasimilat. Pentru a-l înţelege pe acest erudit de geniu, e nevoie *să te înalţi* la nivelul vastelor lui cunoştinţe şi preocupări, ceea ce nu îi este dat fiecăruia să atingă un atare nivel. Apoi, pentru a-i aprecia virtuţile şi meritele deosebite în timp şi spaţiu, trebuie *să cobori* în realităţile unei lumi care demult s-a consumat, dar vestigiile căreia continuă să dăinuie şi alimentează prezentul în desfăşurare, plin de virtuţi, dar şi de păcate, prezent pe care îl traversăm cu toţii.

Istoricul literar Ion Rotaru formula, acum câţiva ani, un gând pe cât de simplu, pe atât de productiv. „În vremea noastră – menţionează el –, ea [*Istoria ieroglifică – n.n.*] însă trebuie recitită şi reconsiderată sub alte unghiuri de vedere, cu totul noi, moderne. Şi tocmai valoarea istorico-documentară interesează mai puţin, prin comparaţie cu geniul imaginativ şi atât de prodigioasa retorică rezultând din focul mirific al cuvintelor, ridicând opera cu mult deasupra intrigilor joase de epocă ce-i stau la origine."[155]

Extrapolată asupra întregii activităţi cultural-literar-ştiinţifice, s-ar putea constata că miracolul Dimitrie Cantemir continuă să rămână în multe privinţe un teren nedesţelenit şi un tezaur neasimilat până la capăt de cercetători concreţi, dar

---

[154] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir*, p. 173–175.

[155] Rotaru I., *O istorie a literaturii române*, vol. I, *De la origini până la Epoca Luminilor*, Galaţi, 1994, p. 361.

și de generațiile în succesiune. Fiecare generație și fiecare cercetător descoperă și redescoperă noi zone și noi semnificații în necuprinsul ocean al gândirii, înțelepciunii și imaginației cantemiriene. Cercetătorii se pomenesc de fiecare dată într-un labirint enorm de epoci, tradiții, culturi, zone geografice, mentalități și psihologii, pentru fiecare domeniu în parte se cereau și se cer întreprinse eforturi enorme pentru a pătrunde în interiorul acestei diversități greu de cuprins și de subordonat intelectului uman contemporan. Și mai grea e misiunea, în baza acestui material primar – divers și mozaical – de a crea imaginea întregită și unitară a omului integral care a fost Dimitrie Cantemir, personalitate culturală de rang european, enciclopedist, scriitor umanist de o fascinantă imaginație și forță creativă, domnitor și diplomat iscusit al vremii sale, cetățean și patriot devotat al pământului și meleagurilor natale. Cunoașterea și aprofundarea cunoașterii acestui labirint rămâne și în continuare o sarcină de primă importanță pentru studierea trecutului cultural-spiritual, inclusiv a vastei moșteniri cantemiriene. Cercetările concrete și sintezele lui Cantemir s-au născut într-un context istoric real și reflectă o anumită stare de lucruri, un anumit nivel metodologic și de gândire. În primele decenii ale sec. al XIX-lea, germanul J. Hammer demonstrase deja nivelul depășit și perimat al *Istoriei Imperiului Otoman* sub diferite aspecte: faptologic, cognitiv, interpretativ. Ceea ce rămâne însă mereu actual și veșnic nedepășit în creația marelui nostru cărturar și umanist este forța creativă a spiritului cantemirian, adâncimea penetrării intelectului acestui om de geniu în sferele fundamentale ale existenței individului și societății indiferent de epoci, clase, culturi, mentalități. Inteligența strălucitoare a lui D. Cantemir se înalță triumfător și irezistibil asupra tuturor celorlalte atribute și facultăți ale regnului uman. Căci, ca s-o încheiem cu o zicere înțeleaptă din Cantemir: „În casa mare nu numai de aur și argint, ci și de lemn și de lut trebuiesc vase".

CAPITOLUL VII

DOAMNELE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Casandra „era înzestrată cu toate calitățile specifice jumătății femeiești. Frumusețea plină de grație era cea mai puțin desăvârșită din perfecțiunile acesteia, în comparație cu rara ei cumpătare şi marea putere de înțelegere. Îi plăcea lectura, nu uita sa facă eforturi pentru familie şi pentru educația copiilor săi."
(Nicolai Bantâş-Kamenski despre Casandra)

Fiicele cneazului I. Trubețkoi „Din cea mai fragedă copilărie au primit o atât de aleasă educație, încât după revenirea în Rusia puteau să-i jeneze ăn această privință pe mulți dintre ruşi."
(Weber, călător german, sec. XVIII)

1. CASANDRA CANTACUZINO-CANTEMIR (?–1713)

Prima soție a lui Dimitrie Cantemir a fost Casandra Cantacuzino, cea de-a doua fiică a cunoscutului domn muntean Șerban Cantacuzino (1678–1688) și a doamnei sale Maria.

Data exactă a nașterii ei este necunoscută, de aceea informațiile indirecte, care apar sporadic în izvoarele vremii, au dus la opinii diferite în rândurile istoricilor. De cele mai multe ori data nașterii și, respectiv, vârsta domniței Casandra este raportată la cea a lui Dimitrie Cantemir. Pornind de la cele scrise în *Vita Constantini Cantemyrii*, precum că în anul când tatăl lui trebuia să-l trimită ostatic la Constantinopol (dată, care din nou a trezit discuții și opinii diferite), el avea 12 ani, iar domnița Casandra – 7 ani[1]. În aceeași lucrare viitorul principe vorbește despre trimiterea lui pentru prima dată ostatic în capitala otomană în al patrulea an de domnie a lui Constantin-Vodă, de unde rezultă că evenimentul se producea prin 1688[2]. Un simplu calcul de altfel efectuat deja, ne duce spre gândul că Dimitrie s-ar fi născut în 1675/1676, iar Casandra – în 1681/1682[3]. Dacă pornim de la vârsta arătată în biografiile lui D. Cantemir, precum că la 1713, când se stingea din viață, Casandra avea „30 de ani”[4], atunci reiese că s-ar fi născut în 1683. După unii genealogiști, Casandra moare la vârsta de 32 de ani[5], ce ar însemna că ea s-a năs-

---

1 Cantemir D., *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldoviae principis*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, București, 1996, p. 153 (în continuare: Cantemir D., *Viața*).

2 *Ibidem*, p. 167.

3 Pippidi A., *Note și comentarii*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, partea I, București, 1996, p. 234, nota 149; p. 240, nota 212. Același istoric în aceeași lucrare se contrazice indicând și alți ani de naștere a Casandrei, fiind vorba de 1672–1673 (*Ibidem*, p. 230, nota 101).

4 *The Life of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia*, in *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*. Translated into English bz N. Tindal, Part II, London, 1735, p. 457; *Жизнь Димитрия Кантемира, князя Молдавскаго*, в кн.: Димитрия Кантемира, бывшаго князя в Молдавии, *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя*, Москва, 1789, с. XVIII.

5 *Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino*, publicată și adnotată de N. Iorga, București, 1902, p. 255; Zotta S., *Despre neamul Cantemireștilor*, în IN, Iași, fasc. VIII, 1930, p. 214.

cut prin 1681. În consecință, aceste informații și calcule par să arate că domnița Casandra s-ar fi născut în anii 1681/1683, de unde conchidem că s-a căsătorit cu Dimitrie (1699) la vârsta de 16-18 ani. Pe de altă parte, ținând cont de opinia destul de argumentată că Dimitrie s-ar fi născut în cursul anilor 1673/1674[6], ar reieși că diferența de vârstă dintre el și Casandra ar fi mai mare, constituind circa 8-10 ani.

Dacă primii ani de copilărie și educație dintre cele mai alese ale Casandrei au trecut în liniște și pace la curtea domnească a tatălui ei din București, între care și bucuria nunții (24 ianuarie 1688) a „frumoasei și înțeleptei" sale surori mai mari – Smaragda, apoi în scurtă vreme au survenit un șir de evenimente cu „mare jale și cu multe lacrămi vărsate", între care moartea surorii, la cinci luni după căsătorie[7] și decesul neașteptat al tatălui ei la 28 octombrie 1688.

Urmându-l în scaun pe Șerban Cantacuzino, noul domn Constantin Brâncoveanu[8] (1688–1714) a lăsat intacte văduvei Mariei doamna, „fiului său Iordache [Gheorghe – *n.n.*]" și celor „patru cocoane", între care și Casandra, toate averile. O sursă narativă din epocă consemna că „Constantin-Vodă [Brâncoveanu – *n.n.*] încă nu i-au lăsat să fie atâta obidiți, precum au fost mai nainte alte doamne rămase sărace de domnii lor, ci le-au dat mare cinste. Si n-au lăsat pre doamna să o bântuiască cineva, ci o au lăsat în casele ei, să se odihnească cu coconii ei și să-și ție satele și moșiile și tot ce va avea, cu bună pace"[9]. Această stare de lucruri însă nu a durat multă vreme, căci au venit alte zile de neliniște și peregrinări, fiind provocate de faptul că fratele ei Gheorghe prin susținerea unei grupări boierești a fost implicat în rivalitățile pentru tronul Țării Românești. Gruparea a suferit înfrângere, fiind ridicat în scaun vărul său Constantin Brâncoveanu, iar Gheorghe cu surorile, între care Casandra și maica lor, Maria doamna, luându-li-se multe din avutul lor, mai ales bani, au fost puși sub arest la Drăgănești. În toiul acestor evenimente ginerele lui Șerban-Vodă, Grigore Băleanu, se afla de mai multă vreme cu o misiune din partea voievodului său la împăratul austriac. Auzind de cele întâmplate în Țara Românească, el a rămas „la nemți, …la Sibiu". După un an de zile, acesta susținut de un întreg corp de armată austriacă a intrat în Țara Românească ocupând Bucureștiul, iar Brâncoveanu cu întreaga sa curte s-a retras la 8-9 ceasuri distanță de capitală. Profitând de ocazie, Gheorghe, feciorul lui Șerban-Vodă, de „cum au înțeles c-au trecut nemții… în Țara Muntenească, de vin la București…", fugi de sub pază și le ieși în întâmpinare. În scur-

---

6 La această opinie aderăm și noi. Vezi compartimentul *Considerente privind data nașterii* a lui Dimitrie Cantemir în volumul de față.

7 Prima a fost „frumoasa și înțeleapta" Smaragda (Zmaragda, Manda), căsătorită la 24 ianuarie 1688 cu Grigore Băleanu, decedată în luna mai a aceluiași an de o „boală grea și fără leac". Înmormântată la Cotroceni. (*Istoria Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, în *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, studiu introductiv de E. Stănescu, vol. I, București, 1961, p. 212 (în continuare: *Istoria Țării Rumânești*); Popescu R., *Istoriile domnilor Țării Românești*, în *Ibidem*, p. 465).

8 Acesta era nepot de soră al lui Șerban Cantacuzino și văr drept cu copiii acestuia, între care și Casandra. Vezi anexa *Neamul Cantemireștilor. Arbore genealogic* în volumul de față.

9 *Istoria Țării Rumânești*, vol. I, p. 221.

tă vreme a fost eliberată şi doamna[10] împreună cu fiicele sale, care cu toţii s-au retras la Braşov, unde au rămas până în 1699. De aici Maria doamna a întreţinut legături sporadice cu Constantin-Vodă cel Bătrân, iar după moartea acestuia cu fraţii Antioh şi Dimitrie în vederea atât în apropierea lor în plan politic (fiind şi unii şi alţii adversarii lui Brâncoveanu), cât şi a încheierii unei alianţe matrimoniale, logodindu-i în taină încă în 1697 pe cei doi tineri Dimitrie şi Casandra.

Este interesant faptul că la urcarea în scaunul Moldovei a lui Antioh Cantemir în decembrie 1695, acesta fiind „neînsurat… auzind de fetele lui Şerban-Vodă, ce au fost domn în Ţara Rumânească, carele era cu mumă-sa şi cu fratele-său fugit în Ardeal, … că sânt frumoase, iscusite, au cerut de la mumă-sa, doamna lui Şerban-Vodă, să-i dea o fată, să-i fie doamnă". Deşi Maria doamna „au fost bucuroasă să-i dea o fată…" aceasta nu s-a realizat, deoarece „prinzând de veste domnul Ţării Rumâneşti …n-au îngăduit", trimiţând scrisori pline de scorneli în toate părţile[11]. Ceva mai târziu, Antioh-Vodă consolidându-se în scaun, dar şi fiind foarte atent la mişcările rivalului său din Valahia, în taină a revenit la legăturile cu Maria doamna, de astă dată căutându-i mireasă fratelui său Dimitrie.

Reluând firul povestirii de mai sus, fie la îndemnul lui Antioh-Vodă, fie la insistenţa fratelui său Dimitrie, pe parcursul anului 1698 între cei doi a fost reluat subiectul în privinţa căsătoriei celui din urmă. Deşi părinţii au încercat să-i logodească pe cei doi tineri, pe când erau copii[12], nu se ştie dacă aceştia s-au văzut vreodată până la aducerea domniţei Casandra la Iaşi. După câte se vede, fie că şi-au trimis reciproc portretele iconografice, cum se obişnuia în societatea înaltă de atunci, fie că au dat crezare celor povestite cum ar fi arătat cei doi tineri.

Dacă domniţa Casandra, ajunsă la maturitate, era într-adevăr „frumoasă şi iscusită", precum arăta cronicarul, de altfel, ca şi surorile sale, şi dacă se asemăna cu tatăl ei, Şerban Cantacuzino[13], atunci ea trebuia să fi fost frumoasă, de statură înaltă, cu ochi mari, plini de lumină şi înţelepciune, harnică, darnică şi milostivă. Mirele ei Dimitrie, deşi om scund, conform unor descrieri verbale, la chip avea o înfăţişare deosebit de plăcută, încât ar trebui să credem că cei doi tineri erau un cuplu aproape ideal.

Domnul Moldovei şi-a asumat toată răspunderea în asigurarea negocierilor cu Maria doamna, iar mai târziu şi pregătirile de nuntă. Se pare pe parcursul aceluiaşi an (1698), Antioh Cantemir a tatonat terenul trimiţând la judele de Braşov pe vornicul Pu-

[10] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O seamă de cuvinte*, ed. I. Iordan, ed. a II-a, Bucureşti, 1959, p. 102 (în continuare: Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*), p. 102–104.

[11] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717 (Cronica Anonimă despre Brâncoveanu)*, în *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, studiu introductiv de E. Stănescu, vol. II, Bucureşti, 1961, p. 321. De altfel, „domnul Antiohie-Vodă, dacă s-au făcut acestea zăticniri, au căutat în ţara lui o fată tânără şi frumoasă, fiica lui Dumitraşco Ceaurul, şi au luat şi-i este doamnă" (*Ibidem*).

[12] Vezi şi compartimentul *Copilăria şi adolescenţa. Educaţia şi instruirea. Logodna* în volumul de faţă.

[13] Acesta era „om mare de stat, cu ochii ca de bou, harnic, darnicu, milă făcè mare la streini, la slujitori. Cheltuiè mult, să-ş facă nume, iar nu să strângă"; vezi Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*). Chipul său s-a păstrat şi în fresca de la mănăstirea Hurezu şi în biserica domnească din Târgovişte.

reci, încercând s-o aducă pe domniță Casandra la Iași. După mai multe încercări, o ocazie mai fericită se ivi după serbarea Crăciunului, în 1699, când Antioh-Vodă a trimis pe vreme de iarnă „…pe Vasâlie Pureci, vornicul dinspre doamna, cu taină, în Țara Ungurească, la doamna lui Șerban-Vodă [Cantacuzino – *n.n.*], de au dat doamna pe fiică-sa, domnița Casandra, de au adus-o să o iè frate-său, Dumitrașco beizădè…". Acțiunea nu era lipsită de risc, căci, cu toate că aducerea domniței era făcută cu știrea „ghenărarului de Brașov", acesta din urmă „să fierè, că să temè de Brâncovanul. Că Brâncovanul avè mare cinste și trecere la împăratul nemțescu [austriac – *n.n.*], și nu era cu voia Brâncovanului să o iè Dumitrașco beizădè". În cele din urmă, trimisul lui Antioh, isprăvi treaba cât se poate de bine și o aduse pe domniță „…la Ieși, i-au dat gazdă la Iordache Rusăt vistiernicul, fiindu-i neam"[14].

Celelalte pregătiri de nuntă le isprăvi însuși domnul Moldovei, care „au răpedzit la Țarigrad de i-au făcut știre, de au vinit frate-său Dumitrașco…". Toate acestea au luat un timp, căci nunta avu loc „după Ispas [în luna mai[15]] în al patrulea an a domniei lui Antiohi-Vodă, la velet 7208 [mai curând 7207 (1699) – *n.n.*], au făcut nuntă, în târgu în Ieși, domnească, după obiceiul domnilor"[16], nănaș fiindu-le însuși voievodul țării Antioh și doamna sa Ecaterina.

Ion Neculce, martor ocular la aceste evenimente, pe de o parte, descrie cu multe amănunte și chiar indignare durata peste seamă de mare (trei săptămâni), însoțită de o risipă nesăbuită, a nunții lui Constantin Duca cu fiica lui Brâncoveanu, Maria, în 1693[17], iar pe de alta – nunta lui Dimitrie Cantemir cu Casandra Cantacuzino, prezentând-o mult mai laconic, ceea ce arată că a fost una modestă. După cum descrie în continuare Neculce evenimentele, rivalii Cantemireștilor s-au văzut nevoiți, cel puțin pentru un timp, să se împace cu această nouă situație, or, în urma celebrării nunții, Dimitrie se văzu ginere al unui domn muntean și, prin urmare, putea real pretinde la scaunul Țării Românești, adică prin această căsătorie Dimitrie Cantemir urmărea direct sau indirect și anumite scopuri politice.

Un alt eveniment deosebit în viața familiei lui Dimitrie a fost nașterea la 29 aprilie 1700 a primului său copil – Maria. La începutul verii, aceluiași an „s-au ridicat și Dumitrașco beizadè din Iași cu doamnă-ș și cu tot agărlâcul său, și s-au dus la Țarigrad, să trăiască acolo"[18]. Acest din urmă an s-a soldat pentru tânăra familie și cu evenimente mai puțin plăcute, ar fi mazilirea fratelui său Antioh la 14 septembrie 1700, eveniment care punea tânăra familie în fața unor dificultăți de ordin material, dat fiind faptul că Dimitrie nu mai reprezenta domnia Moldovei pe lângă sultan și a trebuit să părăsească Bogdan seraiul, reședința reprezentanței moldovene la Constantionopol, aceasta fiind

---

[14] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 143.

[15] Uricariul A., *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ed. G. Ștrempel, vol. II, București, 1994, p. 192.

[16] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 144.

[17] *Ibidem*, p. 120–121.

[18] Neculce I., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 150.

ocupată de trimişii noului domn Constantin Duca. Unde mai punem că şi fratele Antioh, adus de curând de turci la Istanbul, trebuia să poarte de grijă familiei sale şi totodată să se apere de intrigile provocate de cei de la Iaşi şi Bucureşti, cât şi de cei din anturajul sultanului contra fraţilor Cantemireşti.

Din păcate, în lipsa unor informaţii concrete despre Casandra în perioada 1700–1710, putem admite că ea s-a dedicat întru totul soţului şi copiilor săi; pe lângă Maria, a avut grijă de Smaragda, Matei, Constantin, Şerban şi Antioh, născuţi în aceşti ani[19]. Putem doar admite că doamna Casandra prin educaţia şi gustul ei rafinat a jucat un rol important nu numai în creşterea şi educaţia odraslelor sale, dar şi în amenajarea şi mobilarea palatelor, în care a locuit familia lui Dimitrie Cantemir. Cu câtă căldură şi ospitalitate primea oaspeţii, cât de elegantă şi inteligentă se prezenta alături de soţul ei la întrevederile şi recepţiile de la ambasadele străine de la Constantinopol. Într-un fel sau altul, toate evenimentele şi trăirile soţului ei din această perioadă au trecut şi prin inima şi sufletul acestei femei.

După numirea la 18 noiembrie 1710 a lui Dimitrie Cantemir în tronul Moldovei, acesta în mare grabă plecă spre Iaşi, iar Casandra mai zăbovi un timp scurt la Constantinopol pentru a pune în ordine anumite lucruri legate de părăsirea palatului lor şi sosi cu întreaga familie în „dechemvrie în 23 dzile" la Iaşi[20], în ajun de Crăciun, după oficializarea înscăunării soţului ei.

În afară de grijile familiei, ea s-a văzut atrasă în iureşul evenimentelor legate de activitatea lui Dimitrie, împotmolit până peste cap de o sumedenie de probleme ce nu sufereau amânare de ordin intern, dar mai ales de ordin extern în legătură cu deschiderea rivalităţilor ruso-otomane.

Dacă iarna lui 1710–1711 şi primăvara devreme au trecut destul de liniştit pentru tânăra doamnă, apoi pe măsură ce se apropiau oştile ruseşti de hotarul Ţării Moldovei şi concomitent au fost întreprinse anumite acţiuni în vederea pregătirii pentru viitoarele confruntări armate de către partea otomană neliniştea s-a strecurat şi în palatul domnesc. Deoarece în scurtă vreme capitala ţării putea fi atacată de o parte şi de alta, domnul hotărî că e mai nimerit ca doamna Casandra cu copiii şi jupânesele boierilor să treacă după zidurile mănăstirii Cetăţuia din preajma Iaşiului, unde în caz de primejdie se va retrage şi el. În funcţie de cum se vor derula evenimentele, atmosfera devenea tot mai tensionată, aducându-se informaţii contradictorii, căci nu se ştia cu siguranţă care unităţi vor ajunge primele în capitală. Dimitrie dintru început hotărî ca doamna şi alte jupânese să fie păzite la Cetăţuia de „o sută de siimeni cu doi bulucbaşi mai de credinţă…", iar în caz de mare primejdie aceştia s-o însoţească spre pasul Oituzului[21], de unde vor trece în Transilvania, unde vor fi în siguranţă. Dat fiind faptul că a ajuns la Iaşi un corp de oaste rusească, care punea sub pază cetatea de scaun a Moldovei, nu s-a

[19] Despre aceştia vezi compartimentul *Descendenţii lui Dimitrie Cantemir* în volumul de faţă.

[20] Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, în Costin N., *Opere*, vol. I, Iaşi, 1976, p.313.

[21] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 216.

mai recurs la acest plan şi doamna a rămas la Iaşi, unde s-a alăturat soţului ei în ceremonia de întâmpinare în iunie 1711 a înaltelor feţe împărăteşti ruse. Dacă Dimitrie i-a acordat toată cinstea şi atenţia ţarului Petru cel Mare, apoi Casandrei doamna i-a revenit onoarea de a se întreţine cu ţarina Ecaterina. Evenimentul întâlnirii celor două luminate doamne este descris de cronicarii vremii. De exemplu Nicolae Costin relatează că la 24 iunie: „împăratul [Petru cel Mare – *n.n.*] cum s-au adunat [întâlnit – *n.n.*] cu boierii [moldoveni – *n.n.*] de la Prut au purces numai cu curtea lui şi au venit la Eşi când apunea soarele şi au mărsu în curtea cea domnească, iară pre urma lui au sositu şi împărătiasa lui ca la un ceas de noapte… Şi doamna lui Dumitraşco-Vodă atunci să adunasă cu împărătiasa şi i-au dăruit împărătiasa un leftu [colier – *n.n.*] de aur cu lanţuh şi cu pietri scumpe de i-au pus în grumadz”[22]. Acest giuvaer având în centru pictat portretul lui Petru I în tinereţe încrustat cu diamante, era una dintre cele mai înalte distincţii acordate unor persoane din partea ţarului şi a ţarinei. Se vede că Casandrei i-a plăcut mult această podoabă, purtând-o permanent până la sfârşitul vieţii[23].

Ţarina Ecaterina I, soţia lui Petru I

Ordinul lui Petru I dat lui Dimitrie Cantemir şi Casandrei

A doua zi Dimitrie voievod dădu ospăţ în cinstea ţarului în casa mare a palatului, iar în acelaşi timp „şi împărătiasa aşijderea cu doamna lui Dumitraşco-Vodă în casa cea

[22] Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, p. 329.

[23] *Жизнь Димитрия Кантемира, князя Молдавскаго*, в кн.: Димитрия Кантемира, бывшаго князя в Молдавии, *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя*, Москва, 1789, с. 317.

mică s-au ospătat”[24]. Spre sfârşitul ospăţului din „casa mare” cei doi monarhi au venit în „casa mică” alăturându-se doamnelor[25].

Zilele de frumoase întrevederi cu înaltele feţe împărăteşti trecură repede şi după praznicul Sf. Petru şi Pavel, D. Cantemir şi Petru cel Mare se văzură nevoiţi să revină la treburile lor legate de desfăşurarea în continuare a acţiunii militare întreprinse contra otomanilor. În acest scop, ei trebuia să purceadă în jos pe Prut spre locul de dislocare a grosului oastei ruseşti, la Ţuţora. În legătură cu aceasta, din nou, a fost ridicată în primplan problema distinselor doamne, a Casandrei şi a împărătesei Ecaterina. Dacă dintru început se credea că cele două doamne vor rămâne la Iaşi, sub o pază sigură, apoi Petru hotărî că împărăteasa va merge cu el. Cât priveşte Casandra şi copiii, boierii, între care şi Ion Neculce, insistau „că acmu-i vreme de nepace…”, că ar fi mai bine „să o trimită la Hotin sau la Cameniţă” , ceea ce domnul Moldovei nu a acceptat, Casandra rămânând în Iaşi, în grija lui Ilie Abaza, vornicul dinspre doamna. Mai târziu, când oastea ruso-moldovenească, în frunte cu cei doi monarhi, a fost încercuită de turci, D. Cantemir a regretat mult că nu a urmat sfatul boierilor. La un moment dat, negăsind pe nimeni să străbată încercuirea, el era gata, cu preţul vieţii, să îmbrace haine turceşti, să ajungă la Iaşi pentru ca să-şi scoată doamna şi copiii din capitală şi s-o puie în afară de orice primejdie. După cum arată cronicarul, participant la lupta de la Stănileşti, D. Cantemir i-a împărtăşit neliniştea împăratului Petru cel Mare, iar acesta din urmă nu i-a permis să plece, deoarece putea să nimerească în mâinile turcilor, consolându-l totodată că nu se va întâmpla nimic cu doamna[26]. Într-adevăr, deşi situaţia era critică, turcii şi tătarii nu au reuşit să ajungă la Iaşi. După încheierea păcii de la Stănileşti, precum au convenit cu Petru cel Mare, D. Cantemir, „însoţit de 200 de moscali”[27], a revenit la Iaşi pentru două zile (14–15 iulie) să-şi ia soţia şi copiii şi ceea ce va mai reuşi din lucruri şi urma să se alăture („luni iulie 16 … cu toată casa lui”) obuzului împărătesc, care lua calea spre adâncurile Imperiului Rus[28]. Deşi D. Cantemir cu ai săi au reuşit să treacă cu bine dincolo de Nistru, zilele de nelinişti au continuat să persiste, deoarece după despărţirea de grosul oastei ruseşti, în frunte cu ţarul, el a trebuit să ţină calea spre Kiev „pre la Nemirova, prin câmpu pustiiu, că pre acolo era atunce locul pustiiu, numai cu cele 200 de draguni şi cu moldovenii, câţi era cu dânsul”[29], menţinându-se primejdia de a fi atacaţi de tătari şi zaporojeni, care, după cum s-a dovedit mai târziu, primiseră poruncă să-l prindă pe domnul hăinit al Moldovei[30].

Deosebit de obositor s-a dovedit a fi drumul pentru Casandra doamna, care pe lângă grija pentru cei 6 copii ai săi minori (Maria împlinise 11 ani, Smaragda – 10, Matei –

[24] Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei, 1709–1711*, p. 329.
[25] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 227.
[26] *Ibidem*, p. 242.
[27] *Ibidem*, p. 251.
[28] Costin N., *Letopiseţul Ţării Moldovei Ţării Moldovei,1709–1711*, p. 339.
[29] Neculce I., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 255.
[30] *Ibidem*, p. 256.

8, Constantin – 6, Şerban – 5, iar mezinul Antioh trecuse de 2 ani), mai era în a opta lună de sarcină[31] şi prin urmare avea nevoie nu numai de îngrijiri speciale, de linişte, dar şi de un loc mai sigur unde putea să aducă pe lume pruncul. Această îngrijorare fiind împărtăşită soţului, Dimitrie găsi de cuviinţă să se adreseze printr-o scrisoare specială din 2 august 1711 cancelarului Golovkin[32], prin care ruga să i se permită să se oprească şi să i se creeze condiţii familiei sale la Kiev cu asigurările securităţii materiale şi militare. Nu se cunoaşte dacă Casandra a născut la Kiev, unde Dimitrie cu ai săi s-au oprit pe două săptămâni, sau la Harkov, unde au primit de la autorităţile ţariste toate cele necesare pentru viaţă şi unde se credea că vor rămâne pentru totdeauna. După unii istorici, Casandra a născut în acel sfârşit de vară sau început de toamnă, după unii doi fii gemeni (Petru şi Ion), iar după alţii – ar fi născut în 1711 un fiu, iar un altul în 1712, pe când era la Harkov[33] şi care în acelaşi an au murit[34].

În Rusia ea se pare a fost inclusă în anturajul curţii împărătesei[35], semn de înaltă apreciere a originii sale princiare.

Fie drept urmare a puternicilor stresuri, prin care a trecut, fie din cauza drumului îndelungat şi obositor, a naşterilor frecvente în condiţii grele, dar şi măcinată de dorul de patrie şi de rudele apropiate, Casandra doamna se îmbolnăvi grav „de fruguri”[36]. Din nefericire, la Harkov, pe acea vreme nu s-au găsit nici medici şi nici medicamentele necesare, Dimitrie fiind nevoit să apeleze la autorităţi pentru a fi aduse acestea de la Moscova. În legătură cu situaţia dată, documentele vremii atestă un „dragun cu medicamente” şi „un medic grec” trimis de la Moscova[37]. Dat fiind faptul că starea sănătăţii Casandrei se înrăutăţea de la o zi la alta, Dimitrie hotărî să plece, în pofida iernii, cu întreaga familie la Moscova, unde spera să găsească toate cele necesare pentru a-i salva viaţa soţiei. Anterior, în acest scop, el făcu demersurile necesare către autorităţi, permiţându-i-se stabilirea la Moscova. Încă din toamna anului 1711, din porunca lui Petru I pentru Dimitrie au fost căutate case de locuire la Moscova. După ce a respins mai multe variante propuse şi chiar amenajate în acest scop de către autorităţile moscovite[38], fostul principe sub presiunea împrejurărilor a acceptat una din variante. În legătură cu aceasta însuşi Dimitrie Cantemir nota: „am sosit la Moscova împreună cu întreaga familie în

---

31 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1925, p. 83, doc. nr. IV.

32 *Ibidem*.

33 Zotta S., *Despre neamul Cantemireştilor*, în IN, Iaşi, fasc. IX, 1931, p. 40. Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir. Aspecte biografice*, în Ţvircun V., *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Chişinău, 2007, p. 168 (în continuare: Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir*).

34 [Николай Бантыш-Каменский], *Родословие князей Кантемиров*, в Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с россииским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 358.

35 Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинёв, 1988, с. 34.

36 *Жизнь Димитрия Кантемира, князя Молдавскаго*, с. 295.

37 Фомин С., *Загадка исторического портрета*, в „Горизонт”, Кишинёв, 1985, № 11, с. 57–58.

38 Фомин С., *Кантемиры в Москве*, в „Кодры”, Кишинёв, 1983, № 3, с. 142–143.

anul curent 1713 la 18 ianuarie”[39], unde i s-au dat două case în cartierul Pokrovka, una de piatră şi una de lemn, cu câte 8 camere fiecare[40].

Spre nenorocul său, dar mai ales al Casandrei, fie că medicii s-au dovedit a fi nepricepuţi, prescriindu-i doze inadmisibil de mari de anumite medicamente, până la urmă doctoriile nu avut efectul scontat, fiind „de o vârstă înfloritoare”[41], de numai 30[42]-32 de ani, pe data de 11 mai 1713, tânăra doamnă se stinse din viaţă[43], împărtăşind timp de 14 ani cu soţul ei toate bucuriile şi necazurile prin care i-a fost hărăzit să treacă. Îndureratul Dimitrie şi-a înmormântat soţia la mănăstirea grecească cu hramul „Sfântul Nicolae” din Moscova. Doar peste câţiva ani, numai în urma apariţiei ucazului ţarului privind permisiunea de a construi clădiri din piatră nu doar în Sankt-Petersburg, dar şi în alte oraşe ruseşti, în amintirea soţiei sale, principele Dimitrie Cantemir a înălţat pe mormântul ei o biserică din piatră cu două caturi în numele protectorilor şi apărătorilor Moldovei – Sfinţii Constantin şi Elena –, viitoarea criptă a familiei Cantemir şi Cantacuzino[44].

Contemporanii o caracterizează pe Casandra unanim ca pe o femeie de o rară cultură cărturărească, „era o principesă înzestrată cu un înalt intelect”[45]. Un interesant portret verbal al Casandrei l-a făcut mai târziu Nicolai Bantâş-Kamenski, ruda lui Dimitrie Cantemir dinspre mamă, Ana Bantăş: „Ea era înzestrată cu toate calităţile specifice jumătăţii femeieşti. Frumuseţea plină de graţie era cea mai puţin desăvârşită din perfecţiunile acesteia, în comparaţie cu rara ei cumpătare şi marea putere de înţelegere. Îi plăcea lectura, nu uita sa facă eforturi pentru familie şi pentru educaţia copiilor săi”[46].

Datorită unui portret de epocă, ne putem imagina cum arăta la chip Casandra doamna. Ea ni se înfăţişează în veşminte somptuoase nobiliare greco-româneşti de la hotarul sec. XVII–XVIII, completate cu o salbă în trei rânduri de perle, la care este atârnat portretul lui Petru cel Mare, împodobit cu briliante (probabil cel dăruit în 1711 de ţarina Ecaterina la Iaşi). Casandra este îmbrăcată într-o mantie garnisită cu hermină, semn al demnităţii princiare.

Se admite că acest portret a fost realizat prin 1720 de către pictorul curţii imperiale I.G.Tannauer. După moartea lui Dimitrie Cantemir, acest portret, împreună cu alte portrete ale Cantemireştilor, a trecut din mână în mână la fiii acestuia, ultimul posesor fiind Şerban Cantemir. În 1784, împreună cu alte portrete ale familiei Cantemir, este dăruit de N.N. Bantâş-Kamenski Arhivei Centrale a Ministerului Afacerilor Externe din Moscova. În 1877, Gr. Tocilescu a făcut o copie foto, datorită căreia a ajuns la noi

---

39 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 89, doc. nr. X.

40 *Ibidem*, p. 12.

41 [Николай Бантыш-Каменский], *Родословие князей Кантемиров*, с. 296.

42 *The Life of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia*, p. 457; *Жизнь Димитрия Кантемира, князя Молдавскаго*, с. XVIII.

43 [Николай Бантыш-Каменский], *Родословие князей Кантемиров*, с. 317.

44 Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir*, p. 168.

45 *Жизнь Димитрия Кантемира, князя Молдавскаго*, с. XVIII–XIX.

46 [Николай Бантыш-Каменский], *Родословие князей Кантемиров*, с. 296.

chipul Casandrei Cantemir, căci originalul, care în 1937 este înregistrat în Muzeul de Cercetare a Ținutului Natal din or. Istra (reg. Moscova), s-a pierdut în timpul celui de-al Doilea Război Mondial[47].

2. ANASTASIA TRUBEȚKAIA-CANTEMIR (1700/1705–1755)

După câțiva ani de viață și activitate relativ liniștită la Moscova între 1713 și 1718, perioadă în care își vedea de treburile gospodăriei, de educația copiilor și de intens travaliu științific, fie că reacționase la chemarea țarului, fie că avea de rezolvat anumite probleme personale, principele Dimitrie făcu un drum până în noua capitală a imperiului în 1719, acesta se prea poate, fără să bănuiască ceva, i-a schimbat radical modul de viață și de comportament.

Petru cel Mare, cu felul său de a fi și de a lua decizii, avea permanent nevoie de oameni noi cu idei neordinare, proaspete, care trebuiau să impulsioneze permanent activitatea curții imperiale ruse, atât în probleme de politică internă, cât și de politică externă. Nu se știe cu exactitate cum s-au derulat evenimentele, dar atras în iureșul acestor transformări impulsionate permanent prin energiile nestăvilite ale țarului, la una din strălucitele recepții de la curte, Dimitrie Cantemir, bărbat trecut de prima tinerețe, pe atunci, s-a îndrăgostit de una dintre cele mai frumoase domnișoare de la curte, prințesa Anastasia Ivanovna Trubețkaia, fiica cea mai mică a cneazului Ivan Iurievici Trubețkoi (1667–1750), din a doua sa căsătorie cu Irina Grigorievna Narâșkina (1669–1749) – o rubedenie a țarinei Natalia Kirilovna, mama lui Petru cel Mare[48].

Tatăl Anastasiei era un apreciat comandant militar, care se bucura de mare încredere a țarului. În rang de general participând la Războiul Nordic, într-o bătălie de sub Narva (19 noiembrie 1700) este luat prizonier și s-a aflat timp de 17–18 ani în Suedia. După câțiva ani, la Stockholm sosi soția și fiicele sale Raisa și Anastasia. Acestea împreună cu tatăl lor deseori erau în vizită la curtea regală suedeză. Când Anastasia s-a întors din prizonierat la 1 ianuarie 1719[49], primind în străinătate o aleasă educație europeană, se remarca printre domnișoarele de la curte nu numai prin frumusețe, dar și prin maniere și cultură deosebită, fiind considerată una dintre cele mai jinduite mirese din Rusia de pe acea vreme. Un martor ocular care cunoștea această familie de nobili remarca că fiicele

---

[47] Фомин С., *Загадка исторического портрета*, с. 58; Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 34.

[48] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинёв, 1988, с. 38.

[49] După această dată I.I. Trubețkoi a făcut până la sfârșitul vieții o strălucită carieră, fiind ridicat la înalte ranguri militare și administrative (Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 38

cneazului I. Trubeţkoi „din cea mai fragedă copilărie au primit o atât de aleasă educaţie, încât după revenirea în Rusia puteau să-i jeneze în această privinţă pe mulţi dintre ruşi”[50]

În privinţa datei naşterii prinţesei Anastasia sunt păreri diferite. În 1721, I. Ilinski notează în jurnalul său de rând cu alte evenimente, precum că la 4 octombrie este celebrată ziua de „naştere a cneghinei Anastasia Ivanovna Cantemir”[51]. După unii istorici ea s-a născut în anul 1700[52], iar după alţii – pe atunci când a observat-o D. Cantemir ar fi avut 12-14 ani[53] sau chiar 20 de ani[54]. Se pare mai real a fi cea din urmă vârstă, deoarece prin 1721 F.W. Bergholz arată că o văzuse în Suedia, adică înainte de 1718, pe Anastasia şi o caracterizează ca pe o persoană matură.

Încântat de frumuseţea şi eleganţa prinţesei, principele moldovean s-a hotărât să o ceară în căsătorie prin acordul părinţilor şi al ţarului. Logodna şi căsătoria lui D. Cantemir cu prinţesa Anastasia Trubeţkaia s-a făcut cu consimţământul părinţilor acesteia şi cu permisiunea în mod public a lui Petru cel Mare, pentru care principele moldovean, printr-o scrisoare din 23 noiembrie îi mulţumeşte ţarului[55].

În acelaşi an, Cantemir s-a stabilit definitiv la Petersburg, iar pe 13 februarie 1720[56] a avut loc nunta, în prezenţa lui Petru cel Mare, a ţarinei Ecaterina, ţarevnelor şi a numeroşilor oaspeţi. Festivităţile au durat trei zile[57]. Suveranul Rusiei nu doar că a asistat la nuntă, „dar şi l-a petrecut până la biserică, l-a însoţit la ieşire…, însoţindu-l apoi până în casă, iar pentru a-şi întregi bunăvoinţa, i-a dăruit o spadă preţioasă”[58]. Prin căsătoria cu Anastasia Trubeţkaia principele Dimitrie Cantemir a intrat în rândurile marii aristocraţii ruse[59] cu calificativul de noblеţe, conform Tabelului rangurilor, de „Luminăţia Sa” şi a fost acceptat cu mai multă încredere de Petru cel Mare, care l-a ridicat la 20 februarie 1721 la demnitatea de senator şi consilier intim al său[60].

---

[50] Записки брауншвейгского резидента Вебера о Петре Великом и об его преобразованиях. В переводе с предисловием и примечаниями П.П. Барсова, в «Русский архив», 1872, кн. 9, с. 14, стб. 1625.

[51] *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae/Подсядневныя записки. 1721–1730*, в Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн[язя] А.Д. Кантемира*. С введением и примичаниями проф. В.Н. Александренко, СПб., 1903, с. 299 (în continuare: *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго*); [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 317.

[52] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 38.

[53] Бантыш-Каменский Н.Н., *Родословие князей Кантемиров*, с. 317; Бантыш-Каменский Д.Н., *Биографии российских генералисимуссов и генерал-фельдмаршалов*, часть I, Москва, 1991, с. 175.

[54] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, în *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu şi L. Ivanov, Iaşi, 2005, p. 26.

[55] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, p. 106–107; informaţia e reluată: Poştarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, în „Basarabia”, Chişinău, 1993, nr. 10, p. 163.

[56] Ţvircun V., *Dimitrie Cantemir. Aspecte biografice*, în *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Chişinău, 2007, p. 170.

[57] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 26.

[58] [Бантыш-Каменский ДН.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 297–298.

[59] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 250.

[60] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 151, doc. LXXVI.

Friedrich Wilhelm von Bergholz nota despre Anastasia Trubeţkaia, pe la 1721, cu ocazia unei vizite în familia lui D. Cantemir: „Cu toate că am avut fericirea s-o cunosc mai înainte în Suedia… la nunta reginei actuale şi cu alte ocazii, de pe atunci ducându-i-se vestea de frumoasă, acum însă am găsit-o şi mai încântătoare şi mai fermecătoare. Am fost frapat de graţia şi eleganţa corpului şi a feţei ei. Era o blondă, de statură înaltă… are mâini deosebit de frumoase şi un ten superb al feţei. Pe pleoapa ochiului stâng avea o aluniţă de culoare neagră, care însă defel nu diminuează frumuseţea şi vioşenia ochilor ei, dimpotrivă face să fie şi mai expresivi… era o femeie plăcută şi cultă" şi că D. Cantemir „se spune că este extrem de gelos şi mie îmi pare – încheie portretul verbal – este adevărat"[61]. Se pare că şi Anastasia Ivanovna a manifestat acelaşi sentiment de dragoste faţă de principele moldovean, căci în scurtă vreme după decesul acestuia, ea îl numea într-o scrisoare „iubitul meu soţ"[62].

Cea de-a doua căsătorie a schimbat cu totul obişnuinţele vieţii de fiecare zi din familia sa. În locul traiului tihnit de la Moscova, în anturajul oamenilor şi slugilor aduse din Moldova şi Constantinopol, familia lui D. Cantemir se văzu atrasă în mari transformări, influenţate în mare parte de cea de-a doua soţie a principelui. Nu se ştie care a fost reacţia imediată a copiilor fostului domn moldovean faţă de mama vitregă, care avea vârsta celei mai mari dintre fiicele soţului ei şi care, de altfel, nu a participat la celebrarea nunţii, motivând prin aceea că îngrijea de sora ei grav bolnavă. Cercetările ulterioare au arătat că raporturile dintre copiii lui Dimitrie şi Anastasia Trubeţkaia nu au fost dintre cele apropiate. Se pare chiar că, în urma acestei căsătorii, principele moldovean acorda preponderent atenţie tinerei sale soţii, ţinând totodată cont de cerinţele socrului său; de exemplu, el a acceptat, la rugămintea cneazului Trubeţkoi, să-şi radă barba[63] şi să-şi schimbe straiul oriental pe cel european, „francez-nemţesc", în care s-a şi cununat, gest care i-a plăcut mult ţarului, de vreme ce l-a notat în jurnalul său de campanie, atunci când amintea de nunta prinţului[64]. În scurtă vreme după nuntă, tânăra familie se văzu atrasă în tumultul vieţii politice, dar mai ales, în cel al activităţilor pline de burlesc, rabelaisiac al vieţii aristocraţiei petersburgheze cu baluri, mascarade, petreceri, recepţii şi vizite zgomotoase, la care, prin voinţa ţarului, băuturile tari curgeau râu. La rândul lor, tinerii însurăţei primeau vizite ale numeroşilor oaspeţi. Toate aceste festivităţi, dar mai ales cele legate de ceremoniile dedicate victoriei Rusiei în războiul cu Suedia, au fost atât de îndelungate şi obositoare, încât chiar şi cei tineri, cum ar fi de exemplu, Anastasia Trubeţkaia şi Maria Cantemir nu au rezistat, căutând să-şi afle liniştea acasă, fapt care a trezit indignarea ţarului.

---

61 Cf. după: Poştarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p. 163.

62 Scrisoare din 7 octombrie 1723 (Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, doc. LXI, p.129).

63 Scrisoare din 23 decembrie 1719, Ivan Trubeţkoi către D. Cantemir (Фомин С., *Загадка исторического портрета*, в „Горизонт", Кишинёв, 1985, № 11, с. 55).

64 Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 27.

Căsătorindu-se cu tânăra nobilă rusă, dar şi trecând prin toate aceste „încercări", înzestratul principe moldovean, a fost ridicat în scurtă vreme la rang de cosilier de taină şi la 20 februarie 1721 membru al Senatului[65]. Dintre alte evenimente demne de reţinut din viaţa cuplului Dimitrie Cantemir şi Anastasia poate fi şi naşterea la 1720[66] a fiicei, botezată Smaragda, care ulterior a devenit cunoscută în Rusia cu numele de Ecaterina. Se admite că primul nume era dat în amintirea fiicei lui D. Cantemir, Smaragda care murise cu puţin timp în urmă. Ecaterina[67] s-a dovedit a fi unicul copil rămas în viaţă din căsătoria celor doi nobili, căci, după cum se presupune, tânăra prinţesă a mai născut doi copii morţi (10 noiembrie 1721[68], 27 noiembrie 1722[69]).

Anastasia Trubeţkaia. După o gravură de Daullé

Dintre evenimentele demne de reţinut în perioada imediat următoare de după încheierea războiului nordic, momente, care de altfel, o caracterizează pe tânăra cneaghină Trubeţkaia au fost şi întâlnirile lor cu contele Karl-Friedrich de Hollstein. Acesta sosise în Rusia în speranţa că ţarul îi va da pe una din fiicele sale în căsătorie şi îl va susţine la tronul Suediei. În această perioadă contele a fost în mai multe rânduri în ospeţie la Dimitrie Cantemir atât la Petersburg, cât şi la Moscova. Bineînţeles, fiecare dintre părţi urmăreau anumite scopuri, dar ceea ce dorim să evidenţiem este faptul că după cum s-a dovedit contele o cunoştea pe Anastasia de pe când ea era domnişoară la Stockholm, iar la alte întâlniri a continuat în mod reţinut să-i facă curte, având plăcerea să discute cu tânăra cneaghină în germană şi suedeză, câtă vreme cu soţul ei putea vorbi numai latineşte[70]. Aceste cunoştinţe făceau ca prinţesa Ana-

[65] Воскресенский Н.Ф., *Законодательные акты Петра 1*, том 1, Москва–Ленинград, 1945, с. 239.

[66] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 298, 359

[67] Despre Ecaterina Cantemir-Trubeţkaia vezi în vol. de faţă, compartimentul „Smaragda-Ecaterina Cantemir-Goliţâna (1720–1761) .

[68] *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго*, с. 300.

[69] Ilinski I., *Notationes quotidianae*, traducere de Gr. Tocilescu, în „Manuscriptum", Bucureşti, An. XVIII, 1987, nr. 2(67), p. 101.

[70] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p.35.

stasia să se deosebească în mod favorabil prin cultura şi educaţia sa de celelalte doamne din anturajul curţii imperiale.

În calitate de senator, participând la pregătirea campaniei persane (1722–1723), urmând fie exemplul, fie porunca ţarului, Dimitrie Cantemir a luat cu sine întreaga lui familie, la fel şi pe prinţesa Anastasia. După câteva luni de călătorie pe Volga, în iulie 1722, ei ajung la Astrahan, unde rămân până la începutul anului 1723. Drumul lung şi anevoios, condiţiile de viaţă aride de la Marea Caspică, primejdiile de tot felul, au pus nu numai pe cei de vârstă înaintată, dar şi pe cei tineri în condiţii grele de campanie, făcând ca cei din familia Cantemir să se îmbolnăvească, între care şi tânăra sa soţie. Se admite că despre Anastasia ar fi fost vorba când secretarul I. Ilinski nota în jurnalul său la 27 noiembrie 1722, precum că „prinţesa noastră a lepădat”[71], adică a pierdut fătul.

La întoarcere din război, călătoria în condiţii aspre de iarnă, prin întinsele stepe slab populate, a fost din nou deosebit de anevoioasă şi doar la 19 martie 1723 familia lui Cantemir ajunge la moşia sa Dimitrovka, unde după o scurtă ameliorare a sănătăţii, principele a fost răpus de diabet. Moartea principelui a pus în faţa tinerei văduve o serie de probleme, mai ales de ordin material şi de raporturi cu copiii lui Dimitrie.

Principele Dimitrie, pentru a evita disensiunile care ar fi putut apărea între Anastasia şi copiii săi pentru moştenirea rămasă de la el, în punctul al 5-lea din scrisoarea sa testamentară adresată ţarinei Ecaterina îşi exprima dorinţa: „Soţia mea Anastasia Ivanovna să aibă toate diamantele, rochiile şi alte lucruri, care eu i le-am dăruit atât până, cât şi după nuntă, şi copiii mei în aceste trebi să nu aibă a se amesteca, dar cu condiţia, ca ea să le păstreze toate aceste în întregime ca zestre pentru fiica mea Smaragda”. În punctul al 6-lea ce se referă de asemenea la prinţesa Anastasia Cantemir arată că: „Aşa cum a fost înţelegerea, când am peţit-o pe soţia mea Anastasia, deşi am lăsat totul la discreţia părinţilor ei, totuşi mama sa cneaghina Irina Grigorievna i-a promis până la 500 de curţi [familii de iobagi – *n.n.*], iar după [moartea – *n.n.*] cneazului Ivan Iurievici[72] prin scrisorile sale universale a confirmat că toate proprietăţile sale imobile şi mobile să-i fie date (precum arată şi în scrisorile trimise mie în Ucraina) şi la toate acestea eu nu pretind. Însă ceea ce va dori să le dea tatăl fiicei şi nepoatei sale, aşa să fie; la fel şi în privinţa fiicei mele, să fie crescută şi educată cum va găsi de cuviinţă; şi dacă va da Domnul ca ea să trăiască, să se străduie să-i găsească un mire bun, onest şi fidel împărăţiei”[73].

În primele luni după moartea principelui, familia a folosit în comun averea, încât nu a fost nevoie de a duce la îndeplinire condiţiile scrisorii sale testamentare. Însă probabil această stare incertă de lucruri nu o satisfăcea pe tânăra văduvă, care cu sprijinul tatălui ei, om cu influenţă la curte, s-a decis să ceară cota ei parte din averile rămase de la soţ, formulând în acest sens demersuri către Senat. Prin decizia din 3 mai 1725 a hotărât să

---

[71] Ilinski I., *Notationes quotidianae*, p. 101.

[72] Cneazul Ivan Iurievici Trubeţkoi moare în 1750.

[73] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 307–308.

redea Anastasiei partea cuvenită din moştenire. După cum s-a dovedit, prin această decizie erau încălcate prevederile testamentului şi de aceea hotărârea nu a fost dusă la îndeplinire şi-a revenit la situaţia de odinioară.

Aflând de condiţiile testamentului lăsat de D. Cantemir, văduva Anastasia a hotărât să-şi apere drepturile şi interesele de proprietate în cele mai înalte instanţe imperiale. Astfel, în iunie 1725 ea adresează o plângere[74] împărătesei Ecaterina I, prin care o informează despre aceea că copiii lui de la prima soţie au lipsit-o de cota parte din moştenirea soţului ei, lăsând-o pe ea şi fiica ei orfană „într-o sărăcie extremă, astfel, că n-am nici acoperemânt pentru adăpost, nici hrană, fiindcă după moartea bărbatului meu au luat cu forţa toată averea mobilă şi imobilă copiii lui ...şi toate scrisorile şi lucrurile care miau fost date mie ca zestre…”[75]. După descrierea situaţiei sale complicate, prinţesa Anastasia roagă „cu lacrimi în ochi” pe împărăteasă să dispună respectarea decretelor şi poruncilor imperiale şi ale Senatului, purtând şi semnătura Maiestăţii Sale împărăteasa, prin care „tuturor bărbaţilor şi femeilor văduve li se dă fără nicio îndoială a patra parte” din averile soţilor decedaţi. Şi aceasta precum arată în continuare Anastasia trebuie să se facă în pofida împărţelei făcute de soţul ei, căci primatul în partajarea averii rămase aparţine decretelor şi hotărârilor imperiale[76].

Disensiunile au izbucnit din nou, când prin concursul prinţesei Maria, fratele Constantin se căsătoreşte cu Anastasia, fiica cneazului Dimitrie Goliţân, om foarte influent la curte. Constantin fiind sprijinit de socrul său, caută să pună mâna pe toată averea rămasă de la tatăl lui, încât problema descendenţei şi majoratului în familia Cantemir izbucneşte cu mare forţă. Atât Anastasia Trubeţkaia, cât şi ceilalţi Cantemireşti, fiind ameninţaţi de a fi lipsiţi de proprietate, caută să-şi apere interesele, situaţie care a provocat un şir de procese şi disensiuni între părţi, ceea ce i-a făcut pe fraţii şi sora lor să adreseze un şir de plângeri către ţarul Petru al II-lea. În special, văduva Cantemir pretindea din nou la un sfert din averile rămase de la soţul ei.

La 19 mai 1729, prin protecţie, Constantin a obţinut dreptul asupra întregii moşteniri. Ceilalţi fraţi Cantemireşti au rămas într-o situaţie financiară complicată, dar pentru o scurtă perioadă. Momentul favorabil surveni odată cu urcarea în scaun a ţarinei Anna Ioannovna, care, avându-l printre cei mai activi susţinători pe Antioh Cantemir, aceasta drept răsplată, la 28 aprilie 1730, cu ocazia încoronării împărătesei, le-a promis prinţilor Antioh, Matei, Serghei şi Maria 4 000 de iobagi, dintre care în scurtă vreme li s-a dat 1 030 de gospodării[77] de ţărani în împrejurimile Nijgorodului şi Breanskului, ceea ce le-a permis să se descurce destul de bine. În schimb, cerinţele cneaghinei Anastasia au rămas nesatisfăcute. Ba mai mult, prin diploma din 12 mai 1732 a împărătesei Anna Ioannovna principelui Constantin Cantemir i se confirmă dreptul de moştenitor

[74] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 159–161.

[75] *Ibidem*, p. 159.

[76] *Ibidem*, p. 160.

[77] *Ibidem*, p. 164.

asupra a trei părți din averea imobilă rămasă de la Dimitrie Cantemir[78], iar cea de a patra parte rămânea Mariei și celorlalți frați.

După câțiva ani de acalmie în problema moștenirii lui Dimitrie Cantemir, în 1736–1737, conflictul a izbucnit din nou, de astă dată între prințul Constantin și cneaghina Anastasia, cu ocazia cererii în căsătorie a acesteia de către prințul Ludwig-Wilhelm de Hessen-Homburg. Mirele era în serviciul de stat al Rusiei și a trezit un interes din partea nu prea tinerei pe atunci văduve. Prințul era gata s-o ia de nevastă cu o condiție ca prințesa să-i plătească înainte de căsătorie toate datoriile, care nu erau mici. Anastasia vedea o șansă în satisfacerea ambiției mirelui prin înaintarea din nou a pretențiilor sale asupra moștenirii primului ei soț. Ea conta pe faptul că în acea perioadă socrul lui Constantin Cantemir, Dmitri Golițân, era în dizgrație și chiar judecat, pentru diverse neglijențe și greșeli, între care și acordarea majoratului ginerelui său. Pe această cale lui Constantin i-au revenit toate proprietățile rămase de la tatăl său, lipsindu-i pe ceilalți de cota parte de venituri, pe care le aveau până la acordarea majoratului.

Această problemă devenise caz judiciar, deoarece prin demersul său Anatasia arăta că majoratul i-a fost atribuit lui Constantin pe nedrept și că unica moștenitoare legitimă trebuia să fie ea ca fostă soție a lui Dimitrie Cantemir. Conflictul luă proporții, căci se văzură amenințați de a pierde dreptul la moștenire și ceilalți Cantemireşti. Încercând să rezolve litigiul în favoarea sa și a fraților săi, Maria pleacă la Petersburg, unde o vizitează pe împărăteasa Anna Ioannovna căutându-i protecție și se întâlnește cu Anastasia. În discuție mama vitregă s-a arătat blândă cu ea, spunându-i că în caz dacă va câștiga procesul, îi va trata cu îngăduință pe prinții Serghei și Antioh, dar a refuzat să confirme în scris această promisiune. În schimb, Anastasia nu a vrut să cedeze nimic prințului Matei, iar în ceea ce-l privea pe Constantin era nemiloasă, amenințându-l că-i va lua toate moșiile, în satisfacerea demersului ei juridic. În urma acestei intervenții a Anastasiei, s-a constatat că toate moșiile rămase de la D. Cantemir erau puse în gaj de către Constantin și pentru a fi recuperate trebuiau sume mari de bani, pe care el nu le avea[79].

Duritatea prințesei Anastasia în insistențele sale au neliniștit-o pe Maria, dar și pe socrul lui Constantin, Dmitri Golițân, aceștia fiind nevoiți să caute o soluție de compromis cât mai convenabilă ambelor părți. Vine cu sfaturi utile în ajutor Cantemireștilor, în 1736, cneazul A.M. Cerkasski, care, profitând de poziția avantajoasă de ambasador în Anglia a lui Antioh Cantemir, îl îndeamnă pe acesta din urmă să-i adreseze o scrisoare Anastasiei „cu vorbe plăcute și respectuoase" și să-i trimită obiecte de galanterie, pentru care multe dintre femei dau dovadă de slăbiciune, cu atât mai mult, pe acele timpuri îmbrăcămintea la modă, accesoriile începeau să capete un loc tot mai important la curtea imperială în viața nobililor ruși din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Prințul An-

---

[78] Sunt enumerate toate averile date lui Dimitrie Cantemir din 9 iunie 1712 până la 23 septembrie 1720 (*Ibidem*, p. 161–162).

[79] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 81–82.

tioh Cantemir a reacționat prompt și stratagema pusă la cale de cneazul A.M. Cerkasski a avut efectul scontat, căci Anastasia Ivanovna era mare amatoare de modă. „Această modalitate simplă de a îndupleca pe mama vitregă s-a dovedit a fi foarte eficientă, vanitoasa prințesă, în speranța de a străluci printr-o toaletă de ultimă modă la o curte care începea să devină celebră prin luxul său, se înduplecă pe loc: cu acordul ei, inventarierea averii Cantemireștilor minori a fost oprită, iar apoi a încetat cu totul”[80]. Încheind acest episod, remarcăm faptul că după această dată, relațiile Anastasiei cu Antioh Cantemir au rămas destul de bune până la sfârșitul vieții acestuia din urmă. Drept dovadă ar putea servi și faptul că una din rudele apropiate ale Anastasiei, Nikita Iurevici Trubețkoi, este arătat în testamentul lui Antioh Cantemir (1744)[81] ca persoană de mare încredere în aducerea la îndeplinire a condițiilor documentului respectiv.

Nu se cunoaște cum a reușit Anastasia să satisfacă pretențiile prințului Ludwig-Wilhelm de Hessen-Homburg (1705–1745) în privința lichidării datoriilor sale în bani, însă fie că ea a găsit sumele necesare la părinții și rudele sale apropiate, fie că într-adevăr ea a câștigat procesul din 1736 cu prințul Constantin, în urma căruia a obținut pătrimea legală din averea imobilă și suma de 35 mii de ruble[82]. Totuși căsătoria lor a avut loc la 3 februarie 1738, mirele aflat pe atunci în serviciul de stat al Rusiei în rang de general-feldzeichmeister[83].

Datorită faptului că în 1741 s-au implicat activ în lovitura de palat de partea Elizavetei Petrovna (fiica lui Petru cel Mare), aceasta luând tronul, cneazul Ivan Trubețkoi, fii săi și ginerele s-au învrednicit de noi posturi, cinuri și ordine, iar Anastasia a fost onorată cu titlul de doamnă de curte și cu ordinul Sf. Ekaterina, iar cel de-al doilea soț al ei a fost ridicat la rangul de general-feldmareșal[84]. Toate aceste favoruri, după cum se zvonea pe atunci, s-au datorat nu atât participării active a cnejilor Trubețkoi la câștigarea cauzei în rivalitățile pentru tronul Rusiei de către Elizaveta Petrovna, cât datorită faptului că prințesa Anastasia Ivanovna, încă de pe timpul Annei Ioannovna era bună prietenă cu împărăteasa proaspăt înscăunată[85]. În realitate cercetările au arătat că Anastasia Ivanovna în cele mai critice momente ale loviturii de stat era pretutindeni alături de țarevna Elizaveta Petrovna, însoțind-o cu bărbăție și în cazarmele grenadierilor și la palat în acțiunile de arestare a guvrnatoarei Anna Leopoldovna[86].

După moartea prințului Ludwig-Wilhelm de Hessen-Homburg, Anastasia a călătorit mult, frumusețea și cultura ei deosebită fiind admirată în multe capitale europene. Mai mult timp, ea a rămas la Paris unde a strălucit la vestitele baluri ale reginei Maria a

---

80 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 84–85.

81 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 347, с. 350. Vezi articolul 9 din Testamentul lui A. Cantemir, inclus în studiul lui N.N. Bantâș-Kamenski în notă.

82 Fără suport documentar (Poștarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p. 164).

83 [Бантыш-Каменский Д.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 317.

84 *Ibidem*, с. 318.

85 Maikov L.N. *Prințesa Cantemir*, p.146.

86 *Сказание о роде князей Трубецких*, изд. княгини Е.Э.Трубецкой, Москва, 1891, с. 187.

Franței[87]. De pe acele timpuri s-a păstrat o gravură reprezentând-o pe Anastasia într-o elegantă vestimentație spaniolă, dansând un menuet regal în palatul Versaille[88].

Din această ultimă perioadă a vieții sale s-a păstrat un portret *en face* până la jumătate (până la brâu) la Muzeul de Stat al Ceramicii (Conacul Cuskovo din sec. al XVIII-lea) de un autor necunoscut. Înfățișând-o pe Anastasia într-o rochie de culoare argintie garnisită cu dantelă. Pe umeri îi atârnă o mantie roșie căptușită cu hermină. Peste umărul drept îi trece o panglică de ordin, iar în stânga pe rochie este plasată steaua ordinului Sf. Ekaterina. Peruca ușor ondulată este întregită de o floare roșie[89].

Pe parcursul vieții prințesa Anastasia s-a bucurat de o prietenie strânsă cu fratele ei vitreg Ivan Ivanovici Bețkoi, ajuns preşedinte al Academiei de Arte.

Prințesa Anastasia–Cantemir a murit la 2 decembrie 1755 și a fost înmormântată la Sankt-Petersburg la mănăstirea „Aleksandr Nevski" cu hramul Blagoveștenie. Același frate I.I. Bețkoi i-a instalat pe mormânt o frumoasă stelă tombală (în anul 1761) din marmură albă, executată de sculptorul francez August Pajou, pe care e sculptată în altorelief zeița Minerva ce ține deasupra un jertfelnic (o vază executată de un meșter persan, acoperită cu email de culoare roșie și verde, împodobită cu 105 diamante și 21 de pietre de smarald, azi lipsă) fixat pe un altar, deasupra căruia zeița ține în mâini o panglică cu ordinul Sf. Ekaterina. Mai jos pe fațada altarului este făcută o inscripție în limba latină cu traducerea ei în limba rusă: „Dilectissimae Sorori Anastasiae Principi Trubetskoi N^{t}./Hoc Doloris Monumentum/ Frater Moestissimus P./" , adică „Preaiubitei surori Anastasia, născută prințesă Trubețkaia, mult îndureratul frate această tristă amintire"[90]. Astăzi lespedea se păstrează în Muzeul Ermitaj din Sankt-Petersburg în sala de „Artă franceză" și este considerată drept o capodoperă a genului[91]. La comanda îndoliatului frate, în 1758, au fost făcute două medalii cu chipul Anastasiei, un portret executat de Aleksandr Roslin, de pe care au fost făcute mai multe cópii, ajunse în numeroase muzee și colecții private[92].

---

87 *Ibidem*, c. 188

88 *Ibidem*, c. 188.

89 Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 40.

90 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с.318.

91 Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 40–41.

92 Vezi mai detaliat la Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 41–43.

CAPITOLUL VIII

DESCENDENȚII LUI DIMITRIE CANTEMIR

„Mulți scriitori s-au nevoit de au scris rândul și povéstea țărilor, de au lăsat izvod pre urmă și bune și rele, să rămâie feciorilor și nepoților, să le fie de învățătură, despre céle rele să să fereascâ și să să socotească, iar de pre céle bune să urméze și să învețe și să să îndireptéze."

(Grigore Ureche, Letopisețul Țării Moldovei)

MARIA CANTEMIR (1700–1757)

Primul copil născut în familia lui Dimitrie Cantemir şi al Casandrei Cantacuzino a fost Maria, căreia destinul i-a hărăzit o viaţă relativ îndelungată, pe acele timpuri, plină de schimbări neaşteptate, neliniştiţi şi bucurii[1].

Fie că aşa au dorit cei doi tineri căsătoriţi, fie că astfel au cerut circumstanţele şi problemele de familie, dar aceştia au rămas după nuntă în capitala Moldovei aproape încă un an, an care s-a dovedit a fi unul dintre cei mai liniştiţi şi fără griji deosebite în viţa lor. În această atmosferă de armonie conjugală s-a şi născut Maria, primul lor copil. După unii evenimentul s-a produs la 29 aprilie 1700[2], după noi ceva mai târziu în ajunul sărbătorii de Ispas. Pe la sfârşitul verii a aceluiaşi an Dimitrie Cantemir împreună cu soţia şi fiica au plecat la Istanbul, unde vor rămâne până la începutul lui decembrie 1710. Atmosfera spiritual-culturală care domnea în familia lui Dimitrie Cantemir, vasta cultură, credincioşia creştinească a părinţilor, numeroşii oaspeţi şi oameni de la palatul în care locuiau, oameni, în mare majoritate, de o înaltă ţinută intelectuală, numeroasele cărţi şi manuscrise în atâtea limbi, masa de scris a tatălui ei – toate şi-au dat concursul în modul cel mai fericit la înnobilarea tinerei domniţe. Dintru început cel mai important rol în educaţia Mariei l-a jucat mamă-sa, prinţesa Casandra, care, precum o caracteri-

---

[1] Майков Л.Н., *Княжна Мария Кантемирова*, в „Русская старина", 1897, январь, с. 49–69;, март, с. 401–417; июнь, с. 425–451; август, с. 225–253; Шимко И., *Личность княжны Марии Дмитриевны Кантемир*, в кн.: *Новыя данныя к биографии кн[язя] Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 25–74; Kidel Al., *Maria Cantemir (femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare)*, în „Viaţa Basarabiei", Chişinău, 1934, nr. 6, p. 9–16 şi nr. 7–8, p. 49–67; extras, 1934, 30 p.; Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir,* în *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu şi L. Ivanov, Iaşi, 2005, 274 p. (în continuare : Maikov L.M., *Prinţesa Cantemir*)

[2] Autorul nu arată în baza căror documente cunoaşte ziua şi luna naşterii Mariei şi a celorlalţi copii ai lui D. Cantemir. [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 318.

zează contemporanii era o femeie deosebit de cultivată, cu multă știință de carte și calități feminine deosebite[3].

Ajunsă la vârsta când trebuia să i se facă o instruire sistematică, în familia lui Dimitrie Cantemir a fost adus pentru mai multă vreme un institutor deosebit de cult, fiind vorba de preotul ortodox, de neam grec, Anastasie Condoidi, care ulterior s-a ocupat și de educația celorlalți copii ai lor. În viața cotidiană de la palatul lui Dimitrie din Istanbul se vorbea în limba română și greacă, cea din urmă fiind și limba de instruire a copiilor săi, a Mariei în special. Pe lângă faptul că el era un pedagog înnăscut, mai cunoștea și cele mai înaintate metode de instruire și educație de pe acele timpuri. La baza metodei sale de instruire el punea în mod obligatoriu însușirea în amănunt de către eleva sa a fundamentelor credinței ortodoxe, fiind educată în spirit religios sever. Pe lângă aceasta, o ajuta pe tânăra domniță să învețe limbile elină, italiană, latină, limbi pe care ea ajunge să le stăpânească într-atât, încât citea liber în oricare dintre ele, iar în italiană va coresponda mai târziu cu fratele ei Antioh, când va fi ambasador la Londra și Paris. Ajungând la maturitate, ea va înțelege pe deplin folosul unor atari cunoștințe. Deși a primit o frumoasă educație în familie, pe când era în Rusia, unde va acumula și alte cunoștințe, principesa Maria va regreta la un moment dat că nu cunoaște limbile franceză și germană, iar la vârsta maturității va manifesta dorința de a învăța engleza. După ce domnița Maria a atins un bun nivel de cunoaștere a limbilor, a urmat sub îndrumarea aceluiași profesor studiile în domeniul literaturii, căci A. Condoidi era un excelent cunoscător al retoricii și un bun orator. Drept urmare, în casa Cantemireștilor în procesul de instruire și-a găsit locul exercițiile de literatură și delectări literare. Drept mărturie vie a culturii acumulate prin instruire de domnița Maria este și faptul că, din corespondența menționată mai sus, ea poseda la perfecție arta exprimării în scris în limbile neogreacă și italiană, care se remarcă printr-o chibzuință și structură armonioasă. Întreaga ei corespondență ajunsă până în zilele noastre denotă o vastă erudiție, în care își găsesc locul idei preluate din vasta moștenire antică, creștină, bizantină și postbizantină.

Pe lângă aceasta, ea a acumulat cunoștințe de matematică, a învățat să deseneze și făcea muzică. Ulterior instruirea domniței a fost completată prin studiul limbii ruse sub îndrumarea lui Ivan Ilinski. După cum s-a dovedit mai târziu, Maria a ajuns să cunoască rusa destul de bine. Drept dovadă în această privință pot servi frumoasele sale scrisori în această limbă către fratele său Antioh, către înalții demnitari ruși, între care și E.-J. Biron ș.a. Pe întreg parcursul vieții, ea și-a completat cunoștințele prin vaste lecturi din moștenirea științifică și literară europeană, fiind prin acestea toate una dintre cele mai culte și cultivate femei din Rusia din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Astfel, domniței Maria îi plăcea în mod deosebit să citească și se pricepea la cărți. Lecturile ei erau dintre cele mai serioase, *Sfânta Scriptură*, *Viețile Sfinților*, compoziții pe teme istorice și științifice, în general, dar și opere beletristice antice și moderne. În lecturile sale era deose-

[3] Vezi compartimentul *Casandra Cantacuzino-Cantemir (? –1713)*.

bit de insistentă căutând să pătrundă esența celor citite, dacă nu înțelegea de la început, recitea, medita la cele citite, ba chiar îndrăznea să-şi spună propria părere. Din fragedă tinerețe cultivându-şi preocupările intelectuale, nu numai că îşi lărgea în permanență orizontul, dar găsea în această hrană un echilibru față de distracțiile lumești, față de vulgaritate şi banal. Treptat prin educație şi lecturi domnița şi-a elaborat o filosofie personală de tip pragmatic, care a ajutat-o mult în viață[4].

Abia trecută de 13 ani, Maria s-a văzut pusă în fața unor grele încercări în legătură cu moartea prematură a mamei sale. Din această cauză, ea a fost nevoită să se implice tot mai mult în îngrijirea şi educația surorii şi fraților săi mai mici. De o deosebită atenție din partea domniței s-a bucurat mezinul familiei Antioh, care avea pe atunci 4-5 ani şi de care de fapt s-a ataşat cel mai mult, purtându-i o dragoste ca şi părintească şi stimă deosebită până la sfârşitul vieții acestuia.

La finele anului 1717, Petru cel Mare împreună cu țarina Ecaterina s-au aflat timp de două luni şi jumătate la Moscova, timp în care țarul l-a vizitat în mai multe rânduri pe Dimitrie Cantemir, purtând cu acesta convorbiri de durată. Se admite că în timpul acestor vizite, Maria a putut să-l cunoască mai de aproape pe țar.

După aceste întrevederi de la Moscova, țarul, având nevoie de noi colaboratori şi susținători, i-a propus lui Dimitrie Cantemir să se mute împreună cu familia la Petersburg. După moartea fiicei sale Smaragda D. Cantemir cu întreaga sa familie, inclusiv Maria, părăseşte Moscova şi se stabileşte la Petersburg. Astfel, după mai mulți ani de relativă liniște în sânul familiei Cantemirteştilor, în care tatăl îşi vedea de treburile sale cărturăreşti şi gospodăreşti, iar copiii continuau să studieze profitând de cei mai buni profesori invitați, odată cu căsătoria principelui şi stabilirea la Petersburg lucrurile s-au schimbat întrucâtva. Maria şi frații ei s-au pomenit într-o anumită relație cu mama vitregă. De altfel, dacă e să continuăm subiectul, după moartea lui Dimitrie Cantemir, relațiile dintre copiii săi şi Anastasia Trubeţkaia nu au fost dintre cele mai simple. De cele mai multe ori mărul discordiei fiind moştenirea lăsată de principe conform testamentului său.

Revenind la cele expuse mai sus, vom arăta că după cea de-a doua căsătorie în mediul capitalei baltice a imperiului, Dimitrie trebuia să-şi schimbe radical stilul de viață, să lase straiul oriental, să facă şi să primească vizite, participând la balurile date de înalta aristocrație rusă, şi el urma să dea asemenea petreceri în propriile apartamente din Petersburg şi Moscova ş.a. Acelaşi lucru era nevoită să-l facă şi Maria, care locuia în casa tatălui ei[5].

---

[4] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 23–24.

[5] De exemplu, la 1 iulie 1721, lui Dimitrie Cantemir îi face o vizită ducele Karl-F. Hollstein, același demnitar, pretendent la tronul Suediei, la 17 iulie, la invitația fostului domn moldovean, ia masa împreună cu suita, iar la 19 august acesta din nou se află în ospețe la Cantemireşti fiind în acea zi sărbătorit „patronul prințesei Maria"; la 27 august „prințul nostru, împreună cu soția şi fiica" îi aflăm în vizită la P.A. Tolstoi, fost ambasador la Istanbul; la 6 noiembrie „Înălțimea Sa Țarul a luat masa la noi, împreună cu mareşalul F.M. Apraksin şi cu prințul Menşikov"; la 14 şi 27 februarie 1722 Dimitrie Cantemir dă baluri la reşedința sa din Moscova.

În toamna și iarna anului 1721–1722, din ordinul țarului a fost declanșată o întreagă suită de acțiuni dedicată victoriei obținute asupra suedezilor, la care trebuiau să participe toți înalții demnitari de la curte și capitală, la care a fost invitat Dimitrie Cantemir și familia sa. Toate aceste festivități de lungă durată erau însoțite de numeroase fasturi și beții obositoare, dar țarul insista permanent ca aceste activități să nu slăbească din amploare. La un moment dat țarul observând lipsa soției și a fiicei lui Cantemir la festivitatea din sala Senatului, a poruncit să se facă un fel de expertiză medico-legală, momentul a trezit interes și din partea lui Ivan Ilinski, secretar al familiei, care nota la 1 noiembrie 1721: „Pavel Ivanovici Iagujinski, împreună cu doctorul Lavrenti Lavrentievici (Blumentrost) și cu Tatișcev (ordonanța țarului) au venit să le consulte pe principesă și pe fiica ei vitregă, să verifice dacă erau cu adevărat bolnave. Din fericire, aceștia il simpatizau pe Cantemir, iar expertiza s-a încheiat, din câte se pare, cu bine”[6].

După unele izvoare, în cadrul acelorași festivități din iarna lui 1721–1722, dedicate încheierii păcii de la Niestadt, Petru I făcuse o nouă pasiune, de astă dată cu prințesa Maria Cantemir[7], femeie cu totul deosebită față de cele cunoscute până atunci. Conform acelorași surse, din această legătură a țarului cu Maria, prințesa ar fi rămas însărcinată, fapt care ar fi ajuns la urechile împărătesei Ecaterina. Ba mai mult, se afirmă că această aventură ar fi fost și pe placul lui Dimitrie Cantemir, care spera ca pe această cale fiica lui să ajungă împărătească, iar pruncul lor, dacă va fi băiat, ar putea fi moștenitorul imperial al Rusiei. La o asemenea întorsătură a destinului prințul Dimitrie spera că îl va putea convinge pe țar să întoarcă din nou armele contra Imperiului Otoman și pe această cale să-și elibereze țara de jugul străin. Având interesele sale în problema succesiunii tronului Rusiei, împărăteasa Ecaterina ar fi căutat în fel și chip să zădărnicească aceste planuri. Conform unor informații mai mult alimentate de zvonuri expuse destul de interesant în studiul lui L.N. Maikov, țarina prin intermediul medicului imperial a făcut ca Maria să avorteze.

Loc pentru asemenea interpretări a lăsat și nota lui I. Ilinski din jurnalul său, precum că la „27 [noiembrie] prințesa noastră a lepădat”[8]. N. Bantâș-Camenski consideră că în acest caz este vorba de Anastasia Trubețkaia[9], fapt care a fost confundat, probabil, cu Maria. Se spune că evenimentul tragic pentru Cantemireşti s-ar fi produs la Astrahan în timpul campaniei persane din anii 1722–1723. Deoarece drept argument principal este adus o însemnare din *Notationes quotidianae* a lui Ivan Ilinski, am întreprins o investigație proprie în această delicată situație, în urma căreia am ajuns la concluzia că în nota respectivă este vorba mai curând de cea de-a doua soție a lui Cantemir, Anastasia Trubețkaia. Aceasta, în notele secretarului lui D. Cantemir, arătat mai sus, este pome-

---

6 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 31.

7 *Ibidem*, p. 46, nota 29.

8 Ilinski I., *Notationes quotidianae*, traducere de Gr. Tocilescu, în „Manuscriptum”, București, An. XVIII, 1987, nr. 2(67), p. 101.

9 [Бантыш-Каменский Д.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 318.

nită cu titlul de „kneaghinea", pe când fiicele prințului moldovean, Maria și Smaragda-Ecaterina, cu titlu de „kneajna" [10]. De aceea în nota din 10 noiembrie 1721, când scria: „În satul Berezae, situat la 355 verste de Moscova, «kneaghinea» a lepădat", este vorba de soția lui Dimitrie Cantemir, Anastasia Trubețkaia.

Cercetările din ultima vreme din arhivele rusești nu au scos în evidență vreo sursă documentară autentică, care ar fi confirmat relația intimă a Mariei cu țarul, de aceea episodul îl punem serios la îndoială. Într-adevăr, ar fi cerut oare D. Cantemir în testamentul său[11] țarinei Ecaterina să aibă grijă de destinul Mariei în vederea unei căsătorii reușite, dacă ar fi avut loc acel adulter? Or, un asemenea demers nu putea fi înaintat în caz dacă într-adevăr ar fi avut loc relația dintre țar și prințesa Maria. Cu atât mai mult că pe acele timpuri onoarea unei femei din societatea înaltă, cum era cazul prințesei Maria și demnitatea unui părinte nobil și a personalității atât de apreciate de țar trebuiau să ducă la o răcire a relațiilor dintre curtea imperială și familia domnului moldovean. În afară de aceasta, se cunoaște că deși Maria a locuit după moartea tatălui său la Moscova, ea a făcut de mai multe ori călătorii de durată la Petersburg, unde era primită cu cele mai mari onoruri la curtea imperială de însăși țarina Anna Ioannovna, de mulți înalți demnitari, fiind tratată cu deosebit respect, fapt care pare să demonstreze din nou că numai o femeie cu un comportament ireproșabil putea fi tratată astfel.

Încă până la campania persană, în primele luni ale 1722, prințesa Maria atrage atenția cneazului Ivan Grigorievici Dolgoruki, reprezentant al unei vechi și mari spițe de nobili ruși, care îi cere âna. Atât tatăl ei, cât și mama ei vitregă erau înclinați să accepte această propunere, fapt reflectat și în testamentul lui Dimitrie Cantemir[12]. Se vede însă că pretendentul nu i-a plăcut prin ceva tinerei domnițe, dar motivul oficial a fost acela că Ivan Dolgoruki „nu ocupa nicio funcție în serviciul țarului". Tatăl ei, neputând s-o înduplece, a scris în același testament că se lasă în voia lui Dumnezeu și la discreția înțelepciunii și compătimirii țarinei Ecaterina.

Începând cu luna mai 1722, Dimitrie Cantemir în calitate de consilier al țarului participă la campania persană luând cu sine întreaga sa familie, între care și pe Maria. În timpul acțiunilor militare în zona Caucazului atât familia principelui moldovean, care a fost cazată la 4 iunie în „casa pescăriei împăratului", cât și ale altor înalți demnitari au rămas la Astrahan[13]. Din această campanie, care a durat până la încheierea Tratatu-

[10] Ильинский И., *Notationes quotidianae. Повсядневные записки*, в кн.: Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн[язя] А.Д. Кантемира*, СПб., 1903, с. 300, 302, 308. De exemplu, la 14 aprilie 1722, I. Ilinski notează „Kneazul nostru [D. Cantemir – *n.n.*] și kneaghinea [Anastasia Trubețkaia – *n.n.*]", și kneajna [Maria Cantemir] au luat prânzul la rezidentul țarului" (p. 302), iar la 26 octombrie 1722 notează o informație despre expedierea unor scrisori de Dimitrie Cantemir, către mai multe persoane, între care „…kneaghinea Irina Grigorievna [Trubețkaia, mama Anastasiei Trubețkaia – *n.n.*], kneaghinea Irina Ivanovna [fiica lui Ivan Iurevici Trubețkoi și a Irinei Grigorievna Trubețkaia – *n.n.*] și kneajna Smaragda [Ecaterina Cantemir-Trubețkaia, fiica lui D. Cantemir din căsătoria cu Anastasia Trubețkaia – *n.n.*]. De aici reiese că femeile căsătorite purtau titlul de „kneaghinea", iar cele necăsătorite – de „kneajna", adică doamne și domnițe.

[11] Scrisoarea testamentară a lui D. Cantemir a fost întocmită în septembrie 1722, la Astrahan.

[12] [Бантыш-Каменский Д.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 306, примеч. (X), пункт 2.

[13] Ilinski I., *Notationes quotidianae*, p. 98.

lui ruso-persan din 12 septembrie 1723[14] nu se cunosc decât foarte puține detalii din viața Cantemireștilor. Se admite că în această perioadă Maria s-a îmbolnăvit, ceea ce i-a făcut pe unii contemporani să creadă că îndărătul acestei maladii se ascunde avortarea mai sus amintită. Din surse sigure se mai cunoaște că familia lui Cantemir a fost vizitată în repetate rânduri de țar însoțit de înalți demnitari ai curții[15].

Pe la sfârșitul lui ianuarie 1723, Dimitrie Cantemir cu ai săi pornește în caravană spre Moscova. Atât prințul, cât și Anastasia și fiica sa Maria își reveneau cu greu după boală. Drumul îndelungat și anevoios îi sleia de puteri. În repetate rânduri, din cauza agravării bolii principelui, s-au văzut nevoiți să facă popasuri mai îndelungate, ajungând la 19 martie 1723 la moșia sa Dimitrievka, gubernia Harkov, unde s-au și instalat. Liniștea și mediul de provincie a ameliorat o scurtă perioadă sănătatea principelui, făcându-l să întrețină o vastă corespondență și să se ocupe de gospodărie, și de zidirea unei biserici. Dar spre sfârșitul verii, starea sănătății se agravează din nou și la 21 august 1723 principele moldovean încetează din viață, situație care atât pentru Maria și frații ei, cât și pentru Anastasia, cea de a doua soție a principelui, pune acut problema raporturilor patrimoniale între urmași.

Conform testamentului lui Dimitrie Cantemir, dar și legii majoratului în Rusia[16], moștenirea trebuia să o obțină Matei. Deoarece prințul Dimitrie nu-l agrea pe acesta, l-a desemnat drept urmaș pe un alt fiu al său, pe Constantin; dacă se va dovedi a fi nedemn de încredere, moștenirea trebuia să revină celui mai destoinic dintre fii. Întrucât era în viață cea de a doua soție a lui Dimitrie, aceasta avea pretențiile sale la cel puțin o parte din averi. Pentru a soluționa problema, familia lui Cantemir, în iunie 1724, pleacă la Petersburg. Deși trebuiau să fie puse în acțiune condițiile testamentului, cei din familia lui Cantemir, inclusiv Anastasia, au convenit ca să stăpânească bunurile rămase de la soț și părinte împreună. În scurtă vreme Maria se îmbolnăvi din nou grav. După un biograf al ei, boala i se trăgea din zbuciumul trăirilor din ultimii ani, între care moartea tatălui ei, presupusa relație cu țarul, chestiunea moștenirii ș.a., încât la un moment dat prințesa Maria a început să se gândească la moarte și chiar a întocmit un testament, prin care împărțea fraților ei partea ce i se cuvenea din averea tatălui[17].

Maria, fiind cea mai mare în familie, și-a asumat responsabilitatea de a avea grijă de gospodărirea cât mai judicioasă a moșiilor, de frații săi, căutând să-i căsătorească cât mai izbutit. Odată cu întronarea lui Petru al II-lea, curtea imperială se mută la Moscova, iar odată cu aceasta a fost transferat și corpul de gardă al țarului, în care își făceau serviciul militar frații Cantemir. Drept urmare, în vechea capitală rusă se instală întrea-

---

[14] Бобылев В.С., *Внешняя политика России эпохи Петра I* , Москва, 1990, с. 156, 157.

[15] Vizite la 5 iunie, 11 și 26, 28 octombrie, 4 noiembrie 1722, pe când Dimitrie Cantemir era bolnav, care au trezit, probabil, curiozitatea celor din jur și drept urmare au putut să pornească și anumite zvonuri, care o prezentau pe Maria într-o lumină nefavorabilă.

[16] Prin care toată averea părinților rămânea fiului mai mare, ceilalți frați trebuiau să se angajeze ca funcționari în aparatul de stat, în armată ș.a.

[17] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 50

ga familie. Precum arată Antioh Cantemir pe un calendar din 1728, ei locuiau la Moscova în casa părintească, iar în timpul verii plecau la una din moşiile lor din împrejurimile capitalei. Maria era deosebit de activă, primea oaspeți, făcea vizite, una din ele făcută surorii țarului, marii prințese Natalia Alekseevna. Pe lângă altele, acest fapt arată că Maria era în strânse relații cu anturajul lui Petru al II-lea, unde era tratată cu cel mai înalt respect.

Această stare de lucruri s-a menținut până când Constantin Cantemir, fratele, s-a căsătorit cu Anastasia Golițâna, fiica cneazului Dmitri Golițân. Toate demersurile în vederea încheierii acestei căsătorii le-a făcut sora Maria, considerând-o a fi o înțelegere izbutită. În scurtă vreme însă, ea a trebuit să regrete, deoarece socrul lui Constantin, fiind un înalt demnitar de curte şi având mare susținere din partea altui înalt demnitar, a încercat să obțină majioratul, iar prin aceasta să-i adjudece toate averile rămase de la D. Cantemir, amenințându-i pe ceilalți urmaşi ai principelui cu privarea de drepturi asupra moştenirii. Ceilalți frați, puşi în asemenea situație, au făcut o serie de demersuri către instanțele superioare de stat şi chiar către țar, în care, printre altele, cereau o soluție echitabilă a problemei „pentru a avea ei şi sora lor, bieți orfani cu ce să trăiască…". În disputa pentru împărțirea averii rămase de la D. Cantemir interveni şi Anastasia Trubeţkaia, dar şi mai insistent s-a dovedit a fi Constantin, care, fiind sprijinit de socrul său, reuşeşte la 13 mai 1729 să obțină drepturile asupra tuturor domeniilor tatălui său.

Deznodământul acestor contradicții surveni în scurtă vreme după urcarea în scaun a țarinei Anna Ioannovna, care s-a dovedit a fi destul de binevoitoare cu urmaşii lui D. Cantemir, inclusiv şi față de Maria, promițându-le la 28 aprilie 1730 mai multe moşii cu un număr de patru mii de suflete, promisiune onorată în decembrie al aceluiaşi an doar parțial, fiindu-le atribuite 1 030 de gospodării țărăneşti[18]. Maria împreună cu frații săi au găsit de cuviință că e mai bine să administreze domeniul primit împreună. Precum arată acelaşi biograf: „Maria beneficia de veniturile aduse în cea mai mare parte de satul Muraşkino, o aşezare bogată din județul Nijegorod…", ba mai mult, „prințesa Maria a fost solicitată de împărăteasă în anturajul de domnişoară de curte. Numai că atunci când, la sfârşitul anului 1731, împărăteasa se hotărî să se mute la Petersburg, prințesei Cantemir i s-a permis să rămână la Moscova"[19].

După ce se văzu din nou împroprietărită, prințesa Maria hotărî să-şi dureze o casă de piatră, procurând în acest scop un teren viran la Ciornâe Greazi, în apropiere de biserica „Sfintei Treimi".

În afară de aceasta, caută cu insistență să-i căsătorească pe frații Antioh, dar care era interesat mai mult de studii şi activitatea diplomatică, pe Şerban, care nu părea să fie interesat de acest subiect, şi pe Matei, care „ducea o viață destul de lipsită de sens şi avea legături cu persoane suspecte", crezând că astfel îi va putea să-i ordoneze. O adevărată

[18] 587 în gub. Nijni Novgorod, 419 în gubernia Breansk şi 24 în târguşorul Krasnopolie (Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, doc. LXXVIII, p. 152–-153; doc. LXXXII, p. 164).

[19] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 57.

risipă de energie a făcut prințesa Maria în încercările ei de a-l apropia și în cele din urmă a-l vedea căsătorit pe fratele ei Antioh, de altfel, îndrăgostit de frumoasa Varvara Cerkasskaia, fiica bogatului moșier și cneaz Aleksei Mihailovici Cerkasski, deținător al unor înalte dregătorii la curtea imperială din Petersburg. Deși la un moment dat părea că înțelegerea era ca și cum făcută, căci și mireasa, la rândul ei, îl adora pe tânărul Cantemir, după mai mulți ani de tatonări și negocieri, efortul (din 1731 până în 1742) al Mariei nu s-a soldat cu succes[20].

În privința acestor acțiuni, prințesa Maria îi va scrie lui Antioh, ambasador la Londra (1733): „A te însura cu o fată dintr-un asemenea neam, chiar dacă e trecută sau sărmană, și a avea pe cineva care, la nevoie, să-ți ia apărarea, e cu mult mai bine decât să iei cine știe ce bogătașă de la Curte însă lipsită de orice ocrotire”[21].

În timp ce căuta să-și căsătorească frații, prin 1733, prințesa Maria se pomeni ea însăși pețită. Într-un caz, era vorba de o persoană numele căreia nu a fost divulgat, care era foarte bogată, dar nu de viță nobilă. Chiar dacă prințesa ar fi fost tentată la un moment dat să accepte propunerea, rudele ei au respins cu hotărâre candidatura, foarte grăitoare în această privință este atitudinea soției prințului Constantin, care apucase deja să-i zică Mariei: „Sora noastră să fie oare nu știu ce coate-goale ca să se ducă după el, un negustoraș acolo?”[22]. În scurtă vreme apăru un alt pretendent la mâna prințesei, fiind vorba de țareviciul gruzin Aleksandr Bakharovici, stabilit în Rusia încă din 1724, scăpătat de-a binelea, dar pretinzând ca viitoarea consoartă să cunoască limba gruzină. Neștiind cărei dintre cele două cereri să le dea curs, Maria, printr-o scrisoare, ceru sfatul lui Antioh, dar se pare că, încă până a primi vreun răspuns, îi respinse pe ambii pretendenți. Or, prințesa Maria, trecuse de prima tinerețe și se obișnuise prea mult să fie de sine stătătoare și dorea mai mult să trăiască după bunul ei plac, „în propria gospodărie, încercând după posibilități să revină în acea ipostază pe care o trăise în tinerețe, sub ocrotirea tatălui ei, în aceeași Moscovă”[23].

Cu toate că a preferat o viață solitară, prințesa Maria nu s-a izolat de societate, comunicând cu cei din jur, cu frații săi, cu Antioh în special, căreia îi scria frecvent la Londra și Paris, cu persoane din înalta societate din Moscova și Petersburg; astfel, prin 1733, plecând în capitală, cu scopul de a-și rezolva unele chestiuni de proprietate, unde s-a bucurat de ospitalitatea fratelui Constantin și a cumnatei sale, Anastasia Dmitrievna, care i-au pus la dispoziție o caretă cu șase cai, găsind de cuviință să se prezinte împărătesei Anna Ioannovna. Precum îi va scrie mai târziu lui Antioh, Maria aprecia că a fost primită cu bunătate și fiind întrebată despre durata sejurului, ea a răspuns că a venit „în primul rând pentru a-mi exprima respectul față de dânsa, în al doilea rând, pentru a-mi rezolva unele treburi”. În afară de țarină, Maria a fost primită de țarevna Elizave-

[20] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 120–134 , 148–150.

[21] *Ibidem*, p. 58.

[22] *Ibidem*, p. 69.

[23] *Ibidem*, p. 59.

ta Petrovna (una din fiicele lui Petru cel Mare) şi de sora împărătesei, Ekaterina Ivanovna, ducesă de Mecklenburg, pe care o apreciază drept o fiinţă inteligentă şi vioaie. După cum s-a dovedit, ducesa îi cunoştea destul de bine pe Cantemireşti, reţinând-o pe Maria la prânz, a întrebat-o şi de treburile fratelui ambasador Antioh, despre felul cum trăieşte la Moscova, i-a pus la dispoziţie echipajul curţii şi i-a promis susţinere în obţinerea unor moşii promise anterior de ţarină. Ducesa Ekaterina Ivanovna o aprecia şi o stima mult pe prinţesa Maria şi atunci când ea se îmbolnăvi grav, aceasta a fost printre puţinele persoane cărora le-a permis s-o viziteze. „Tratată cu atâta delicateţe de către membrii familiei imperiale, prinţesa fu primită cu bucurie de înalţii demnitari; i-a vizitat pe Biron şi pe soţia acestuia, pe Osterman, pe A.I. Uşakov, pe prinţul Cerkasski; au fost cu toţii deosebit de politicoşi cu ea şi din partea tuturora a primit asigurarea că o vor ajuta în rezolvarea problemei pentru care venise."[24]

După asemenea vizite, prinţesa Maria revenea acasă, la Moscova, deseori rămânând pentru mai multă vreme în casa construită la Ciornâe Greazi, se ocupa de gospodărirea averilor sale şi a fratelui ei Antioh, ţinând o curte numeroasă de slugi şi având o grădină bine îngrijită. Casa ei era mereu plină de pisici şi câini, care îi plăceau foarte mult, dintre care deosebit de adorată era căţeluşa Perla. Pentru prestigiu, deşi înţelegea că o costă, avea un echipaj cu şase cai, cu care prefera să plece în vizită la prieteni şi cunoscuţi. Reuşi în cele din urmă să-l căsătorească pe fratele Matei, iar Şerban va rămâne celibatar convins[25]. Timpul liber şi-l consacra lecturilor dintre cele mai alese, primind cărţi de la fratele Antioh, cu care coresponda intens. De altfel, scrisorile către Antioh, care s-au păstrat într-un număr destul de mare, denotă o înaltă cultură şi orizonturi cărturăreşti dintre cele mai variate. Astfel, într-una din ele, caracterizând o persoană, prin intermediul căreia se purta corespondenţa şi care mai păcătuia în transmiterea de epistole altor persoane interesate, prinţesa scrie: „este un machiavelic cumplit. Toţi cei ca dânsul nu mor, cum spune un proverb rusesc, de moarte bună, sau, după zicala franceză, «toţi politicienii sfârşesc în ştreang»"[26].

După cum arată mai multe informaţii de epocă, Maria s-a dovedit a chivernisi cu pricepere averile sale, fără a face risipă de mijloace, căuta să folosească cât mai judicios veniturile ei. Nu rareori, când anii se dovedeau a fi mai puţin prielnici pentru activităţile agricole ale ţăranilor săi, ea îi trata cu multă înţelegere, nemaipretinzând la prestarea în deplină măsură a dijmelor ce i se cuveneau din partea acestora. Prin 1737, din cauza unei întâmplări nefericite, dat fiind faptul că mai toate casele şi acareturile din Moscova erau din lemn, izbucni un incendiu, flăcările au cuprins şi curtea ei, arzându-i, precum va mărturisi ea într-o scrisoare, depozite, careta şi multe altele din construcţiile curţii sale, rămânând în picioare numai casa de piatră. Ce-i drept, precum îi va mărturisi ea într-o scrisoare fratelui Antioh, aici se păstrau cele mai multe dintre obiectele şi bu-

[24] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 68.

[25] Despre aceştia vezi compartimente aparte în lucrarea de faţă.

[26] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 75.

nurile de valoare: „giuvaierurile și cărțile…, icoanele Mântuitorului și a Maicii Domnului" ș.a., pierderile fiind evaluate la 2 000 de ruble. Prințesa Maria nu s-a descurajat și în scurtă vreme își refăcu gospodăria, rămânând cu regretul că frumoasa ei grădină a fost distrusă și „va trebui din nou să aștept cinci ani, până va crește iar o alee frumoasă și plină de umbră, precum ceea pe care am avut-o".

În aceeași perioadă, prințesa Maria se văzu pusă din nou în fața problemei moștenirii tatălui ei. De astă dată trebuia să se confrunte cu pretențiile Anastasiei Trubețkaia, care insista la o cotă parte din averea lăsată de soțul ei. În vederea soluționării acestui litigiu, Maria se văzu nevoită să plece pentru un timp la Petersburg, unde a rămas timp de mai multe luni (noiembrie 1736–martie 1737). Desfășurarea contradicțiilor dintre Anastasia Trubețkaia, pe de o parte, și copiii săi vitregi, pe de altă parte, o neliniștise serios pe Maria, care de asemenea era amenințată de pierderea averii. Recurgând la prestigiul ei de domnișoară la curtea imperială, ea s-a prezentat împărătesei Anna Ioannovna, care avea o părere deosebit de favorabilă despre Maria și mai ales despre fratele Antioh, care în viziunea Luminăției Sale o slujea cu deosebit devotament în misiunea sa diplomatică la Londra. După aceasta au urmat vizite și explicații privind litigiul în cauză la alți înalți demnitari de la curte care urmau să se ocupe de rezolvarea lui. Însă toate aceste demersuri ale Mariei nu au avut efectul scontat, majoritatea funcționarilor căutând să păstreze neutralitatea.

Țarevna Anna Ioannovna

Aportul ei în soluționarea definitivă a problemei poate consta în aceea că de fiecare dată când Anastasia Trubețkaia încerca din nou să insiste, prințesa Maria îi scria fratelui ei, Antioh, care la rândul său venea cu demersuri și rugăminți față de cancelarul Biron, care avea o mare influență în luarea deciziilor de către împărăteasa Anna Ioannovna. Litigiul a fost rezolvat în mare parte favorabil pentru frații Cantemirești abia în 1739.

De rând cu toate aceste activități și întâmplări din viața Mariei în această perioadă, pe neașteptate apăru încă un petitor care o cerea în căsătorie, fiind vorba de Fiodor Vasilievici Naumov, un văduv de vreo cincizeci de ani, foarte bogat și om cu o carieră dintre cele mai strălucite din epoca de după Petru I [27]. Între cei doi au avut loc convorbiri

[27] Vezi mai detaliat despre Naumov F.V. în Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 87–88.

destul de serioase, prin care erau prezentate părțile cu averile lor, cu drepturile lor ulterioare în caz de căsătorie ș.a. Ce-i drept, prințesa Maria căuta să se prezinte drept o persoană cu o stare materială deosebit de modestă și că rămâne la discreția pretendentului de a decide, căci ea, precum îi scria fratelui, la întrebarea „despre zestre și despre actul de care-l fac ei (rușii) de obicei, foaie de zestre, i-am răspuns aproape cu mânie că nu am decât ce vede pe mine…". Cu toate acestea, se vede că propunerea lui F.V. Naumov a pus-o serios pe gânduri pe prințesă, deoarece într-o scrisoare către Antioh menționa: „De cinci zile mă preocupă ceva destul de important. Mulți îmi oferă sfaturile lor[28], dar părerea dv. mi-e cea mai de preț…". Convorbirile între patru ochi cu Maria a temperat evident zelul mirelui, încât foarte curând subiectul în cauză dispare din viața Mariei și respectiv din corespondența acesteia cu fratele său, Antioh. În schimb, după aceste evenimente, în viața acestei domnișoare moscovite, care începea să îmbătrânească, ocupație dintre cele mai plăcute și de prin ordin devine grija pentru fratele ambasador, căruia îi scrie frecvent, împărtășindu-și în epistole părerea despre cărțile citite, ce „putea să-i facă pe plac acestuia și să capteze atenția acestui om inteligent și cultivat"[29]. La rândul său, Antioh o bucura pe sora lui, expediindu-i din Londra, apoi și din Paris diverse cadouri: toalete, pânzeturi, veselă scumpă, tablouri, cărți, cerându-i totodată să facă cumpărături la Moscova, mai ales mărfuri chinezești (țesături, tapete, veselă ș.a.) și rusești (blănuri, pielicele). Treptat satisfacerea rugăminților fratelui Antioh se profilă într-un adevărat comerț profitabil pentru Maria, care avea pe moșiile sale din împrejurimile Moscovei destule animale cu blană. Dar aceste ocupații totuși nu au devenit predominante în activitatea de la hotarul anilor treizeci ai Mariei, căci lecturile continuau să rămână în prim-planul atenției sale. Cu atât mai mult că din copilărie i-a plăcut să citească și să-și satisfacă curiozitatea în biblioteca tatălui său, iar la Moscova, după plecarea lui Antioh în străinătate, i-a rămas spre păstrare bogata bibliotecă a acestuia din urmă, care era completată mereu cu cărți ale autorilor contemporani procurate la Haga, Londra și Paris și mai ales în limba italiană, fiind vorba de operele istoricilor moderni Francesco Guiccardini, Leandro Alberti, contele Gualdo-Priorato ș.a., care înșiruiau evenimentele din istoria diferitor țări vest-europene. Merită atenție detaliul că, deși ajunsă la o vârstă onorabilă, prințesa Maria continua să-și perfecționeze cunoștințele de limba, poezia și proza italiană. Drept îndrumar în această privință i-a servit lucrarea lui Pietro Bombo, *Prose*, precum și alte numeroase culegeri de lucrări artistice expediate de Antioh. Cunoașterea perfectă a limbii italiene i-a permis să citească lucrările altor autori traduși în limba italiană, fiind vorba, de exemplu, de opera francezului Fénelon, *Aventurile lui Telemach*, sau cea a englezului Milton, *Paradisul pierdut* ș.a.

Este interesant faptul că, prin 1740, prințesa îl ruga pe fratele ei să-i trimită literatură din domeniul astronomiei și geometriei pe înțelesul ei. Se admite, de exemplu, că i

[28] O sfătuiau insistent să se căsătorească cu Naumov slugile ei apropiate, Sevast și Antioh Cămăraș, sub ochii cărora crescuse Maria și emigraseră împreună cu Cantemireștii de la Constantinopol.

[29] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 89.

s-a trimis cartea lui Algrarotti, *Newtonianismo per le done*, apărută cu doi ani înainte, o carte de popularizare a învățăturii lui Newton[30], căci în scrisoarea din 26 martie 1744, ea îl înștiința pe Antioh: „Parcurg un tratat de cosmografie, pe care va trebui să-l recitesc de multe ori înainte să-l înțeleg pe deplin". Dintre alte pasiuni de lectură ale prințesei făceau parte cărțile dedicate unor descoperiri geografice, călătorii peste mări și țări, în jurul lumii, precum și cele de istorie. Încă din copilărie și prima tinerețe, prințesa Maria a manifestat un deosebit interes față de istorie, citind operele celebrilor autori antici: Herodot, Tucidide, Xenofon, Plutarh, Titus Livius, Sallustius, Iuliu Cezar și Tacit. În continuare interesul ei față de istorie a crescut și datorită indicațiilor fratelui său, a putut urma, după un anumit sistem, cunoașterea trecutului, fiindu-i trimise lucrările altor autori antici medievali și moderni, între care cele ale lui Flavius, Iustin, Cornelius Nepot, Arrian, Appian, Doglioni, J.P. Mattei ș.a.

Biograful frecvent citat aici consideră că din lectura scriitorilor și istoricilor italieni prințesa Maria a devenit dibace în depășirea diverselor piedici pe care i-a fost dat să le întâlnească în relațiile cu contemporanii săi, inclusiv cu cei de la curte, să tacă la timpul potrivit sau să-și exprime părerea când trebuie și să urmărească permanent și insistent profitul personal și al familiei.

În afară de interesul față de literatura științifică, prințesa Maria citea numeroase volume de poezie și proză, în special diverse idile dramatice dulcege. Toate aceste lecturi însă, în special cele de poezie, ea le considera o distracție plăcută sau o lecție utilă. Dintre aceste „lecții" a făcut parte poezia poetului roman Horațiu, precum și prozele clasicilor literaturii renascentiste L. Ariosto cu poemul epic *Orlando furioso*, remarcabil prin grație, fantezie și umor, care evoca lumea epopeilor medievale și a romanilor cavalerești; G. Boccaccio cu celebrele sale proze *Decameronul, Ameto și Fiametta.* Din scrisorile către fratele Antioh se vede că mintea practică a prințesei Maria nu se împăca cu idealismul lui Boccaccio și că în prim-planul intereselor ei era nu conținutul „fără perdea" al narațiunilor, de exemplu, din *Decameron*, ci mai aproape de sufletul ei era sensul moralizator al acestora. La lectura romanului *Fiametta*, Maria îl găsește captivant, dar își exprimă nemulțumirea de faptul că acesta conține „multe cuvinte defăimătoare la adresa femeilor", adăugând în aceeași scrisoare către Antioh precum că ori Boccaccio scriind această operă a uitat că mama lui a fost femeie, ori o considera o sfântă[31].

Încercând să dea o apreciere de ansamblu lecturilor prințesei Maria, același biograf conchide că „…valoarea didactică a unei cărți era în ochii ei mai importantă decât calitatea artistică. Mintea prințesei era lucidă până la ariditate, iar frumusețile poeziei găseau doar un slab ecou în sufletul ei" și că „…dragostea de lectură reprezintă una dintre trăsăturile caracteristice ale porterului moral al prințesei Maria și prin această dragoste ea devenise, probabil, cea mai cultivată femeie din Rusia"[32] din prima jumătate a sec. al XVIII-lea.

---

[30] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 97.

[31] *Ibidem*, p.108.

[32] *Ibidem*, p.110.

Deşi cufundată în tumultul vieţii din Rusia ori copleşită de mulţimea de treburi şi interese legate nu numai de lecturi plăcute, dar şi de apărarea intereselor de proprietate, de rezolvarea unor litigii, totuşi prinţesa Maria nu şi-a uitat obârşia şi patria ei originară. La un moment dat când pe la 1736 izbucnise un nou război al Rusiei cu Imperiul Otoman şi mai ales când ceva mai târziu armata ţaristă intrase în Ţara Moldovei, în sufletul ei se trezi din nou dorinţa de a reveni în patrie, mărturisindu-i fratelui Antioh într-o scrisoare din 29 iulie 1736: „Cine ştie, poate ne va fi dat cândva să ne revedem patria de odinioară şi să ne sfârşim în tihnă veacul, fiecare după cum îi este voia. Am impresia că acela care va fi stăpânul unei ţări va trebui să ia pe umeri povara guvernării. În felul acesta, dacă dv. vă va fi dat să ajungeţi prinţul domnitor al ţării noastre, va trebui să spuneţi adio vieţii singuratice de filosof". De altfel, grija faţă de Antioh devine una din dominantele vieţii personale a prinţesei Maria, nu numai scriindu-i permanent la Londra şi Paris timp de doisprezece ani, dar şi căutând să-i apere interesele de proprietate şi în cercurile cele mai înalte ale curţii imperiale; iar atunci când prinţul Antioh s-a stins din viaţă, prinţesa Maria, spre deosebire de ceilalţi fraţi, şi-a asumat toate cheltuielile pentru aducerea corpului neînsufleţit al fratelui în Rusia şi aducerea la îndeplinire a prevederilor testamentului acestuia.

Considerându-se a fi capul familiei, după moartea lui Antioh Cantemir, prinţesa Maria era permanent ocupată de treburile gospodăreşti ale Cantemireştilor şi de chivernisirea cât mai judicioasă a moştenirii tatălui ei. Din ultimii 13 ani din viaţa ei au rămas atât de puţine amintiri şi urme vii, încât, am spune, că a secat însăşi substanţa existenţei ei.

Din 1743 nu mai face nicio călătorie la Petersburg, din care cauză este lipsită de onoarea de domnişoară de curte, deşi a asistat la ceremonia de înscăunare a împărătesei Elizaveta Petrovna, ceremonie care a avut loc la Moscova la 25 aprilie 1742, felicitând-o cu această ocazie. După înmormântarea lui Antioh în septembrie 1745, ea mai trece printr-o încercare grea, arzându-i casa din Moscova prin 1747. După acest moment tragic, caută să-şi refacă gospodăria, duce un trai mai mult izolat, petrecându-şi iernile la Moscova, iar verile – la moşia sa Marino, din apropierea vechii capitale ruse, unde prin 1742–1747 înalţă şi sfinţeşte o biserică cu hramul „Sfintei Maria Magdalena". La un moment dat, îşi face chiar planuri de a construi o mănăstire, dar nu-i reuşeşte, lăsând ca această intenţie să fie adusă la îndeplinire, prin testament, de către fraţii săi. De altfel, testamentul[33] şi l-a întocmit cu o lună înainte de trecerea ei la cele veşnice, fiind grav bolnavă, evenimentul producându-se la 9 septembrie 1757[34]. Conform altei versiuni, moartea Mariei s-ar fi tras de pe urma unui grav accident de caretă[35].

Conform aceluiaşi testament, ea îşi manifestase ultima dorinţă de a fi înmormântată la Marino, dar a fost redată pământului la mănăstirea grecească „Sf. Nicolae" din Moscova, unde fuseseră înhumaţi părinţii, sora Smaragda şi fratele Antioh.

[33] РГАДА, фонд Архива Министерства Юстиции, связка 2491, д. 24.

[34] Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 158.

[35] Фомин С., *Кантемиры в Москве*, в „Кодры", Кишинев, 1983, № 3, с. 145.

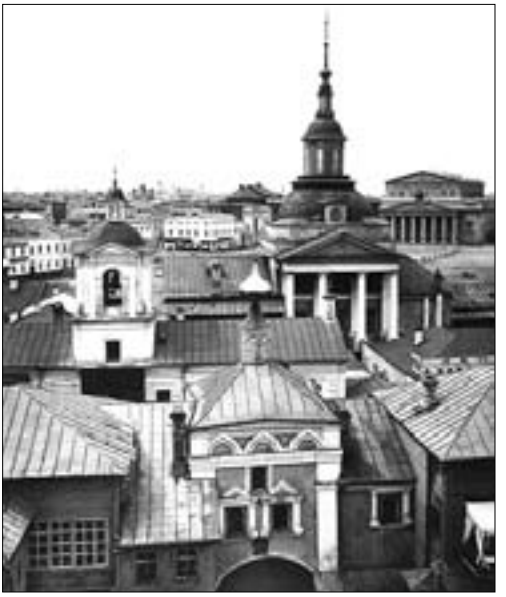
Mănăstirea „Sf. Nikolski", Moscova

Deoarece în ultimii ani este pusă în circulație tot mai frecvent legenda precum că domnița Maria Cantemir ar fi fost înmormântată la Marino, conform testamentului ei, aducem în continuare dovezi certe care arată că la moartea surorii lor, care avu loc la Moscova, frații Matei și Serghei Cantemir au decis să încalce testamentul și s-o înhumeze „alături de tatăl și mama ei". Astfel, în scrisoarea lui Serghei Cantemir din 12 septembrie 1757, adresată oblăduitorului («душеприказчик») surorii lor, cneazului N.I. Trubețkoi, se arată că „Maria a fost înmormântată în necropola familială («в родовой усыпальнице»), deoarece din cauza bolii mele și a fratelui meu [a fraților Matei și Serghei Cantemir – *n.n.*], nicidecum nu am putut sa ajungem în satul cela, situat la 40 verste de Moscova"[36]. Mormântul domniței Maria, alături de cele ale părinților, surorii și ale fraților ei, a rămas intact în mănăstirea grecească cu hramul „Sf. Nicolae" din Moscova până în primăvara anului 1935, când în această zonă, în urma construcției unei stații de metrou, acest lăcaș sfânt a fost demolat, împreună cu tot ce s-a aflat acolo. Serghei Fomin, investigând cazul, a stabilit că la demolarea mănăstirii au intervenit, ce-i drept cu o anumită întârziere, un grup de cercetători de la Muzeul de Istorie, care au încercat să salveze unele relicve tombale de la această mănăstire. Din nefericire, la ora sosirii lor, precum mărturisește un martor ocular care a participat personal la lucrările de salvare (Natalia Valentinovna Piatâșeva), toate plăcile de pe mormintele Cantemireștilor erau smulse și duse la mănăstirea Donskoi din Moscova. Același martor ocular a arătat că deși pietrele de mormânt au fost văzute de cercetători, epitafele respective s-au dovedit a fi aproape indescifrabile din cauza vechimii și deteriorării lor, de aceea s-a recurs la măsurarea plăcilor tombale, încercându-se astfel să fie identificate mormintele concrete din cripta familială a Cantemireștilor[37].

Averile rămase de la Maria au trecut în stăpânirea fraților Matei și Serghei, iar aceștia la rândul lor au dăruit una din casele construite de Maria la Ciornâe Greazi vărului Constantin Antiohovici Cantemir[38].

---

[36] Фомин С., *Некрополь Кантемира в России*, в „Кодры" Кишинев, 1993, № 5, с. 231.

[37] După cum s-a dovedit mai târziu, identificările osemintelor lui Dimitrie Cantemir și ale soției sale Casandra au fost eronate (vezi compartimentul *Aducerea osemintelor lui D. Cantemir de la Moscova la Iași* în volumul de față).

[38] Фомин С., *Кантемиры в Москве*, с. 144.

Maria Cantemir. După un portret de epocă

Întreaga viață a Mariei arată că ea a fost o femeie deosebit de instruită și educată, energică și deșteaptă. După unii istorici anume aceste calități, dar poate și zestrea ei, au atras atenția contemporanilor și că anume aceste calități și abilități au făcut-o să fie deosebit de atractivă în ochii multor cavaleri, aristocrați, care i-au cerut mâna. După alții – ea ar fi fost deosebit de frumoasă în felul ei, de o frumusețe aparte, de factură grecească (mama ei, Casandra fiind de origine greacă), ceea ce nu ar fi fost după merit apreciată, gusturile rușilor și occidentalilor din Rusia fiind altele. Interesant este faptul că, deși prințesa Maria a fost o femeie frecvent prezentă în anumite perioade la multe din festivitățile și mediile aristocratice ruse, nu a rămas, sau cel puțin este cunoscută doar o singură descriere a înfățișării ei fizice. Acest portret verbal îi aparține lui F. Bergholtz, care prin 1722, adică pe când Maria era încă foarte tânără, nota precum că aceasta avea o înfățișare „nu prea demnă de invidiat”[39]. Această zgârcită creionare l-a făcut pe biograful de mai târziu a prințesei să scrie: „Poate că lui Bergholtz pur și simplu nu-i plăcea tipul ei de frumusețe, pe jumătate grecesc. Fără îndoială, prințesa avea o minte ageră, iar prin educația pe care o primise, prin puterea de judecată a minții, ocupa o poziție de frunte printre doamnele din Rusia în acea perioadă”[40].

Deși majoritatea portretelor Cantemireștilor, pictate în epocă s-au pierdut, se pare că cel al Mariei Cantemir pictat între 1722 și 1730[41] a rămas intact și se păstrează astăzi în pinoteca Muzeului Istorico-Arhitectural și Artistic din incinta mănăstirii stavropighiale „Novâi Ierusalim” din or. Istra, situat la 60 km la nord de Moscova. Portretul este atribuit pictorului rus Ivan Nikitin, unul dintre cei mai mari artiști portretiști ruși din prima jumătate a sec. al XVIII-lea[42]. Portretul în cauză ne înfățișează o tânără femeie cu ochi expresivi căprui, obrajii rumeni, o persoană cu chip tipic meridional, cu trăsături asemănătoare cu cele ale mamei ei – Casandra Cantacuzino-Cantemir, în vestimentație de epocă împodobită cu accesorii, care sunt prezente și pe portretul Casandrei și care i-au rămas moștenire conform testamentului tatălui său[43].

---

39 *Дневник камер-юнкера Ф.В. Бурхгольца.1721–1725*, том 1, Москва, 1902, с. 68.

40 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 37.

41 *Ibidem*; Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинёв, 1988, с. 35, 38.

42 Молева Н.М., *Иван Никитин*, Москва, 1972, с. 23.

43 Фомин С., *Загадка исторического портрета*, в „Горизонт”, Кишинёв, 1985, № 11, с. 58; Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 35–36.

SMARAGDA CANTEMIR (1701–1720)

Dintre urmașii lui Dimitrie Cantemir și ai Casandrei cel mai trist destin l-a avut prințesa Smaragda. Născută la Istanbul la 14 aprilie 1701, ea a fost educată în același mediu și de aceiași dascăli ca și sora sa Maria, încât până la o vreme soarta prințesei nu s-a deosebit cu nimic de cea a surorii și a fraților ei. Același drum anevoios a fost parcurs de la Istanbul la Iași spre sfârșitul anului 1710, a împărtășit aceleași trăiri și neliniști, ca și întreaga familie a lui Cantemir, din vara și toamna lui 1711, când după un drum greu s-au instalat la Harkov, iar din 1713 – la Moscova. Poate aceste peregrinări sau poate clima aspră a Rusiei a fost defavorabilă gingașei făpturi, doar se cunoaște că prin 1718–1719 Smaragda era grav bolnavă. Se admite de unii că a zăcut de o maladie incurabilă pe atunci, cum era tuberculoza[44], iar de alții – de diabet[45], decedând sub ochii surorii mai mari Maria la 4 iulie 1720[46]. A fost înmormântată în biserica grecească cu hramul „Sf. Nicolae", alături de mamă-sa.

După cum reiese din testamentul lui Dimitrie Cantemir, acesta i-a purtat Smaragdei aceeași dragoste și grijă părintească, care a manifestat-o și față de ceilalți copii ai săi. Astfel, din acest document se desprinde informația că bunul ei tată cu diferite ocazii i-a dăruit „diamante, alte pietre scumpe și rochii", care după moartea Smaragdei, prin voința părintelui ei au trecut în posesia prințesei Maria[47].

Fie din cauza scurtei sale vieți, fie că nu s-au păstrat documentele vremii, se atestă foarte puține informații despre acest tânăr vlăstar cantemirian. La 4 martie 1719, Dimitrie Camtemir îl înștiințează pe cancelarul G.I. Golovkin că nu poate trece deocamdată cu traiul la Sankt-Petersburg din mai multe motive, „dar mai cu seamă sunt împiedicat de faptul că fiica mea cea mai mică mai bine de zece luni suferă de o boală numită ftizie și nu știu merge spre însănătoșire sau spre sfârșitul vieții, întrucât în medici a rămas puțină speranță, ci numai în voia lui Dumnezeu"[48].

Un timp s-a considerat că un portret de epocă, păstrat în Muzeul Ținutal din or. Istra, este al Smaragdei, dar cercetările din ultimele decenii au arătat că acesta o reprezintă mai curând pe sora sa – Maria[49].

---

[44] Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1924, p. 104.

[45] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, în *Prințesa Cantemir. Portret de epocă și corespondență inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu și L. Ivanov, Iași, 2005, p. 42.

[46] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров,* Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 298, 319.

[47] Vezi testamentul: [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 306.

[48] Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 104.

[49] Фомин С., *Загадка исторического портрета*, в „Горизонт", Кишинёв, 1985, № 11, с. 58; Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинёв, 1988, с. 35–36.

MATEI CANTEMIR (1703–1771)

Primul băiat în familia lui D. Cantemir s-a născut la 18 octombrie 1703, la Istanbul[50]. Dacă în capitala otomană biografia lui Matei se aseamănă leit cu cea a surorilor şi a fraţilor săi, apoi după părăsirea Ţării Moldovei de către părinţii lui în 1711, aceasta are o altă continuare. Fiind de vârstă şcolară, el este lăsat la Lemberg (azi Lvov, Ucraina), pe atunci în Ţara Leşească, pentru a studia limba latină şi alte ştiinţe. Nu se ştie cât timp a rămas la studii, dar, stabilindu-se în Rusia, a intrat în serviciul militar în regimentul de elită Preobrajenski al ţarului. Deşi se trăgea dintr-o renumită seminţie princiară şi tatăl său Dimitrie Cantemir avea merite mari, Matei, iar mai târziu şi fraţii săi, a fost înscris în regimentul arătat dintru început ca soldat de rând şi numai după câţiva ani de slujbă a fost ridicat în rang ofiţeresc[51].

În conformitate cu prevederile scrisorii testamentare a lui Dimitrie Cantemir, prin decizia împăratului Petru al II-lea din 19 mai 1729, a fost desemnat deţinătorul majoratului „moştenitor al averii imobile… din cei trei fii mai mici ai lui, cel mai mare, Constantin, iar celui înlăturat de la moştenire principelui Matei şi celorlalţi doi mai mici să li se dea averea mobilă”[52]. Prin această hotărâre a ţarului ceilalţi Cantemireşti au fost lipsiţi de orice venituri. Datorită lui Antioh, care a susţinut candidatura Annei Ioannovna la tron, şi Mariei, care a făcut drumuri la Petersburg, Matei împreună cu fraţii şi sora sa obţin 1 030 de curţi ţărăneşti, de gestionarea cărora se ocupa prinţesa Maria[53]. Chiar şi după desemnarea moştenitorului, Cantemireştii gestionau veniturile în comun.

Ca şi mulţi ofiţeri din armata activă, Matei ducea o viaţă dezordonată în tovărăşii suspecte, mod de viaţă care l-a înglodat în mari datorii. Sora Maria, care îşi asumase grijile familiei, a hotărât să-l însoare şi, astfel, să puie capăt unei asemenea stări de lucruri în viaţa fratelui ei. În căutările sale de peţitoare atenţia ei se opriri asupra tinerei cneaghine Avdotia Ivanovna Saltâkova[54], tatăl şi rudele căreia deţineau ranguri înalte pe timpul împărătesei Anna Ioannovna, între care şi rangul de guvernator al Novgorodului[55]. Intenţie care dădu greş, deoarece fraţii Matei şi Seghei (Şerban) s-au pomenit implicaţi alături de slugile lor într-o ordinară încăierare, în care a suferit mult rotmistrul Dubasov şi însoţitorii săi, acesta din urmă fiind rudă cu acelaşi cneaz Saltâkov. Numai demersul dibaci al prinţesei Maria pe lângă guvernatorul Moscovei i-a salvat pe fra-

---

50 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 319.

51 *Ibidem*, p. 320.

52 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, doc. LXXVII, p. 152. În această privinţă vezi şi compartimentele *Maria Cantemir* şi *Anastasia Trubeţkaia-Cantemir*.

53 *Ibidem*, doc. LXXVIII, p. 152–153; doc. LXXXII, p. 164.

54 Шимко И.И., *Новые данные к биографии князя Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 53 (în continuare: Шимко И.И., *Новые данные*).

55 Kidel A., *Maria Cantemir (femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare)*, Chişinău, 1934, p. 13.

ții[56] ei de la o detenție îndelungată, conform regulamentului militar. Despre aceste fapte nedemne ale lui Matei și Serghei Maria îi scrie la 18 ianuarie 1733 cu lux de amănunte lui Antioh, arătând că ea a fost nevoită să se implice pentru a salva onoarea familiei lor[57]. Ca urmare, înțelegerile de căsătorie s-au oprit și drept pretext oficial de refuz a fost vârsta înaintată și zestrea prea mică a miresei[58].

Probabil, acest caracter nărăvaș al lui Matei s-a manifestat de timpuriu, dacă tatăl său l-a lipsit de majorat (or, el fiind cel mai mare dintre frați, trebuia să-i revină acest drept conform legilor rusești) și l-a exclus din scrisoarea lui testamentară cu privire la partajarea averilor sale.

Suferind de podagră, Matei a fost nevoit să se retragă din slujba la oaste în cin de căpitan-porucic[59]. Zbuciumul Mariei de a-și vedea fratele însurat se încununa de succes cu doi ani mai târziu, când, la 7 februarie 1735, principele Matei, de astă dată în urma unei alegeri făcute pesonal[60], se căsători cu cneaghina Agrafena (născută la 20 iunie 1708), fiica cneazului Iakov Ivanovici Lobanov-Rostovski, ce se trăgea dintr-un neam din cele mai vechi din Rusia. Precum o caracterizează Maria pe tânăra cneaghină, în scrisoarea din 30 februarie 1734 adresată lui Antioh, aceasta era „frumoasă și deșteaptă". După căsătorie, tânăra familie a fost susținută material de părinții cneaghinei Agrafena și ceilalți Cantemirești[61]. Sub influența ei, Matei își schimbă spre bine modul de viață, devenind mai puțin risipitor[62] și dedicându-și restul vieții mai cu seamă activității gospodărești, de binefacere celor sărmani și oropsiți, precum și înălțării unor edificii ecleziastice.

La una din moșiile sale construiește o fabrică cu 12 cazane de producere a rachiului[63], care i-a ameliorat starea financiară.

În 1724, Cantemireștii au reluat construcția unei noi biserici în incinta mănăstirii grecești „Sf. Nicolae" din Moscova, pe care o începuse D. Cantemir după moartea soției sale Casandra (construcția oprită în 1714 din cauza atitudinii negative a lui Petru I față de cler), iar în 1735 ei au finisat-o și au sfințit-o la 18 septembrie 1736, cu hramul „Maica Domnului din Ivir"[64].

Probabil, datorită participării active a lui Matei Cantemir la aceste lucrări de construcție prin anii '50 ai sec. al XVIII-lea, la fel ca și tatălui său, i s-a dus vestea de bun arhitect. La mănăstirea cu hramul „Icoana Mântuirii" din vecinătatea locuinței sale din Moscova a re-

---

56 Шимко И.И., *Новые данные*, с. 54.

57 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, în *Prințesa Cantemir. Portret de epocă și corespondență inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu și L. Ivanov, Iași, 2005, p. 116–118.

58 Kidel A., *Maria Cantemir*, p. 25; Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, , p.118.

59 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с.320.

60 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 118.

61 Шимко И.И., *Новые данные*, с.55–56.

62 *Ibidem*, с. 55.

63 *Ibidem*, с. 56.

64 Фомин С., *Кантемиры в Москве*, в „Кодры", Кишинев, 1983, № 3, с. 145.

construit în 1752 un şir de chilii, pe care le-a acoperit cu metal în loc de olane[65]. Cu cheltuiala familiei, pe teritoriul mănăstirii greceşti din Moscova a fost înălțată în 1767–1770, pe locul bisericii zidite în 1664 şi distruse de un incendiu, o altă biserică cu acelaşi hram „Sf. Constantin şi Elena", cu un singur nivel şi câteva chilii, care la 21 mai 1770 a fost sfințită de către Ambrosie, arhiepiscopul Moscovei[66]. La moşia sa din Ciornâe Greazi, unde de obicei îşi petrecea verile în anii 1759–1765, înalță o biserică de piatră în stil baroc având trapezărie şi clopotniță cu două niveluri şi hramul „Preasfintei Născătoare de Dumnezeu Izvor Viu", la care a fost anexat ulterior altarul „Sf. Dimitrie Izvorâtorul de Mir"[67], care s-a păstrat până în zilele noastre, în cadrul complexului arhitectonic de la Țariţâno.

După moartea Mariei în 1757, moşia de la Ciornâe Greazi a fost împărțită între fraţii Matei şi Serghei Cantemir. Cea mai mare parte i-a revenit lui Matei. Intrând în posesia acestei proprietăți, el a desfăşurat o vastă activitate gospodărească şi culturală într-un anumit fel. În primul rând, el împreună cu Serghei, pe două arii megieşe, şi-au construit două frumoase curți princiare, de formă dreptunghiulară, interioarele cărora se distingeau prin bogate decoraţii laice în spiritul vremii. În jurul acestora, în mod simetric, au fost edificate diverse alte imobile cu caracter utilitar gospodăresc. Celor două curți li se alăturau două parcele sădite cu pomi fructiferi, sub o unică îngrădire. În faţa fiecărui dintre cele două palate erau anexate partere spaţioase pentru distracţii, precum şi grădini cu alei în formă de evantai, care duceau spre un lac, în mijlocul căruia a fost construită o insulă artificială, spre care de pe panta ţărmului ducea o punte. În preajma lacului a fost edificat un elegant pavilion, numit ulterior „besedka Cantemirovka", cu o terasă în faţă, de unde stăpânii admirau natura din jur (pe locul acestuia, în anii 1762–

Moară construită în 1753 de Matei Cantemir (reconstruire)

[65] *Ibidem*, c. 146.

[66] *Ibidem*, c. 146.

[67] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 320; Байбурова Р.М., *История Царицына, бывшей Черной Грязи, в XVII–XVIII веке (до приобретения ее Екатериной II в 1775 году)*, в *Царицынский научный вестник*, вып. 1, Москва, 1993, с. 8–55.

1796 ulterior a fost construit un mic palat al țarinei Ecaterina a II-a). Moara situată pe digul unui lac aflat în proprietatea lui Matei, de la Ciornâe Geazi, în 1753 este refăcută din temelii, ceea ce a adus beneficii nu numai lui, dar şi locuitorilor din partea locului, întregind în mod fericit şi peisajul din preajmă[68]. La aceeaşi moşie, Matei mai construieşte o seră, în care cultiva lămâi, portocale, pere, piersici, vița-de-vie ş.a.

Unul din ultimele episoade cunoscute din viața lui Matei Cantemir este legat de o întâlnire neașteptată, dar întru totul fericită, când la Moscova, în februarie 1770, a avut prilejul să se vadă cu un grup de consângeni, fiind vorba de delegația moldovenească, care ținea calea spre Petersburg, cu misiunea de a negocia statutul Țării Moldovei după războiul ruso-turc în desfăşurare pe atunci. Dintre delegați făceau parte Inochentie, episcopul Huşilor; Venedict Teodorovici, egumenul mănăstirii Moldovița; Vortolomei Măzăreanu, egumenul mănăstirii Solca; logofeții Lupu Balş şi Ioan Paladi şi spătarul Enachi Milu. Precum s-a convenit, călătorii au mers spre Kiev, iar de acolo au poposit spre odihnă la „târgul Dimitrievka", fosta moşie a lui Dimitrie Cantemir şi care era în stăpânirea fiului acestuia – Matei. Evenimentul este reflectat în notele de călătorie a egumenului Venedict, care arată că, ajunşi în vechea capitală a Rusiei la 13 februarie, după ce au fost găzduiți de Ambrozie, arhiepiscopul Moscovei, menționat mai sus, şi au fost la sobor în Duminica Ortodoxiei, miercuri delegații moldoveni au fost poftiți la masă de către beizadeaua Matei a lui Dumitrașco-Vodă „primindu-ne cu mare dragoste"[69].

Nu se cunoaşte despre ce au discutat ei în acele zile geroase de iarnă, dar se poate presupune că prințul Matei le-a povestit despre cele întâmplate în viața familiei Cantemireştilor după 1711 în Rusia, iar oaspeții despre cele întâmplate de-a lungul aceloraşi ani în Țara Moldovei, despre războaiele cu turcii, despre soarta grea a patriei lor, a mănăstirilor din care veneau.

Matei Cantemir moare la 30 noiembrie 1771 la Moscova, iar Agrafena, soția sa, la 5 ianuarie 1772, fără să lase urmaşi, fiind înmormântați în biserica cu hramul „Sf. Dimitrie Izvorâtorul de Mir", zidită cu cheltuiala lor la Ciornâe Greazi[70], ulterior Țarițâno. Pe stela funerară a fost fixată o placă de cupru cu inscripția în limba rusă: „În acest loc sunt înhumați:

I. Al Imperiei Rosiene prealuminatul cneaz Matvei Dmitrievici Cantemir, căpitan-porucic al corpului de gardă al regimentului Preobrajenski, născut la Constantinopol la 18 octombrie 1703, iar de acolo, după acțiunea de la Prut cu turcii, cu frații şi părintele său, Prealuminatul cneaz Dmitri Constantinovici domnul Moldovei, chemat de împăratul Petru în Rusia. Din anii tinereții cu osârdie şi devotament a slujit la patru monarhi ai întregii Rusii, purtând neîntrerupt bunăvoința lor deosebită către sine, proslăvindu-se prin credință adevărată față de Dumnezeu, prin viață plină de virtute, curățenia inimii, prin înălțarea de temple lui Dumnezeu şi de binefacere către cei săraci, spre marele regret al rude-

---

[68] Сергеев И.Н., *Царицынские мельницы XVIII века,* в журн.: Архитектура и строительство Москвы, Москва, 2007, № 3.

[69] Vornicescu N., *Arhimandritul Venedict Teodorovici, egumenul Moldoviței, 1769–1785*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", Iaşi, 1963, nr. 7–8, p. 519–520.

[70] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 320.

lor, prietenilor şi discipolilor săi s-a pristăvit în al 68-lea an de la naşterea sa, în Moscova la 30 noiembrie 1771, cu mare nădejde în viaţa veşnică pentru meritele faţă de Hristos.

Prealuminata cneaghină Agrafena Iakovlevna Cantemir, născută prinţesă Lobanova Rostovskaia la 20 iunie 1708, căsătorită cu Prealuminatul cneaz Matvei Dmitrievici Cantemir la 7 februarie 1735 şi peste treizeci şi şapte ani de sinceră iubire, fidelitate, râvnă şi respect acordat destoinicului său soţ, de care a fost lipsită timp de cinci săptămâni în văduvie, lacrimi, tristeţe şi mâhnire, a decedat în cel de-al 63 an de la naşterea ei, la 5 ianuarie 1772, la Moscova"[71].

Toate averile rămase de la Matei au trecut în posesia fratelui mai mic Seghei Cantemir. De parcă încercând să totalizeze o viaţă de om parcursă de Matei Cantemir, istoricul N.N. Bantâş-Kamenski subliniază că acesta şi-a dedicat activitatea binefacerii şi ajutorării celor sărmani şi neavuţi şi înălţării de lăcaşe sfinte[72].

CONSTANTIN CANTEMIR (1705–1747)

Un alt urmaş al lui Dimitrie Cantemir şi al Casandrei a fost prinţul Constantin (numit în amintirea bunicului său), de asemenea născut la Istanbul, la 29 iulie 1705[73]. Deşi crescut şi educat în acelaşi mediu de efervescenţă culturală, de contact cu mulţi reprezentanţi ai elitei intelectuale din capitala otomană şi din Rusia, sub supravegherea unor dascăli pricepuţi el nu avu nici pe departe capacităţile şi interesul faţă de cultură şi carte, pe care le-a avut sora lui Maria sau mai târziu fratele său Antioh. Se pare că D. Cantemir, care nu numai supraveghea, dar şi participa activ la instruirea şi educaţia odraslelor sale, a observat acest lucru. Cu toate acestea, vrând să-şi plaseze urmaşii cât mai reuşit în sferele înalte ale societăţii ruse, or lui D. Cantemir şi tuturor urmaşilor săi li s-a recunoscut înaltul titlu de cneaz, adică de principe, l-a înscris, precum se obişnuia pe atunci, încă de copil în rândurile unuia dintre cele mai prestigioase polcuri ale ţarului – Preobrajenski. Prin aceasta prinţul Constantin urma să facă o carieră militară şi pe cât va reuşi prin acţiunile sale să urce la cele mai înalte ranguri ofiţereşti. Urmând această cale, el a ajuns până la rangul de căpitan. În acest rang Constantin, împreună cu fraţii Matei şi Serghei, a participat la războiul ruso-turc din anii 1735–1739, ajungând cu unitatea prin 1736–1738 în Crimeea[74].

---

71 *Ibidem*, c. 320–321.

72 *Ibidem*, c. 319.

73 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн. Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с россйским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 321.

74 Bedreag C.G., *„Pjhodna Charkov – 1711" sau însoţitorii prinţului D. Cantemir în exodul din 1711*, în *Studii şi cercetări istorice*, Iaşi, vol. XVIII, 1943, p. 432–433.

După moartea tatălui său, Constantin, încă foarte tânăr pe atunci (18 ani), se văzu tutelat de sora lui mai mare Maria, care își asumă toate grijile familiei, inclusiv cele față de frații ei, căutând în fel și chip să-i aranjeze în viață într-un mod cât mai potrivit. Dintre aceste griji ale Mariei făcea parte și căsătoria lor, căutându-le partide cât mai reușite. Primul dintre frați care a avut parte de mijlocirea în calitate de pețitoare pe Maria a fost chiar Constantin. Alegerea ei s-a oprit în cele din urmă la prințesa Anastasia, fiica cneazului Dmitri Mihailovici Golițân, care pe lângă aceea că era bogat, mai era un personaj foarte influent la curtea imperială, având rangul de consilier de taină și de membru al Senatului. Nunta avu loc pe 24 mai 1727[75], tinerii rămânând să locuiască la Petesburg. Deși la început Maria considera că a făcut în această privință un pas reușit, câștigând pentru Constantin și pentru ceilalți Cantemirești favoare în sferele cele mai înalte ale curții imperiale, în scurtă vreme se dezamăgi amarnic, deoarece Anastasia Golițâna, pe lângă faptul că era mult mai în vârstă (n.1698) decât fratele ei, era o femeie nesociabilă, capricioasă, cu un fizic nici pe departe atractiv, sau conform spuselor prințesei Maria, cumnata „seamănă mai degrabă cu un drac, decât cu un înger, atât în privința frumuseții…, cât și a caracterului”[76]. Pe cumnată Maria n-o iubea din cauza orizontului ei limitat, a firii arțăgoase și pentru faptul că-și ținea soțul sub papuc[77]. Pe lângă acestea, Anastasia nu i-a adus lui Constantin nici urmași.

În ciuda unei asemenea caracteristici, Constantin a dus alături de Anastasia un trai destul de liniștit și îndestulat. Pe parcurs și prințesa Maria s-a conformat acestei situații a familiei fratelui său, ba chiar pe la începutul lui 1733, când a trebuit să facă o călătorie la Petersburg în interes personal, a găsit de cuviință să se oprească în gazdă la fratele și cumnata ei. Este interesant că aceasta din urmă a tratat-o pe prințesa Maria, pe întreg parcursul ședерii sale în capitala imperiului, cu multă bunăvoință. În legătură cu aceasta într-o scrisoare către fratele Antioh, Maria îi comunica: „cheltuieli personale nu am de vreme ce iau masa la ei și tot pe spezele lui [Constantin – *n.n.*] îmi stau și servitorii”, iar în altă scrisoare menționa că deși soția lui Constantin e grosolană și naivitatea ei este lipsită de delicatețe, totuși este bună la suflet, îi dădea cumnatei propria caretă pentru ieșirea în oraș, ba chiar îi dărui un evantai și o năframă, ceea ce făcu pe Maria să-și revadă în anumită măsură opinia despre Anastasia Golițâna și să privească cu mai multă indulgență și înțelegere ciorovăielile din familia fratelui său[78].

Deși a avut o carieră militară destul de modestă, Constantin s-a dovedit a fi destul de descurcăreț în problemele ce țineau de avere. Profitând de marea influență pe care o

---

[75] *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae/Подсядневныя записки. 1721–1730*, в Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн[язя] А.Д. Кантемира*. С введением и примичаниями проф. В.Н. Александренко, СПб., 1903, с. 313.

[76] Шимко И.И., *Новые данные к биографии князя Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 30–31 (în continuare: Шимко И.И., *Новые данные*).

[77] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, în *Prințesa Cantemir. Portret de epocă și corespondență inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu și L. Ivanov, Iași, 2005, p. 65.

[78] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 65–66.

avea socrul său la curtea imperială, lui Constantin i se recunosc şi i se confirmă prin documente oficiale, purtând data de 19 mai 1727, drepturile de unic moştenitor al averilor rămase de la Dimitrie Cantemir. Ce-i drept, această acţiune a sa a dus la mari contradicţii cu fraţii, sora şi mama vitregă, care au făcut demersuri în instanţe pentru ca partajarea moştenirii părinteşti să se facă într-un mod cât mai echitabil. Prin protecţie, Constantin reuşeşte să-şi reconfirme la 12 mai 1732[79] drepturile de moştenitor obţinute anterior. Conflictul dintre el, pe de o parte Constantin, iar pe de alta – ceilalţi Cantemireşti şi Anastasia Trubeţkaia are să izbucnească din nou în 1736, când era în pragul pierderii tuturor moşiilor[80]. În urma rivalităţii dintre grupările de la curte, cneazul D.M. Goliţân este judecat şi pedepsit, confiscându-i-se toate moşiile şi, fiind închis în cetatea Schlisselburg, moare la 14 aprilie 1737. Rămas fără sprijin, Constantin era ameninţat să piardă majoratul, iar prin aceasta şi dreptul de unic moştenitor al averilor tatălui său. În felul acesta erau puse în pericol şi interesele celorlalţi Cantemireşti, de aceea atât prinţesa Maria, cât şi Antioh Cantemir s-au văzut nevoiţi să întreprindă anumite acţiuni întru apărarea cauzei lui Constantin, iar indirect şi a lor. Un rol hotărâtor în rezolvarea pozitivă pentru Constantin l-a avut prinţul Antioh, care fiind sfătuit de cneazul A.M. Cerkaski a copleşit-o pe mama lor vitregă cu vorbe meşteşugite şi cadouri din străinătate, încât aceasta şi-a redus din pretenţii[81]. Astfel, prinţul Constantin şi-a păstrat o bună parte a averilor, plătindu-i Anastasiei 35 mii de ruble[82]. În urma acestui proces s-a schimbat pentru un timp atitudinea faţă de fraţii şi sora sa, fapt observat şi mărturisit de Maria într-o scrisoare către prinţul Antioh: „fratele Constantin s-a schimbat, nu ştiu dacă pentru mult timp. El adesea-mi scrie şi exprimă adevărate sentimente de rubedenie”[83]. Tocmai când părea că spiritele s-au mai liniştit, în 1740–1741, Constantin încearcă să vândă toate moşiile tatălui său şi să dispună de sumele obţinute de unul singur, ceea ce din nou a dus la disensiuni cu fraţii şi sora Maria, care au făcut totul pentru a nu admite un asemenea pas[84].

Spre sfârşitul vieţii, fie că Petersburgul era un oraş foarte scump, fie că dorea mai multă linişte, prinţul Constantin construi, pe la 1745, la moşia Ciornâe Greazi din apropierea Moscovei, o elegantă casă de lemn pe fundaţie de piatră cu două nivele. Atât faţada, cât şi frontoanele erau împodobite cu numeroase elemente arhitectonice şi decorative, care imprimau clădirii un aspect deosebit de atractiv[85].

---

79 Sunt enumerate toate averile date lui Dimitrie Cantemir din 9 iunie 1712 până la 23 septembrie 1720 (Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, p. 161–162).

80 Vezi mai detaliat în compartimentul *Anastasia Trubeţkaia-Cantemir (1700/1705–1755)*.

81 Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 84–85.

82 Шимко И.И., *Новые*, с. 52, примечание 1. Цит. по Корсакова Д.А., *О процессе Константина Кантемира с мачехой*, в „Древняя и Новая Россия”, 1879, X, с. 20–63.

83 Cf. după: Poştarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, în „Basarabia”, Chişinău, 1993, nr. 10, p. 168.

84 Шимко И.И., *Новые данные*, с. 52–53; Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, p. 142–143.

85 www.info@tsaritsyno-museum.ru, Государственный музей-заповедник «Царицыно».

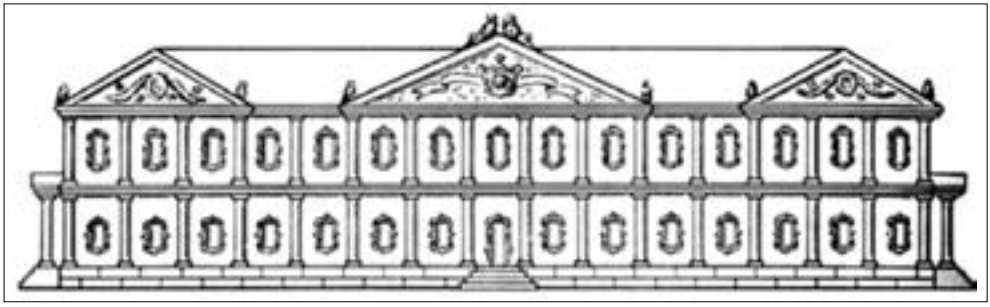

Palatul lui Constantin Cantemir de la Ciornâe Greazi (reconstruire)

În scurtă vreme după această frumoasă ispravă, se stinge din viață (1746) soția, Anastasia Golițâna, iar un an mai târziu, la 19 ianuarie 1747, a decedat subit la Petersburg și Constantin. Cei doi soți au fost înmormântați la mănăstirea „Alexandr Nevski" din aceeași urbe.

Neavând urmași, toată averea sa trece în posesia fraților Matei și Serghei.

SERGHEI (ȘERBAN) CANTEMIR (1706–1780)

În scurtul eseu biografic, întocmit de Bantâș-Kamenski cu peste două secole în urmă, se arată că Șerban, numit în Rusia Serghei, Cantemir s-a născut la Constantinopol, la 11 august 1706[86]. Micul Șerban își amintea, probabil, destul de vag, peregrinările care au fost nevoiți să le facă părinții săi pe îndelungatele drumuri de la Constantinopol la Iași, iar de acolo spre Rusia. În schimb, la sigur a ținut minte toată viața cum tatăl lui, apoi dascălii de familie au început să-l instruiască și să-i modeleze sufletul și mintea, încât trecut de șapte ani să poată silabisi la sărbătorile de Paști, la 14 martie 1714, în fața Alteței Sale, țarul Patru cel Mare, un „Panegiric" (cuvânt de laudă) rostit acestuia, în limba elinească, textul căruia a fost întocmit de Dimitrie Cantemir, în care țarul era prezentat ca izbăvitor al creștinilor ce zăceau în robia turcească[87]. Cu această ocazie l-o fi lăudat și mângâiat pe cap țarul, care l-a înscris în polcul său de gardă Preobrajenski, și mai ales părintele lui, care își punea mari speranțe în capacitățile intelectuale ale odraslei sale.

---

[86] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн. Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 322.

[87] În același an, 1714, la Petersburg „Panegiricul" a văzut lumina tiparului în limbile rusă și latină. O tâlcuire mai detaliată vezi: Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 189–192.

Un timp, Şerban a slujit, ca şi fraţii săi, ca soldat de rând, iar după câţiva ani deveni ofiţer de carieră, ajungând până la rangul de căpitan, iar când a fost trecut în rezervă, i s-a dat gradul de brigadier. În 1735, în rang de porucic, Şerban participă în componenţa corpului condus de generalul P.P. Lessi la acţiunile militare dintre Franţa şi Austria, legate de moştenirea tronului polonez, acţiuni încheiate în octombrie 1735[88]. De asemenea, ca ofiţer în armata activă, în cadrul războiului ruso-turc din anii 1735–1739, participă în iulie 1737 la una din operaţiile de luare a Oceakovului. În 1740 îndeplineşte misiunea de a aduce la Smolensk ştirea despre încheierea păcii cu „turcul", dar dacă în bătălii a rămas teafăr şi nevătămat, apoi tocmai pe drumul de întoarcere, din cauza unor neînţelegeri cu nişte surugii de poştă, a fost bătut crunt, bătaie din care a scăpat cu viaţă, dar nu a mai fost în stare să-şi mai continue slujba în oastea ţarului[89], fiind nevoit să-şi refacă sănătatea, şi în acelaşi an a fost trecut în rezervă.

În urma luării Oceakovului, căpitanul Serghei Cantemir s-a ales cu o prizonieră – o frumoasă turcoaică, botezată Avdotia, cu care, deşi nu s-a căsătorit, a avut două fiice – Elena (19 mai 1741–25 martie 1782) şi Eudochia (14 februarie 1756–?)[90]. Informaţiile ulterioare arată că prinţul Şerban a avut grijă de fiicele sale până în clipa morţii. Se ştie că fiica mai mare, Elena, s-a căsătorit cu D.F. Alfimov la 31 mai 1759. Deşi ducea un trai destul de avut, totuşi negăsind limbă comună cu soţul ei, a depus, în 1769 la consistoriul de la Moscova, o cerere de divorţ, satisfăcută abia în 1775. După câte se pare, Elena a moştenit de la tatăl ei anumite calităţi, dovedindu-se a fi receptivă la nevoile altora. Aşa se face că la 1780 ea transmite o sumă de bani unei case de copii din Moscova. Atât de la tatăl ei, cât şi de la N.N. Bantâş-Kamenski, ea cunoştea şi era mândră de apartenenţa la neamul Cantemireştilor şi în 1783, cu

ИСТОРІЯ
О
ЖИЗНИ И ДѢЛАХЪ
МОЛДАВСКАГО ГОСПОДАРЯ
КНЯЗЯ КОНСТАНТИНА
КАНТЕМИРА,
СОЧИНЕННАЯ
С. ПЕТЕРБУРГСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ
ПОКОЙНЫМЪ ПРОФЕССОРОМЪ
ВЕЛЕРОМЪ
СЪ россійскимъ переводомъ,
И
СЪ
приложеніемъ
РОДОСЛОВІЯ
КНЯЗЕЙ КАНТЕМИРОВЪ.
ВЪ МОСКВѢ,
Въ Университетской Типографіи,
у Н. Новикова 1783 года.

„Viaţa lui Constantin Cantemir" (varianta rusă)

88 Poştarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, în „Basarabia", 1993, nr.10, p.169.

89 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 322–323; Maikov L.N., *Prinţesa Cantemir*, în *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, ed. L. Ivanov, traducere de M. Vraciu şi L. Ivanov, Iaşi, 2005, p. 118–119.

90 Poştarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p.169.

cheltuiala ei, a văzut lumina tiparului ediția bilingvă (latină și rusă) a lucrării bunicului ei *Viața lui Constantin Cantemir*, din nefericire fără să o vadă, decedând în 1782[91].

Despre cealaltă fiică, Eudochia, se cunoaște că, fiind dată spre instruire și educație la mănăstirea „Sf. Nichita" din Moscova sub supravegherea egumenei, la vârsta de 17 ani are un furtunos roman de dragoste cu un ofițer din armata rusă A.S. Stepanov. După un șir de peripeții dramatice, în cele din urmă, după refuzuri repetate, tatăl ei, Șerban acceptă căsătoria celor doi tineri, care, de altfel, au dus un trai liniștit, ginerele dovedindu-se a fi un bun gospodar[92].

În timpul cât a fost în armată, prințul Șerban și-a lăsat pentru gestionare averile în grija surorii mai mari, Maria. De altfel, ea, cât și fratele Antioh, deși au avut uneori aprecieri critice la adresa lui Serghei, pe când acesta era amestecat în diferite acțiuni nedemne împreună cu fratele Matei, totuși știau să aprecieze efortul lui, când aproape lipsit de capital a știut să înjghebe o avere apreciabilă[93].

În continuare el a împărtășit în linii mari aceeași soartă ca și frații lui, Constantin și Matei, având parte de bucurii și necazuri. Deoarece destinul a hotărât ca el să plece la cele veșnice ultimul dintre frații și surorile sale, lui i-au revenit în urma unor partajări atât moștenirea rămasă de la părinți, de la împărăteasa Anna Ioannovna, cât și de la Antioh, Constantin, Matei și Maria, averi pe care le-a gospodărit cu pricepere. Dar a avut parte și de necazuri, în 1737, când într-un cartier al Moscovei izbucni un incendiu de proporții, flăcările acestuia au mistuit și o bună parte a gospodăriei sale, inclusiv și una din casele de curând construite[94].

La fel ca și fratele său Matei, la moșia din Ciornâe Greazi, el și-a construit o frumoasă casă, un adevărat conac de dvoreni cu multe acareturi în jur (atenanse pentru slugi, hambare, beciuri, grajduri pentru cai, încăperi pentru trăsuri), cu grădină, alei umbroase, care îi creau o ambianță plăcută pentru un trai liniștit de om singuratic în vârstă. Pornind de la un document-registru, în care sunt trecute toate lucrurile rămase, întocmit după moartea lui, s-a încercat de a reconstitui interiorul casei în care a locuit. Cele opt odăi ale imobilului erau împodobite, în afară de icoane (între care unele aduse încă de părinți din Constantinopol și Moldova), cu portrete ale casei imperiale ruse și cele de familie ale Cantemireștilor, precum și alte pânze, dintre care doar foarte puține au ajuns până în zilele noastre. Pe lângă acestea, apartamentele erau amenajate cu „mobilă cu precădere din mahon sau stejar", într-una din săli și-a găsit locul un vechi clavicord, ale cărui sunete se auzeau pe la serbări și vizite ale celor apropiați. Conform aceluiași document, „dulapurile și cămările erau pline cu servicii de argint, cu veselă de porțelan olandez și de cristal de diferite forme și denumiri", de ase-

---

[91] Un exemplar al ediției se păstrează la biblioteca „Andrei Lupan" a Academiei de Științe a Moldovei.

[92] Poștarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p.171.

[93] Шимко И.И., *Новые данные к биографии князя Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 56.

[94] Kidel Al., *Maria Cantemir. (Femeia cea mai cultă din epoca lui Petru cel Mare)*, Chișinău, 1934, p. 17.

menea cu numeroase haine, lenjerie, covoare, postavuri, țesături, fețe de masă și alte obiecte de uz casnic", iar în lădițe speciale erau așezate într-o ordine anumită „obiectele din aur și cele ornate cu diamante, dintre care se impuneau prin număr inelele și tabacherele"[95].

Spre sfârșitul vieții Șerban Cantemir a acumulat o bogată bibliotecă din care au făcut parte cărți și manuscrise ale tatălui și fraților săi, cât și scrieri cu conținut istoric rusesc. Astfel, s-a stabilit că colecția sa includea și letopisețe rusești, dintre care redacții ulterioare cronicilor din sec. al XV-lea, întocmite la Moscova și Rostov[96]. Este interesant faptul că în posesia lui s-a aflat și manuscrisul original al *Letopisețului siberian*, alcătuit de Ivan Cerepanov în sec. al XVIII-lea.

Întreaga sa bibliotecă, care includea manuscrise ale lui D. Cantemir și cronicile rusești menționate, a fost lăsată rudei sale apropiate N.N. bantâș-Kamenski, care prin 1783–1787 le-a transmis unor instituții de stat din Rusia.

În 1775, mai mult impus, Serghei Cantemir vinde cu 25 000 de ruble proprietățile sale de la Ciornâe Greazi[97] împărătesei Ecaterina a II-a, căreia i-au plăcut aceste locuri. Fiind alăturate altor terenuri de pământ, aici, după proiectele personale ale împărătesei, celebrul arhitect rus Vasili Bajenov înalță un frumos complex imperial numit ulterior Țarițâno, care a devenit una din reședințele de vară ale Ecaterinei a II-a[98].

Spre deosebire de frații săi, deși prințesa Maria a depus nu puține eforturi, așa și nu a reușit să-l vadă căsătorit. Neavând urmași direcți, prin testament, Șerban lasă o bună parte din averile lui, inclusiv cele rămase de la părinți, soră și de la frații săi, fondului de proprietăți ale Imperiului Rus. Totodată nu a uitat de slugile care l-au servit cu credință până în cea din urmă clipă a vieții, față de care a manifestat multă bunăvoință, dăruindu-le bani și chiar libertate personală. Nu a uitat prințul Serghei Cantemir și de fiicele sale, cărora le-a lăsat drept moștenire frumușele sume de bani și alte averi. Prin participarea la construirea unui șir de biserici și de binefacere, se vede că Șerban era, precum și a fost educat, un om cu adâncă credință în bunul Dumnezeu, încât după deces au fost îndeplinite toate ritualurile creștine.

Principele Șerban Cantemir s-a stins din viață la 24 aprilie 1780, fiind înmormântat în preajma altarului Bisericii celei mari Soborniceşti din mănăstirea stavropighială Donskoi. Pe mormântul său a fost înălțată o frumoasă stelă funerară, care arăta cât de recunoscători au fost acei oameni pe care i-a avut în preajmă, iar aceștia la rândul lor, rămânându-i îndatorați, nu l-au dat uitării înveșnicindu-i numele. Din inscripția de pe lespedea tombală se disting cuvintele în limba rusă: „Aici este înmormântat Prealumi-

[95] Poștarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p. 170.

[96] Клосс Б,М., Корецкий В.И., *Рукописи из библиотеки князей Голицыных в собраниях Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина*, в кни.: Записки Отдела рукописей, Государственная библиотека СССР им. В.И. Ленина, вып. 44, Москва, 1983, с. 167–168.

[97] Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 44, nota 6.

[98] Astăzi Țarițâno este înglobat în orașul Moscova. În prezent aici activează un muzeu cu același nume (Государственный историко-архитектурный, художественно-ландшафтный музей-заповедник «Царицыно»).

natul cneaz al Imperiei Rosiene, Serghei Dimitrievici Cantemir, brigadier de armată, care s-a născut la 11 august 1706 în Constantinopol, chemat după acțiunea de la Prut de Petru I în Rusia, împreună cu frații și părintele său, Prealuminatul cneaz Dimitrie Constantinovici Cantemir, domn al Moldovei, și care, cu adevărată către Dumnezeu dragoste, i-a slujit pe șapte monarhi ai Întregii Rusii, fără înrăire și cu blândețe față de subalternii săi, dând dovadă în taină de multă generozitate în binefaceri, cu mare speranță în Hristos pentru meritele sale, a murit, în al 74-lea an de viață în Moscova la 24 aprilie 1780"[99].

După moartea lui Serghei, încălcându-i-se testamentul, două case „de pe Pokrovka" din Moscova au fost trecute în proprietatea nepotului Dimitrie Cantemir[100] (1749–1820), fiul lui Constantin, care la rândul său era fiul lui Antioh Cantemir, domn al Moldovei.

Trebuie să menționăm că prințul Șerban a avut o puternică conștiință a trecutului stirpei sale, un puternic sentiment de apartenență la o mare dinastie, care a lăsat o urmă adâncă în istoria și cultura mai multor țări. Drept dovadă în această privință poate servi și faptul că toate documentele și hârtiile de familie rămase de la părinții, surorile și frații lui au fost treptat adunate și păstrate în conacul său de la Ciornâe Greazi.[101] Precum s-a constatat, după moartea prințului, persoanele responsabile din partea autorităților, care au avut misiunea de a întocmi un registru al valorilor și documentelor rămase de la el, au atestat și patru lăzi cu diverse hârtii și documente de familie. Aceștia le-au pus într-o anumită ordine și le-au inventariat, în total fiind înregistrate 1 316 documente, repartizate în 21 de legături, care au fost sigilate cu pecetea prințului Ș. Cantemir. Documentele au fost încredințate spre păstrare Arhivei Colegiului Imperial de Justiție, trecând, la 1790, în posesia Arhivei de Stat a Actelor Vechi din Moscova (Arhiva Centrală de Stat de Acte Vechi din Rusia), unde se păstrează până în prezent[102].

Până la noi, datorită unor izvoare scrise, au ajuns unele ecouri și informații privind orizontul spiritual-cultural al lui Șerban Cantemir. Din toate acestea se desprinde faptul că el era o persoană nu numai evlavioasă, dar și cu anumite predilecții pentru cartea de lectură. La un moment dat, dintr-o scrisoare a surorii sale Maria aflăm că Serghei a fost acela care ține numaidecât să-i recomande să citească poemul de glorificare eroică a curajului cavaleresc, *Orlando furioso*, de scriitorul italian Ariosto[103].

După Serghei, în 1708, s-a născut Antioh. Datorită faptului că el a ajuns o personalitate ilustră în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, în volumul de față i se dedică un capitol aparte.

---

99 [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с.330.

100 Фомин С., *Кантемиры в Москве*, в „Кодры", Кишинев, 1983, nr. 3, p.144.

101 O descriere sumară a acestora vezi: Poștarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p. 170–171.

102 Poștarencu D., *Dimitrie Cantemir. Familia*, p. 170.

103 Maikov L.N., *Prințesa Cantemir*, p. 105–106.

SMARAGDA-ECATERINA CANTEMIR-GOLIȚÂNA (1720–1761)

Smaragda, numită în Rusia şi Ecaterina, a fost unicul copil rămas în viață din cea de-a doua căsătorie a lui Dimitrie Cantemir cu Anastasia Trubeţkaia. După unele surse, ea s-a născut la 19 mai[104], iar după altele la 4 noiembrie[105] 1720, la Petersburg. Deoarece tatăl ei a murit pe când era micuță de tot, de creşterea şi educația ei s-a ocupat unchiul I.I. Beţkoi. O anumită influență în instruirea tinerei cneaghine l-a avut şi mama ei, cu atât mai mult că D. Cantemir, menționând-o în testamentul său, lăsă cuvânt înainte de moarte ca mezina să fie educată aşa cum va găsi de cuviință soția Anastasia. După cum s-a văzut mai târziu Smaragda-Ecaterina a moştenit de la părintele ei dragostea față de ştiințe şi muzică[106].

Ajunsă la maturitate, s-a văzut că pe lângă faptul că era o deosebit de elegantă şi frumoasă cneaghină, Smaragda-Ecaterina acumulase şi o bogată zestre spirituală. Ştia să cânte la clavecin şi în voce, interpretând cele mai complicate concerte, calități moştenite, la fel şi de alți frați şi surori, de la tatăl ei. De asemenea, acompania pe alte persoane după partituri[107].

Ea a fost de timpuriu observată în saloanele înaltei aristocrații din Petersburg, fiind pusă de multe ori în fața alegerii unui mire mai potrivit, mai ales că împărăteasa Elizaveta Petrovna a adus-o în 1744 în calitate de domnişoară la curtea imperială.

Prințesa Smaragda se căsători abia în 1751, alegerea sa oprindu-se asupra cneazului Dmitri Mihailovici Golițân, care a copleşit-o în scurta lor viață împreună cu deosebita sa dragoste. Pe atunci el era în rang de căpitan al regimentului Ismail, iar mai târziu a fost numit consilier de taină al împărătesei[108]. Nunta a fost serbată la 6 noiembrie cu strălucire deosebită la curtea imperială din Sankt-Petersburg în prezența împărătesei, a înaltei aristocrații ruse şi a multor oaspeți străini, între care miniştri, diplomați ş.a. A doua zi, la curte a avut loc un splendid bal, la care au fost invitate 200 de persoane. Cu această ocazie, prințesa a fost ridicată la rang de damă de curte[109].

Din nefericire, încă din fragedă copilărie Smaragda-Ecaterina s-a dovedit a fi o fire bolnăvicioasă şi, ajungând la maturitate, a înțeles că din această cauză nu va putea avea copii, fapt care, se pare, a marcat-o profund.

Atunci când cneazul Golițân a fost numit ambasador al Coroanei Ruse, la început la Viena, apoi în Franța, tânăra soție l-a urmat în misiunea sa diplomatică la Paris, cu atât mai mult că dânsa primise şi învoire de a pleca la tratament în străinătate. Se mai cu-

[104] Sursă internet.

[105] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 358.

[106] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинёв, 1988, с. 43.

[107] *Ibidem*, с. 44.

[108] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 358.

[109] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 43.

noaşte că în acest oraş ea a desfăşurat o vastă activitate deschizând, în 1757, un salon de modă, pe care l-a întreținut până la sfârşitul scurtei sale vieți şi care se bucura de o mare popularitate. Precum mărturiseşte un contemporan, Ecaterina s-a bucurat la Paris de o cordială primire, ieşită din comun, în cele mai înalte saloane ale societății franceze de atunci, inclusiv în cele ale reginei Franței. În afară de aceasta, ea avea relații de prietenie cu mulți artişti, pictori din Paris, între care şi Lui-Michel van Loo (1707–1771). Acesta, în 1759, i-a înveşnicit chipul pe una din pânzele sale. Portretul în cauză, pictat după natură o reprezintă îmbrăcată într-o rochie la modă pe acele timpuri, iar pe umerii ei atârnă o elegantă mantie căptuşită cu blană de hermină; la gât îi atârnă două şiraguri de perle, iar la mâini are brățări de mărgăritare; pe piept este plasat un medalion cu chipul împărătesei Elizaveta Petrovna, înrămat într-un cadru oval de briliante, în care se reflectă toate culorile curcubeului. Chipul ei luminos este întregit de ochi cenuşii[110] şi un păr blond bine coafat[111]. Spre norocul admiratorilor ei, portretul a ajuns până în zilele noastre, păstrându-se în Muzeul de Arte Plastice „A.S. Puşkin”[112] din Moscova. Este interesant că mai târziu, de pe acest portret, maestrul francez R. Gaillard a executat două gravuri diferite, dintre care una a intrat în colecțiile Muzeului Național de Arte Plastice al Republicii Moldova.

Ecaterina Cantemir-Goliţâna. Gravură de Van Zoo

Fiind conştientă că din cauza unei boli incurabile nu va putea avea copii, Ecaterina a hotărât să ajute pe alte femei din Rusia să devină mame, punând temeliile instituțiilor ginecologice din Moscova. De asemenea, prin concursul şi sprijinul ei financiar mulți absolvenți ai Universității din Moscova şi-au continuat studiile la Universitatea din Strasbourg, care era pe atunci cel mai important centru instructiv în domeniul medicinii din Europa. Astfel, prin testament, prințesa Smaragda-Ecaterina a depus într-o bancă 22 mii de ruble, iar din profitul acumulat o dată la şase ani au fost trimişi câte trei ti-

[110] Фомин С., *Загадка исторического портрета*, в „Горизонт”, Кишинёв, 1985, № 11, с. 58.

[111] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 43.

[112] Кузнецова И. А., *Французская живопись XVI – первой половины XIX века: Каталог*, Москва, 1982, № 747, с. 88.

neri ruşi, studenţi ai Universităţii din Moscova, la studii medicale în străinătate. Aceşti tineri, revenind în patrie, au contribuit mult la acordarea serviciului ginecologic şi la pregătirea cadrelor de moaşe din Rusia. Prescripţiile testamentului ei au fost respectate vreme îndelungată, dintre cei care au studiat din contul ajutorului prinţesei mulţi au devenit medici vestiţi, printre care N.M. Maksimovici-Ambodik, A.M. Şumleanski ş.a[113].

Prinţesa Smaragda-Ecaterina s-a stins din viaţă la 2/3 noiembrie 1761, la Paris. Conform testamentului întocmit la 26 septembrie[114], rămăşiţele ei pământeşti au fost aduse la Petersburg şi înhumate la 20 decembrie 1762 la mănăstirea „Aleksandr Nevski" în biserica de jos cu hramul Blagoveşteniei (Bunavestire – *n.n.*), în apropiere de mormântul mamei sale. Cel care a iubit-o atât de mult, soţul ei, cneazul D.M. Goliţân, i-a pus o frumoasă placă tombală, pe care a lăsat un îndurerat epitaf în limba latină: „Hos frigidos cineres lacrymis fovet maritus moerens 1762 anno", adică: „Aceste reci rămăşiţe pământeşti sunt încălzite cu inconsolabile lacrimi de mult îndureratul său soţ, anul 1762"[115]. Faptele memorabile ale Ecaterinei Cantemir-Goliţâna au fost continuate de soţul ei, care rămânând în viaţă încă treizeci de ani, din dragoste şi în amintirea soţiei lui s-a angajat să construiască (ceea ce a şi realizat), la Moscova, un spital pentru cei săraci. La începutul sec. al XX-lea, acesta a fost inclus în componenţa Spitalului Orăşenesc №1 din Moscova, care a intrat în istorie cu denumirea „spitalul lui Goliţân". Se spune că un timp îndelungat în vestibulul spitalului era expus privirilor portretul prinţesei Smaragda-Ecaterina Cantemir-Goliţâna, descris mai sus.

[113] Фомин С., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 48.

[114] [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, с. 358.

[115] *Ibidem*, с. 358–359.

CAPITOLUL IX

ANTIOH CANTEMIR (1708–1744) – SCRIITOR, FILOSOF ŞI DIPLOMAT

„„?" dl. Bobână „Eu ştiu că faceți să nască, sub mâinile Dumneavoastră, fructele şi florile tuturor climatelor;
de asemenea vă sunt la fel de familiare limbile moderne şi antice,
filosofia şi poezia… sunteți printre numărul mic de prinți care pot să învețe pe alții."
(Voltaire. Dintr-o scrisoare adresată lui Antioh Cantemir)

1. FORMAREA INTELECTUALĂ. COPILĂRIA ŞI STUDIILE

Şi multe din acele pre care noi le credem
Că vin de la natură, mai bine cercetând,
Descoperim că-s numai a creşterii efect.
Antioh Cantemir. *Satira VII. Despre educaţie*

Antioh Cantemir s-a născut la 10/21 septembrie 1708[1], în oraşul Constantinopol, în familia principelui moldovean Dimitrie Cantemir. El a fost ultimul, al şaselea, copil al lui Dimitrie Cantemir şi al Casandrei Cantacuzino. Nereuşita campaniei ruse pe râul Prut, în anul 1711, l-a silit pe domnitorul moldovean să-şi părăsească ţara şi să se stabilească împreună cu familia şi cu un număr mare de adepţi în Rusia. Astfel Rusia devine patria adoptivă a lui Antioh Cantemir.

---

[1] Antioh Cantemir indica data naşterii sale 10 septembrie 1709. Acestei date corespund şi toate referinţele poetului la vârsta sa în notele la satire. Într-o scrisoare către Voltaire el menţiona că avea douăzeci şi doi de ani în 1731, când a plecat din Rusia în urma transferării de la serviciul militar la cel diplomatic (Vezi: Майков Л.Н., *Материалы для биографии князя А.Д. Кантемира*, СПб, 1903, с. 139; în continuare: Майков Л.Н., *Материалы для биографии*). Anul 1709 drept data naşterii lui Antioh Cantemir este menţionat în toate ediţiile satirelor din secolul al XVIII-lea: în cele franceze, din 1749 şi 1750, în cea germană, din 1752, în cea rusă, din 1762. Această dată este indicată şi în ediţiile româneşti, din 1844 şi 1858. În *Опыт исторического словаря о российских писателях*, tipărit de către N. Novikov, în 1772, la fel este indicat anul 1709. (Vezi: *Материалы для истории русской литературы,* изд. П.А. Ефремова, СПб., 1867, с. 44.) Pentru prima dată anul 1708, drept anul naşterii lui Antioh Cantemir, este indicat în descrierea vieţii sale, anexată la cartea lui G.S. Bayer (Беер [Феофил Сигфрид], *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 312). Este stabilit că această expunere reprezintă o traducere a biografiei lui Antioh Cantemir, scrisă de către Octavian Guasco şi inserată în ediţiile satirelor poetului amintite mai sus. În timpul traducerii multe momente au fost omise, au fost făcute unele adăugiri şi nu totdeauna întemeiat au fost corectate unele date cronologice, ca, de exemplu, anul naşterii lui Antioh Cantemir. De această biografie s-a folosit V.G. Belinski pentru a scrie articolul său despre Cantemir, în anul 1845, şi anume prin intermediul acestui articol s-a încetăţenit în ştiinţa literară rusă anul 1708 drept data naşterii lui Antioh Cantemir. Netemeinicia ei a fost menţionată de nenumărate ori. (Vezi: Петухов Е.В., *Русская литература, исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода*. Петроград, 1916, с. 442; Радовский М.И., *Антиох Кантемир и Петербургская Академия наук*, Момква–Ленинград, 1959, с. 87; Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, Berlin, 1966, S. 1–5.)

Viitorul poet şi diplomat îşi trăieşte copilăria pe domeniile dăruite de Petru cel Mare principelui moldovean. Educaţia şi instrucţia sa începe în casa părintească. Limba vorbită în familie era limba greacă şi se datorează mamei, Casandra, pe care contemporanii au considerat-o o femeie deosebit de cultivată. După moartea mamei (survenită la 11 mai 1713), tatăl rămâne pentru toată viaţa primul său învăţător şi îndrumător. Sub influenţa nemijlocită a tradiţiilor familiale, Antioh îşi cultivă încă din copilărie respectul pentru ştiinţă, artă şi literatură. Venerаţia pentru părintele său poetul a exprimat-o de nenumărate ori în creaţia artistică şi în corespondenţă. Atitudinea faţă de el e plină de mândrie, considerându-l învăţat cu renume mondial şi contribuind la editarea operelor lui în Anglia şi Franţa.

Poetul şi diplomatul Antioh Cantemir avea ceva din firea tatălui său, înainte de toate dorinţa de a cunoaşte, de a contribui la îmbogăţirea culturii şi de a înzestra ţara sa de adopţie cu ajunsurile ştiinţei şi cugetării moderne. Unii cercetători au evidenţiat o anumită influenţă a lui Dimitrie Cantemir asupra formării concepţiilor filosofice şi literare ale lui Antioh[2]. Primele studii Antioh le face acasă sub îndrumarea tatălui şi a profesorilor particulari. În primii ani de aflare în Rusia, Dimitrie Cantemir ducea o viaţă patriarhală, trăind retras, ocupându-se în primul rând cu educaţia copiilor săi şi, fără îndoială, continuând să lucreze asupra operelor sale de istorie românească şi orientală.

În tradiţia instituită de Casandra, în familie continuă să se vorbească greceşte, aşa cum atestă corespondenţa dintre Antioh şi sora sa, Maria.[3] Preceptorul grec Anastasie Condoidi îl familiarizează pe viitorul poet cu operele literaturii antice şi medievale, precum şi cu lucrările scriitorilor din epoca Renaşterii[4]. Autor al unor lucrări cu caracter istorico-bisericesc şi filologo-teologic, el îi predă lui Antioh latina, greaca veche şi italiana. Dintr-o scrisoare a Mariei Cantemir către Antioh aflăm că ei învăţau pe de rost sub conducerea lui Condoidi versuri din Horaţiu şi Ariosto[5]. Prin intermediul lui Anastasie Condoidi, Antioh Cantemir a făcut cunoştinţă, probabil, şi cu unele idei ale umanismului renascentist şi ale neoaristotelismului grec. În 1721, fiind numit din ordinul lui Petru I asesor pe lângă Sfântul Sinod, Condoidi părăseşte casa familiei Cantemir[6].

Din 1715 şi până în 1718, în serviciul lui Dimitrie Cantemir se afla în calitate de secretar şi preceptor al copiilor tânărul german Johann Gotthil Vockerodt. Originar din

---

2 Vezi: Белоусова Е.Ф., *Влияние Дмитрия Кантемира на Антиоха Кантемира*, в кн.: *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 182–202; Шкляр И.В., *Формирование мировоззрения Антиоха Кантемира*, в кн.: *XVIII век*, сб. 5, Москва–Ленинград, 1962; Harea V., *Influenţa lui Dimitrie Cantemir asupra lui Antioh Cantemir*, în „Revista de istorie şi teorie literară", 1967, nr. 1.

3 Vezi: Шимко И.И., *Новые данные к биографии князя А.Д. Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 35 (în continuare: Шимко И.И., *Новые данные*).

4 Grec din Fanar, Anastasie Condoidi îşi făcuse studiile la Padova, devenind apoi profesor la Înalta Şcoală a Patriarhiei din Constantinopol. Fiind invitat de către Dimitrie Cantemir în familia sa în calitate de preceptor al copiilor, după campania de la Prut îl însoţeşte pe principe în refugiul său în Rusia. A fost profesor la Academia slavo-greco-latină din Moscova, iar mai târziu arhiepiscop de Vologda, cu numele de Athanasie.

5 Шимко И.И., *Новые данные*, с.35.

6 Епископ Евгений [Е.А. Болховитинов], *Словарь исторический бывших в России писателей духовного чина греко-россиской церкви*, том 1, 2-е изд., СПб., 1827, с. 59.

orașul Halle, Vockerodt a studiat dreptul la Leipzig și a căpătat titlul de magistru în jurisprudență. Conform mărturiilor unui contemporan, în Germania el „...era considerat deosebit de periculos, fiindcă nu pierdea nicicând ocazia să devieze de la religie și scepticismul acesta al său apăruse, cum se vede, din prea multă lectură”[7]. Secretarul lui Dimitrie Cantemir cunoștea, în afară de limbile clasice, limbile moderne europene. El a fost primul învățător de limbă franceză al lui Antioh. Raționalist, liber de prejudecățile religioase, tânărul preceptor îl familiarizează pe elevul său cu ideile științei și filosofiei moderne. Cercetătorii consideră că Vockerodt a fost primul care a atras atenția lui Antioh Cantemir asupra teoriei dreptului natural a lui Samuel Pufendorf, teorie deosebit de populară în acea perioadă în Germania[8]. Timp de patru ani, cât s-a aflat în casa familiei Cantemir, ca secretar particular al principelui, Vockerodt l-a însoțit pe Dimitrie Cantemir în toate călătoriile acestuia, adunând documente pentru a scrie o *Istorie a Rusiei*. În 1718, Vockerodt renunță la postul de preceptor și secretar în casa Cantemir, pentru a se angaja în serviciul de stat prusac, ca secretar de legație, rămânând în acest post până în 1737.

La un an de la angajarea lui Vockerodt, în 1716, soseşte în casa Cantemir Ivan Ivanovici Ilinski, absolvent al Academiei slavo-greco-latine din Moscova. Ca și Vockerodt, Ivan Ilinski dubla funcția de secretar particular al principelui cu cea de preceptor al copiilor lui. Profesor de limba rusă al lui Antioh Cantemir, el printre primii l-a inițiat pe poetul începător în tainele versului silabic rus și l-a familiarizat cu bogăția semantică a limbii ruse. Cunoscător excelent al limbii latine, Ilinski îi preda discipolului său prozodia latină, încuraja preocupările lui în domeniul traducerilor din limbile latină și greacă veche. Astfel, interesul pentru Antichitate, pe care Antioh Cantemir l-a păstrat în suflet pentru toată viața, s-a format de acum în fragedă tinerețe. Ivan Ilinski realizează versiunea rusă a *Sistemei religiei mahomedane*, redactată de Dimitrie Cantemir în limba latină. Traducerea a fost efectuată din ordinul țarului Petru I, interesat de cunoașterea amănunțită a religiei și moravurilor Imperiului Otoman. De la Ivan Ilinski a rămas și un *Jurnal* cuprinzând însemnări din anii 1721–1723, în special date referitoare la persoanele din anturajul familiei Cantemir, preocupările intelectuale ale acestuia, modul de instruire al copiilor principelui[9]. Printre cei ce frecventau familia Cantemir sunt menționați țarul Petru I, contele Piotr Alekseevici Tolstoi, înalți demnitari de la curte, precum și ambasadori. Din 1725, Ivan Ilinski devine traducător pe lângă Academia de Științe din Sankt-Petersburg, dar raporturile sale cu Antioh Cantemir vor continua și în noua învestitură. De numele lui Ivan Ilinski se leagă prima lucrare tipărită a lui Antioh Cantemir – *Simfonia la psaltire*, atașată de acesta la o concordanță la *Noul Testament* și *Faptele Apostolilor*[10]. Concomitent cu instruirea în casa părintească, viitorul poet frec-

[7] Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, S. 26.

[8] *Ibidem*, p. 27.

[9] *Дневник Ильинского. „Notationes quotidianae”*, в кн.: Майков Л.Н., *Материалы для биографии*, с. 295.

[10] Пекарский П.П., *История Академии Наук*, Москва, 1958, p. 311.

ventează Academia slavo-greco-latină din Moscova, unde, în octombrie 1719, în prezența țarului și a principelui Dimitrie Cantemir, ar fi rostit, după afirmația cercetătorilor, un discurs în limba greacă *Cuvânt panegiric în cinstea Sfântului Dimitrie din Tesalonic*[11]. Autorul *Istoriei Academiei slavo-greco-latine*, S.I. Smirnov, îl enumeră printre cei ce au frecventat Academia din Moscova, dar „cu dese întreruperi"[12].

Educația și instruirea constituiau în familia Cantemir o necesitate și un element indispensabil al vieții cotidiene. La plecarea lui Anastasie Condoidi, în februarie 1721, Dimitrie Cantemir se adresează către țarul Petru I cu o scrisoare în care își exprimă regretul în legătură cu aceasta și cu consecințele în ce privește educarea copiilor: „Profesorul pe care l-am adus din Moldova pentru a-mi instrui copiii în limba grecească, latinească și italienească, astăzi, în urma ordinului Majestății Voastre, este luat la Ministerul de culte și întrucât este cu neputință de a găsi altul mai iscusit în aceste limbi, și neavând puterea a-mi trimite copiii în țările europene, ei pierd timpul cu mare daună pentru mine și pentru ei"[13]. Scrisoarea principelui este însoțită de cea a fiilor Matei, Constantin, Șerban și Antioh, în care se solicită ca preceptor preotul grec Liberii Koleti, fost profesor la Alep, bun cunoscător al limbilor greacă, latină și italiană. Cererea a rămas fără răspuns, întrucât preotul grec fusese implicat în procesul țareviciului Aleksei și surghiunit de Petru cel Mare la mănăstirea Soloveț.

Din iulie 1722 până în ianuarie 1723, în perioada campaniei persane a lui Petru I, în timpul căreia Dimitrie Cantemir a fost însoțit de familia sa, Antioh învață timp de șase luni la școala capucinilor din Astrahan. Biograful poetului Ottavio Guasco afirmă, probabil conform spuselor lui Antioh, că „…prințul Cantemir a rămas doi ani la Astrahan în care timp s-a instruit în limbi, înțelepciunea lumii, geografie și istorie"[14]. Frecventarea școlii din Astrahan este atestată și în *Jurnalul* lui Ivan Ilinski, unde se arată ca perioadă nu doi ani, ci opt luni, adică de la 1 mai 1722 și până la 17 ianuarie 1723[15]. În însemnările lui Ilinski se precizează că Dimitrie Cantemir a plecat din Sankt-Petersburg la 11 mai 1722, iar la 4 iulie a ajuns la Astrahan și familia principelui. Antioh nu a luat parte la campanie alături de tatăl și frații săi mai mari, ci a rămas la școala din Astrahan. Însemnările lui Ilinski sunt reluate în biografia anexată la *Istoria Imperiului Otoman*: „cei trei fii mai mari au fost cu el; soția, fiica și fiul mai tânăr au rămas la Astrahan"[16]. Frecventarea școlii din Astrahan constituie un moment important în formarea spirituală a viitorului poet. Școlile latinești au apărut în Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și au activat, cu unele întreruperi, pe întreg parcursul primului sfert al secolului al XVIII-lea.

---

[11] *Сочинения, письма и избранные переводы князя А.Д. Кантемира.* Со статьей о Кантемире и с примечаниями В.Я. Стоюнина, изд. П.А. Ефремова, СПб., том 2, 1868, с. 443 (în continuare: *Сочинения*).

[12] Смирнов С.И., *История московской славяно-греко-латинской академии*, Москва, 1855, p.141–162.

[13] Пекарский П., *Наука и литература в России при Петре Великом, т.1. Введение в историю просвещения в России*, СПб., 1862, с. 572.

[14] Satyres de Ms. le Prince Antioh Cantemir avec l'histoire de sa vie, London, 1749, p. VII.

[15] Майков Л.Н., *Материалы для биографии*, с. 302.

[16] *Ibidem*, p. 307.

A.D. Cantemir. Gravură de F.A. Brockhaus (aproximativ 1867)

Aceste şcoli erau frecventate de către copiii catolicilor, sosiți din străinătate, dar şi de copiii multor ruşi. În anul 1707, de exemplu, în şcoala latinească din Moscova „...au început să învețe simultan aproape cincizeci de copii şi tineri din cele mai bune familii moscovite..."[17]. În aceste şcoli se predau limba latină, limba germană, matematica, precum şi arta militară. În aceeaşi perioadă, între anii 1720 şi 1723 a frecventat şcoala latinească din Astrahan viitorul poet V.K. Trediakovski. Nu există date certe că el l-ar fi cunoscut pe Antioh Cantemir, dar acest lucru ar fi fost posibil. Este ştiut faptul că Trediakovski a manifestat entuziasm la apariția satirelor lui Antioh Cantemir, recitându-le în saloanele Sankt-Petersburgului. În 1722, şcoala capucinilor din Astrahan a fost vizitată de către țarul Petru I. Principele moldovean Dimitrie Cantemir a invitat din şcoala aceasta „pentru a instrui copiii săi" pe profesorul Octavii Maria din Milano[18].

Dimitrie Cantemir visa să-şi trimită copiii la învățătură în străinătate. Acest lucru este menționat de acum în una dintre primele scrisori, cea de la 27 iulie 1711, adresată țarului Petru I[19]. Peste zece ani, în februarie 1721, principele din nou vorbeşte despre intențiile sale de a-şi trimite copiii la studii în țările europene[20]. În timpul campaniei persane Dimitrie Cantemir se îmbolnăveşte de diabet. Moare la moşia sa din Dimitrovka de lângă Harkov la 21 august 1723. În „Testamentul" său principele reiterează dorința ca copiii săi să fie trimişi la studii „în alte țări"[21]. La mai puțin de un an de la moartea tatălui său, în mai 1724, Antioh Cantemir scrie țarului Petru I o scrisoare cu rugămintea de a fi trimis la învățătură peste hotare şi de a i se acorda pentru aceasta o bursă[22]. Petru I moare la începutul anului 1725 şi cererea lui Antioh Cantemir rămâne fără răspuns. Astfel se încheie prima perioadă de formare intelectuală a viitorului poet şi diplomat.

---

17 Флоровский А.В., *Латинские школы в России в эпоху Петра I*, в кн.: *XVIII век*, сб. 5, Москва–Ленинград, 1962, с. 327.

18 *Ibidem*.

19 Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 2000, p. 115.

20 *Ibidem*, p.139.

21 *Ibidem*, p.173.

22 *Ibidem*, p.162–163.

Frecventarea Academiei slavo-greco-latine din Moscova, a şcolii capucinilor din Astrahan, precum şi lecţiile profesorilor particulari au contribuit în mare parte la formarea unei concepţii de orientare latină scolastică. În anul 1725, Antioh Cantemir traduce din limba latină cu unele adăugiri şi precizări după originalul grec cronica scriitorului bizantin din secolul al XII-lea Constantin Manasses. Având un caracter religios, această cronică este consacrată istoriei universale, de la crearea lumii şi până în secolul al XI-lea. De rând cu descrierea Troiei, a Greciei, Romei şi a Bizanţului, în ea sunt expuse evenimentele biblice şi faptele apostolilor, precum şi istoria bisericii creştine. Deosebit de amănunţit Manasses descrie lupta Bisericii cu ereticii. Cronica se evidenţiază prin limbajul folosit de autor, diversitatea metaforelor, descrierea splendidă a luptelor. Anume prin aceasta ea a avut o mare influenţă asupra istoriografilor sud-est-europeni din secolele XV–XVI.

Este remarcabil faptul că pentru traducerea *Sinopsisului istoric al domnului filosof Manasses* [Господина философа Манассиса синопсис историческая] Antioh Cantemir a folosit „dialectul slavono-rosienesc", împrumutat din traducerile biblice şi cărţile de cult. Traducerea este fidelă originalului, autorul ei nu face adnotări şi explicaţii aşa cum va proceda, de regulă, cu celelalte lucrări. La această traducere se alătură nemijlocit şi prima lucrare publicată a lui Antioh Cantemir *Simfonia la psaltire*, scrisă în anul 1726[23]. După cum menţionează însuşi autorul în prefaţă, această tălmăcire a psalmilor proorocului Daniil a fost compusă „... parcă de la sine în timpul deselor exerciţii de intonare a sfinţilor psalmi"[24]. Orientarea latină scolastică a intereselor tânărului poet s-a manifestat şi în scrisoarea adresată lui Petru I. Cunoscând limbile italiană şi franceză, el avea de gând prin intermediul limbii latine să studieze ştiinţele, şi anume cunoaşterea istoriei, vechi şi noi, geografiei, jurisprudenţei. Despre ştiinţele naturii în cerere se aminteşte doar printre altele[25].

Tendinţele de lărgire a graniţelor statului rus, caracteristice epocii lui Petru I, au sporit interesul pentru literatura istorică şi pe teme militare. Ea avea menirea să justifice războaiele duse de Petru I şi reformele înfăptuite de el. De aceea la începutul secolului al XVIII-lea au fost traduse şi editate sau reeditate un şir de opere istorice, cunoscute încă în Rusia veche – *Istoria despre distrugerea oraşului Troia, Istoria despre distrugerea din urmă a Ierusalimului, Cartea lui Quintus Curtius despre faptele lui Alexandru, marele rege al Macedoniei* etc. Multe dintre aceste cărţi îi familiarizau pe cititori cu istoria, mitologia, cultura lumii antice. Cronica lui Constantin Manasses putea să-l atragă pe Antioh Cantemir nu numai prin expunerea evenimentelor biblice, dar şi prin maniera de redare a istoriei antice, pentru care tânărul poet manifesta un viu interes.

În primii ani de adolescenţă, Antioh 1-a cunoscut pe Petru Apostol, fiul unui hatman din Ucraina, român de origine, care locuia la Moscova. De la Apostol a rămas un

---

[23] Despre această lucrare a lui Antioh, editată în 1727, vezi: Барсов Т., *О духовной цензуре в России*, в кн.: *Христианское чтение*, 1901, том CCXI, часть 1, с. 974.

[24] *Сочинения*, с. 340.

[25] *Ibidem*, p. 244.

jurnal, scris în franceză, în care tânărul nobil consemnează întâmplările zilnice, persoanele pe care le-a cunoscut la Moscova şi la Sankt-Petersburg[26]. Aşa cum reiese din însemnările acestui *Jurnal*, Petru Apostol 1-a cunoscut pe Antioh Cantemir la 21 noiembrie 1725. Timp de trei ani ei se află în raporturi strânse de prietenie. Se presupune că Petru Apostol i-ar fi atras atenţia lui Antioh Cantemir asupra unora din publicaţiile din Occident[27]. În corespondenţa dintre Antioh şi sora sa Maria se vorbeşte de achiziţionări de cărţi italiene, făcută de Antioh prin intermediul lui Condoidi. În scrisoarea din 10 iulie 1737, prinţesa mărturiseşte că a găsit printre cărţi în „biblioteca fratelui rămasă la Moscova şi rânduită în casa ei" exemplarul în limba italiană al *Călătoriilor lui Telemaque* de Fenelon[28].

Prietenia lui Antioh cu Petru Apostol a avut ca primă consecinţă orientarea poetului de la scriitorii antici spre literatura clasicistă europeană, în special cea franceză. Amintim, în sprijinul afirmaţiei de mai sus, traducerile, exclusiv din literatura de limbă franceză, realizate în această perioadă (1726–1730) de către tânărul Cantemir: „Traducerea din italiană în limba franceză a unei oarecări scrisori a unui italian, conţinând descrierea critică a Parisului şi a francezilor...", *Tabelul lui Cébés* şi tratatul lui Fontenelle *Conversaţii despre pluralitatea lumilor*.

Interesul lui Antioh pentru literatura europeană este întreţinut şi de un alt personaj bine cunoscut, prezent în anturajul din Sankt-Petersburg al familiei Cantemir. Este vorba de Jaques Jubé, un abate francez, venit în Rusia în anul 1728, şi stabilit în casa prinţesei Irina Dolgoruki, care se convertise la catolicism. Jubé era confesorul prinţesei şi educator al copiilor acesteia[29]. Despre raporturile lui Cantemir cu abatele Jubé se pronunţă pozitiv mai mulţi autori, recunoscându-i influenţa, dar cu preponderenţă în literatură, şi nu în concepţiile religioase. Informaţii mai largi ne furnizează P. Pierling într-o amplă lucrare privind raporturile franco-ruse. Potrivit acestor informaţii, cunoştinţa lui Antioh cu Jubé este neîndoielnică: „Jubé cunoştea pe tânărul principe Antioh Cantemir, fiul celebrului hospodar. Raporturile lor erau atât de intime încât Jubé îi dădea prinţului să traducă după cum considera sau la alegere..."[30] Abatele i-a dăruit prinţului mai multe cărţi pentru a fi traduse, între altele şi cărţi cu caracter religios. Treptat, încrederea abatelui în convertirea lui Antioh se clatină şi rezerva este categorică când se iveşte prilejul

[26] Petru Apostol era un tânăr instruit, cunoştea limbile clasice şi moderne (franceza, italiana şi germana), cu un spirit receptiv, pasionat de literatură. Paginile de jurnal conţin şi comentarii interesante despre cărţile citite, de preferinţă din literatura contemporană, italiană şi franceză. Familia principelui moldovean o cunoştea înainte de a sosi la Petersburg, căci vizitase moşiile din Ucraina ale lui Dimitrie Cantemir, unde fusese întotdeauna bine primit. (Веселовский А., *Западное влияние в новой русской литературе*, Москва, 1895).

[27] Cârstea Cornelia, *Antioh Cantemir*, Craiova, 1984, p. 15.

[28] Шимко И.И., *Новые данные*, p. 388

[29] Se pare că intenţia secretă a lui Jubé consta în a contribui la realizarea unei uniuni a bisericii catolice cu biserica ortodoxă. În această intenţie ascunsă el era sprijinit de ambasadorul spaniol, care primise special învestitura de *au-mônier*. Cariera de ambasador al bisericii catolice în Rusia era destul de dificilă şi după doi ani guvernul rus dispune expulzarea lui Jubé.

[30] Pierling P., *La Sorbonne et la Russie*, Paris, 1882, p. 214.

unei călătorii în Olanda a prinţului, alături de nobilul Dolgoruki[31]. Este incontestabilă totuşi preponderenţa intereselor literare ce l-au apropiat pe Antioh Cantemir de Jubé, deşi ignora tribulaţiile religioase ale acestuia.

Un moment important în evoluţia concepţiilor lui Antioh Cantemir l-au constituit studiile la Universitatea de pe lângă Academia de Ştiinţe din Sankt-Petersburg[32]. În lista studenţilor, ce îşi făceau studiile la Academie în acei ani, întâlnim următoarea remarcă: „Antioh Cantemir, prinţul moldovean, a studiat, din 1726 până în 1727, filosofia şi matematica cu profesorii Gross şi Mayer"[33]. În biografia lui Dimitrie Cantemir, scrisă în limba latină şi expediată de baronul H. Huyssen, în 1726, din Sankt-Petersburg către Academia de Ştiinţe din Berlin se atrăgea atenţia şi asupra talentelor fiului său: „... prinţul Antioh a studiat la Academia din Sankt-Petersburg cursul de filosofie şi acum se ocupă cu algebra şi astronomia. El a alcătuit în limba rusă *Simfonia la psaltire*, care se tipăreşte la Sankt-Petersburg şi curând va apărea în lumină"[34].

Studiul filosofiei sub conducerea savantului german Christoph Friedrich Gross a avut o importanţă deosebită pentru evoluţia concepţiilor tânărului poet. Sosit în Rusia în toamna anului 1725 şi numit, în luna ianuarie a anului următor, profesor extraordinar de filosofie morală la Academia de Ştiinţe din Sankt-Petersburg, Ch.F. Gross, într-o scrisoare expediată în Germania, la 23 iulie 1726, comunica că predă lecţii particulare fiului prinţului Dimitrie Cantemir[35]. Pentru elevul său profesorul a scris un *Îndreptar de filosofie raţională şi logică* [Institutiones Philosophiae Rationalis seu Logicae, conscriptae in gratiam Celsissimi Principis Antiochii Cantimiri. 1726][36]. În acest manual, Ch.F. Gross expunea filosofia raţională, pornind de la teoriile lui G.W. Leibniz şi Ch. Wolff, referindu-se totodată şi la tratatul lui J. Locke *Eseu asupra intelectului omenesc*. Lucrarea lui Gross conţinea în mare măsură definiţii ale noţiunilor de logică formală şi putea doar indirect să influenţeze asupra evoluţiei concepţiilor filosofice ale lui Antioh Cantemir. Pentru stabilirea volumului de cunoştinţe din diferite domenii ale ştiinţei şi filosofiei, pe care le comunica Ch.F. Gross tânărului poet, o mare însemnătate are manuscrisul profesorului german *Compendiu de filosofie* [Abregé de la philosophie]. Manuscrisul reprezintă o sinteză a cunoştinţelor din domeniul fizicii, logicii, metafizicii, moralei, politicii şi religiei la nivelul realizărilor acestor discipline în primul sfert al secolului al XVIII-lea. În corespundere cu ideile heliocentrismului, autorul prezintă o descriere amănunţită a Soarelui, Pământului şi a ltor planete, expune pe larg şi comentea-

---

31 Tolstoy D., *Le catolicisme roumain en Russie*, Paris, 1863, p. 158.

32 Conform proiectului referitor la „Funcţiile academicienilor", aprobat de Petru I, fiecare dintre ei era obligat să pregătească câţiva discipoli din rândurile tinerilor nobili ruşi (*Материалы для истории императорской Академии Наук,* том 1, СПб., с. 54).

33 Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, S. 30

34 Грассхоф Г., *Первые переводы сатир А.Д. Кантемира*, в кн.: *Международные связи русской литературы*, Москва–Ленинград, 1963, с. 101.

35 Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, S. 35.

36 *Ibidem*.

ză deosebirile dintre sistemele lui Ptolemeu, Copernic şi Tycho de Brahe, explică apariția ploii, grindinei, aurorei boreale şi a altor fenomene ale naturii. Un capitol special este dedicat structurii şi funcțiilor corpului omenesc. Gross atrage atenția elevului său asupra teoriei circulației sângelui, descoperită de către W. Harvey. O deosebită importanță se acordă în *Compendiul de filozofie* studierii logicii şi matematicii. Ele trebuie să devină, conform opiniei lui Ch.F. Gross, temelia tuturor ştiințelor. În capitolul dedicat logicii autorul afirmă, în spiritul raționalismului, că tezele principale ale rațiunii nu contrazic *Sfânta Scriptură*. Pentru studierea logicii Gross propune să se folosească *Eseul asupra intelectului omenesc* al lui J. Locke şi *Eseul despre adevăr* al lui N. Malebranche. O însemnătate deosebită se acordă în *Compendiul de filozofie* metafizicii. Pentru o cunoaştere mai completă a tezelor principale ale metafizicii autorul recomandă lectura lucrărilor *Reflecțiile despre bunătatea divină, libertatea umană şi cauzele răului* a lui G.W. Leibniz şi a lui S. Clarke şi I. Newton din domeniul filosofiei şi religiei naturale[37]. În domeniul eticii, considera Gross, cărțile fundamentale trebuie să fie tratatele lui S. Pufendorf *Despre drepturile omului şi ale cetățeanului* şi *Dreptul naturii şi al popoarelor.* Pentru dreptul internațional el propune să fie studiate tratatul lui J. Locke *Despre conducerea de stat, Utopia* lui Th. More (Morus) şi tratatul lui Hugo Grotius *Despre dreptul de război şi pace*[38]. Aşadar, *Compendiul de filozofie* al lui Ch.F. Gross se întemeia pe literatura filosofică europeană, larg răspândită în epocă, iar locul principal în manuscris revine nu cartezianismului, ci filosofiei lui Locke, Newton, Clarke.

Pe lângă lecțiile lui Ch.F. Gross în domeniul filosofiei, Antioh Cantemir audiază cursurile de matematică ale lui Friedrich Christoph Mayer şi ale fraților Daniel şi Nicolaus Bernoulli, cursul de fizică al lui G.-B. Bielfinger, de istorie al lui Gotlieb Siegfried Bayer, cursuri care îl familiarizează cu cele mai noi descoperiri şi probleme ale ştiinței şi filosofiei de la începutul secolului al XVIII-lea. Sub influența acestor studii, poetul începe să se debaraseze de orientarea scolastică proprie concepțiilor din primii ani de adolescență. În anul 1729, el traduce din limba latină *Istoria* lui Justin, traducere ce se deosebeşte radical de cea a cronicii lui Manasses. Justin, menționează poetul, „a fost păgân" şi cele relatate de el „...contrazic cu totul *Sfânta Scriptură* în cărțile 6 şi 30...". În pofida acestui fapt, tânărul autor al *Predosloviei* apreciază înalt calitățile autorului antic: „De aceea eu m-am gândit, că nu va fi fără de folos să se tipărească această carte: de bună seamă numărul cărților ruseşti este încă foarte mic şi, prin urmare, Justin, care a descris pe scurt aşezarea multor pământuri şi obiceiurile multor popoare de la Nin – primul monarh şi până la August Caesar, nu poate să nu placă. Cel puțin încercarea mea poate va da motiv celor iscusiți să îmbogățească poporul nostru cu traduceri din scriitorii antici – greci şi latini, care mai mult ca oricine pot trezi în noi gustul pentru ştiință"[39]. Dacă în scrisoarea din 25 mai 1724, adresată lui Petru I, Antioh Cantemir îşi exprima dorința să studie-

[37] *Ibidem*, p. 39.

[38] *Ibidem*, p. 43.

[39] Дружинин В., *Три неизвестные произведения князя А.Д. Кантемира*, в ЖМНП, 1887, декабрь, с. 5.

ze peste hotare „...ştiinţa istoriei celei vechi şi noi, geografia, dreptul şi cea ce are legătură cu politica statului”[40], acum atenţia tânărului poet se concentrează asupra ştiinţelor de „categorie superioară”. „Acestea sunt: algebra, astronomia, catoptrica teoretică (optica teoretică) şi altele.”[41] De acum în primele sale satire şi în comentariile la traducerea tratatului lui B. Fontenelle *Convorbiri despre pluralitatea lumilor*, Cantemir, în spiritul cartezianismului, proclamă drept ideal al ştiinţei matematica cu teoriile ei exacte: „Argumentele cele mai tari şi de netăgăduit... sunt cele matematice, fiindcă ştiinţa aceasta se bazează pe lucruri complet cunoscute”[42]. Lecţiile de matematică ale profesorilor Daniel şi Nicolaus Bernoulli şi ale lui F.Ch. Mayer i-au trezit interesul şi dragostea pentru această ştiinţă. El se va ocupa intens cu ea şi peste hotare – în Anglia şi Franţa, după cum ne mărturiseşte *Manualul de algebră*, scris la Paris, şi corespondenţa sa. Scriitorul-filosof în spiritul timpului acorda matematicii o importanţă exclusivă: fără matematică, după părerea sa, este imposibil de înţeles filosofia modernă[43].

Deosebit de strânse au fost raporturile lui Antioh Cantemir cu profesorul Gotlieb Siegfried Bayer, care a ţinut, începând cu anul 1726, prelegeri la Academia din Sankt-Petersburg despre Antichitatea greacă şi romană. Specialist în filologie antică şi orientalistică, Bayer îşi scria lucrările în limba latină, dar cunoştea puţin şi limba rusă, cea ce i-a permis să aprecieze primele încercări literare ale lui Antioh Cantemir. Ataşamentul spiritual al lui Antioh faţă de opera tatălui său l-a făcut s-o prezinte cu căldură profesorului G.S. Bayer, care a acordat operei lui Dimitrie Cantemir o preţuire deosebită. El a publicat studiul principelui moldovean *De muro Caucaseo* şi a pregătit pentru tipar *Istoria despre viaţa şi acţiunile domnitorului moldovean, prinţul Constantin Cantemir*. Bayer a susţinut eforturile lui Antioh Cantemir de a realiza o ediţie rusă a *Istoriei Imperiului Otoman*. Deşi nu-l cunoscuse personal pe Dimitrie Cantemir, el scrie, în 1728, o biografie a acestuia pe care dorea să o ataşeze la ediţia tratatului despre Imperiul Otoman, tradus în ruseşte de Ivan Ilinski[44]. Într-o scrisoare către Antioh Cantemir ce înso-

---

[40] Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 163.

[41] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, Москва,1956, с. 508.

[42] *Сочинения,* том II, с. 428**.**

[43] În toamna anului 1729 s-a adoptat hotărârea de a-l angaja pe Antioh Cantemir în Colegiul afacerilor externe şi de a-l trimite peste hotare, mai întâi în Franţa, sub tutela ambasadorului Golovkin, pentru a se deprinde cu activitatea diplomatică. Profesorii Academiei de Ştiinţe din Sankt-Petersburg considerau că acest lucru a devenit posibil datorită succeselor căpătate de Antioh în timpul studiilor la Academie. Deplasarea tânărului Cantemir peste hotare nu s-a realizat (*Реляция князя А.Д. Кантемира из Лондона (1732–1733*), том 1, с введ. и примеч. В.Н. Александренко, Москва, 1892, с.VI).

[44] G.S. Bayer solicită lui Antioh Cantemir, care se stabilise din 1728 la Moscova, ştiri despre tatăl său, pe care acesta le transmite prin intermediul lui Ch.F. Gross. În scrisoarea lui Gross din 26 februarie, adresată lui Bayer se spune: „Ştirile dorite pentru biografia principelui Cantemir vor fi trimise, aşa cum prinţul nostru Antioh mi-a promis. Prinţul Antioh a dispus ca domnul Ilinski să trimită portretele principelui, care se află încă la Sankt-Petersburg. Prinţul Cantemir doreşte să fie gravat acest portret în aramă pentru a fi aşezat în fruntea *Istoriei Otomane*. Ei sunt dispuşi să contribuie cu tot ce este necesar pentru împodobirea acesteia. S-a ordonat domnului Ilinski să predea Academiei cele douăsprezece plăci de cupru, după care au fost gravate mai înainte, sub supravegherea tatălui lui, portretele împăraţilor turci. Mi-au spus de asemenea de o placă de cupru care, probabil, este păstrată la tipografia Sinodului, în care oraşul Constantinopol este gravat după un desen al principelui decedat”(Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, p. 270).

ţea textul biografiei, Bayer se pronunţă cu referire la Dimitrie Cantemir, că acesta „este un caz rar între principi, deopotrivă glorios în arta războiului şi în ştiinţe”[45]. În răspunsul său Antioh îşi exprimă satisfacţia în legătură cu aprecierile aduse de Bayer tatălui său, dar roagă să fie scoase din biografie ştirile referitoare la talentele fiului mai mic al principelui, adică ceya ce se referea la el personal. Textul latin al *Istoriei Imperiului Otoman*, redactat de Bayer, la fel ca şi acel tradus în ruseşte de Ilinski n-a fost editat în Rusia. Mai târziu, prin eforturile lui Antioh *Istoria Imperiului Otoman* va fi editată în Europa, în limbile engleză, franceză şi germană.

2. ANTIOH CANTEMIR – DIPLOMAT ŞI OM POLITIC

După încetarea din viaţă, în 1725, a lui Petru I, în viaţa politică a Rusiei începe o perioadă de frământări şi conflicte. Îşi ridică capul vechea oligarhie boierească în speranţa de a restabili orânduielile din trecut, subminate de reformele lui Petru cel Mare. După o domnie de doi ani, în 1727, văduva lui Petru I, Ecaterina I, născută Marta Skavronska, adormi pentru vecie, lăsând ca moştenire tronul Rusiei nepotului lui Petru I, fiului ţareviciului Aleksei – Petru al II-lea. La încoronarea sa tânărul monarh nu împlinise încă vârsta de doisprezece ani. Ca şi pe timpul domniei Ecaterinei I, conducerea statului se afla în mâinile lui A.D. Menşikov, fostul favorit al lui Petru I. Menşikov hotărî să-şi căsătorească fiica mai mare cu tânărul monarh şi, devenind socrul suveranului, să supună definitiv voinţei sale Consiliul Suprem Secret şi Senatul. Această încercare a eşuat în urma unui complot, în care a fost implicat şi Petru al II-lea. Menşikov este înlăturat, iar în Consiliul Suprem Secret şi în Senat au căpătat o influenţă covârşitoare adversarii reformelor, partizanii oligarhiei boiereşti – „verhovnicii” – în frunte cu prinţul I. Dolgoruki. În această perioadă devine evidentă devierea în viaţa socială şi politică a Rusiei de la tradiţiile întemeiate de către Petru I. La începutul lunii ianuarie a anului 1728, Petru al II-lea, împreună cu a sa curte, părăseşte definitiv Sankt-Petersburgul, transferând capitala la Moscova. Timp de aproape doi ani, cât a mai durat domnia sa, oraşul de pe Neva rămâne părăsit şi începe să decadă. Au fost anulate un şir de reforme importante înfăptuite de Petru I.

La începutul anului 1730, tânărul monarh moare în urma unei variole şi împărătească a Rusiei este proclamată nepoata de frate a lui Petru I, ducesa de Kurlandia Anna Ioannovna. Până la sosirea ei la Moscova, „verhovnicii” înaintează noii suverane „condiţiile” lor, pe care aceasta este nevoită să le semneze la Mitava. Noua nobilime, fidelă tradi-

[45] *Материалы для истории императорской Академии Наук*, том 1, с. 440–441.

ţiilor reformatoare ale lui Petru I, organizează un puternic partid de opoziţie în frunte cu prinţul A.M. Cerkasski. Deşi încă tânăr, Antioh participă activ la evenimentele legate de înscăunarea Annei Ioannovna. În numele noii nobilimi, el scrie o petiţie către împărătească în care ea este cu adâncă plecăciune rugată să rupă „condiţiile" înaintate ei spre semnare de către „verhovnici", să devină monarh suveran şi autocrat al Rusiei, continuând cauza împăratului Petru I. Petiţia a fost semnată de un număr considerabil de nobili. Antioh Cantemir, ofiţer al regimentului de gardă Preobrajenski, participa activ printre ofiţerii de gardă la strângerea semnăturilor. Acţiunea lui Cantemir a fost nu numai riscantă, dar s-a dovedit decisivă în evoluţia evenimentelor. La 25 februarie 1730, o delegaţie a nobilimii în frunte cu A.M. Cerkasski s-a prezentat la şedinţa Consiliului Suprem Secret, unde petiţia alcătuită de Antioh Cantemir a fost citită împărătesei de autorul ei. Atunci împărăteasa, pregătită din timp, rupe „condiţiile" semnate la Mitava şi adoptă autocraţia.

Spre deosebire de alte persoane, participante la înscăunarea pe tronul Rusiei a împărătesei Anna Ioannovna, poetul n-a primit de la noua guvernare nicio recompensă personală. Pe parcursul a doi ani care au trecut din momentul întronării Annei Ioannovna, el continua să rămână în gradul de „porucic" (sublocotenent în garda imperială), primit încă în 1728, pe timpul domniei lui Petru al II-lea. Fără rezultat rămâne şi tentativa lui Antioh Cantemir de a ocupa, în 1731, postul de preşedinte al Academiei de Ştiinţe din Sankt-Petersburg[46]. Majoritatea cercetătorilor consideră că una din cauzele principale care nu permitea poetului să ocupe acea situaţie socială ce corespundea talentului şi studiilor sale putea fi activitatea sa literară.

În luna noiembrie 1731, Antioh Cantemir este numit reprezentant diplomatic (rezident) al Rusiei la Londra[47]. La 1 ianuarie 1732, el pleacă din Rusia şi la 30 martie al aceluiaşi an soseşte la Londra. În drum, mai întâi la Berlin şi apoi la Haga, poetul cumpără cărţi, stabileşte contacte cu librari de renume în epocă, mai ales în Olanda, unde se editau cărţi interzise în Rusia pe motive politice ori religioase. La Haga va încerca, cu sprijinul contelui Golovkin, ministrul plenipotenţiar rus în Olanda, să editeze manuscrisele lui Dimitrie Cantemir. La legaţia rusă de aici el îl cunoaşte pe Kurbatov cu care va întreţine o strânsă corespondenţă, referitoare la achiziţii de cărţi[48].

---

[46] Шимко И.И., *Новые данные к биографии кн[язя] А.Д. Кантемира и его ближайших родственников*, СПб, 1891 (în continuare: Шимко И.И., *Новые данные*).

[47] Numirea lui Antioh Cantemir ca ambasador rus la Londra îndeplinea o veche dorinţă a acestuia de a pleca în străinătate spre a-şi desăvârşi învăţătura, dorinţă exprimată încă în timpul guvernării lui Petru al II-lea. Misiunea diplomatică a lui Cantemir este discutată încă din 1729 şi considerată ca un rezultat al intrigilor, în scopul de a elimina din viaţa politică partida nobililor reformatori. Principalii mânuitori ai intrigilor sunt suspectaţi a fi nobilii Dolgoruki. Într-un document din acea vreme scrie:„Circulă zvonul că toţi oamenii care par fie periculoşi, fie suspecţi partidei Dolgoruki vor fi înlăturaţi... Ei vor să-i trimită pe toţi aceia care ştiu ceva, să moară în ţară străină" (Grunwald C., *La Russie de Pierre le Grand*, Paris, 1935, p.170). De Dolgoruki îl îndepărtau pe Cantemir nu numai considerente de ordin politic, ci şi de ordin familial. Lui Dolgoruki i se atribuie intervenţia nefastă a medicului ţarinei în cazul prinţesei Maria, sora lui Antioh, în timpul campaniei persane (*Ibidem*, p. 268).

[48] Майков Л.Н., *Материалы для биографии князя А.Д. Кантемира*, СПб, 1903, с. 56–62 (în continuare: *Материалы для биографии*).

Antioh Cantemir. După un portret de epocă

În Europa, la Londra, apoi la Paris, Antioh Cantemir, prin personalitatea, instruirea sa, prin cunoaşterea limbilor, maniera de a discuta, orizontul larg al intereselor, seriozitatea părerilor şi finețea manierelor a reuşit să se impună în cercurile diplomatice şi literare. Serviciul diplomatic al lui Antioh Cantemir a durat mai mult de 12 ani şi s-a întrerupt odată cu moartea sa. Cercetătorii consideră activitatea diplomatică a lui Antioh Cantemir la Londra de importanță general europeană. Grație intervențiilor inteligente ale acestuia, s-au clarificat o serie de ambiguități în relațiile dintre Franța şi Austria, Rusia şi Turcia, Rusia şi Anglia. Antioh rămâne şase ani în Anglia, țara considerată de multe personalități ale timpului ca patrie a libertății şi a progresului. Succesul misiunii sale diplomatice depindea în mare parte de Robert Walpole, ministru, căruia regele George al II-lea îi atribuise drepturi depline. Cantemir înțelegea că acesta este deosebit de abil şi de influent pe lângă rege şi în consecință se raliază înaltului demnitar în scopul reuşitei demersurilor sale diplomatice.

În corespondența lui Antioh Cantemir, datând din perioada misiunii diplomatice la Londra, există considerații referitoare la viața politică engleză şi la demnitarii ei. Observațiile pătrunzătoare rețin abilitatea politică a fraților Walpole, aducând elogii mai ales lui Robert Walpole pe care-l considera „o minte luminată", înțelept, onest şi incoruptibil, voința sa de conducător alimentându-se dintr-o bună cunoaştere a înclinațiilor națiunii sale[49]. Sesizând, nu fără regret, pericolul izolării lui Robert Walpole, datorită ezitării în chestiunea războiului colonial, Antioh scria: „Ambii frați, temându-se de război şi-au înmulțit dușmanii şi doritorii de putere… Şi de aceea pierd multe avantaje; ar fi bine să cedeze, altfel îşi aduc altă primejdie: de la guvern e greu să aştepți o acțiune îndrăzneață"[50]. Nu mai puțin interesante sunt observațiile lui Antioh Cantemir referitoare la suveranul englez. Regele este „un om cu un caracter absolut cinstit şi în cuvântul lui este statornic; doar prescripția legilor locale şi deseori sfaturile miniştrilor îl silesc sa procedeze altfel"[51]. Mai târziu, Octavian (Ottavio) Guasco va menționa în bio-

[49] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы князя А.Д. Кантемира*, том. II, СПб, 1868, с. 102 (în continuare: Кантемир А., *Сочинения*).

[50] *Ibidem*, p.103.

[51] *Ibidem*, p.102.

grafia ce însoţeşte ediţia franceză a satirelor, admiraţia ce i-a mărturisit-o Antioh Cantemir faţă de monarhia constituţională engleză, „unde un parlament înţelept menţine puterea supremă în astfel de limite, încât nu se poate ridica niciodată deasupra legii, supuşii sunt în siguranţă şi niciun Nero nu va împinge barbaria atât de departe, transformând Roma în cenuşă”[52].

Direcţiile principale ale politicii externe, promovată de Rusia pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea, au fost trasate de Petru I. Încă în timpul vieţii lui Petru în Europa Occidentală s-a format o coaliţie a ţărilor ce manifestau o anumită ostilitate faţă de Rusia, printre care se aflau Franţa, Anglia şi Prusia. În anii serviciului diplomatic al lui Antioh Cantemir, politica acestor state, îndeosebi a Franţei, este marcată de o deosebită activitate. Franţa depunea eforturi susţinute pentru a crea un bloc antirusesc al ţărilor megieşe cu Rusia: Suedia, Polonia şi Turcia. În situaţia creată diplomaţia rusă trebuia să manifeste o deosebită vigilenţă şi maleabilitate, însoţită de măiestria de a folosi divergenţele existente între statele mari europene. Antioh Cantemir, ca diplomat, poseda în deplină măsură aceste calităţi. El depune eforturi pentru stabilirea relaţiilor diplomatice normale între Anglia şi Rusia, întreprinde, deşi fără rezultat, un şir de încercări de a realiza o alianţă între aceste două ţări, în timpul disputei, din 1734, pentru tronul polonez. Din însărcinarea guvernului rus, Cantemir face demersuri insistente pentru recunoaşterea de către guvernul englez a titlului de împărătească al Annei Ioannovna, considerând acest fapt drept o recunoaştere a prestigiului statului rus.

Prin eforturile diplomatului rus guvernul englez a fost nevoit să condamne, în 1735, activitatea ambasadorului englez din Constantinopol, ostilă Rusiei, şi să-l recheme din postul acesta diplomatic. Eforturi susţinute necesita şi dezmînţirea diferitor publicaţii cuprinzând informaţii denigratoare despre Rusia, care apăreau în presa engleză a acelor timpuri. Manifestând o deosebită atenţie pentru consolidarea relaţiilor economice dintre Rusia şi Anglia, Antioh Cantemir contribuie activ la încheierea, în anul 1734, a tratatului comercial anglo-rus, iar în scopul dezvoltării mai active a comerţului dintre cele două ţări, propune să fie deschis la Londra un consulat rus. Diplomatul reuşeşte, de asemenea, să convingă guvernul englez să numească la Sankt-Petersburg nu un rezident, ci un ambasador plenipotenţiar.

Un moment de rezonanţă în activitatea lui Antioh Cantemir în Anglia este legat de apărarea prestigiului ţării pe care o reprezenta. La scurt timp de la instalarea ambasadorului rus, în aprilie 1732, apăruse în „Evening Post” un pamflet plin de expresii „injurioase” la adresa Rusiei. După refuzul editorilor de a comunica numele autorului, Cantemir îi scria lui Ostermann: „poporul de aici este liber şi de năravul acesta sunt mai convinşi decât o spun”[53]. Apariţia, peste trei ani, a unui material asemănător, cu titlul *Lettres moscovites* [Scrisori moscovite], mult mai grav de astă-dată, prin amploare şi destinaţie, era firesc să stârnească indignarea ambasadorului rus. Despre gravitatea

[52] *Satyres de Ms. le Prince Antioh Cantemir avec l'histoire de sa vie*, London, 1749, p. XIX.

[53] *Ibidem*, p. 191.

celor afirmate de autorul anonim în *Lettres moscovites*, Antioh Cantemir scria la Sankt-Petersburg: „Eu până acum n-am văzut satire şi libele care să defăimeze cu atâta lipsă de ruşine şi cu atâta ticăloşie miniştrii şi întreg poporul rus, incluzând şi pe Înălţimea Sa imperială, şi pe prinţi, şi pe rudele de sânge”[54]. În măsura în care începe să acţioneze, Cantemir înţelege că drumul îi este barat de principiile liberalismului englez. Editorii refuză, ca şi în primul caz, să divulge numele autorului, judecătorii îşi recuză dreptul de a judeca, deoarece, conform legislaţiei engleze, autorul nu poate fi adus în instanţă, dacă în paginile publicaţiei nu este numită nicio persoană din cele vizate. Pentru Cantemir va deveni limpede că în ambianţa legilor regatului britanic autorul nu poate fi pedepsit, căci „liberalismul poporului de aici atât de departe merge, încât se tipăresc, fără pericol pentru autor, chiar lucruri îndreptate împotriva propriului suveran”[55].

În această chestiune de onoare pentru guvernul rus, Cantemir, prin intermediul ambasadorului francez la Londra, Chavigny, precum şi al lordului Harrington, obţine oprirea tipăririi unei traduceri engleze a *Scrisorilor moscovite*. Intervenţia lui Cantemir reţine atenţia şi dintr-un alt motiv. Deşi *Scrisorile moscovite* îşi îndreaptă satira împotriva despotismului partidei străine în Rusia („Domnii din Senat nu sunt consideraţi decât nişte simpli funcţionari şi depind în întregime de miniştrii străini”)[56], deşi se afirmă fără rezerve căderea acestora, odată cu dispariţia împărătesei, lucru ce-l doreau toţi nobilii din partida autohtonă („nu trebuie să fii un abil astrolog, este uşor să prezici la ce trebuie să se aştepte, când împărăteasa care-i susţine o să moară”)[57], în fine, deşi se afirmă în scrisori legalitatea de moştenire a Elizavetei Petrovna, numele căreia era pe buzele tuturor patrioţilor ruşi („se va încorona Ilustra Prinţesă care are drepturi incontestabile asupra acestei coroane”)[58], Cantemir consideră afirmaţiile din *Scrisori* injurii. Din nou ni se revelează onestitatea şi luciditatea lui Cantemir, în aprecierea intereselor patriei sale. Deşi el însuşi complotase împreună cu alţi demnitari ruşi pentru aducerea pe tron a moştenitoarei legale a lui Petru, cunoscuse maşina diabolică a politicii lui Biron şi Ostermann faţă de nobilii ruşi, urmărea cu înfrigurare creşterea nemulţumirii împotriva guvernării străinilor, totuşi consideră neavenită şi jignitoare intervenţia unui străin, comentariile acestuia, soluţiile acestuia. *Scrisorile moscovite* sunt văzute de Cantemir ca pagini defăimătoare, cu tot adevărul celor spuse, din punctul de vedere al diplomatului pentru care onoarea şi prestigiul ţării prevalează asupra tuturor celorlalte considerente. Ministrului Ostermann îi scrie că descoperirea autorului şi zădărnicirea răspândirii *Scrisorilor moscovite* este o acţiune „în apărarea gloriei patriei mele şi-n particular o veghe asupra cinstei Înălţimii Voastre”[59]. Abilul diplomat va încerca să afle, pe

[54] Кантемир А.Д., *Сочинения*, том II, с. 97.
[55] *Ibidem*.
[56] *Lettres moscovites*, Paris, 1736, p. 282.
[57] *Ibidem*.
[58] *Ibidem*.
[59] Кантемир А.Д., *Сочинения*, том II, с. 98.

căi ocolite, numele autorului. Călătorind, în 1736, la Paris pentru a-şi trata sănătatea în clinica celebrului medic oculist Gendron, cunoaşte un cerc de persoane a căror influenţă în viaţa literară pariziană este incontestabilă. Din acest an datează cunoştinţa lui Antioh Cantemir cu marchiza de Monconseil, persoană de vază a saloanelor literare franceze, cu ajutorul căreia este mai târziu introdus în lumea literelor şi ştiinţelor pariziene. Tot atunci îl cunoaşte pe ambasadorul genovez la Paris, Sorba. Reţinând aluzia la o iubire nefericită a autorului scrisorilor, Cantemir îi solicită lui Sorba numele acestei femei, sperând ca prin ea să afle identitatea defăimătorului. La 23 noiembrie îi scria de la Londra lui Sorba: „Mi-aţi face un serviciu deosebit dacă mi-aţi nota pe un mic bilet numele femeii care a fost metresa autorului *Scrisorile moscovite* şi numele moşiei sale, fără a mai adăuga nimic în plus..., şi fiţi sigur, domnule, că nimeni, în afară de mine, nu va şti de unde vine biletul”[60]. Când, în 1738, descoperă pe autorul *Scrisorilor moscovite* în persoana italianului Locatelli, Cantemir îl informează pe Ostermann, nu fără părere de rău, referitor la imposibilitatea pedepsirii acestuia: „Pe lângă faptul că este cetăţean străin, legile engleze nu permit reţinerea unei persoane vinovată de fărădelegea efectuată în afara Angliei; libertatea poporului de aici în fiecare zi se arată cu calomnii fără ruşine împotriva regelui însuşi şi a miniştrilor, şi niciodată nu s-a obţinut prin judecată vre-o satisfacţie”[61]. Eşuată, acţiunea diplomatului continuă însă şi este încununată de succes prin replica omului de litere. Împreună cu secretarul său, Heinrich Gross, Cantemir editează, în 1738, în traducere germană, cu rectificări şi adnotări aşa-numitele *„Scrisori moscovite” sau contra calomniilor şi miilor de minciuni aventuroase lansate de un italian întors din altă lume contra măreţiei naţiunii ruse*[62]. Poetul îl combate pe Locatelli de pe poziţia înţeleptului căruia extremele nu pot decât să-i displacă: „Cât de mult poate cădea un om când se lasă condus de ura iraţională sau de iubirea iraţională şi se lasă mânat neîncetat de aceste două pasiuni mizerabile”[63]. În continuare, portretul moral pe care i-1 face ministrului Ostermann este o ipostaziere ideală a raţiunii, a moderaţiei şi a justeţei: „Ministrul de stat străin, despre care se vorbeşte în aceste *Scrisori moscovite*, este un bărbat care posedă sentimentul bunătăţii şi moderaţiei. Totdeauna s-a lăsat condus de raţiune. Respectând onoarea, s-a stăpânit totdeauna. El nu a cerut niciodată să fie primul în guvern, ci a rămas totdeauna pe calea de mijloc, mulţumindu-se cu o funcţie ce nu putea să stârnească invidia”[64]. În sfârşit, textul *Scrisorilor moscovite* este respins din punctul de vedere al satiricului. Satira este, în concepţia lui Cantemir, opera înţelepciunii şi a bunelor intenţii, cu finalitate eficace, dar autorului *Scrisorilor moscovite* nu i se poate atribui nobilul atribut de satiric, căci lucrarea lui nu mărturiseşte înţe-

---

60 Maikov L.N., *Материалы для биографии*, p. 68.

61 *Ibidem*, p. 323.

62 Крестова Д.В., *Отражение формирования русской нации в русской литературе и публицистике,* в кн.: *Вопросы формирования русской народности и нации*, Москва–Ленинград, 1959, с. 264.

63 *Ibidem*, p. 266.

64 *Ibidem*, p. 267.

lepciune şi nici nu a adus cuiva un folos: „Satira nu este altceva decât un zel lăudabil împotriva prostiei, a viciilor şi a necuviinţei şi cine vrea să scrie aşa ceva trebuie sa posede multă înţelepciune; dragoste de justiţie şi adevăr, înclinare spre virtute, dragoste pentru semenii săi şi, in special, cunoaşterea propriei lui persoane”[65].

Activitatea diplomatică a lui Antioh Cantemir, în Anglia, ca de altfel şi în Franţa, întâlnea un şir de greutăţi, create de cele mai multe ori chiar de către guvernul rus şi de Colegiul afacerilor externe. Tinereţea ambasadorului nu inspiră la început încredere demnitarilor englezi, rezervele fiind alimentate şi de atitudinea rece, distantă a ministrului rus Ostermann, care punea sub semnul îndoielii capacitatea politică a lui Antioh Cantemir. Astfel, Ostermann insistă pe lângă ambasadorul englez ca tratativele importante să se ducă la Sankt-Petersburg, precizând că ambasadorul rus desemnat la Londra nu va fi în cunoştinţă de aceste tratative. La sugestia lui Ostermann, ambasadorul englez îi comunica lordului Harrington: „Să nu-i menţionaţi aceasta prinţului Cantemir, deoarece fiind un bărbat tânăr nu contează părerea sa”[66].

Ocupat cu serviciul diplomatic, obositor şi complicat, cu scrierea de fiecare zi a rapoartelor, memorandelor, depeşelor, scrisorilor, Antioh Cantemir nu pierde totuşi legătura directă cu contemporanii săi din Rusia, deşi este nevoit să-şi limiteze comunicarea cu ei doar prin reflecţii în scrisori. Când, după 1730, puterea lui E.J. Biron, favoritul ţarinei, devenise nelimitată, în Rusia se institui cea mai cruntă teroare îndreptată împotriva patrioţilor ruşi şi exercitată de străini, în mare majoritate nemţi. „Bironovşcina”[67], atribut sub care a rămas în istorie guvernarea Annei Ioannovna, guvernare caracterizată prin teroare şi favoritism, a avut o opoziţie fermă în persoana unor nobili ruşi, printre care un loc de seamă revine lui A.P. Volynski. Raporturile lui Antioh Cantemir cu nobilul Volynski ţin încă de perioada aflării poetului în Rusia. A.P.Volynski condamna făţiş clica veneticilor, grupaţi în jurul miniştrilor favoriţi, Biron şi Ostermann, dezavua slăbiciunea celorlalţi demnitari ruşi ce se supuneau fără împotrivire samavolniciilor lui Biron, susţinea drepturile la tron ale Elizavetei Petrovna, fiica lui Petru cel Mare. Curând în jurul lui s-au grupat mai mulţi nobili care nutreau aceeaşi nemulţumire şi neîncredere. Printre aceştia era şi Antioh Cantemir (de pe când era sublocotenent în garda imperială). Apropierea lui Antioh Cantemir de partida lui Volynski este atestată de scrisorile rămase de la fiul principelui moldovean. Volynski va saluta cu căldură numirea lui Antioh ca ambasador la Londra, văzând în misiunea diplomatică a poetului posibilitatea acestuia de a-şi împlini visurile de întregire a cunoştinţelor, pe de o parte, şi de propagare a culturii, pe de altă parte. Din grupul lui Volynski, cel care a păstrat raporturi îndelungate şi strânse cu Antioh şi cu întreaga familie Cantemir a fost medicul L'Estocq.

---

65 *Ibidem*.

66 Строев В.И., *Бироновщина и кабинет министров*, Москва, 1909, I, с. 92.

67 Vocabula caracterizează esenţa vieţii de palat, sub guvernarea Annei Ioannovna, dominată de favoritul acesteia E.J. Biron. De numele lui se leagă fapte odioase din viaţa palatului şi nu numai: răzbunări sângeroase, dispariţii tragice ale unor nobili, partizani ai lui Petru I, delapidări scandaloase, mistificarea legilor, introducerea mitei, în fine, degradarea moravurilor şi a vieţii publice ruse.

Medic şi confident al prinţesei Elizaveta, fiica lui Petru I, el a fost un prieten devotat al Cantemireştilor în vremea guvernării Annei Ioannovna şi un protector de nădejde al lor după urcarea pe tron a Elizavetei, acţiune în care a şi jucat un rol incontestabil. Prietenia lor s-a fortificat prin riscurile la care s-au expus în timpul guvernării lui E.J. Biron. Prietenia dintre Antioh Cantemir şi medicul L'Estocq se fonda pe ataşamentul faţă de memoria lui Petru I, pe speranţa în triumful ideilor şi acţiunilor lui, pe repulsia faţă de camarila de palat, nutrită de unii nobili „luminaţi". Iată ce scria L'Estocq lui Cantemir, în ajunul încoronării Elizavetei Petrovna: „Monseniore, vă puteţi imagina mulţumirea cu care am primit scrisoarea Dumneavoastră din 8 martie; onoarea amintirii voastre îmi este scumpă, şi, mai mult, vă pot asigura, Prinţul meu, că, cu un an înaintea urcării pe tron a Majestăţii Sale, am avut deseori prilejul să-i vorbesc despre meritele voastre, explicându-i-le pentru când avea să domnească; de asemeni pot să vă asigur, cunoscând dreptatea pe care această augustă principesă o coboară asupra celor ce-o merită, că aveţi totul pentru a spera la bunăvoinţa ei; fiţi încredinţat că în tot ceea ce voi putea, veţi putea dispune de mine. Vă sunt infinit obligat pentru felicitări. Adaug că într-un fel sunt puţin mai liniştit faţă de timpul în care înnoptam în puterea ameninţării, în sfârşit toate acestea au trecut, nici nu trebuie să ne mai gândim, afacerea a reuşit, în şapte zile avem încoronarea. Indicaţi-mi, monseniore, cu ce v-aş putea fi util şi consideraţi-mă totdeauna cu veche sinceritate al vostru prea umil şi supus L'Estocq"[68]. Scrisoarea dezvăluie rolul jucat de Antioh Cantemir în situaţia politică de la Sankt-Petersburg, aducând dovada limpede a apartenenţei poetului la grupul nobililor, continuatori ai reformelor lui Petru I. Această scrisoare este, cum se vede, un răspuns la scrisoarea lui Antioh, care, deşi departe de patrie, se dovedeşte bine informat asupra evoluţiei evenimentelor din ţară, contestă legalitatea proclamării lui Biron ca regent după moartea Annei, prezicând în acest caz o revoltă a nobilimii. Prudent, Cantemir a trimis scrisoarea printr-un om de încredere cu rugămintea ca ea să fie predată lui L'Estocq numai după ce situaţia se va fi lămurit şi consolidat. Şi într-adevăr, aşa cum anticipase Cantemir, regentul şi ţarul în vârstă de un an, Ioan al VI-lea, sunt înlăturaţi prin lovitura militară, condusă de contele Münnich, iar printr-o revoluţie de palat, sprijinită de garda imperială, Elizaveta Petrovna îşi începe domnia[69]. Intervenţiile frecvente ale lui L'Estocq pe lângă ţarină în favoarea numirii lui Cantemir ca ambasador la Paris, precum şi în sprijinul prinţesei Maria în legătură cu afacerile dificile ale moştenirii, ne îndreptăţesc să afirmăm rolul deosebit al acestuia în viaţa familiei Cantemir[70]. Relaţiile dintre Antioh şi L'Estocq au evoluat pe fondul complex al evenimentelor politice tulburi, ceea ce-i de presupus că tânărul diplomat a urmat, măcar în parte, sfaturile şi procedeele de acţiune ale experimentatului său prieten, incontestabil un as al culiselor politice.

---

[68] Maikov L.N., *Материалы для биографии*, p. 178.

[69] Корсаков Д.А., *Воцарение императрицы Анны Иоанновны*, Казань, 1880, p.210.

[70] După moartea lui Dimitrie Cantemir, moştenitor al întregii averi a fost recunoscut fiul Constantin Cantemir, căsătorit cu fiica influentului demnitar D.M. Goliţân. Totodată îşi disputa dreptul de moştenire şi cea de a doua soţie a principelui, Anastasia, care, în timpul întronării Elizavetei Petrovna, a susţinut-o pe împărăteasă, devenind apoi una dintre primele doamne de la curte.

Pe la mijlocul anului 1737, Antioh Cantemir, din însărcinarea guvernului rus, începe tratative cu ambasadorul francez de la Londra în scopul restabilirii relațiilore diplomatice dintre Rusia şi Franța, întrerupte în legătură cu războiul polonez. Între cele două grupări de state – Rusia, Anglia, Austria, pe de o parte, şi Franța, Suedia, Turcia, pe de altă parte –, până la Cantemir, nu a existat un schimb de reprezentanți diplomatici. Antioh Cantemir urma să inițieze misiunea diplomatică dintre cele două grupări de state. Era o misiune dificilă, dat fiind animozitatea dintre guvernul francez şi cel rus. În urma încheierii cu succes a acestor tratative, guvernul rus îi acordă lui Antioh Cantemir titlul de şambelan (demnitar de rang superior în statele monarhice din Europa) şi îl numeşte reprezentant diplomatic al Rusiei în Franța cu rangul de ministru plenipotențiar. Numirea lui Antioh Cantemir ca ambasador al Rusiei la Paris, în martie 1738, corespundea atât dorinței poetului de a părăsi Anglia, de care, cum e lesne de înțeles, nu a fost prea mult ataşat, cât şi necesităților de ordin diplomatic.

Deşi reuşeşte să restabilească legăturile dintre cele două state, activitatea diplomatică a lui Antioh Cantemir în Franța chiar de la început a fost anevoioasă. Noul ambasador rus a sosit la Paris în luna septembrie a anului 1738. Experiența londoneză nu-i putea fi utilă decât teoretic. Dificultatea mai venea şi din limitarea subvențiilor din partea curții imperiale ruse, fapt de care, în atmosfera strălucitoare a curții franceze, Cantemir va fi totdeauna handicapat. H.J.F. Ostermann, care se afla în timpul domniei Annei Ioannovna în fruntea Colegiului afacerilor externe, acorda lui Antioh Cantemir mijloace mizere pentru întreținerea ambasadei ruse la Paris şi a relațiilor cu reprezentanții diplomatici din alte țări, acreditați în Franța. Situația materială grea a lui Antioh Cantemir nu s-a schimbat nici după întronarea Elizavetei Petrovna, când în fruntea Colegiului afacerilor externe a fost numit A.M. Cerkasski, nici după moartea acestuia (în 1742), când conducerea colegiului a trecut în mâinile lui A. Bestujev. Aproape în fiecare raport şi depeşă oficială, expediată la Sankt-Petersburg, ambasadorul rus aminteşte despre situația sa financiară complicată şi cere să fie trimise regulat sumele de bani necesare pentru asigurarea activității ambasadei şi a personalului ei.

În rapoartele adresate Sankt-Petersburgului, Antioh informează curtea despre atitudinea glacială, suspicioasă a suveranilor francezi față de ambasadorul rus. „Relațiile ambasadorului rus cu Ludovic al XV-lea s-au redus la actul prezentării scrisorilor de acreditare şi la audiențe de factură oficială; în afară de audiențe, regele nu m-a onorat cu conversația decât de patru ori. Regina, mai mult de un an, în timpul şederii mele s-a comportat față de mine cu tăcere şi aceasta înseamnă, după cum am aflat de la una din doamnele ei, că doreşte a-mi aminti de împotrivirea curții ruseşti la încoronarea regelui Stanislav."[71] Guvernul rus i-a dat indicații să acorde o atenție deosebită cardinalului A. H. de Fleury. Deşi reprezentant al clerului, cardinalul îndeplinea şi funcțiile de şef al guvernului în timpul domniei lui Ludovic al XV-lea şi dispunea de o influență mai mare chiar decât regele. Atotputernicul cardinal era serios îngrijorat de creşterea influen-

[71] Кантемир А.Д., *Сочинения*, том II, с. 247.

ţei Rusiei asupra ţărilor nordice. Prin intermediul ambasadorului său în Rusia, marchizul de La Chétardie, guvernul francez ducea tratative secrete, la Sankt-Petersburg, cu Elizaveta Petrovna în speranţa că, după încoronarea ei, influenţa franceză în Rusia va creşte. Totodată guvernul francez ataţa Suedia împotriva Rusiei, susţinând tratativele secrete dintre Suedia şi Turcia. Ambasadorul rus la Paris înţelegea toată complexitatea şi seriozitatea misiunii sale în Franţa. Mintea pătrunzătoare, perfecta iniţiere în probleme de politică internaţională şi cunoaşterea excelentă a nuanţelor politicii franceze i-au asigurat lui Antioh Cantemir succesul în activitatea sa, îndreptată spre consolidarea prestigiului european al Rusiei. Aflându-se în Franţa, el a contribuit la încheierea păcii între Rusia şi Turcia. Având experienţa Londrei, Antioh nu întârzie să se apropie de adevărata autoritate politică a Franţei, cardinalul de Fleury, care, îndeplinea, după cum am menţionat, funcţia de prim-ministru, fără a recurge la acest titlu. Dar cu toate eforturile stăruitoare ale ambasadorului rus de a păstra cele mai bune raporturi cu cardinalul, în scurtă vreme ele se vor deteriora. „Onest şi caritabil" în imaginea ideală ce şi-o formase Antioh Cantemir în primele luni ale şederii în Franţa, făţarnic şi şiret – în portretul ce reţine duplicitatea şi perfidia atitudinii lui faţă de rezidentul rus: „el a dat la o parte orice ruşine şi nu crede în pedeapsa lui Dumnezeu, deşi îi invocă frecvent numele"[72].

Deziluzia în raporturile cu de Fleury nu excludea contractarea altor relaţii politice. Astfel Antioh Cantemir câştigă stima şi dragostea arhiepiscopului Tencin, rivalul cardinalului de Fleury, a miniştrilor Amelot şi d'Orry. Când după zece ani de opoziţie Tencin este numit cardinal, Cantemir îşi exprimă satisfacţia: „Domnul Tencin este după naştere modest, şi-şi datorează întreaga ascensiune meritelor. Este cel mai mare elogiu care trebuie să i se aducă; are destui prieteni şi tot atât de mulţi duşmani".[73] În ansamblu, relaţiile lui Antioh Cantemir cu guvernul francez rămân sub semnul suspiciunii. Fostul ambasador rus la Londra era considerat un adversar al Franţei, care chipurile transmitea în Rusia numai lucruri defavorabile guvernului francez.

Este evidentă în activitatea lui Cantemir, din anii aceştia, separarea strictă a omului politic şi a omului de litere. Ca om politic Cantemir nu greşea afirmând nesinceritatea cabinetului francez faţă de Rusia, acţiunile de subminare a autorităţii Rusiei în Suedia, iar politica filoturcă a cardinalului de Fleury i se părea ambasadorului rus nu numai „bizară", dar mai ales „necuviincioasă"[74]. Informaţiile trimise de Antioh Cantemir în Rusia nu ocoleau situaţia internă din Franţa, ceea ce nu putea să nu determine sporirea suspiciunii în jurul său[75]. În plus, poetul era puţin văzut în anturajul monden al curţii, preferând saloanele literare vânătorilor, supeurilor fastuoase, lipsindu-i, cum nota cu umor, două calităţi indispensabile: „o sănătate bună pentru a putea supa şi veghea, şi o înclina-

[72] *Ibidem*, p.198.

[73] *Ibidem*, p. 201.

[74] În esenţă, această „bizarerie" a cardinalului de Fleury masca dorinţa acestuia de a asigura pacea şi stabilitatea pentru Franţa.

[75] Lozinsky Gr., *Le Prince Cantemir et la police parisienne*, dans „Le monde slave", Paris, 1925, nr. 2, p. 208–224.

ție inviolabilă și eternă pentru *mediature* (cadrilul nemaifiind la modă)"[76]. Antioh avea o constituție fragilă, suferea de o boală de stomac ce a evoluat, se pare, în cancer. Sănătatea precară (încă din 1736 se prefigura tragicul deznodământ, survenit la 11 aprilie 1744 în urma unor complicații pulmonare care au grăbit sfârșitul), fastul curții franceze ce implica în mod necesar și posibilități financiare ale reprezentanților străini, nesiguranța materială și indiferența curții rusești la apelurile repetate ale ambasadorului de a suplimenta subvențiile, îi fac acestuia, sub raport social, șederea la Paris obositoare și plicticoasă. *Scrisorile filozofice* adăpostesc aceste momente dramatice din viața poetului ce lupta cu boala, păstrându-și însă luciditatea și discreția, impunându-și o tărie de spirit exemplară.

Starea materială, necorespunzătoare pentru exigențele de reprezentanță la curtea franceză, îl silesc pe Cantemir să scrie prințului Cerkasski: „Cu o asemenea sumă în niciun fel nu se poate reprezenta gloria Înălțimii Sale Imperiale și în curând inevitabil voi cădea în datorii"[77]. Situația materială precară a lui Antioh Cantemir fusese remarcată și de alți diplomați și curteni care s-au exprimat cu surprindere asupra audienței de prezentare a ambasadorului rus: „Prințul Cantemir, ambasadorul plenipotențiar al Rusiei și-a făcut vizita de prezentare fără nicio suită și îmbrăcat foarte obișnuit"[78]. Considerând că izolarea, chiar cunoscându-se motivele reale ce ar fi justificat-o, nu este binevenită prestigiului țării pe care o reprezenta, după un an de demersuri fără răspuns, ambasadorul rus începe să frecventeze curtea, suplinind prin spirit modestia condiției de reprezentanță. Îl aflăm astfel, în noiembrie 1739, la Fontainebleau, de unde-i trimitea poetului Algarotti imaginea curții franceze așa cum era văzută de ochiul atent la moravuri al satiricului: „Zilele trec pe jumătate fără a face nimic, iar cealaltă jumătate făcând lucruri de nimic. Trebuie să fac și eu ca ceilalți, ca să se creadă bine despre națiа mea. De regulă, se judecă un întreg popor prin persoana care-1 reprezintă și m-ar crede sălbatic, ignorant și nepoliticos dacă n-aș juca toată ziua cavagnole și n-aș veghea nopțile"[79]. Cu timpul, alocuțiunile rostite cu prilejul audiențelor de la Versailles, prezența de spirit și sinceritatea acțiunilor au condus la recunoașterea diplomatului rus la curtea lui Ludovic al XV-lea.

În anul 1743 situația sănătății lui Antioh Cantemir brusc s-a înrăutățit. Ambasadorul roagă de nenumărate ori, ca Elizaveta Petrovna să-i acorde permisiunea și un ajutor financiar pentru a pleca la tratament în Italia. Toate aceste rugăminți rămân fără răspuns. Numai la începutul anului 1744, când situația lui Antioh Cantemir devenise disperată, sosește la Paris înalta permisiune de a pleca la tratament în Italia, însă fără a se acorda vreun ajutor financiar. Ambasadorul a interpretat acest fapt drept un refuz crunt și batjocoritor. Într-o formă respectuoasă el respinge favorul ce i-a fost acordat și

[76] Кантемир А.Д., *Сочинения*,

[77] Maikov L.N., *Материалы для биографии,* том II, p. 160.

[78] Ehrhard M., *Le Prince Cantemir à Paris (1738–1744)*, Paris, 1938, p. 41.

[79] *Ibidem*, p.195.

roagă să fie rechemat urgent în Rusia. La 31 martie 1744, Antioh Cantemir moare la Paris la vârsta de 35 de ani. Secretarul ambasadei ruse în Franța H. Gross a trimis la Sankt-Petersburg o scurtă informație: „Consilierul de stat și ministrul plenipotențiar al Alteței Dumneavoastre imperiale prințul Antioh Dimitrievici, după o boală grea și îndelungată, mai întâi la stomac, apoi în piept, în cele din urmă a schimbat viața temporară pe eterna fericire, ieri, 31 martie (11 aprilie), seara la orele opt. Alteța Dumneavoastră imperială a pierdut în persoana sa un rob fidel, un ministru și un savant iscusit..."[80] Moartea lui Antioh Cantemir i-a afectat puternic pe prietenii francezi și italieni. În august 1744, Montesquieu îi scria lui Guasco: „Abatele Venutti mi-a comunicat durerea cauzată de moartea prietenului nostru, prințul Cantemir, și de proiectul Domniei Voastre de a călători în provinciile noastre meridionale pentru a vă reface sănătatea. Veți găsi peste tot prieteni care vor înlocui pe cel pe care l-ați pierdut; dar Rusia nu va înlocui atât de ușor un ambasador de calitatea lui Cantemir"[81].

La moartea ambasadorului rus în Franța s-a constatat că Colegiul afacerilor externe rămăsese dator ambasadei șaisprezece mii șapte sute de ruble (pentru închirierea localului și salariul ambasadorului și personalului ambasadei pe termen de trei ani)[82]. „Mărinimoasa" suverană Elizaveta Petrovna a refuzat să plătească datoriile lui Antioh Cantemir și să subsidieze transportarea corpului ambasadorului defunct în patrie, după cum a fost exprimată ultima lui dorință în „Testament". Numai în toamna anului 1745, prin străduințele surorii Maria și ale secretarului ambasadei ruse la Paris H. Gross, corpul neînsuflețit al lui Antioh Cantemir, la un an și jumătate după moarte, este transportat pe mare în Rusia. În „Testamentul" său poetul scria: „Corpul meu să fie transportat moștenitorilor mei pe mare și să fie înmormântat la Moscova noaptea, fără niciun fel de ceremonii"[83]. A fost înmormântat Antioh Cantemir în biserica „Sf. Nicolae" a mănăstirii grecești din Moscova, alături de mormântul tatălui său – Dimitrie Cantemir[84]. Gloria de scriitor de talent urmează faimei de diplomat. La numai câțiva ani după moartea lui Antioh Cantemir, satirele sale sunt traduse și editate în limbile franceză și germană. Cunoscutul iluminist german J.Ch. Gottsched scria, în 1751, în revista „Noutățile artelor frumoase", următoarele cuvinte despre Antioh Cantemir: „Acesta a fost un om de talent cu adevărat excepțional și de mare erudiție, care a onorat patria sa în multe domenii. El a fost un adept și continuator fidel al prefacerilor lui Petru cel Mare și de aceea îl deplânge atât de mult Rusia"[85].

---

[80] Александренко В.Н., *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 4.

[81] Montesquieu Ch., *Lettres familieres*, Paris, 1767, p. 82.

[82] Александренко В.Н., *К биографии князя А.Д. Кантемира*, с. 4.

[83] Шимко И.И., *Новые данные*, с. 140.

[84] *Ibidem*.

[85] Гуковский Г.А., *Русская литература в немецком журнале XVIII века*, в кн.: *XVIII век,*. сб. 3, Москва–Ленинград, 1958, с. 380.

3. ANTIOH CANTEMIR – SCRIITOR

Să fi fost o simplă coincidență sau un act de cultură îndelung premeditat și excelent realizat, însă centenarul morții lui Antioh Cantemir (1844) – această distinsă personalitate, care, după cuvintele lui V.G. Belinski, cea „dintâi în Rusia", a izbutit să îngemăneze „poezia cu viața"[86] – a fost marcat de către oamenii de litere din Principatul Moldovei într-un chip original și neobișnuit pentru acele vremi: prin editarea, în versiune românească, a volumului *Satire și alte poetice compuneri*, volum ce includea, de fapt, întreaga operă a scriitorului rus, atâta cât era cunoscută și valorificată la acea dată.

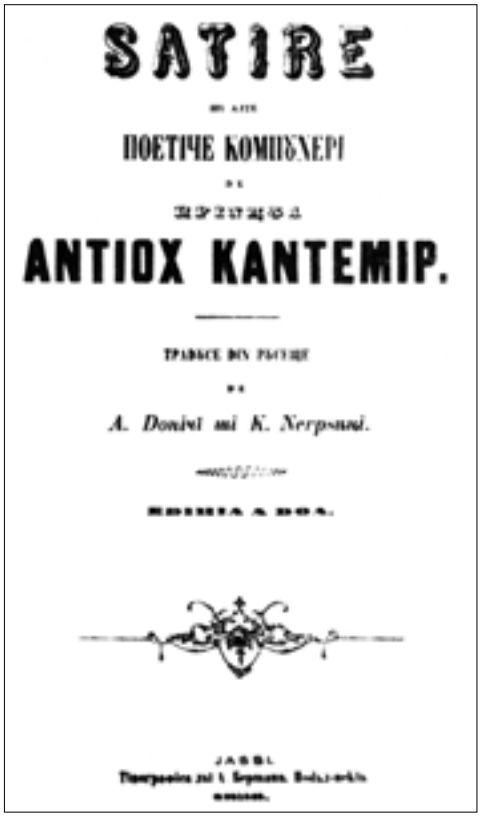
SATIRE

ПОЕТИЧЕ КОМПОЗИЦИИ

ANTIOX KANTEMIP.

A. Donici și K. Negruzzi.

IAȘI

Antioh Cantemir, *Satire și alte poetice compuneri*. Traducere din limba rusă de A. Donici și C. Negruzzi, Iași, 1838

Surprinzătoare a fost și atitudinea presei și a obștimii culturale față de această carte, care, la prima vedere, nu se evidențiia întru nimic în comparație cu alte tipărituri ale epocii. Și totuși, spre deosebire de numeroasele scrieri originale și traduse, care treceau neobservate de critică și de publicul cititor, volumul în discuție a trezit un viu interes și a fost unanim salutat și apreciat atât în Moldova de atunci, cât și peste hotarele ei. Astfel, „Albina românească" (în nr. 58 din 13 iulie 1844, p. 243–244) sublinia că odată cu apariția acestei cărți în literatura națională drept de cetățenie deplină capătă genul satirei. O amplă prezentare a *Satirelor* lui Antioh Cantemir face în paginile „Propășirii" (nr. 23 din 18 iunie 1844, p. 180) scriitorul Vasile Alecsandri. Fragmente din opera lui A. Cantemir, însoțite de comentarii elogioase, publică „Curierul românesc" al lui Eliade Rădulescu, „Foaia pentru minte, inimă și literatură" a lui Simion Bărițiu ș.a.[87]

[86] Белинский В.Г. , *Собрание сочинений*. В трёх томах, том II, Москва, 1948, с. 733.

[87] Vezi amănunte: Чобану В.., *Краткий исторический обзор румынско-русских литературных связей до объединения Румынских княжеств*, в *Румынско-русские литературные связи второй половины XIX–начало XX века*, Москва, 1964, с. 66–67; Osadcenco I., *Constantin Negruzzi. Viața și opera*, Chișinău, 1969, p. 32–33, 35.

În 1858, lucru şi mai rar întâlnit, *Satirele* lui Antioh Cantemir sunt reeditate. În nota ce însoţea această ediţie, citim următoarele: „*Satirele* prinţului Antioh Cantemir au fost tipărite la 1844 cu cheltuiala răposatului vornic A. Sturdza-Miclăuşanu, însă acea ediţie ajunsese a fi atât de rară, încât abia se mai găsea". Editorii mai subliniază că publicând „a doua ediţie a scrierilor acestui prinţ", vor „îndatori pre iubitorii literaturii" naţionale, „care ştiu a deosebi frumosul folositor de urâtul pretenţios"[88].

Se naşte întrebarea: prin ce se explică succesul de public al operei lui A. Cantemir şi unde se află cauzele care au determinat necesitatea unei noi ediţii a acestor scrieri?

Faptul că operele în discuţie aparţin condeiului unui autor de origine moldovenească, că acest prinţ-scriitor e fiul domnitorului şi cărturarului moldovean cu renume european Dimitrie Cantemir, şi-a spus, fără îndoială, cuvântul în ce priveşte selectarea pentru traducere anume a acestor scrieri, şi nu a altora. Că traducerea a fost efectuată de către doi din cei mai de vază scriitori ai epocii – Alexandru Donici şi Constantin Negruzzi – a contribuit şi ea la sporirea prestigiului şi popularităţii ediţiei. Planul de „a publica toate scrierile Cantemireştilor, tatăl şi fiul", fusese întocmit şi dat publicităţii câţiva ani mai înainte[89]. Însă, „din nenorocire, niciun glas nu răspunsese la chemarea lor şi planul lor muri abia născut"[90]. *Descrierea Moldovei* de Dimitrie Cantemir şi *Satirele* lui Antioh erau singurele scrieri din acest plan, care au fost realizate. Ceea ce însă se cere subliniat în mod special aici e faptul că asupra traducerii scriitorii români au lucrat un timp îndelungat, având răgazul necesar ca să valorifice temeinic arsenalul limbii noastre literare şi virtuţile ei poetice, în scopul de a reda cât mai complet şi mai adecvat ideile şi subtilităţile originalului.

Şi totuşi un răspuns cât de cât satisfăcător la întrebarea pusă mai înainte n-am putea afla, dacă ne-am mărgini numai la motivele despre care am pomenit.

Ştiinţa literară a fundamentat şi a pus la baza studierii comparate a literaturii principiul necesităţilor dezvoltării interne, ce determină selecţia valorilor străine, cu care vine în contact o literatură sau alta. În funcţie de sarcinile social-politice, pe care le rezolvă societatea respectivă la etapa istorică dată, şi în funcţie de stadiul dezvoltării procesului literar autohton se află, în fond, durata şi profunzimea contactelor literare, durata şi profunzimea influenţelor, pe care le exercită în genere o literatură asupra alteia, opera unui scriitor asupra unui coleg de branşă din altă ţară sau aparţinând altei epoci. Şti-

---

88 Negruzzi C., *Poezii* în Negruzzi C., *Opere complete*, vol. II. Bucureşti, 1909, p. 161.

89 Autorii acestui plan erau C. Negruzzi şi M. Kogălniceanu. I. Osadcenco în monografia sa (p. 32) indică, sprijinindu-se pe datele puse la dispoziţie de E. Lovinescu, anul 1838 ca an al apariţiei acestui plan. Afirmaţia e reluată de autor în articolul *Aspecte literare moldo-ruseşti din veacul trecut*, publicat în săptămânalul „Cultura" din 6 februarie 1971. G. Bogaci, *Cuvânt înainte* la *Opere alese* de Constantin Negruzzi (Chişinău, 1966, p. 7) arată că prospectul acestei ediţii a operelor Cantemireştilor a fost dat publicităţii „spre sfârşitul anului 1840, în gazeta „Albina românească", condusă de G. Asachi. Traducătorii *Satirelor* menţionează: „Trei ani vor fi de când unul din traducătorii acestor poezii împreună cu un alt june… au fost întreprins a publica toate scrierile Cantemireştilor…" Prin urmare, e vorba de anul 1841. Totuşi s-ar cuveni să fie acceptat până la o eventuală precizare a amănuntului anul 1838.

90 *Satire şi alte poeticeşti compuneri de prinţul Antioh Cantemir*, traduse din rusește de A. Donici şi C. Negruzzi, Iaşi, 1844, p. V–VI.

inţa literară, arată I.G. Neupokoeva, „studiază în plan comparat numai fenomenele ce aparţin diferitor literaturi naţionale şi între care constatăm nu pur şi simplu anumite asemănări sau deosebiri, ci sunt prezente anumite momente esenţiale comune, privite în raport unul faţă de altul sau faţă de fenomenele istorice, care au generat apariţia acestor fenomene”[91]. Pentru ca influenţa să se producă, sublinia academicianul V.M. Jirmunski, „trebuie să existe necesitatea unui astfel de import ideologic, e nevoie ca să existe nişte tendinţe de dezvoltare asemănătoare, cristalizate mai mult sau mai puţin în societatea dată şi în literatura dată”[92].

„Receptarea unei literaturi străine – scrie K.I. Rovda – poartă implicit în orice ţară un caracter naţional.” Orice naţie, arată acelaşi cercetător, referindu-se la tradiţiile shakespeariene în literaturile lumii, asimilează acele chipuri, imagini şi elemente de creaţie, „care corespund necesităţilor ei interne de dezvoltare”. Cât priveşte dimensiunile şi profunzimea acestei receptări, „ea depinde de nivelul dezvoltării gândirii sociale şi al culturii estetice”, pe care îl marchează mediul receptant[93]. Asemănările, despre care s-a vorbit, nu presupun asemănări sau fenomene identice şi egale între ele, ci fenomene în principiu similare ca structură şi esenţă, dar care se află în diferite faze ale evoluţiei şi dezvoltării lor istorice. Căci dacă lucrurile ar sta altfel, atunci problema contactelor, interferenţei şi influenţei reciproce dintre diferite literaturi nici n-ar lua naştere. Fiecare ia sau împrumută ceea ce-i lipseşte; ea, desigur, ceea ce nu contravine esenţei sale interioare. Schimbul de valori, arată profesorul A.S. Buşmin, are sens numai în cazul când e vorba de valori diferite sau când avem de a face cu niveluri de dezvoltare felurită ale diferitor literaturi.

Cu cât influenţa literară sau tradiţia e mai profundă, cu cât scriitorii, care asimilează o tradiţie sau o influenţă literară, sunt mai talentaţi, cu atât influenţa sau tradiţia e mai greu de sesizat; în cazurile acestea coincidenţele propriu-zise cedează tot mai mult locul asemănărilor tipologice[94].

În cazul lui Antioh Cantemir problema influenţei pe care a exercitat-o el asupra procesului literar paşoptist poate fi cercetată în mai multe planuri. S-ar putea de mers pe linia stabilirii unor coincidenţe şi similitudini directe dintre unele scrieri sau pasaje ale autorilor autohtoni cu cele ale scriitorului rus. Mergând pe această cale, cercetătorul Al. Piru află, de pildă, unele corespondenţe şi coincidenţe destul de elocvente între opera lui A. Cantemir şi M. Eminescu. Imaginea tânărului din *Scrisoarea I*, care „…caută-n oglindă de-şi buclează al său păr”, s-ar putea întâmpla să-şi aibă sorgintea în imaginea trândavului Evghenie din *Satira II* a lui A. Cantemir, în special în versurile:

---

[91] Неупокоева И. Г., *Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур*, в кн.: *Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур*. Материалы дискуссии, Москва, 1961, с. 19.

[92] Жирмунский В.М., *Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур*, в кн.: *Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур*, с. 59.

[93] *Шекспир и русская культура*, под ред. академика М.П. Алексеева, Москва–Ленинград, 1965, с. 579.

[94] 9 Бушмин А. С., *Методологические вопросы литературоведческих исследований*, Ленинград, 1969, în special cap. VII, intitulat: «Преемственность в развитии литературы как проблема исследования».

Te scoli, te-ntinzi trei ciferturi;
aştepţi, ca să-ţi aducă
Cafeaua, ciocolada sau ciaiul chinezesc.
Din aşternut îndată drept la oglind-alergi;
Aci apoi e grija şi truda cea mai mare.

Anumite afinităţi stabileşte Al. Piru între *Epigonii* ale lui M. Eminescu şi *Satira III* a lui Antioh Cantemir[95] şi ele se înscriu în aceeaşi categorie de exemple.

Confruntări analoage ar putea fi întreprinse, cu şi mai mult succes, între satirele lui A. Cantemir şi opera scriitorilor paşoptişti, care au resimţit în chip nemijlocit influenţa scriitorului rus. Rezultatele obţinute pe această cale ar putea servi, fără îndoială, drept un indiciu concludent în ce priveşte contactele directe dintre scriitori sau cele survenite pe calea traducerilor, cât şi efectul imediat al acestor contacte.

Însă cercetările în această direcţie, oricât de edificatoare n-ar fi prin sinea lor, nu pot nici pe departe să acopere problema influenţei reale, pe care a exercitat-o opera lui A. Cantemir asupra literaturii noastre, căci nu totul ce stă la suprafaţă şi mai la îndemână ţine de esenţa lucrurilor, tot aşa cum nu orice coincidenţă sau asemănare poate fi considerată ca un împrumut sau o influenţă reală.

Un aspect important al chestiunii discutate îl prezintă *momentul estetic*, care presupune elucidarea opiniilor literare şi principiilor de creaţie ale personalităţii care exercită influenţa, cât şi aA personalităţilor care se află în zona acestei influenţe, în scopul de a stabili şi a defini, în ultimă analiză, metoda artistică pe care şi-a însuşit-o un scriitor sau altul în urma contactului cu opera unui scriitor străin. În sensul acesta, concepţia lui A. Cantemir asupra satirei, cât şi principiile lui clasiciste şi iluministe, raportate la concepţiile estetice ale scriitorilor paşoptişti ar putea constitui o bază serioasă pentru investigaţii deosebit de fructuoase la tema: „*Satirele* lui Antioh Cantemir şi unele probleme ale literaturii paşoptiste”*.

Hotărâtor, în ce priveşte influenţa lui A. Cantemir asupra literaturii noastre de la jumătatea secolului al XIX-lea, îl constituie însă faptul în ce măsură *problematica* operei scriitorului iluminist a răspuns unor deziderate şi necesităţi morale, spirituale şi sociale locale, în ce măsură această problematică a servit drept imbold şi *stimulent activ* pentru dezvoltarea literaturii originale.

La prima vedere ar putea să pară inexplicabilă situaţia când un scriitor dintr-o altă ţară, dintr-o altă epocă şi care a creat în baza unei alte metode literare şi într-o manieră artistică istoriceşte depăşită, s-a impus cu atâta repeziciune şi atât de categoric, aşa cum

---

95 Piru Al., *C. Negruzzi*, Bucureşti, 1966, p. 43–44.

* Un domeniu de cercetare aparte îl formează problema satirei ca specie literară şi constituirea ei, în parte şi sub influenţa operei cantemiriene, în literatura românească din secolul al XIX-lea. Avem în vedere, în primul rând, *scrisoarea satirică* (fie în versuri, fie în proză), pe care au cultivat-o cu atâta succes scriitorii C. Negruzzi, C. Negri, V. Alecsandri, D. Dăscălescu ş.a. până la M. Eminescu, însă acest aspect al chestiunii depăşeşte cadrul şi intenţiile articolului de faţă.

s-a întâmplat cu A. Cantemir în literatura de pe meleagurile noastre. La acestea s-ar mai putea adăuga că autorul *Satirelor* scrisese într-o limbă care, pentru contemporanii lui V.G. Belinski*, părea de acuma „grozav de învechită". În aceeaşi ordine de idei destul de concludent e şi următorul fapt. Ediția în 2 volume (ed. P.A. Efremov şi V.I. Stoiunin) din 1867–1868 a operelor lui A. Cantemir – cea mai completă şi mai de prestigiu din câte s-au făcut până acum – cuprinde, pe lângă cele 665 de note explicative şi comentarii ale poetului însuşi, note care depăşesc de multe ori volumul satirelor propriu-zise şi o listă de circa 500 de cuvinte şi expresii, incluse de editori, care s-au văzut nevoiți să le explice suplimentar sensul, dat fiind faptul că ele ieşiseră între timp din uz şi deveniseră neînțelese pentru cititorul contemporan. E vorba în fond de un mic *dicționar* de cuvinte neînțelese. Cu atât mai mult, aceste cuvinte şi expresii ieşite din uz (nemaivorbind de sintaxa complicată şi inversiunile destul de greoaie ale versului cantemirian) puteau constitui pentru condeierii noştri un obstacol destul de serios în tentativa lor curajoasă de a transpune în limba maternă creațiile poetului.

Şi totuşi sorții au căzut anume pe opera *acestui* scriitor şi, cum vom vedea în continuare, traducătorii s-au achitat cu cinste de sarcina ce le revenea.

Antioh Cantemir întruchipează în literatura rusă duhul înnoitor al epocii lui Petru I în perioada ce a urmat după stingerea din viață a împăratului reformator. Personalitate culturală proeminentă şi multilateral înzestrată, feciorul-mezin al învățatului moldovean Dimitrie Cantemir a primit o educație aleasă în sânul familiei şi în sferele luminate ale societății ruseşti, în anturajul lui Petru I, cu care Cantemireştii întrețineau cele mai strânse legături.

A. Cantemir s-a impus contemporanilor şi, cu toate că era foarte tânăr, devenise la un moment dat o candidatură cu şanse reale la postul de preşedinte al Academiei de Ştiințe ruse. Literatura, filosofia, pictura, ştiințele naturii îl interesau şi îl preocupau pe A. Cantemir în egală măsură. Aflându-se din 1732 şi până la sfârşitul vieții la muncă diplomatică în străinătate, A. Cantemir stabileşte legături cu personalități de seamă ale țărilor respective, devine cunoscut în cercurile enciclopediştilor francezi Voltaire, Diderot, Montesquieu. Cantemir, subliniază cercetătorul L.V. Pumpeanski, „a fost primul scriitor rus, care şi-a câştigat, dacă nu o slavă europeană, cel puțin un nume de onoare european. Pentru Voltaire, pentru Diderot, pentru generația enciclopediştilor Cantemir era o personalitate literară bine cunoscută; el reprezenta oarecum la Paris tânăra cultură rusă…"[96].

Prima satiră *Către mintea sa* a fost scrisă la sfârşitul anului 1729, căpătând o largă circulație în manuscris. Arhiepiscopul Novgorodului, Teofan Prokopovici (1681–1736) – unul din oamenii cei mai luminați cărturari ai timpului şi un susținător fervent al reformelor lui Petru I –, remarcă apariția noului talent în persoana lui A. Cantemir

[96] *История русской литературы*…, том. III, Москва–Ленинград, 1941, с. 208.

* Eseul lui V.G. Belinski despre A. Cantemir a fost publicat în 1845, adică la un an după apariția ediției româneşti a operei scriitorului rus.

printr-o scrisoare în versuri foarte elogioasă şi măgulitoare la adresa tânărului scriitor. Până la sfârşitul anului 1731, adică până la plecarea în străinătate, au mai fost scrise încă 4 satire. Celelalte 3 scrieri din acest ciclu au fost create în timpul aflării poetului la Paris*.

Chiar începând cu *Satira I*, Cantemir se recomandă a fi un critic neîmpăcat al obscurantismului religios, al potrivnicilor învederaţi ai progresului şi luminării. Panorama societăţii contemporane e zugrăvită, după cuvintele lui V.G. Belinski, cu o mână de maestru. „Poetul îi pune pe obscurantişti, sub nume inventate, să rostească filipice împotriva luminării. Şi fiecare din antagoniştii luminii dumnezeieşti se expune în conformitate cu caracterul său şi nici unul din ei nu-l repetă pe celălalt”[97]. Indignarea autorului atinge pe alocuri accente grave:

La noi n-a sosit vremea, în care-nţălepciunea
preziduea în toate încununând ştiinţa
Şi meritul oricărui, când toţi se sârguia
către înaintare prin mijlocirea ei.
Departe suntem încă de veacul cel de aur!
Trufia, lenea, banii opresc înţălepciunea,
Şi ignoranţa ţine a-nvăţăturii loc!
Ea'n haine aurite, sub mitră se făleşte,
Ea judecă norodul şi oştile comandă;
Iar beata-nvăţătură în strenţe îmbrăcată
Din orice casă este gonită cu ocări.

*For*mat în spiritul ideilor înaintate ale iluminismului, Cantemir se declară adept convins al „dreptului natural”, al valorificării şi preţuirii virtuţilor morale şi umane chiar în pofida provenienţei sociale a unui individ sau altul. Lista de ranguri, întocmită de Petru I, punea meritele personale în faţa statului mai presus de titlurile moştenite. Faptul acesta, notează V.I. Stoiunin, „a provocat tulburare şi nemulţămire în familiile marilor demnitari”. La noţiunea de funcţie în ierarhia statului a început să fie asociată noţiunea de rang, care putea fi obţinut numai datorită unor servicii personale. Putea să obţină un post sau altul numai persoana care s-a ridicat până la rangul respectiv. Prin urmare, trântorilor, feciorilor de boieri li se tăia calea de a ocupa dintr-odată, fără muncă şi fără merite, slujbele cele mai înalte în stat[98].

Concludentă în această ordine de idei e descifrarea sensului *Satirei II*, pe care îl aflăm în comentariile autorului însuşi. „Intenţia acestei satire – observă A. Cantemir – e de a biciui pe acei nobili care, lipsiţi de orice virtute, se laudă mereu cu nobleţea lor,

---

* *Satira IX*, *Către soare*, se presupune că ar fi fost scrisă tot până la plecarea poetului din ţară, însă a fost descoperită printre hârtiile autorului cu mult mai târziu şi publicată de N. Tihonravov abia în 1858.

97 Белинский В.Г., *Собрание сочинений*, том II, с. 739.

98 *Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира*, изд. П.А. Ефремова, В.Я. Стоюнина, том I, с. 50.

fiind pe lângă toate acestea roşi şi de invidie, când văd că alţii prosperă şi izbutesc prin muncă să urce toate treptele de la cele de jos până la cele din vârf."[99]

Dialogul dintre cele două personaje, Filaret (ce în greceşte înseamnă *generozitate*) şi Eugenie (ce înseamnă *nobil*), nu e altceva decât o mărturisire a fiecăruia din ei cu privire la problema ce-i preocupă, problemă care constituie una din coordonatele esenţiale ale existenţei lor morale şi obşteşti. Într-o manieră oarecum domoală şi reţinută, pătrunşi de seriozitate şi gravitate nesimulată, Filaret şi Eugenie îşi dezvăluie conform numelor, pe care le poartă, fondul lor interior, codul lor etic şi social. E vorba, de fapt, de nişte monologuri versificate, în care eroii se autocaracterizează într-o modţlitate voit gravă, în realitate însă destul de degajată, cu accentuate note satirice şi ironice, ce culminează, de obicei, prin anumite sentinţe pline de înţelepciune.

Democratismul scriitorului se afirmă pregnant în atitudinea sa consecvent critică faţă de cruzimea boierimii în relaţiile ei cu ţăranii-robi, faţă de vătaful, care nu ţi-l poţi închipui „să nu fie tâlhar", faţă de „grosul giudicător", care atâta numai ştie ca să „mănânce bine" ş.a. Măsura virtuţilor şi meritelor fiecăruia o constituie înalta răspundere în faţa adevărului şi dreptăţii, contribuţia pe care o aduce fiecare în chip nemijlocit la mărirea puterii ţării, la înlesnirea vieţii grele a poporului oprimat, a văduvei sărace, a orfanului nemernic. Numai conştiinţa că toţi sunt oameni ca şi tine, şi numai în cazul când „eşti drept, nezavistnic, îndurător şi blând", poţi „cu bună seamă zice că eşti nobil". Căci, după cum conchide poetul:

Adam boieri pre lume nu a născut niciunul;
Doi fii avu, din care unul era păstor,
Iar altul în sudoare cu sapa se hrănea;
Şi Noe când potopul a înecat pământul
Scăpă plugari ca dânsul ce-avea naravuri bune;
Dintr-înşii toţi ne tragem. Şi unul mai curând
Lasă cimpoiul, sapa, iar altul mai târziu.

Din cele spuse până acum nu rezultă că în cazul lui A. Cantemir avem de a face cu un democratism radical. Dimpotrivă, critica poetului satiric se vroia intenţionat moderată, moralizatoare şi nu punea la îndoială justeţea orânduirii sub oblăduirea unui monarh luminat.

Nu este cu dreptate, scria autorul, nici trebuie a uita:
Şi slujba strămoşească la strănepot de merit;
Întunecat e însă al nostru duh atunce,
Când toată temelia pe spiţă răzămăm.
Împovăraţi de vreme se darmă stâlpii vechi,
De nu le vom da sprijin când cere trebuinţă.

[99] *Ibidem*.

Strămoşii îţi lăsară fântâni de apă limpezi,
Dar ca să bei din ele îţi trebui vas curat,
Şi să te pleci, căci apa în gură-ţi n-a veni.

Diversitatea pasiunilor omeneşti, caracterul lor contradictoriu constituie subiectul celei de a treia satire, intitulată *Către Teofan, arhiepiscopul Novgorodului*. În faţa noastră se perindă portretele morale al zgârcitului cămătar Hrisip, care „cămeşa nu-şi schimbă cu săptămâni întregi" şi „prostirile în patu-i de negre putrezesc"; al „smeritului" ipocrit Varlaam, care:

Când untră într-o casă, se-nchină până gios,
Pe toţi îi salutează şi-ntr-un ungher se pune,
Plecându-şi în gios ochii, grăind în vârful
limbii,
Metaniile trage, păşeşte-ncetinel.
Înfricoşatul nume al domnului Hristos
La toată vorba-l spune… –

al lui Foca, afaceristul, sau ciocoiul în ascensiune, care de cu zori:

…la cei mari prin antreuri
Aşteaptă cu prezenturi; ca cel mai de pe urmă
Ciocoiu se îngiuseşte spre a intra-n favor,
Dorind să zică lumea: vedeţi cum îl cinstesc
Pre Foca toţi boierii? Cum îl poftesc să şadă
Şoptindu-i la ureche interesante lucruri? –

al zavistnicului Zoil, care mereu „cârteşte şi se miră" de succesele altora; al lui Clites beţivanul, al lui Glicon încrezutul, al lui Trofim făţarnicul, „cel cu limba dulce", care „păn' şi ce púte zice că are miros bun"; al lui Nevus – bogatul suspicios ş.a.m.d.

***

Un loc aparte în cadrul operei lui A. Cantemir îl ocupă *Satira IV*. Însuşi titlul ei – *Către muza sa* – sugerează ideea unei confesiuni literare şi a unei mărturii estetice. Cum era şi de aşteptat, „cucernicele barbe" şi apărătorii „legii" s-au văzut ofensaţi de autor, deoarece el a îndrăznit să numească „mantie vărgată vestmântul sfânt", iar judecătorilor le-a „scos o vorbă/că numai când iau mită obicinuesc dreptate". Şi poetul conchide:

Pre cei carii într-însa se văd ca în oglindă,
Ş-aşa se ştiu pre sine precum în ea s-arată.
O muză, a mea lumină! al tău stil veninos
Vătămător e foarte sermanului poet!
E greu lovind pre altul să nimereşti în sine,
Căci versurile care în cetitori nasc râsul,
Adese aduc lacrimi la bietul autor.

Arăt eu adevărul, pre nime nu numesc,
În versuri râd şi-n suflet plâng relele naravuri,
La oameni adevărul nu place totdeauna.
Cine vrodinioară de el te-a întrebat?
Spuindu-l chiar pe faţă pre mulţi nemulţămeşti.

„Faptul că Cantemir zugrăveşte în satirele sale nu numai portrete satirice izolate ale contemporanilor săi, ci şi succinte tablouri de viaţă (astfel ne apare, de pildă, scena scandalului de acasă şi cea a beţiei cu adevărat homerice în ziua Sfântului Nicolai din satira a cincea), ne permite să-l considerăm primul scriitor de moravuri rus", scrie istoricul literar C.V. Pigarev[100]. Odată cu apariţia satirelor lui Cantemir, notează alt exeget, contradicţia dintre generalizarea lipsită de concreteţea scenei de trai şi concreteţea scenei de trai nesintetizată – s-a rezolvat; în literatură, într-o formă generalizată, intră chipul artistic luat din viaţă şi scena de moravuri. „Faptul acesta crea în principiu premisele construirii realiste a chipului artistic, deşi, practic vorbind, în creaţia lui Cantemir însăşi această tendinţă realistă şi-a aflat expresie în formele ei primare, şi nu mai mult"[101].

Satira V, ca şi alte scrieri de acest fel, se înfăţişează ca un tablou panoramic, în care scenele de viaţă şi portretele morale ale eroilor se succed şi se întregesc unul pe altul, sugerând în cele din urmă o imagine veridică, cu accente realiste, pe alocuri destul de dure, un tablou al oraşului şi al oamenilor, care-l populează. Şi primul lucru, de care se ciocneşte Satyr, sosind în oraşul natal al lui Perierg, e scena străzii turmentate, care era „ticsită de trupuri zăcătoare" şi care trecea prin nişte momente zguduitoare de orgie şi desfrâu.

După această „introducere" în cadru îşi face apariţia cârciumarul, care toarnă apă în vin şi care-şi găseşte fapta pe deplin justificată, deoarece:

Lăsând că-i scumpă marfa, eu sunt silit a face
Însemnătoare daruri la toţi judecătorii,
Diecii şi copiştii, acei care îmi scriu
Şi-mi întăresc ucaze. Câte Ciubote rup
Eu până ce la capăt! cât bea Ivan şi Senca –
Vechilii mei în pricini, şi slugile lor încă
Ce beu şi zi şi noapte fără-mi plăti un ban!

În felul acesta actul amoral de înşelare a muşteriilor cu vin „rărit" apare, în expunerea făptaşului, ca ceva în firea lucrurilor într-o societate unde domneşte corupţia şi minciuna. Iar minciuna nu vine singură, ci în companie cu alte vicii, cum sunt ipocrizia, lăcomia, cruzimea.

[100] *История русской литературы*. В трёх томах, том I, Москва–Ленинград, 1958, с. 416–417.

[101] Тимофеев Л.И., *Очерки теории и истории русского стиха*, Москва, 1958, с. 281 (în continuare: Тимофеев Л.И., *Очерки теории*).

Urmează în continuare chipul lui Menandru, un soi de Ion din *Chiriţa în provincie* a lui V. Alecsandri, care ia mită de la toţi împricinaţii, promiţând să le aranjeze treburile la stăpân şi uitând de vechile prietenii, din care nu mai poate stoarce nimic.

Demn de reţinut e şi chipul lui Xenon (un fel de Iorgu de la Sadagura sau Gahiţa Rozmarinovici din comedia lui V. Alecsandri), care:

Ajunsese în mărire, putere şi rang mare
În vârsta acea jună ce trebuie strunită

şi care

Neavând nicio idee, el toate criticá
Cu proastă îngâmfare şi cu obraz sumeţ.

În culori satirice sunt înfăţişaţi şi alţi reprezentanţi ai claselor şi păturilor parazitare – cămătarul, popa ş.a. Singura clasă menajată şi către care se îndreaptă simpatia autorului – e cea a ţărănimii năpăstuite.

Ideea că bogăţia, ca şi lăcomia sau zavistea, nu aduce alinare sufletească, trece ca un fir roşu prin *Satira VI*, care în versiunea românească figurează fără titlu.

Acela numai este ferice în viaţă,
Ce ştie a petrece în linişte şi pace
Şi cu puţin ce are se află mulţemit.

Ca şi în alte satire, autorul critică linguşirea şi servilismul, rostindu-se pentru o respectare cu adevărat a personalităţii umane, a demnităţii.

A noastră cea mai mare podoabă e Virtutea,
Apoi o liniştire a duhului doresc,
Dar însă libertatea o preţuiesc mai mult.
Acela ce petrece în slavă şi avere
De aste trei mari bunuri lipsite pururе este,
Deşi că le va perde el grijă n-ar avea.

De o apreciere deosebit de înaltă din partea lui V.G. Belinski s-a bucurat *Satira VII*, intitulată *Către cneazul Nichita Iurievici Trubeţkoi* şi consacrată în întregime problemelor educaţiei. „Această satiră – sublinia marele critic – e pătrunsă de idei atât de sănătoase şi de umane cu privire la educaţie, încât s-ar cuveni şi acum să fie tipărită cu litere de aur; şi n-ar fi nicidecum în daună, dacă tinerii ce se căsătoresc ar învăţa-o în prealabil pe de rost”[102]. Ca şi în alte satire, autorul revine şi scoate în relief ideea dreptăţii, călcată în picioare cu atâta lipsă de scrupule de către cei care ţin dreptatea în mână.

[102] Белинский В. Г., *Собрание сочинений*, том II, с. 746.

Când văd unul care ciaslovul nu mai lasă,
Biserica păzește, se-nchină, ține postul,
Nu doarme cu nevasta, și duce lumânări,
Dar ia chiar și cămeșa de pe un biet sărac,
De-i zic: ascultă, frate, te rătăcești cu mintea,
Iar dacă ai dorință ca să te mântuiești,
Dă înapoi aceea ce ai luat nedrept.

Aflat în multe privințe sub influența ideilor filosofice și pedagogice ale englezului J. Locke* (1632–1704) și, în special, sub influența lucrării acestuia *Câteva păreri asupra educației* (1693), Cantemir ne prezintă, de fapt, în corpul satirei, cât și în notele desfășurate ce o însoțesc, un tratat bine închegat cu privire la tema educației copiilor și a tineretului. Poveștele și sfaturile înțelepte, ce le cuprinde acest mic tratat de pedagogie morală și socială, au fost mai mult decât actuale pentru perioada când au fost elaborate; ele au suscitat interesul generației lui Belinski și a scriitorilor români de la 1848, dar continuă să se impună și astăzi atenției prin justețea și realismul lor profund, prin chemarea insistentă „de a cultiva sentimentele frumoase":

Copiii se dezgustă de asprele povețe.
Nu trebui între oameni ades a-i dojeni,
Căci stângi pe nesimțite ambiția din ei.
Le lasă de joc vreme; folos n-aduce graba,
Și când cu ei ești singur atunci îi sfătuiește.
Pre un copil blândețea îndreaptă într-un ceas
Mai mult decât asprimea și frica dintr-un an;
Purtarea aspră seacă curajul de la tineri.
Ferice de acela ce știe să deștepte
A laudei dorință în gingașul copil!
La asta buna pildă dă mare agiutor.
Mai greu străbate-n inimi urechea decât ochiul,
De-aceea prin exemple povața e mai bună.

Din *Satira VIII*, care înfierează neobrăzarea și cruzimea, desprindem pasajul cu privire la semnificația și mobilurile literaturii satirice, pe care o practică autorul însuși; e vorba de un pasaj, care, împreună cu altele, întregește concepția estetică a scriitorului și varsă o lumină vie asupra principiilor și metodei lui de creație.

Văzut-ați vreodată un bun hirurg când sânge
Sloboade unui bolnav? Cu ce luare-aminte
La mâna cea legată tot pipăie cercând

* J. Locke pornea de la ideea că sufletul omului la naștere e ca o foaie nescrisă (*tabula rasa*) și că toate cunoștințele individul le acumulează pe calea experienței senzoriale.

Să afle unde-i vâna, apoi loveşte-ncet
Păzind cu scumpătate ca rana să nu fie
Mai mare decât trebui? Această îngrijire
Şi eu când scriu la versuri întocmai imitez;
Îmi pare că ieu sânge la demoralizaţi.
Cum am sfârşit lucrarea, o strâng, o dau uitării;
Apoi o cioplesc iarăşi, ş-având mai multă trudă
Decât mai înainte pre sine nu mă cruţ;
Dar versurile mele tot nu cutez s-arăt.

Volumul *Satire şi alte poetice compuneri* mai cuprinde: patru ode, două epistole, şase fabule şi nouă epigrame, care, deşi conţin unele idei principiale, abordate de A. Cantemir şi în satirele sale, cum ar fi sentimentul compasiunii arătat celor săraci în *Oda III*:

Nu credeţi pe bărbatul cu faţa zimbitoare
Care pre cer vă jură al său prieteşug,
Fugiţi de-a lui cuvinte, căci sunt otrăvitoare,
Şi vă menesc un jug.
Când poate rău să facă prilejul îl pândeşte,
Şi fără de pricină săracul asuprind,
În grea ticăloşie pre oameni îmbrânceşte.
Spre a-i vedea perind, –

sau reflecţiile cu privire la destinul scrierilor sale – în *Epistola II*, totuşi n-au izbutit să se impună nici în original, nici în traducere, rămânând să fie considerate ca scrieri minore şi puţin semnificative.

Iar acum să revenim, după ce am făcut această expunere succintă şi incompletă, desigur, a problemelor principale, dezbătute de A. Cantemir în operele sale, la întrebarea pusă mai înainte: prin ce se explică faptul că sorţii de a fi tradus au căzut anume pe volumul discutat şi că anume acest volum a avut parte de o primire atât de caldă în Principatul Moldovei, cât şi peste hotarele lui? Care sunt, cu alte cuvinte, cauzele popularităţii şi influenţei simţitoare, pe care a exercitat-o poetul rus asupra scrisului şi concepţiei artistice a creatorilor din Principatele Dunărene de la jumătatea secolului al XIX?

Una din ele şi cea mai însemnată, după noi, o constituie duhul înnoitor ce străbate opera lui A. Cantemir de la un capăt la altul şi care reflectă spiritul epocii lui Petru I, epocă marcată de reforme sociale, politice, administrative şi culturale esenţiale, care au avut în multe privinţe consecinţe hotărâtoare pentru destinele dezvoltării de mai departe ale Rusiei. În această perioadă de intense primeniri şi transformări, noul şi vechiul, progresul şi reacţiunea se aflau într-o luptă extrem de încordată şi de ascuţită, condiţionând înscrierea pe ordinea de zi a celor mai variate şi complicate probleme ale vremii. Caracterul foarte dinamic şi multilateral al înnoirilor îşi punea amprenta asupra comportării şi mentalităţii oamenilor, asupra relaţiilor ce se creau între ei, asupra întregii societăţi. „E greu de spus – scrie L.I. Timofeev – dacă în istoria rusă s-ar mai pu-

tea găsi o perioadă în care comicul şi tragicul, profunditatea şi naivitatea, noul şi vechiul s-ar întrepătrunde atât de ciudat ca acum. Totul a fost răsturnat cu picioarele în sus, însă cultura nouă făcea abia primii paşi. Trebuia să dispui de o agerime neobişnuită, ca să distingi în această babilonie variată de patriarhalism, filfizonie (preţiozitate) primitivă, cultură apuseană superficial asimilată, beţie, destrăbălare morală, rapacitate, lipsă de drepturi – principalul ce determină esenţa pozitivă a reformelor lui Petru şi ceea ce împiedică traducerea în viaţă a acestor reforme. Şi mai era nevoie de o înzestrare excepţională, ca să găseşti noua formă literară şi să dai glas noului conţinut, ţinând seamă de faptul că Cantemir a moştenit, după cum s-a mai spus, fie tradiţia religioasă-didactică, fie creaţia spontan-naturalistă de la începutul secolului."[103]

Literatura naţională din deceniul V al veacului XIX se afla în faţa unor probleme oarecum similare cu acele care stăteau cu un secol şi ceva în urmă în faţa lui Antioh Cantemir. Lupta împotriva orânduirii feudale şi a jugului străin, ce se desfăşura în condiţiile unor victorii strălucite, obţinute de oştirile ruseşti asupra Porţii Otomane de-a lungul secolului al XVIII-lea şi în primele trei decenii ale secolului următor, avea drept scop lichidarea, în ultimă instanţă, a înapoierii feudale, stabilirea unui mod de producţie şi a unor noi relaţii sociale, istoriceşte mai progresiste, cum erau cele capitaliste. Rezolvarea sarcinilor burghezo-democratice din preajma anului 1848 urma să aibă loc în condiţiile unui regim feudal reacţionar şi în împrejurări când Turcia, deşi mult slăbită, continua să-şi exercite funcţiile de putere suzerană. Efectuarea unor primeniri esenţiale atât în plan social, politic şi economic, cât şi în plan spiritual şi cultural devenise o necesitate absolută. Din cauza dominaţiei jugului străin, ce împiedicase dezvoltarea ţării, la 1848 trebuiau să fie dezlegate şi probleme care, pe plan european sau în Rusia, fuseseră rezolvate cu decenii sau secole în urmă.

Să ne amintim, în această ordine de idei, de tabloul societăţii româneşti de la 1840, evocat ulterior de Vasile Alecsandri într-o scrisoare către un corespondent imaginar. Întors de la studii din străinătate, scriitorul află cu întristare că la el în ţară *libertatea* e „lănţuită cu însăşi mâna domnitorului", iar „*egalitatea* turtită, sărmana! sub un nămol de prejudeţe absurde şi de privilegiuri monstruoase, un nămol atât de mare, atât de greu, cât ar trebui un cutremur social, pentru ca să-l răstoarne şi să-l risipească. El este compus din mai multe pături ce apasă una pe alta ca stratificările unui munte. Dedesubt, la bază stă întins pe brânci poporul… peste dânsul impegaţii subalterni ai guvernului şi ai proprietarilor de moşii; iar peste aceştia diferitele clase de boieri mici, mijlocii şi mari, purtând în spinare pe unul din ei…". În această atmosferă de totală subjugare a poporului şi de nimicire a personalităţii umane sunt cultivate şi înfloresc în voie cele mai nesăbuite vicii sociale şi morale. „Nimic mai trist – continuă cu indignare Alecsandri – decât aspectul poporului strivit! Nimic mai viclean şi mai brutal decât tipul subalternilor puşi în contact cu el; nimic mai umilit decât fizionomia boierilor mici; nimic mai grotesc decât îngâmfarea boierilor mari!... Toţi se cred nobili, deşi puţini au oareca-

[103] Тимофеев Л.И., *Очерки теории*, с. 285.

re tradiţii de familie, şterse de mătura timpului şi compromet ate prin multe fapte lipsite de noblеţă."[104]

Cât priveşte cultura şi literatura, care în deceniile V şi VI tindeau să se includă tot mai mult în circuitul culturii şi literaturii europene, în special prin filiera romantismului şi, parţial, prin cea a realismului (are loc aşa-numitul fenomen de „ardere a etapelor"), ele s-au văzut nevoite totuşi să răspundă şi unor deziderate, care puteau apărea demult depăşite pe scară mondială, însă care îşi mai păstrau intact actualitatea pentru condiţiile specifice ale Principatelor Dunărene, ca şi ale altor ţări din Peninsula Balcanică cu un destin istoric similar. Printre acestea se înscriu şi problemele Iluminismului, care ocupa un loc de seamă nu numai în cultura şi literatura perioadei respective, dar şi în politica şi ideologia paşoptismului în genere.

În măsura în care oamenii de cultură şi militanţii paşoptişti aveau de rezolvat şi anumite sarcini iluministe, experienţa istoriei şi literaturii ruse, în cazul de faţă a operei lui Antioh Cantemir, s-a dovedit a fi nu numai utilă, dar şi necesară.

Căci care sunt, în definitiv, problemele concrete, discutate de A. Cantemir în paginile lucrărilor sale? Critica despotismului, critica privilegiilor de castă de pe poziţia „dreptului natural", critica clerului, critica ciocoismului în varianta rusească, critica poclonirii în faţa străinilor cu preţul defăimării tradiţiilor naţionale, critica viciilor omeneşti provenite din cauza lăcomiei, invidiei, ignoranţei, îngâmfării, beţiei ş.a.m.d. – iată câteva din temele mai frecvente în opera satirică a lui Cantemir.

Ce principii a apărat Cantemir, în numele căror idealuri şi-a încrucişat poetul pana cu atotputernicii zilei? El a proslăvit roadele luminării şi ştiinţei ca factor decisiv al progresului social şi înnobilării spirituale; a proclamat adevărul ca singurul scop şi singura alternativă a scrisului său[105]; a militat pentru o literatură de educaţie socială în genere şi a pus probleme concrete privind educarea copiilor şi a tineretului; a cântat virtuţile omului simplu şi a demonstrat o compasiune deosebită pentru soarta oropsită a ţărănimii; a utilizat în scrisul său, ca bun cunoscător al folclorului rus şi ucrainean, tradiţiile folclorice respective şi a apelat din plin la expresia autentic populară din graiul viu, valorificându-i în felul acesta potenţele lui creative inepuizabile ş.a.m.d.

Chiar numai o simplă enumerare a problemelor puse şi discutate de A. Cantemir în opera sa ne poate sugera ideea pe cât de actuale erau aceste probleme şi pentru realităţile şi condiţiile de la noi în perioada istorică respectivă. Anume aceste similitudini au determinat, în primul rând, popularitatea satirelor poetului rus în spaţiul nostru geografic şi etnonaţional. În dosul realităţilor ruseşti, pe care le critica vehement A. Cantemir, se întrezăreau limpede realităţile şi metehnele societăţii noastre de la jumătatea secolului al XIX-lea. Scrierile poetului se integrau deci în climatul spiritual al contemporani-

---

[104] Alecsandri V., *Comediile*. Ediţie comentată de Alexandru Iordan, Craiova, p. 39.

[105] Răspunzând la eventualele învinuiri şi reproşuri de subiectivism şi de intenţii defăimătoare la adresa unor persoane concrete supuse, Cantemir sublinia: „Tot ce scriu, scriu din îndatoririle mele de cetăţean, biciuind tot ceea ce concetăţenilor ar putea să le aducă daună" (Vezi: Кантемир А., *Собрание стихотворений*, в «Советский писатель», Москва, 1956, с. 369).

lor lui A. Donici şi C. Negruzzi, dând glas unor tendinţe şi idei care, dintr-un motiv sau altul, nu puteau fi exprimate în întregime pe baza materialului autohton.

Că lucrurile stăteau aşa şi nu altfel o confirmă nu numai popularitatea lui Antioh Cantemir în cercurile progresiste şi ale oamenilor luminaţi ai timpului, ci şi atitudinea negativă a stăpânirii faţă de scrierile acestui poet. E semnificativă în acest sens reacţia oficialităţilor la publicarea satirei *Către mintea sa* în nr. 4 al „Propăşirii" din 30 ianuarie 1844. La insistenţa clerului înfuriat, cenzorul „spătarul Florescu e aspru dojenit pentru lipsă de vigilenţă", iar „Negruzzi, mustrat şi el, îşi face *mea culpa*". Cenzorul are posibilitate să-şi răscumpere „vina" într-un chip original, câteva luni mai târziu, când suprimă, în recenzia lui V. Alecsandri la volumul de *Satire* al lui A. Cantemir, „toate exemplificările de versuri privind ipocrizia clerului şi destrăbălarea boierimii", pe care le înlocuieşte „elegant prin puncte de suspensie şi spaţii albe"[106].

Ba chiar mai mult, publicarea satirei „către mintea sa" în paginile „Propăşirii" a servit, alături de publicarea nuvelei lui C. Negruzzi *Toderică*, drept motiv pentru suspendarea revistei şi pentru pedepsirea aspră a unuia din traducători – C. Negruzzi, considerat drept instigator principal, care a fost surghiunit la moşia sa.

Editorii „Foii ştiinţifice şi literare", citim în jurnalul „Sfatului administrativ" din noiembrie 1844, „ş-a iertat a publica alcătuiri pricinuitoare de scandal, de jăgnire asupra celor vrednice de cea mai înaltă consideraţie şi lovitoare religii", fapt, pentru care „redacţia ei şi tipărirea să fie pe viitorime cu desăvârşire oprită". Şi mai la vale: „Iar după luarea-aminte, ce s-au făcut foilor tipărite, văzându-să că la nr. 10 şi 12 s-au introdus cu titlu de *Toderică* o alcătuire imoraliciască şi netrebnică sub iscălitura dum. spat.[arului] Costachi Negruţ şi totodată obsarvarisându-să că această faţă şi mai înainte la nr. 4 a aceştii foi au fost dat un articol nepotrivitu supt a sa iscălitură, la care prilej deşi au făgăduit pocăinţă la luarea-aminte ce i s-au făcut, totuşi însă n-au contenit de a răspândi cugetări. Sfatul închei că spre înfrânarea sa şi pilduirea şi a altor de a înmărgini înscrisurile lor în materii folositoare şi de un caracter încuviinţat să izgonească din oraş, trimiţându-să la moşăia sa, fără a ave voie a să înfăţoşa în capitală"[107].

---

[106] Cornea P., *„Propăşirea". Reviste literare româneşti din secolul al XIX-lea (Contribuţii monografice)*. Bucureşti, 1970, p. 52.

[107] Cartojan N., *Soarta unei reviste literare în 1844: „Propăşirea"*, în CvL, Bucureşti, 1907, nr. 2, p. 422–423. În genere, satirele lui Cantemir au fost motiv de persecuţie şi au dat mult timp de furcă nu numai cenzorilor din Moldova, dar şi celor din patria poetului, în primul rând. E suficient să pomenim, în această ordine de idei, că prima ediţie a operelor lui Cantemir a văzut lumina tiparului la Londra, în traducere franţuzească, în 1749 (în 1750 – cea de-a doua, în aceeaşi editură), urmată de traducerea germană din 1752 şi abia în 1762, adică la 18 ani după moartea lui A. Cantemir, scrierile lui sunt tipărite la el acasă, în original, iniţiativa publicării aparţinând Academiei de Ştiinţe ruse.
Şapte ani mai târziu, după ce „Sfatul administrativ" din Moldova făcuse sus-pomenita constatare, cum că satirele în discuţie sunt „lovitoare religii", funcţionarul rus atrăgea (în 1851) şi el atenţia mai marilor săi asupra faptului că bucăţile cenzurate conţin „sarcasme la adresa preoţimii" şi îşi exprima îndoiala dacă iniţiativa urmaşilor lui A. Smirdin de a-l reedita pe Cantemir ar putea fi susţinută. Problema a rezolvat-o însuşi ţarul, care a pus următoarea rezoluţie: „După a mea părere compunerile lui Cantemir deloc nu e nevoie ca să fie retipărite". (Vezi nota lui F.I. Priima din prefaţa la ediţia: Кантемир А., *Собрание стихотворений*, Москва, 1956, с. 34.).

Referinţele la nr. 4 al „Propăşirii" din acest document privesc, după cum ne putem da sama, *Satira I* a lui Antioh Cantemir, dată la iveală de traducători ca o probă de sondare a opiniei publice înainte de apariţia volumului.

Lupta pentru lichidarea prerogativelor de castă a marii oligarhii, care îşi atribuise cu de la sine putere, după cuvintele lui V. Alecsandri, „calificarea de aristocraţie, calificarea nebazată nici pe fapte glorioase, nici pe moştenirea titlurilor, ca la celelalte corpuri aristocrate din Europa Occidentală"[108], se bizuia, în concepţia scriitorilor paşoptişti, pe vechea idee a „dreptului natural", amplificat şi acomodat la condiţiile istorice respective, când continentul european, şi nu numai continentul european, se aflau sub zodia principiilor revoluţiei burgheze de la 1789. În fruntea tuturor castelor şi tuturor relelor stătea, după expresia aceluiaşi V. Alecsandri, un domn „puternic, despotic", care „făcea şi desfăcea" toate. Numele acesta odios era Mihail Sturdza. Condamnarea abuzurilor şi nedreptăţilor sociale (mituirea, schingiuirea, desproprietărirea răzeşilor) mergea mână în mână cu proslăvirea virtuţilor şi revendicarea drepturilor claselor şi păturilor oprimate, în primul rând, a ţărănimii şi ţiganilor robi. Există o întreagă literatură privitoare la această temă, din care am vrea să pomenim: *Fiziologia provincialului în Iaşi* şi *Tainele inimii* de M. Kogălniceanu, unele scrisori ale lui C. Negruzzi, *Piatra teiului*, *Cugetări*, *Amintiri*, *Dezrobirea ţiganilor* ş.a.m.d. de A. Russo, *Istoria unui galbăn* şi *Vasile Porojan* de V. Alecsandri ş.a.m.d. *Satirele* lui Antioh Cantemir veneau pe linia susţinerii anume a acestei orientări în literatura noastră clasică.

Chipul cameleonului, ipocritului, falsului patriot şi falsului democrat, pe care îl întâlnim în diferite ipostaze în opera poetului rus, îl aflăm prezent – sub numele de *ciocoi* – şi în foarte multe lucrări de publicistică, în proza, poezia şi dramaturgia scriitorilor de la 1848. S-ar putea chiar afirma că ciocoiul şi ciocoismul devenise unul din personajele şi unul din fenomenele negative centrale ale literaturii paşoptiste. S-ar putea invoca, în susţinerea acestei afirmaţii, numeroase scrieri, printre care am vrea să pomenim cunoscuta dramă a lui V. Alecsandri *Boieri şi ciocoi* şi romanul scriitorului de peste Milcov N. Filimon *Ciocoii vechi şi noi*.

Motivele anticlericale, anunţate cu atâta fermitate în satirele lui Cantemir, şi-au găsit loc, cu toate măsurile draconice ale cenzurii, în paginile periodicelor timpului, cât şi în opera artistică propriu-zisă a scriitorilor timpului de la C. Negruzzi şi V. Alecsandri la I. Creangă şi M. Eminescu. Iar când foarfecele cenzurii au mai slăbit şi când lucrurilor li se putea spune pe nume, Alecsandri în vestita sa prefaţă la opera lui Constantin Negruzzi scrie: „Şi între clasele privilegiate şi între cele dezmoştenite – un cler ignorant, superstiţios, îngrăşat cu mana averilor monastireşti, aplecat mai mult la plăcerile lumeşti decât la smerenia apostolească; un cler care, în loc de a căuta să apropie turmele între ele prin cuvinte de frăţie, în loc de a exercita un sacerdoţiu, sacru şi mângâitor, conform moralei lui Cristos, prefăcuse sfântul potir în cupă de plăcere şi talge-

[108] Alecsandri V., *Opere*, vol. 4, Chişinău, 1959, p. 536.

rul de naforă în disc de parale”[109]. În fruntea acestui cler stăteau şefi, „veniţi de la Fanar şi din vizuinile muntelui Atos”, care „se desfătau într-o viaţă de lux, trândavă şi scandaloasă”[110].

Spiritul critic, spiritul satiric în literatura noastră avea tradiţii destul de mari în creaţia poetică orală şi în opera unor scriitori culţi (*Istoria ieroglifică* a lui D. Cantemir, de pildă). Satirele lui Antioh Cantemir veneau să germineze şi să dea amploare în acest sens dezvoltării sus-numitului gen de literatură. „Satiră se poate numi acea compunere – scrie autorul rus –, care prin un stil vesel, luând în râs demoralizaţia, stăruieşte a îndrepta năravurile omeneşti; pentru aceasta ea în scopul său e potrivită cu orice altă alcătuire morală, dar stilul ei fiind mai simplu şi vesel, se ceteşte cu plăcere, şi desvălirile ei sunt nimerite, pentru că de luarea în râs noi ne temem mai mult decât de orice pedeapsă.”[111]Formulei cantemiriene i s-ar putea găsi numeroase corespondenţe în opera tuturor scriitorilor paşoptişti, ceea ce vorbeşte despre unitatea de păreri a acestei pleiade şi despre o anumită comunitate de principii estetice, de esenţă clasicistă, între A. Cantemir şi condeierii români. Ne vom referi însă numai la un singur exemplu, împrumutat tot de la V. Alecsandri. Ne gândim la reflecţiile Afinoaei din *Piatra din casă*, prin gura căreia vorbeşte autorul însuşi, privind menirea socială şi educativă a teatrului (şi nu numai a teatrului!):

Teatrul este o şcoală,
Unde-nveţi râzând voios,
A te feri ca de boală
De orice năravurâcios.
Acolo e criticată
Îndeobşte fapta rea,
Dar persoana-i respectată,
Fie bună, fie rea[112]!

Asupra acestei idei Alecsandri a revenit în mai multe rânduri, ceea ce subliniază o dată în plus că principiul era unul de căpetenie în cadrul concepţiei estetice a scriitorului. Astfel, comentând şi explicând obiectivele satirice ale farsei *Rusaliile în satul lui Cremine* şi cele ale dramei *Zgârcitul risipitor*, bardul de la Mirceşti scria: „Am cercat să biciuesc ridicolele, iar nu principiile, am cercat a stigmatiza nu pe oamenii ce au convingeri, dar pe şarlatanii care fac din cele mai sacre principii o materie de speculaţie”[113].

---

[109] *Ibidem*, p. 538.

[110] *Ibidem*, p. 539.

[111] 26 *Satire şi alte poetice compuneri de prinţul Antioh Cantemir*, traduse din rusește de A. Donici şi C. Negruzzi, Iaşi, 1844, p. 5 (în continuare: *Satire şi alte poetice compuneri*).

[112] Compară cu afirmaţia lui A. Cantemir: «Сатиры должно отличать от злословия, понеже тех намерение клонится к обличению злонравия, а не злонравного» (Кантемир А., *Собрание стихотворений*, Москва, 1956, с. 219).

[113] Alecsandri V., *Publicistică. Scrisori*, Chişinău, 1968, p. 52.

Despre literatură şi publicistică, ca domenii ce conţin sau trebuie să conţină „hrana vecinicului adevăr”[114]vorbea şi M. Kogălniceanu în unul din articolele sale. „Unde vezi tu personalitate ori scandal? – se întreba Alecu Russo în *Iaşii şi locuitorii lui în 1840* în legătură cu critica ce o făcea la adresa societăţii şi moravurilor contemporane – nu este. O privire generală asupra caracterelor, care pot fi aplicate la mii de indivizi sau la o totalitate, n-ar putea alcătui o personalitate, prin urmare nici scandal. Dar critica e prea amară, prea aspră, se poate, dar dacă e adevărată, nu-ţi aduc eu oare un serviciu?”[115]

Autorul lui *Alexandru Lăpuşneanul* şi cotraducătorul lui A. Cantemir apare în pleiada scriitorilor paşoptişti ca un fenomen aproape singular. Vederile lui estetice şi concepţia lui asupra traducerilor prezintă în cazul de faţă un interes special. Dintre colaboratorii activi ai „Daciei literare” şi „Propăşirii” C. Negruzzi era, de fapt, singurul scriitor, care avea la activul său, la data apariţiei revistelor, un solid bagaj literar. El îşi antrenase condeiul în diferite domenii: poezie, proză, publicistică-eseistică, dramaturgie, traduceri. El abordase subiecte atât din realitatea imediată, cât şi din trecutul istoric îndepărtat. Ceea ce a făcut Negruzzi la „Dacia literară” şi la „Propăşirea” venea ca o continuare firească a activităţii precedente, activitate axată pe principii reluate şi amplificate de ideologii şi teoreticienii paşoptismului M. Kogălniceanu şi Alecu Russo. În acelaşi timp, talentul lui Negruzzi s-a putut realiza din plin numai în atmosfera elanului şi avântului paşoptist.

În felul acesta, Negruzzi apare şi ca precursor, şi ca fondator al curentului de la „Dacia literară”, ca teoretician şi practician al mişcării, ca autor de neîntrecute opere originale şi ca traducător destul de asiduu din literaturile străine. Iată de ce activitatea şi opiniile lui literare capătă un interes deosebit pentru lămurirea multor probleme cruciale, legate de mişcarea literară paşoptistă.

Ca şi pentru alţi scriitori paşoptişti, literatura şi arta, în viziunea lui C. Negruzzi, trebuie să servească drept instrument de propagare a ideilor pozitive şi faptelor pilduitoare. Misiunea teatrului, ca şi a literaturii, e să educe şi să îndrumeze spiritul public pe o cale sănătoasă. „Teatrul este o oglindă – nota Negruzzi în martie 1835 în prefaţa la comedia *Treizeci de ani sau viaţa unui jucător de cărţi*. – Tot ce este în lume, în istorie, în om, se prevede. El învie pe eroul mort şi după trecere de veacuri îl aduce de înflăcărează iarăşi simţirea şi inima privitorului. El înfruntează pe cel rău arătându-i sub o alegorie frumoasă toată uriciunea şi degrăduirea năravului său şi criticând pe cel trecut, loveşte şi arată cu degetul pe cel de faţă”[116].

Spre deosebire de ceilalţi reprezentanţi de vază ai paşoptismului – M. Kogălniceanu, A. Russo şi V. Alecsandri –, care s-au rostit într-un fel sau altul cu privire la traduceri, dar în practica lor literară au cultivat genul foarte rar, de la caz la caz sau chiar deloc (excepţie făcând localizările), Constantin Negruzzi a lăsat, alături de preţioase mărtu-

[114] Kogălniceanu M., *Opere alese*, Chişinău, 1966, p. 227.

[115] Russo A., *Opere*, Chişinău, 1967, p. 264.

[116] Negruzzi C., *Opere alese*, Chişinău, 1966, p. 227.

rii şi confesiuni privitoare la tălmăciri, mai multe traduceri interesante din diferiţi scriitori ai lumii.

Înaintea confraţilor săi mai tineri Negruzzi formula, cu claritatea-i caracteristică, unele idei de principiu, privind teoria şi practica traducerilor. „Un fabulist, nu ştiu care – scria Negruzzi într-o epistolă particulară din 1836 –, asemăna traducţia cu originalul, ca pe lună cu soarele. Poate că într-un fel el are dreptate pentru acele traduceri în care unii – din lene sau din neştiinţă – cu dicţionarul în mână, aduc mecaniceşte zicerile câte una, una, dintr-un dialect în altul, fără a se îngriji de stil şi de idiotism, şi fac un micmac, înţeles numai pentru ei. Dar – pentru numele lui Apollo – alta este a scri papagaleşte, călăuzit de un dicţionar, şi alta a arăta în limba sa, cineva, chiar ideea şi simţul autorului străin."[117]

Aruncând o privire asupra limbii şi literaturii noastre, în *Scrisoarea XXXII* (1862) Negruzzi poposeşte şi asupra problemei traducerilor. „Şi apoi deodată ne pomenirăm inundaţi de o mulţime de scrieri; şi ce scrieri? Traduceri de romanţuri rele, în care traducătorii cădeau dintr-un exces în altul…" Şi conchidea: „Zău! stând a judeca câtă osteneală şi-au dat traducătorii atâtor romanţuri şi cât timp au pierdut în deşert, timp şi osteneală, ce ar fi putut fi întrebuinţate spre a ne face cunoscute niscai opere bune, nu poate cineva decât a regreta activitatea în darn cheltuită atâtor oameni laborioşi!"[118]

Ca şi Kogălniceanu sau Alecsandri, Negruzzi considera o operă a unui scriitor străin, bine aleasă şi bine tradusă, un factor de cultură naţională, un mijloc eficient de îmbogăţire a literaturii autohtone.

Fondul de idei şi gama de emoţii artistice a originalului se cer păstrate nu prin transpuneri sarbede, *mot à mot* a textului străin, ci prin găsirea echivalentelor stilistice şi idiomatice în limba traducerii. Pentru asta se cere nu numai bunăvoinţă şi stăruinţă, dar şi gust artistic, înzestrare şi talent. Consideraţiile sunt cu atât mai importante, că ele privesc şi traducerea operei lui A. Cantemir, pe care a văzut-o încadrată activ în procesul literar din perioada respectivă. Şi, desigur, Negruzzi, împreună cu prietenul său A. Donici, a căutat să aplice principiile sale teoretice şi la traducerea satirelor cantemiriene, pentru care a nutrit, se vede clar, o dragoste profundă.

Nu mai puţin important pentru înţelegerea semnificaţiei remarcabilului act de cultură, care a fost apariţia volumului de scrieri ale lui Antioh Cantemir, îl constituie atitudinea lui Vasile Alecsandri faţă de traduceri – în general, faţă de opera satiricului rus – în special.

În 1872, adică aproape la 30 de ani după ce evenimentul avuse loc, Alecsandri scria în *Prefaţa* la opera lui Constantin Negruzzi: „Pe când poezia lâncezea în versuri trăgănate de 16 picioare şi şchiopăta sub forma de ode linguşitoare către ministru, domn şi împărat, C. Negruzzi traducea cu măiestrie artistică *Baladele lui Hiugo* şi minunata poezie a lui Puşkin: *Şalul negru*. Limba lui era corectă, versificarea armonioasă şi traducerea demnă de original". Şi mai departe: „Pe când clerul ţinea într-o mână discul drăgălaş

[117] Negruzzi C., *Proza*, în Negruzzi C., *Opere complete*, vol. I, Bucureşti, 1916, p. 307.

[118] *Ibidem*, p. 291–292.

și în cealaltă fulgerile afuriseniei, C. Negruzzi îndrăznea să scrie pe *Toderică, jucătorul de cărți* și să traducă în colaborare cu A. Donici *Satirele* prințului Antioh Cantemir…"[119]

Pentru clarificarea rostului traducerilor în concepția scriitorilor pașoptiști se cuvine, deci să ne oprim mai amănunțit asupra recenziei lui Alecsandri cu privire la traducerile din A. Cantemir, apărută, cum am mai menționat, în nr. 23 al „Propășirii" din 18 iunie 1844*. „În sfârșit – își începe autorul cronica –, iată o carte bine alcătuită, bine tradusă și bine tipărită! o carte ce mulțămește mintea prin tablourile satirice și prin duhul filosofic care cuprinde; o carte ce încântă auzul prin armonia versurilor și prin bogăția stilului… o carte ce desfătează vederea prin frumusețea formatului și a tiparului: *Satirele* prințului Antioh Cantemir, traduse din rusește de A. Donici și C. Negruzzi, și ieșite de curând la «Contora foaei sătești»".[120] Chiar în prima frază sunt formulate principiile fundamentale pe care se sprijină aprecierea cărții: e „bine alcătuită", „mulțămește mintea prin tablourile satirice și prin duhul filosofic", prin urmare, o carte care corespunde unor scopuri estetice, filosofice și educative importante. Acesta ar fi însă mai mult meritul lui Antioh Cantemir, deși alegerea anume a *acestui* autor pentru a fi tălmăcit ține de gustul elevat al traducătorilor și de unele comandamente ale gustului public. Al doilea moment constă în faptul că lucrarea e „bine tradusă", „încântă auzul prin armonia versurilor și prin bogăția stilului". Aici meritele aparțin în întregime traducătorilor, care și-au demonstrat în chip virtuos arta și talentul, dând la iveală o versiune autohtonă demnă de original. Și în sfârșit, aspectul estetic exterior al cărții, care, pe lângă toate celelalte, e „și bine tipărită" și „desfătează vederea prin frumusețea formatului și a tiparului", fapt, care împreună cu celelalte, imprimă ediției discutate importanța unui eveniment. Și răspunzând parcă la cererea lui Kogălniceanu că traducerea, ca să fie valabilă, trebuie să conțină „un interes pozitiv pentru noi" și să contribuie într-un fel sau altul la îmbogățirea literaturii originale, Alecsandri remarcă: satirele lui Antioh Cantemir, acest „Boileau al Nordului", „pare să fi fost scrise pentru veacul nostru și pentru noi"[121].

Valoarea satirelor lui A. Cantemir și actualitatea lor constă, după V. Alecsandri, „afară de însușirile poetice, de care sunt pline", în „întreita cualitate de a înfățișa portreturi vii, de a lovi în naravuri cu tot duhul cel mai iscusit al satirei și, în sfârșit, de a rosti maxime înțelepte după care să se poată îndrepta societatea"[122]. Plasticitatea zugrăvirii caracterelor, satira ascuțită și morala înțeleaptă în genul tradițiilor clasiciste – iată meritele traducerii. Asupra calităților traducerilor satirelor cantemiriene Alecsandri revi-

---

[119] Alecsandri V., *Opere*, vol. 4, *ed. cit*., p. 554–555.

* E curios următorul fapt. Recenzia lui Alecsandri apare la 18 iunie 1844, iar prefața traducătorilor poartă indicația: „iunie 1844". Luând în considerație posibilitățile poligrafice din epoca dată, e greu de presupus că volumul a putut fi cules în câteva zile și că recenzentul să mai fi avut răgazul necesar să-și așternă pe hârtie gândurile și părerile despre carte. Sunt posibile două supoziții: a) sau că Alecsandri a citit traducerea în manuscris și cartea a apărut concomitent cu recenzia, b) sau că volumul a apărut înaintea datei indicate de traducători.

[120] Alecsandri V., *Proză*, București, 1966, p. 359.

[121] *Ibidem*.

[122] *Ibidem*, p. 364.

ne din nou în încheierea recenziei sale. „Acum – notează el – ne rămâne a vorbi de traducție! Ea este foarte bine nimerită în toate privirile; stilul e limpede, bogat și înțeles; versurile sunt bine întocmite, armonioase și vădesc că au fost lucrate de doi poeți; cadința lor e pretutindene plăcută. Mulțămim deci domnilor traducători, care au întreprins un lucru atât de greu și l-au desăvârșit atât de bine…" Ambii traducători, bine cunoscuți „prin compuneri literare", mulțumită traducerii înfăptuite, „au adăugit… un nou stâlp" literaturii naționale; „și aceasta le va fi recunoscătoare atât pentru lucrul lor vrednic de laudă, cât și pentru scoaterea la lumină a unei scrieri minunate, alcătuită de un prinț mare și înțelept, ce face cinste neamului său"[123].

Alecsandri e încântat în egală măsură și de opera propriu-zisă a lui A. Cantemir, și de traducerea excelentă a confraților săi de condei A. Donici și C. Negruzzi. Observațiile subtile și pline de gând ale lui V. Alecsandri, expuse în recenzia analizată, au darul să lărgească și să concretizeze aria teoriei și practicii traducerilor în estetica pașoptistă; e vorba de observații, sugestii și reflectări, aparținând unui scriitor profesionist pe marginea chestiunilor discutate.

Așa cum susține și V. Alecsandri cartea *Satire și alte poetice compuneri* de A. Cantemir, constituia un eveniment literar nu numai sub aspectul descoperirii și punerii în circuit a unui talent străin, conținutul operei căruia „se potrivea" atât de bine realităților din patria traducătorilor, dar și sub aspectul redării măiestrite și adecvate, am putea spune, la un nivel profesional superior pentru acele vremi, a unui text artistic dintr-o limbă în alta.

Pe lângă efortul inevitabil, ce se cere depus, când se traduce dintr-o limbă în alta, în cazul de față se mai adăugau dificultăți ce proveneau din situația diferită a limbilor literare, care intrau în contact – limba rusă cu o istorie aproape încheiată și cea a traducătorilor, abia în proces de formare; din situația că se traducea dintr-o limbă în multe privințe arhaizantă și nu întru totul înțeleasă, cât și din faptul că traducerea se efectua dintr-un sistem de versificație (silabic) în altul mai modern și mai firesc tradițiilor prozodiei și limbii noastre – în cel silabico-tonic. Cu atât mai mult deci merită să fie luată în considerație munca și prețuită victoria pe care au obținut-o scriitorii noștri în cazul de față. Versul cantemirian din 13 silabe cu numai două accente obligatorii (pe silaba a șaptea sau a cincea și pe penultima), cu pauză după primul și al doilea accent, cu rimă feminină (închisă sau deschisă) se transformă în versiunea lui A. Donici și C. Negruzzi în vers alb, de 14/13 silabe cu picior iambic regulat cu pauză la mijloc, și în care clauzula feminină (deschisă sau închisă) alternează cu cea masculină.

Traducătorii au căutat să se țină în genere de original și, pe cât le-a fost cu putință, să respecte construcția și forma textului de bază. Numărătoarea efectuată ne demonstrează acest lucru: *Satira I* în original are 195 de versuri, în traducere – 221 (+ 26), *Satira II* în original – 376, în traducere – 371 (– 5), *Satira III* în original – 382, în traducere – 403 (+ 21), *Satira IV* în original – 218, în traducere – 227 (+ 9), *Satira V* în original – 748,

[123] *Ibidem*, p. 364–365.

în traducere – 777 (29), *Satira VI* în original – 162, în traducere – 184 (+ 22), *Satira VII* în original – 280, în traducere – 287 (+ 7), *Satira VIII* – număr egal de versuri (134)[124].

Faptul că traducerea rămâne în zona volumului originalului, cu unele oscilări relativ neînsemnate, vorbeşte de un alt aspect important al efortului depus de A. Donici şi C. Negruzzi în vederea păstrării structurii şi dimensiunii textului cantemirian.

Mai important e însă altceva, şi anume: străduinţa traducătorilor de a reda duhul, şi nu litera originalului, de a prezenta opera scriitorului tradus nu ca un corp străin procesului literar românesc, ci ca element propriu şi firesc al culturii naţionale. Această linie de conduită reieşea implicit din concepţia scriitorilor paşoptişti, în parte, din concepţia lui C. Negruzzi şi V. Alecsandri la care ne-am referit mai înainte, asupra traducerilor în general. Din această concepţie reieşea şi tendinţa de *o uşoară* adaptare a unor realităţi ruseşti la realităţile autohtone. Câteva pilde: «Приложил ли к *царскому* что ни есть доходу?» devine în traducere: „Sporit-ai cu al tău merit al *statului* venit?" (*Satira II*); *dvoreţchii* devine *vătav*, *crestovaea – anticameră*, *sluga – ciocoiu*, *hlebnic – plăcintar*, *sereac – sucman* (*Satira V*) ş.a. Unele amănunte specifice ruseşti, care ar cere prea multe explicaţii suplimentare, sunt omise. Versurile din Satira IV: «А Никон, тверды одни любящей доводы/Библию, говорят, всею острожеской печати/С доски до доски прошел» în traducere sună astfel: „Iar Nicon, ce iubeşte tot lucru cu dovadă/O biblie întreagă aud că a citit", adică fără specificarea «острожеской печати», la care A. Cantemir dădea următoarea explicaţie: „Biblia rusească a fost tipărită pentru întâia dată în oraşul Ostrog în anul 1581 din ordinul cneazului Constantin Vasilevici, care, deşi e cu mai multe lipsuri decât cea care a fost editată în 1633 la Moscova, totuşi superstiţioşii îi dau întâietate pentru vechimea ei"[125]. Se vede că amănuntul acesta cu explicaţiile respective pentru cititorul autohton nu prezenta un interes deosebit şi, ca să nu îngreuieze lectura, traducătorii îl omit.

De altfel, însăşi experienţa lui Antioh Cantemir, după cum a observat just cercetătoarea E. M. Dvoicenko-Markova,[126]le-a servit traducătorilor (şi nu numai traducătorilor) drept pildă în această privinţă. Cantemir mărturisea: „Eu în compunerile mele am urmat mai ales pre Oraţie şi pre francezul Boileau, de la carii multe am împrumutat, însuşindu-le cu obiceiurile noastre"[127].

O piatră de încercare pentru traducători întotdeauna au constituit-o şi o constituie expresiile idiomatice, proverbele, zicătorile, în genere formele mai mult sau mai puţin fixe ale limbii. Găsirea echivalentelor în asemenea cazuri ţine şi de măiestria traducători-

---

[124] Autorii monografiei despre Alexandru Donici – G. Bogaci şi I. Grecul – în capitolul consacrat traducerii satirelor lui A. Cantemir, capitol, de altfel bogat în sugestii şi analize competente, comit câteva mici inexactităţi, indicând: la *Satira I*: +27, la *Satira II*: +5, la *Satira IV*: +51, la *Satira V*: –21, la *Satira V*II: +6.

[125] *Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира*, том I, ed. cit., p. 94; în ediţia lui F.I. Priima din 1956 – la p. 115.

[126] Двойченко-Маркова Е.М., *Русско-румынские литературные связи в первой половине XIX века*, Москва, 1966, с. 209.

[127] *Satire şi alte poetice compuneri*, ed. cit., p. II.

lor, dar şi de gradul de mlădiere a limbii literare, în care se efectuează traducerea. În sensul acesta traducătorii *Satirelor şi altor poetice compuneri* s-au achitat de sarcina ce le revenea numai parţial, şi chestiunea se explică, cum am mai spus, nu numai prin arta traducătorilor. Din unele situaţii dificile scriitorii români au ieşit cu cinste. Aşa, de exemplu: «сажа бела и снег собой чёрен» (*Satira V*) în sensul de a afirma cu totul altceva decât ceea ce este în realitate, capătă în traducere o expresie foarte plastică: „că lebăda e neagră şi corbul este alb"; versul «скучает нам, лепя горох в стену» e redat de traducător prin „ca nuca pe perete poveţele-i se prind". Exemple de acest fel ar putea fi citate multe.

Trebuie însă de subliniat că în faţa unui şir întreg de pilde asemănătoare traducătorii s-au văzut nepregătiţi să dea o soluţie satisfăcătoare problemelor şi atunci au recurs la transpuneri literale, menţionând de fiecare dată, în josul paginii sau în notele de la sfârşitul volumului, că e vorba de un „proverb rusesc". Bunăoară: «В чужих руках хлеба крохи большим ломтём кажется» (*Satira III*) devine „La alţii fărmătura îi pare pâne-ntreagă"; «Сколько глав – столько охот и мыслей различных» (*Satira III*) devine „Tot capul are gânduri şi voi deosebite"; «За пар потерял жаркое» (*Satira V*) devine „Încât pentru un abur friptura prăpădi"; «Нужно часто полыгать, небылицу верить/Большу, чем что скорлупой можно море смерить» (*Satira VI*) devine „Să spui minciuni adese, să crezi orice himeră/Precum că acea c-o scoică poţi să măsuri marea" ş.a.m.d.

Consemnând izbânzile şi osârdia traducătorilor de a transpune în limba maternă şi într-o formă artistică corespunzătoare duhul operei cantemiriene, se cuvine să ne ferim totuşi de unele exagerări şi ajustări cam forţate ale lucrurilor. Avem în vedere, în parte, afirmaţia cum că „în traducerea satirelor Negruzzi şi Donici au aprofundat critica societăţii feudale"[128]. Drept pildă e citat următorul pasaj din *Satira I*:

De vrei să fii episcop c-o m.antie vărgată,
Înfăşură-ţi trufiea, îţi pune-un lanţ de aur,
Sub mitră strălucită ascunde-ţi capul sec
Şi subt o Barbă lungă stomacul îmbuibat.
Diaconul să meargă cu cârja înainte,
Te-ntinde-ntr-o caretă şi tot blagosloveşte
În dreapta şi în stânga, când eşti plin de venin.

Pentru verificare transcriem pasajul respectiv în original:

Епископом хочешь быть – уберися в рясу,
Сверх той тело с гордостью риза полосата
Пусть прикроет; повесь цепь на шею от злата,
Клобуком покрой главу, брюхо – бородою.

[128] *Istoria literaturii moldoveneşti*, vol. I, Chişinău, 1958, p. 287. Teza e reluată în monografia cercetătorilor literari G. Bogaci şi I. Grecul despre A. Donici, editată în 1966, la p. 154–155.

Клюку пышно повели везти пред тобою;
В карете раздувшися, когда сердце с гневу
Трещит, всех благословлять нудь праву и леву.

În realitate credem că în cazul de faţă avem de a face nu atât cu o aprofundare a satirei lui A. Cantemir, cât cu o redare fidelă şi artisticeşte foarte adecvată a esenţei critice, proprie scrierii poetului rus[129].

***

Am vrea să facem un succint rezumat. Opera lui A. Cantemir a fost tradusă într-o epocă când în Moldova de peste Prut aveau loc procese de prefacere şi înnoire foarte intense, legate de pregătirea şi înfăptuirea revoluţiei burghezo-democratice de la 1848 şi Unirea Principatelor. Era şi firesc ca ideologia iluministă, care, după definiţia lui P.N. Berkov, e o ideologie în esenţa ei revoluţionară (deşi nu recunoaşte calea revoluţionară de transformare a societăţii)[130] şi e legată de faza luptei pentru cucerirea şi instaurarea la putere a burgheziei, să afle în aceste condiţii un teren fertil şi să exercite o influenţă simţitoare asupra fruntaşilor mişcării paşoptiste. Opera lui Racine, Voltaire, Diderot, Montesquieu şi a altor clasicişti şi iluminişti francezi din secolele XVII–XVIII era bine cunoscută scriitorilor autohtoni din deceniile V şi VI ale veacului trecut; ea şi-a spus, fără îndoială, cuvântul în ce priveşte răspândirea ideilor progresiste ale vremii în spaţiul nostru cultural-spiritual.

Însă influenţa lui A. Cantemir, care a fost atât de profundă şi cu consecinţe atât de mari pentru literatura noastră, se explică, pe lângă acţiunea ce o exercitau ideile iluministe ca atare, şi prin similitudinea surprinzătoare a proceselor sociale şi obşteşti, care au avut loc în societatea rusă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea şi în Principatele Dunărene din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Satirele lui A. Cantemir au servit, de rând cu altele, drept un imbold puternic pentru afirmarea satirei în toate genurile literaturii naţionale şi, mai cu samă, în dramaturgie. Comedia, farsa, vodevilul, sceneta ş.a. au aflat în scrierile lui Cantemir un aliat şi un sprijin de nădejde. Chiar cântecélele comice ale lui Alecsandri par să-şi aibă începuturile în autocaracterizările ingenioase ale personajelor negative din vestitele satire cantemiriene.

Mai trebuie de adăugat că A. Cantemir e considerat drept unul din premergătorii realismului rus. Pornind de la persoane reale (arhiepiscopul George Daşkov în *Satira I*,

---

[129] În genere, unele abateri de la original au fost condiţionate nu numai de necesităţi artistice, dar şi de faptul că scriitorii români au folosit pentru traducere textul operei lui A. Cantemir, editat în 1762 de I.S. Barkov, care, după cum se ştie, a intervenit şi a redactat după bunul său plac scrierile şi notele poetului (vezi nota lui Efremov P.A. la ediţia Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира, том I, 1867.– II. V). Cât priveşte prefaţa abatelui O. Guasco, după cum a demonstrat-o E. Lovinescu şi după cum au arătat confruntările întreprinse de noi ale textului tradus cu versiune a *Vieţii prinţului Antioh Cantemir* din ediţia rusă, 1762, ea a fost făcută de C. Negruzzi şi A. Donici după versiunea franceză din 1749 sau 1750.

[130] Берков П.Н., *Основные вопросы изучения русского просветительства*, в кн.: *Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века*, Москва–Ленинград, 1961, с. 10.

cneazul Menşikov în *Satira II*, comerciantul şi politicianul Sava Raguzinski în *Satira VII* ş.a.), poetul rus a tins în fond să realizeze sinteze de proporţii, tipizând anumite trăsături esenţiale ale contemporanilor săi. Şi din acest punct de vedere, creaţia lui A. Cantemir a răspuns unor necesităţi interne ale literaturii naţionale şi a contribuit la consolidarea aspectului ei realist şi democratic.

4. ANTIOH CANTEMIR – FILOSOF

A îmbinat el părţile-n mahină,
Ca nici prisos având, şi nici povară,
Fără-a greşi între ele să se ţină.
Antioh Cantemir. *Cântecul I. Împotriva celor fără de Dumnezeu*

În epoca care a precedat reformele lui Petru I, în Rusia, elementele gândirii filosofice şi ştiinţifice erau dizolvate în fluxul unitar al conştiinţei sociale, religioasă prin esenţă. Schimbările radicale ce aveau loc în viaţa economică, socială şi politică au ridicat în faţa societăţii un şir de probleme, printre care şi cea legată de concepţia despre lume. În acest domeniu un rol important revenea necesităţii împăcării confesiunii cu ştiinţa, religiei şi „liberei filosofări". Astfel, în urma mutaţiilor survenite în conştiinţa socială au fost create premisele pentru apariţia problemei asupra căreia de mai multe secole se aplecau scriitorii, filosofii, savanţii, teologii din Europa Occidentală: este oare în stare gândirea omenească, eliberată de sub tutela religiei, să cuprindă toată diversitatea lumii vizibile, să explice pe deplin şi armonios tabloul înfricoşător de complicat al fenomenelor naturii, conturat pe baza datelor ştiinţei moderne? Nemijlocit de această problemă era legată alta, nu mai puţin importantă: nu înseamnă oare pentru omenire eliberarea filosofiei şi ştiinţei de sub tutela religiei o robie spirituală şi mai teribilă decât cea religioasă, şi anume – supunerea oarbă în faţa naturii, pe care oamenii, posibil, niciodată nu vor cunoaşte-o până la capăt? Aceste probleme frământau gândirea filosofică pe parcursul întregului secol al XVIII-lea. Pentru ca aceste probleme, precum şi multe altele, nemijlocit legate de ele, să devină un fenomen real al vieţii spirituale a societăţii ruse trebuia timp, trebuia ca noile noţiuni despre lume şi om să se înrădăcineze profund în conştiinţa socială. Munca necesară în această direcţie a fost efectuată de generaţia de gânditori şi oameni politici ruşi din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar rolul de pionierat în acest domeniu revine lui Antioh Cantemir. El printre primii a familiarizat publicul rus cu diferitele sisteme filosofice şi ştiinţifice ale Antichităţii şi ale epocii moderne, a expus în formă populară teoriile lui Ptolemeu şi Copernic, Descartes şi Newton, Grotius şi Pufendorf, ale multor altor gânditori şi savanţi. Antioh Cantemir

vedea misiunea sa în a familiariza cititorii cu tezaurul gândirii mondiale şi prin aceasta de a cultiva contemporanilor săi gustul pentru interpretarea filosofică a realităţii. Apreciind situaţia culturală din ţară, gânditorul constata: „Noi nu avem încă până acum destule cărţi filosoficeşti”[131].

În procesul evoluţiei concepţiilor filosofice ale lui Antioh Cantemir se disting clar trei perioade ce corespund anumitor etape ale vieţii şi creaţiei sale. Prima, cea timpurie, coincide cu timpul aflării poetului în Rusia, cea de a doua cuprinde aproximativ anii 1731–1741. Aceasta este perioada definitivării traducerii *Conversaţiilor asupra pluralităţii lumilor* a lui B. Fontenelle, alcătuirii comentariului la această traducere şi a elaborării noii redacţii a satirelor. Cea de a treia, ultima perioadă a vieţii şi creaţiei lui Antioh Cantemir, este legată de munca asupra tratatului filosofic *Scrisori despre natură şi om*.

Caracteristică pentru concepţiile filosofice ale lui Antioh Cantemir din prima perioadă este combinarea specifică de idei teologice, umaniste şi raţionaliste. Despre umanismul primului poet laic rus s-a scris puţin. În unele publicaţii Antioh Cantemir este numit „umanist şi patriot”[132], folosindu-se cuvântul „umanism” în cel mai larg sens – dragoste pentru oameni, stimă pentru demnitatea umană, grijă pentru fericirea şi bunăstarea lor etc. Din acest punct de vedere, motive ale umanismului sunt prezente în creaţia populară orală, în literatura artistică, în operele filosofice şi în concepţiile religioase ale diferitor popoare, începând din Antichitate. Noi vom analiza însă umanismul lui Antioh Cantemir într-un sens mai îngust, din punctul de vedere al afinităţii concepţiilor sale filosofice cu umanismul epocii Renaşterii ca un curent filosofic bine definit[133].

În epoca Renaşterii umanismul se impune, pentru prima dată, ca un sistem de concepţii şi ca un amplu curent al gândirii sociale, provocând o adevărată revoluţie în cultură, în concepţiile despre lume şi om. Baza istorică a afirmării umanismului o constituie transformările economice şi sociale ale epocii de formare a burgheziei timpurii. Apărut în Italia la sfârşitul secolului al XIV-lea în legătură cu studierea şi predarea retoricii, gramaticii, poeziei, istoriei, filosofiei morale pe temeiul culturii clasice greco-latine şi în opoziţie cu metodele scolasticii medievale, umanismul capătă sensul de cultivare a omului ideal, a omului liber, fiinţă autonomă, în opoziţie cu noţiunea despre om ca fiinţă eteronomă din concepţia escatologică creştină. Umaniştii au afirmat dragostea de viaţă, preţuirea bucuriilor terestre, au promovat idealul dezvoltării libere şi multilaterale a personalităţii. În secolul al XV-lea, umanismul pătrunde în filosofie şi ştiinţele naturii, constituind începutul emancipării acestor sfere tradiţionale ale culturii, iar în secolul următor umanismul se răspândeşte în Europa Centrală, întreţesându-se cu curentul social religios al Reformei. Umaniştii au apelat la stoicismul antic pentru a făuri o morală laică, întemeiată pe prescripţiile raţiunii, ei au reabilitat epicureismul, susţinând legitimitatea plăcerii. Restaurând textele antice, denaturate de copiştii medievali,

---

[131] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, СПб, 1868, с. 391.

[132] *История философии в СССР*, том I, Москва, 1969, с. 298.

[133] Garin E., *Umanismul italian*, traducere şi prefaţă de Grigore Arbore, Bucureşti, 1982.

umaniştii au creat critica filologică, aplicând ulterior metodele acestea asupra textelor fundamentale ale Scripturii. Pe terenul criticii filologice şi al metodei critice de cercetare a izvoarelor istorice, s-a născut spiritul critic renascentist, precursor al raţionalismului. Un rol însemnat a avut concepţia umaniştilor despre „adevărata nobleţă", bazată nu pe naştere, pe vechimea neamului, ci pe talentele fireşti şi pe cultură, pe meritele fiecăruia. Umanismul s-a manifestat şi prin promovarea limbilor populare în cultură, prin cultivarea limbilor şi literaturilor naţionale. Termenul „umanist" apare în secolul al XV-lea, iar noţiunea de „umanism", indicând concepţia filosofică renascentistă, abia în secolul al XIX-lea[134].

În Rusia, ca de altfel şi în ţările române, umanismul se manifestă în secolul al XVII-lea prin unele elemente ale concepţiei laice despre lume, în cadrul căreia se exprimă încrederea în om şi în capacităţile lui de a cunoaşte lumea cu ajutorul raţiunii. Se încearcă delimitarea cunoştinţelor acumulate prin studierea faptelor cu ajutorul raţiunii de acelea ce provin din credinţa religioasă. Gânditorii sud-est europeni din secolul al XVII-lea consideră, în spirit umanist, cultura drept particularitate definitorie a fiinţei umane. Ei apreciază noblеţea omului nu numai după situaţia lui socială, ci şi după virtuţile şi cultura lui. În spiritul umanismului renascentist se propagă cultul Antichităţii, cultura antică greco-latină se consideră model pentru imitare.

Legătura cu Antichitatea nu se întrerupsese în Europa nici în Evul Mediu, însă scolastica medievală a adaptat autorii antici cerinţelor ideologiei creştine, denaturând adeseori sensul primordial al gândirii lor. În cultura bizantină legătura cu operele originale ale literaturii antice, în special cu cele din epoca elenistică, a fost mai strânsă decât în Occident. Se părea că orientarea spre Antichitate trebuia să se păstreze şi în celelalte ţări ale lumii ortodoxe, care aveau o legătură strânsă cu Bizanţul. În realitate însă în aceste ţări, în Rusia, în special, nu pătrundea ramura ştiinţifică a culturii bizantine, căreia îi era proprie o reflectare mai adecvată a tradiţiilor clasice ale Antichităţii şi era destinată elitei intelectuale. Aici era răspândită mai ales literatura religioasă, operele apocrife, cronografele, cărţile populare de tipul *Fiziologului*, în care filosofia antică era supusă aceleiaşi deformări, ca şi în Evul Mediu occidental. Sensul adevărat al culturii antice pătrunde în sud-estul Europei împreună cu primele idei ale umanismului Renaşterii.

Antioh Cantemir cunoştea din copilărie limba greacă, în familie toţi vorbeau liber această limbă. Aflându-se în Anglia şi Franţa, diplomatul rus coresponda cu sora sa Maria şi în limba greacă[135]. Totuşi Antioh face cunoştinţă cu operele literaturii şi filosofiei antice preponderent prin intermediul limbii latine, limbă în care au fost scrise principalele opere ale lui Dimitrie Cantemir. Ca urmare a pasiunii poetului pentru Antichitate, consemnăm apariţia în această perioadă a unui şir de traduceri din literatura antică şi a unor lucrări originale după modelul autorilor antici. Acestea sunt traducerile men-

[134] Burckhardt J., *Cultura Renaşterii în Italia*, Bucureşti, 2000, vol. 1, p. 34.

[135] Vezi: Шимко И.И., *Новые данные к биографии кн[язя] А.Д. Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891 (în continuare: Шимко И.И., *Новые данные*).

ţionate mai sus ale *Istoriei* lui Iustin, satirelor şi scrisorilor lui Horaţiu, ale versurilor lui Anacreon; apar, de asemenea, odele şi cântecele originale ale lui Antioh Cantemir *Spre lauda ştiinţelor, Împotriva celor fără de Dumnezeu, Către stihurile mele* ş.a.

În Rusia epocii lui Petru I absolutismul cu idealul său abstract al organizării de stat era incompatibil cu originalitatea culturii populare. Dar, pe de altă parte, acest ideal al organizării de stat necesita consolidarea unităţii naţionale, şi, prin urmare, recunoaşterea drepturilor unei culturi naţionale. Ca urmare a acestor două tendinţe s-a format concepţia care în acelaşi timp glorifica cultura naţională şi mijlocul ei de exprimare – limba – şi totodată o supunea normelor unice (pentru toate naţiunile) ale legilor „raţionale". Antioh Cantemir a demonstrat prin opera sa că cultura rusă este egală altor manifestări superioare de cultură şi are dreptul la existenţă de sine stătătoare. În calitate de etalon el înainta, asemeni predecesorilor din Europa occidentală în secolele XVI–XVII, modelele culturii antice. Sub influenţa acestor tendinţe, Antioh Cantemir printre primii în Rusia renunţă la „dialectul slavono-rosienesc", în care tradusese cronica lui Manasses şi *Simfonia la Psaltire*, şi îşi scrie opera poetică în limbă rusă, pe care o vorbea poporul. Apelul la Antichitate, promovarea operelor scriitorilor antici în calitate de etalon pentru poezia rusă, la fel ca şi folosirea limbii ruse contemporane pentru scrierea satirelor şi traducerilor, în contrast cu stilul greoi slavono-bisericesc al predicilor lui G. Bujinski şi T. Prokopovici, au avut nu numai o semnificaţie filosofică, ci şi una politică. Antioh Cantemir s-a ridicat astfel pe o treaptă nouă, superioară de dezvoltare a culturii ruse din secolul al XVIII-lea. Inovaţia sa în poezia şi proza rusă nu constituia ceva artificial, ci avea o bază profund naţională, reprezenta un rezultat firesc al transformărilor social-politice, ce avusese loc în Rusia în primul sfert al veacului al XVIII-lea.

Tendinţele umaniste din concepţiile filosofice şi literare ale lui Antioh Cantemir în perioada timpurie de creaţie nu se rezumau numai la pasiunea pentru cultura antică şi la intenţia de a urma în poezie modelele antice. Ele şi-au găsit reflectare şi în atitudinea poetului faţă de civilizaţia antică, în general, şi, mitologia şi filosofia antică, în special. Teofan Prokopovici a dăruit tânărului poet tratatul în limba latină despre mitologia şi poezia antică al vestitului umanist italian Lilio Grigorio Giraldi (1479–1552)[136]. Tratatul lui Giraldi despre zeităţile antice era unul dintre cele mai vestite compendii de mitologie clasică şi reprezenta nu numai „...o culme a erudiţiei umaniste, dar şi o carte bazată pe o concepţie avansată. Descoperim în ea germenii criticii istorice obiective a ideilor religioase şi o interpretare raţionalistă a simbolicii plastice şi a ritualurilor"[137]. *Giraldiile* este una dintre cărţile cele mai des citate de Antioh Cantemir în perioada timpurie de creaţie şi ea a exercitat o anumită influenţă asupra atitudinii poetului faţă de mitologia antică.

În scolastica medievală zeii antici erau declaraţi spirite ale răului, întruchipări ale diavolului, se considera că cultul zeilor păgâni este inspirat de însuşi Satana. În crea-

---

[136] Алексеев И.П., *„Пророче рогатый" Феофана Прокоповича*, в кн.: *Из истории русских литературных отношений XVIII–XX веков,* Москва–Ленинград, 1959, с. 17.

[137] *Ibidem*, p. 22–23.

ția lui Antioh Cantemir întâlnim o atitudine loială față de credința în zei. Doar o singură dată el se pronunță critic cu privire la idolatrie. Dintre toate popoarele vechi, în opinia poetului „... egiptenii mai mult decât toți au sporit superstițiile”[138]. Poetul remarcă cu ironie că „...la ei fiecare era liber să se închine zeilor după plac. O confesiune destul de comodă”[139]. Mitologia antică greco-romană este tratată de Antioh Cantemir ca ceva „fabulos”, ireal. „Grecii îl botezară pe Zeus în Jupiter. Zeus, potrivit basmelor păgâne, era căpetenia zeilor, ținând în mâinile sale fulgerul și tunetul.”[140] La fel „Ceres era zeița fructelor și legumelor și de ea depindea, conform basmelor celor vechi, rodnicia și recolta proastă a cerealelor[141]. În Evul Mediu și în epoca Renașterii o largă răspândire avea teoria filosofului antic Evhemeros (sfârșitul sec. al IV-lea–începutul sec. al III-lea î.Hr.), care afirma că zeii eleni nu sunt altceva decât oameni de seamă, eroi, inventatori ai meșteșugurilor și artelor, divinizați ulterior de oameni. Această teorie conținea o explicație rațională a miturilor și, indirect, demonstra inexistența în genere a zeilor. Teologii din Evul Mediu foloseau această teorie în lupta împotriva politeismului, care reprezenta atunci un inamic real al creștinismului. Zeii păgâni, spre deosebire de Dumnezeul creștin, considerau teologii creștini, nu sunt zei adevărați, ci oameni divinizați. Totodată acele virtuți care au servit drept motiv pentru divinizare erau considerate, în epoca medievală, „virtuți vicioase”, întruchipări ale păcatului. Din punctul de vedere al concepției religioase medievale, anticii nu puteau să posede adevăratele virtuți. Umaniștii Renașterii au folosit teoria lui Evhemeros pentru interpretarea realistă a mitologiei antice. Ei porneau de la premisa că virtutea este înrădăcinată în însăși natura omului și de aceea ea putea fi proprie și anticilor. Adept al teoriei lui Evhemeros era Dimitrie Cantemir. Elenii, după părerea lui, au divinizat muritorii pentru „...vrednicile lor fapte și învățături”. Ei „pe oameni din oameni născuți... până într-atâtea i-au suit și i-au cinstit, cât mai pre urmă în loc de dumnăzăi i-au cinstit...”[142].

Antioh Cantemir vorbește cu admirație despre glorioasele fapte ale grecilor și romanilor. Teoria lui Evhemeros poetul putea s-o cunoască prin intermediul tratatului lui Cicero *Despre natura zeilor*, unde aceasta este expusă amănunțit[143]. Poetul amintește o mulțime de exemple de divinizare de către antici a conducătorilor și a eroilor lor: „Acum nu mai există acel obicei de a dedica celor victorioși temple; însă în vechime deseori se întâmpla ca poporului să-i fie permis să-l numească zeu pe oricine ar vrea. În istoria romană pot fi întâlnite multe exemple de acest fel”[144]. Antioh Cantemir interpretează în mod realist orice mituri, inclusiv legendele despre monștri. Himera, despre care se vorbește că „...

[138] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, изд. 2-е, Москва, 1956, с. 513.

[139] *Ibidem*.

[140] *Ibidem*, p. 208

[141] *Ibidem*, p. 520

[142] Cantemir D., *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 88–89.

[143] Antioh Cantemir îl consideră pe Cicero unul dintre cei mai apreciați autori antici.

[144] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 517.

ar fi o oarecare fiară minunată ori un monstru..." în realitate „...este un munte în Libia, pe vârfurile căruia trăiesc lei, la mijloc sunt locuri foarte potrivite pentru păşuni, iar la poale se află o mare mulţime de şerpi, fapt ce a şi constituit cauza apariţiei acestui basm"[145]. În satire întâlnim o interpretare alegorică a acţiunilor zeilor păgâni. Adeseori ei acţionează alături de Dumnezeul creştin şi chiar îl înlocuiesc: „Azi cumpăna-aurită a Temidei/se află în mâinile acelor ce raiul îl deschid,/Şi care adevărul nu vor a-l auzi"[146]. Minerva i-a descoperit lui Teofan Prokopovici „a sale taine, şi toate de pe lume pre larg i-a arătat"[147].

Cu trecerea timpului, atitudinea lui Antioh Cantemir faţă de cultura antică a suportat o anumită evoluţie. În prima redacţie a *Satirei III. Despre felurimea patemilor omeneşti. Către arhiepiscopul Novgorodului* Antioh Cantemir critică teoria lui Epicur: „Epicur, filosoful antic, temelia naturii întregi o rezuma în atomi (ori corpuri atât de mici şi de dure, care nicidecum nu pot să se divizeze în părţi) şi în vacuum; atomii, meliţă el, mişcându-se neîncetat în acest vacuum, prin combinarea lor au produs tot ceea ce vedem noi: cerul, pământul, stelele, soarele ş.a. ..."[148] Acestei teorii gânditorul îi opune teoria mai justă, după părerea lui, a stoicilor. Stoicii opuneau ideii divizibilităţii atomare, propagate de Epicur, teoria despre unitatea lumii, teoriei despre vacuum – teza despre completarea lumii cu corpuri şi pneumă atotpătrunzătoare. „Acestei păreri potrivnice lui Dumnezeu se opuneau mulţi dintre aceiaşi filosofi antici, vorbind că nu există vid şi vacuum în natură, însă tot spaţiul ceresc este umplut cu o oarecare materie fină şi apoasă, care se mişcă şi sileşte să se mişte şi pe celelalte corpuri vizibile, care sunt create de o oarecare fiinţă atotputernică şi perfectă, care poate fi creatorul întregii naturi."[149] Este cunoscut faptul că stoicii opuneau atomismului epicurian teoria despre divinitatea lumii, despre principiul teleologic existent în ea. Critica atomismului putea fi legată la Antioh Cantemir şi de adoptarea ideilor lui Descartes conform cărora în natură domină o substanţă materială unică, una şi aceeaşi materie completează continuitatea universală, excluzând vacuumul. În redacţia definitivă a *Satirei III*, efectuată în a doua perioadă de creaţie, poetul renunţă la expunerea critică a filosofiei atomiste a lui Epicur. Atacurile asupra ateismului şi materialismului dispar şi din alte satire, redactate în această perioadă. Renunţarea lui Antioh Cantemir în această perioadă la critica materialismului şi atomismului permit să admitem, împreună cu alţi cercetători, că studierea profundă a ştiinţelor naturii şi a filosofiei moderne au zdruncinat convingerea fermă de mai înainte în falsitatea învăţăturii despre faptul „că lumea s-a creat de la sine şi tot aşa se mişcă"[150]. În această perioadă gânditorul este pasionat de fizica lui Newton care admite structura atomară a corpurilor.

---

[145] *Ibidem*, p. 515–516.

[146] Cantemir A., *Satire şi alte poetice compuneri*, ed. a II-a, Iaşi, 1858, p. 8.

[147] *Ibidem*, p. 29

[148] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 513.

[149] *Ibidem*.

[150] Гершкович З.И., *Об идейно-художественной эволюции А.Д. Кантемира*, в кн.: *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века*, Москва–Ленинград, 1961, с. 227.

Evoluția concepțiilor lui Antioh Cantemir spre filosofia naturii și morala laică și-a găsit reflectare într-un șir de alte momente. Printre acestea se numără și renunțarea, în redacția definitivă a *Satirei V. Asupra omului*, la teza despre „păcatul originar" drept cauză a naturii rele a omului. Această problemă, în teologia medievală nu era o simplă dispută scolastică. Ea avea o reală semnificație socială. Doctrina teologică consideră că natura umană este rea, coruptă prin păcatul originar și ca urmare a acestui fapt omul nu poate să facă bine, nu se poate „salva pe sine" cu propriile puteri, el are nevoie de ajutorul transcendent al divinității. Mediator între om și divinitate trebuie să fie biserica, în afara căreia, după cum afirmau teologii, nu există „salvare". Teoria umanistă despre natura bună și virtuoasă a omului atenta astfel nu numai la esența doctrinei creștine despre căderea în păcat și izbăvire, legată de concepția teologică despre om în genere, dar și la temeliile ideologice ale dominației bisericești.

Fost elev al Academiei slavo-greco-latine din Moscova, Antioh Cantemir împărtășea, în adolescență, ideile profesorilor săi despre natura rea a omului ce își are cauza în păcatul originar al strămoșilor. Pentru o argumentare mai solidă a acestei teze poetul se referea la un citat din tratatul lui Teofan Prokopovici *Prima învățătură pentru tineri*[151]: „Preasfințitul arhiepiscop de Novgorod în «Introducerea» la cartea sa sub titlul *Prima învățătură pentru tineri*, vorbind despre om, scrie: e greu să nu fie rău acela care rău s-a născut..."[152] Satiricul are însă de gând să demonstreze că omul „...este mai rău decât toate fiarele și mai sălbatic decât orice monstru, pe care mintea ar putea să-l născocească"[153]. Răutatea este o urmare a căderii în păcat a strămoșilor care „...au comis o crimă împotriva poruncii lui Dumnezeu și intrând în păcat au pierdut asemănarea cu Dumnezeu"[154].

În redacția definitivă a *Satirei V*, realizată pe la mijlocul anilor '30, Antioh Cantemir va renunța la concepția sa inițială despre natura rea a omului, la fel ca și la mitul despre căderea în păcat. În locul denumirii generalizatoare *Asupra omului*, *Satira Va* a fost denumită *Asupra relelor moravuri omenești îndeobște*. În această variantă poetul intenționa „...să ia în derâdere patimile omenești demne de râs..."[155], care nu sunt deloc o mărturie a răutății omului prin natura sa, ci sunt urmări ale influenței rele a societății și a proastei educații. În *Satira VII. Despre educație*, scrisă în aceeași perioadă, An-

[151] După cum am remarcat atunci când a apărut această carte (1720), Dimitrie Cantemir într-o lucrare anonimă *Loca obscura in catehizi*, răspândită printre cititori în manuscris, i-a replicat lui Teofan Prokopovici. După părerea lui Dimitrie Cantemir prelatul interpretează greșit dogma despre păcatul originar. El presupune că Dumnezeu i-a condamnat pe oameni la suferință și moarte temporară și veșnică numai pentru păcatul strămoșilor – Adam și Eva. Însă, după părerea lui Dimitrie Cantemir, sensul acestui episod e altul. Natura umană s-a dovedit a fi rea, primii oameni au demonstrat amoralitatea lor naturală și de la ei calitățile rele prin continuitate trec din generație în generație la urmași. Nu pentru păcatul strămoșilor, dar pentru propriile neajunsuri și apucăturile rele sunt sortiți oamenii la moarte și chin. Antioh Cantemir cunoștea această dispută, însă niciodată nu i-a dezvăluit lui Teofan Prokopovici numele oponentului său anonim. (Vezi: Западов А.Д., *Поэты XVIII века*, Москва, 1984, с. 34–35).

[152] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 519.

[153] *Ibidem*, p. 515.

[154] *Ibidem*, p. 521.

[155] *Ibidem*, p. 138.

tioh Cantemir afirmă că „...principala cauză a faptelor noastre rele şi bune constă în educaţie”[156]. În spiritul moralei umaniste gânditorul proclamă bunătatea drept una din calităţile principale ale naturii umane.

O problemă importantă, în jurul căreia, începând cu Antichitatea, aveau loc discuţii fără de sfârşit, era problema corelaţiei dintre suflet şi corp. Teofil Corydaleu, în comentariile la opera Stagiritului *Despre suflet* expunând teoria aristotelică remarca că, conform acestei doctrine, sufletul este „entelehia”, forma strâns legată cu corpul. Chiar şi partea superioară a sufletului – sufletul raţional sau intelectul – nu poate exista în afară de corp şi extensiune. Corydaleu împărtăşea astfel teza aristotelică, reabilitată de umanişti, despre legătura indisolubilă dintre suflet şi corp în om. Antioh Cantemir în operele sale de tinereţe se pronunţa împotriva acelora care consideră că „... sufletul este una şi aceeaşi cu corpul”[157]. A susţine că „sufletul... are trup ori că spiritul constă din suflet şi corp...” înseamnă, după părerea poetului, să presupui „...cel mai imposibil lucru...”[158].

La prima vedere s-ar părea că autorul satirelor se află în întregime pe poziţiile teologiei, care neagă legătura directă dintre suflet şi corp în om. Însă tratarea corelaţiei dintre suflet şi corp în om la Antioh Cantemir diferă întrucâtva de doctrina scolastică oficială. Poetul înclină spre înţelegerea acestei probleme în spiritul tezelor umaniste ale lui Erasm din Rotterdam. Sufletul omului, conform lui Antioh Cantemir, este imaterial, el este implicat în spiritul divin şi se manifestă în rolul de purtător al raţiunii umane, care tinde spre bine. Concepţia dualistă, conform căreia corpul material în om este un principiu al răului, iar „sufletul raţional” sau raţiunea este un principiu al binelui ca ceva terestru şi ceresc în om, nu se află, cum s-ar părea la prima vedere, în deplină concordanţă cu doctrina scolastică medievală. Ea este mai mult de natură platonică şi este proprie stoicismului târziu, ce se afla sub influenţa platonismului[159]. Conform tezelor teologice, răul îşi are sursa atât în trup, cât şi în suflet, inclusiv în raţiune, care a fost „coruptă” sau „slăbită” de păcatul originar. Umaniştii şi raţionaliştii, care le-au urmat, opuneau revelaţiei şi autorităţii dogmelor forţa gândirii raţionale, „lumina naturală” a gândului. Din infimul „rob al lui Dumnezeu” care purta pecetea păcatului originar, cum era prezentat omul în concepţia teologică oficială, umaniştii şi raţionaliştii în operele lor situează omul în centrul Universului. Filosofia raţionalistă este pătrunsă de convingerea în forţa nemărginită a raţiunii umane. „Nu trebuie să stabilim raţiunii umane niciun fel de limite”[160], scria René Descartes.

Antioh Cantemir, adept convins al raţiunii suverane, dedică acesteia un imn prin *Odăa. Către împărăteasa Anna în ziua ei de naştere*. Sensul vieţii omului constă în ra-

---

156 *Ibidem*, p. 98.

157 *Ibidem*, p. 405.

158 *Ibidem*, p. 521.

159 Pineau I.B., *Erasme. Sa pensée religieuse*, Paris, 1923, p. 154.

160 Descartes R., *Discurs despre metoda de a conduce bine raţiunea şi a căuta adevărul în ştiinţe*, în *Descartes şi spiritul ştiinţific modern,* Bucureşti, 1990, p. 113.

ţiunea atotputernică, căreia nu-i pot fi fixate limite. Ea „...natura întreagă o cercetează...", pătrunde în adâncurile Universului şi „din beznă până în cer ridică adevărul"[161]. Omul prin raţiune pătrunde în tainele naturii şi o domină: „Preste oceanuri aflăm lumi ascunse,/ Planetele toate pe ceruri ochim,/ Mişcarea lor, cursul, de noi sunt pătrunse/ Şi-a soarelui raze în flori împărţim./ Făptura întreagă simte ne-ncetat,/ A duhului nostru efect minunat"[162]. De rând cu afirmaţia că divinitatea „... cârmuieşte făptura plăsmuită cu însăşi mâna sa"[163], întâlnim în creaţia poetului şi tendinţa de a atribui, în spirit cartezian, astfel de acţiuni raţiunii umane. Raţiunea conduce acţiunile omului, tot ea este şi principala forţă motrice a vieţii sociale: „Popoarele conduce aceeaşi Raţiune..."[164]

În perioada timpurie de creaţie, tânărul Cantemir manifesta interes pentru unele probleme legate de esenţa divinităţii şi critica antropomorfismului. Antioh blamează ignoranţa care „...duce la cele mai rele păreri despre divinitate, cum ar fi, de exemplu, încercarea de a atribui lui Dumnezeu plăceri şi patimi umane"[165]. În Rusia din prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu era de ajuns a opune diferitor superstiţii doar „obişnuita pietate". De aceea Antioh Cantemir foloseşte împotriva superstiţiilor o armă mai redutabilă – propagarea realizărilor ştiinţei, care, după părerea lui, sunt în stare să consolideze credinţa prin dezrădăcinarea şi înlăturarea diferitor erezii. Gânditorul opune falsei religiozităţi credinţa deistă în creatorul raţional al lumii la care omul ajunge numai prin cunoaşterea însuşirilor lucrurilor din realitate. După părerea sa, „...cu cât omul cunoaşte mai bine măreţia şi rânduiala hotărâtă creaturii, ceea ce este mai lesne de aflat din cărţi, cu atât mai firesc îi pare a-l cinsti pe creator"[166]. Numai asociindu-se cu ştiinţa, consideră Antioh Cantemir, religia poate înlătura schismele şi ereziile, care în cea mai mare parte apar în cercurile ignorante ale societăţii.

Recunoscând necesitatea cultului religios, gânditorul se pronunţă totodată împotriva închinării făţarnice în faţa lui Dumnezeu. Rugăciunile şi prinoasele sunt de laudă, dar prefăcătoria în rugăciuni şi prinoase este faptă mârşavă: „Dumnezeu, în slujba ce i se închină, cere inimă curată"[167]. Nu există aproape nicio satiră a poetului, în care el n-ar lua în derâdere viciile feţelor bisericeşti. În *Satira IX. Asupra stării lumii acesteia. Către soare* Antioh Cantemir constată: „De mirare lucru este cum Rusia fu năpăstuită să aibă păstori bisericeşti aplecaţi mai mult spre beţie şi superstiţii, decât spre povaţă şi spre răsplătirea celui virtuos"[168]. Slujitorii bisericii „...fiind lipsiţi de orice ştiinţă,

[161] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 466.
[162] Cantemir A., *Satire şi alte poetice compuneri*, ed. a II-a, Iaşi, 1858, p. 122.
[163] *Ibidem*, p. 113.
[164] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 211.
[165] *Ibidem*, p. 63.
[166] *Ibidem*.
[167] *Ibidem*, p. 94.
[168] *Ibidem*, p. 88.

orice părere necunoscută lor o consideră drept hulă a lui Dumnezeu”[169]. În notele la *Satira a IV-a* Cantemir menționează că adepții credinței de rit vechi „preferă tot ce-i mai neghiob”[170].

În una din ultimele scrisori din Paris, adresată surorii sale Maria, diplomatul răspundea rugăminții acesteia de a-i permite să plece la mănăstire, în felul următor: „Vă rog cu stăruință, ca niciodată să nu-mi mai amintiți de mănăstire şi de călugărirea Dumneavoastră. Eu simt scârbă față de călugări şi nu voi suferi niciodată ca Dumneavoastră să intrați într-un rang atât de mârşav, iar dacă veți face-o fără voia mea, atunci în veci n-am să vă mai văd”[171]. Toleranța religioasă a lui Antioh Cantemir a fost de repetate ori menționată de biografii săi. Gânditorul îl condamnă pe servitorul cultului care propovăduieşte ură față de oamenii de credință neortodoxă. Mai drept ar fi, consideră poetul, „...dacă ar învăța cum să te fereşti de credința busurmană”, el însă propovăduieşte să nu-i iubim îndeobşte pe oamenii de altă credință, în timp ce „datoria cea mai de seamă a oricărui slujitor al bisericii este să sădească, potrivit legii Domnului, în toate inimile iubirea de frate, propovăduind dragostea între oameni...”[172]. Antioh Cantemir se pronunță împotriva idolatriei şi superstițiilor. Oamenii, cioplind din piatră o statuie, se roagă, se tem de ea, aşteaptă de la ea ajutor, deşi ştiu că „este moartă, nesimțitoare”[173]. Poetul vorbeşte cu dezaprobare despre cartea mitropolitului Stefan Iavorski *Piatra credinței*, care conține „...diferite argumente din *Sfânta scriptură* şi din cărțile părinților bisericii pentru a-i convinge pe dreptcredincioşi în dogmele credinței”[174]. Acest tratat teologic, scrie Antioh Cantemir, se află în mare cinste la preoți, care îl consideră „...atât de important, încât socot că nimic mai bun nu poate fi scris pentru folosul sufletului”[175]. Poetul preferă însă nu această carte, ci satira, pentru că ea „…este asemănătoare cu oricare operă moralizatoare”[176].

În creația lui Antioh Cantemir se manifestă tendința de a apropia divinitatea de natură în spiritul umanismului renascentist. Dumnezeu, în satirele poetului, devine un sinonim al cuvântului „natura”, mai mult ca atât, naturii adeseori îi sunt atribuite acțiuni care de obicei se atribuie doar divinității. Dumnezeu, afirmă Antioh Cantemir, în *Cântecul I. Împotriva celor fără de Dumnezeu*, a creat atât lumea, cât şi pe om: „El este creatorul a orice vietate,/ Jivina ce trăieşte în ape, pe pământ,/ Şi pasărea ce-n aer cu aripa străbate;/ Tot ce visează-n lume a lui făptură sunt./ Apoi ca un puternic şi milostiv părinte/ Pre om cu însăşi mâna-i din lut a plăsmuit,/ L-au dăruit cu semnu-i, l-au înzestrat

[169] *Ibidem*, p. 521

[170] *Ibidem*, p. 514

[171] Шимко И.И., *Новые данные*, с. 49.

[172] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 188.

[173] *Ibidem*, p. 404.

[174] *Ibidem*, p. 504.

[175] *Ibidem*.

[176] *Ibidem*, p. 442.

cu minte/ Cu dânsa dintre alte făpturi l-au osebit”[177]. În același timp în *Satira III. Despre felurimea patemilor omenești* poetul îl întreabă pe Teofan Prokopovici: „O, Teofan! Tu care pricepi și înțelegi/ Oricâte-o minte-ntreagă a le cuprinde poate!/ Răspunde-mi, când natura a înzestrat pre oameni/ Cu trup și judecată, tot ea le-a împărțit/ Și patimile care îi țin în jugul lor,/ Sau răului acestui un alt izvor se află?”[178] În comentariile la traducerea *Conversațiilor despre pluralitatea lumilor* a lui B. Fontenelle gânditorul dă următoarea definiție naturii: „natura”, ori „firea” înseamnă „...începutul tuturor lucrurilor existente, prin forța ei apar, se păstrează și se produc toate acțiunile celor însuflețite și neînsuflețite”[179].

O expunere concisă și o chintesență a concepțiilor lui Antioh Cantemir despre lume din prima perioadă de creație o constituie *Cântecul I. Împotriva celor fără de Dumnezeu*. După cum recunoaște însuși autorul, în acest cântec „...se arată că Dumnezeu există prin creația lui”[180]. Astfel de opere n-au constituit o excepție în Rusia din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aproximativ în aceeași perioadă apărea și tratatul lui Theofan Prokopovici *Reflecții despre necredință* care conținea, asemeni *Cântecului I* al lui Antioh Cantemir, argumentul fizico-teleologic al existenței lui Dumnezeu. Să ne amintim că aceeași tematică a avut-o și opera de tinerețe a lui Dimitrie Cantemir *Imaginea de nedescris a științei sacre*, pe care Antioh putea s-o cunoască, având la dispoziția sa manuscrisele tatălui său. Dumnezeu, în concepția lui Antioh Cantemir, a creat atât Universul, cât și omul. Universul nu este altceva decât o originală mașină, părțile componente ale căreia sunt „...soarele, planetele, stelele”[181]. Creat de Dumnezeu, Universul capătă de la el și prima mișcare, însă în continuare se dezvoltă independent, asemeni mecanismului ceasornicului, care „dacă întorci arcul sau firul răsucit, pentru o vreme se mișcă singur...”[182]. În acest caz atestăm prezența tezei deiste despre neamestecul divinității în viața naturii, despre evoluția și mișcarea ei independent de voința creatorului.

Asemănarea lumii cu un mecanism constituie, fără îndoială, rezultatul influenței concepțiilor mecaniciste despre lume, care începuse să pătrundă în Rusia în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. O altă sursă a deismului lui Antioh Cantemir ar fi neoaristotelismul grec sau nemijlocit filosofia epocii Renașterii. În operele lui Theofile Corydaleu divinitatea, în calitate de cauză finală, nu se amestecă în fenomenele naturii. Ea este o ființă desăvârșită care prin prezența sa asigură ordinea în Univers, fiindcă constituie scopul final spre care tind toate ființele. În spiritul aristotelismului, Corydaleu considera divinitatea „primul motor” nemișcat, sursă a mișcării ca principiu fizic, însă nu me-

[177] Cantemir A., *Satire și alte poetice compuneri*, ed. a II-a, Iași, 1858, p. 114.

[178] *Ibidem*, p. 29.

[179] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, с. 403.

[180] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 203.

[181] *Ibidem*.

[182] *Ibidem*.

tafizic, transcendent, cum era reprezentată în scolastica medievală[183]. În *Cântul I* Antioh Cantemir prezintă cititorului tabloul general al lumii, întemeindu-se pe cele mai noi date ale ştiinţei timpului său. La baza concepţiei sale despre structura Universului se află heliocentrismul: „Acum părerea astronomilor iscusiţi este că nu Soarele, ci Pământul nostru se învârteşte în jurul Soarelui"[184]. În notele şi comentariile la *Satira I. Asupra hulitorilor învăţăturii*, în prima ei redacţie, scriitorul prezintă o expunere desfăşurată a concepţiilor asupra structurii Universului, care aveau răspândire în perioada aceea în Rusia. Acestea sunt sistemele lui Ptolemeu, Copernic şi ale lui „Tihon Brahei" (Tycho de Brahe). Ultima concepţie este o îmbinare a primelor două, „...fiindcă el este de acord cu Ptolemeu, că Pământul stă pe loc şi Soarele se învârte în jurul lui, însă împreună cu Copernic recunoaşte mişcarea celorlalte planete în jurul Soarelui"[185]. În comentariul citat mai sus gânditorul îşi expunea încă neclar propria atitudine faţă de „părerile" astronomilor. Ea se manifestă însă destul de clar în *Cântul I. Împotriva celor fără de Dumnezeu*, în care poetul susţine cu fermitate heliocentrismul. Cu *Cântul I* se încheie perioada timpurie în creaţia şi evoluţia concepţiilor filosofice ale lui Antioh Cantemir. Activitatea pe parcursul unui deceniu, de la traducerea cărţii lui B. Fontenelle *Conversaţii despre pluralitatea lumilor* (1730) şi până la editarea cărţii, în 1740, asupra comentariilor la această traducere şi asupra noii redacţii a satirelor constituie o perioadă nouă, mai matură, în evoluţia concepţiilor filosofice, politice şi literare ale poetului.

Aceluiaşi scop de propagare a „luminii" se înscrie şi traducerea realizată de Antioh Cantemir în 1730, a cărţii scriitorului şi filosofului francez Bernard le Bovier de Fontenelle (1657–1757) *Entretiens sur la pluralité des mondes (1686).* Antioh Cantemir s-a oprit asupra acestei lucrări, în care se expuneau bazele concepţiei heliocentriste despre lume, considerând binevenită răspândirea în Rusia din acea perioadă a cunoştinţelor moderne despre cosmos şi Univers. Fontenelle relua în cartea sa unele idei ale umanismului renascentist aşa cum în epoca Renaşterii ideea despre infinitatea naturii era exprimată prin ipoteza despre pluralitatea lumilor. La începutul cărţii, Antioh Cantemir prezintă cititorilor studiul şi pe autorul acestuia. Alegerea acestei cărţi este semnificativă pentru aprecierea orizontului larg al intereselor ştiinţifice şi filosofice ale gânditorului. Antioh Cantemir probabil face cunoştinţă cu tratatul lui Fontenelle, în anul 1728. Acest lucru este probat de o notă autografă într-un calendar al aceluiaşi an. Către sfârşitul anului 1730, poetul termină traducerea acestei lucrări, însă împrejurările au fost de aşa natură, încât ea va apare de sub tipar un deceniu mai târziu – în anul 1740[186]. Cartea lui B. Fontenelle, în concepţia lui Antioh Cantemir, reprezintă un manifest al filosofiei moderne, expusă pe înţelesul tuturor. Cartea lui B. Fontenelle *Conversaţii despre plura-*

[183] Tsourkas C., *Les debuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'eouvre de Theophile Corydalée (1563–1646)*, Bucarest, 1948, p. 60 (în continuare : Tsourkas C., *Les debuts de l'enseignement*).

[184] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 203.

[185] *Ibidem*, p. 64.

[186] Фонтенель Б., *Разговоры о множестве миров*, СПб, 1740.

litatea lumilor, prezintă într-o manieră „lesne de înțeles" o discuție vioaie, timp de șase seri, dintre un savant și o doamnă despre faptul că Pământul se rotește în jurul axei sale și a Soarelui (I), despre satelitul Pământului – Luna (II), despre planetele Venus, Mercuriu, Jupiter, Marte și Saturn (III), despre aceea că stelele îndepărtate nu sunt altceva decât niște sori cu propriile lor planete (IV), despre ipoteza cosmologică a lui René Descartes (V), despre noile descoperiri în științele despre Cer (VI). În comentariile la traducerea *Conversațiilor despre pluralitatea lumilor,* Antioh Cantemir se străduie peste tot să sublinieze prioritatea heliocentrismului în comparație cu sistemele cosmologice ale lui Ptolemeu și Tycho de Brahe. Cea mai veridică „părere despre sistemul lumii" este teoria lui Copernic, prin care acela „...a demonstrat netemeinicia" sistemului lui Ptolemeu[187]. Acest sistem „...l-a argumentat temeinic" Galilei, care „pentru aceasta mult a suferit din partea inchiziției din Roma..."[188]. În *Conversațiile despre pluralitatea lumilo*r este expusă acea filosofie, care „...a devenit deja mecanicistă...", adică filosofia care afirma că „...toată lumea așa este în măreția sa, precum este ceasul în micimea sa, și totul în ea se face printr-o mișcare oarecare prestabilită, ce depinde de constituirea regulată a părților ei"[189]. Gândirea filosofică a lui Fontenelle avea afinități cu varianta materialistă a cartezianismului. Aceeași afinitate cu curentul materialist în filosofia cartezian ă este menționată de istoricii filosofiei ruse în comentariile lui Antioh Cantemir la cartea *Conversații despre pluralitatea lumilor*[190]. Adnotările amănunțite însoțesc traducerea încă de la prima pagină, traducătorul urmărind să facă lucrarea lui Fontenelle cât mai accesibilă cititorului rus. Drept punct de pornire în explicarea genezei Universului servește pentru Antioh Cantemir teoria despre „vârtejuri" (*tourbillon*) a lui Descartes, expusă de către discipolul acestuia Pierre Regis. Dumnezeu a creat mai întâi substanța, „materia primă", pe care a divizat-o în particule impenetrabile infinite. Această substanță nevăzută a umplut prin extensiune întreg Universul. Vidul nu există. Fiecărei particule Dumnezeu i-a comunicat o anumită mișcare. Mișcându-se în spațiu, particulele se rotesc în jurul anumitor centre, creând așa-numitele „vârtejuri". Aceste vârtejuri au și devenit baza apariției planetelor, aerului, apei etc.[191] Dacă pretutindeni – pe pământ și în cer – există una și aceeași materie, atunci nu este exclusă probabilitatea existenței pluralității lumilor. Astfel de presupunere contrazicea concepțiile teologice oficiale. Antioh Cantemir nu respinge părerea lui Fontenelle despre posibilitatea existenței pluralității lumilor, însă, înțelegând pericolul unor astfel de raționamente, în comentariile sale la traducere explică că „...dacă pe Lună ar fi oameni, atunci *Sfânta scriptură*, după care tot neamul omenesc provine de la Adam, n-ar fi dreaptă"[192]. În Rusia ideea

[187] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, с. 409.

[188] *Ibidem*, p. 422.

[189] Фонтенель Б., *Разговоры о множестве миров*, с. 14–15.

[190] Галактионов А.А., Никандров П.Ф., *Русская философия XI–XIX веков*, Ленинград, 1970, с. 85; *История философии в СССР*, том I, с. 297.

[191] Фонтенель Б., *Разговоры о множестве миров*, с. VII.

[192] *Ibidem*, p. XIII.

despre nemărginirea Universului s-a înrădăcinat abia în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea şi-a găsit o expresie clară în creaţia lui Mihail Lomonosov. Pătrunderea acestei idei şi difuzarea ei în Rusia este legată însă nemijlocit de traducerea cărţii lui B. Fontenelle *Convorbiri despre pluralitatea lumilor*, realizată de Antioh Cantemir. În comentariile la traducerea cărţii lui Fontenelle, Antioh Cantemir dezvăluie cititorului rus conţinutul principalelor noţiuni filosofice, folosind în scopul acesta datele noi ale ştiinţei secolului al XVIII-lea (cartea lui B. Fontenelle a fost scrisă în anul 1686). Analizând noţiunea de materie, gânditorul înaintează pe primul plan definiţia ei ca substanţă. Materia, după Cantemir, „...înseamnă faptul, din ce este compus un lucru oarecare (substanţă); ...aceea, despre ce se vorbeşte ori se judecă (chestiune); faptul, pentru ce se face ceva, ori ce dă motiv unui oarecare lucru (cauză)”[193]. La o anumită etapă de dezvoltare a filosofiei noţiunea de „substanţă” reprezenta unul din echivalentele materiei. O astfel de definiţie a materiei este legată totodată şi de conceperea ei ca substrat unic al corpurilor naturale. Această definiţie constituia şi o reluare a concepţiilor filosofilor antici asupra naturii şi era proprie multor gânditori din epoca Renaşterii, care ajunseseră la concluzia despre omogenitatea fizică a materiei în Univers. O concepţie asemănătoare despre materie întâlnim şi în cursurile de filosofie, predate de profesorii academiilor slavo-greco-latine din Moscova şi Kiev în prima jumătate a secolului al XVIII-lea[194]. În secolele XVI–XVII odată cu apariţia ştiinţelor naturii bazate pe experiment se manifestă tendinţa de a modifica noţiunea despre materia infinită abstractă, moştenită de la Aristotel. Această tendinţă s-a manifestat în două direcţii: în încercarea de a identifica materia cu calităţile receptate de simţuri – cald, neted, rece etc. şi în încercarea de a reduce materia la proprietăţile ei iniţiale invariabile ca de exemplu, întinderea, greutatea ş.a. Conform lui Descartes materia „...este substanţa, extinsă în lungime, lăţime, adâncime”[195]. Antioh Cantemir de asemenea vede proprietăţile materiei în întinderea măsurată geometric, percepută cu ajutorul raţiunii. Pentru el materia reprezintă „...lăţimea, lungimea şi adâncimea lumii acesteia”[196].

În cea de a doua perioadă de creaţie interesul gânditorului rus pentru problemele de teologie se reduce considerabil. El îşi concentrează atenţia asupra problemelor ştiinţei, asupra studierii legilor fireşti ale naturii. Continuând să se pronunţe cu profund respect despre cărţile „vechilor greci şi latini”, el acordă însă prioritate autorilor contemporani, pe care „...nu mai puţin decât pe cei vechi îi stimează, recunoscând că în chestiuni filosofice şi matematice de la ei mai multe se poate de învăţat”[197]. Filosofia nu poate să existe fără ştiinţă, ea însăşi fiind una dintre cele mai importante ştiinţe. Încă în Antichitate, menţionează Antioh Cantemir, filosofia era strâns legată de ştiinţă, activitatea ştiinţifi-

---

193 *Ibidem*, p. X.

194 Ничик В.М., *Феофан Прокопович*, Москва, 1977, с. 58.

195 Декарт Р., *Избранные произведения*, Москва, 1950, с. 440.

196 Фонтенель Б., *Разговоры о множестве миров*, с. VII.

197 Кантемир А,. *Собрание стихотворений*, с. 155.

că era ceva obişnuit în viaţa filosofilor din Antichitate. Seneca, de exemplu, „...din fragedă tinereţe s-a interesat de ştiinţă şi a prosperat în ea”[198], iar Platon „…a fost principalul elev al lui Socrate în ştiinţele filosoficeşti, după moartea căruia s-a mutat în Megara şi acolo a învăţat matematica” [199]. Şi mai important a devenit rolul ştiinţei în epoca modernă, când ea s-a transformat în una din bazele principale ale filosofiei. Numai cunoaşterea temeinică a ştiinţelor „din categoria superioară”, consideră Antioh Cantemir, permite studierea profundă a structurii universului şi stabilirea cauzei apariţiei şi dispariţiei fenomenelor naturii şi ale vieţii sociale. Anume de aceste motive intenţia lui Voltaire, care nu era matematician, de a scrie o carte despre filosofia lui Newton provoacă observaţia ironică a lui Antioh Cantemir. Antioh Cantemir face cunoştinţă cu teoria lui Newton încă în anii de studii la Academia de Ştiinţe din Petersburg, unde i-a fost predată „cu exactitate” de Gh.-B. Bülfinger, „profesor de fizică experimentală şi teoretică”. Filosofia, consideră Antioh Cantemir, se preocupă în cea mai mare parte de studierea fenomenelor naturale, deşi conţine şi un compartiment special, dedicat esenţelor transcendente. Filosofia este „...cunoaşterea temeinică şi clară a lucrurilor naturale şi supranaturale, care (cunoaştere) se capătă prin judecarea şi studierea sârguitoare a acestor lucruri”.[200] Părţile componente ale filosofiei sunt logica, „ifica” (etica), adică învăţătura despre morală, fizica şi metafizica. Logica „...învaţă a judeca drept despre lucruri şi a demonstra altuia adevărurile cunoscute”, iar etica „...învaţă moravurile bune..., prin care poţi să câştigi virtutea şi să te fereşti de moravurile rele”[201]. În definiţia obiectului filosofiei, Antioh Cantemir acordă prioritate „chestiunilor” naturale. De aceea fizica, care „... învaţă a cunoaşte cauza şi circumstanţele tuturor acţiunilor şi lucrurilor...”[202], precede metafizicii, care reflectă despre „existenţă în genere şi despre însuşirile sufletului şi ale spiritelor”[203]. Delimitarea consecventă şi conştientă a fizicii de metafizică de rând cu interesul şi atenţia acordată permanent ştiinţelor naturii l-au adus pe Antioh Cantemir la separarea filosofiei de teologie conform principiului adevărului dublu. Cercetătorii întrevăd în susţinerea teoriei adevărului dublu, „...în apărarea independenţei ştiinţei şi în ideea neamestecului religiei în ştiinţă şi a ştiinţei în religie...”[204] trăsătura caracteristică a deismului lui Antioh Cantemir.

Faptul înaintării fenomenelor naturale în calitate de obiect de cercetare al filosofiei şi fizicii avea prin sine însuşi un caracter progresist şi contrazicea tezele scolasticii oficiale, conform cărora lucrurile materiale, fiind în permanentă schimbare, nu pot deveni obiect de cercetare al ştiinţei. Fizica şi filosofia, conform definiţiei scolastice, studia-

[198] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том 1, с. 197.

[199] *Ibidem*, p. 202.

[200] Фонтенель Б., *Разговоры о множестве миров*, с. III.

[201] *Ibidem*.

[202] *Ibidem*.

[203] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 63.

[204] Петров Л.А., *Философские взгляды Антиоха Кантемира* // Ученые записки Красноярского педагогического института, том 12, 1958, с. 97.

ză esenţele invariabile, şi nu obiectele reale, cărora le este proprie o imanentă mişcare. Umaniştii Renaşterii opuneau acestei noţiuni teza conform căreia obiectul fizicii trebuie să devină corpurile fizice (*corpus physicum*)[205]. Definiţia conform căreia corpurile fizice trebuie să devină obiect de studiere al fizicii nu se întâlneşte la Aristotel, însă ea este atestată în comentariile lui Corydaleu la *Fizica* Stagiritului[206]. „Filosofia fizică" studiază corpurile materiale şi nu oarecare substanţe nemateriale. Aproximativ aceeaşi definiţie dădea „filosofiei fizice" şi Dimitrie Cantemir în romanul său *Istoria ieroglifică*: „Căci toată filosofia fizicească asupra trupului firesc şi în ştiinţa lucrurilor fiinţăşti să sprijineşte"[207]. Antioh Cantemir în comentariile la *Satira I. Către mintea sa* prezintă următoarea definiţie a fizicii: „Fizica sau ştiinţa despre natură, cercetează structura lumii şi cauza apariţiei tuturor lucrurilor în lume"[208]. Astfel, în fizică, cunoaşterea are de a face cu corpul fizic concret. În cea de a doua perioadă de creaţie, legată de activitatea de elaborare a notelor şi comentariilor la *Conversaţii despre pluralitatea lumilor* şi efectuarea noii redacţii a satirelor, concepţiile lui Antioh Cantemir cu referire la natură, om şi societate suportă o anumită evoluţie. Continuând să rămână deist, recunoscând divinitatea în calitate de creator al lumii, gânditorul în această perioadă se îndepărtează tot mai mult de problema privind esenţa divinităţii, concentrându-şi atenţia asupra studierii legităţilor fireşti ale naturii. În redacţia definitivă a satirelor, poetul, după părerea cercetătorilor creaţiei sale, promovează „... mai categoric şi mai clar linia de demarcare dintre ştiinţă şi revelaţie"[209]. În această perioadă el manifestă un interes mai pronunţat pentru ideile senzualismului lui Locke şi fizicii lui Newton.

Într-un şir de probleme ce ţin de teoria cunoaşterii Antioh Cantemir se situează pe poziţiile senzualismului. Acest lucru a fost menţionat adeseori. Gânditorul cunoştea la sigur empirismul lui John Locke, încă Christian Gross îi recomanda pentru studiul logicii *Eseul despre intelectul omenesc* al lui Locke. Însă, în afară de senzualismul lui Locke, drept bază pentru gnoseologia lui Antioh Cantemir putea servi, mai ales în perioada timpurie de creaţie, umanismul renascentist. Senzualismul îşi are rădăcinile în filosofia lui Aristotel, însă la filosoful din Grecia antică el n-a căpătat o definitivare clară, fiind cunoscută contradicţia dintre senzualism şi raţionalism în gnoseologia sa[210]. Pentru prima dată principiul conform căruia orice cunoaştere se întemeiază pe datele simţurilor a fost înaintat de umaniştii italieni din epoca Renaşterii[211]. De la ei l-au preluat adepţii neoaristotelismului din secolul al XVII-lea[212]. Dimitrie Cantemir, care cunoş-

---

[205] Mabilleau L., *Etude historique sur la philosophie de la Renaissance en Italie. Cesare Cremonini*, Paris, 1881, p. 135 (în continuare: Mabilleau L., *Etude historique*).

[206] Tsourkas C., *Les debuts de l'enseignement*, p. 246.

[207] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, Chişinău, 1973, p. 72.

[208] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 63.

[209] Гершкович З.И., *Об идейно-художественной эволюции А.Д. Кантемира*, с. 232.

[210] Асмус В.Ф., *Античная философия*, Москва, 1976, с. 310.

[211] Mabilleau L., *Etude historique*, p. 133.

[212] Tsourkas C., *Les debuts de l'enseignement*, p. 246.

tea bine operele reprezentanților neoaristotelismului, declara că: „...toată cunoștința și toată știința din înainte mărgătoarea simțire purcede”[213]. O deosebită importanță acorda senzației ca etapă necesară a cunoașterii Teofan Prokopovici. Cercetătorii văd în aceasta o afinitate a concepțiilor gânditorului rus cu teoria cunoașterii împărtășită de gânditorii epocii Renașterii care restabileau „...unele tendințe materialiste ale empirismului și senzualismului aristotelic”[214]. Format în mediul unde erau bine cunoscute operele umaniștilor italieni și ale neoaristotelicilor greci, cunoscând operele principale ale tatălui său, Dimitrie Cantemir, fiind în relații apropiate cu Teofan Prokopovici, Antioh Cantemir putea să însușească unele idei ale senzualismului înainte de a cunoaște tratatul lui Locke *Eseu despre intelectul omenesc*. În comentariile la traducerea *Conversațiilor despre pluralitatea lumilor* gânditorul rus pune la baza formării „ideei” senzația. „Ideea” este o noțiune secundară, în corespundere cu obiectul exterior ea este o reprezentare a acestuia în creierul omului; ideea apare din senzațiile care reflectă diferite calități ale obiectului. O astfel de tratare a căii de formare a noțiunilor contrazicea teza raționalistă conform căreia rațiunea este unica sursă a cunoașterii. Afirmând că modul superior al activității de cunoaștere a omului îl constituie cunoașterea intelectuală, raționaliștii subapreciau rolul experienței senzoriale ca sursă de cunoaștere și criteriu al adevărului. Antioh Cantemir, care împărtășea un șir de teze raționaliste, nu era de acord cu modul de tratare de raționaliști a cunoașterii senzoriale. Cunoașterea umană, consideră gânditorul, își are începutul în experiența senzorială, în „încercare”. „Încercarea” este sprijinul intelectului. Numai prin „încercare” noi dobândim cunoștințele; prin încercare învățăm să judecăm despre lucruri și urmările lor, să alegem pe cele bune și să ne ferim de cele rele, în aceasta și constă intelectul... Observarea goală a diferitor fenomene nu poate să ne facă învățați; trebuie să observăm, care este cauza și efectul ei, pentru a judeca temeinic despre starea și urmările ei[215]. Această atitudine față de procesul de cunoaștere îl apropie pe Antioh Cantemir nu numai de empirismul englez, dar și de iluminismul francez care opunea tezei cartezianiste despre cunoașterea cu preponderență a lumii prin rațiunea omului inteligent care a căpătat intelectul său de la forța supremă transcendentală, teza conform căreia omul cunoaște natura prin organele de simț cu care însăși natura l-a înzestrat.

Traducerea *Conversațiilor despre pluralitatea lumilor*, la fel ca și notele și comentariile la satire și la alte opere ale lui Antioh Cantemir au jucat un rol însemnat în formarea terminologiei filosofice și științifice ruse. Prin activitatea sa de scriitor și traducător Antioh Cantemir a rezolvat o sarcină de luminare extrem de dificilă. În condițiile unei lipse aproape complete în Rusia a limbii literare științifice, poetul trebuia să explice cititorului rus, care nu știa nici măcar ce înseamnă cuvântul „filosofie”, principalele noțiuni ale științei și filosofiei moderne. Începând notele sale la traducerea trata-

[213] Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, p. 239.

[214] Ничик В.М., *Феофан Прокопович*, с. 92.

[215] Кантемир А., *Собрание стихотворений*, с. 165.

tului lui Fontenelle cu explicarea cuvântului „filosofie", Antioh Cantemir a introdus un şir de cuvinte, care s-au păstrat până astăzi în lexicul filosofic rusesc. Astfel sunt, de exemplu, cuvintele «понятие» (idee, noţiune), «начало» (principiu, în locul cuvântului folosit mai înainte — „element"), «средоточие» (centru), «нравственность» (morală), «естество» (natură) ş.a[216]. În comentariile la traducerea cărţii lui B. Fontenelle *Conversaţii despre pluralitatea lumilor* sunt definite cuvinte şi noţiuni, care se referă la cele mai diferite domenii ale cunoaşterii şi ştiinţei, cum ar fi, de exemplu, termenii „filosofie", „metafizică" „logică", „fizică", „morală" „etică" (нравоучение); astfel de categorii filosofice ca „sistem", „materie", „idee"; fenomene naturale: „cometă", „meteor", „pol", „climă", genuri şi termeni literari: „elegie", „poem", „intrigă" ş.a. Alte adnotări explică elemente ale culturii spirituale europene adoptate apoi de limba rusă, cum sunt: „opera", „teatru", „decor", „parter", „faeton". Unele dintre aceste noţiuni existau deja într-o formă sau alta în terminologia rusă înainte de epoca lui Petru I. Era însă necesar de a le concretiza, sistematiza şi completa, iar altele de a le introduce în limba rusă pentru întâia dată. Unele adnotări sunt formulate în spirit polemic, cum este cea referitoare la obiecţie, semnificând pătrunderea în limba rusă a cuvântului „opoziţie" (противоположение). Noile noţiuni Antioh Cantemir le defineşte, bazându-se pe cunoştinţele multiseculare, acumulate de cultura europeană. Pentru tălmăcirea unor noţiuni gânditorul recurge la *Dicţionarul istoric* al lui L. Morery,[217] pe care îl folosise încă tatăl său – Dimitrie Cantemir – şi care conţinea o mulţime de noţiuni, „...ce anticipau filosofia franceză din secolul al XVIII-lea"[218]. Totuşi cea mai mare parte din definiţiile date de Antioh Cantemir acestor termeni depăşea considerabil nivelul *Dicţionarului istoric* al lui Morery, fiindcă includeau rezultatele celor mai noi descoperiri ale ştiinţei acelei epoci. La explicarea noţiunilor Cantemir apelează la *Dicţionarul* lui Richelet, la opera lui Molière, la *Bibliothèque des Philosophes* de Gauthier. Munca în domeniul creării terminologiei ştiinţifice şi filosofice ruse începută de Antioh Cantemir a fost continuată de V.K. Trediakovski şi îndeosebi de M.V. Lomonosov. Astfel avem încă o mărturie a apropierii gânditorului de generaţia oamenilor de cultură din Rusia de la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Ultima perioadă din viaţa şi creaţia lui Antioh Cantemir este legată de activitatea de elaborare a tratatului filosofic *Scrisori despre natură şi om*. Istoria creării tratatului *Scrisori despre natură şi om* rămâne până în prezent neclară. Există presupunerea că ele au fost scrise de diplomatul grav bolnav în anul 1743, aflându-se la tratament, în condiţii de linişte şi solitudine, în orăşelul francez Plombieres. Un timp îndelungat această lucrare a lui Antioh Cantemir a rămas în manuscris şi pe parcursul secolului al XVIII-lea aproape că n-a fost cunoscută în Rusia. Din această cauză tratatul n-a putut avea în

---

[216] Веселитский В.В., *Антиох Кантемир и развитие русского литературного языка*, Москва, 1974, с. 49–51.

[217] Morery L., *Le Grand Dictionnaire historique*, Lyon, 1674.

[218] Iorga N., *La penetration des ideés de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aus XVII–XVIII siécle*, dans RHSEE, I-er année, № 1–3, p. 11.

acea perioadă o oarecare influenţă asupra gândirii şi terminologiei filosofice ruse. Pentru prima dată lucrarea, aflată în manuscris fără titlu, a fost publicată în anul 1868 în culegerea *Opere, scrisori şi traduceri alese* în două volume, sub redacţia lui P.A. Efremov, cu denumirea *Scrisori despre natură şi om*[219]. Unele date din istoria culturii ruse permit însă să admitem că tratatul a fost cunoscut publicului rus cu mult înainte. În 1811, în revista „Вестник Европы" a fost publicat un fragment din această lucrare. Tratatul *Scrisori despre natură şi om* era cunoscut în mediul literar în care se formase poetul K.N. Batiuşkov, mărturie fiind povestirea sa *O seară cu Cantemir*[220].

Cercetătorii presupun că destinatarul posibil al *Scrisorilor despre natură şi om* putea fi ducesa d'Aiguillon care se afla în relaţii prieteneşti cu poetul şi, după moartea acestuia, a participat activ la pregătirea primei ediţii în limba franceză a satirelor sale[221]. Tratatul lui Antioh Cantemir conţine unsprezece capitole („scrisori"), în care sunt expuse concepţiile sale despre latura fizică şi morală a omului. Cercetările au demonstrat că cea mai mare parte a tratatului reprezintă extrase şi reluări din cartea lui François de Salignac de la Mothe Fénelon *Demonstrarea existenţei lui Dumnezeu, extrasă din cunoaşterea naturii şi adoptată pentru înţelegerea oamenilor simpli*.[222] Folosirea operelor altor autori în calitate de bază pentru scrierea lucrărilor proprii constituia, în secolul al XVIII-lea, un fapt obişnuit, însă în ansamblu *Scrisorile despre natură şi om* ale lui Antioh Cantemir nu reprezintă o traducere sistematică a cărţii lui Fénelon. Gânditorul rus face anumite schimbări şi prescurtări în textul lui Fénelon, în spiritul timpului împarte textul în *Scrisori*, care nu totdeauna coincid cu capitolele originalului, la fiecare scrisoare redactează introducerea şi încheierea, include câteva *Scrisori* proprii. În *Scrisoarea XI* poetul citează o pagină întreagă din *Maximele* lui A. Oxenstiern editate în 1742, în limba franceză, iar în calitate de interlocutor închipuit îl numeşte pe Mirmon – eroul romanului lui D'Argens *Filosoful solitar*[223], foarte popular în acea vreme în Europa. Extrasele întinse din cartea lui Fénelon, prezente în *Scrisorile despre natură şi om*, permit împărţirea acestei opere în două părţi: una include traducerea prelucrată (*Scrisorile II–IX*) şi a doua – scrisorile proprii ale poetului. Lui Antioh Cantemir îi aparţin *Scrisoarea I*, *Scrisoarea X* şi *Scrisoarea XI*, inclusiv introducerile şi încheierile la celelalte nouă. Ideea principală a celor trei scrisori originale este că numai în mijlocul naturii omul poate să găsească pacea şi liniştea. *Scrisorile despre natură şi om* prezintă starea acută de oboseală şi de neîncredere care însoţeşte ultimii ani ai vieţii lui Antioh Cantemir, boala poetului, precum şi dificultăţile deosebite pe care le parcurge ca diplomat. Epistolarul filosofic se deschide cu o judecată simplă ce ţine nu numai de bunul-simţ, ci

[219] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, с. 21–96.

[220] Батюшков К.Н., *Сочинения*, том I, изд. А. Смирдина, СПб., 1850, с. 77–102.

[221] Александренко В.Н., *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 13.

[222] Ehrhard M., *„Lettres sur la nature et l'homme" du prince Cantemir*, dans „Revue des Etudes slaves", Paris, t. 34, 1957, f. 1–4; Grasshoff H., *A.D. Kantemir und Westeuropa*, Berlin, 1996, S. 231–241.

[223] D'Argens J.B., *Le Solitaire philosophe ou Memoires de Mr. le Marquis de Mirmon,* Amsterdam, 1736. Există şi o traducere a cărţii lui D'Argens în limba rusă, realizată în epocă.

şi de aspiraţia la linişte a scriitorului: „Nu există fericire pentru om când el nu are propria-i mulţumire şi linişte intimă”[224]. Dar cum dorinţele noastre sunt în esenţă nesfârşite, firea umană se cere cercetată cu detaşare, dar şi cu implicare, cu o doză de subiectivitate, căci autorul se prospectează în opera sa pe sine: „Voi începe să caut chiar în mine acea fericire fără obiect care m-a alungat în lume”[225]. Neîncrederea manifestată faţă de el la curtea franceză, dificultăţile financiare provocate de intrigile adversarilor săi la curtea rusă, boala incurabilă îl fac pe Antioh Cantemir să părăsească societatea şi să caute consolare în cărţi, în comunicarea cu natura. Natura devine pentru poet unicul loc unde poţi să te retragi de la necazuri şi neplăceri şi să reflectezi în linişte asupra sensului vieţii. Gânditorul spera să găsească în singurătate fericirea, care „...în lume fugea” de la dânsul: „Intenţia mea este de a vă spune, că liniştea internă a omului este cea mai însemnată fericire, în viaţa aceasta...”[226] Nu atât activitatea socială intensă, cât liniştea internă şi autoperfecţionarea spirituală reprezentau acum pentru Cantemir adevărata cale spre fericirea veritabilă: „...Cu aceea numai mă ocup, ca să mă cunosc pe mine însumi şi să învăţ a merge pe calea dreaptă spre adevărata virtute, pentru a căpăta liniştea propriului meu suflet, care, consider eu, constituie cea mai mare fericire”[227]. Sunt gânduri ce anunţă orientarea sentimentalistă şi romantică în spiritul lui Rousseau, Chateaubriand sau Karamzin.

Partea tratatului *Scrisori despre natură şi om* care conţine traducerea cărţii lui Fénelon ne permite de asemenea să judecăm despre concepţiile poetului în această perioadă de viaţă. Prin ce l-a atras pe gânditorul rus opera lui Fénelon? Încă în tinereţe, aflându-se în Rusia, Antioh Cantemir citea *Aventurile lui Telemaque* de Fénelon – operă foarte populară la timpul său în care contemporanii întrezăreau o satiră fină şi plină de spirit asupra obiceiurilor despotice de la curtea lui Ludovic al XIV-lea. Gânditorul francez era cunoscut prin opoziţia faţă de absolutismul monarhic. Lucrarea sa *Proiectul conducerii de stat* a jucat un anumit rol în procesul de divizare a Franţei în două tabere, divizare care a dus la frământarea filosofică a secolului al XVIII-lea şi la Marea Revoluţie Franceză. Convingerile religioase ale lui Fénelon provocau la timpul său dezaprobări serioase, fiindcă el era adept al ideilor chietismului şi manifesta o anumită loialitate faţă de protestantism. Iluminiştii francezi din secolul al XVIII-lea erau atraşi, pe lângă toate acestea, şi de ideea lui Fénelon despre bunătatea şi perfecţiunea naturii umane. O astfel de atitudine faţă de om şi natură predomină şi în tratatul lui Antioh Cantemir *Scrisori despre natură şi om.* Din punct de vedere filosofic, Fénelon aparţinea aripii idealiste a cartezianismului şi încerca să împace filosofia lui Descartes cu principiile de bază ale creştinismului. Tratatul său *Demonstrarea existenţei lui Dumnezeu*, scris în 1712, este pătruns de această tendinţă. Tratatul constă din două părţi: în prima parte se expune argumen-

[224] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, с. 23.

[225] *Ibidem*, p. 24.

[226] *Ibidem*, p. 23.

[227] *Ibidem*, p. 22.

tul cosmologic al existenței lui Dumnezeu, iar în cea de a doua – argumentul ontologic. Interesul lui Antioh Cantemir pentru astfel de lucrări a fost, cum se vede, condiționat de spiritul epocii. Anii '30–'40 ai secolului al XVIII-lea se remarcă prin apariția în Anglia și în Franța a unui mare număr de opere în care se făcea încercarea de a interpreta realizările științelor naturii, noile descoperiri în fizică, matematică, medicină în folosul teologiei, de a le pune în concordanță cu dogmele religioase[228]. Antioh Cantemir vroia, probabil, să prezinte o astfel de lucrare cititorului rus. El refuză a traduce cea de a doua parte a cărții lui Fénelon, în care erau expuse argumentele pur teologice ale existenței lui Dumnezeu. Poetul a tradus doar prima parte a tratatului, care reprezintă un excurs întins în domeniul cunoștințelor științifice din acea epocă, însă și față de această parte a tratatului atitudinea sa este destul de specifică. El păstrează, în *Scrisoarea IV*, expunerea argumentelor de pe pozițiile panteismului, care evident îl interesează: „...această filosofie, deși e falsă, totuși este rezonabilă..."[229], însă omite referințele la Platon și stoicism, precum și reflecțiile lui Fénelon despre maniheism. O abatere mai serioasă de la textul original întâlnim în *Scrisoarea IX* care corespunde capitolului al V-lea din cartea lui Fénelon și în care este amănunțit expusă și apoi combătută teoria lui Epicur. Antioh Cantemir a tradus doar începutul capitolului până la expunerea teoriei mișcării la Lucrețiu și după aceea a stăruit asupra concluziilor generale. Este semnificativ faptul că gânditorul rus a omis un șir de atacuri ale filosofului francez împotriva teoriei lui Epicur care coincideau cu propriile sale teze critice despre atomism și materialism, de care s-a dezis mai înainte în noua redacție a satirelor. O deosebită atenție prezintă faptul că poetul n-a tradus ultimele cinci pagini ale tratatului lui Fénelon, care conțineau o rugăciune a prelatului francez, în care era proslăvit Dumnezeu și blestemați ateiștii. În locul *Rugăciunii către Dumnezeu*, care reprezenta momentul culminant al tratatului lui Fénelon, Antioh Cantemir și-a expus crezul propriu: el respectă toate legile și obiceiurile diferitor țări (inclusiv ritualurile religioase), însă își aranjează viața conform propriilor sale convingeri și speră ca prin învingerea pasiunilor să dobândească pacea și tihna interioară.

În tratatul filosofic *Scrisori despre natură și om* al lui Antioh Cantemir (*Scrisorile II–IX*) este analizat un cerc larg de probleme din domeniul fizicii, astronomiei, biologiei, anatomiei, fiziologiei. Problemele legate de pluralitatea lumilor, teoria atracției universale, concepțiile preformiste și epigenetice, rezultatele principale ale cercetărilor în anatomie și fiziologie – toate acestea sunt considerate realizări serioase ale gândirii omenești. Pe paginile *Scrisorilor despre natură și om* întâlnim reflecții despre apariția gândirii; este vorba despre posibilitatea transformării materiei, care „nu judecă" în alt tip de materie care „...va începe să se cunoască pe sine și să judece", și despre mecanismul acestei transformări, realizat cu ajutorul „...unei oarecare măsuri de

[228] Mornet D., *Les sciences de la nature au XVIII siècle*, Paris, 1911.

[229] Кантемир А.Д., *Сочинения, письма и избранные переводы*, том II, с. 23.

mişcare”[230]. În continuare este analizată legătura strânsă dintre corp şi suflet, care „... depind reciproc unul de altul”[231]. Multe pagini din tratat sunt dedicate descrierii măreţiei şi forţei raţiunii omeneşti şi, în calitate de argument, sunt folosite mai ales realizările matematicii. Însă în *Scrisori despre natură şi om* se subliniază că aceste date nu reprezintă încă argumente solide pentru concluzii ateiste. Antioh Cantemir prezintă cititorului lumea ca o maşină care acţionează armonios, dar care, ca şi orice organism creat de om, trebuie să aibă creatorul său. Gânditorul este de părerea că în sensul direct al cuvântului nu pot exista ateişti: „Eu mă îndoiesc că ar exista un ateist convins în inima sa”[232]. Datele ştiinţei nu sunt suficiente pentru concluzii ateiste. Legea atracţiei universale explică deplin natura mişcării corpurilor cereşti, dar nici preformiştii, nici epigeneticii, în opinia lui Antioh Cantemir, nu pot rezolva enigma apariţiei fiinţelor vii. Pentru trecerea materiei care nu posedă capacitatea de gândire într-o stare principial nouă este necesară doar mişcarea, cine însă a calculat măsura exactă a acestei mişcări? Raţionamentul, după cum a demonstrat dezvoltarea matematicii, are un caracter apodictic, necesar, dar cum apar însă acele noţiuni abstracte, cu care operează atât de strălucit matematica? Un loc însemnat în *Scrisorile despre natură şi om* îl ocupă problema infinitului, care îi intriga în acea perioadă pe matematicieni. Antioh Cantemir, în tratatul său, pune întrebarea de unde apare noţiunea de infinit în gândirea umană, dacă luăm în considerare faptul că orice noţiune, conform concepţiilor empiriste, este o reflectare senzorială a realităţii, iar în realitatea care ne înconjoară nimic nu are un caracter infinit? Apelând la tratatul lui Fénelon, Antioh Cantemir, după cum se vede, urmărea un scop bine definit: el nu era interesat să prezinte cititorului rus un sistem desfăşurat de argumente ale existenţei lui Dumnezeu (în caz contrar, n-ar fi omis cea de a doua parte a tratatului), ci să-l convingă că nu trebuie să se dezică de ştiinţă din cauza convingerilor şi temerilor religioase, că rezultatele obţinute de ştiinţele naturii nu pot fi interpretate în spirit ateist.

Lucrând asupra *Scrisorilor despre natură şi om*, gânditorul rămâne fidel idealurilor sale de mai înainte. Cu aceeaşi fermitate ca în perioada traducerii *Conversaţiilor despre pluralitatea lumilor* el se pronunţă în apărarea ştiinţei moderne şi a filosofiei ce se bazează pe această ştiinţă. Pentru apărarea acestor idealuri aici este aleasă altă cale: accentul se pune pe faptul că rezultatele obţinute de ştiinţa secolului al XVIII-lea, într-o anumită interpretare, pot fi folosite pentru demonstrarea existenţei lui Dumnezeu. Nu trebuie să considerăm că în astfel de argumente Antioh Cantemir vedea doar un mijloc efectiv de luptă cu retrograzii care puneau obstacole în faţa progresului ştiinţei. Toate aceste raţionamente corespundeau convingerilor sale proprii. Pentru gânditorul contemporan, considera el, ştiinţa nu exclude posibilitatea existenţei lui Dumnezeu; mai mult ca atât, descoperind lumi noi (cu ajutorul telescopului şi al microscopu-

[230] *Ibidem*, p. 49.

[231] *Ibidem*, p. 50.

[232] *Ibidem*, p. 90.

lui), găsind în natură mecanisme noi, într-un fel chiar ciudate, științele naturii surpau terenul de sub concepțiile ateiste naive de tipul atomismului epicurean, care explicau toate fenomenele din natură prin combinarea întâmplătoare a atomilor. Antioh Cantemir își exprima dezacordul cu rolul hotărâtor pe care Epicur și adepții săi îl atribuiau întâmplării. Știința, după părerea gânditorului, combate părerile despre atotputernicia întâmplării și această dezmințire servește drept argument al existenței lui Dumnezeu. Lumea este mult mai complicată decât este ea reprezentată în tabloul mecanicist al universului, elementele dezvoltării cu un scop bine definit, care nu puteau fi explicate de științele naturii din acea epocă, ridică, după părerea lui Antioh Cantemir, un obstacol de neînvins în fața materialismului. *Scrisorile despre natură și om* demonstrează că Antioh Cantemir a rămas fidel științei epocii moderne și filosofiei întemeiate pe rezultatele acestei științe.

5. ANTIOH CANTEMIR – PROPAGATOR AL OPEREI TATĂLUI SĂU

Cunoscând și apreciind valoarea științifică a operelor tatălui său Dimitrie Cantemir, Antioh a făcut mult pentru popularizarea și editarea scrierilor istorice, în special a *Istoriei Imperiului Otoman* la Londra (1734–1735), Paris (1743) și la Hamburg (1745).

De asemenea, în timpul misiunilor diplomatice în Anglia și Franța, Antioh a încercat să-și editeze mai multe din scrierile sale poetice, dar nu a reușit. Cu toate acestea, cei care l-au cunoscut și apreciat ca poet i-au publicat satirele la Londra în 1749 și 1750, la Berlin în 1752 și Cankt-Petersburg în 1762.

În legăturile Academiei din Berlin cu diferiți oameni de știință și de cultură din Europa stabiliți la Petersburg s-a inclus, cu începere din 1724 (data sosirii în Rusia), și Michael Schendo van der Beck. După cum au arătat cercetările, acesta din urmă, în afară de alte funcții în serviciul imperiului, deveni în scurtă vreme și medic de familie al prinților Cantemir. În această calitate el a avut acces, prin intermediul prințului Antioh Cantemir, și la unele din operele lui Dimitrie Cantemir. În virtutea faptului că M. Schendo van der Beck dorea să apară într-o lumină cât mai favorabilă în fața celor de la Academia din Berlin, râvnind la unul din fotoliile acestei instituții, se obligase să obțină, să copieze și să expedieze în Germania, prin intermediul baronului H. Huyssen, lucrări cantemiriene. Din izvoarele timpului reiese că M. Schendo van der Beck era gata să completeze lucrarea neterminată a lui D. Cantemir, făgăduită de acesta Academiei, numită *Dacia vetus et nova*, și chiar să trimită manuscrisul original fără permisiunea moștenitorilor împreună cu propriile sale adnotări, întrucât putea avea acces la el, fiind medicul tinerilor principi. H. Huyssen îl îndemna pe M. Schendo van der Beck să intre în posesia originalului, ceea ce s-ar fi și întâmplat. Ulterior, în decembrie 1726, H.

Huyssen comunică Academiei că M. Schendo van der Beck copiază în taină acel manuscris, păzit cu vigilenţă de moştenitori[233]. Conform aceleiaşi surse, M. Schendo van der Beck nu a reuşit să trimită nimic din cele făgăduite, cu excepţia unui discurs intitulat *Obscura exilii Ovidiani sedes*, având la bază informaţii din manuscrisul *Daciei*, pus la dispoziţie de Antioh Cantemir, după cum rezultă dintr-o scrisoare de la 25 septembrie 1726[234].

După stingerea din viaţă a lui D. Cantemir (1723), majoritatea manuscriselor şi cărţilor din biblioteca savantului trec în posesia fiului său – Antioh, adolescent pe atunci, care făcea dovada unor rare capacităţi intelectuale, interesându-se tot mai mult de vasta creaţie a tatălui său.

Destinul de mai departe al manuscriselor latine şi al manuscrisului original autograf definitivat al *Descrierii* este strâns legat de eforturile întru publicarea şi popularizarea operelor lui Dimitrie Cantemir, depusă de fiul Antioh[235]. Primele încercări de a publica lucrările tatălui său au fost întreprinse de A. Cantemir în Rusia, însă plecarea în străinătate l-a împiedicat să-şi ducă misiunea la bun sfârşit[236].

În 1732, la vârsta de 23 de ani, A. Cantemir este numit ambasador şi ministru plenipotenţiar al Rusiei în Anglia. La această vârstă juvenilă, A. Cantemir îşi câştigase autoritatea de om cu o vastă cultură şi mari capacităţi intelectuale. În scurtă vreme după plecarea lui în misiunea diplomatică la Londra, el a cerut să-i fie expediate şi unele din manuscrisele părintelui său, printre care *Istoria Imperiului Otoman, Descrierea Moldovei* ş.a., cu scopul de a le edita. „Prin intermediul Mariei, Antioh se adresează lui Ilinski, ca acesta să-i trimită lucrările cerute. În 1732, englezul Dingli a preluat de la fostul secretar al lui D. Cantemir un caiet cu biografia în limba latină a bunicului lor [probabil, este vorba de *Vita Constantini Cantemyrii – n.n.*] şi *Istoria Imperiului Otoman*, opera tatălui lor."[237] A. Cantemir îşi dădea seama că ele vor prezenta un mare interes în ţările vest-europene, unde studiile şi cercetările de orientalistică erau, la acea vreme, la un stadiu nu prea avansat, iar interesul faţă de Orient, faţă de Imperiul Otoman şi provinciile sale europene, inclusiv Moldova şi Ţara Românească, era foarte mare. Astfel, datorită eforturilor lui A. Cantemir, în 1734 (la Londra, iar în 1743 şi la Paris), apar primele ediţii ale *Istoriei Imperiului Otoman* (în limba engleză şi, respectiv, în franceză).

Să încercăm însă să urmărim ce se întâmplă cu manuscrisele *Descrierii Moldovei* în aceşti ani, pe când prinţul Antioh era ambasador în Marea Britanie. După cum am încercat să arătăm mai sus, până la plecarea lui A. Cantemir în străinătate, existau cel pu-

---

233 *Călători străini despre Ţările Române*, vol. IX, Bucureşti, 1997, p. 80.

234 *Ibidem*.

235 Веселитский В.В., *Антиох Кантемир и развитие русского литературного языка*, Москва, 1974; Бобынэ Г. Е., *Философские воззрения Антиоха Кантемира*, Кишинев, 1981.

236 Моисеева Г.Н., *Судьба рукописного наследия Дмитрия Кантемира*, в кн: *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 127–143.

237 Шимко И.И., *Новыя данныя к биографии кн[язя] Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 39.

ţin trei manuscrise latine ale *Descrierii Moldovei*: primul manuscris latin (mss. A), manuscrisul original autograf definitivat, precum şi copia, după cum am presupus, făcută de G.S. Bayer (mss. B). Care din aceste manuscrise au fost luate de A. Cantemir cu sine în străinătate – toate trei sau poate numai manuscrisul original autograf, adică varianta definitivă a *Descrierii Moldovei*, la care era anexată *Harta Moldovei*? Spre deosebire de Galina N. Moiseeva, care susţinea că A. Cantemir a luat cu el în străinătate manuscrisul făcut de G.S. Bayer, noi considerăm că au fost luate toate cele trei manuscrise. Afirmaţia noastră se bazează pe faptul că după moartea lui A. Cantemir (în 1744 la Paris) două manuscrise latine s-au întors, pe anumite căi, din nou în colecţiile din Rusia, în urma vânzării cărţilor şi manuscriselor din biblioteca personală a lui A. Cantemir de la Paris[238], iar cel de al treilea a rămas, probabil, în Occident.

La început, în timpul aflării sale în Europa, Antioh Cantemir a încercat să editeze *Descrierea* în Olanda. Cu toate eforturile şi străduinţele depuse, mult sperata ediţie olandeză nu a fost realizată. În legătură cu pregătirea acestei ediţii, ţinem să ne oprim asupra unui detaliu, credem noi, destul de interesant din punctul de vedere al cercetării noastre, neobservat de istorici. În drum spre Marea Britanie, tânărul diplomat se opreşte, pentru câteva zile, în Olanda, spre a soluţiona unele chestiuni de stat şi de ordin personal. A. Cantemir stabileşte pe parcurs legături cu un grup de tipografi olandezi, care era reprezentat de un oarecare negustor de cărţi Gaillée Chenguillon din Haga, care, în scurt timp, probabil, pentru o anumită remunerare, se obliga să editeze *Descrierea Moldovei*. De acest negustor de cărţi este legat acel detaliu interesant, menţionat mai sus, relevant în ceea ce priveşte soarta de mai departe a *Descrierii Moldovei*, în varianta ei manuscrisă. Astfel, vorbind despre încercarea lui A. Cantemir de a se înţelege cu librarul din Olanda, în vederea editării în 1732 a *Descrierii*, autorul articolului „Genealogia principilor Cantemir" (probabil, de Nicolai N. Bantâş-Kamenski), inclus în volumul *Viaţa lui Constantin Cantemir* (ediţie bilingvă: latină şi rusă, Moscova, 1783), într-o notiţă specială, arăta că „această scriere în limba latină [*Descrierea Moldovei – n.n.*] nu a fost atunci tipărită şi a rămas, în manuscris, în mâinile librarului"[239], adică în Olanda. Într-adevăr, pentru a edita lucrarea, A. Cantemir trebuia să le pună tipografilor la dispoziţie originalul autograf definitivat al manuscrisului, împreună cu *Harta Moldovei*, autograful lui D. Cantemir, ori, cel puţin, o copie. Mai curând din cauza dificultăţilor financiare, editarea era amânată din an în an. Drept urmare, e posibil ca manuscrisul original autograf să nu fie înapoiat lui A. Cantemir, deoarece, chiar cu puţin timp înainte de moartea sa, el mai spera că lucrarea va fi editată, prin urmare, manuscrisul original autograf definitivat sau copia lui au continuat să rămână în mâinile negustorului din Olanda.

[238] Vezi: Градова Б. А., *Рукописи А.Д. Кантемира*, в кн. *Историки по истории отечественной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг*, Ленинград, 1983, с. 17–33.

[239] Беер [Т.С.], *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783, с. 337.

Ulterior, precum se ştie, după moartea lui A. Cantemir, manuscrisele tatălui său au fost vândute la licitaţie. Câteva manuscrise, printre care şi cele ale *Descrierii Moldovei*, au fost procurate la Paris de contele Friedrich von Thoms[240] (cunoscut în Rusia cu numele Thomson), dar că se afla printre ele şi manuscrisul original autograf definitivat al *Descrierii Moldovei*, împreună cu *Harta*, nu se ştie. Prin urmare, un manuscris (fie o copie făcută pe la 1732, fie manuscrisul original autograf) al *Descrierii Moldovei* trebuia să fi rămas în Olanda. Treptat, pe parcursul secolelor, urma acestui manuscris „olandez" s-a pierdut. Însă faptul că *Harta Moldovei* se publica pe la 1737, după o copie, dar mai ales, reieşind din faptul că, ajuns în 1732 la Londra, prinţul Antioh avea nu numai manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman*, ci şi pe unul al *Descrierii*, ne face să credem că Antioh a lăsat în Olanda doar o copie a acestei din urmă opere cantemiriene, iar originalele autografe le-a luat cu el în capitala Marii Britanii. Cercetările, efectuate până în prezent în bibliotecile din Olanda, nu au scos la iveală vreun manuscris al operei ce ne interesează[241].

În acelaşi an, 1732, prinţul Antioh, ajuns la Londra, paralel cu activitatea diplomatică, a stabilit legături cu mulţi reprezentanţi ai cercurilor intelectuale şi literare din capitala britanică. După cât se vede, chiar din primele luni ale misiunii sale diplomatice la Londra, prinţul Antioh a ajuns la înţelegere cu Nicolas Tindal, care acceptă propunerea tânărului diplomat de a traduce în limba engleză monumentala operă a tatălui său *Istoria Imperiului Otoman*. Traducătorul englez a trudit cu multă râvnă, deoarece, doar peste doi ani, în 1734, *Istoria* lui D. Cantemir nu numai că a fost tradusă, dar şi a văzut lumina tiparului. După cât se pare, Antioh Cantemir convenise cu Tindal ca acesta din urmă să traducă în limba engleză şi *Descrierea Moldovei*, punând, în acest scop, la dispoziţia tălmaciului englez şi un manuscris al *Descrierii*, se prea poate, chiar manuscrisul original definitivat, împreună cu *Harta Moldovei*. Afirmăm aceasta, deoarece, la scurtă vreme după ce Antioh convenise cu traducătorul englez în privinţa traducerii *Istoriei Imperiului Otoman*, mai exact pe 13 august 1733, periodicul ştiinţific „Neue Zeitungen von gelehrten sachen" din Germania, informându-şi cititorul precum că se pregăteşte o ediţie a *Istoriei Imperiului Otoman* la Londra, mai arăta că „Tindal avea de gând să adauge la traducerea englezească a *Istoriei Imperiului Otoman* şi o traducere a *Descrie-*

[240] Thoms Fr. von (născut la Giessen, 1696, mort la Leiden, 1746), conte, diplomat german în slujba mai multor state, inclusiv la curtea Angliei, cunoscut cu Antioh Cantemir, prenumerant la ediţia engleză; a fost unul dintre marii colecţionari de antichităţi din Europa vremii sale şi posesorul unei bogate biblioteci de manuscrise şi cărţi rare, stabilit ulterior în oraşul Leiden. Căsătorit cu Johanna Maria (Hermina), fiica marelui învăţat olandez Herman Boerhaave (Mihăilă G., *O izbândă ştiinţifică şi editorială: Dimitrie Cantemir, Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman*, în Mihăilă G. *Între Orient şi Occident. Studii de cultură şi literatură română în secolele al XV-lea–al XVIII-lea*, Bucureşti, 1999, p. 349 (în continuare: Mihăilă G. *O izbândă ştiinţifică)*; Cândea V., *Manuscrisul original al „Istoriei Imperiului Otoman" de Dimitrie Cantemir*, în Cantemir D., *Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor.* Facsimil al manuscrisului latin – 124, din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass[achusetts], Bucureşti, 1999, p. XLVIII; în continuare: Cândea V., *Manuscrisul original*).

[241] Cioranesco G., *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa gènese et son destin*, dans RER, XIII–XIV, Paris, 1974, p. 107–119.

rii Moldovei [numită de sursa informativă *Istoria Moldovei – n.n.*], după manuscrisul latin"[242]. Cu mai mult de o sută de ani în urmă, Ovid Densusianu, comentând aceste informații, își punea firească întrebare: „Făcutu-s-a această traducere, tipăritu-s-a vreo parte din ea? Aceasta n-o știm"[243]. Din păcate, până în prezent, știința istorică nu a dat răspuns la această întrebare. Se știe cu certitudine doar că Tindal a dus până la capăt traducerea *Istoriei Imperiului Otoman*, pe care a publicat-o în 1734. Atât traducerea, cât și editarea sau făcut cu cheltuiala lui Antioh Cantemir și a unor abonați. Însă faptul că din torentul de informații al vremii se cunoștea că Tindal intenționează să traducă și *Descrierea*, ne duce la gândul că Antioh pusese la dispoziția lui Tindal fie originalul împreună cu *Harta*, fie o copie a *Descrierii*. Nu este exclus că, la comanda lui Antioh, era întocmită, în acest scop, o copie specială pentru Tindal. Se prea poate că Tindal nu a purces la traducerea celei de-a doua opere cantemiriene, deoarece, după apariția *Istoriei Imperiului Otoman*, prințul Antioh, suportând mari cheltuieli, nu a fost în stare să continue colaborarea cu Tindal. Din corespondența lui Antioh Cantemir cu sora Maria Cantemir și cu cercurile imperiale din Petersburg din această perioadă, aflăm că el ducea în străinătate o lipsă acută de mijloace bănești. Deoarece demersurile sale în această privință au rămas aproape fără răspuns, putem presupune că lipsurile materiale nu i-au permis prințului nostru să efectueze traducerea și editarea *Descrierii Moldovei* la Londra. Bineînțeles, în caz în care arhivele engleze păstrează vreo mostră documentară privind activitatea lui Tindal din această perioadă, în special cea legată de colaborarea sa cu Antioh Cantemir, cercetările viitoare ar putea scoate la lumină informații necunoscute în problema abordată.

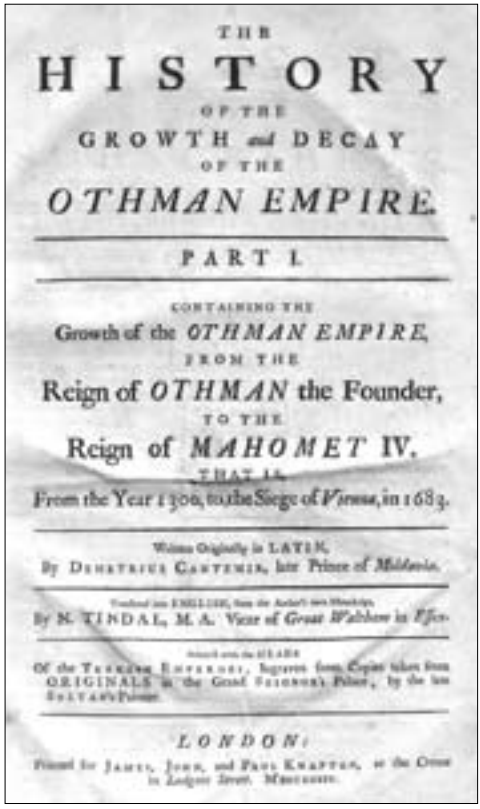
THE
HISTORY
OF THE
GROWTH and DECAY
OF THE
OTHMAN EMPIRE.
PART I.
CONTAINING THE
Growth of the OTHMAN EMPIRE,
FROM THE
Reign of OTHMAN the Founder,
TO THE
Reign of MAHOMET IV.
THAT IS,
From the Year 1300, to the Siege of Vienna, in 1683.
Written Originally in LATIN,
By DEMETRIUS CANTEMIR, late Prince of Moldavia.
By N. TINDAL, M. A. Vicar of Great Waltham in Essex.
LONDON:

Foaie de titlu a ediției engleze a Istoriei Imperiului otoman, (Londra, 1743)

[242] „Diesem Werke soll eine Uebersetzung der Historie der Moldau, welche eben dieser lateinisch beschrieben, beigefüget werden." (Densusianu O., *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară", Iași, An. II, 1894, nr. 2, p. 63).

[243] *Ibidem*.

Am arătat deja că Antioh Cantemir, plecând în străinătate, a luat cu el şi manuscrisul original autograf definitivat al *Descrierii Moldovei*, împreună cu autograful cantemirian al *Hărţii Moldovei*, anexată la textul lucrării. Este greu de spus dacă, în timpul misiunilor sale diplomatice în Anglia (1732–1738) şi Franţa (1738–1744), acest manuscris, împreună cu *Harta*, s-a aflat permanent la el. Se ştie, de exemplu, că anexa a fost împrumutată pentru un timp, cu scopul de a fi copiată, de un cartograf francez.

Descoperirile şi publicaţiile ştiinţifice dintr-un trecut mai îndepărtat până la cele mai recente ne încurajează să credem că manuscrisul original autograf al *Descrierii Moldovei* împreună cu *Harta* nu se află pe la 1744, când se stingea din viaţă Antioh Cantemir (31 martie/ 11 aprilie), în colecţia de cărţi a acestuia. Astfel, cercetările efectuate încă la sfârşitul sec. al XIX-lea în Arhiva Ministerului de Externe al Imperiului Rusiei au arătat că imediat după stingerea din viaţă a lui Antioh Cantemir, secretarul Ambasadei Ruse de la Paris Heinrich Gross a informat despre decesul prinţului atât autorităţile franceze, cât şi pe cele ţariste. În afară de aceasta, Gross împreună cu alte două persoane, care se aflau în serviciul personal al lui Antioh, a preluat controlul şi a sigilat biblioteca, manuscrisele, corespondenţa diplomatică şi personală a fostului ambasador. Totodată, Heinrich Gross a invitat doi librari parizieni, care în timp de trei zile au întocmit registrul tuturor cărţilor şi manuscriselor aflate în biblioteca lui Antioh Cantemir, fiindu-le apreciată valoarea, cu excepţia unor ediţii ruseşti şi a unor scrieri în manuscris ale lui Antioh. În total, în listă au fost incluse 847 de titluri, care au fost evaluate la 6 562 de livre franceze. Pe de o parte, prin dispoziţiile expediate de la curtea imperială din Petersburg, urma ca toate materialele privind activitatea diplomatică a lui Antioh Cantemir să fie trimise în Rusia, la dispoziţia Ministerului Afacerilor Externe. Pe de altă parte, fraţii prinţului Cantemir (aflaţi în Rusia) au exprimat dorinţa ca biblioteca personală a acestuia să fie vândută, pentru a acoperi, măcar parţial, datoriile lui Antioh. Deoarece curtea imperială rusă îl trata cu răceală pe Antioh în timpul misiunii sale la Paris şi neavând încredere în H. Gross, secretarul ambasadei[244], ea a luat decizia ca materialele lui Antioh Cantemir, înainte de a fi expediate în Rusia, să fie văzute, trebuiau întocmite registre, semnate şi ştampilate nu numai de Gross, dar şi de Heigelman (reprezentant al Coroanei ruse în Olanda), precum şi de traducătorul Zemin.

Se pare că biblioteca a fost vândută la licitaţie în capitala Franţei. Se cunoaşte că, dintre cele 847 de titluri, doar 207 titluri de carte în limbile rusă, greacă şi latină (300 de volume) au fost procurate de către guvernul Rusiei. Obiectele de preţ, materialele privind activitatea diplomatică, manuscrisele, corespondenţa personală, precum şi cărţile achiziţionate de guvernul ţarist au fost expediate în Rusia[245].

---

[244] La Petersburg vroiau să se convingă dacă, după moartea lui Antioh Cantemir, nu a rămas vreo corespondenţă importantă privind evenimentele politice interne din Rusia (şi care, eventual, putea să intereseze una din puterile occidentale). Cât îl priveşte pe Heinrich Gross, acesta era devotat lui Antioh Cantemir, deoarece l-a promovat şi l-a susţinut întru totul, „fiindu-i îndrumător şi binefăcător". În afară de aceasta, Heinrich Gross era bănuit de moartea fratelui său Christian-Friedrich Gross (Александренко В.Н., *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 7–8).

[245] *Ibidem*, с. 14.

La examinarea registrului de cărți, întocmit de librarii francezi[246] și publicat la sfârșitul sec. al XIX-lea, constatăm că niciunul din manuscrisele lui Dimitrie Cantemir, în primul rând cel al *Descrierii Moldovei* și al *Istoriei Imperiului Otoman*, la data întocmirii acestui document, nu se aflau în biblioteca lui Antioh Cantemir și, prin urmare, nu au fost vândute la licitație[247]. Tot odată, aceasta ne face să credem că manuscrisele menționate se aflau pe atunci în posesia altor persoane.

Cercetările efectuate de Virgil Cândea au arătat că, după cum reiese din scrisoarea trimisă din Londra (1 august 1737) de Antioh Cantemir marchizului de Monconseil la Paris [248], prințul, neavând cu ce-l răsplăti pe Nicolas Tindal pentru traducerea *Istoriei Imperiului Otoman*, i-a lăsat drept recompensă (sau poate zălog – *n.n.*) manuscrisul original al acestei lucrări (și, se pare, pe cel al *Descrierii – n.n.*). În continuare, peregrinările acestor două codice cantemiriene sunt cunoscute doar parțial.

Deoarece Antioh Cantemir nu a reușit să-l remunereze pe traducătorul englez, acesta a vândut cele două manuscrise unui colecționar, care s-a dovedit a fi contele Friederich von Thoms. Într-adevăr, într-o publicație germană „Göttingenische Zeitungen von gelehrten Sachen" din 4 iunie 1744 și readusă în atenția opiniei publice științifice datorită efortului lui Grigore Ploeșteanu din Târgu-Mureș, este inserată o relație, care cuprinde informații prețioase privitoare la cele două manuscrise cantemiriene: „Originalul acestei frumoase opere [*Istoria Imperiului Otoman – n.n.*] a fost alcătuit de principele Cantemir într-o elegantă latină, cum se poate citi în manuscrisul autentic, ajuns la Leiden, în prețioasa bibliotecă a domnului conte Thoms. Acest domn conte are și manuscrisul original al *Istoriei Moldovei* [*Descrierea Moldovei – n.n.*], alcătuită de principele Cantemir, domnitor al Moldovei, obținut prin cumpărare. Se află în el mari hărți [anexele cartografice la *Istoria Imperiului Otoman* și a *Descrierii Moldovei – n.n.*] și toate rezultatele sârguinței acelui principe, așa că pe drept am vrea să vedem publicate amândouă aceste excelente opere..."[249]

Cele două manuscrise trecuseră în posesia lui Thoms cu mult înainte de 1744, deoarece corespondentul din Utrecht, care a semnat informația citată mai sus, credea că Antioh i le dăduse încă pe la 1732. În realitate, prințul Antioh le-a pus, în 1732, la dispoziția lui N. Tindal la Londra, iar acesta, după apariția ediției engleze (1734), le-a cedat contra cost contelui Fr. von Thoms. În 1746, contele Thoms se stinge din viață, iar în 1749 soția acestuia vinde colecția de stampe și portrete, manuscrise și cărți la o licita-

[246] Informație relativă la descoperirea și publicarea listei, a se vedea: Александренко В.Н., *К биографии князя А.Д. Кантемира*, с. 15–46.

[247] Efectuând ample cercetări în scopul identificării „biografiei" manuscrisului original, în varianta finală, al *Istoriei Imperiului Otoman*, academicianul Virgil Cândea, referindu-se la alte izvoare și surse bibliografice (Ehrhard M., *Un ambassadeur de Russie à la Cour de Louis XV. Le prince Cantemir à Paris (1738–1744)*, Paris, 1938, p. 223–224), ajunge la aceeași concluzie, precum că, la data stingerii din viață a lui Antioh Cantemir, manuscrisele nu făceau parte din biblioteca sa (Cândea V., *Manuscrisul* original, p. LIII).

[248] Cândea V., *Manuscrisul original*, p. XLVII–XLVIII.

[249] Ploeșteanu Gr., *Noi mărturii privind ecoul operei lui Dimitrie Cantemir*, în „Vatra", Târgu-Mureș, Seria nouă, XIV, 1984, nr. 165. Apud: Cândea V., *Manuscrisul originalr*, p. XLVIII–XLIX.

ție din Leiden. Faptul că cele două manuscrise cantemiriene i-au aparținut contelui este confirmat şi prin includerea lor în catalogul colecției sale, întocmit până la moartea lui (Bibliothecca Exquisitissima Thomsiana), catalog care va deveni prospectul licitației din 1749. Codicele *Descrierii Moldovei* figura în acest catalog la numărul 97, iar cel al *Istoriei Imperiului Otoman* la numărul 513[250]. Până în prezent nu se cunoaşte cui au fost vândute cele două manuscrise cantemiriene şi în general nu se ştie dacă au fost vândute. După 1749, manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman* rămâne în biblioteci particulare neidentificate din Germania şi reapare doar în 1901, când anticarul Otto Harrassowitz din Leipzig îl vinde Universității Harvard din Cambridge, Massachusetts (S.U.A.)[251]. Cât priveşte manuscrisul *Descrierii*, după licitația din 1749, acestuia i se pierde urma, locul păstrării sale rămânând necunoscut până în prezent[252].

Mai multă vreme, datorită unei informații puse în circulație în 1744 de către G.F Müler şi care s-a dovedit a fi eronată, s-a crezut că manuscrisele cantemiriene, inclusiv originalul *Descrierii*, au ajuns după 1749 în Rusia, fiind primite de la contesa Thoms de către Abraham Kaau-Boerhaave[253], care activa la Petersburg. După cum a demonstrat academicianul Virgil Cândea, în realitate, Abraham Kaau-Boerhaave a dus în Rusia biblioteca unchiului său Herman Boerhaave[254], nu pe cea a lui Friederich Thoms.

Descoperirea senzațională din 1985 a manuscrisului *Istoriei Imperiului Otoman* de către Virgil Cândea[255], precum şi cercetările sale efectuate ulterior, au arătat că după 1749 manuscrisul original al *Istoriei Imperiului Otoman* a rămas în Europa de Vest, iar în 1901 ajunge în colecția americană menționată. Împrejurarea ne face să admitem că şi manuscrisul original autograf al *Descrierii Moldovei* ar trebui, probabil, căutat în colecțiile vest-europene.

Istoricii români au fost primii care au înțeles, încă prin anii '60–'70 ai sec. al XIX-lea că cele două manuscrise ale *Descrierii* de la Petersburg nu reprezintă varianta finală, adică manuscrisul original definitivat al celebrei opere cantemiriene. De aceea una din sarcinile care au fost puse în fața lui Grigore Tocilescu, când pleca în Rusia, cu scopul de a cerceta moştenirea lui Dimitrie Cantemir în arhive, era şi depistarea manuscrisului original al *Descrierii*. Acest lucru se întrevede clar din corespondența acestuia cu Alexandru Odobescu[256]. Investigațiile lui Gr. Tocilescu şi ale altor istorici, care au urmat după el, nu au dus la rezultatele scontate, astfel încât ştiința istorică românească a con-

---

250 Cândea V., *Manuscrisul original*, p. L.

251 *Ibidem*.

252 Mihăilă G., *O izbândă ştiințifică*, p. 349–350.

253 Моисеева Галина, *Судьба рукописного наследия Дмитрия Кантемира*, в *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 139–140.

254 Lindeboom G.A., *Herman Boerhaave. The Man and his Work*, London, 1968; Cândea V., *Manuscrisul original*, p. LIV.

255 Cândea V., *D. Cantemir. „Istoria Imperiului Otoman"*, în „Manuscriptum", București, 1985, nr. 2, p. 17–21; Mihăilă G., *O izbândă ştiințifică*, p. 350.

256 Țarălungă Ecaterina, *Grigore Tocilescu. Alte revelații documentare*, în „Manuscriptum", București, 1988, An. XIX, nr. 2 (71), p. 159–165.

tinuat să opereze mai mult de un secol cu aceleaşi două codice păstrate la Petersburg. Aceste manuscrise au dat posibilitate istoricilor nu numai să-şi facă o anumită reprezentare despre manuscrisul original autograf definitivat, despre *Descrierea Moldovei* în general, dar şi să realizeze numeroase ediţii. Sperăm că cercetările viitoare vor duce, în sfârşit, la descoperirea într-una din colecţiile vest-europene a manuscrisului original autograf definitivat atât al textului *Descrierii Moldovei,* cât şi al *Hărţii*.

După cum am arătat deja, s-a dovedit că *Harta* lui Dimitrie Cantemir se poate cunoaşte şi studia nu numai după ediţia ei de la Amsterdam din 1737, ci şi după copia făcută de marele cartograf francez J.B.B. d'Anville, care a avut la dispoziţie chiar originalul cantemirian, pe care l-a obţinut de la Antioh Cantemir. Copia lui J.B.B. d'Anville este datată aproximativ din anii 1738–1744, pe când Antioh Cantemir îndeplinea misiunea de ambasador al Imperiului Rusiei în Franţa. Nu cunoaştem din ce considerente Vasile Băican afirmă că J.B.B. d'Anville consultase şi întocmise această copie până la apariţia variantei gravate din 1737 de la Amsterdam[257], în anii 1732–1737. Acelaşi cercetător consideră că copia dată, executată de pe originalul hărţii lui Dimitrie Cantemir, a fost publicată în 1761[258].

În urma cercetării acestei cópii, P.P. Panaitescu ajunge la concluzia că absolut toate localităţile de pe harta gravată sunt trecute în copia lui J.B.B. d'Anville. Deşi între ambele hărţi sunt deosebiri, totuşi acestea sunt de ordin secundar. De exemplu, în copia lui J.B.B. d'Anville se evidenţiază aspectul şi stilul mult mai elegant al desenului: râurile sunt trase cu linii subţiri, hotarele ţinuturilor sunt punctate fin, pe când în harta gravată din Olanda râurile sunt exagerat de largi, liniile – grase, trase peste limitele judeţelor, dându-i un aspect cam grosolan. Să luăm altă deosebire: pe harta din Olanda munţii sunt înfăţişaţi prin muşuroaie şi movile, pe când în copia lui J.B.B. d'Anville ei sunt redaţi în formă de şiruri. Pădurile Moldovei, foarte exact indicate pe harta gravată, sunt omise total în copia lui J.B.B. d'Anville. Se întâlnesc, de asemenea, deosebiri în ortografierea denumirilor geografice etc.

La fel ca şi ediţia de la Amsterdam, copia lui J.B.B. d'Anville, cu toate aceste necorespunderi şi omiteri, este destul de importantă pentru a ne face o reprezentare cât mai exactă despre originalul hărţii-manuscris a lui D. Cantemir[259].

[257] Băican V., *Geografia Moldovei reflectată în documentele cartografice din secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1996, p. 15.

[258] *Ibidem*, p. 21.

[259] Mai detaliat despre copia lu J.B.B. d'Anville vezi: Panaitescu P.P., *Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir*, în AAR MSI, Bucureşti, s. III, tom. III, p. 175–187.

CAPITOLUL X

STEMELE CANTEMIREŞTILOR

„Blazonul este cheia istoeirie."
(Gérard de Nerval)

Armele heraldice ale familiei Cantemir au constituit obiectul de studiu al mai multor cercetători, de la Petre V. Năsturel, care primul, încă la 1892, şi-a oprit privirea asupra unei steme provenind de la Dimitrie Cantemir[1], şi până în zilele noastre. Dintre lucrările publicate, trei au un caracter sintetizator şi rezumativ, fiind importante atât din punct de vedere istoriografic, cât şi sursologic. Unul dintre aceste studii este articolul *Stemele lui Dimitrie Cantemir şi locul lor în heraldica Ţărilor Române*, semnat de cunoscutul heraldist român Jean N. Mănescu[2], unde autorul trecea în revistă mărturiile heraldice rămase de la domnul moldovean după strămutarea lui în Rusia, blazonând şi analizând variantele cunoscute, şi propunea explicaţii plauzibile pentru fiecare element din câmpul scutului sau din decorurile exterioare ale acestuia. Concluziile sale, în general, au fost acceptate de istoriografia naţională şi străină, iar ulterior au fost rezumate şi în două comunicări ale aceluiaşi autor, pregătite pentru congresele internaţionale de genealogie şi heraldică din 1976[3] şi 1982[4].

În cel de-al doilea articol de generalizare – *Stema Moldovei în armele Cantemireştilor*, aparţinând altui ilustru heraldist român Dan Cernovodeanu[5], autorul s-a concentrat pe sursele sigilografice şi iconografice provenind de la cei trei domni ai Moldovei din familia Cantemir, care atestă înrădăcinarea armelor cantemireştilor în solul tra-

---

1 Năsturel P.V., *Stema României. Studiu critic din punct de vedere heraldic*, Bucureşti, 1892, p. 66–67 (în continuare: Năsturel P.V., *Stema României*).

2 Mănescu J.N., *Stemele lui Dimitrie Cantemir şi locul lor în heraldica Ţărilor Române*, în RA, An. L, vol. XXXV, Bucureşti, 1973, nr. 3, p. 465–480: 14 fig. (în continuare: Mănescu I.N., *Stemele lui Dimitrie Cantemir*).

3 Mănescu J.N., *Contributions héraldique à l'histoire des sociétés secrètes* [Comunicare la al XIII-lea Congres Internaţional de Ştiinţe Genealogice şi Heraldice, Londra, 31 august–7 septembrie 1976], în RER, XIX–XX, Paris–Iaşi, 1995–1996, p. 245–267: 11 fig. (în continuare: Mănescu J.N., *Contributions héralidique*)

4 Idem, *Éléments d'héraldique roumaine dans l'armorial russe* [Comunicare la al XV-lea Congres de Ştiinţe Genealogice şi Heraldice, Madrid, 19–26 septembrie 1982], în *Comunicationes al XV Congreso International de las Ciencias Genealógica y Heràldica, Madrid, 19–26.09.1982*, III, Inst. Salazar y Castro (C.S.I.C.), 1983, p. 5–23: 13 fig.

5 Cernovodeanu D., *Stema Moldovei în armele Cantemireştilor*, în „Buletinul Societăţii Numismatica Română", An. LXVII–LXIX (1973–1975), nr. 121–123, Bucureşti, 1975, p. 277–294: 14 fig. (în continuare: Cernovodeanu–*1975*)

diţiei heraldice autohtone. Concluziile lui au fost acceptate în istoriografia naţională şi străină, autorul revenind rezumativ la subiect în lucrările sale heraldice monumentale ce au văzut lumina tiparului în 1977[6] şi 2005[7].

În sfârşit, cel de-al treilea studiu dedicat heraldicii familiale a Cantemireştilor a fost întreprins de cercetătorul rus Serghei Fomin, care în volumul *Cantemireştii în materiale iconografice*, apărut în limba rusă la Chişinău în 1988, include un capitol special *Stemele de familie*[8]. Pe lângă considerentele şi concluziile preluate de la Dan Cernovodeanu şi Jean N. Mănescu, autorul pune în valoare mărturii heraldice provenite de la copiii lui Dimitrie Cantemir – Antioh şi Ecaterina, astfel întregind tabloul armelor de familie.

În context arheografic, trebuie menţionate neapărat şi eforturile sigilografilor români, care au pus în circuit imagini ale peceţilor domnilor din familia Cantemir. În primul rând, este vorba de articolul Gabrielei Rădulescu *Sigiliile Cancelariei domneşti a Moldovei între anii 1711–1821*, în care sunt cuprinse trei sigilii de la Dimitrie Cantemir[9]. Remarcăm şi corpusul de sigilii româneşti, datorat lui Laurenţiu-Ştefan Szemkovicz şi Mariei Dogaru, care include trei peceţi domneşti de la Constantin Cantemir, patru de la Dimitrie Cantemir şi două de la Antioh Cantemir[10].

În context istoriografic, vom menţiona şi lucrarea eruditului medievist ieşean Ştefan S. Gorovei *Genealogie şi heraldică de pretenţii: Dimitrie Cantemir*[11], singura care depăşeşte interpretările heraldice ale lui Jean N. Mănescu şi Dan Cernovodeanu.

Sarcina noastră în prezenta cercetare se rezumă la recoroborarea tuturor surselor publicate şi la reevaluarea considerentelor predecesorilor, în special ale celor expuse de heraldiştii Jean N. Mănescu şi Dan Cernovodeanu, în contextul unei baze sursologice mai largi.

---

6 Idem, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, p. 89–90; p. 267, pl. XXX, fig. 3; p. 289, pl. XLI, fig. 5; p. 291, pl. LII, fig. 5; p. 361, pl. LXXVII, fig. 1–6 (în continuare Cernovodeanu – 1977).

7 Idem, *Evoluţia armeriilor Ţărilor Române de la apariţia lor şi până în zilele noastre (sec. XIII–XX)*, traducere din l. franceză Livia Sârbu, Brăila, 2005, p. 242; pl. XXXIX, fig. 1 (în continuare Cernovodeanu – 2005).

8 Фомин С.В., *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинев, 1988, с. 67–74.

9 Rădulescu Gabriela, *Sigiliile Cancelariei domneşti a Moldovei între anii 1711–1821*, în RA, An. XII, 1969, Bucureşti, nr. 2, p. 177, 190–191 (în continuare: Rădulescu).

10 Szemkovicz L.-Şt., Dogaru Maria, *Tezaur sfragistic românesc. II. Sigiliile emise de Cancelaria domnească a Moldovei (1387–1856)*, Bucureşti, 2006, p. 65–68, 102 (în continuare Szemkovicz–Dogaru).

11 Comunicare la şedinţele Filialei Iaşi a Comisiei Naţionale de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie a Academiei Române, al cărei rezumat s-a publicat în „Buletinul Institutului Român de Genealogie şi Heraldică «Sever Zotta»", Iaşi, VII, 2005, nr. 10–12, 25 decembrie, p. 12.

1. ARMELE HERALDICE UTILIZATE DE CANTEMIREȘTI ÎN CALITATE DE DOMNI AI ȚĂRII MOLDOVEI

Moştenirea heraldică de la cei trei domni moldoveni din familia Cantemir se compune din două tipuri de surse: sigilii și grafică de carte.

De la Constantin Cantemir (1626/27–1693), domn al Moldovei din 15 (25) iunie 1685 și până în ziua morții sale 16 (26) martie 1693, au fost semnalate un sigiliu de până la urcarea pe tron și cinci din perioada domniei.

Amprenta în negru-de-fum a sigiliului lui Cantemir armaș, viitorul domn, s-a păstrat aplicată pe un document din 8 iulie 1669[12], fiind publicată și comentată de Dan Cernovodeanu[13] (fig. 1). Astfel, publicatorul consemna că această amprentă „este atât de defectuos imprimată, încât, deşi la prima vedere ea ar putea prezenta caracteristicile unei peceți heraldice (cu scut timbrat de coif cu penaj, flancat de lambrechine și însoțit de o eșarfă), o analiză mai atentă ne împiedică să facem vreo afirmație categorică în acest sens, urmând ca viitoare cercetări de arhivă să descopere o altă amprentă a aceleiași matrice, mai distinct aplicată". Or, între timp, alte amprente ale sigiliului invocat nu au fost puse în circuitul științific.

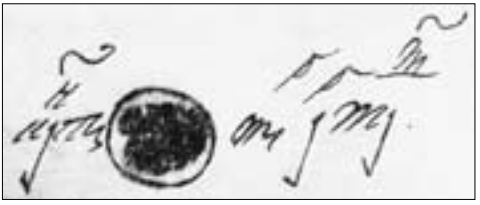

Fig. 1. Amprenta în negru-de-fum a sigiliului lui Constantin Cantemir, armaș, aplicată pe un document din 8 iulie 1669 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 279, fig. 1).

[12] Documentul original în limba română, după cum arată Dan Cernovodeanu, se păstra la ANI (Arhiva Spiridoniei, Fond „Moșia Roșietici", seliștea Dumești, plic XI, nr. 4) și fusese publicat de Gheorghe Ghibănescu (*Ispisoace și zapise*, vol. III, partea 2, Iași, 1912, p. 87).

[13] Cernovodeanu – *1975*, p. 278; p. 279, fig. 1.

Cele patru tipuri succesive de sigilii inelare mici de formă octogonală de la Constantin Cantemir (fig. 2, a-d) prezintă un singur model heraldic, fiecare purtând în câmpul sigilar doar stema de stat a Țării Moldovei, în formula: un cap de bour susținând o coroană deschisă cu trei fleuroane și flancat sus, în dreptul vârfurilor coarnelor, de un soare la dextra și o semilună întoarsă (*croissant tourné*) la senestra, doar la ultimul tip astrele fiind inversate (la dextra o semilună conturnată (*croissant contourné*), iar la senestra un soare)[14].

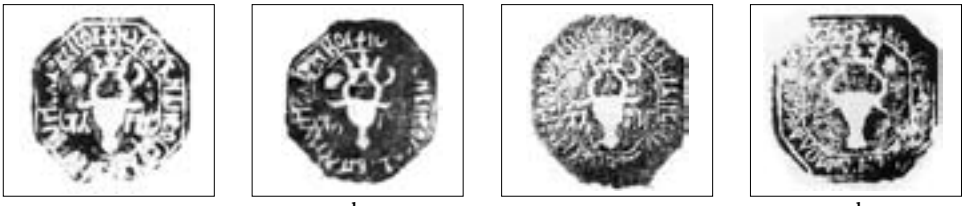

a b c d

Fig. 2. Sigilii inelare mici de la Constantin Cantemir:
a) tipul folosit în anii 1685–1686, 17x16 mm (apud Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 179);
b) tipul folosit în anii 1686–1688 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 279, fig. 2);
c) tipul folosit în anii 1688–1690 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 279, fig. 3);
d) tipul folosit în anii 1691-1693, 17x16 mm (apud: Szemkovicz-Dogaru, p. 102, fig. 178).

Sigiliul mare rotund al lui Constantin Cantemir (fig. 3), datat din 1685, la fel ca și sigiliile inelare nu conține altceva decât stema Țării Moldovei, în formula obișnuită pentru sigiliile mari domnești de epocă: într-un scut-cartuș de factură central-europeană, un cap de bour susținând o coroană deschisă cu cinci fleuroane, flancată sus de două stele, și însoțit între coarne de o stea cu șase raze, o semilună figurată conturnată la dextra și un soare figurat la senestra; scutul este timbrat de un coif cu grile, încoronat cu o coroană deschisă cu cinci fleuroane, și înconjurat de lambrechini în formă de vrejuri vegetale, pornind de la coif[15].

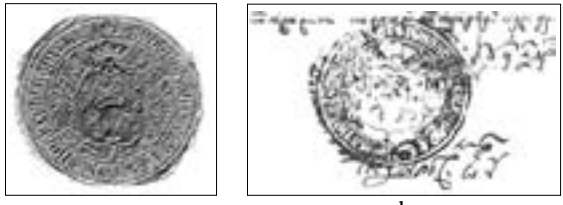

a b

Fig. 3. Sigiliul mare al lui Constantin Cantemir, 1685:
a) timbrat mobil cu foiță de hârtie aplicat pe un document din 12 iunie 1686, 54 mm (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 177);
b) aplicat în chinovar pe un document din 13 decembrie 1686 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 282, fig. 4).

[14] Cernovodeanu – *1975*, p. 278–280; p. 279, fig. 2–3; Szemkovicz–Dogaru, p. 65, nr. 2–3; p. 102, fig. 178–179.
[15] Cernovodeanu – 1975, p. 280–281; p. 282, fig. 4; Szemkovicz–Dogaru, p. 65, nr. 1; p. 102, fig. 177.

De la Antioh Cantemir (1670–1724), fiul mai mare al lui Constantin Cantemir, au fost semnalate trei sigilii, toate folosite în ambele domnii, şi două gravuri de carte armoriate, care consemnează uzul heraldic al acestui domn.

Ambele tipuri de sigilii inelare mici de formă octogonală de la Antioh Cantemir (fig. 4, a–c) prezintă acelaşi model heraldic, similar sigiliilor inelare ale tatălui său şi ale altor domni moldoveni din aceeaşi epocă, purtând doar stema ţării: un cap de bour susţinând o coroană deschisă cu trei fleuroane şi flancat sus, în dreptul vârfurilor coarnelor, de o semilună conturnată la dextra şi un soare la senestra[16].

a b c

Fig. 4. Sigilii inelare mici de la Antioh Cantemir:
a) tipul I, aplicat pe un act din 6 mai 1697 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 282, fig. 5);
b) tipul I, aplicat în tuş roşu pe un act din 16 iulie 1697, 17x17 mm (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 189);
c) tipul II, aplicat pe un act din 5 februarie 1706 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 282, fig. 6).

Sigiliul mare rotund al lui Antioh Cantemir (fig. 5), datat din 1696, la fel ca şi sigiliile inelare, repetă compoziţional sigiliul mare al tatălui său: într-un scut-cartuş de factură central-europeană, un cap de bour susţinând o coroană deschisă cu cinci fleuroane, flancat la dextra de o semilună conturnată şi la senestra de un soare; scutul este timbrat de un coif cu grile, încoronat cu o coroană deschisă cu cinci fleuroane, şi înconjurat de lambrechini în formă de vrejuri vegetale, pornind de la coif[17].

Fig. 5. Sigiliul mare al lui Antioh Cantemir, 1696, timbrat mobil cu foiţă de hârtie aplicat pe un document din 10 iunie 1696, 55 mm (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 188).

Prima gravură de carte armoriată din domnia lui Antioh Cantemir apare pe versoul foii de titlu a lucrării *Tâlcuirea Liturghiei*, tradusă din greceşte de Ieremia Cacavela şi ti-

[16] Cernovodeanu – 1975, p. 281; p 282, fig. 5–6; Szemkovicz–Dogaru, p. 68, nr. 2; p. 102, fig. 189.

[17] Cernovodeanu –1975, p. 281–282; Szemkovicz–Dogaru, p. 68, nr. 2; p. 102, fig. 188.

părită din poruncă domnească la Iași în 1697 (fig. 6). Inspirată din gravurile lucrărilor mitropolitului Dosoftei *Psaltirea în versuri* (Uniev, 1673) și *Psaltirea slavo-română* (Iași, 1680), stema din *Tâlcuirea Liturghiei* prezintă un scut-cartuș cu un cap de bour susținând o coroană deschisă cu trei fleuroane, fleuronul central stilizat în floare de crin, și două perle intermediare, însoțit între coarne de o stea cu șase raze și flancat la dextra de un soare figurat, iar la senestra de o lună plină figurată și conturnată; scutul-cartuș este timbrat de o coroană domnească închisă, broșând peste un sceptru (în bandă, cu măciulia în sus) și o spadă (în bară, cu garda în sus), încrucișate în săritoare, și înconjurat de lambrechini în vrejuri vegetale[18].

Fig. 6. Stema Moldovei de pe verso-ul foii de titlu a lucrării *Tâlcuirea Liturghiei* (Iași, 1697), tipărită sub domnia lui Antioh Cantemir (apud: Cernovodeanu–1975, p. 284, fig. 7).

Cea de-a doua gravură armoriată datând din domnia lui Antioh Cantemir se regăsește pe versoul foii de titlu a lucrării fratelui său Dimitrie Cantemir *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită la Iași în 1698 (fig. 7). Aici stema Moldovei este încadrată într-un cartuș ornamental, cu decoruri vegetale și suluri, împrumutat din arta orientală. Capul de bour apare în mijlocul acestui cartuș, susținând o coroană închisă (cu glob crucifer în vârf, ciudată ca aspect grafic) și având între coarne o cruciuliță a Sf. Andrei; sub capul bourului se reprezintă încrucișate simbolurile puterii domnești: o cruce latină (în bandă), o spadă (în bară, cu garda în jos) și un buzdugan (în pal, cu măciulia în sus); în afara cartușului oriental, la dextra apare un soare, iar la senestra o lună plină întoarsă, ambii aștri figurați și strălucind. Întreaga compoziție, împreună cu legendele aferente, este inclusă într-un chenar dreptunghiular ornamental.[19]

Moștenirea heraldică rămasă de la Dimitrie Cantemir (1673–1723), cel de-al doilea fiu al domnului Constantin Cantemir, este mai mare numeric, dar se împarte distinct în două perioade, despărțite de momentul trecerii sale în Rusia. În acest paragraf suntem interesați doar de vestigiile heraldice provenind din perioada domniilor lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând mai multe impresiuni de peceți domnești și două supralibrosuri.

[18] Cernovodeanu –1975, p. 283; p. 284, fig. 7 (BAR, CRV, nr. 104; Bianu I., Hodoș N., *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, p. 345, fig. 219); Cernovodeanu –1977, p. 265, pl. XXIX, fig. 6; Fomin, p. 68.

[19] Cernovodeanu –1975, p. 283–284; p. 284, fig. 8 (BAR, CRV, nr. 110; Bianu I., Hodoș N., *Bibliografia românească veche*, vol. I, p. 356, fig. 223); Cernovodeanu – 1977, p. 265, pl. XXX, fig. 3; Fomin, p. 69, sus.

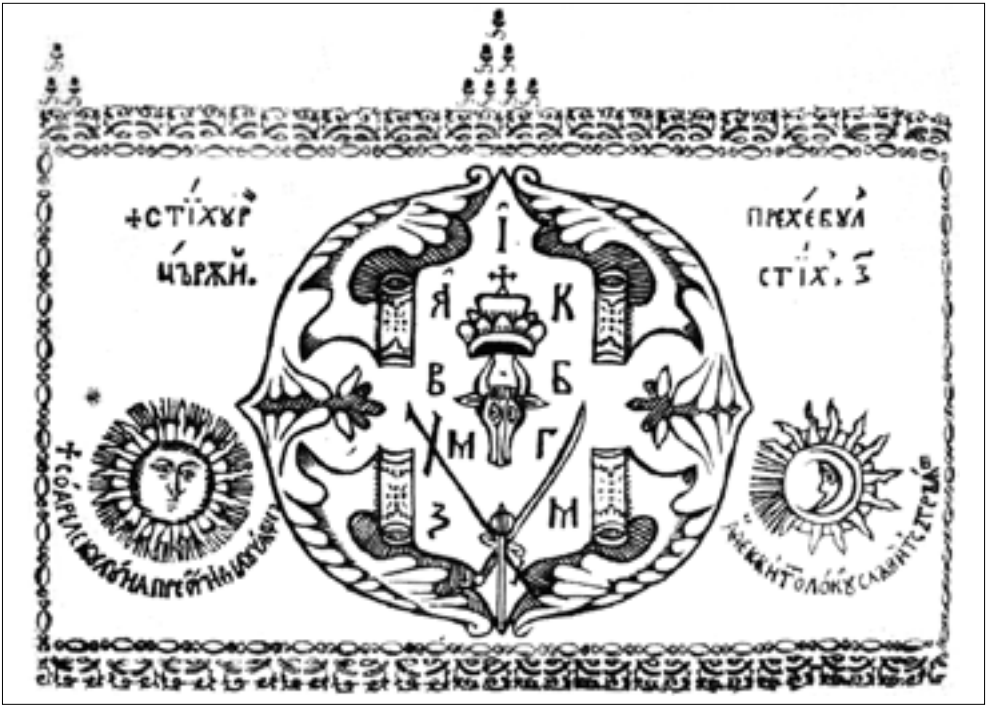

Fig. 7. Stema Moldovei de pe verso-ul foii de titlu a lucrării *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* (Iași, 1698) de Dimitrie Cantemir, tipărită sub domnia lui Antioh Cantemir (apud: Cernovodeanu–1975, p. 284, fig. 8).

Moștenirea sigilară semnalată de cercetători se compune din cinci tipuri de sigilii mici și două mari.

Trei dintre sigiliile inelare mici de formă octogonală au gravată pe ele data 1693. Primul (fig. 8 a), cu legenda în litere chirilice, nu prezintă niciun fel de deosebiri de sigiliile predecesorilor: un cap de bour susținând o coroană deschisă cu trei fleuroane și flancat de o semilună conturnată la dextra și un soare cu opt raze la senestra; în registrul inferior al sigiliului botul bourului este flancat suplimentar de ambele părți de câte o stea cu șase raze[20]. Al doilea tip (fig. 8 b–8 d), cu legenda în latină între două octogoane liniare, prezintă ca emblemă aceleași mobile, cărora li se adaugă însemnele puterii domnești: un cap de bour susținând o coroană închisă, flancată de un soare la dextra și o semilună întoarsă la senestra; capul de bour este flancat, de asemenea, la dextra de un buzdugan în bandă, cu măciulia în sus, iar la senestra de o spadă în bară, cu garda în jos;

[20] Cernovodeanu–1975, p. 285; p. 286, fig. 9. O altă amprentă în negru-de-fum a acestui sigiliu apare pe un dicționar greco-latin din biblioteca sa, însoțind un autograf cantemiresc din 1696; vezi: Callimachi S., Blok Vl., Georgescu-Ionescu Elena, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera în imagini*, București, 1963, p. 26 (în continuare: Callimachi).

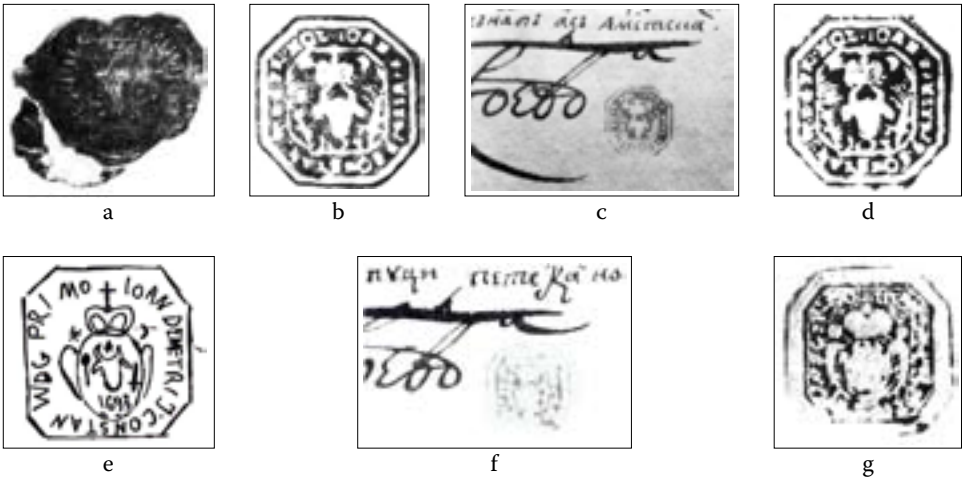

Fig. 8. Sigilii inelare mici de la Dimitrie Cantemir:

a) tipul I, 1693, cu legenda în litere chirilice, aplicat în ceară roşie pe o scrisoare din 6 februarie 1696 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 286, fig. 9);

b) tipul II, 1693, cu legenda în limba latină, aplicat în chinovar pe un document din 5 ianuarie 1711 (apud: Cernovodeanu–1975, p. 286, fig. 10);

c) tipul II, 1693, cu legenda în limba latină, 17x15 mm, aplicat în tuş roşu pe un document din 21 aprilie 1711 (apud: Rădulescu, p. 190, fig. 2);

d) tipul II, 1693, cu legenda în limba latină, 16x16 mm, aplicat în chinovar pe un document din 6 mai 1711 (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 182).

e) tipul III, 1693, cu legenda în limba latină, aplicat în ceară roşie pe documente din 1711 păstrate la Arhiva de Stat de Acte Vechi din Rusia (*РГАДА*, фонд. 68, оп. 1, 1711, д. 4, л. 12об, 15 об, 34об. Schiţă făcută de autor în 1992);

f) tipul V, fără dată, aplicat în chinovar pe un document din 26 decembrie 1710 (apud: Rădulescu, p. 190, fig. 3);

g) idem (apud Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 183).

pe laturi ansamblul heraldic este însoţit de câte o ramură de palmier[21]. Cel de-al treilea tip de sigiliu inelar de formă octogonală (fig. 8 e), de asemenea cu legenda în limba latină, văzut de noi aplicat în ceară roşie pe documente din 1711 păstrate la Arhiva de Stat de Acte Vechi din Rusia şi nesemnalat de alţi autori, are aproximativ următoarea descriere: emblema reprezintă un scut-cartuş oval cu două modilioane, timbrat cu o coroană domnească închisă înălţată de globul crucifer şi flancată la dextra de un soare în chip de stea, iar la senestra de o semilună întoarsă; în scutul oval un cap de bour, cu o stea în-

[21] Rădulescu, p. 177, nr. 2; p. 190, fig. 2; Cernovodeanu – 1975, p. 285; p. 286, fig. 10; Szemkovicz–Dogaru, p. 66, nr. 3; p. 102, fig. 182.

tre coarne, flancat la dextra de un buzdugan în pal, cu măciulia în sus, iar la senestra de o spadă în pal, cu garda în jos, şi având sub bot anul cu cifre arabe 1693; legenda în exergă, cu invocaţia simbolică formată de crucea globului crucifer de pe coroană: IOAN DEMETRI[J] · CONSTAN WD G PRI MO; pe margine un octogon liniar[22]. Tipul IV[23], nedatat, repetă compoziţia tipului II, iar tipul V (fig. 8–8 g)[24], de asemenea nedatat, repetă credem în mare compoziţia tipului III. Imaginile publicate ale tipului V sunt foarte şterse şi greu lizibile, putând fi, după părerea noastră, amprente ale aceluiaşi tip III, unde data (aflată în scut) nu s-a imprimat.

Cele două tipuri de sigilii rotunde mari ale lui Dimitrie Cantemir (fig. 9), atestate pe documente din ianuarie–mai 1711, cu toate că ultimii publicatori au indicat că au dimensiuni diferite (59 şi 55 mm), se pare că reprezintă amprente ale aceluiaşi sigiliu, diferenţele datorându-se fie modului de imprimare – tipul I este aplicat în chinovar, iar tipul II este timbrat mobil cu foiţă de hârtie –, fie unei greşeli mecanice de măsurare. Imaginea emblematică de pe toate amprentele publicate, asemănătoare cu cea din tipul III de sigilii mici, reprezintă un scut-cartuş oval, având o mică scobitură unghiulară în marginea superioară şi două modilioane ornamentale pe flancuri; în scut apare capul de bour, flancat jos de un soare la dextra şi de o semilună întoarsă şi strălucind la senestra, precum şi înconjurat de două frunze de palmier ieşinde din marginile scutului spre interior ca o bordură; scutul este timbrat de o coroană princiară închisă cu glob crucifer

a b c d

Fig. 9. Sigilii rotunde mari ale lui Dimitrie Cantemir

a) Tipul I, aplicat în chinovar pe un document din 9 ianuarie 1711, (apud: Cernovodeanu–1975, p. 286, fig. 11);

b) Idem, aplicat pe un document din 22 februarie 1711, ø 59 mm (apud: Rădulescu, p. 190, fig. 1);

c) Idem (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 180)

d) Tipul II, timbrat mobil cu foiţă de hârtie, ø 55 mm (apud: Szemkovicz–Dogaru, p. 102, fig. 181).

[22] РГАДА, фонд 68, оп. 1, 1711, д. 4, л. 12об, 15 об, 34 об.

[23] Cernovodeanu – 1975, p. 285, cu trimitere la un document din 18 februarie 1711 (BAR, doc. XII-261), prin care lui Beldiman, treti-logofăt, i se întărea satul Găureni.

[24] Rădulescu, p. 177, nr. 3; p. 190, fig. 3; Szemkovicz–Dogaru, p. 66–67, nr. 3; p. 102, fig. 183. Deşi în ambele lucrări este reprodus acelaşi sigiliu, aplicat pe acelaşi document din 26 decembrie 1710 (ANB, mănăstirea Barnovschi, I/12), la primul autor dimensiunile peceţii sunt date ca 25x15, iar la ceilalţi ca 15x15, greşind probabil Gabriela Rădulescu.

de tip occidental; în calitate de suporți ornamentali apar două acvile ieșind din părțile superioare ale modilioanelor[25].

După cum a arătat Jean N. Mănescu, această formă de cartuș cu acvile-susținători a fost împrumutată de Dimitrie Cantemir din heraldica de stat a Țării Românești, unde era cunoscută încă din epoca lui Matei Basarab, și ar putea fi interpretată ca o aluzie la pretențiile sale asupra principatului muntean în urma căsătoriei cu doamna Casandra, fiica lui Șerban-Vodă Cantacuzino[26]. Citirea celor două acvile de către Laurențiu-Ștefan Szemkovicz și Maria Dogaru ca doi grifoni adosați nu se adevereşte la examinarea desenului. În acest context, vom menționa părerea expusă de eruditul medievist Dumitru Năstase cu alte ocazii, precum că astfel de dublări de acvile ar trebui citite ca două jumătăți camuflate ale unei acvile bicefale întregi, fapt care atestă ambițiile imperiale ale domnilor români[27].

În ceea ce priveşte frunzele de palmier, acestea au fost prezentate de Jean N. Mănescu, în conformitate cu interpretările semantice generale date de heraldistul francez Gastelier de La Tour, ca un simbol al victoriei și al unirii, fără însă a sesiza rostul exact al lor în sigiliile armoriate utilizate de Dimitrie Cantemir[28].

Cele două supralibrosuri ale lui Dimitrie Cantemir, anterioare anului 1711, au fost semnalate de Serghei Fomin[29], pe coperțile lucărilor sale manuscrise *Fizica universală a lui Ioannis Baptistae von Helmont* (1701)[30] și *Istoria ieroglifică* (1705)[31], păstrate la Moscova, care reprezintă o cunună circulară formată din ornamente vegetale, având în mijloc un cap de bour, susținând o coroană deschisă cu trei fleuroane, însoțit între coarne de o stea, la dextra de un soare, la senestra de o semilună și dedesubt de o spadă și un sceptru încrucișate.

Concluziile care rezultă în urma acestei noi reevaluări a vestigiilor armoriate, provenind de la domnii Cantemireşti, sunt următoarele:

a) În calitate de domni ai Țării Moldovei, cei trei reprezentanți ai familiei Cantemir au respectat tradiția heraldicii de stat existentă în acest principat din epoca respectivă, folosind în reprezentările heraldice oficiale în calitate de mobile numai stema Moldovei, însemnele puterii domnești și elemente ornamentale fără scop de individualizare personală sau familială.

b) Frunzele de palmier, constituind o particularitate a câtorva sigilii ale lui Dimitrie Cantemir, dat fiind faptul că nu au avut o continuare în stema familială definitivă din

---

25 Tipul I: Callimachi, p. 60–61; Rădulescu, p. 177, nr. 1; p. 190, fig. 1, 59 mm; Mănescu–1973, p. 471, nota 24; Cernovodeanu – 1975, p. 285–287; p. 286, fig. 11; Szemkovicz–Dogaru, p. 66, nr. 1; p. 102, fig. 180, 59 mm. Tipul II: Szemkovicz–Dogaru, p. 66, nr. 2; p. 102, fig. 181, 55 mm.

26 Mănescu – 1973, p. 471; Cernovodeanu –1975, p. 287.

27 Vezi, de exemplu: Năstase D., *L'Aigle bicephale dissimulée dans les armoiries des Pays Roumains. Vers une cryptohéraldique*, dans *Da Roma alla terza Roma. Documenti e studi*, Studi I. Seminario 21 aprile 1981. *Roma. Costantinopoli. Mosca*, p. 357–374+25 fig.

28 Mănescu I – 1973, p. 476 și nota 38.

29 Fomin, p. 70.

30 Cu trimitere la: BSR, фонд 173, оп. 1 (МДА фунд.), д. 312; часть 211, СПб., 1880, с. 10.

31 РГАДА, фонд 181, д. 1419; часть 211, с. 4.

Rusia, nu pot fi considerate decât ca un element decorativ complementar, fie dictat de considerentele artistice şi moda timpului, fie de o semnificaţie abstractă neindividualizantă cunoscută în epocă, asemănătoare cu interpetarea propusă de Jean N. Mănescu.

c) Scutul-cartuş susţinut în partea superioară de două acvile sau două jumătăţi de acvilă bicefală, utilizat de Dimitrie Cantemir în sigiliul mare, este, după cum a arătat şi Jean N. Mănescu, un împrumut din tradiţia heraldicii de stat din Ţara Românească. Indiferent de scopul acestui împrumut, fie că ar ilustra pretenţiile asupra principatului muntean, fie că s-ar datoara doar gusturilor artistice, considerăm că acest cartuş a fost preluat ca un întreg artistic dat şi nu considerăm că acvilele pot fi interpretate ca o emblemă impusă de Cantemir cu semnificaţie proprie. Dacă sunt două acvile, fără cruce în ciocб acestea nu pot nicidecum sugera acvila valahică. Dacă este o acvilă bicefală camuflată, părere a lui Dumitru Năstase pe care o împărtăşim, această emblemă de asemenea nu se referă la Ţara Românească. În lipsa figurării armelor de familie ale Cantemireştilor în aceste armerii complexe, nu putem interpreta acvila bicefală nici ca stemă a Cantacuzinilor, emblemă justificată de căsătoria lui Dimitrie Cantemir cu Casandra Cantacuzino.

d) Singura amprentă neclară din 1669 de la sigiliul lui Constantin Cantemir, pe când acesta deţinea dregătoria de armaş în Ţara Românească, nu ne permite să aflăm dacă neamul Cantemireştilor a folosit o stemă familială până la Dimitrie Cantemir. Tradiţia heraldică a ţărilor române nu exclude deloc această posibilitate. Lunga aflare a lui Constantin Cantemir în spaţiul heraldic polonez sau contactele lui Dimitrie Cantemir cu mari personalităţi purtătoare de steme de tip occidental la Constantinopol ar fi putut oricând servi drept imbold suplimentar pentru stabilirea unor arme de familie. Dar existenţa acestora până la Dimitrie Cantemir astăzi nu poate fi probată cu surse directe.

2. ARMELE HERALDICE UTILIZATE DE CANTEMIREŞTI ÎN RUSIA

După înfrângerea suferită la bătălia de la Stănileşti şi încheierea Păcii de la Prut, oştirile ruseşti şi aliaţii lor au început să se retragă din Moldova. Pe 16 iulie 1711, Dimitrie Cantemir părăseşte pentru totdeauna Iaşii.

La 1 august 1711, Petru I i-a acordat lui Dimitrie Cantemir titlul de „svetleişii kneaz'" (principe serenisim)[32] al Imperiului Rus, emiţând o diplomă specială[33]. După alţi au-

[32] *Список пожалований графского и княжеского Российской империи достоинств за время Петра Великого по 1881 г.*, СПб., 1889, с. 4–5.

[33] Mănescu – 1973, p. 465.

tori, această rezoluție a fost dată de Petru I cu o zi înainte, la 31 iulie[34]. Cópii oficiale de pe actele legate de acest eveniment, pe care le-am avut la dispoziție, ne permit să precizăm datarea evenimentului. Memoriul lui Dimitrie Cantemir, cu opt puncte de cerere, datat „iulie 1711", adică fără cifra zilei, a fost prezentat la 1 august, lângă Movilăul de pe Nistru, iar răspunsul oficial a fost emis la 3 august, tot la Movilău. În punctul 6 al memoriului său Cantemir solicita „să fie el, principele, în grația Majestății sale Țarului, și titlul de principe serenissim și el și moștenitorii săi să-l dețină; și dacă pe viitor principatul voloh se va afla sub stăpânirea Majestății sale Țarului, nimeni altcineva, în afara sa și a moștenitorilor său, să nu fie admis"[35]. În punctul 1 al răspunsului oficial, semnat de cancelarul contele Golovkin, se anunța voia țarului Petru I ca „titlul de principe serenissim rus să fie deținut de principele Dimitrie și moștenitorii săi"[36]. Vom menționa în treacăt, că și până la această recunoaștere oficială Petru I îl numea pe Dimitrie Cantemir în actele oficiale cu același titlu de principe prealuminat: „iasneișii kneaz'", ca în diploma acordată la 13 aprilie 1711[37], sau „svetleișii kneaz'", ca în scrisoarea din 16 iunie 1711[38].

Prin decretul țarului din 20 februarie 1721, Dimitrie Cantemir primește rangul de consilier de taină (clasa a 3-a după Tabelul rangurilor) și este numit senator[39]

În 1723, după unele surse – la 1 august[40], iar după altele – în septembrie[41], împăratul Sfântului Imperiu Roman de națiune germană Carol al VI-lea (1711–1740) îi conferă lui Dimitrie Cantemir titlul de principe al Sfântului Imperiu. Unii comentatori ruși afirmă că împăratul a decis această conferire, aflând de la solii săi despre „afecțiunea lui Petru I pentru fiica lui Cantemir – Maria", și că a trimis diploma, foarte puțin probabil, în timpul vieții principelui, fapt ce „trebuie și mai mult să ne întărească în ideea calculului asupra importanței principesei Maria Cantemir, care în timpul Ecaterinei I a fost îndepărtată la moșii"[42]. Și alți autori arată că vestea conferirii nu l-a prins pe Cantemir în viață, care s-a stins la 21 (după alți autori, la 30 – *n.n.*) august 1723, în satul său Dmitrovka (ulterior orașul județean Dmitrovsk din gubernia Oriol)[43]. S-a scris și că diploma de principe al Sfântului Imperiu, sosind la ambasada din Sankt-Petersburg odată cu știrea morții lui Dimitrie Cantemir, a fost returnată suveranului său de către secretarul amba-

---

[34] Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, II изд., том I, СПб., 1895, с. 233–236, nr. 3; Ermerin R.J., *La noblesse titrée de l'Empire de Russie avec la description de ses armoiries. D'après les documents officiels*, Soraun-L. (Prusse) Zeidler, s.a., p. 127 (în continuare: Ermerin R.J., *La noblesse titrée*).

[35] РГАДА, фонд 68, оп. 3, д 20, л. 1об.

[36] *Ibidem*, д. 21, л. 1.

[37] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV–начале XVIII в. Документы и материалы*. В трех томах, том 3, 1673–1711, Москва, 1970, № 113.

[38] *Ibidem*, № 115.

[39] РГАДА, фонд 154. оп. 2, д. 163.

[40] Долгоруков П.В., *Российская родословная книга*: В 4-х частях, СПб., 1854–1857, часть II, с. 317.

[41] Idem, *Российский родословный сборник*, СПб., 1840–1841, выпуск IV, с. 110.

[42] Петров П.Н., *История родов русского дворянства*, книга I, Москва, 1991, с. 405 (reprint după ediția apărută la Sankt-Petersburg în 1886).

[43] Долгоруков П.В., *Российский родословный сборник*, *loc. cit*.

sadei Hochholzer[44]. Indiferent de cauzele care au dus la conferirea acestui titlu şi procedura de înmânare sau neînmânare a diplomei aferente, toţi genealogiştii ruşi îl arată ca titular pe Dimitrie Cantemir personal, alături de doar alţi patru titulari ruşi – principi ai Sfântului Imperiu: principele rus Aleksandr Danilovici Menşikov, contele rus Grigori Grigorievici Orlov, contele rus Grigori Aleksandrovici Potiomkin, contele rus Platon Aleksandrovici Zubov, precum şi trei neamuri polono-lituaniene trecute în supuşenia Rusiei în secolul al XVIII-lea cu titlul primit înainte de această trecere: Radziwiłł, Lubomirski şi Jabłonowski[45].

Actele de recunoaştere sau acordare a unor titluri şi demnităţi constituiau prilejuri pentru recunoaşterea, conferirea sau modificarea armelor heraldice familiale.

Stema familiei Cantemir nu a fost înregistrată în cele 21 de volume ale Armorialului General al Neamurilor Nobile din Imperiul Rus. Nu figurează nici printre stemele luate la evidenţă de heraldiştii ruşi ca acordate cu diplome rămase în arhive (în originale, cópii sau registre de evidenţă) şi netrecute în numitul armorial, nici printre cele cunoscute cu calificativul „neaprobate oficial", adică autoasumate şi respinse la solicitarea recunoaşterii. Stingerea familiei la 1820 a fost un factor care a determinat, pe de o parte, lipsa altor demersuri în sens heraldic din partea familiei înseşi, cum s-a întâmplat în alte cazuri, iar pe de altă parte, necunoaşterea stemei cantemireşti de către unii genealogişti ruşi de la cumpăna secolelor XIX–XX[46]. La următoarea cumpănă de secole, XX–XXI, unii heraldişti ruşi contemporani nouă au afirmat chiar că stema familiei Cantemir „nu a fost aprobată nici la Petersburg, nici la Viena şi este cunoscută doar după imagini de pe sigilii şi portrete"[47].

Înainte de a discuta asupra subiectului aprobării, să trecem în revistă sursele armoriate cu stema Cantemireştilor după venirea lor în Rusia. Imaginile cunoscute consemnează două steme, cu mai multe variaţiuni fiecare, una de factură moldovenească şi alta de factură europeană.

Stema de factură moldovenească figurează pe surse mai vechi şi antume ale lui Dimitrie Cantemir.

Cea mai veche stemă cunoscută din această familie apare în partea inferioară a gravurii de epocă „Dimitrie Cantemir părăseşte Moldova" (157x120 cm) de Ivan Zubov şi Grigori Tepcegorski, realizate ca ilustraţie la „teza", sau „disertaţia în teologie" a ie-

---

44 Apud: Mănescu – 1973, *Stemele lui Dimitrie Cantemir*, p. 470, cu trimitere la: [Tindal N.], *The life of Demetrius Cantemir Prince of Moldavia*, in Cantemir D., *The history of the growth and decacy of the Othoman Empire*, part. II, London, 1735, p. 460; [Т.С. Беер, Н. Бантыш-Каменский], *Родословие князей Кантемиров*, в Беер Т.С., *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783, с. 316; Лобанов-Ростовский А.Б., *Русская родословная книга*, с. 233; Dolgorouky P., *Notice sur les principales familles de la Russie*, nouvelle edition, Berlin, 1858, p. 130–131.

45 Карнович Е.П., *Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими*, Москва, 1991, с. 184–185, 191–192 (reprint după ediţia apărută la Sankt-Petersburg în 1886).

46 Ermerin R. J., *La noblesse titrée*, *loc. cit*.

47 Медведев М., *Тень блеска: родовые гербы русских поэтов*, в „Литературная учеба", Москва, 1992, № 1–2–3, с. 64–65.

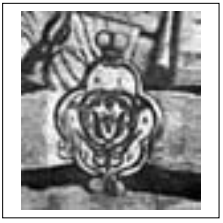

Fig. 10. Stema de factură moldovenească, utilizată de Dimitrie Cantemir în Rusia după 1711. Tipul I, după gravura „Dimitrie Cantemir părăsește Moldova" de Ivan Zubov și Grigori Tepcegorski, la teza ieromonahului Lavrentie din Brașov, 1712 (reproducere după *Magazin I*, 1981, nr. 8, p. 37).

romonahului Lavrentie din Brașov, susținută la 26 iulie 1712 la Academia slavo-greco-latină din Moscova[48]. Stema reprezintă un cap de bour, având o stea între coarne, asuprit de o coroană princiară, flancat la dextra de un soare, iar la senestra de o semilună, precum și de două ramuri mari de palmier încrucișate dedesubt, totul înconjurat de două amfiptere (șerpi sau dragoni înaripați), care țin în cozi un sceptru și o spadă; rolul scutului heraldic incluzând întreaga compoziție descrisă este îndeplinit de un cartuș ce amintește chenarul gotic cvadrilob de factură moldovenească (fig. 10). Este de remarcat și faptul că aceeași stemă este figurată în această gravură și pe coburii șeii lui Cantemir.[49] (Pornind de la elementele figurate în blazon, Constantin Rezachevici data stema (și implicit gravura) în perioada august 1712–1716, dar nu și-a expus considerentele pe care s-a bazat[50].) Acest prim tip introduce în heraldica cantemireștilor din Rusia amfipterele.

Fig. 11. Stema de factură moldovenească, utilizată de Dimitrie Cantemir în Rusia după 1711. Tipul II, după supralibrosul manuscrisului lucrării *Loca obscura in Cathechisi* [1720], decalc realizat de Grigore Tocilescu (Mănescu–1973, p. 474, fig. 8; Cernovodeanu–1975, p. 289; p. 288, fig. 13; Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 3).

Un tip dezvoltat al aceleiași steme se regăsește pe supralibrosul a două lucrări manuscrise ale lui Cantemir – *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor* [1717–1723][51] și *Loca obscura in Cathechisi* [1720][52] (fig. 11). Acest al doilea tip de stemă reprezintă un cap de bour, având o stea cu opt raze între coarne, asuprit de o coroană regală închisă adextrată de un soare figurat strălucind și senestrat de o semilună întoarsă, flancat de două ramuri mari de palmier încrucișate dedesubt, și înconjurat de două amfiptere (dragoni, căci sunt reprezentate labele dinapoi), care țin în cozi un sceptru și o spadă, întinse spre flancurile scutului; dedesubt două mâini ce se strâng, ieșind fieca-

[48] Fomin, p. 10–14, 76; Rezachevici C., *Primul portret al lui Dimitrie Cantemir după Bătălia de la Stănilești*, în MI, București, 1981, nr. 8, p. 36–37 (în continuare: Rezachevici C., *Primul portret al lui Dimitrie Cantemir*).

[49] Mănescu – 1973, p. 474, fără ilustrație, cu trimitere la Callimachi, p. 80–81; Cernovodeanu – 1975, p. 289–290; Rezachevici C., *Primul portret al lui Dimitrie Cantemir*, p. 37, cu o ilustrație ce permite lectura; Фомин С.В., *Кантемиры в изобразительных материалах*, p. 10, cu o ilustrație ce nu permite o bună lectură, descrierea stemei la p. 70.

[50] Rezachevici C., *Primul portret al lui Dimitrie Cantemir*, p. 36.

[51] Fomin, p. 70–71, fără ilustrație, cu trimiterea: РГАДА, фонд 181, д. 1420; *ЖМНП*, часть 211, с. 2.

[52] Mănescu – 1973, p. 474, fig. 8 (decalc realizat de Grigore Tocilescu și păstrat la BAR, ms. rom., 325, f. 17); Cernovodeanu –1975, p. 289; p. 288, fig. 13; Cernovodeanu – 1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 3 (același decalc); Fomin, p. 70–71, fără ilustrație, cu trimiterea: BSR, fond 173, inv. 1 (МДА фунд.), f. 277.

re dintr-un nor; totul este inclus într-un scut rotund înconjuart de vrejuri vegetale în stil baroc şi susținut de doi lei afrontați, care sprijină cu una din labe o coroană închisă princiară surmontată de globul crucifer. Acelaşi tip de stemă este întruchipat pe frontispiciul *Hronicului vechimei romano-moldo-vlahilor*, publicat la Iaşi în 1835, desen preluat de foarte mulți autori[53] (fig. 12). Desenul din spusele publicatorilor s-a reprodus aşa „cum s-au aflat în manuscriptul original al *Istoriei romano-moldo-vlahilor*", dar prezintă diferențe artistice şi semnatice față de stema originală văzută şi semnalată de Serghei Fomin: coroana susținută de capul de bour este princiară închisă, iar cea de timbrare a scutului – mai curând regală; amfipterele nu mai au labele din urmă, semănând inconfundabil cu şerpii; scutul conține elemente de cartuş şi este susținut de lei cu ambele labe, fără a mai sprijini şi coroana pusă direct pe scut; leii sunt timbrați cu coroane. Acest fapt ne face să nu fim de acord cu Dan Cernovodeanu, care o considera anterioară celei copiate de Gr. Tocilescu[54]. Presupunem că pentru ediția ieşeană a *Hronicului* de la 1835, pictorul care a realizat compoziția de pe frontispiciul cărții s-a inspirat din stema de pe manuscrisul original, dar a prelucrat-o şi „actualizat-o" din punct de vedere artistic prin prisma propriei viziuni. Astfel tipul II al stemei ruseşti de factură moldovenească, suplimentar amfipterelor, introduce emblema strângerii de mâini şi leii-susținători. Probabil, din acelaşi tip a făcut parte şi stema reprezentată în colțul stâng de sus pe portretul în ulei al lui Dimitrie Cantemir, realizat de pictorul Johann Gottfried Tannauer, datat 1711–1719 şi dispărut din Muzeul Etnografic din oraşul Istra, regiunea Moscova, în anii celui de-al Doilea Război Mondial[55].

Fig. 12. Idem, varianta de pe frontispiciul *Hronicului vechimei romano-moldo-vlahilor*, publicat la Iaşi în 1835 (apud: Cernovodeanu–1977, p. 289, pl. XLI, fig. 5)

Cunoaşterea celui de-al III-lea tip al stemei ruseşti de factură moldovenească se datorează decalcului realizat de Grigore Tocilescu la sfârşitul secolului al XIX-lea de pe un sigiliu cantemiresc aplicat pe o scrisoare din 2 ianuarie 1722 (păstrată la Moscova), apoi reconstituit în desen de Jean N. Mănescu[56] (fig. 13). Descrierea acestei compoziții, după J.N. Mănescu, este următoarea: „scutul cu armele Moldovei (cap de bour cu o stea cu 6 raze între coarne) este aşezat pe pieptul acvilei imperiale ruse (cu coroană imperială, sceptru şi glob), înconjurată de cele două amfiptere cu sceptrul şi spada în cozi, ale

[53] Năsturel P.V., *Stema României*, p. 66–67, fig. 17; Mănescu – 1973, p. 473–474, fig. 6; Cernovodeanu – 1975, p. 287–288; p. 288, fig. 12; Cernovodeanu – 1977, p. 289, pl. XLI, fig. 5; Fomin, p. 70–71.

[54] Cernovodeanu – 1975, p. 287–288.

[55] Fomin, p. 71; 75, № 2; Фомин С.В., *Загадка истринского портрета*, в „Горизонт", Кишинев, 1985, № 11, с. 56.

[56] Mănescu – 1973, p. 477–478, fig. 13, 14; Cernovodeanu – 1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 4; Fomin, p. 71. Decalcul realizat de Grigore Tocilescu se păstrează la BAR, ms. rom., 325, f. 13).

căror corpuri închipuie conturul rectangular al unui scut; deasupra acestui scut sui-generis, coroana regală; dedesubt şi în afara scutului, simbolul solidarității ieşind din nori [strângerea de mâini – *n.n.*]; suporți: doi lei cu capetele întoarse, susținând cu o labă scutul, cu cealaltă, coroana şi stând pe două console reunite printr-un ornament (sau un fragment de colan?), având în centru o acvilă bicefală care nu este cea a ordinului Sf. Andrei şi pare să atârne de o panglică, ale cărei capete nu se disting"[57]. În comentariul acestei compoziții, acelaşi J.N. Mănescu arăta că sigiliul „a fost confecționat ulterior conferirii stemei oficiale de principe rus: Cantemir nu putea arbora acvila imperială cu de la sine putere, ci numai în virtutea unei concesiuni exprese", iar abandonarea acvilei Țării Românești, care ar fi fost introdusă în stema oficială de către cancelaria heraldică a Rusiei la cererea lui Cantemir, o explica prin lipsa unui loc potrivit într-o „formulă heraldică tradițională şi evident îndrăgită"[58].

Fig. 13. Stema de factură moldovenească, utilizată de Dimitrie Cantemir în Rusia după 1711. Tipul III, aplicat pe o scrisoare din 2 ianuarie 1722, desen de Jean N. Mănescu (apud: Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 4)

Stema de factură europeană figurează pe surse postume ale lui Dimitrie Cantemir, din care azi se cunosc 14 imagistice, datând din secolele XVIII–XIX şi majoritatea fiind gravuri armoriate (vezi anexa), şi o descriere prezentă în două armoriale din secolul al XIX-lea[59], diferită în detalii față de imaginile grafice (vezi anexa, XV). Cea mai minuțioasă executare din punct de vedere heraldic se regăseşte sub portretul lui Antioh Cantemir, realizat de gravorul Iosif Wagner în 1738 la Londra (v. anexa, fig. 16), unde nu numai smalturile câmpurilor, ci şi cele ale figurilor sunt indicate prin haşurări convenționale. Blazonarea acestei compoziții heraldice este preferată de heraldişti. Astfel, stema familiei Cantemir de factură europeană, conform acestei surse coroborate cu altele, este:

Scut scartelat:

în primul cartier, pe argint (albastru – în cele două armoriale din secolul al XIX-lea), un cap de bour negru, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de un soare la dextra şi o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, totul de aur, iar dedesubt de un buzdugan, poate de aur, în bandă şi o sabie curbă, de argint, în bară, încrucişate în săritoare (compoziție heraldică reprezentând Țara Moldovei şi instituția dDomniei);

---

[57] Mănescu – 1973, p. 477–478. Am abandonat lecturile suplimentare făcute de S. Fomin de pe acelaşi desen, cu două acvile amintind stema Munteniei etc. (Фомин С.В., *Кантемиры в изобразительных материалах*, с. 71–72), dat fiind faptul că dacă ar fi fost posibile, J.N. Mănescu-desenatorul nicidecum nu le-ar fi omis în descriere.

[58] Mănescu – 1973, p. 478.

[59] *Ibidem*, p. 468, nota 13.

în al doilea cartier, pe roşu, două amfiptere (şerpi sau dragoni înaripaţi) verzi, afrontate şi încolăcite în forma cifrei 8, însoţite dedesubt de un buzdugan în bandă şi sabie curbă în bară, încrucişate în săritoare, ambele de argint (armele familiei Cantemir);

în al treilea cartier, pe roşu, o acvilă neagră conturnată cu capul reîntors şi zborul în jos, cruciată (de aur?), stând pe o rămurică verde (stema Ţării Româneşti, arme de pretenţie în urma căsătoriei lui Dimitrie Cantemir cu Casandra, fiica lui Şerban-Vodă Cantacuzino);

în al patrulea cartier, pe albastru, două braţe roşii ce-şi dau mâna, în bară, fiecare braţ ieşind din nori de argint, iar norii ieşind din colţurile dextru de jos şi senestru de sus ale cartierului (emblema credinţei şi solidarităţii frăţeşti);

în ecusonul peste tot, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială şi ţinând în gheare sceptrul şi globul crucifer [de aur] (stema Rusiei, arme de concesiune).

Scutul este *timbrat* de o coroană princiară cu boneta de purpură, cu sau fără bentiţă de hermină (simbol al demnităţii princiare).

În afara formulei simple descrise, stema apare şi cu *ornamente exterioare*. Pe unele surse scutul are suporţi: doi lei afrontaţi, de culoare naturală (de aur), stând fie pe o panglică de deviză, dar fără inscripţie, fie pe un soclu baroc, fie pe o terasă naturală, care au fost consideraţi de J.N. Mănescu ca provenind din stema de domn al Moldovei[60]. Pe alte surse, scutul este aşezat pe o mantie purpurie căptuşită cu hermină şi timbrată de o coroană princiară de aur, formulă pe care J.N. Mănescu o considera ca stemă completă de principe rus[61].

Interpretările pe care le-a dat J.N. Mănescu în 1973 au fost în general acceptate, comentariile ulterioare referindu-se doar la cartierele doi (Cantemir) şi patru („credinţa").

Referindu-se la mobilele din cartierul cu armele Cantemireştilor, J.N. Mănescu opina: „Figurile din al doilea cartier sunt fără îndoială stema de neam a Cantemireştilor, versiune probabil foarte decantată a unei vechi embleme sigilare cu dragoni afrontaţi, un motiv destul de răspândit în sigilografia românească a secolului al XVII-lea. [...] Prezenţa şi în acest cartier a însemnelor domneşti subliniază veleităţile Cantemireştilor de dinastie legitimă a Moldovei, iar despărţirea frecventă a buzduganului de sabie [...] vrea să arate că, pentru moment, Cantemireştii nu stăpânesc efectiv ţara Moldovei"[62].

Ştefan S. Gorovei a pus cele două amfiptere în legătură cu o emblemă asemănătoare aşezată deasupra porţii palatului de la Bahcisarai, vechea reşedinţă a hanilor tătari (sec. XVI– 1783): „doi dragoni verzi afrontaţi (reprezentaţi, într-un loc, chiar pe fond roşu)", presupunând că „Dimitrie Cantemir şi-a făurit nu numai o *genealogie de pretenţii* – care îl făcea să descindă «ex Crimensium nobilibus mirzis Cantemyros» –, dar şi o *heraldică de pretenţii*, adoptând un însemn al hanilor tătari"[63]. Bănuiala lui Ştefan S. Goro-

[60] Mănescu – 1973, p. 473.

[61] *Ibidem*, p. 473.

[62] *Ibidem*, p. 470–471.

[63] Gorovei Şt.S., *Genealogie şi heraldică de pretenţii: Dimitrie Cantemir*, în „Buletinul Institutului Român de Genealogie şi Heraldică «Sever Zotta»", Iaşi, VII, 2005, nr. 10–12, 25 decembrie, p. 12.

vei, cu privire la legătura dintre genealogie și heraldică în epoca lui Petru cel Mare, se confirmă și de alți cercetători. Astfel, S. Dumin, referindu-se la emblemele utilizate în stemele nobililor ruși de origine străină sau pretinsă străină, menționa că registrele genealogice se întocmeau în Rusia încă din secolul al XVI-lea, iar răspândirea largă a stemelor se produce doar în secolele XVII–XVIII, pe când fixarea lor oficială în *Armorialul general al neamurilor nobile ale Imperiului Rrus* se face abia începând cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, și constata: „În acest context, heraldica familială de cele mai multe ori doar a mers pe urma genealogiei, reflectând prin prisma propriilor mijloace, într-o formă grafică convențională, închipuirile și ideile acesteia”[64].

Genealogia fantezistă a familiei propusă de Dimitrie Cantemir în operele sale a fost combătută de întreaga istoriografie. „De la «părinții oaie» până la Timur Lenk, împăratul Asiei, este o distanță, care arată cum a evoluat mândria genealogică a lui Dimitrie Cantemir”, remarca P.P. Panaitescu[65]. Prin urmare, pretinsa descendență din hanii tătari coborâtori din Tamerlan putea ușor să-și găsească o mobilă în armeriile de familie cantemireşti. Problema amfipterelor însă mai rămâne de studiat.

Emblema credinței (fr. *foi*) din cel de-al patrulea cartier era citită de J.N. Mănescu la 1973 astfel: „Pentru stema lui Dimitrie Cantemir, interpretarea cea mai plauzibilă a acestui simbol este aceea de aluzie la legăturile de alianță politică cu Petru cel Mare. Nu trebuie însă neglijată nici posibilitatea ca, în pragul Secolului Luminilor și în armele unui atât de proeminent precursor al Iluminismului, acest simbol să reprezinte în realitate afilierea la o societate secretă și poate deținerea unor demnități însemnate în cadrul unei atari societăți”[66]. Ulterior, J.N. Mănescu a dat prioritate celei de-a doua interpretări[67].

După părerea noastră, această emblemă a credinței trebuie căutată în culegerile de embleme cu devize, care circulau din abundență în epoca lui Petru cel Mare și care serveau drept modele pentru elaborarea stemelor, drapelelor, medaliilor, focurilor de artificii și a numeroaselor sărbători cu caracter de masă menite să proslăvească pe țar, țara, armata etc.[68] Atunci s-au tradus în rusă mai multe lucrări, publicate[69] sau rămase în manuscris, pentru uzul celor interesați. Dintre acestea cea mai importantă a fost *Символы и Эмблемата* [Simboluri și embleme], publicată în 1705 la Amsterdam într-un tiraj

---

[64] Думин С.В., *Восточные эмблемы в русских родовых гербах*, в „Геральдика. Материалы и исследования: сборник научных трудов”, Государственный Эрмитаж, Ленинград, 1987, p. 99.

[65] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 184.

[66] Mănescu – 1973, p. 471–472.

[67] Mănescu J-N., *Contributions héraldique*, p. 258. În favoarea ipotezei sale despre afilierea lui D. Cantemir la masonerie, autorul citează: Lozovan E., *La lettre sur le conscience de D. Cantemir*, dans RER, Paris, XV (1975), p. 80.

[68] Соболева Н.А., *Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв.*, Москва, 1981, с. 23–26 (în continuare Соболева – 1981).

[69] Алярд К., *Новое галанское карабелное строение глашающее совершенно чинение корабля, со всеми его внешними частми…; тут же всякие корабелные флаги со своими гербами, цветами и с началами…*, перевод с голландского, Москва, 1709; Шхонебек А., *Історіа о ординах ілі чинах воинских паче же кавалерскіх*, перевод с французского, Москва, 1710; *Ифіка іерополітіка или філософіа нравоучителная симболами и пріуподобленіи изъясненна, к наставленію и пользе юным*, СПб., 1718; Овідіевы фигуры в 226 изображеніах, перевод с немецкого, [СПб., 1722]. (Apud: Soboleva-1981, с. 24 и примеч. 12).

enorm pentru Rusia de 755 de exemplare, şi care a servit drept sursă de inspiraţie pentru tot felul de steme ruseşti timp de două secole, suferind câteva reeditări[70]. Într-o variantă a acestei culegeri editată la Sankt-Petresburg la 1788 şi reeditată cu gravuri la 1811, cum se poate observa din ultima ediţie realizată la Moscova în 2000, vom găsi o emblemă destul de apropiată de „credinţa" cantemirească: în scut rotund, pe fundalul unor flăcări, două braţe ce-şi dau mâna, în fascie, fiecare braţ ieşind din nori (posibil, de fum), iar norii ieşind din flancurile scutului, totul înconjurat de un şarpe ce-şi înghite coada[71] (fig. 26). Denumită „Două mâini în flăcări, înconjurate de un şarpe", emblema are devizele: „Се верность супружества. С терпением./ Cum patentia./ Avec patience./ Mit Geduld./ With patience", adică „cu răbdare" şi cu referire mai specială la credinţa în căsătorie. Nu insistăm că tocmai această emblemă i-a inspirat pe Cantemireşti, mai ales că nu am avut acces la ediţia originală a culegerii de la 1705, dar una similară din multele culegeri şi în alte limbi care circulau în Rusia lui Petru cel Mare[72] putea foarte bine să fie preluată de Dimitrie Cantemir.

Fig. 26. Emblema răbdării într-o culegere de embleme ruseşti, derivată din volumul *Simboluri şi embleme*, publicat la Amsterdam în 1705. Reproducere apud: *Эмблемы и символы*, Москва, 2000, с. 165, № 375

O ultimă chestiune asupra căreia trebuie să insistăm este cea a acordării *stemei* Cantemir *de factură occidentală*.

Se cunosc puţine informaţii despre crearea stemelor nobiliare în timpul lui Petru cel Mare. Intenţia lui Petru cel Mare de a concentra toate afacerile legate de nobilime în subordinea unei singure persoane este atestată la începutul anului 1721. La 30 ianuarie, dintr-o listă de 7 persoane, prin vot, senatorii l-au ales pe Stepan Andreevici Kolâcev pentru funcţia supravegherii evidenţei dvorenilor. Sosit la Petersburg abia în iunie, acesta va primi instrucţiunile Senatului pe 12 august 1721, dar în funcţia de maestru de heraldică („Gheroldmeister") va fi numit abia la 12 ianuarie 1722. Sarcina de bază a maestrului de heraldică era evidenţa nobililor şi a serviciului lor, cercetarea problemei stemelor fiind doar ultima dintre atribuţii, într-un context când Petru I încă se îndoia de utilitatea acestora în Rusia. Asumarea haotică a stemelor de către nobili şi chiar nenobili l-a determinat pe monarhul rus să accepte necesitatea legiferării şi evidenţei aces-

[70] Маркушевич А.И., *Об источниках амстердамского издания «Символы и эмблемата»* (1705), în *Книга: исследования и материалы*, вып. VIII, Москва, с. 279–290; Soboleva.1981, p. 173, 180. Despre culegerile de embleme occidentale vezi: Schöne A., *Henkel Arthur und Schöne Albrecht. Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst der XVI–XVII Jahrh*, Stuttgart, 1967 (în continuare: Schöne A., *Henkel Arthur und Schöne Albrecht*).

[71] *Эмблемы и символы*, II-е изд., испр. и доп., с оригинальными гравюрами 1811 г., Москва, 2000, с. 164–165, № 375.

[72] De exemplu: Feuille D. de, *Devises et emblemes...*, Amsterdam, 1712. Despre culegerile de embleme occidentale vezi: Schöne A., *Henkel Arthur und Schöne Albrecht*.

tor blazoane. La 12 aprilie 1722, în funcția de „tovarăș (adjunct) al Maestrului de Heraldică", cu scopul special de a compune steme, Petru cel Mare l-a numit pe contele italian Francesco Santi, care se va preocupa, în primul rând, de chestiuni organizatorice, apoi de stema țării, stemele orășenești, drapelele regimentelor. La 17 aprilie 1722 în locul lui Kolâcev este numit maestru de heraldică Ivan Pleșceev. În 1723, maestrul de heraldică împreună cu oficiul se transferă de la Moscova la Sankt-Petersburg[73].

Cunoscutul heraldist V.K. Lukomski arăta doar 6 persoane, cărora li s-au eliberat diplome armoriate pentru titlurile onorifice din Colegiul Afacerilor Externe (predecesorul Oficiului de heraldică în domeniul stemelor), iar N.A. Soboleva semnala că la arestarea în 1727 a maestrului de heraldică F. Santi, cel care se ocupa de elaborarea stemelor în Oficiul de heraldică, pe lângă cele 200 de desene de steme teritoriale, s-au găsit doar 14 desene de steme nobiliare – cópii de pe cele eliberate împreună cu spițele de neam în anii precedenți –, printre care și două noi compuse pentru baronul Stroganov și Demidov, și cita următoarea părere a academicianului N.P. Lihaciov: „Ideea, precum că toți nobilii trebuie să aibă steme de neam, s-a încetățenit anume înainte de Petru cel Mare și nobilii s-au repezit să și le compună, dar au fost opriți tocmai de Petru cel Mare, căruia în această perioadă nu-i ardea de steme. În esență, o heraldică nobiliară rusă n-a existat nici în epoca lui Petru"[74]. Cea mai veche diplomă păstrată în arhiva Departamentului Heraldic al Rusiei datează abia din 1726, din timpul Ecaterinei I, și este diploma de danie a lui Achinfie Demidov cu frații săi pentru titlul de nobleță[75]. Vom menționa de asemenea faptul că și mai târziu, sub maestrul de heraldică P.A. Kvașnin-Samarin, numit în 1731, Oficiul de heraldică nu s-a ocupat deloc de alcătuirea stemelor pentru nobili[76].

Cu toate acestea, între 12 aprilie 1722 (data numirii în funcție a lui F. Santi) și 21 august 1723 (data morții lui D. Cantemir), era timp suficient pentru un act heraldic cu privire la Cantemirești. Or, și recentele cercetări asupra moștenirii lui F. Santi nu au scos la iveală o stemă Cantemir, desenată sau descrisă, sau cel puțin menționarea ei[77].

Sursologul rus Oleg Horujenko, autorul monografiei *Diplomele nobiliare din secolul al XVIII-lea în Rusia*, consideră că nu au existat diplome speciale date lui Dimitrie Cantemir de Petru I pentru titlul de principe rus sau pentru o stemă rusească[78].

---

[73] Соболева-1981, с. 32–54.

[74] *Ibidem*, p. 22, nota 3; p. 50–51; cu trimiterile respective: Лукомский В. К., *О геральдическом художестве в России*, Санкт-Петербург, 1911, с. 30; РГАДА, фонд 286, оп. 2, том 39, л. 87; Лихачев Н.П., *Рецензия на кн. Ю. В. Арсеньева «Геральдика»*, в *Известия Русского генеалогического общества*, СПб., 1909, вып. 3, с. 367.

[75] Иванова М.Д., *Гербовый материал из фондов Департамента Герольдии Сената*, в *Геральдика. Материалы и исследования: сборник научных трудов*, Ленинград, 1987, с. 99.

[76] Борисов (Ильин) И.В., *Родовые гербы России*, Москва, 1997, с. 80.

[77] Борисов И. В., *Несколько слов о графе Санти – ученом-геральдисте*, в „Гербовед", № 5–6 (1–2' 1994), Москва, 1994, с. 34–38; Хоруженко О. И., *Франциск де Санти*, в *Русская генеалогия*, Москва, 1999, с. 184–186; Хоруженко О.И., *Деятельность Франциска Санти в Герольдмейстерской конторе*, в *Сборник статей Геральдического семинара ИАИ РГГУ*, вып. I (Труды Историко-Архивного Института, том 34), Москва, 2000, с. 10–22.

[78] Хоруженко О.И., *Дворянские дипломы XVIII в. в России*, Москва, 1999, 419 с., cu un paragraf special: *Стал ли Д. К. Кантемир в 1711 г. российским светлейшим князем*?. Autorul ne-a confirmat această părere și în corespondența noastră purtată recent.

Cele expuse până aici ne fac să conchidem că stema Cantemir de factură occidentală nu a fost acordată de autoritatea rusească. Astfel, singura posibilitate de acordare a ei rămâne suveranul Sfântului imperiu.

Un caz comparabil din aceeași epocă este cel al principelui Menșikov, stema căruia (fig. 27)[79] prezintă unele similitudini constructive cu cea a Cantemireștilor. Diploma cu stemă a împăratului Iosif I pentru acordarea lui Alexandr Danilovici Menșikov a titlului de principe serenisim al Sfântului Imperiu Roman de națiune germană a fost emisă la Viena la 21 ianuarie 1706, iar în 1707, Petru I, printr-o diplomă a sa a recunoscut și confirmat titlul și stema (cu mici modificări) în Rusia. Ambele diplome sunt cunoscute datorită publicării multiple[80].

Fig. 27. Stema de familie a principelui rus Aleksandr Menșikov. Reproducere apud: *Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи*, часть I, № 15

Lipsa diplomelor similare pentru Dimitrie Cantemir nu înseamnă că stema lui nu ar fi fost legiferată. Am văzut mai sus care a fost procedura de recunoaștere a titlului său princiar în Rusia și că o diplomă specială numai pentru titlul rus nu s-a dat. Faptul utilizării largi a stemei Cantemir în secolul al XVIII-lea, mai ales în context cu stema legală Golițân, și faptul necontestării ei, dar nici a titlului, de contemporani sau de genealogiștii și heraldiștii ruși din epoca modernă, pledează pentru legalitatea acesteia, chiar dacă diploma germană nu a ajuns până la noi.

În concluzie, considerăm că stema de factură occidentală a fost acordată de împăratul Sfântului imperiu și recunoscută apoi în Rusia, poate chiar fără o diplomă specială, ci printr-un alt act al împăratului rus. Atât pentru epoca lui Petru cel Mare, cât și după el, este semnificativă părerea heraldistului rus I.V. Borisov (Il'in), care constata că stemele străine au fost acceptate aproape fără modificarea prototipului, fie că acestea erau herburi poloneze utilizate de numeroase familii ruse și ucrainene, fie că erau steme vechi ale noilor supuși ruși, fie că erau blazoane acordate de suverani străini cetățenilor ruși, fie că erau steme de asumpție tradiționale de factură occidentală[81].

Fără a contesta participarea intelectuală a lui Dimitrie Cantemir la elaborarea acestei steme, credem că acesta nu a folosit-o (și nici n-ar fi avut de gând s-o folosească) personal, rămânând fidel modelului heraldic moldovenesc de factură orientală, care era o stemă de domn suveran. Crearea stemei occidentale, credem, a fost necesară mai ales pentru copiii lui Dimitrie, care își găseau aplicarea în alt sistem.

---

[79] *Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи*, часть I, СПб, 1797, №. 15.

[80] Наумов О. Н., *Геральдика. Библиографический указатель отечественной литературы XVIII–XX вв.*, Москва, 2003, № 2128, 2157–2161.

[81] Борисов (Ильин) И.В., *Родовые гербы России*, с. 58.

ANEXA

SURSELE ISTORICE ARMORIATE CU STEMA DE FACTURĂ RUSEASCĂ A FAMILIEI CANTEMIREȘTILOR

I. 1734. Sub o gravură-portret a lui Dimitrie Cantemir: „Demetrius Cantemir S. Rossiaci Imperii et Moldaviae Princeps Petri M. Russoru(m) Imperatoris Senator et ab Intimis Consiliis", realizată de un gravor anonim și anexat volumului: *The history of the growth and decay of the Othoman Empire*. Writen originally in Latin, by Demetrius Cantemir late Prince of Moldavia. Translated into English from the Autores own Manuscript by N. Tindal. P. I, London, 1734.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de un soare figurat la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile încolăcite, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, alăturate la mânere, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, cruciată cu cruce recruciată, stând pe o rămurică, totul de argint; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din flancurile cartierului, totul de argint; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială. – Scutul este timbrat de o coroană princiară de interpetare engleză cu boneta verde (credem că este de purpură, hașurarea convențională a căreia este inversă verdelui, adică în oglindă, gravorul greșind mecanic) și bentiță de hermină. – Suporți: doi lei afrontați, de argint, stând pe o panglică de deviză, dar fără inscripție, de același metal. (fig. 14).

Reproduceri: Mănescu–1973, p. 467, fig. 1 (stema); Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 1 (stema); Fomin, p. 24 (portretul), 72 (stema), 76-77, nr. 6 (descrierea gravurii); P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera* (Colecția „Biblioteca istorică", III), planșă intercalată între p. 4 și 5 (portretul).

II. 1735. Într-un cartuș oval, sub o gravură-portret a lui Dimitrie Cantemir: „Demetrius Cantemir Prince de Moldavie et fait prince du St. Empire Russien. Senateur et Conseiller privé de Sa Maieste l'Empereur Pierre le Grand. F. Morellon Lacave. – Sculp. Amsterdam, 1735. Mort 1723 le 21 d'aoust age de 50 ans. Demetrius Cantemir Moldaviae dux – S^{t}. Imperii omnium russrarum Princeps creatus necnon Senator – et Consiliis secretioribus – Petri Magni

Imperatoris – triumphantis memoriae.– Obiit die XXI augusti ann – MDCCXXIII aetatus – suae L^mo", realizat de gravorul François Morellon-Lacave și cunoscut cu două imprimări diferite (cu legenda flancând stema și cu legenda înscrisă în ovalul care încadrează portretul).

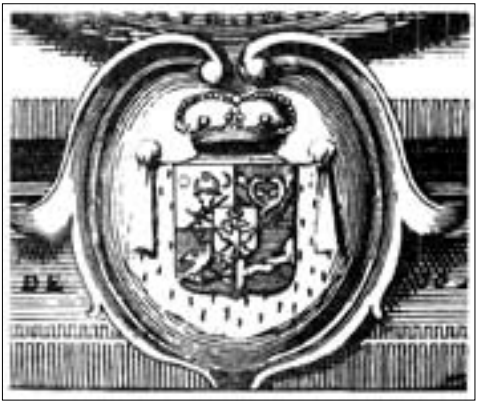

Blazonare: Scut (de tip francez) scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de un soare figurat la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile încolăcite, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, alăturate la mânere, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, cruciată sau cu rămurică în cioc, stând pe o rămurică, totul de argint; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din flancurile cartierului, totul de argint; *peste tot*, pe argint, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială, necolorate. – Mantie timbrată de o coroană princiară. (fig. 15).

Reproduceri: Mănescu–1973, p. 467, fig. 2 (stema); Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 2 (stema); Fomin, p. 25 (portretul), 72 (stema), 77, nr. 7a, 7b (descrierea gravurilor).

III. 1738. Sub o gravură-portret a lui Antioh Cantemir: „Antiochus Prince Cantemir Ministre Plenipot. de l'Impératrice de touttes les Russies auprès du Roi de la Grande Bretagne, Amiconi, Pinx. Lon(dres) 1738", realizată de gravorul Iosif Wagner.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour negru, însoțit de o stea cu 8 raze între coarne, de un soare la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, totul de aur, iar dedesubt de un buzdugan, probabil de aur, în bandă și o sabie curbă, de argint, în bară, încrucișate în săritoare; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) verzi, afrontate și cu cozile încrucișate, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare și atingând cozile amfipterelor, ambele de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă neagră conturnată cu capul reîn-

tors și zborul în jos, cruciată (de aur?), stând pe o rămurică verde; *în 4*, pe albastru, două brațe roșii ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori de argint, iar norii ieșind din colțurile dextru de jos și senestru de sus ale cartierului; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială și ținând în gheare sceptrul și globul crucifer.- Scutul este timbrat de o coroană princiară cu boneta de purpură, fără bentiță de hermină.- Suporți: doi lei afrontați, de argint, stând pe o terasă (fig. 16).

Reproduceri: Mănescu–1973, p. 468, fig. 3 (stema); Fomin, p. 47 (portretul), 72 (stema), p. 87, nr. 46 (descrierea gravurii).

IV. Nu mai târziu de 1744. Pe ex-librisul lui Antioh Cantemir.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour negru, însoțit de o stea cu 8 raze între coarne, de un soare la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere afrontate și cu cozile încrucișate, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, ambele de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă neagră conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, cruciată, stând pe o rămurică; *în 4*, pe albastru, două brațe roșii ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori de argint, iar norii ieșind din colțurile dextru de jos și senestru de sus ale cartierului; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială și ținând în gheare sceptrul și globul crucifer. – Scutul este timbrat de o coroană princiară cu boneta de purpură, fără bentiță de hermină. – Suporți: doi lei afrontați, de argint, stând pe un soclu bogat ornamentat în stil baroc (Fig. 17).

Surse: Ex-librisul lui Antioh Cantemir se consideră a fi unul din primele ex-librisuri ruseşti imprimate și este datat de bibliografii ruși cu anii ’30 ai sec. al XVIII-lea. Semnalarea și atribuirea lui a fost făcută de heraldistul V.K. Lukomski (*Труды Ленинградского общества экслибристов*, том 9–10, 1927, с. 29–30), care avea în colecția personală unul primit de la Paris și care l-a mai văzut semnalat într-un catalog de licitație ținută la Leipzig în noiembrie 1910. După moartea sa subită în 1744 la Paris, moștenitorii lui în anul următor au vândut la Paris majoritatea volumelor din biblioteca scriitorului și diplomatului și numai 300 de volume au intrat la Arhiva din Moscova a Ministerului Afacerilor Externe. Un exemplar al acestui ex-libris s-a aflat în colecția lui Boris Afanasievici Vilinbahov, care l-a demonstrat la o ședință a Clubului

ex-libriştilor din Moscova în 1966. (Василий Осокин, *Заметки об экслибрисах писателей*, в „Альманах библиофила", вып. 2, Москва, „Книга", 1975). Un alt locuitor al Sanct Petersburgului cu acelaşi nume, B. Vilinbahov, probabil moştenitor al precedentului, deţinea un ex-libris cantemiresc în 2003 (М. Рязанцев, *Коллекционирование: забава или наука?*, в „Октябрьская магистраль", СПб, 2003, № 157 (13583), среда, 13 августа, на сайте: www.OKTMAG.spb.ru). Un alt exemplar se păstrează în colecţia de ex-librisuri a Bibliotecii Naţionale Centrale „N.A. Nekrasov" din Moscova (e-mail: library@nekrasovka.ru). La Chişinău, un ex-libris al lui Antioh Cantemir se păstrează în fondurile Muzeului Naţional „A.S. Puşkin".

Reproduceri: Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 5, apud: А. Сытова, *Маяк библиотеки*, Ленинград, 1973, таблица VI, рис. 4.

V. 1745. Sub o gravură-portret a lui Dimitrie Cantemir: „Demetrie Kantemir, des h. russis. Reichs und in Moldau Fürst, bey russis. Kaiser Peter dem Grossen des hohen Senats Mitglied und Geheimer Rath.", realizată de gravorul german Cristian Fritzsch şi anexat volumului: D. Kantemir, *Geschichte des Osmanshen Reichs nach seinen Anwachse und Abnehmen*, Hamburg, 1745. Reprezintă o copie fidelă a gravurii engleze de la 1734.

Blazonare: aceeaşi cu stema de pe gravura de la 1734, boneta însă are haşuri de volum tinzând spre verticale, ceea ce i-a permis lui Dan Cernovodeanu să le citească ca haşuri heraldice de roşu. (fig. 18).

Reproduceri: Bianu I., Hodoş N., *Bibliografia românească veche*, vol. II, Bucureşti, 1899, p. 258; Mănescu–1973, p. 468; p. 474, fig. 7 (stema); Cernovodeanu–1975, p. 289, fig. 14; Fomin, p. 77–78, nr. 8 (descrierea gravurii).

VI. 1757. Pe aversul unui jeton al Ecaterinei Cantemir, căsătorită Goliţân: „Jetton de madame la Princesse Galitzin. 1757", realizat de un medalior anonim din Franţa.

Descriere: Sub o mantie timbrată de o coroană princiară, în scuturi ovale acolate, stemele familiilor Goliţân (la dextra) şi Cantemir (la senestra); sub primul scut însemnul unui ordin, sub cel de-al doilea o cheie.

Sursa: Fomin, p. 92, nr. 62 (descrierea), cu trimiterile: Иверсен Ю.Б., *Медали в память членов княжеского рода Голицыных*, Санкт-Петербург, 1878, с. 3; Idem, *Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц*, том I, Санкт-Петербург, 1880, с. 154–155.

VII. 1758. Sub o gravură-portret a Ecaterinei Cantemir, căsătorită Goliţân „Princesse – Catherine de Galicin – Née Princesse de Cantemir – Damme d'honneur de Sa Majesté – Imperiale des Russies", realizată de gravorul Carlo Gregori după tabloul lui J. Macpherson, Florenţa, 1758.

Blazonare: Sub o mantie timbrată de o coroană princiară, în scuturi ovale acolate închise într-un cartuș baroc, stemele familiilor Golițân (la dextra) și Cantemir (la senestra). Cantemir: Scut scartelat: *în 1*, pe roșu, un cap de bour, însoțit de o stea cu 7 raze între coarne, sus, în capul scutului, de un soare la dextra și o semilună întoarsă la senestra, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul de argint; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile unite și concrescute, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, având o rămurică (?) deasupra ciocului și stând pe o crenguță, totul de argint; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori de argint, iar norii ieșind din colțurile dextru de jos și senestru de sus ale cartierului; *peste tot*, pe roșu, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană deschisă cu trei fleuroane de tip antic. (fig. 19). Executarea este foarte neglijentă.

Reproduceri: Fomin, p. 45 (portretul), 73 (stema), 91, nr. 58 (descrierea gravurii).

VIII. După 1759. Sub o gravură-portret a Ecaterinei Cantemir, căsătorită Golițân: „Van Loo pinxit – R. Gaillard sculp. Catherine Princesse – de Galicin née Princesse – de Cantemir, Dame de portrait de Sa Majesté l'Imperatrice de toutes les Russies, Elisabeth Ière. Ambassadrice à la Cour Imperiale Royale Apostolique. Baisiez Scripsit", realizată de gravorul Robert Gaillard după tabloul lui Louis-Michel Van Loo din 1759.

Blazonare: Sub o mantie timbrată de o coroană princiară, în scuturi ovale acolate, înclinate și închise într-un cartuș baroc, stemele acolate ale familiilor Golițân (la dextra) și Cantemir (la senestra). Cantemir: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour foarte mic, însoțit de o stea cu 8 raze deasupra coarnelor, sus, în capul scutului, de un soare la dextra și o

semilună întoarsă la senestra, iar dedesubt de un buzdugan, în bandă şi o sabie curbă, în bară, încrucişate în săritoare, totul de argint; *în 2*, pe roşu, două amfiptere (şerpi) afrontate şi cu cozile unite şi concrescute, însoţite dedesubt de un buzdugan în bandă şi o sabie curbă în bară, încrucişate în săritoare, totul de argint; *în 3*, pe roşu, o acvilă conturnată cu capul reîntors şi zborul în jos, având o rămurică (?) deasupra ciocului şi stând pe o crenguţă, totul de argint; *în 4*, pe albastru, două braţe ce-şi dau mâna, în bară, fiecare braţ ieşind din nori de argint, iar norii ieşind din colţurile dextru de jos şi senestru de sus ale cartierului; *peste tot*, pe argint, o acvilă bicefală, surmontată de o coroană deschisă cu trei fleuroane de tip antic, totul necolorat (fig. 20). Executarea este foarte neglijentă.

Reproduceri: Mănescu–1973, p. 468; p. 474, fig. 4 (stema); Fomin, p. 44 (portretul), 73 (stema), 91, nr. 59b (descrierea gravurii). Rogojanu Ion C. *Un portret gravat al Ecaterinei Cantemir*, în „Biblioteca", Bucureşti, 1998, nr. 5, p. 151–152 (gravură dintr-o colecţie particulară din Bucureşti)

IX. 1761. Într-un oval, sub o gravură-portret a lui Antioh Cantemir: «Князь Антиох Кантемир, Российской Императорской Тайной Советник и Полномочной Посол при Королевском Французском дворе. Вырезал Е. Виноградов», realizată de gravorul Efim Vinogradov, sub supravegherea gravorului Schmidt, o copie de pe gravura lui Iosif Wagner de la 1738.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour deformat negru, însoţit de o stea cu 8 raze între coarne, de un soare la dextra şi o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan, în bandă şi o sabie curbă, în bară, încrucişate în săritoare, de argint; *în 2*, pe roşu, două amfiptere (şerpi verzi) afrontate şi cu cozile încrucişate, însoţite dedesubt de un buzdugan în bandă şi sabie curbă în bară, încrucişate în săritoare şi atingând cozile amfipterelor, ambele de argint; *în 3*, pe roşu, o acvilă neagră conturnată cu capul reîntors şi zborul în jos, cruciată (de aur?), stând pe o rămurică; *în 4*, pe albastru, două braţe roşii ce-şi dau mâna, foarte prost desenate, în bară, fiecare braţ ieşind din nori de argint, iar norii ieşind din colţurile dextru de jos şi senestru de sus ale cartierului; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană deformată şi ţinând în gheare sceptrul şi globul crucifer. – Scutul este timbrat de o coroană princiară cu bonetă, fără bentiţă de hermină. – Suporţi: doi lei afrontaţi, de argint, stând pe o terasă. (Fig. 21). Desenul foarte stângaci.

Reproduceri: Fomin, p. 46 (portretul), 72 (stema), p. 87, nr. 47 (descrierea gravurii).

X. Nedatat. Pe o gravură-portret a lui Antioh Cantemir: «Князь Антиох Кантемир, Российской Императорской Тайной Советник и Полномочной Посол при [К] оролевском Францусском дворе», realizată de un gravor anonim, o copie de pe gravura lui Iosif Wagner de la 1738.

Sursa: Fomin, p. 88, nr. 48, cu mențiunea că este o gravură rarisimă și trimiterea: A. A. Wassilchikoff, *Liste alphabetique de portraits russes*, t. I, Sankt-Petersburg, 1875, p.103.

XI. 1771. Sub o gravură-portret a lui Dimitrie Cantemir: „Demetrius Kantemir des Russis. Reichs und in Moldau Fürst, beÿ dem Russ. Kaiser Peter dem Grosen des hohen Senatus Mitglied, und geheimer Rath. Rein Sc. A. V.", realizată de gravorul german Joseph Friedrich Rein și anexat volumului: Kantemir D., *Historisch-geographisch und politische Beschteibung der Moldau nebst dem Leben des Verfassers und einer Landcharte*, Frankfurt und Leipzig, 1771. Stema pare a fi copiată după gravura anonimă de la 1734 sau mai curând după cea a lui Cristian Fritzsch de la 1745.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de un soare figurat la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile unite și concrescute, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, alăturate la mânere, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, cruciată cu cruce *pommettée*, stând pe o rămurică, totul de argint; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din flancurile cartierului, totul de argint; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială.- Scutul este timbrat de o coroană princiară de interpetare engleză cu boneta în hașuri de volum tinzând spre verticale, și bentiță de hermină. – Suporți: doi lei afrontați, de argint, stând pe o panglică de deviză, dar fără inscripție, de același metal. (fig. 22).

Reproduceri: Bianu I., Hodoș N., *Bibliografia românească veche*, vol. II, p. 275; Mănescu–1973, p. 468, nota 11e (mențiune și tipologizare); Fomin, p. 26 (portretul), 73 (stema), 78, nr. 10 (descrierea gravurii).

XII. 1783. Gravură cu stema principilor Cantemir, realizată de un gravor anonim, anexată volumului: Кантемир Д., *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de o stea cu șase raze la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile încrucișate, însoțite dedesubt de o sabie curbă în bandă și un buzdugan în bară, încrucișate, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă, conturnată cu capul reîntors și zborul desfăcut, cruciată, stând pe o rămurică, totul de argint; *în 4*, pe argint, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din colțurile dextru de jos și senestru de sus ale cartierului, totul necolorat; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, încoronată cu trei coroane și ținând în ghiare sceptrul și pomul crucifer.- Mantie căptușită bogat cu hermină și timbrată de o coroană princiară cu bonetă și bentiță lată de hermină. (fig. 23).

Reproduceri: Mănescu–1973, p. 469, fig. 5; Cernovodeanu–1977, p. 361, pl. LXXVII, fig. 6; Fomin, p. 73; Cantemir D., *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldaviae principis*, în Cantemir D., *Opere complete*, vol. VI, tomul I. București, *Editura Academiei Române*, 1996, p. 19.

XIII. Nu mai târziu de 1836. Sub o gravură-portret a lui Antioh Cantemir: «Князь Антиох-Дмитриевич Кантемир», realizată de gravorul Thomas Wright, anexată volumelor: *Сочинения кн[язя] Кантемира*, Санкт-Петербург, 1836; *Сто русских литераторов: Собрание сочинений известных русских авторов с их портретами и картинками*, том 3, СПб, 1839. Există și gravuri volante pe hârtie chinezească.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 5 raze între coarne, de o stea cu 6 raze la dextra și o semilună întoarsă la senestra, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile atingându-se și însoțite dedesubt de o sabie curbă în bandă și un buzdugan în bară, încrucișate, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă în chip de porumbel conturnată cu capul reîntors și zborul desfăcut, stând pe o rămurică, totul de ar-

gint; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din colțurile dextru de jos și senestru de sus ale cartierului, totul de argint; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, încoronată cu trei coroane și ținând în gheare sceptrul și pomul crucifer. (fig. 24).

Reproduceri: Fomin, p. 47 (portretul), 74 (stema), 89 (descrierea gravurii).

XIV. Nedatat. Pe un sigiliu anepigraf din familie, o amprentă în ceară a căruia o avea în colecție Dan Cernovodeanu. Din punct de vedere artistic, stema de pe acest sigiliu este foarte apropiată cu cea de pe portretul lui D. Cantemir de la 1734, lipsindu-i însă susținătorii și panglica pentru deviză.

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe argint, un cap de bour, însoțit de o stea cu 6 raze între coarne, de un soare figurat la dextra și o semilună întoarsă la senestra în capul scutului, iar dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, încrucișate în săritoare, totul necolorat; *în 2*, pe roșu, două amfiptere (șerpi) afrontate și cu cozile încolăcite, însoțite dedesubt de un buzdugan în bandă și o sabie curbă în bară, alăturate la mânere, totul de argint; *în 3*, pe roșu, o acvilă conturnată cu capul reîntors și zborul în jos, cruciată, stând pe o rămurică, totul necolorat; *în 4*, pe albastru, două brațe ce-și dau mâna, în bară, fiecare braț ieșind din nori, iar norii ieșind din flancurile cartierului, totul necolorat; *peste tot*, pe aur, o acvilă bicefală neagră, surmontată de o coroană imperială. – Scutul este timbrat de o coroană princiară cu bonetă (Fig. 25).

Reproduceri: Cernovodeanu–1977, p. 291, pl. XLII, fig. 5.

XV. 1884. Descrierea stemei în armorialele din secolul al XIX-lea: 1) J.B. Rietstapp, *Armorial Général*, Gouda, 1884 (réimpr. Berlin, 1934, vol. 1, voce Cantemir); 2) *Recueil d'Armoiries des maisons nobles de Russie*, 1895 (Paris, Biblioteca Națională, ms.), vol. I, p. 157–158 (depistat de Dan Cernovodeanu).

Blazonare: Scut scartelat: *în 1*, pe albastru, un cap de bou (sic) văzut din față, însoțit sus de un soare la dextra și o lună plină la senestra, iar dedesubt de două săbii curbe (*cimeterres*), încrucișate în săritoare, totul de argint, mânerele săbiilor de aur; *în 2*, pe roșu, patru săbii curbe de argint, cu mânerele de aur, încrucișate în perechi în săritoare, cele de sus cu vârfurile în jos; *în 3*, pe roșu, o acvilă de argint cu aripile desfăcute și capul întors spre senestra, purtând în cioc o rămurică verde și stând pe o crenguță de aceeași culoare; *în 4*, pe albastru, o senestroșeră (mâna stângă), de culoare naturală, ieșind din nori de argint; *peste tot*, pe argint, o acvilă bicefală neagră cu aripile desfăcute, încoronată de același smalt. [Restabilită după traducerile făcute în română de J.N. Mănescu (Mănescu–1973, p. 470–472) și traducerea în rusă făcută de K.N. Kurkov (Курков К.Н., *Мало доступные созерцанию*, в „Гербовед", № 65 (5'2003), Москва, 2003, с. 63)].

ÎNCHEIERE

După ce am parcurs dintr-un capăt în altul această lucrare dedicată dinastiei Cantemireştilor, putem afirma cu certitudine că prin reprezentanţii ei de seamă, acest neam a lăsat o urmă adâncă în istoria şi cultura naţională şi europeană pe parcurs de aproape două secole. Ecoul moştenirii lăsate de această celebră stirpe s-a imprimat puternic în conştiinţa generaţiilor, ajungând până în zilele noastre.

Monografia de faţă a urmărit scopul de a prezenta acest vestit neam de la obârşia sa până la ultimii Cantemireşti de la hotarul sec. XVIII–XIX, când acesta se stinge treptat. Cantemireştii au apărut în istoria Moldovei într-o perioadă de grele încercări, când ţara se cufunda tot mai mult în întunericul stăpânirii străine. Exemplul acestei dinastii arată că poporul nostru, în ciuda marilor zguduiri şi jafuri neîntrerupte străine, a găsit forţe pentru a înfrunta destoinic soarta, croindu-şi drum prin hăţişul istoriei spre libertate şi lumină.

Prin investigaţiile efectuate, în volumul de faţă s-a demonstrat că neamul Cantemireştilor îşi trage originea din păturile de jos ale societăţii, din mici proprietari din ţinutul Fălciului. Dintru început, în prima jumătate a sec. al XVII-lea, din rândurile acestei familii s-a desprins Constantin Cantemir, care s-a impus prin bărbăţia şi calităţile sale deosebite de oştean şi om politic, după care au urmat alte câteva generaţii ale acestei familii, prin efortul cărora s-a manifestat cu o deosebită strălucire fiii şi nepoţii celui dintâi. Dinastia Cantemireştilor a dat Ţării Moldovei trei domnitori (Constantin Cantemir şi fiii săi Antioh şi Dimitrie), oameni de ştiinţă şi cultură, scriitori, diplomaţi (Dimitrie şi fiul său Antioh), militari (Matei, Constantin, Şerban, fiii lui Dimitrie Cantemir; Constantin şi Dimitrie, fiii lui Antioh-Vodă Cantemir ş.a.), mecenaţi (Ecaterina, fiica lui D. Cantemir), oameni deosebit de culţi (între care şi Maria, fiica lui D. Cantemir). Reprezentanţii ei de seamă au lăsat, prin activitatea lor multilaterală, nu numai o vastă experienţă politică, militară şi de buni întreprinzători, gospodari, dar şi o bogată zestre spirituală şi culturală, care s-a sedimentat în numeroase arhive, biblioteci şi muzee ale Europei, Orientului şi chiar ale Americii.

Cu toate că această familie domnitoare a apus de mai multă vreme, moştenirea lăsată de reprezentanţii ei de talie europeană şi chiar universală trezeşte un mare interes până în prezent prin experienţa politică şi diplomatică, prin contribuţia deosebită la dezvoltarea ştiinţei şi culturii naţi-

onale şi europene, făcând în zilele noastre imagine deosebit de prestigioasă ţării şi poporului nostru. După cum am încercat să arătăm, Cantemireştii prin activitatea lor au lăsat urme adânci, în cele mai înalte sfere ale marilor capitale europene de atunci (Iaşi, Istanbul, Moscova, Sankt-Petersburg, Berlin, Londra, Paris ş.a.).

Lucrarea noastră este o primă încercare de a prezenta viaţa şi activitatea Cantemireştilor pe cele mai diverse planuri. Rezultatele acestei investigaţii reprezintă o etapă în cercetarea şi valorificarea patrimoniului Cantemireştilor, începând de la Constantin Cantemir, de la fiii săi Antioh şi Dimitrie şi încheind cu ultimii ei reprezentanţi, care s-au manifestat atât în Moldova, cât şi în Imperiul Otoman, în Rusia şi Europa Occidentală. Cu toate că munca de cercetare şi valorificare a moştenirii Cantemireştilor continuă aproape neîntrerupt timp de peste două secole, nici pe departe nu s-a ajuns în această privinţă la punctul final. De aceeaacţiunile din anul jubiliar 2008, inclusiv ediţia de faţă, constituie un prilej fericit de a continua acest efort al generaţiilor de savanţi din întreaga Europă.

Volumul de faţă reprezintă în viziunea noastră nu numai un modest omagiu marilor noştri înaintaşi, dar şi o încercare de a continua investigaţiile întru cunoaşterea mai bună a istoriei şi culturii noastre în plan european prin cercetări dedicate întregului şir de personalităţi ale dinastiei Cantemireştilor.

În încheiere ne exprimăm speranţa că volumul va fi util oamenilor de ştiinţă şi de cultură, politicienilor şi diplomaţilor, profesorilor din universităţi, licee, colegii şi şcoli, studenţilor şi elevilor.

Monografia colectivă ar putea fi tradusă în limbile europene de largă circulaţie şi prin aceasta ar putea fi pusă la dispoziţia oamenilor de ştiinţă şi cultură din întreaga Europă, ceea ce ar deschide inevitabil drumul spre colaborare şi cooperare cu centre academice şi universitare interesate în continuarea cercetării tezaurului de valori a Cantemireştilor.

Acad. **Andrei EŞANU**

CUPRINS

Sub steaua Renașterii (*Ion Druță*)
Introducere (*Andrei Eșanu*)
Notă asupra ediției

CAPITOLUL I.

OBÂRȘIA CANTEMIREȘTILOR.
FAMILIA ȘI DOMNIA LUI CONSTANTIN CANTEMIR (1612/1627–1693)

1. **Cantemireștii – Eseu genealogic** (*Ștefan S. Gorovei*)
   Răzeșii Silișteni până la Cantemir
   Cantemir: cariera; primele două căsătorii
   Anița Bantăș, nepoata doamnei lui Duca-Vodă
   Varia
2. **Constantin Cantemir (1627–1693). O viață neobișnuită – de la Silișteni la scaunul Moldovei** (*Constantin Rezachevici*)
   Obârșia numelui Cantemir
   Data nașterii lui Constantin Cantemir
   În „steagurile moldovenești" din Polonia
   Dregător în Țara Românească
   Revenirea și activitatea în Moldova
   „La boierie mai mare"
   Domnia lui Constantin Cantemir

CAPITOLUL II.

ANTIOH CANTEMIR (1670–1724). DOMNIILE, FAMILIA ȘI URMAȘII

1. **Domniile** (*Demir Dragnev*)
   Prima domnie (1695–1700)
   A doua domnie a lui Antioh Cantemir (1705–1707)

2. **Familia şi descendenţii lui Antioh Cantemir** (*Paul Păltănea*)
Antioh Cantemir, fiul lui Constantin Cantemir
Ioniță Cantemir, fiul lui Antioh
Constantin şi Dumitraşcu Cantemir, fiii lui Antioh
Maria Cantemir, fiica lui Constantin
Dimitrie, fiul lui Constantin Cantemir
Maria, fiica lui Antioh Cantemir şi soţul ei Constantin Dudescu
Aniţa, fiica lui Antioh Cantemir şi soţul ei Teodor Palade

CAPITOLUL III.
FIICELE LUI CONSTANTIN-VODĂ CANTEMIR (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)

Ruxandra (1666/1668–ante 1711)

Safta (Elisafta) (1676–1696/1697)

CAPITOLUL IV.
DIMITRIE CANTEMIR (1673–1723).
VIAŢA ŞI ACTIVITATEA POLITICĂ (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)

1. **Aspecte biografice**
Considerente privind data naşterii
Copilăria şi adolescenţa. Educaţia şi instruirea. Logodna
Prima şedere la Constantinopol (1690–1691)
Întoarcerea în Moldova (1691–1693)
Prima domnie (martie–aprilie 1693)
A doua şedere la Constantinopol (1693–1699)
Prima căsătorie
A treia şedere la Constantinopol (1700–1710)
2. **A doua domnie a lui Dimitrie Cantemir (8 noiembrie 1710–iulie 1711)** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)
Preliminarii. Scurtă privire istorică
Urcarea în scaun şi primele acţiuni de politică internă şi externă
Tratatul de alianţă cu Rusia (Luţk, aprilie 1711)
Manifestul lui Petru I (8 mai 1711, Iavorovo)
către locuitorii Moldovei şi ai Ţarii Româneşti
Proclamaţia-adresare a lui Dimitrie Cantemir către popor
Întrevederile lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare
Lupta de la Stănileşti şi consecinţele ei (*Victor Ţvircun*)
3. **Dimitrie Cantemir în Rusia** (*Victor Ţvircun*)
4. **Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iaşi (1935)** (*Sorin Iftimi*)

CAPITOLUL V.
DIMITRIE CANTEMIR – OM DE ŞTIINŢĂ

1. **Dimitrie Cantemir şi Academia de Ştiinţe din Berlin** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)
2. **Dimitrie Cantemir – istoric** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)

Probleme de istorie națională.....
Probleme de istorie universală.....

3. **Dimitrie Cantemir – geograf** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*) .....
4. **Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*) .....
5. **Scrierile filosofice ale lui Dimitrie Cantemir** (*Gheorghe Bobână*) .....
6. **Stat şi drept în opera lui Dimitrie Cantemir** (*Dumitru C. Grama*).....
   Constituirea şi evoluţia statului .....
   Drept şi justiţie în Ţara Moldovei după D. Cantemir .....
   Evoluţia statutului juridic al Ţării Moldovei.....
7. **Dimitrie Cantemir etnolog** (*Victor Cirimpei*) .....
   Datini, obiceiuri şi creaţii populare.....
   Paremiologie şi expresii idiomatice, jocul de cuvinte, frământarea de limbă.....
   Originea etnică a popoarelor est-romanice.....
   Cu dragoste şi mândrie pentru plaiul moldovenesc .....
   Valori naţionale în memoria, practica şi tradiţia poporului.....

CAPITOLUL VI.
DIMITRIE CANTEMIR – OM DE CULTURĂ

1. **Dimitrie Cantemir – scriitor** (*Haralambie Corbu*) .....
2. **Dimitrie Cantemir şi arta muzicală (teoretician, compozitor, instrumentist şi pedagog)** (*Victor Ghilaş*) .....
   Muzica în familia Cantemireştilor.....
   Sistemul teoretic al muzicii clasice turceşti în concepţia lui Dimitrie Cantemir .....
   Componistica muzicală în preocupările lui Dimitrie Cantemir .....
   Dimitrie Cantemir – instrumentist şi pedagog .....
   Muzica şi alte arte în familia lui Dimitrie Cantemir.....
3. **Polifonism cultural şi civilizaţional la D. Cantemir** (*Haralambie Corbu*).....

CAPITOLUL VII.
DOAMNELE LUI DIMITRIE CANTEMIR (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)

Casandra Cantacuzino-Cantemir (? –1713) .....

Anastasia Trubeţkaia-Cantemir (1700/1705–1755) .....

CAPITOLUL VIII.
DESCENDENŢII LUI DIMITRIE CANTEMIR (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*)

Maria Cantemir (1700–1757) .....

Smaragda Cantemir (1701–1720) .....

Matei Cantemir (1703–1771) .....

Constantin Cantemir (1705–1747) .....

Serghei (Şerban) Cantemir (1706–1780) .....

Smaragda (Ecaterina) Cantemir-Goliţâna (1720–1761) .....

CAPITOLUL IX.
ANTIOH CANTEMIR (1708–1744) – SCRIITOR, FILOSOF ŞI DIPLOMAT

1. **Formarea intelectuală. Copilăria şi studiile** (*Gheorghe Bobână*) .....
2. **Antioh Cantemir – diplomat şi om politic** (*Gheorghe Bobână*).....
3. **Antioh Cantemir – scriitor** (*Haralambie Corbu*).....
4. **Antioh Cantemir – filosof** (*Gheorghe Bobână*).....
5. **Antioh Cantemir – propagator al operei tatălui său** (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*).

CAPITOLUL X.
STEMELE CANTEMIREŞTILOR (*SILVIU ANDRIEŞ-TABAC*)

1. **Armele heraldice utilizate de Cantemireşti în calitate de domni ai Ţării Moldovei** .....
2. **Armele heraldice utilizate de Cantemireşti în Rusia** .....

Încheiere (*Andrei Eşanu*).....
Anexe: Neamul Cantemireştilor. .....
Arborele genealogic (*Andrei Eşanu, Valentina Eşanu*).....